

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000199953

127552

A

Αρ. εισ. _____

505

ΚΑΓΔΑ ΣΤΡΟΥΓΓΑΡΗ-ΠΕΡΥΣΙΝΑΚΗ

ΗΘΙΚΕΣ ΛΕΙΨΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ

ΣΤΟΝ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ

Διδακτορική διατριβή

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1990

1. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

2. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

3. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

4. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

5. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

6. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

7. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

8. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

9. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

10. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

11. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

12. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

13. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

14. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

15. Η ερώτηση που αφορά το θέμα της...

Στη μητέρα μου
και τα παιδιά μου

"Η έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλαί αποδοχήν των γνωμών του συγγραφέως."

(Νόμος 5343/ 1932, άρθρο 202, παρ. 2)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ. 11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1. Η πρόσληψη του Χακρυγιάννη: ιδεολογική λειτουργία και χρήση	13
2. Ορισμός του θέματος, μέθοδος και διάγραμμα της μελέτης	21
Ιδεολογικές καταβολές και η συγγραφή του Χακρυγιάννη	25
1. Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο	25
2. Σκιαγράφηση προσωπικότητας	43
3. Κατάθεση της αλήθειας: κίνητρα και σκοπός της συγγραφής	47
4. Απομνημονεύματα-Οράματα: Η εσωτερική σχέση των κειμένων - προβλήματα γραφής	56
Σημειώσεις	62

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΑΤΡΙΔΑ

1. Η συνείδηση της πατρίδας	78
α. Η έννοια του χώρου	78
β. Κοινωνικοί και οικονομικοί προσδιορισμοί	84
2. Μεταφορικά σχήματα	88
α. Συμβολισμοί της ιδέας της πατρίδας	88
Η πατρίδα ως μητέρα και τροφός	89
Η πατρίδα ως σπίτι και οικογένεια	93
β. Βικαστικές και αλληγορικές παραστάσεις της πατρίδας	98
3. Πολιτική και ηθική έννοια της πατρίδας	101
α. Η δικαιοσύνη της πατρίδας	101
β. Η πατρίδα ως χώρος του καλού	105
Σημειώσεις	108

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

1. Σχέση θρησκείας και πατρίδας	"	118
α. Η ταύτιση των δύο αξιών	"	118
β. Πολιτική και θρησκεία	"	123
2. Θρησκευτικότητα: πίστη και λατρεία	"	131
α. Η θρησκευτική πίστη	"	131
β. Η λατρεία και τρόποι εκδήλωσής της	"	139
3. Ο Θεός ως παράγοντας δικαιοσύνης	"	146
α. Το προσωπικό επίπεδο	"	146
β. Το πολιτικό επίπεδο	"	150
Σημειώσεις	"	161

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

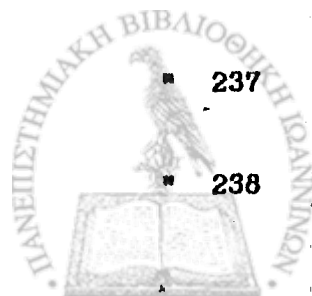
ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ

1. Η πατριωτική αρετή	"	171
α. Μορφές και στάδια του πατριωτισμού	"	171
β. Η ηθική και πολιτική διάσταση του πατριωτισμού	"	175
2. Η τιμή και η ιδιοτέλεια	"	183
α. Η έννοια της τιμής	"	183
β. Η πολιτική της ιδιοτέλειας	"	194
3. Η ενότητα της πατρίδας	"	200
α. Η πολιτική της ενότητας	"	200
β. Ο αυτοχθονισμός	"	205
γ. Ήμεεις και οι ξένοι	"	210
δ. Η Μεγάλη Ιδέα- "Τα έξω"	"	217
Σημειώσεις	"	229

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΚΙΔΗΣΗ

1. Η ιστορική παράδοση και η προσωπική της	"	237
α. Η συνείδηση της αρχαιότητας και ο μύθος για τους αρχαίους	"	238

β. Η επίγνωση της πρόσφατης Ιστορίας	" 244
γ. Έλληνες-Ρωμαίοι	" 248
2. Εθνική συνείδηση	" 253
α. Η έννοια του έθνους	" 253
β. Η έννοια του γένους	" 259
γ. Η έννοια του κράτους και η σχέση με την πατρίδα	" 263
Σημειώσεις	" 271

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

1. Κοινωνία	" 280
α. Οι Μοικακυρταίοι	" 280
β. Ο λαός και οι αγωνιστές	" 284
γ. Οι άρχοντες	" 293
2. Πολιτεία	" 299
α. Ο θεσμός της βασιλείας	" 299
β. Οι Νόμοι και το Σύνταγμα	" 310
Η περίοδος του εμφυλίου	" 310
Η περίοδος Κακοδίστρια	" 321
Οθωνική περίοδος	" 328
Σημειώσεις	" 339

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

1. Αρετή	" 352
2. Τυραννία- Ελευθερία	" 359
3. Άδικία- Δικαιοσύνη	" 366
Σημειώσεις	" 383

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

" 389

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

" 399

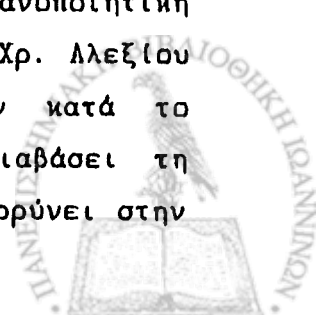

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τις ηθικές αξίες καθώς και την ηθική και πολιτική συμπεριφορά του Μακρυγιάννη ως ενεργού προσώπου στο ιστορικό γίνεσθαι της εποχής του, όπως αυτές απεικονίζονται στα γραπτά του.

Η εκπόνηση της διατριβής ξεκίνησε πριν από αρκετά χρόνια και γνώρισε όλες τις περιπέτειες της λειτουργίας του ελληνικού πανεπιστημίου την τελευταία δεκαετία. Η έκδοση των Οραμάτων, όταν η εργασία είχε σχεδόν ολοκληρωθεί, επέβαλε την υφιστική αναθεώρηση και ανασύνταξή της, ώστε να είναι όσο το δυνατό πληρέστερη η μελέτη των αξιών και αντιλήψεων του Μακρυγιάννη. Αντίστοιχα η εξοριστική χρησιμότητα του Λεξιλογίου των Απομνημονευμάτων τον ίδιο χρόνο παρέμεινε ουσιαστικά αλυσιτελής για μένα λόγω του προχωρημένου σταδίου της έρευνας. Κατά την μελέτη μου και στις παραπομπές θεώρησα ορθότερο επιστημονικά να χρησιμοποιήσω τη δεύτερη έκδοση των Απομνημονευμάτων (με επιμέλεια Αίνου Παλίτη, εκδόσεις Βαγιονάκη 1947) παρά το δυσεύρετο της έκδοσης αυτής (πβ. και Κ.Θ. Δημαρά, "Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη", Το Βήμα 8 Αυγούστου 1947). Οι παραπομπές στα Απομνημονεύματα, τα Οράματα και Θάματα, το Αρχείο (: ο πρώτος τόμος της πρώτης έκδοσης του Αρχείου Μακρυγιάννη (1907) που περιέχει τα ιστορικά έγγραφα, και τα Παραρτήματα του δευτέρου τόμου) και τα πρακτικά της Δίκης γίνονται εντός του κειμένου για να αποφευχθούν πολυάριθμες σημειώσεις με όρθια στοιχεία, και όχι με πλάγια, όπως θα έπρεπε, για να μη διασπάται η συνοχή των σελίδων από τις συχνές παραπομπές. Πλήρης βιβλιογραφική παραπομπή στα βιβλία και τα άρθρα δίνεται την πρώτη φορά· στις επόμενες φορές υιοθετείται μιά ευνόητη βραχυγραφία.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον καθηγητή κ. Γιάννη Δάλλα, που είχε την εποπτεία της διατριβής τα δύο τελευταία χρόνια της εκπόνησής της, για τις ουσιαστικές υποδείξεις του και τη συμβολή του στην αρτιότερη οργάνωση του υλικού, καθώς επίσης για την ευγενή του διάθεση και την αποφασιστική του ενθάρρυνση για την αποπεράτωση της διατριβής· καθώς και τα δύο άλλα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής που θεώρησαν ικανοποιητική τη διατριβή στην παρούσα μορφή της. Ευχαριστώ επίσης τον κ. Χρ. Αλεξίου που ως επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κατά το ακαδημαϊκό έτος 1986-87 είχε την ευγενή καλοσύνη να διαβάσει τη διδακτορική διατριβή σε χειρόγραφο μορφή της, και να με ενθαρρύνει στην

δακτυλογράφησή της. Ευχαριστώ επίσης τον καθ. κ. Μ. Μεραιλή που σε ένα προγενέστερο στάδιο, το ακαδημαϊκό έτος 1984-85, επέσπευσε τη διατριβή και προέβη σε χρήσιμες υποδείξεις στην τότε μορφή της. Ευχαριστώ, τέλος, την αδελφή μου Ελένη που με υπομονή και ευσυνειδησία έγραψε το κείμενο στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, καθώς και την μητέρα μου, η βοήθεια και η αφοσίωση της οποίας προς τα παιδιά μου όλα αυτά τα χρόνια έκαναν πραγματικά δυνατή την ολοκλήρωση της διατριβής.

Ιωάννινα, Φεβρουάριος 1990

ΒΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η πρόσληψη του Μακρυγιάννη: ιδεολογική λειτουργία και χρήση

Οι διαφορετικές αναγνώσεις που επιδέχονται τα λογοτεχνικά έργα σε διαφορετικές εποχές αποτελούν μέρος της ιστορίας τους. Μάλιστα η ιστορία της υποδοχής τους είναι αποκαλυπτική, όσο αποκαλυπτική είναι και η μελέτη του ίδιου του έργου για την εποχή του. Το έργο του Μακρυγιάννη υπόκειται σε διαφορετικούς προσδιορισμούς συναρτήσει των διαφορετικών τρόπων, αισθητικών και πολιτικών, με τους οποίους γίνεται η οικειοποίησή του σε κάθε εποχή, πράγμα που δίνει στο έργο την ιστορική του οντότητα¹.

Ο Μακρυγιάννης, μαζί με άλλες εκδηλώσεις του λαϊκού πολιτισμού, βρίσκονται, κυρίως από το 1930 και ύστερα, στο κέντρο της επικαιρότητας, καθώς αποτελούν βασικά παράγοντα στις πνευματικές ζυμώσεις γύρω από τα χαρακτηριστικά του ιδεολογήματος της ελληνικότητας². Η γλώσσα και οι ηθικές αξίες των Απομνημονευμάτων, ο ψυχισμός και οι πολιτικές υποθήκες του Μακρυγιάννη, θεωρήθηκαν διαδοχικά η πιο αυθεντική έκφραση της παραδοσιακής ελληνικής κοινωνίας. Απόδειξη πως η αναβίωση του σχετικού ενδιαφέροντος πραγματοποιείται κυρίως στις κρίσιμες εθνικές περιόδους, όταν η μορφή του πρέπει να δείξει το δρόμο της εθνικής αυτογνωσίας. Αλλά και γενικότερα, η ζωή, ο ψυχισμός, η πολιτική συμπεριφορά του Μακρυγιάννη, παραμένουν μία πρόκληση για συζήτηση και για επαναπροσδιορισμό της ελληνικής πνευματικής ζωής. Δεν είναι συμπτωματικό ότι ο Σεφέρης τον αποκάλεσε δάσκαλό του. Ούτε είναι συμπτωματικό ότι όλη τη βιβλιογραφία τη διέπει μία σταθερά με παραλλαγές: ο Μακρυγιάννης δεν παρουσιάζει στα Απομνημονεύματα τον εαυτό του και την εποχή του μόνο, αλλά ουσιαστικά τον ρωμαίο λαό³.

Η "ανακάλυψη" του Μακρυγιάννη πραγματοποιείται στο ευνοϊκό κλίμα που δημιουργήσε η επικράτηση του δημοτικισμού στη λογοτεχνία στις αρχές του 20ου αι. Ο δημοτικισμός, παρά τις αντιφάσεις που εκδηλώνονται στο εσωτερικό του, είναι αστικό ανανεωτικό κίνημα. Στην καρπή του 19ου αι. η ελληνική κοινωνία βρέθηκε στα πρόθυρα της σύγκρουσης ανάμεσα στις παραδοσιακές ιδέες και τις νέες κοινωνικές ανάγκες. Στο πνευματικό επίπεδο η σύγκρουση αυτή εκφράζεται με την υποχώρηση της αρχαιολατρίας

και της αρχαιοελληνικής ρητορείας την οποία καλλιέργησε η ιδεολογία της ολιγαρχίας, και την επικράτηση της ιδέας του λαού, ο οικίος εμφανίζεται στο προσκήνιο της ιστορίας το 1821 με τους αγώνες της ελευθερίας⁴. Ο λαός γίνεται ο θεμέλιος λίθος της θεωρίας του δημοτικισμού⁵. Οι αξίες του λαϊκού πολιτισμού, το ήθος, η εσωτερική ελευθερία και ευαισθησία όπως εκφράζονται στο κλέφτικο τραγούδι, η γλώσσα και η λαϊκή τέχνη, γίνονται αντικείμενο μελέτης μέσα από την οπτική της εθνογνωσίας⁶.

Μέσα σε αυτό το ευνοϊκό κλίμα "ανακαλύπτονται" τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη. Μετά την ανακοίνωση της δημοσίευσης αποσπασμάτων από τις στήλες της «Ακρόπολης» του Βλ. Γαβριηλίδη το 1904⁷, ακολουθεί το 1907 η έκδοση των Αρχείων Μακρυγιάννη με επιμέλεια Ι. Βλαχογιάννη στη σειρά "Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας" αποτελούμενη από δύο τόμους, από τους οποίους ο πρώτος περιέχει τα ιστορικά έγγραφα και ο δεύτερος το κείμενο των Απομνημονευμάτων. Η έκδοσή τους συνοδεύεται από μία αξεπέραστη⁸, όπως χαρακτηρίστηκε, στο είδος της εισαγωγή, η αντικειμενική αξία της οποίας μειώνεται εντούτοις από τον υποκειμενικό ζήλο του συγγραφέα⁹. Ειδικότερα η κύρια αντιμετώπιση των Απομνημονευμάτων είναι αυτή ως ιστορικής πηγής, αλλά αποκτούν ενδιαφέρον και ως γλωσσικό ντοκουμέντο της λαϊκής γλώσσας σε μια εποχή μάλιστα που πολιτική έρευνα και λογοτεχνία εκφράζονται σε καθαρεύουσα¹⁰.

Αλλά γενικά η πρόσληψη του Μακρυγιάννη είναι εξωτερική. Ενώ δηλαδή το κείμενο παρουσιάζεται εκπληκτικά συμφυές με τους πλατύτερους πνευματικούς, γλωσσικούς και εθνικούς σκοπούς του δημοτικισμού, τα Απομνημονεύματα θα περάσουν ουσιαστικά απαρατήρητα¹¹. Ο μόνος που θα επισημάνει τη γλωσσική τους σημασία και θα τον κρίνει ανώτερο από τους άλλους απομνημονευματογράφους είναι ο Κωστής Παλαμάς σε ομιλία του το 1911 στη φοιτητική συντροφιά¹². Αλλά η επιφανειακή αυτή υποδοχή του Μακρυγιάννη δεν είναι άσχετη από τη γενικότερη εξέλιξη του δημοτικισμού και της γλώσσας, η περιπέτεια της οποίας δηλώνει και την περιπέτεια της κοινωνίας που αυτή εκφράζει¹³. Διαφορετική πορεία δε θα ήταν δυνατή αφού ο δημοτικισμός έχασε το προσδευτικό του περιεχόμενο: η στατική σύνδεση με το παρελθόν ευνόησε τη μηχανική χρήση μορφών της παράδοσης, απώθησε το λαϊκό πρόσωπο στο λαογραφικό πεδίο, ενώ η γενικότητα με την οποία το ίδιο κίνημα αντιμετώπισε το γλωσσικό ζήτημα, η ταύτιση της γλώσσας μίας εποχής με τη δημοτική, εξέτρεψε σε δογματικές και υποκειμενικές λύσεις¹⁴.

Ο Μακρυγιάννης καθιερώνεται στο μεσοπόλεμο, και η επιστροφή του στα νεοελληνικά γράμματα συνδέεται με τις αισθητικές αναζητήσεις της γενιάς του 30. Τη νεώτερη ποιητική γενιά την απασχόλησε το θέμα της αυτογνωσίας του νεοελληνισμού, και με αυτό συνδέονται το αίτημα της ελληνικότητας, η στροφή πρὸς τις ρίζες, το δημοτικό τραγούδι, ο Μακρυγιάννης, ο Θεόφιλος. Οι νέοι καλλιτέχνες θα εκφράσουν ριζοσπαστικά τον ψυχικό τους κόσμο και ανοιχτοί σε ξένες επιδράσεις, σε αντίθεση με τον προηγούμενο ελληνοκεντρισμό, θα συναντηθούν στις ιδεολογικές και λογοτεχνικές τους αγωνίες με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή αισθητική¹⁴. Από τη συνάντηση αυτή θα προκύψει η ανάγκη να προσδιοριστεί το ελληνικό στοιχείο στην τέχνη σε σχέση με τα ξένα πρότυπα¹⁵, και η ελληνική ιδιαιτερότητα, η ελληνικότητα, θα αναζητηθεί στα γνήσια παραδοσιακά υλικά¹⁷. Ο νέος προσανατολισμός της εθνικής ταυτότητας στην ελληνική παράδοση αποδεικνύεται γόνιμος, γιατί οι αισθητικές αναζητήσεις της γενιάς του 30 συναντιώνται με την άμεση και συγκεκριμένη έκφραση που χαρακτηρίζει τις εκδηλώσεις της λαϊκής τέχνης. Το κύριο μέλημα είναι τώρα η εκφραστική διαύγεια, η ειλικρίνεια και καθαρότητα στην τέχνη¹⁶. Οι Έλληνες λογοτέχνες θα ανακαλύψουν τις αρετές αυτές στο άδολο ύφος και τη λιτότητα του μακρυγιαννικού λόγου. Ο Σεφέρης σε συνέντευξή του αποκαλύπτει ότι ο Μακρυγιάννης του δίδαξε όσο κανένας άλλος τη συγκρότηση των φράσεων, τη διάρθρωση του λόγου, την απλότητα και την ακρίβεια¹⁸. Ο Βενέζης θεωρεί τη δημοσίευση αποσπασμάτων από τα Απομνημονεύματα στα Νεοελληνικά Γράμματα από τον Δ. Φωτιάδη, "μαθήματα αισθητικής"²⁰. Επίσης μέσα από τη διαδικασία της σπουδής του προφορικού λόγου θα προκύψει η αντιδιαστολή προς το γλωσσικό παρελθόν και προς την παραποίηση που είχε υποστεί ο λόγος από την καθαρεύουσα²¹. Η δεύτερη αυτή ανακάλυψη του Μακρυγιάννη ως πεζογράφου είναι ουσιαστικά δημιουργήμα της γενιάς του 30.

Στη διάρκεια της ιταλικής και γερμανικής κατοχής ενισχύθηκε η τάση να μελετηθεί η ίδια η προσωπικότητα του Μακρυγιάννη. Ο Θεοτοκάς στη μελέτη του το 1941²² αφού αποκρούσει την αντίληψη ότι τα Απομνημονεύματα είναι "πριμιτιβιστικό" προϊόν "αούνειδης" τέχνης²³, θα τονίσει την πείρα του στρατηγού, την καλλιτεχνική και ηθική διάσταση της προσωπικότητάς του, για να τον χαρακτηρίσει "φορέα ζωντανού ελληνισμού" και "εθνικό αντιπρόσωπο". Ο Σεφέρης, στη σχετική του ομιλία στην Αλεξάνδρεια το 1943²⁴, θα αναφερθεί στη γλώσσα του Μακρυγιάννη, λέγοντας ότι από τότε

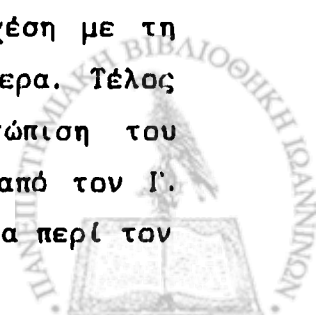
που την ανακάλυψε το 1926 τη συλογίζεται σαν "ζωντανή έκφραση". Κυρίως όμως μετατρέπει την αρετή του Μακρυγιάννη σε πανελλήνιο ιδανικό: "ο ελεύθερος άνθρωπος, ο δίκαιος άνθρωπος, ο άνθρωπος ζυγαριά της ζωής - αν υπάρχει μια κατά βάθος ελληνική ιδέα, πρέπει να είναι αυτή". Η σύνθεση της προσωπικότητας του Μακρυγιάννη θα βρει μια από τις πιο ουσιαστικές στιγμές στον ώριμο από την ιστορική συγκυρία στοχασμό του Γ. Σεφέρη²⁶.

Ειδικότερα το ενδιαφέρον για τον Μακρυγιάννη στην πρώτη κατοχική περίοδο εμβαπτίζεται στους προβληματισμούς του αριστερού κινήματος. Η ιστορική συγκυρία της ξένης κατοχής ευνόησε την έξαρση της ηρωικής εθνικής παράδοσης, για τα στοιχεία εκείνα που συνδέονται με την εθνική ιστορία. Ιστορικές συγκυρίες, η ανάγκη της άμυνας στην ξένη κατοχή και την ντόπια καταπίεση, έστρεψαν στην αναζήτηση της εγχώριας παραγωγής και προβάλλεται, για παράδειγμα, το κλέφτικο τραγούδι ως μοναδικό πρότυπο αθηντικής πόλησης. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της εξιδανίκευσης σε θέματα και μορφές που αφορούσαν την επανάσταση του 21²⁵, εντάσσεται η "επανεμφάνιση" του Μακρυγιάννη. Η ταυτότητα των καιρών προκαλεί την ορμητική του αναγνώριση: η ενωτική ιδέα που είχε λειτουργήσει με τον απελευθερωτικό συναγερμό, διασταυρώνεται με τη δημοφιλή έκφραση των Απομνημονευμάτων "είμαστε στο εμείς όχι στο εγώ". Οι Έλληνες διανοούμενοι με αίσθημα ευθύνης θα σκύψουν στο αγωνιστικό και πολιτικό ήθος και την ελληνική συνείδηση του στρατηγού ως εθνικό σηματοφόρο και καθαρτήριο πηγή αυτογνωσίας²⁷. Η πρόθεση να εξαρθεί ένα δημοκρατικό και αγωνιστικό πρότυπο μέσα στη δικτατορία είναι σαφής²⁸. Όσο και αν οι επαναλήψεις δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσουν με τον ίδιο τρόπο, η εκτίμηση της προσφοράς του Μακρυγιάννη στην Ελλάδα θα σφραγισθεί από αυτό το περιστατικό.

Η περίοδος του εμφυλίου οριοθετείται από την εκτροπή του θέματος από την ιδεολογική λειτουργία στην ιδεολογική χρήση. Μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής δύο εκδοχές: το κείμενο των Απομνημονευμάτων χρησιμοποιείται πλατιά κυρίως μετά το 1944, από την πολιτική παράταξη της Εθνικής Αντίστασης, όταν βρεθεί σε θέση ανάλογη με αυτήν που βρέθηκε ο Μακρυγιάννης μετά την απελευθέρωση του 1832: η ήττα του λαϊκού κινήματος, η ξένη κατοχή, η διάσπαση των λαϊκών δυνάμεων, βρίσκουν το αντίστοιχό τους στην εποχή του Μακρυγιάννη. Η αριστερά, κινήμενη από τις εθνικολαϊκές της τάσεις, θα ταυτιστεί με τον αγωνιστή της ελευθερίας²⁹. Η ιδιοποίηση αυτή προκάλεσε άμεσες αντιδράσεις³⁰, ενώ η ρομαντική

εξιδανίκευση επέβαλε την ιστορική αποκατάσταση του Μακρυγιάννη. Άλλωστε η ιδεολογικοποίηση του θέματος και η δογματική του αντιμετώπιση καθιστούσε αδύνατη τη μαρξιστική ερμηνεία. Ωστόσο η κριτική που ασκήθηκε είναι αντίστοιχα φορτισμένη από την πολιτική αντιπαράθεση του εμφυλίου. Τον Μακρυγιάννη έρχεται τώρα να προσεταιρισθεί η αντίπαλη πολιτική ομάδα της δεξιάς, αφού η οικειοποίησή του ως εθνικού αντιπροσώπου καθίσταται απόδειξη πατριωτικής πολιτικής. Συνέπεια αυτής της τάσης είναι να προσδίδονται στον Μακρυγιάννη ιδιότητες που προσιδιάζουν στον αντίστοιχο ιδεολογικό χώρο, χαρακτηρίζεται "μεγαλοϊδεάτης", αποκαλείται "του Χριστού ομοίωμα" και "καθαρός" πατριώτης²¹. Στο ψυχροπολεμικό μετεμφυλιακό κλίμα ο αγωνιστής του 21 χρησιμοποιείται ως ιδεολογικό όπλο στον αντικομμουνιστικό αγώνα που έχει ξεσπάσει.

Η εμπλοκή του Μακρυγιάννη στις πολιτικές αντιπαράθεσεις επιτείνει τη σύγχυση και καθιστά αμεσότερη την ανάγκη αποκατάστασής του. Πράγματι, μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο υποχωρεί ο ενθουσιώδης ταυτισμός, και αρχίζει μια πιο κριτική αντιμετώπιση της λογοτεχνικής αξίας των Απομνημονευμάτων, και της αξίας τους ως ιστορικής πηγής, μια διαδικασία που δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. Η ψύχραιμη αντιμετώπιση του θέματος από τον Κ.Θ. Δημαρά στην Ιστορία της Μεσοελληνικής Λογοτεχνίας το 1948 ανοίγει το δρόμο στη νέα θεώρηση των Απομνημονευμάτων²². Μάλιστα η έκταση που κατέχει το θέμα μαρτυρεί την ώριμη εκτίμησή του, σε σύγκριση μάλιστα με την ασήμαντη θέση που δόθηκε στα Απομνημονεύματα στα αντίστοιχα έργα του Άρ. Καμπάνη και του ιδεολογικού του αντίμαχου Γ. Κορδάτου. Ο Γ. Κορνούτος, στη γενική μελέτη για το Απομνημόνευμα το 1953 μιλάει για λαθεμένη αξιολογική τοποθέτηση του έργου, και επισημαίνει την ανάγκη της συγκριτικής μελέτης της γλώσσας των Απομνημονευμάτων προς τη λοιπή λογοτεχνική παραγωγή²³. Ο Σπ. Λοδραχάς ομοίως, στην εισαγωγή της 3ης έκδοσης των Απομνημονευμάτων το 1957, παρατηρεί την απουσία μελέτης των Απομνημονευμάτων σε σχέση με την ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του²⁴, ενώ η ευστοχία των κρίσεών του για την ιδεολογία του Μακρυγιάννη και την ιδιαιτερότητα της σε σχέση με τη λαϊκή ιδεολογία, αποδεικνύεται ισχυρή και αξιόλογη μέχρι σήμερα. Τέλος επιστέγασμα της συνειδητοποίησης για επιστημονική αντιμετώπιση του θέματος αποτελεί η έκδοση της συγκεντρωτικής βιβλιογραφίας από τον Γ. Κατσιμπαλή το 1957²⁵. Ωστόσο, παράλληλα συνεχίζεται η φιλολογία περί τον

Μακρυγιάννη, η οποία κινείται στο ίδιο κλίμα της πατριωτικής ρητορείας που διανθίζεται με αισθητικές γενικολογίες, χωρίς να προσθέτει τίποτε στην ειδική γνώση του θέματος³⁶.

Η τρίτη "ανάγνωση" του Μακρυγιάννη μπορεί να τοποθετηθεί μετά την τελευταία δικτατορία³⁷ και να επικεντρωθεί στην από καιρό αναμενόμενη έκδοση των "Οραμάτων και Θαμάτων" το Δεκέμβριο του 1983³⁸, η οποία αναρρίπησε το ενδιαφέρον της μελέτης από επιστημονική σκοπιά. Το κύριο χαρακτηριστικό της νέας αξιολόγησης είναι η ιστορική ανάλυση της ιδεολογίας του Μακρυγιάννη όπως εκφράζεται στα Απομνημονεύματα και τις εικόνες, παρατηρείται δηλαδή μετάθεση του ενδιαφέροντος στην ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα σε σχέση με την προηγούμενη μελέτη που στηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό στη γλωσσική σπουδαιότητα και τη λογοτεχνική αξία των Απομνημονευμάτων.

Ο Σπ. Ασδράχας στην πυκνή μελέτη για το ιστορικό της εικονογραφίας αντιμετωπίζει την ιδεολογία του Μακρυγιάννη σε επίπεδο δομών, επισκοπεί τον παραδοσιακό της χαρακτήρα και τη συνάντησή της με τις νέες αντιλήψεις που διαμορφώνονται στο νέο στάδιο της πολιτικής ζωής του ελληνισμού, προβαίνει σε διεισδυτικές κρίσεις για την πολιτική και κοινωνική συνείδηση του Μακρυγιάννη η οποία σημαίνεται στις εικόνες³⁹. Οι νέοι τρόποι προσέγγισης και ερμηνείας που προτείνει ο Σπ. Ασδράχας βρίσκουν εφαρμογή σε μεταγενέστερες μελέτες, ώστε η ευχή να προκύψει μια ερμηνευτική "σχολή"⁴⁰ να βρῖσκει ανταπόκριση. Το εικονολογικό δοκίμιο του Γ. Πετρή, αποτελεί σημειολογική ανάλυση των εικόνων⁴¹, επιστημονική ερμηνεία του ιδεολογικού υποστρώματος, των κοινωνικών αξιών που αποδεδειγμένα από τις διαφορετικές, λεκτικές και εικαστικές, δραστηριότητες του Μακρυγιάννη. Το 1985 στη μελέτη του Ν. Θεοδοσιάδη με αφιέρωση το νέο έργο του Μακρυγιάννη⁴², αναγνωρίζουμε την ίδια θεωρητική συγκρότηση που μελετά συλλογικά μοντέλα συμπεριφοράς, τη δυναμική και τη λειτουργία τους· το παραδοσιακό, κλειστό ιδεολογικοπολιτικό σύστημα που στηρίζεται το πρότυπο της προνοιακής αντίληψης για την ιστορία, την ανασημασιοδότησή του, τις συγκρούσεις και τις αντιπαλότητες που αναπτύσσονται από τη νέα κατάσταση και οι οποίες, κατά τον συγγραφέα, ανάγονται στις αντιφάσεις του ελληνικού κοινωνικού σώματος.

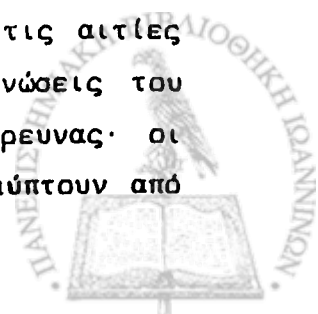
Σε αντίθεση με τη θεωρητικοποίηση της ιδεολογίας του Μακρυγιάννη έρχεται η νεοορθόδοξη εκδοχή, η οποία προϋπόθεση για την κατανόηση του λαϊκού αγωνιστή ορίζει την ορθόδοξη πίστη και όχι την επιστημονική

μελέτη⁴². Στις αναλύσεις αυτές υποβόσκει η αντιπαράθεση της παραδοσιακής θρησκευτικής ιδεολογίας η οποία θεωρεί την εθνική ταυτότητα μέσα από τη λαϊκή εκδοχή της ορθόδοξης πίστης, προς το εκσυγχρονιστικό ιδεολογικό ρεύμα που οι απολήξεις του ανάγονται στο δυτικό ορθολογισμό⁴⁴.

Η μελέτη του Κυριάκου Σιμόπουλου για την Ιδεολογία και Αξιοπιστία του Μακρυγιάννη μας γυρίζει στο κλίμα της ιστορικής αντιμετώπισης του θέματος. Ο συγγραφέας με τεκμηριωμένο, αν και ασυστηματοποίητο λόγο, εξετάζει την ιστορική προσωπικότητα, ελέγχει τη φερεγγυότητα του Μακρυγιάννη καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις του· στο β' μέρος του βιβλίου ο Κυρ. Σιμόπουλος αρνείται τη σαφή ιδεολογική συνείδηση του Μακρυγιάννη⁴⁵. Δείγμα αποκατάστασης της έρευνας στο σημείο αυτό αποτελεί η μελέτη του Δημ. Κυρτάτα⁴⁶ ο οποίος συνεξετάζει τα ιστορικά δεδομένα των μέσων του 19ου αιώνα σε σχέση με την αφήγηση του τρίτου μέρους των Οραμάτων· υποστηρίζει ότι ο παραληρητικός λόγος του Μακρυγιάννη έχει σαφή συνειρμικό αφηγηματικό ιστό που οφείλεται στην ύπαρξη ενός ολοκληρωμένου θεωρητικού σχήματος, σύμφωνα με το οποίο εξυφάνεται συναμοσία από τους Δυτικούς σε βάρος της Ορθοδοξίας και του έθνους, και ότι η "διαταραχή" του Μακρυγιάννη είναι συνέπεια της προσπάθειάς του να επεξεργαστεί τα στοιχεία εκείνα της ιδεολογικής διαπάλης που διεξάγεται γύρω του, και ειδικά της ρωσικής προπαγάνδας, τα οποία συστοιχούν με τη δική του, την "πατριωτική" ιδεολογία.

Δείγμα εμπεριστατωμένης και αποτελεσματικής μελέτης του πατριωτισμού, βασικής ιδέας στην κοσμοαντίληψη του Μακρυγιάννη, αποτελεί η μελέτη του D. Holton⁴⁷. Το μηχανογραφημένο λεξιλόγιο των Απαμνημονευμάτων είναι επιστημονικό έργο, υποδομή για ψύχραιμες γλωσσικές εκτιμήσεις, μετά την άποψη που προβάλλει τη γλώσσα του Μακρυγιάννη ως πρότυπο δημοτικής γλώσσας, ως μέτρο σύγκρισης της σημερινής γλώσσας, εκτιμήσεις που η εκζήτησή τους οφείλεται στο φορτισμένο κλίμα που διαμορφώθηκε από το γλωσσικό ζήτημα⁴⁸.

Βασικό γνώρισμα της μελέτης του Μακρυγιάννη στο σύνολό της είναι η ιδεολογικοποίηση, η πολιτική εκμετάλλευση και η διολίσθηση του θέματος στο λαϊκισμό. Βέβαια η εκτροπή αυτή αποτελεί αντικείμενο ειδικής έρευνας, εδώ επισημαίνουμε επιγραμματικά το φαινόμενο και τις αιτίες που προκάλεσαν την εξέλιξή του. Από τις διαδοχικές αναγνώσεις του Μακρυγιάννη είναι χαρακτηριστική η απουσία επιστημονικής έρευνας· οι τοποθετήσεις για το έργο και την προσωπικότητά του δεν προκύπτουν από

την εσωτερική ανάλυση των ιδεών των Απομνημονευμάτων και των συστατικών της ιδεολογίας της εποχής του, αλλά από έναν άκριτο συγκινησιακό λόγο που προσπερνώντας τις ιδιαιτερότητες και τις αδυναμίες του Μακρυγιάννη, οδήγησε σε απλούστευση και αόριστη γενίκευση, με πιο χαρακτηριστική την ταύτισή του με το λαό. Στην εξέλιξη αυτή πρέπει να εκτιμηθεί η ιστορική συγκυρία της ξένης κατοχής, όταν η συγκεκριμένη παράταξη της εθνικής αντίστασης χρησιμοποίησε τον Μακρυγιάννη για να στηρίξει σ' αυτόν τα οράματά της. Μέσα στην έξαρση της ηρωικής εθνικής παράδοσης για λόγους αντικειμενικούς, η ανάδειξη του Μακρυγιάννη σε σύμβολο ελληνικότητας και εθνικό αντιπρόσωπο, αν και ιστορικά δικαιωμένη, δεν παύει να αποτελεί εκτροπή. Στην ιδεολογική αυτή χρήση ανάγει την αρχή της η άκριτη ταύτιση του αγωνιστή του 21 με έναν κοινωνικά απροσδιόριστο και αδιαφοροποίητο λαό, που αποτέλεσε παραδειγματική αξία⁴⁹. Συνέπεια της ιδεολογικοποίησης του Μακρυγιάννη είναι να χρησιμοποιείται από διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους που ενδιαφέρονται να εκφραστούν ως λαός ή για λογαριασμό του λαού, με σκοπό να κερδίσουν τις λαϊκές μάζες υπερκερνώντας τις διαφορές⁵⁰. Είναι χαρακτηριστικές οι διαφορετικές εκδοχές αυτής της ελληνικότητας που ποικίλλει ανάλογα με τις κυρίαρχες πολιτικές ιδεολογίες: ο προσδευτικός χώρος τον ανέδειξε σε σύμβολο αντίστασης κατά του αυταρχισμού της πολιτικής εξουσίας με σημείο αιχμής την τελευταία δικτατορία· οι εκπρόσωποι της αστικής τάξης υιοθετούν την απλουστευτική ωραιοποιημένη εξίσωση του Μακρυγιάννη με το λαό, τον αναδεικνύουν σε αποκλειστικό φερέα όλων των θετικών αξιών και τον ενσωματώνουν στο πάνθεον των εθνικών ηρώων⁵¹. Τέλος ο νεοορθόδοξος χώρος τον ανακήρυξε σε σύμβολο του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους, στην εθνικιστική του εκδοχή⁵². Για την ιδεολογική αυτή παράδοση που κρατά ως τις μέρες μας και τη σύγχυση που δημιουργεί με αποτέλεσμα "να προβάλλεται ο Μακρυγιάννης από τη Δεξιά και να επιβάλλεται από την Αριστερά" η ευθύνη επιρρίπτεται στον προσδευτικό αριστερό χώρο⁵³. Εξάλλου η αντιμετώπιση του Μακρυγιάννη κάτω από μια σύγχρονη οπτική που τον εκσυγχρονίζει αποτελεί εγχείρημα που παραμορφώνει παρά αποκαθιστά την προσωπικότητά του⁵⁴.

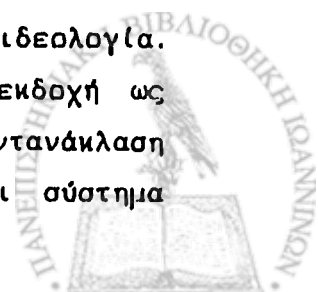
Όπως συνάγεται, οι εθνοκεντρικές αυτές προσεγγίσεις ιδεολογικοποιούν τον Μακρυγιάννη χωρίς να τον εξηγούν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Μακρυγιάννης γίνεται της μόδας⁵⁵, η ατομικότητα, η μοναδικότητά του συνθλίβεται κάτω από την απλουστευτική γενίκευση της έννοιας του λαού⁵⁶. Λίγοι έχουν αναρωτηθεί σε τί συνίσταται η εθνική

ιδεολογία, πώς ένας αγράμματος εκφράζει την εθνική ταυτότητα, σε τι συνίσταται το πολιτικό ήθος, η πνευματικότητα του Μακρυγιάννη. Προκύπτει, λοιπόν, η ανάγκη ενός τεκμηριωμένου λόγου ώστε να αποφλοιωθεί ο μύθος από όλες τις θετικές ή αρνητικές υπερβολές προς όφελος της αλήθειας, ενός λόγου που να στηρίζεται στην ανάλυση του ίδιου του έργου σε σχέση με τα ιστορικά γεγονότα της εποχής. Είναι προφανής ο λόγος για τη μελέτη των ηθικών αξιών και της πολιτικής ταυτότητας και συμπεριφοράς του Μακρυγιάννη⁶⁷, και κυρίως η σε βάθος διερεύνηση των φαινομένων που σχετίζονται με αυτά.

2. Ορισμός του θέματος, μέθοδος και διάγραμμα της μελέτης

Η επιλογή του όρου "ηθικές αξίες" οφείλεται στη διαπίστωση ότι οι βασικές έννοιες στον Μακρυγιάννη καθώς και η πολιτική του συμπεριφορά, στρέφονται και σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την αρετή, η οποία είναι η κατεξοχήν ηθική, δηλαδή ο λόγος για το καλό, για το κακό, ή το πρόπαν. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, ο λόγος για την πατρίδα και τη θρησκεία είναι η ορθή συμπεριφορά για την πατρίδα και τη θρησκεία, άρα ο λόγος αυτός ανήκει στην αρετή· ο πατριωτισμός έχει το νόημα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής που πρέπει να χαρακτηρίζει ένα άτομο ή μια ομάδα· οι αντιλήψεις για την πολιτεία κεντρώνονται γύρω από το αίτημα της χρηστής, της δίκαιης διαχείρισης της εξουσίας, έννοια που επίσης ανήκει στην αρετή, και αποτελεί, μάλιστα, το σπουδαιότερο στοιχείο της. Ο όρος "αξίες", τέλος, αποκαλύπτει τις ακριβείς εκτιμήσεις που χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν ένα άτομο ή μια ομάδα. Βέβαια, ο τίτλος της μελέτης αυτής δε σημαίνει πως κάποιες από τις έννοιες που αναλύονται ανήκουν αποκλειστικά και μόνο στις ηθικές αξίες, και κάποιες στην πολιτική συμπεριφορά, πράγμα που όντως συμβαίνει στον τρόπο καταγραφής και ερμηνείας του υλικού, αφού τα χωρία είναι επιλεγμένα έτσι ώστε το ενδιαφέρον να εστιάζεται στη συγκεκριμένη, κάθε φορά, έννοια, αλλά ότι ταυτόχρονα, κάποιες από τις αξίες αυτές είναι και συμπεριφορές, και κάποιες από τις συμπεριφορές είναι και αποτέλεσμα αξιών⁶⁸.

Είναι προφανής η σχέση του όρου "ηθικές αξίες" με την ιδεολογία. Διότι η ιδεολογία⁶⁹, την οποία δεχόμαστε στη θετική της εκδοχή ως αντανάκλαση του κοινωνικού "είναι", δεν αποτελεί μόνο αντανάκλαση γνωσιολογική αλλά και αξιολογική. Η ιδεολογία δηλαδή είναι σύστημα

θεωριών, ιδεών, αντιλήψεων που τείνουν να εξηγήσουν την ουσία της κοινωνίας, τη λειτουργία και την ανάπτυξή της, και η οποία προβάλλει για αυτό διάφορα ιδανικά, πολιτικές, ηθικές, αισθητικές, κοινωνικές αξίες⁶⁰. Επειδή οι αξίες αυτές βιώνονται, η ιδεολογία έχει υλική υπόσταση, είναι προσδιορισμένη.

Στη μελέτη ακολουθούμε την αναλυτική ιστορικο-φιλολογική μέθοδο. Στηριζόμαστε δηλαδή στην προσεκτική διερεύνηση των κειμένων, στην εσωτερική ανάλυση των αντιλήψεων οι οποίες εκφράζονται στα Απομνημονεύματα και τα Οράματα, ενώ έμμεσα και συμπληρωματικά γίνεται αναφορά στα εικαστικά έργα που οφείλουν τη γένεσή τους στην προσωπική αγωνία του λαϊκού αγωνιστή να εκφράσει τις ιδέες του με άλλο, επαρκέστερο του λόγου διάμεσο. Ακόμη γίνεται χρήση των εγγράφων που περιέχονται στον Α' τόμο του Αρχείου Μακρυγιάννη, καθώς και των πρακτικών της δίκης του το 1852-53.

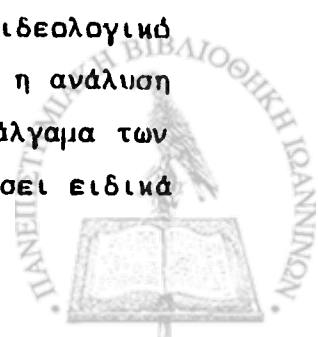
Βιδιωδέτερα έχουν αποδελτιωθεί οι βασικές έννοιες των κειμένων, οι εκτιμήσεις με ηθικό περιεχόμενο όπως εγγράφονται σε επί μέρους λέξεις ή γεγονότα, και οι όροι με πολιτική και κοινωνική σημασία, και ταξινομούνται με κριτήριο τη θέση που κατέχουν στο σύστημα της κοσμοαντίληψης του Μακρυγιάννη. Το υλικό που προκύπτει παρακολουθεί όσα γίνεται και όπου αυτό ενδεικνύεται, τη ροή του χρόνου. Στη διαμόρφωση λοιπόν του Μακρυγιάννη διακρίνουμε ένα πρώτο στάδιο, αναγόμενο στην τουρκοκρατία, και ένα δεύτερο στάδιο που ανάγεται στην επανάσταση, το οποίο, με τη σειρά του, διακρίνεται σε μερικότερες υποδιαιρέσεις, όπως τα γεγονότα πριν τον εμφύλιο, όταν σχηματίζονται οι αντιλήψεις του Μακρυγιάννη για τους καπετάνιους, στην περίοδο του εμφυλίου, όταν συντάσσεται με τα αντιφεουδαλικά στοιχεία. Ακολουθούν η περίοδος Καποδίστρια, όταν ο Μακρυγιάννης παρουσιάζεται υπέρμαχος του Συντάγματος, με κορύφωση της πολιτικής του δράσης τον αγώνα για το Σύνταγμα το 1843⁶¹. Το επόμενο στάδιο χαρακτηρίζεται από την έξαρση της θρησκευτικότητας του Μακρυγιάννη η οποία προσδίδει ιερατικό χαρακτήρα στις πολιτικές του δραστηριότητες, εξέλιξη που δεν αφίσταται από το γενικότερο κλίμα της εποχής.

Ωστόσο η γραμμική αυτή χρονολογική παράταξη δε στοχεύει στη φωτογραφική αναπαράσταση των αξιών και των αντιλήψεων της ζωής του Μακρυγιάννη. Σκοπός αυτής της οργάνωσης είναι να αντιμετωπίσουμε το

εμπειρικό υλικό των κειμένων με ένα ερμηνευτικό σχήμα που να το εξηγεί λογικά, ώστε να φανερωθεί η αλληλουχία, και, όπου είναι δυνατόν, η αιτιώδης μεταξύ των γεγονότων και των ιδεών σχέση². Στόχος είναι να προκύψει η εσωτερική άρθρωση των αντιλήψεων που συγκροτούν την ευρύτερη αντίληψη του Μακρυγιάννη για τον κόσμο, να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη, τις μεταλλαγές αυτής της ιδεολογίας, να επισημάνουμε τυχόν αντιφάσεις που ενσκήπτουν στο εσωτερικό της.

Αναλυτικότερα, αρχικά προκύπτουν οι έννοιες της πατρίδας και της θρησκείας, επειδή φαίνεται ότι σε αυτές κεντρώνεται η αντίληψη του λαϊκού αγωνιστή για τον κόσμο: η πρώτη εκπροσωπεί τη νέα πολιτική συνείδηση, όπως αυτή διαμορφώνεται κυρίως μέσα από τις προεπαναστατικές και επαναστατικές διαδικασίες και δοκιμάζεται στα πλαίσια του νέου κράτους, και η θρησκεία, που αποτελεί την έκφραση του παραδοσιακού συστήματος αξιών της ελληνικής κοινωνίας, και η οποία παρέχει στον Μακρυγιάννη μια έτοιμη αντίληψη για τον κόσμο και τη θέση του σ' αυτόν. Από τις δύο αυτές έννοιες που διαπλέκονται μεταξύ τους, απορρέει η πρακτική του πατριωτισμού, η οποία ορίζει την πολιτική του συμπεριφορά, όπως υπαγορεύεται από την κοινωνική συνείδηση και τις ηθικές αξίες της πατρίδας και της θρησκείας³. Η διερεύνηση της σημασίας των ονομάτων "έθνος", "γένος", "κράτος", των όρων Έλληνας και Ρωμιός, βασικών όρων της εθνικής ζωής, η γνώση της πρόσφατης ιστορίας που κεντρώνεται γύρω από το Ρήγα και τους αρματωλούς, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους προσλαμβάνει ο Μακρυγιάννης την έννοια της αρχαιότητας, δίνει, από το ένα μέρος τον άξονα του βάθους της ιστορικής του συνείδησης, και από το άλλο μέρος την προοπτική της στο παρόν και στο μέλλον, την εξέλιξη δηλαδή της πατριωτικής του συνείδησης, πράγμα που ολοκληρώνει την παρουσία του στον ιστορικό χώρο και χρόνο.

Σε μια επόμενη ενότητα διερευνούμε την αντίληψη του Μακρυγιάννη για τις κοινωνικές δυνάμεις και το ρόλο τους. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκουμε τον κοινωνικό του προσδιορισμό, την σχέση του με κοινωνικές ομάδες, το λαό, τους αγωνιστές, τους νοικοκυραίους, τους άρχοντες. Ακόμη εξετάζουμε την αντίληψη για τη δομή και τη λειτουργία της πολιτείας, το ιδεολογικό πρότυπο με βάση το οποίο η αντίληψη αυτή οργανώνεται. Τέλος, η ανάλυση της αρετής, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, καθώς και το αμάλγαμα των εννοιών που παρατηρείται στη χρήση των όρων, έρχεται να μελετήσει ειδικά

την πολιτική ηθική η οποία υπαγορεύει και την πολιτική συμπεριφορά του Μακρυγιάννη.

Στην ερμηνευτική διαδικασία συγκλίνουν κοινωνικές και πολιτικές συντεταγμένες και ορίζουσες, δεν είναι αυστηρά "εσωτερική" μεθοδολογία, και αυτό γιατί οι ηθικές αξίες είναι δεμένες με τις μεταβολές των συνθηκών⁶⁴. Άλλωστε η μεθοδολογία, με την αποκλειστική μελέτη του κειμένου, αποκομμένη από το κοινωνικό περιβάλλον, θα ήταν ιδεαλιστική. Η φύση δηλαδή του έργου, ή μάλλον η οπτική της μελέτης των ιδεών που έχουν κοινωνική προέλευση, καθιστούν ενδεδειγμένη την "πολιτική" προσέγγιση⁶⁵. Η άποψη λοιπόν ότι η ατομική συνείδηση ταυτίζεται με την κοινωνία και η προσπάθεια είναι απότοκη κοινωνικών και ιστορικών συνθηκών⁶⁶, άποψη που δηλώνει την κοινωνική προέλευση των ιδεών, υπαγορεύει να εξετάσουμε τις πεποιθήσεις του Μακρυγιάννη στο κοινωνικό και ιστορικό τους πλαίσιο⁶⁷. Βέβαια η μελέτη αυτή δεν είναι μονόδρομος, η σχέση του κειμένου με τις ιστορικοκοινωνικές συντεταγμένες μελετάται αμφίδρομα, δε γίνεται σχέση αιτίας - αποτελέσματος σε ευθεία γραμμή, αλλά τεθλασμένη. Το πλεονέκτημα της οπτικής αυτής είναι ότι αντιμετωπίζει το έργο με το ιστορικό και συγκεκριμένο και όχι αφηρημένο, το κείμενο δηλαδή δεν αντιμετωπίζεται σαν "αμετάβλητη ενέργεια" που παράγεται από το ίδιο το κείμενο, αλλά σαν μια ύλη με συγκεκριμένο ιστορικό προσδιορισμό⁶⁸.

Στη μελέτη μας, όπως έχουμε ήδη ειπεί, προτεραιότητα δίνεται στην επίδραση του κοινωνικού και ιστορικού γίνεσθαι, αλλά συνεκτιμάται και η ανθρώπινη φύση, γίνεται αναφορά στην προσωπικότητα του δημιουργού όπου αυτή διαφωτίζει τις θέσεις ή τις απόψεις, χωρίς αυτό να γίνεται σε βάρος της ερμηνείας του συνόλου των ιδεών. Γιατί, η ψυχολογική ή ψυχαναλυτική προσέγγιση στην κατανόηση της ανθρώπινης φύσης είναι, όπως έχει παρατηρηθεί, μονομερής⁶⁹. Ειδικότερα, είναι δυνατό να εισδύσουμε στο έργο και να συγκεντρώσουμε ένα σημαντικό αριθμό από μαρτυρίες, οι οποίες, ωστόσο, δεν κρίνονται επαρκείς για να ανασυστήσουν την ψυχική δομή του συγγραφέα που αποτελεί αρκετά σύνθετη πραγματικότητα. Κυρίως, όμως, το τίμημα από αυτόν τον τεμαχισμό θα ήταν να μείνει στο περιθώριο η ουσιαστική προβληματική του έργου, αφού η συσχέτιση της πολιτιστικής δημιουργίας με το ατομικό υποκείμενο τείνει αντικειμενικά, για λόγους μεθοδολογίας, σε επικίνδυνη μείωση της ειδικής αξίας του έργου. Η χρησιμότητα λοιπόν των ψυχολογικών προσεγγίσεων περιορίζεται να εξηγήσει

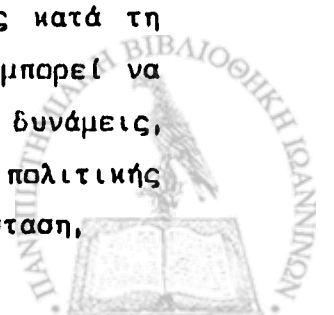
γιατί, ενώ μια κοινωνική ομάδα καλλιέργησε μια συγκεκριμένη οπτική, ο συγγραφέας, για προσωπικούς λόγους, μπόρεσε να δημιουργήσει ένα "νοηματικό" ή "φανταστικό" κόσμο διαφορετικό, ικανοποιώντας έτσι δικούς του, μη συνειδητούς πόθους⁷⁰.

Οι επιμέρους αντιλήψεις συναρθρώνονται στο συνολικό σύστημα της κοσμοαντίληψης του Μακρυγιάννη. Αυτής της ιδεολογίας επιδιώκουμε να προσδιορίσουμε το χαρακτήρα, να κρίνουμε, δηλαδή, αν πρόκειται για ένα σύστημα παλαιών συνηθειών σκέψης και δράσης· να εκτιμήσουμε τα εναντιωματικά πλαίσια που αναπτύσσουν οι παραδοσιακές δομές που είναι φορείς παραδοσιακών αξιών, στην επαφή τους με νέες νοστροπές⁷¹· να εκτιμήσουμε, τέλος, τους πνευματικούς περιορισμούς που γνωρίζει το άτομο μέσα σε αυτές τις "φυλακές μακράς διάρκειας", καθώς και την προσωπική κινητικότητα μέσα από τους παραδοσιακούς δρόμους της θεοκρατικής αντίληψης του κόσμου.

Ιδεολογικές καταβολές και η συγγραφή του Μακρυγιάννη

1. Το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο

Προκειμένου να μελετήσουμε τις πολιτικές αντιλήψεις και τις κοινωνικές ιδέες του Μακρυγιάννη είναι αναγκαίο να εξετάσουμε το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε και το οποίο ορίζεται από τρεις κρίσιμες περιόδους της ελληνικής ιστορίας: την προεπαναστατική, την επαναστατική περίοδο και τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του ελληνικού κράτους. Δεν είναι όμως ασφαλώς απαραίτητο να εκτιμήσουμε τα ιστορικά γεγονότα της επανάστασης ή των τριάντα χρόνων που ακολούθησαν, στη διάρκεια των οποίων έπρεπε να αντιμετωπιστούν κρίσιμα προβλήματα που κληροδότησε η επανάσταση όπως η διανομή της εθνικής γης, η αποκατάσταση των αγωνιστών, ο εσωτερικός πολιτικός ανταγωνισμός, οι Μεγάλες Δυνάμεις. Το ενδιαφέρον μας θα συγκεντρωθεί σε συνειδησιακά φαινόμενα, όπως είναι το θέμα της διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης, και θα αναφερθούμε συνοπτικά στις ιδεολογικές αναζητήσεις του συλλογικού σώματος κατά τη μεταβατική περίοδο μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, πράγμα που μπορεί να επιχειρηθεί μόνο με μια αναγωγή στις βαθύτερες κοινωνικές δυνάμεις, στις κοινωνικές σχέσεις, καθώς και στη χαρτογράφηση της πολιτικής συνείδησης των κοινωνικών δυνάμεων που συμμετείχαν στην επανάσταση,

ώστε να φανεί στη συνέχεια της μελέτης το σημείο τομής των πεποιθήσεων του Μακρυγιάννη με την κοινωνική ιδεολογία και το ειδικό βάρος των αντιλήψεών του, το οποίο ορίζει και την ιδιαιτερότητα του λαϊκού αγωνιστή.

Βασικό για τη μελέτη μας είναι το θέμα της διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής συνείδησης, πρόβλημα πολλαπλά σύνθετο²². Παρά τις αντιφάσεις και τα κενά που παρουσιάζει από το γεγονός ότι οι καταβολές της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας είναι πολύπλευρες, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές ενότητες στη διαμόρφωσή του.

Η ελληνική εθνική συνείδηση μέχρι σχεδόν τα μέσα του 18ου αι. ήταν θρησκευτική. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης οι ορθόδοξοι χριστιανοί υπήκοοι αποτέλεσαν την ορθόδοξη κοινότητα, το Rum Milleti, σύμφωνα με το μουσουλμανικό νόμο που όριζε το θρήσκευμα ως βάση για την πολιτική ένταξη στην Αυτοκρατορία. Στη διάρκεια των χρόνων της δουλείας η θρησκευτική συνείδηση τους διαφοροποιούσε, ήταν χριστιανοί εναντίον μουσουλμάνων, όχι Έλληνες εναντίον Τούρκων· η συνείδηση αυτή τους έδινε το συναίσθημα της ενότητας και της σταθερότητας.

Στην οργάνωση της συνείδησης αυτής αποφασιστικός είναι ο ρόλος του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως. Από τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας το οθωμανικό σύστημα που αποδέχονταν τη θρησκευτική αυτονομία, επέτρεψε να δημιουργηθούν ιθύνουσες τάξεις, κυρίαρχες απέναντι στους άλλους Έλληνες, αλλά και στους άλλους Ορθοδόξους²³. Αμέσως μετά την άλωση, η Πύλη, με τα προνόμια που για πολιτικούς λόγους χορήγησε στον Πατριάρχη, διεύρυνε τη θρησκευτική του εξουσία σε πολιτική, ώστε να καταστεί πνευματικός ηγέτης όλων των υποδούλων χριστιανών. Επιπλέον η διατήρηση από τους κατακτητές του έτοιμου εκκλησιαστικού διοικητικού μηχανισμού, που συνέβαλε αποφασιστικά στη διατήρηση της συνοχής των Ορθοδόξων, διαμόρφωσε και την τάξη του ανώτερου κλήρου ο οποίος διατηρήθηκε σε όλη την περίοδο που μας ενδιαφέρει.

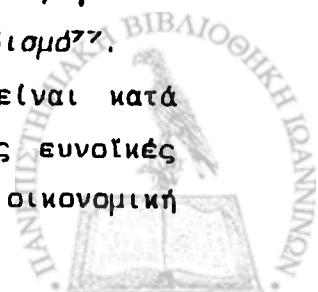
Σε ιδεολογική συνάφεια με το Πατριαρχείο βρίσκονται οι Φαναριώτες, η διοικητική αριστοκρατία του Βυζαντίου που επιβίωσε μετά την άλωση, και η οποία κατέλαβε διοικητικές θέσεις της Εκκλησίας προορισμένες για λαϊκούς. Αυτόν τον πυρήνα των βυζαντινών αρχόντων πλαισίωσαν Έλληνες που πλούτισαν από το εμπόριο και οι οποίοι, χάρη στην παιδεία και τις ικανότητές τους κρίθηκαν κατάλληλοι να καταλάβουν, εκτός από τα

εκκλησιαστικά, και καθαρά πολιτικά αξιώματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για να προωθηθούν τον 17ο αι. στις θέσεις του Δραγαυμάνου του Στόλου και της Πύλης, και από τον 18ο στις θέσεις του πρίγκιπα των παραδουνάβιων ηγεμονιών. Οι Φαναριώτες πίστευαν στην ιδέα της ανωτερότητας του Γένους, και ότι αυτό θα μεγαλουργήσει στο μέλλον. Η προσφορά των Φαναριωτών, όπως και της Μεγάλης Εκκλησίας, στην καλλιέργεια των γραμμάτων, είναι σήμερα αναγνωρισμένη⁷⁴. Ωστόσο, η εξάρτηση των συμφερόντων τους από το οθωμανικό κράτος δεν επέτρεπε την ανάπτυξη εθνικής συνείδησης, γι αυτό μαζί με το Πατριαρχείο πήραν μια έντονα εχθρική στάση όταν τα εθνικά κινήματα εκδηλώθηκαν απειλητικά για το κατεστημένο με το οποίο είχαν ταυτιστεί.

Η διατήρηση του θεσμού των κοινοτήτων, η χρησιμοποίηση του έτοιμου αυτού διοικητικού μηχανισμού από τους Τούρκους, έφερε στο προσκήνιο μια άλλη ηγετική ομάδα, τους προύχοντες ή κατσαμπάσηδες. Συλλέκτες φόρων αρχικά, έγιναν αργότερα κάτοχοι γης, πλούτισαν από το εμπόριο, και σχημάτισαν μια ελληνική διοικητική ιεραρχία που σε ορισμένες περιπτώσεις γινόταν κληρονομική και παράλληλη με εκείνη των Τούρκων. Η συμμετοχή στην εξουσία τους συνέδεε κοινωνικά με τους Φαναριώτες, οι τελευταίοι συμμετείχαν στην κεντρική, οι προύχοντες στην τοπική διοίκηση. Γενικά οι Τούρκοι θεωρούσαν τις συντηρητικές και φεουδαρχικές αυτές δυνάμεις σαν τους καλύτερους εγγυητές του κοινωνικού κατεστημένου: άνω και οι δύο ομάδες με μερικές εξαιρέσεις έδειξαν πάντα καχυποψία μπροστά σε κάθε ανανεωτική κοινωνική ή πολιτική ιδέα, και όταν, με τη στερέωση της νέας αστικής τάξης, οι ιδέες αυτές άρχισαν να αποκτούν δύναμη, οι κυρίαρχες ομάδες πήραν έντονα εχθρική στάση απέναντί τους⁷⁵.

Από τα μέσα του 18ου αι. μέχρι την επανάσταση, τα κριτήρια για τη διάκριση σε εθνότητες μετατοπίστηκαν από τη θρησκευτική στην πολιτική βάση και η πολιτική ταυτότητα του ελληνισμού μετασχηματίζεται σε κοσμική. Ο ελληνισμός δεν ταυτίζεται πλέον με έναν παραδοσιακό χριστιανισμό, αλλά αρχίζει να αντιμετωπίζεται ως πνεύμα προοδευτικό και ανανεωτικό⁷⁶. Η πολιτισμική αντιπαράθεσή του με τους μουσουλμάνους ξεπερνάει το πλαίσιο ενός απλού τυπικού θρησκευτικού διαχωρισμού, για να καταλήξει στην αντίθεση ανάμεσα στο *συγχρονισμό* και τον *σκαταδισμό*⁷⁷.

Φορέας του πνεύματος του πολιτισμικού εκσυγχρονισμού είναι κατά κύριο λόγο η εμπορική αστική τάξη που ανδρώθηκε μέσα στις ευνοϊκές οικονομικές συγκυρίες του 18ου αι. στην κεντρική Ευρώπη. Η οικονομική

οντότητα των Ελλήνων εμπόρων της διασποράς επέβαλε αλλαγή στον τρόπο της θεώρησής τους από τους Ευρωπαίους: οι Έλληνες αυτοί δεν αντιμετωπιζόνταν πλέον ως υπήκοοι του Σουλτάνου, ούτε προσδιορίζονταν από το θρήσκευμά τους. Η αυτοδύναμη οικονομική τους παρουσία επέβαλε την πολιτισμική τους αυτονόμηση· άλλωστε οι Έλληνες διέθεταν τους δικούς τους ενδόξους προγόνους⁷⁸.

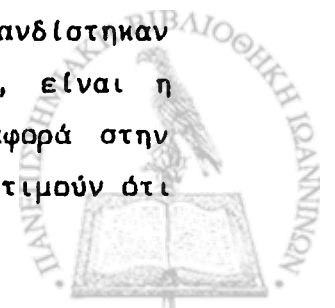
Οι ελληνικές αυτές παροικίες άνοιξαν το δρόμο για να δεχτεί ο Βαλκανικός χώρος τις επιδράσεις της Δυτικής Ευρώπης και αποτέλεσαν το θερμοκήπιο της εθνικής συνείδησης. Οι Έλληνες αστοί, βαθιά επηρεασμένοι από τις ορθολογιστικές ιδέες του διαφωτισμού και τις αντίστοιχες φιλελεύθερες πολιτικές θέσεις της δυτικής αστικής τάξης, συνδέονται με την εμφάνιση ενός στενά εθνικού προγράμματος: οραματίζονται τη δημιουργία μιας κοινωνίας ελεύθερης από τον τουρκικό ζυγό, από τα πνευματικά και οικονομικά συμφέροντα των ντόπιων προυχόντων και της εκκλησιαστικής διοικητικής τάξης, και οργανωμένης πολιτικά σύμφωνα με το πρότυπο των αστικών κρατών της Δυτικής Ευρώπης⁷⁹. Μια τέτοια "αστικού τύπου" κοινωνία θα αποτελούσε εγγύηση για οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική απελευθέρωση. Εμπνευσμένοι λοιπόν από τις ιδέες του διαφωτισμού ετοιμάζουν την πολιτική αναγέννηση του ελληνισμού⁸⁰. Η δρομολόγηση δυτικών ιδεών, έστω και χωρίς αντίστοιχη κοινωνική πραγματικότητα, συνέβαλε ωστόσο στη διαφοροποίηση της κοινωνικής ταυτότητας, οι Έλληνες είχαν διαμορφώσει τη συνείδηση ότι είχαν δικαίωμα να μετέχουν στη μορφή διακυβέρνησης της Δυτικής Ευρώπης, να γίνουν "φράγκικο". Κύριος εκπρόσωπος της συνείδησης αυτής είναι ο Κοραΐς, καρποί της είναι τα έργα και η δράση του Ρήγα Φεραίου, ενώ η Ελληνική Νομαρχία που εκδόθηκε το 1806 απευθύνεται στους Έλληνες ως συνεχιστές του Ρήγα. Έργο αυτής της αστικής τάξης είναι η οργάνωση των επαναστατικών δυνάμεων της αγροτιάς και η επιτυχία να παρασύρει ένα μεγάλο μέρος από τους πρόκριτους στον αγώνα της ανεξαρτησίας του 1821⁸¹.

Παρά το γεγονός ότι ο αστικός φιλελευθερισμός των Ελλήνων της Κεντρικής Ευρώπης σήμανε τη διαδικασία της αφύπνισης και του ποιοτικού μετασχηματισμού της εθνικής συνείδησης, είναι υπερβολή να δεχτούμε ότι ο ελληνικός εθνικισμός εισάγεται αποκλειστικά από τη Δύση⁸². Η εθνική συνείδηση είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται, με σημείο αναφοράς τους αρχαίους Έλληνες, από το 1204, όπως υποστηρίζει ο Λπ. Βακαλόπουλος⁸³, χωρίς όμως να μπορέσει να σπάσει το φράγμα των λογίων και να εκταθεί

στο λαό. Ωστόσο, σύγχρονοι ερευνητές θεωρούν τη νέα πατριωτική συνείδηση σαν απόληξη της προοδευτικής ανάπτυξης της εθνικής ιδέας που δημιουργήθηκε στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου και η οποία πήρε τη μορφή αντίστασης εναντίον της κατάκτησης σε όλη την περίοδο της ξένης κυριαρχίας⁶⁴. Σε αυτό το εσωτερικό ρεύμα της αντίστασης που συντηρήθηκε στις δυσμενείς συνθήκες της δουλείας, συνέβαλαν οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι, οι οποίοι στο επίπεδο της εθνικής ζωής κατέρριψαν το μύθο του αήττητου της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Βεβαίως αποφασιστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της νέας εθνικής συνείδησης θεωρείται η αγωνιστική παράδοση των κλεφτών η οποία αποκτά εθνικά χαρακτηριστικά κυρίως στις αρχές του 19ου αι.⁶⁵. Τα κλέφτικα τραγούδια παραβάλλονται με τη λειτουργία της εκκλησίας λόγω της πνευματικής επιρροής που ασκούσαν στις χριστιανικές μάζες, και θεωρούνται ότι αποτελούσαν τη βάση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης χάρη στην ενοποιητική τους λειτουργία, η οποία διεύρυνε τα στενά όρια του πατριωτικού τοπικισμού⁶⁶. Τέλος, ότι όξυνε την αντιπαράθεση και ωρίμασε στις συνειδήσεις τις επαναστατικές τάσεις ήταν η κοινωνική ένταση που ενισχύθηκε κυρίως στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. λόγω της οικονομικής εξαθλίωσης που επέφερε η παρακμή του τουρκικού φεουδαλικού συστήματος και η συνεπακόλουθη αποικιακή οικονομική διεξόδυση των χωρών της Δυτικής Ευρώπης⁶⁷. Είναι φανερό η δυσκολία να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα από πότε το εθνικό στοιχείο αρχίζει να εμπλέκεται στις κοινωνικοπολιτικές επιλογές των επαναστατημένων χωρικών και κατ'επέκταση να εντοπίζεται στον αντίπαλο ο κοινωνικοπολιτικός, και συγχρόνως ο εθνικός καταπιεστής, ή ο ομόθρησκος συνεργάτης του. Όπως υποστηρίζεται, το ορθότερο θα ήταν να γίνει δεκτό πως η χειραφέτηση του εθνικού προβλήματος από το θρησκευτικό έγινε συγχρόνως με τη συνειδητοποίηση του κοινωνικού προβλήματος σαν αποτέλεσμα των σημαντικών ανακατατάξεων που συνέβησαν στην οθωμανική επικράτεια από τα μέσα του 16ου και ως τον 18ο αι.⁶⁸.

Παρά τη δυσκολία που υπάρχει να προσδιοριστεί η εσωτερική άρθρωση ανάμεσα στον κλιμακούμενο αγωνιστικό γηγενή πατριωτισμό και στην επίδραση των δυτικών πολιτικών και κοσμικών ιδεών όπως προπαγανδίστηκαν στον ελλαδικό χώρο από τους Έλληνες αστούς της διασποράς, είναι η σύγκλιση των δύο παραγόντων που επιφέρει την ποιοτική διαφορά στην εθνική συνείδηση. Η διάσταση στις απόψεις των ερευνητών που εκτιμούν ότι

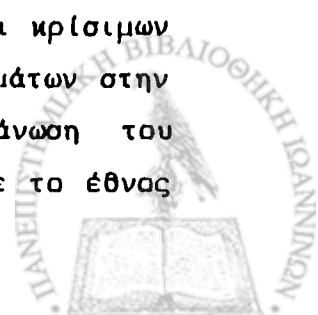

ο ένας ή ο άλλος παράγοντας λειτούργησε ως καταλύτης στη διαδικασία του ποιοτικού μετασχηματισμού της εθνικής συνείδησης, δε μεταβάλλει το τελικό αποτέλεσμα⁹⁹: παρότι φαίνεται να υπάρχουν αποκλίσεις στο βαθμό ωριμότητας, όσον αναφορά τους στόχους της επανάστασης και τις προοπτικές της εθνικής απελευθέρωσης ανάμεσα στους ντόπιους και στους αστούς εμπόρους και διανοουμένους που δρούσαν στο εξωτερικό, το καινό σημείο είναι η συνειδητοποίηση της ανάγκης να παταχθεί η τυραννία. Η έννοια της ελευθερίας αποτελεί το νέο περιεχόμενο της εθνικής συνείδησης - άλλωστε η έννοια της ελευθερίας αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση του εθνικισμού στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, και οδηγεί σε επαναπροσδιορισμό της συλλογικής υπόστασης των επαναστατών¹⁰⁰. "μας άνοιξε τα μάτια", θα γράφει για την τη γαλλική επανάσταση και τον Ναπολέοντα στη Διήγησή του σχετικά με το 1789, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης¹⁰¹. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της νέας συνείδησης πιστοποιείται τόσο από τη μεριά των παραδοσιακών λαϊκών δυνάμεων - είναι αποκαλυπτική η φράση του Μακρυγιάννη ότι κηρύσσει τον αγώνα του για πλούτη και τιμή, και κατά της αδικίας του κατακτητή - όσο και από τη διακήρυξη της Α' Εθνικής Συνέλευσης που εκφράζει τα δυτικά πνεύματα της ελληνικής κοινωνίας: «Ο κατά των Τούρκων πόλεμος ημών, ... είναι πόλεμος Εθνικός, πόλεμος Ιερός, πόλεμος του οποίου μόνη αιτία είναι η ανάκτησις των δικαίων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής»¹⁰².

Η παρουσία λοιπόν του στενά εθνικιστικού ρεύματος χωρίζει την πρώτη φάση της οθωμανικής κατάκτησης από τη δεύτερη. Η ενδυνάμωση της νέας εθνικής συνείδησης σε σχέση με την προηγούμενη θρησκευτική, αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι η θρησκευτική διαφορά δε λειτούργησε ως αιτία για την ανάπτυξη της επαναστατικότητας, αλλά αργότερα ως επαναστατική τακτική για να συγκινήσει τους Έλληνες και τα χριστιανικά έθνη της Ευρώπης. Γιατί η ορθόδοξη εκκλησία, ενώ για καιρό ενστερνίζονταν τις ουμανιστικές ιδέες του διαφωτισμού, όσες δεν την έθιγαν, - συντηρούσε, εκτός από τα ιερά και τα κλασικά γράμματα, την παιδεία εν γένει -, μετά τη γαλλική επανάσταση και από το φόβο των κοινωνικών ανακατατάξεων, έρχεται σε σύγκρουση με την επανάσταση, επειδή ο ελληνικός εθνικισμός είναι αντίθετος από τη δική της υπερεθνική λειτουργία η οποία ασκείται σαν είδος ιμπεριαλισμού στους βαλκανικούς λαούς. Η παραδοσιακή θρησκευτική αρχή, εγκλωβισμένη στα δικά της

συμφέροντα και στην εξάρτησή της από τη σουλτανική εξουσία, δε μπορεί να οραματιστεί ένα ολοκληρωμένο εθνικό πρόγραμμα, να προωθηθεί σε ριζοσπαστικές εθνοποιητικές λειτουργίες. Γι αυτό αποκήρυξε την εθνική απελευθερωτική ιδεολογία που δημιουργούσε διαδικασίες φυγόκεντρες και αποδιάρθρωτικές, και καταδίκαζε κάθε κίνημα που αμφισβητούσε τη σουλτανική εξουσία³³.

Ένα άλλο στοιχείο που εκφράζει το νέο περιεχόμενο που παίρνει η εθνική συνείδηση είναι η ανάπτυξη της ιστορικής συνείδησης, η οποία έχει άμεση σχέση με την άνοδο της αστικής τάξης στα τέλη του 18ου αι. Όπως είδαμε κατά την προεπαναστατική πεντηκονταετία είχε σημειωθεί μια βαθιά ζύμωση για την εθνική συνείδηση και την αναγέννηση των κλασικών γραμμάτων. Η τάξη των εμπόρων, ανεξαρτητοποιημένη από την ουμανιστική εκκλησιαστική παράδοση, έχει αποτελέσει ευαίσθητο δέκτη των κηρυγμάτων του διαφωτισμού της Δύσης. Μέσα από αυτό το κλίμα έρχεται σε επαφή με τους αρχαίους. Η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού ανθρωπισμού και φιλελευθερισμού, βαθιά διαποτισμένου από την αρχαιολατρία, το γεγονός ότι στην Ευρώπη ακμάζει ο κλασικισμός, εξυπηρετεί απόλυτα την αστική τάξη: στην αρχαία κληρονομιά θα αναζητήσει στηρίγματα για να προσδιορίσει την κοσμική της ταυτότητα και για να εδραιώσει θεωρητικά την ύπαρξή της. Γιατί, όπως επισημαίνεται, η ελληνική αστική τάξη, όπως κάθε κοινωνική τάξη τη στιγμή που οργανώνεται, χρειάζεται μια πίστη, μια ηθική, μια γνώση δεμένες με τον κόσμο στον οποίο κινείται³⁴. Η ελληνική αστική τάξη, σε σχέση με τα υπόλοιπα καινούργια έθνη που αναδύονται την ίδια εποχή στην επιφάνεια, διαθέτει προγόνους. Η σύνδεση με τους αρχαίους προγόνους αποδεικνύει ότι το έθνος έχει βαθιές ρίζες στα χώρα και στο χρόνο και το δικαίωμα να υπάρξει, και ενοποιεί τους Έλληνες με το κλίμα εθνικής υπερηφάνειας που δημιουργεί. Βεβαίως η ελληνική αστική τάξη προβάλλοντας την καταγωγή της από τους ενδόξους προγόνους αποκαθιστούσε τη θέση της ανάμεσα στα ευρωπαϊκά έθνη. Έτσι το ένδοξο παρελθόν θα αποτελέσει το ιδεολογικό στήριγμα της αστικής τάξης. Σε μια περίοδο που ο ελληνοισμός αρχίζει να συνειδητοποιεί τις δυνάμεις του και να εισέρχεται σε μια περίοδο σχετικής πνευματικής αναγέννησης και κρίσιμων κοινωνικών και πνευματικών ανακατατάξεων, η αναζήτηση στηριγμάτων στην αρχαία κληρονομιά αποτελούσε θετικό βήμα για την οργάνωση του νεοελληνικού έθνους. Η αναζήτηση της ρίζας που θα ενοποιούσε το έθνος και θα το στήριζε εσωτερικά και εξωτερικά ήταν εθνική ανάγκη.

Βιττός όμως από την ανερχόμενη αστική τάξη η οποία κινημένη από τα οικονομικά της συμφέροντα προετοιμάζει το έδαφος με την παιδεία, με την έντονη διάδοση των ιδεών του διαφωτισμού και την αφύπνιση της ιστορικής συνείδησης, η στροφή στην αρχαιότητα έχει και άλλες αφετηρίες περισσότερο συγκεκριμένες, όπως είναι οι επαφές με το δυτικό κόσμο. Οι περιηγητές με τις ανασκαφές και το ενδιαφέρον για τα αρχαία ερείπια κινούν το ενδιαφέρον, την περιέργεια και το σεβασμό για την κληρονομιά τους. Τα μνημεία του αρχαίου πολιτισμού μεταδίδουν μια σαφέστερη εικόνα για τους προγόνους, προκαλούν τη συγκίνηση. Την αφύπνιση προετοιμάζει ακόμα το γεγονός ότι στο πνεύμα των δυτικών συγγραφέων οι σύγχρονοι Έλληνες θεωρούνται φυλετικοί απόγονοι των αρχαίων⁵⁵: ακόμα και όταν η σύγκριση ήταν μειωτική για αυτούς, και μόνο η σύνδεση με τους αρχαίους ενδόξους προγόνους μπορούσε να αποτελέσει αφορμή υπερηφάνειας, την πίστη στην ανωτερότητα του Γένους. Βέβαια ο σχηματισμός εθνικής ταυτότητας που στηρίζεται στην πολιτιστική συνέχεια ήταν κάτι καινούργιο για τη μεγάλη μάζα των αμόρφωτων ανθρώπων. Όμως ο Κοραής κατέγραψε αποκαλυπτικές αντιδράσεις για την κλασική αναβίωση στους αγράμματους Έλληνες. Ήταν μόλις πριν από την επανάσταση όταν για πρώτη φορά έβλεπε ελληνικά καράβια να φέρουν ονόματα μεγάλων ανδρών της αρχαιότητας ενώ μέχρι τότε είχαν μόνο ονόματα αγίων⁵⁶.

Όσσο η καταφυγή στον αρχαίο ελληνικό κόσμο είναι μία ενέργεια, και η αξιοποίηση της αρχαίας ελληνικής παράδοσης μία άλλη: η ανάλυση του περιεχομένου της αρχαίας ελληνικής σκέψης από τον Κοραή και τους Έλληνες λογίους της περιόδου του διαφωτισμού, όπως προβάλλεται στις εκδόσεις αρχαίων κειμένων, ήταν περιορισμένη και δεν ενδιέφερε παρά έναν επίσης περιορισμένο αριθμό ατόμων. Έτσι, από τη στροφή στην αρχαιότητα η ελληνική αστική τάξη στο σύνολό της δε στράφηκε στις δημιουργικές αξίες του αρχαίου πολιτισμού, αλλά κράτησε εξωτερικούς μορφικούς τύπους, όπως ήταν τα σχολαστικά γράμματα και τα αρχαία ονόματα, περιορίστηκε σε μια μιμητική σχέση με την αρχαιότητα⁵⁷. Όπως παρατηρεί ο Κ.Θ. Δημαράς ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίστηκε η αρχαιότητα από τους Έλληνες είναι αντίθετος από την ορθολογική της χρήση που έγινε στα πλαίσια του δυτικού διαφωτισμού: η ένταξή της στην εθνική ιδεολογία της προσέδωσε ρομαντικό χαρακτήρα πριν ακόμα εγκαινιαστεί η ρομαντική αντίληψη της ιστορίας από τον Herder⁵⁸. Άλλωστε ότι η γνώση της αρχαιότητας στις λαϊκές μάζες δεν είναι ουσιαστική, αλλά αντανάκλαση της ιδεολογίας της

άρχουσας τάξης για τους αρχαίους προγόνους φαίνεται από το γεγονός ότι η σχέση τους με αυτήν έχει ηθικό περιεχόμενο. Αποτέλεσμα ήταν στις παραμονές της επανάστασης η γνώση της αρχαιότητας να είναι συγκεχυμένη και όχι ουσιαστική⁹⁹. Ωστόσο η άποψη ότι το ελληνικό έθνος είναι ανώτερο των άλλων θα στηριχτεί στην αρχαία καταγωγή, και η πίστη στην αρχαία δόξα, αν και επίκτητη στις μεγάλες μάζες του λαού, δημιουργεί ένα ισχυρό αίσθημα υπεροχής απέναντι στους ξένους, και δίνει τη συνείδηση της συνέχειας της φυλής¹⁰⁰.

Η επανάσταση του 21 εγκαινιάζει τυπικά τη μετάβαση της ελληνικής κοινωνίας από μια κατάσταση δουλείας σε ένα νέο σύνθετο σχήμα πολιτικής και κοινωνικής ανεξαρτησίας στο οποίο νέες πολιτικές και θεσμικές αντιλήψεις έρχονται να επικαθήσουν στην εγχώρια πολιτισμική παραγωγή. Αντανάκλαση των ιδεολογικών ζυμώσεων που προηγήθηκαν αποτελούν οι πολιτικές επιδιώξεις των κοινωνικών ομάδων οι οποίες πλαισίωσαν την επανάσταση, επιδιώξεις αντιφατικές, που οδήγησαν σε σύγκρουση τις ηγετικές ομάδες που διεκδικούσαν την ηγεσία της επανάστασης¹⁰¹. Στη σύγκρουση αυτή που διεξάγεται παράλληλα με την εθνική πάλη, η παραδοσιακή ολιγαρχία των προεστών για ευνόητους λόγους επιζητούσε να ανατραπούν οι Τούρκοι, για να τους διαδεχθούν στην εξουσία χωρίς να αλλάξει τίποτε στην παραδοσιακή διάρθρωση του πολιτικού ελέγχου¹⁰². Η προοδευτική παράταξη των νησιωτών, κυρίως όμως οι επήλυδες δυτικόφρονες, επιδίωκαν τη δημιουργία ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους¹⁰³ κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών και περιορισμό της τοπικής αυθαιρεσίας. Το κλέφτικο στοιχείο θα μοιραστεί ανάμεσα στις δυο παρατάξεις, το ίδιο και οι Ρουμελιώτες οπλαρχηγοί¹⁰⁴. Περισσότερο ασαφής και ακαταστάλαχτη είναι η κοινωνική συνείδηση της μεγάλης μάζας των αγράμματων χωρικών. Η τάξη αυτή, υλικά και πνευματικά εξουθενωμένη, όπως γράφει ο Ανώνυμος Έλληνας της Ελληνικής Νομαρχίας - ζούσαν "χειρότερα από τα ίδια τα ζώα"-, αποτέλεσε τον μοχλό της επανάστασης, και κινήθηκε από το γενικό σύνθημα της ελευθερίας¹⁰⁵. Άλλος παράγοντας που λειτούργησε διασπαστικά στη διάρκεια του αγώνα, είναι ο ισχυρός τοπικισμός, ο οποίος, καθώς αποδείχθηκε ισχυρότερος από τους ταξικούς ανταγωνισμούς, ιδιαίτερα στον δεύτερο εμφύλιο, αποτέλεσε έναν καλό δείκτη για τις εγγενείς αδυναμίες του εθνικού απελευθερωτικού μετώπου. Σε αυτό το πρόσφορο έδαφος της εσωτερικής αδυναμίας, εξάλλου, έδρασαν τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες επηρέαζαν τους πολιτικούς

σχηματισμούς ήδη από την εποχή αυτή, εγκαινιάζοντας, έτσι, την πολιτική της προστασίας. Όμως, παρά τις αντιφάσεις και τις ιδιαιτερότητες των επιδιώξεων των κοινωνικών ομάδων που έδρασαν στη διάρκεια του αγώνα, τους συνέδεε όλους η κοινή επιθυμία της απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό.

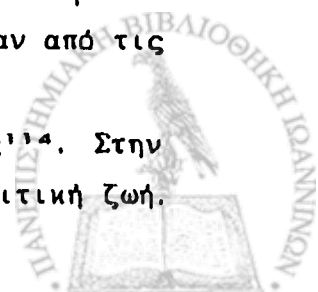
Στον ελληνικό χώρο κυριαρχούσαν τα προβλήματα της θεμελίωσης του νέου κράτους που από πολλές πλευρές αποτελούσαν μια οδυνηρή επέμβαση στο σώμα της παλιάς παραδοσιακής κοινωνίας¹⁰⁶. Το κράτος που προέκυψε από την επανάσταση, ήταν ένα συνσύλλευμα δυτικών θεσμών και εγχώριας παραγωγής, όπως αποδεικνύεται από την ποικιλία των προσδοκιών και των απαιτήσεων που οι Έλληνες του 1828 είχαν από το κράτος τους¹⁰⁷. Οι λόγιοι διαφωτιστές ήθελαν το νέο κράτος να ανταποκριθεί στα φιλελεύθερα ευρωπαϊκά τους πρότυπα· οι προύχοντες και οι στρατιωτικοί ηγέτες επιδίωκαν, μέσω της κρατικής εξουσίας, να διευρύνουν τα παλιά τους προνόμια και να κατοχυρώσουν τα κερτημένα. Τη μεγάλη μάζα του λαού δεν χώριζαν βασικές πολιτικές διαφορές· από τη στιγμή που είχαν κερδίσει την ανεξαρτησία, δε ζητούσαν παρά ειρήνη, τάξη, ευνομία, προσδοκούσαν αόριστα δικαιοσύνη από τους ισχυρούς πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς. Η διάσταση ανάμεσα στις αντιφατικές αυτές προσδοκίες και δυνατότητες του κράτους να τις πραγματοποιήσει ερμηνεύεται από την ανυπαρξία ισχυρής αστικής τάξης με συνείδηση της εθνοποιητικής της λειτουργίας¹⁰⁸. Η τάξη αυτή δε θα επέτρεπε στις φυγόκεντρες δυνάμεις της ολιγαρχίας να αλώσουν το σύστημα και να εξωθήσουν στη στρεβλή ανάπτυξη του¹⁰⁹.

Η πρώτη δεκαπενταετία του ελληνικού βασιλείου αναλώνεται σε εσωτερικούς αγώνες για τη διεκδίκηση της κρατικής εξουσίας. Η απολυταρχική πολιτική του Καποδίστρια¹¹⁰ που απέκλεισε από την εξουσία την ντόπια ολιγαρχία και τους πολιτικούς αρχηγούς προκειμένου να εδραιώσει ένα ισχυρό συγκεντρωτικό κράτος, συσπείρωσε τις κατά τα άλλα ανταγωνιζόμενες φατρίες στον αντικαποδιστριακό αγώνα με σύνθημα τη χορήγηση Συντάγματος¹¹¹. Η αποτυχία του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδος οφείλεται στην ανυπαρξία κοινωνικών προϋποθέσεων: η επιβολή μιας επανάστασης εκ των άνω κατέρρευσε, εφόσον απουσίαζαν από την πολιτική σκηνή οι κοινωνικές δυνάμεις στήριξης, - οι αγρότες, δυσσχετημένοι από τη φορολογική πολιτική, αποδείχτηκαν ανώριμοι να εκτιμήσουν μακροπρόθεσμα την πολιτική του Καποδίστρια ώστε να τη στηρίξουν¹¹².

Οι εγγενείς αυτές αδυναμίες αποτυπώνονται στην ιδιόμορφη λειτουργία των θεσμών: το Σύνταγμα, το οποίο εκπροσωπεί τον ανώτατο βαθμό πολιτικής χειραφέτησης, θα χρησιμοποιηθεί από την ολιγαρχία για να υπηρετήσει τα συμφέροντά της, χρήση που θα ατονίσει την ιδεολογική του διάσταση, αν και είχε ήδη προκύψει κάποια συνταγματική συνείδηση μέσα από τη διαδικασία των λαϊκών συνελεύσεων, η οποία συνάπτεται με τη δημοκρατική παράδοση εκλογής των δημαγερόντων επί τουρκοκρατίας. Το σύνθημα "Εθνική Συνέλευση - Σύνταγμα" του αντικαποδιστριακού αγώνα δεν υπήρξε αίτημα φιλελευθεροποίησης της πολιτικής ζωής, αλλά πρόσχημα για τη συγκάλυψη των απειλούμενων πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων της ισχυρής ολιγαρχίας. Πολύ περισσότερο η ανυπαρξία της σχετικής ιδεολογίας από τη συνταγματική αντιπολίτευση θα φανεί στην περίοδο της αναρχίας που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια.

Στην επόμενη περίοδο της οθωνικής βασιλείας εγκαταλείφθηκε κάθε ιδέα επεξεργασίας Συντάγματος και αρχικά η αντιβασιλεία κυβέρνησε άμεσα τη χώρα σύμφωνα με ένα αυστηρά συγκεντρωτικό σύστημα, απομακρύνοντας τους Έλληνες από την εξουσία. Η δυσαρέσκεια των πολιτικών κομμάτων για τον αποκλεισμό τους από την εξουσία οδήγησε σε αναταραχή με αίτημα πολιτική ελευθερία και παραχώρηση Συντάγματος και ανάγκασε σε παραίτηση τον Άρμανσπεργκ το 1836. Η άρνηση του Όθωνα στο διάστημα της προσωπικής του απολυταρχίας να παραχωρήσει στις ελληνικές πολιτικές δυνάμεις πραγματική εξουσία¹³, άλλες πολιτικές εξελίξεις - η επιταχυνόμενη οικονομική κρίση μαζί με την αποτυχία των επαναστατικών αλυτρωτικών κινήσεων στο διάστημα 1839-41, η αναποτελεσματική λειτουργία των θεσμών, η εσωτερική αναρχία και η έξαρση της ληστείας, ο φθοροποιός ανταγωνισμός των κομμάτων και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων ευνόησε τις ζυμώσεις με σκοπό την πολιτειακή αλλαγή με την εκχώρηση Συντάγματος. Το αίτημα για Σύνταγμα αφορούσε τον περιορισμό της βασιλικής απολυταρχίας, την αποκομιμή των Βαυαρών και την ενεργητική συμμετοχή των κομμάτων στην κυβέρνηση. Στη συνείδηση των ευρύτερων μαζών το Σύνταγμα δεν αποτελούσε ώριμο και συγκεκριμένο πολιτικό αίτημα, αλλά, όπως φάνηκε από τα γεγονότα του 1843, ήταν συνδεδεμένο και πάλι με το γενικό αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη όπως αυτό προσδιορίζονταν από τις πολιτικές αναζητήσεις στο διάστημα του αγώνα και έπειτα.

Ωστόσο, το Σύνταγμα του 43 έφερε περιορισμένες αλλαγές¹⁴. Στην ουσία ικανοποιούσε το αίτημα των κομμάτων για μετοχή στην πολιτική ζωή.

Έτσι, εκείνοι που κυρίως ωφελούνται από την πολιτειακή αλλαγή του 43 είναι τα παραδοσιακά πολιτικά και κοινωνικά άρχοντα στρώματα, τα οποία από την εποχή του αγώνα της ανεξαρτησίας, του Καποδίστρια και της βαυαροκρατίας είχαν αποκλειστεί από την ουσιαστική εξάσκηση της εξουσίας δηλαδή κατεξοχήν οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου, οι αρματολοί της Ρούμελης και οι νοικοκυραίοι των νησιών. Αυτοί, με την επάνοδό τους στο πολιτικό προσκήνιο αντλούν τα μεγαλύτερα οφέλη από την εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα. Μπορεί να παρατηρηθεί ότι μια βασική λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, από τη στιγμή που εισάγεται στην Ελλάδα, είναι η εδραίωση της πολιτικής ισχύος των παραδοσιακών αυτών στρωμάτων στον ελληνικό χώρο.

Η πολιτειακή αλλαγή δε μετέβαλε την πολιτική ζωή. Όπως αποδείχτηκε μετά την ψήφισή του, το Σύνταγμα δεν επηρεάζει τις αγροτικές μάζες, αφού δεν ευνόησε την πολιτικοποίησή τους ώστε να κινητοποιηθούν και να επιχειρήσουν να αντλήσουν πολιτικά οφέλη από το καθεστώς¹⁵. Η αδιαφορία, η παθητικότητα του πληθυσμού μετά την ήττα της επανάστασης είναι τέτοια ώστε ο λαός παραμένει ουσιαστικά αμέτοχος σε οποιεσδήποτε πολιτικές διεργασίες. Ευθύνη για την ακινητοποίηση του λαού φέρει ο Κωλέτης, ο οποίος, αν και δηλωμένος συνταγματικός όταν ήταν στην αντιπολίτευση, μετά την εκλογή του το 44 και σε όλο το διάστημα της πρωθυπουργίας του, μέχρι το 47, κυβέρνησε συντηρητικά, ευνοώντας τις επεμβάσεις του στέμματος, και κυρίως χρησιμοποιώντας τον κρατικό μηχανισμό για να δωροδοκεί τους πολιτικούς του πελάτες, να τους εξαγοράζει και να τους ελέγχει, ώστε να αποφεύγει τις κοινωνικές πιέσεις εκ των κάτω και να διατηρείται στην εξουσία. Εξάλλου τη χειραγώγηση του λαού σε εθνικό επίπεδο την επέτυχε με την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Βέβαια η εθνική πολιτική ήταν ενταγμένη στο ευρύτερο ρομαντικό κλίμα της εθνικής ολοκλήρωσης. Όμως η ριζοσπαστική επιθετική πολιτική που υιοθέτησε ο Κωλέτης, σε αντίθεση με τη ρεαλιστική τάση που συνιστούσε την εσωτερική οργάνωση και την αντιμετώπιση του εθνικού θέματος σε ευθετότερο χρόνο, ήταν σε μεγάλο βαθμό μια πολιτική αποπροσανατολισμού των μαζών από τα κρίσιμα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν.

Οι κυβερνήσεις που διαδέχτηκαν η μία την άλλη μετά το θάνατο του Κωλέτη ήταν όλες διορισμένες από τον Όθωνα, ο οποίος, λόγω της έλλειψης ισχυρού πολιτικού, αναγκάστηκε να εγκατελείψει τη διακριτικότητα των πολιτικών του επεμβάσεων και να αναμειχθεί ενεργά στην πολιτική, πράγμα

που τον αποδυνάμωσε, ενώ οδήγησε την αντιπολίτευση και πάλι στο θέμα της άμυνας των συνταγματικών ελευθεριών.

Όσον αφορά στο ιδεολογικό κλίμα μετά την επανάσταση, αυτό διαφοροποιείται με την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Από μια γενικότερη άποψη η ιδεολογική τροχιά που διαγράφει η εθνική συνείδηση το α' μισό του 19ου αιώνα μπορεί να οριστεί ως αντίστιξη ανάμεσα στο φιλελεύθερο πνεύμα που χαρακτήριζε την προεπαναστατική περίοδο και τα πρώτα κινήματα του 21, ως απόρροια του διαφωτισμού, και τη στροφή σε συντηρητικές θέσεις, την ιδεολογική σκλήρυνση και εθνική εσωστρέφεια που παρουσίασε η ελληνική κοινωνία από το 1830 και ύστερα¹⁶. Αιτία για τη μεταβολή της ελληνικής προοπτικής, είναι η απογοήτευση από την περιορισμένη έκταση τού ελληνικού κράτους, καθώς και η αίσθηση αμφισβήτησης και αποξένωσης από τη Δύση. Βασικός όμως παράγοντας που υπαγορεύει την εξέλιξη αυτή είναι η δημιουργία εθνικού κράτους, εξέλιξη που βρίσκεται σε συνάφεια με το ρομαντικό κλίμα που ανθεί στην Ευρώπη.

Κοινό αίτημα των λαών στο 19ο αι. και πραγματική πολιτική ανάγκη είναι η ενότητα. Ο όρος είναι γνωστός από την επανάσταση, όταν ορίζεται σε αντιδιαστολή προς τη διχόνοια, αλλά μετά την απελευθέρωση προσαρμόζεται στο εθνικό αίτημα της θρησκευτικής και πολιτικής ενότητας. Η νέα πολιτική αναπτύσσεται με άξονα το εθνικό κράτος και την ανάγκη να ενισχυθεί η ενότητά του, η πειθαρχία και η αφοσίωση των μαζών σ αυτό. Η ενότητα έχει δύο άξονες, είναι διαχρονική και υπηρετείται από την ιστορική συνείδηση που συνίσταται στην ιδέα της αρχαιότητας και την αποκατάσταση του βυζαντινού μεσαίωνα, και συγχρονική, που σημαίνει ενότητα στο χώρο, και εκφράζεται κυρίως από την πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Στην περίπτωση αυτή η εθνική πολιτική διαυαυρώνεται με τη θρησκευτική έννοια του "προορισμού", οι Έλληνες είναι ο περιούσιος λαός του οποίου θεός προορισμός είναι η μεταλαμπάδευση του πολιτισμού και η πολιτική επικράτηση στο χώρο της ευρύτερης ανατολής¹⁷.

Η ανάγκη να ενισχύσει το μικρό κράτος την εθνική του ενότητα το έστρεψε στην ιστορία. Οι πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, η ποικιλία των τοπικών διαλέκτων, η δύναμη της τοπικής εξουσίας, αποτελούσαν αδύνατη βάση για την ίδρυση εθνικής ενότητας γι αυτό η αναζήτηση στράφηκε αρχικά στο πιο βαθύ ιστορικό υπόστρωμα, την αρχαιότητα. Η κοινή ιστορική καταγωγή, η κοινή ιστορική μνήμη, ενισχύει την εθνική ενότητα, αφού οι Έλληνες θα σκέφτονταν τους εαυτούς τους σαν κοινότητα

με κοινό παρόν, παρελθόν και μέλλον, γι αυτό το ελληνικό βασίλειο προβάλλει συστηματικά την αρχαία προέλευση. Η συνείδηση αυτή που ήταν ένα γεγονός όταν οι Έλληνες προετοίμασαν και διεξήγαγαν τον απελευθερωτικό τους αγώνα, μεταβάλλεται τώρα σε άκριτη τροπή στην αρχαία δόξα. Η συγκεκριμένη πολιτική σκοπιμότητα έχει συνέπεια να μη νοείται η ελληνική ψυχή ως συνισταμένη των επιμέρους τοπικών ψυχών, αλλά να θεωρείται συνάρτηση της αρχαίας ψυχής· έτσι οι αρχαίοι δεν είναι απλώς οι πρόγονοι για τους οποίους οι Έλληνες αισθάνονται υπερηφάνεια, όπως την εποχή του διαφωτισμού, αλλά γίνονται ιδέα που τους καταδυναστεύει¹¹⁹.

Η στρόφη στην αρχαιότητα δεν υπηρετεί μόνο την εθνική επιταγή της ενότητας αλλά υπακούει και στην ανάγκη να εδραιωθεί το νέο κράτος στη συνείδηση του κόσμου· γιατί ο καλύτερος τρόπος για να ενταχθεί ισότιμα ανάμεσα στα πολιτισμένα ευρωπαϊκά κράτη είναι να αναστήσει την προγονική δόξα και να προβληθούν οι νέοι Έλληνες ως οι σύγχρονοι απόγονοι των αρχαίων. Προς αυτή την κατεύθυνση συνεργεί και η ανατροφή του νεαρού μονάρχη από τον πατέρα του Λουδοβίκο Α΄ της Βαυαρίας, λάτρη της αρχαίας Ελλάδας, ο οποίος φτάνει να θεωρεί τους σύγχρονους Έλληνες κατευθείαν απογόνους των αρχαίων. Ο Όθωνας γίνεται θερμός κήρυκας του νεοκλασικισμού, μιας πολιτικής που εμπνέεται από την αρχαία Ελλάδα και της οποίας έκφραση είναι τα νεοκλασικά κτίρια που κοσμούν την πρωτεύουσα, η εισαγωγή των κλασικών σπουδών στο εκπαιδευτικό σύστημα και η ίδρυση του Πανεπιστημίου.

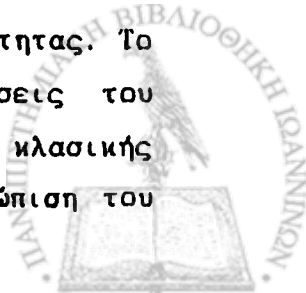
Τέλος, ο εξωτερικός παράγοντας που έστρεψε στην αρχαιότητα ήταν η στάση των ξένων που απέβαλαν το φιλελληνισμό της επαναστατικής περιόδου και αντιμετώπιζαν τους Έλληνες με άρνηση που κλιμακώνονταν από την αδιαφορία ως την αντιπάθεια και τη δυσπιστία. Ιδιαίτερα αυστηρή ήταν η θεωρία του Falmerayer (1830) που αμφισβήτησε τη φυλετική συγγένεια του νέου ελληνισμού με τον αρχαίο¹²⁰. Ο Falmerayer και η θεωρία που διατύπωσε για τη φυλετική αφομοίωση των Ελλήνων από τους Σλάβους, κέντρισε το εθνικό φιλότιμο και οι Έλληνες λόγιοι κινήθηκαν να αποδείξουν την καθαρότητα του γένους: στη φυλετική αμφισβήτηση αντέταξαν πολιτισμικά επιχειρήματα, η απόδειξη της ελληνικότητας πραγματοποιήθηκε μέσα από τη γλώσσα και τη λαογραφία: η γλώσσα άλλαξε σημαντικά γιατί έπρεπε μέσα από τη μορφή της να καταδειχθεί η καταγωγή

από τους αρχαίους Έλληνες προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε η λαογραφία, που προσέλαβε την αρχαία της προοπτική²⁰.

Η αμφισβήτηση της αρχαίας καταγωγής των Ελλήνων δημιούργησε ένα κλίμα άμυνας απέναντι στην Ευρώπη. Η άμυνα θα εκδηλωθεί ως ανάγκη να γίνει δεκτό μόνο το καθαρά ελληνικό, εκείνο που ερχόταν άμεσα από την αρχαιότητα²¹. Γι αυτό εκτρέπονται σε στείρες απομιμήσεις του αρχαίου κόσμου και αποστρέφονται τα ευρωπαϊκά ήθη, η αρχαιότητα ενεργεί τώρα ως αντιστάθμισμα στη φωτισμένη Ευρώπη του διαφωτισμού, στους κόλπους του οποίου είχε γαλουχηθεί.

Βέβαια η αναζήτηση εθνικής ταυτότητας μέσα από την ιστορία εντάσσεται στο γενικότερο κλίμα του ιδεολογικού ρομαντισμού που ανθούσε όλο το 19ο αιώνα στην Ευρώπη· ο ρομαντισμός δηλαδή σε πολιτικό επίπεδο συνδέεται με τη δημιουργία εθνικών κρατών, τα οποία ζητούν να τεκμηριώσουν την ύπαρξή τους μέσα από την ιστορία. Έτσι η στροφή στην αρχαιότητα θα διαποτιστεί από το κλίμα του ιδεολογικού ρομαντισμού. Τον ιδιαίτερο όμως χαρακτήρα στη στροφή προς την αρχαιότητα θα δώσει η ψυχολογία του ελληνισμού στην περίοδο αυτή. Όπως παρατηρείται η ψυχολογία μετά την επανάσταση ήταν διαφορετική γιατί η αποτυχία στα εθνικά σχέδια έφερνε αλλαγή στην ψυχολογία του "εθνωτικού" ανθρώπου²². Ο λαός ελευθερωμένος, αλλά κουρασμένος και απογοητευμένος από τα αποτελέσματα του αγώνα, κατέφυγε στους αρχαίους για να επιδείξει ως αντιστάθμισμα στην αμφισβήτηση και ηττοπάθεια τις προγονικές αρετές²³. Έτσι, στην πεντηκονταετία που ακολουθεί την επανάσταση επικρατεί ο ρομαντικός τόνος, αντίθετος με το πνεύμα του διαφωτισμού, που υμνεί τις συναισθηματικές αξίες και νοσταλγεί τα περασμένα. Στα χρόνια που ακολουθούν, παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Κ.Θ. Δημαράς, δημιουργείται στους φορείς της νεοελληνικής ευαισθησίας μια σύνθετη ψυχολογία που ξεκινώντας από την απογοήτευση και την αγανάκτηση φτάνει στην πρόκληση και στην επιβεβαίωση, δηλαδή την αποκατάσταση²⁴.

Το θέμα της εθνικής ενότητας υπηρετείται σε μια επόμενη φάση με την αποκατάσταση στην εθνική συνείδηση του βυζαντινού μεσαίωνα. Πιδικότερα τα έργα της φιλοσοφίας της ιστορίας που δημοσιεύονται στη δεκαετία του 1840 θέτουν σε νέες βάσεις τη συναίσθηση της νεοελληνικής ταυτότητας. Το Βυζάντιο, σε αντίθεση προς τις αντίστοιχες συνειδητοποιήσεις του διαφωτισμού, αναδεικνύεται σε συνδυαστικό κρίκο μεταξύ της κλασικής αρχαιότητας και του σύγχρονου ελληνισμού. Η ιστορική αντιμετώπιση του

θέματος που θεωρεί την περίοδο αυτή καθοριστική για την εθνολογική και πνευματική επιβίωση του ελληνισμού θα καταξιωθεί από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, το σοβαρότερο επιστημονικό αντίπαλο του Falmeayer, ο οποίος θα τεκμηριώσει το τρίσημο σχήμα της ελληνικής ιστορίας, της οποίας τη διδασκαλία αρχίζει στο πανεπιστήμιο το 1851. Η νέα αυτή θεωρία για την ιστορική συνέχεια, ακριβώς επειδή ανταποκρίνονταν σε σπουδαίες πολιτικές και πνευματικές ανάγκες, αναδείχτηκε σε επίσημο ιστορικό δόγμα του έθνους και έγινε εσωτερικό μέρος της εθνικής ιδεολογίας. Ο όρος "ελληνοχριστιανικός", του οποίου γενέθλιος χρόνος είναι το 1852, εκφράζει καίρια τη σύζευξη του αρχαίου με τον μεσαιωνικό ελληνισμό¹²⁵.

Πολιτική έκφραση της αναβίωσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι η διατύπωση του δόγματος της Μεγάλης Ιδέας. Το αίτημα λειτούργησε για πολλές δεκαετίες όχι γιατί συνταυτίζονταν με το κλίμα του ρομαντισμού, αλλά κυρίως γιατί ανταποκρίνονταν σε ένα υπαρκτό εθνικό αίτημα της ενσωμάτωσης των αλύτρωτων εδαφών στο εθνικό κράτος, απέβλεπε δηλαδή στη σύμπτωση των ορίων έθνους και κράτους, αίτημα που συνέπιπτε με ανάλογα αιτήματα άλλων εθνών το ίδιο χρονικό διάστημα. Η πολιτική αυτή σύλληψη απαντά στο αίτημα της εθνικής ενότητας στο χώρο, άλλωστε ο περίφημος λόγος του Κωλέτη στη συντακτική συνέλευση το 1844 που εγκαινίασε τον όρο, και η εθνική του σημασία ήταν η απάντηση στο χωριστικό κίνημα του αυτοχθονισμού. Η Μεγάλη Ιδέα γίνεται εθνική ιδεολογία η οποία στην περίοδο αυτή χρησιμοποιείται από τον Κωλέτη για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, για να αποπροσανατολιστεί ο λαός από τα κρίσιμα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Μέσα στις συνθήκες της οικονομικής υποανάπτυξης το πρόβλημα του αλυτρωτισμού υποκαθιστά στη συνείδηση του μέσου Έλληνα μίαν αναπτυξιακή συμπεριφορά, γίνεται ιδεολογία με τη βοήθεια της οποίας αποκοιμίζεται η ανυπαρξία οικονομικής ανάπτυξης.

Πρωταρχικός παράγοντας ιδεολογικής ζύμωσης είναι η θρησκεία που κατείχε πάντα κεντρική θέση στο επίπεδο της εθνικής ζωής. Η θρησκεία επηρεάζει βαθιά τα λαϊκά και κυρίως τα αγροτικά στρώματα, τα οποία μέσα από το δικό της ιδεολογικό σχήμα αντιλαμβάνονται τον κόσμο. Στα μετεπαναστατικά χρόνια η Ορθοδοξία είναι σε έξαρση. Ο παραδοσιακός κόσμος αισθάνεται να απειλείται από την πολιτική και πολιτισμική διείσδυση των Ευρωπαίων, από την ηθική απειλή που εγκυμονεί η Δύση και ο δυτικός πολιτισμός, την αλλοίωση της ηθικής υπόστασης των Ελλήνων, της

οποία πυρήνας είναι η Ορθοδοξία από τη δυτικοποίηση που επιτάσσει η νέα πολιτική οργάνωση²⁵. Το νέο γίνεται συνώνυμο του ξένο, οι νέες ιδέες, η νέα ηθική, οι νέοι θεσμοί, θεωρούνται τρόποι τους οποίους χάλκευαν οι ξένοι προκειμένου να διαφθείρουν το ορθόδοξο πλήρωμα και να αλώσουν την εθνική του φυσιογνωμία. Μπροστά σε αυτή την κατάσταση η θρησκεία γίνεται το εθνικό έρεισμα των λαϊκών στρωμάτων απέναντι στις ξένες, τις δυτικές νοοτροπίες. Ο κίνδυνος από την επιβουλή των ξένων κατά της Ορθοδοξίας εξέφραζε την αντίθεση του παραδοσιακού κόσμου στη διεύδυση μιας νέας τάξης πραγμάτων με διαφορετικές οικονομικές δομές, με διαφορετικά κέντρα και λειτουργίες εξουσίας, με νέες ιεραρχίες, ιδέες και αξίες. Μιας νέας κατάστασης που ανέτρεπε τις παλιές ισορροπίες, εξάρθρωνε την αγροτική κοινότητα και διέλυε τις αξίες της²⁷.

Η διαπλοκή θρησκευτικής και εθνικής πολιτικής παρακολουθείται από τις αρχές της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Το 1833 πραγματοποιείται ο καισαροπαπικός διακανονισμός του εκκλησιαστικού ζητήματος. Η ανακήρυξη του αυτοκέφαλου της ελληνικής εκκλησίας και η απόσχισή της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποτέλεσε μια από τις κύριες πηγές διαμαρτυρίας του λαού, αλλά και αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης από τα κόμματα²⁸. Γενικά η προπαγάνδα μοναχών και πολιτικών εύρισκε ανταπόκριση στις συντηρητικές μάζες, οι οποίες θεωρούσαν τη θρησκεία θέμα εθνικό, και αντιδρούσαν στην τάση εκκοσμίκευσης που συντελούνταν στην ελληνική κοινωνία²⁹. Η θρησκευτικότητα αναβιώνει από την εθνικιστική έξαρση που δημιουργήσε ο τουρκολαιψυπτικός πόλεμος το 1840 και οι χρησιμολογικές ρήσεις συγκλόνισαν τα λαϊκά στρώματα, είναι ενδεικτικό ότι μέσα σε διάστημα δύο ετών, 1837 και 1838, πραγματοποιούνται τρεις εκδόσεις του Αγαθάγγελου.

Το θρησκευτικό φρόνημα στη συνέχεια διασταυρώνεται με τη Μεγάλη Ιδέα, την ιδεολογική έκφραση της αναβίωσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η διαπλοκή της θρησκείας με την εθνική ζωή εκφράζεται με την Κωνσταντινούπολη, την έδρα της Ορθοδοξίας, ως το πολιτικό και εθνικό κέντρο του νέου ελληνικού κράτους. Η αναζωπύρωση των επαναστατικών κινήματων στην Ευρώπη θα προκαλέσουν νέα έξαρση του εθνικισμού. Κυρίως όμως το θρησκευτικό φρόνημα θα εξαφθεί στην αρχή της επόμενης δεκαετίας, όταν τα γεγονότα του Κριμαϊκού πολέμου δημιουργήσουν νέα έξαρση. Η θέση της Ελλάδας του 1852 ανάμεσα στον οξύ ανταγωνισμό των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων επηρέαζε τις εθνικές της διεκδικήσεις. Η πολιτική

της Δύσης ήταν η διατήρηση του *status quo*, που σήμαινε καθήλωση της Ελλάδας στα σύνορά της, και διατήρηση της ακεραιότητας της τουρκικής αυτοκρατορίας, διότι με τον τρόπο αυτό αναχαίτιζε τον τούρκικο επεκτατισμό. Η πολιτική της Ρωσίας από το άλλο μέρος ευνοούσε τα ελληνικά επεκτατικά σχέδια κατά της Τουρκίας, και επεδίωκε να τα εκμεταλλευθεί. Ισχυρό έρεισμα επηρεασμού των μαζών γι αυτές τις επιδιώξεις είχε την θρησκεία, γι αυτό η ρώσικη προπαγάνδα χρησιμοποιούσε τον κίνδυνο που διέτρεχε η Ορθοδοξία από τη διάδοση του ρωμαιοκαθολικισμού, προκειμένου να υπονομεύσει τους Δυτικούς και να διατηρήσει την επιρροή της στις λαϊκές μάζες ώστε να προωθήσει την πολιτική της¹³⁰.

Όμως η νέα έξαρση συνδέεται και με την έκδοση του Συνοδικού Τόμου το 1850 από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με τον οποίο αναγνωρίζονται αμοιβαία δικαιώματα και εξουσίες. Ο συμβιβασμός αυτός καταπολεμήθηκε από τους πρωτεργάτες του αυτοκέφαλου της ελληνικής εκκλησίας, και η σύγκρουση που προέκυψε οδηγήθηκε στην κορύφωσή της τον Απρίλιο του 1852 με την έκδοση σχετικού συγγράμματος, του "Αντίτομου", από τον Θεόκλητο Φαρμακίδη. Στις αντεγκλήσεις αυτές σημαντικό ρόλο έπαιξε και πάλι η ρώσικη προπαγάντα, γιατί αποδέσμευση από το Πατριαρχείο σήμαινε σε μεγάλο βαθμό αποδέσμευση από τη Ρωσία.

Η θρησκευτική έξαρση των μέσων του αιώνα αποδεικνύεται και από την πυκνότητα των θρησκευτικών φαινομένων¹³¹. αναφέρουμε χαρακτηριστικά την προπαγάνδα του Κ. Φλαμιάτου σχετικά με την επιβουλή της Δύσης κατά της Ορθοδοξίας, και το λαϊκό κίνημα του Παπουλάκου στην Πελοπόννησο το 1851 και τις αρχές του 1852 για την υπεράσπιση της Ορθοδοξίας, κίνημα στο οποίο η επιρροή της Ρωσίας εκφράζεται σε συνθήματα όπως "ζήτω ο ομόδοξος βασιλεύς της Ρωσίας"¹³², την καθημερινή συζήτηση εκκλησιαστικών νομοσχεδίων. Όσον αφορά τον κίνδυνο διάδοσης του ρωμαιοκαθολικισμού, οι ορθόδοξοι κύκλοι αντέδρασαν έντονα ζητώντας καταδίκες, εξορίες δημεύσεις. Η σύλληψη του Κ. Φλαμιάτου στις 31 Μαΐου και ο θάνατός του στη φυλακή στις 26 Ιουλίου, η σύλληψη του Παπουλάκου στις 23 Ιουνίου 1852, η σύλληψη του Μακρουγιάννη στις 15 Αυγούστου για συνωμοσία κατά του καθεστώτος, η σύλληψη του Θεόφιλου Καΐρη το Δεκέμβριο του 1852 και ο θάνατός του τον επόμενο χρόνο, η καταδίκη και η απέλαση του Ιωνά Κιγκ που κατηγορούνταν για προσηλυτισμό και προσβολή της Ορθοδοξίας αποδει-

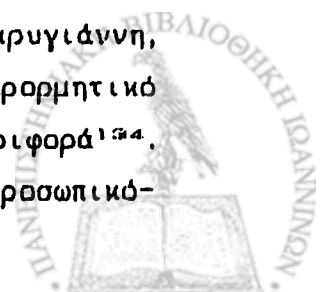
κνύουν την ευαισθησία της κοινής γνώμης και της πολιτείας σε θέματα που άπτονται της θρησκείας και της εθνικής πολιτικής. Το 1854 με τον Κριμαϊκό πόλεμο το θρησκευτικό πνεύμα γνωρίζει νέα έξαρση με τον προφητισμό και τον αγαθαγγελισμό.

Τα ιδεολογικά φαινόμενα στα οποία αναφερθήκαμε, η θρησκευτική έξαρση, η εθνική εσωστρέφεια, η αιμοστροφή προς τη Δύση, το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, κατά κύριο λόγο σχηματίζονται στο εθνικό συλλογικό σώμα και ενισχύονται από την Πολιτεία, δεν προκαλούνται από αυτή. Στα Απομνημονεύματα και τα Οράματα αντανakλώνται πλήθος ιδεολογικών στοιχείων της εποχής όπως βιώνονται στο λαϊκό χώρο, ενώ ο προσωπικός τρόπος πρόσληψης και αφομοίωσης των αποτελεί μέλημα της μελέτης αυτής.

2. Σκιαγράφηση προσωπικότητας

Ο Μακρυγιάννης είναι απόγονος κατεστραμμένων μικροϊδιοκτητών χωρίς κοιτασμπασίδικη ή αρματολική παράδοση. Δύο σημεία κρίνονται αποφασιστικά από την προεπαναστατική περίοδο της ζωής του: η οικονομική του δραστηριότητα, η οποία μπορεί να θεωρηθεί γενικότερα ως χαρακτηριστική περίπτωση μετάβασης από την αγροτική στην μικροεμπορευματική οικονομία, και η γνωριμία του με το ηρωικό πνεύμα του αρματολισμού στην ιδανική του μορφή, χωρίς δηλαδή τις οικονομικές συναρτήσεις που τον ορίζουν¹³³. Τα δύο αυτά στοιχεία, της οργανωμένης οικονομίας του αυτοδημιούργητου μικροαστού και της καθαρής ανδρείας, διατρέχουν σαν εσωτερικό ρεύμα τη ζωή του Μακρυγιάννη. Το πρώτο τον κατευθύνει ως ένα βαθμό στις κοινωνικές εκείνες δυνάμεις που στην περίοδο του εμφυλίου εκπροσωπούσαν τα αστικά στοιχεία, και οι οποίες είναι αντίθετες στον κοιτασμπασισμό, χωρίς βέβαια να αποκλείεται και η συμπτωματοκτικότητα της ένταξής του· ο Μακρυγιάννης αποκηρύσσει σε όλη του τη ζωή κάθε μορφή βίας, είτε πρόκειται για τον αυταρχισμό των καπετάνιων, είτε για την οθωνική μοναρχία και τον απολυταρχικό Καυδίστρια. Το δεύτερο, η ανδρεία, αξία που εκπροσωπείται ιδανικά στη συνείδησή του από τον αρματολό Γώγο Μπακόλα, γίνεται πράξη ζωής στα πεδία των μαχών για την πατρίδα.

Όσον αφορά στη μελέτη των κοινωνικών αντιλήψεων του Μακρυγιάννη, μπορεί να τεθεί το ερώτημα του τρόπου με τον οποίο το παρορμητικό στοιχείο του χαρακτήρα του επηρεάζει την κοινωνική του συμπεριφορά¹³⁴. Από το ένα μέρος δηλαδή υπάρχει η εσωτερική δυναμική της προσωπικό-

τητας, η οποία λειτουργεί με τους δικούς της κανόνες, και από το άλλο η σύνδεση της προσωπικότητας με τους εξωτερικούς κοινωνικούς παράγοντες, οι οποίοι καθορίζουν επίσης τον κόσμο του υποκειμένου. Το σημείο που ενδιαφέρει είναι η οργανική σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο ως μοναδικό υποκείμενο, και στον άνθρωπο ως κοινωνική οντότητα, ως μέλος μιας κοινότητας.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η ψυχική ιδιορρυθμία που κρίνουμε ότι επηρεάζει τις πολιτικές αντιλήψεις και την κοινωνική συμπεριφορά του Μακρυγιάννη είναι ένας έντονος εγωτισμός, ο οποίος, άλλωστε, εκτρέφεται από το αίσθημα της τιμής¹³⁵. Ο εγωτισμός αυτός οδηγεί σε υπερεκτίμηση των ικανοτήτων του: ο Μακρυγιάννης, κατά τις μαρτυρίες συγχρόνων, πιστεύει ότι είναι "ο πιο ικανός άνθρωπος της Ελλάδας"¹³⁶. Συνέπεια του ψυχισμού αυτού είναι ο υποκειμενισμός και η αδιαλλαξία, είναι χαρακτηριστική η έκφραση του ίδιου του Μακρυγιάννη "όσοι μου επισφρεύουν αυτά εφεύσθησαν κι εγώ είμαι εγώ" (Δίκη σ. 129)¹³⁷. Ορίζοντας ο Μακρυγιάννης το άτομό του ως τον κατεξοχή πατριώτη, θεωρεί ότι οι άλλοι οφείλουν να ευθυγραμμίζονται μαζί του, αντίληψη που τον οδηγεί σε διαρκή αναζήτηση. Η απολυτότητα τον κάτευθύνει από το ένα κόμμα στο άλλο¹³⁸, συμπεριφορά που εμφανίζει άστατα τον πιο σταθερό στις πολιτικές πεποιθήσεις άνδρα.

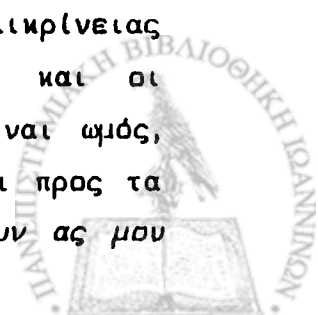
Αποτέλεσμα του απόλυτου χαρακτήρα είναι να μην μπορεί να ανεχθεί το διαφορετικό των πραγμάτων, την πολυτυπία, να θέλει όλα να γίνονται χωρίς υστεροβουλία και συμφέρον¹³⁹. Όταν αυτό δε συμβαίνει, γίνεται μεμψίμοιρος, μειονέκτημα που του καταλογίζουν παλαιοί αγωνιστές όταν κλήθηκαν να καταθέσουν στη δίκη το 1853 σχετικά με το χαρακτήρα του¹⁴⁰. Στην απολυτότητα και την αδιαλλαξία μπορούμε επίσης να αναζητήσουμε την αιτία για τις αντιφατικές εκτιμήσεις πολιτικών προσώπων, αφού η απόρριψη ή αποδοχή τους εξαρτιέται από το βαθμό συνταύτισής τους με τις δικές του αντιλήψεις. Τους ίδιους ανθρώπους, τον Καλλιφρονά, τον Ζαχαρίτσα, τον Γκούρα, αλλά και τον Καποδίστρια, τον Όθωνα, άλλοτε τους εκτιμά και συνεργάζεται μαζί τους, άλλοτε τους αποστρέφεται και τους κρίνει ανελέητα¹⁴¹.

Όσον αφορά στις διεκδικήσεις του, η υπερεκτίμηση της προσφοράς οδηγεί σε υπερβολικές αξιώσεις¹⁴². Η αντίθεση ανάμεσα στην αδιάλλακτη αναζήτηση για ό,τι θεωρεί δίκαιο¹⁴³ και τη χρησιμοποίηση που υφίσταται από τους επιδέξιους πολιτικούς (Απομν. Δ σ. 190), οι οποίοι γνωρίζουν να βολεύουν τη φιλοδοξία του με υποσχέσεις ανώτερων αξιωμάτων¹⁴⁴, και κατ

ακολουθίαν η διάφευση την οποία αντιλαμβάνεται ως αδικία⁴⁶, ενισχύει την εσωστρέφειά του και τον προσανατολίζει στα παραδοσιακά ιδεολογικά οπλοστάσια της αποκατάστασης της κοσμικής δικαιοσύνης από τον ανώτατο άρχοντα, το θεό.

Η ανασφάλεια που αισθάνεται ο αδικαίωτος Μακρυγιάννης, τον κρατά σε κατάσταση μόνιμου αναβρασμού (Λπομν. Δ σ. 187), είναι ενδεικτικοί οι χαρακτηρισμοί που του αποδίδουν, "σκάνδαλο της ανησυχίας" (Δ σ. 171), "άστατον και παλίμβουλον" (Δίκη σ. 392), "άγριο θηρίο της κοινωνίας" (Δ σ. 184), "επικίντυνος πολύ" (Δ σ. 186), "αυτός ο κερατάς ο Μακρυγιάννης τα ανακατώνει όλα" (Δ σ. 175). Ο Ι. Μαμούρης - Γκούρας στη δίκη το 1852 θα καταθέσει ότι ο υπόδικος ήταν ανέκαθεν άνθρωπος μη ευχαριστούμενος εις κανέν πράγμα ή εις κανέν πρόσωπον, ... ο νους του δεν ήτο ελλιπής, καθώς εγώ φρονώ, είχε όμως κουτοπονηριές και "λαγγιάνια" (θυμόν) (Δίκη σ. 362). ο ίδιος, μάλιστα, στην επόμενη κατάθεση θα τον χαρακτηρίσει ταραξία, και θα επικαλεστεί αυτόν τον λόγο για τον οποίο τον απεμάκρυναν από την πολιορκημένη Ακρόπολη το 1826, χρησιμοποιώντας ως πρόφαση την ανάγκη να αναφέρει στον Καραϊσκάκη την κατάσταση του φρουρίου (Δίκη σ. 475). Η αδυναμία, εξάλλου, να οργανώσει αποτελεσματικά την πολιτική του δράση ώστε να επιβάλλει την άποψή του, καθώς και η συνείδηση της μειονεξίας που αισθάνεται ως αγράμματος έναντι των πολιτικών (Δ σ. 158), τον κατευθύνει σε μεθοδεύσεις και πλάγιους χειρισμούς, σε συνωμοσίες⁴⁶. Εξάλλου η πολιτική αυτή τακτική προσιδιάζει στον εσωστρεφή ψυχισμό του Μακρυγιάννη, και ως ένα βαθμό υποκινείται και από αυτόν. Παρατηρούμε δηλαδή ότι ο Μακρυγιάννης σε όλη του τη δράση, στρατιωτική και πολιτική, οργανώνει μυστικά ομάδες δυσαρεστημένων αξιωματικών, τους μπει, τους ορκίζει, για να επέμβει στο τέλος πραξικοπηματικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μυστική σύσταση εθνικής φρουράς για να προστατεύσει τους θιγόμενους από τον Καλλέργη πληρεξουσίου της Εθνικής Συνέλευσης το 1845, ενέργεια η οποία υπαγορεύθηκε κυρίως από την προσωπική ανάγκη αμφισβήτησης του αντιδικού του Καλλέργη και υπονόμησης του κύρους του ως φρουράρχου της Εθνικής Συνέλευσης (Δ σ. 159)⁴⁷.

Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να τεθεί το θέμα της ειλικρίνειας του Μακρυγιάννη, πώς δηλαδή συμβιβάζονται οι συνωμοσίες και οι αποκρυφισμοί με την παρησία του. Βεβαίως ο Μακρυγιάννης είναι ωμός, ειλικρινής, έστω όταν αποφασίζει ή όταν προκαλείται να βγάλει προς τα έξω τις αποφάσεις του, -θα μιλήσω θα ενεργήσω κι ότι θέλουν ας μου

κάμουν (Απομν. Δ σ. 187). Αυτό όμως δεν αποκλείει παράλληλη δράση κρυφίνσιας ή δόλου.

Βασικό γνώρισμα της ψυχολογίας του Μακρυγιάννη είναι η συνύπαρξη αντιθετικών τάσεων: είναι οργίλος, με πάθη που ξεσπούσαν βίαια (Απομν. Γ σ. 71, 81 κ. ά.) και προκαλούσαν αντιρρήσεις¹⁴⁹, αλλά και ανεξίκακος (Απομν. Α σ.138), ανήσυχος (Απομν. Α σ. 257), τρυφερός, ευαίσθητος, ευσυγκίνητος¹⁴⁹ απλοϊκός -αφελής τον χαρακτηρίζει ο Κωλέτης- αλλά και άτομο με οξύτατη κοινωνική συνείδηση· ενθουσιώδης αλλά και στοχαστικός, εσωτερικός, αισθαντικός και ευφάνταστος άνθρωπος¹⁵⁰. ανασφαλής (Ορ. σ. 218, π.β. και Δίκη σ. 327) εγωιστής αλλά και κοινωνικά δίκαιος ώστε να θεωρεί τον αγώνα, αγώνα όλων των Ελλήνων, ενώ η εντιμότητα και η ειλικρίνεια φαίνεται πως αποτελούν κοινά αποδεικτό τόπο (Απομν. Δ σ. 184)¹⁵¹. Θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί η σχέση ανάμεσα στην αντιφατική, κυκλοθυμική ψυχολογία του Μακρυγιάννη, και το μανιχαϊστικό χαρακτήρα των αντίληψεών του, την οργάνωση του κόσμου μέσα από τις αντιθετικές έννοιες του καλού και του κακού, την ανάγκη δηλαδή που πηγάζει από την ψυχρούνησσή του ως αυταρχικού, ασυμβίβαστου ατόμου να εντάσσει τα πράγματα σε καθορισμένες, αυστηρά διαμορφωμένες κατηγοριοποιήσεις του μαύρου και άσπρου. Κυρίως όμως μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι ανασφάλειες και οι αντιφάσεις του Μακρυγιάννη πρέπει να θεωρηθούν και σε σχέση με τη μεταβατική εποχή στην οποία ζει.

Αποκλειστικά ατομικό χαρακτηριστικό είναι η καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία του Μακρυγιάννη η οποία έχει έγκαιρα προσδιοριστεί: ο Θεοτοκάς επισήμανε την "αυθόρμητη σύνθεση που κάνει των φανταστικών και ποιητικών στοιχείων με τα πραγματικά, και κυρίως το δραματικό αποτέλεσμα που δημιουργήσε με τόσα λίγα μέσα και λόγια"¹⁵² στο τραγούδι που είπε στην πολιορκημένη Ακρόπολη, αποτέλεσμα που αποτυπώνεται στο στοχαστικό λόγο του Γκούρα ότι τραγούδησε "παραπονεμένα" (Απομν. Α σ. 285-86). Ωστόσο η συγκίνηση που μεταδίδεται στην ομάδα είναι αποτέλεσμα της ερμηνείας του, ο Μακρυγιάννης δεν είναι μόνο δημιουργός, αλλά και ικανός εκτελεστής δημοτικών τραγουδιών. Στο Εθνολογικό Μουσείο βρίσκεται ο ταμπουράς με τον οποίο συνόδευε τα τραγούδια του. Η φράση ότι τραγουδά: "καλά" και ότι χορεύει "καλά" δηλώνει ότι είχε πλήρη συνείδηση της καλλιτεχνικής του αξίας η οποία άλλωστε επιβεβαιώνεται από τον κοινωνικό χώρο: με ικανοποίηση διηγείται ο ίδιος τα συγχαρητήρια που του έδωσαν οι

πολίτες για το χορό που πρώτος έσυρε κατά την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο το 1833.

Η αισθητική φυσιογνωμία του Μακρυγιάννη εκφράζεται πιο συγκεκριμένα στη μυθοπλαστική του διάθεση, στις ποιητικές εικόνες των ονείρων και στις αλληγορίες των μύθων που πλάθει για να εκφράσει κυρίως τους κοινούς αγώνες και τις λαϊκές θυσίες που άλλοι τώρα καρπώνονται. Δεξαμενή για το υλικό των επίπεδων αυτών συμβολισμών αποτελούν οι λαϊκοί μύθοι, υλικό που αναδιαμορφώνεται ασυνείδητα από τον Μακρυγιάννη προκειμένου να εκφράσει ιδέες σύνθετες, τις οποίες δε θα μπορούσε να αποδώσει με ενάργεια και τάξη με το φτωχό υλικό της γλωσσικής παράδοσης που διέθετε¹⁵³.

Όμως η ποιητική διάθεση του Μακρυγιάννη έχει κυρίως εντοπιστεί στο αισθητικό και ηθικό αποτέλεσμα του λόγου των Απομνημονευμάτων¹⁵⁴. Ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί μεταφορές, παραβολές, αλληγορίες, στοιχεία δηλαδή που ανήκουν στον ποιητικό λόγο. Μάλιστα η αισθητική καταξίωση των Απομνημονευμάτων, όση διαπιστώνουμε εμείς σήμερα, δεν προέρχεται από την ειδικότητα του θέματος, το επικό δηλαδή υλικό, αλλά, όπως χαρακτηριστικά έχει διατυπωθεί, από την εκφραστική λειτουργία της γραφής του¹⁵⁵.

Αντίθετα δε μαρτυρείται αισθητική κρίση του Μακρυγιάννη σχετικά με τις εικαστικές τέχνες: το γεγονός της υπαγόρευσης των εικόνων του αγώνα στον λαϊκό τεχνίτη Παναγιώτη Ζωγράφο δε συνδέεται με κάποια ειδική αισθητική στάση ως προς τις εικόνες, τις οποίες αντιλαμβάνεται ως άλλο μέσο μετάδοσης των ιδεών του. Η επιλογή της μεταβυζαντινής λαϊκής τεχνοτροπίας σε σχέση με την ευρωπαϊκή, ερμηνεύεται από την εξοικείωσή του με την ντόπια εικαστική γλώσσα την οποία μόνο θεωρεί ικανή να αποδώσει την αλήθεια του. Η κρίση του επίσης για τα αγάλματα που χάρισε στον Όθωνα, *περίφημα, ωραία* (Απομν. Γ σ. 63), συνιστά κατηγορία ηθικής τάξης και όχι αισθητική κρίση¹⁵⁶.

3. Η κατάθεση της αλήθειας, κίνητρα και σκοπός της συγγραφής

Τόσο τα Απομνημονεύματα όσο και η ιδέα της εικονογραφίας είναι καρπός της εσωτερικής ανάγκης του Μακρυγιάννη να καταθέσει και να διασφαλίσει την προσωπική του αλήθεια για τα περιστατικά της πατρίδας (Βισ. σ. 106-107)¹⁵⁷.

Βιδικότερα, όταν το Φεβρουάριο του 1829 αρχίζει να γράφει, αφού μαθητεύσει στη γραφή σε προχωρημένη ηλικία, πρόθεσή του είναι να κάνει την αυτοβιογραφία του, να καταθέσει δηλαδή την προσωπική του ιστορία μέσα από την αλληλουχία των γεγονότων (Εισ. σ. 105). Κίνητρο του εγχειρήματος είναι η ψυχική ανάγκη να μη χάσει ο ίδιος την ισχυρή σύνδεσή του με τα γεγονότα: γράφοντας δηλαδή την αλήθεια για τον αγώνα, διασώζει τον προσωπικό του δεσμό με τα περιστατικά και τις αναμνήσεις του⁵⁹. Άλλωστε το 1829 δε συνέτρεχε εξωτερικός λόγος αποκατάστασης της αλήθειας, αφού δεν είχε συντελεστεί ακόμα καμιά επίσημη παραχάραξη της ιστορίας του Αγώνα.

Το αρχικό κίνητρο λοιπόν είναι η εσωστρεφής διάθεση του συγγραφέα και η σύνδεσή του με τα γεγονότα, η ψυχική ανάγκη του Μακρυγιάννη να βρσκεται στο κέντρο του "πολιτικού γίγνεσθαι", έστω και αυτού που αναπαριστάνεται στενά στα Απομνημονεύματα⁶⁰. Πέρα από αυτό, πάντως, ο Μακρυγιάννης αναφέρει ρητά ότι σκοπός που τον οδήγησε στη συγγραφή είναι να σημειώσει το δόλο και την απάτη όσων έφεραν τον όλεθρο της πατρίδας (Απομν. Εισ. σ. 106-107). Το 1829 βλέπει ήδη την πραγματικότητα να παρεκκλίνει από τα αποτελέσματα που ο ίδιος και το περιβάλλον του περίμεναν από τον αγώνα, στην πρακτική του νέου κράτους, στον τρόπο δηλαδή που οι νέοι κυβερνήτες φέρνονταν στους παλιούς αγωνιστές (Απομν. Α σ. 162-3), στη διανομή αμοιβών κ.λ.π. (Εισ. σ. 107). Επιβεβαιωμένη προσωπικότητα και με συγκροτημένη την κοινωνική του συνείδηση, επιδίδεται στην προσπάθεια να διασώσει από τη λησμονιά και την πλαστογράφηση την αλήθεια των γεγονότων, και ο σκοπός αυτός ορίζει την κοινωνική σημασία του έργου. Η επιβεβαίωση πως το γραπτό του χρειάζεται για την αποκατάσταση της αλήθειας έρχεται πολύ αργότερα, όταν επιχειρείται η γραπτή της παραποίηση. Μέσα στα Απομνημονεύματα απαριθμεί τότε τα κείμενα που γράφτηκαν για να πλαστογραφήσουν, κατά τη γνώμη του, την ιστορική αλήθεια (Απομν. Γ σ. 94-6)⁶⁰.

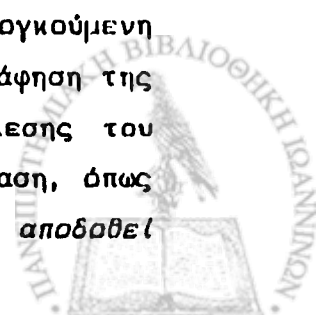
Αν και η αντίληψη του Μακρυγιάννη ότι το σύγγραμμά του είναι ιστορία⁶¹ αποτελεί μεταγενέστερη συνειδητοποίηση, ωστόσο πρέπει να τονιστεί ότι πρόθεσή του λέγοντας την αλήθεια, γράφοντας τα Απομνημονεύματα, είναι να διδάξει, να φρονηματίσει: τα σημειώνω κι εγώ εδώ, ίσως εσείς οι μεταγενέστεροι όταν ιδείτε την αρετή μας, να είστε λικρινότεροι δια την πατρίδα. Ο σκοπός δηλαδή του Απομνημονεύματος είναι παιδευτικός⁶². Ο ίδιος αναφέρει ρητά ότι ο σκοπός που τον οδήγησε

στη συγγραφή είναι ότι θέλει να σημειώσει τα λάθη όλων αυτών που έφεραν τον όλεθρο της πατρίδας, να δώσει δηλαδή μια ιστορική ηθική (Απομν. Πρ. σ. 99). Στον επίλογο θα επαναλάβει ότι έγραψε τα Απομνημονεύματα χωρίς πάθος, δια να φαίνονται τα λάθη και να μη κατηγοριέται η πατρίς (Επ. 216). Έμαθε άλλωστε στα γεράματα γράμματα, όπως λέγει, για να σημειώσει στα πενήντα πάθη ένα και να τα παραδώσει στους μεταγενέστερους, ώστε να φωτιστούν για την αρετή που πρέπει να έχουν και να αποφεύγουν ό,τι προκάλεσε συμφορές στην πατρίδα (Απομν. Β σ. 45, Α σ. 177· πβ. Γ σ. 104). Ο Μακρυγιάννης είναι φορέας συμπεκνωμένης ιστορικής μνήμης, ωστόσο οι αγώνες και τα άλλα δυστυχήματα της πατρίδας είναι τα μέσα για τη θεμελίωση του κριτικού ελέγχου⁶³, και δε γίνονται σε καμιά περίπτωση αυτοσκοπός, θέση που συνιστά, όπως έχει παρατηρηθεί, την ποιοτική διαφορά του Μακρυγιάννη από τους περισσότερους, αν όχι όλους, τους απομνημονευματογράφους⁶⁴.

Μπορούμε λοιπόν να καταλήξουμε ότι η αλήθεια του Μακρυγιάννη στα Απομνημονεύματα είναι κυρίως προσωπική και "μυθική", όχι τόσο πολύ ιστορική αλήθεια⁶⁵. Η παράσταση αυτής της "θεραπευτικής" για τον εαυτό του αλήθειας εναντίον του "δόλου και της απάτης", χωρίς χωρισμό μεταξύ μύθου και πραγματικότητας, είναι το βασικό μοτίβο στη συγγραφή των Απομνημονευμάτων. Η αλήθεια αυτή, προσωπική και συγχρόνως αντικειμενική, περιέχει το σύνολο της πείρας της ζωής του⁶⁶.

Η ιδέα της εικονογραφίας εντάσσεται στο ίδιο ψυχολογικό πλαίσιο. Η συγκίνηση του παλαιού αγωνιστή από την επαφή του με χώρες που είχε αγωνιστεί πολεμώντας το 1836, όταν κατήλθε στην Αιτωλοακαρνανία με στρατιωτική αποστολή (Απομν. Γ σ. 84-5), αποτέλεσε το έναυσμα για τη σύλληψη της ιδέας. Ο Μακρυγιάννης θέλει να δώσει τα μεγάλα γεγονότα του αγώνα, στην πραγματικότητα τις αναμνήσεις του, τον προσωπικό του δεσμό με τα περιστατικά (Απομν. Γ σ. 107, 98α)⁶⁷. Όπως στα Απομνημονεύματα έτσι και εδώ δημιουργεί ένα έργο για να πει την αλήθεια, τη δική του αλήθεια.

Ο Μακρυγιάννης δεν άρχισε, αλλά κατάληξε να θεωρεί τις εικόνες ως μέσον που θα διασφάλιζε την αλήθεια των περιστατικών. Η διογκούμενη αντίθεσή του για τη διοίκηση των Βαυαρών, καθώς και η πλαστογράφηση της ιστορίας του αγώνα από άλλους αγωνιστές στο διάστημα εκτέλεσης του έργου, 1837-39, δίνουν στην αρχική ιδέα την πολιτική της διάσταση, όπως λέει σε ένα δημοσίευμά του να εξαχθεί εις φως η Αλήθεια, να αποδοθεί

ό,τι εις έκαστον ανήκει¹⁶⁸. Νομίζει ότι έτσι απαντά αποτελεσματικότερα και προς τις δύο κατευθύνσεις (Απομν. Γ σ. 96α και 97). Στα Απομνημονεύματα (Γ σ. 96) παρατηρεί ότι τις εικονογραφίες γιατί τις έφκιασα; Να αποδείξω αυτείνων τις ψευτιές και χαμέρπειες κατά δύναμιν. Οι εικόνες αποκτούν σταδιακά το αποδεικτικό τους περιεχόμενο, ενώ θεωρεί την αλήθεια που κομίζουν αναμφισβήτητη. Όπως στα Απομνημονεύματα, θα τονίσει και κει ότι την ιδέα της εικόνας την οφείλει στο γεγονός ότι στο έργο των ιστορικών παραμορφούται η αλήθεια της Νέας ταύτης Ελληνικής Ιστορίας.

Η ένταξη των εικόνων σε προσπάθεια που απέβλεπε σε πολιτικά οφέλη¹⁶⁹, να δωρηθούν στις μεγαλύτερες αυθεντίες το βασιλιά και τους πρέσβεις των ευεργέτιδων Δυνάμεων (Απομν. Γ σ. 97), είναι βέβαια μεταγενέστερη από την ιδέα της εικονογραφίας, η χρησιμοποίησή τους ως μέσον πολιτικής προπαγάνδας υπέρ της αλήθειας του Αγώνα προέκυψε όπως είπαμε σταδιακά (Αρχ. σ. 497, σημ. 6). Αυτής της μετάβασης ενδεικτικό είναι ότι ενώ στην πρωτότυπη σειρά οι λεζάντες είναι αγκιστρωμένες πάνω στην εικόνα ως απλοί τίτλοι, στις τέσσερις σειρές των αντιγράφων έχουν αναπτυχθεί, και κατέχουν από τον ίδιο το δημιουργό τους, θέση ντακουμένου, -ο Μακρυγιάννης στο συμβόλαιο με τον Ησαΐα¹⁷⁰ αυτές θεωρεί θύλακες της αλήθειας του, ο όρος που θέτει είναι να μην πειραχθεί ούτε ιώτα από τις εκθέσεις των περιστατικών. Εξάλλου, η ιδέα της δημοσίευσης των εικόνων (Απομν. Γ σ. 97-98) έπεται χρονικά, ο Μακρυγιάννης δεν άργησε να το αποφασίσει μετά την ενθάρρυνση που βρήκε από το περιβάλλον του (Γ σ. 97).

Ο βαθμός της υποκειμενικότητας της αλήθειας διαφέρει στα Απομνημονεύματα και στις εικόνες. Στα Απομνημονεύματα ο Μακρυγιάννης είναι ο αφηγητής, μιλά σε πρώτο πρόσωπο αφού κάνει την αυτοβιογραφία του, και η προσωπική του άποψη αποτελεί το κέντρο της αφήγησης. Ο λόγος χαρακτηρίζεται από το πάθος της προσωπικής δικαίωσης και αυτή η λειτουργία της αφήγησης χαρακτηρίζεται από άκρατο συναισθηματισμό¹⁷¹. Αυτά παρά το γεγονός ότι ο ίδιος τα θεωρεί ιστορία (Ορ. σ. 41, 63-4).

Στις εικόνες δε μιλά ο Μακρυγιάννης, αλλά η απρόσωπη ιστορία - "σκέψις Μακρυγιάννη - χείρ Παναγιώτη Ζωγράφου" (Απομν. Γ σ. 109). Η αφήγηση στις λεζάντες γίνεται σε γ' πρόσωπο και μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις απαντά αποστασιοποιημένο το άτομό του - "ήταν εκεί και ο Μακρυγιάννης", ή, ο "Μακρυγιάννης απαγγέλλει την απολογία του". Μάλιστα

έχει υποστηριχθεί ότι ο συνδυασμός εικόνας-λεζάντας φαίνεται να πλησιάζει περισσότερο την αλήθεια: παρότι ο ίδιος διάλεξε την εικόνα ως αποτελεσματικότερο τρόπο έκφρασης της αλήθειας του, θεωρεί ότι τα εικαστικά σύνολα μόνα τους δεν είναι επαρκή, και τις συνοδεύει με τα μικρά κείμενα, στα οποία αναπτύσσει την αλήθεια. Μάλιστα οι λεζάντες κρίθηκαν αργότερα από τον Μακρυγιάννη ως το ισχυρότερο μέσο που θα εξασφάλιζε την αυθεντικότητα των περιστατικών, το μόνο τρόπο για την ανάγνωση της εικόνας¹⁷².

Η αλήθεια στα Οράματα έχει υπερβατικό χαρακτήρα, είναι η αλήθεια του Θεού (Ορ. σ. 190), η οποία εδώ αποκαλύπτεται. Βέβαια η μεταφυσική διάσταση της έννοιας δεν είναι καινοφανής, ο Μακρυγιάννης σε δημοσίευμά του έχει επικαλεσθεί τη συμμαχία με την *ιεράν αλήθεια* (Αρχ. σ. 342, 386), ενώ στα Απομνημονεύματα είναι συχνή η αιροστροφή στην αλήθεια του Θεού (Α σ. 199, 317, Γ σ. 90). Και στις δύο περιπτώσεις η απολυτότητα της έννοιας βρίσκει το αντίστοιχό της στο απόλυτο της θείας οντότητας (Αρχ. 311). Στα Οράματα η στάση αυτή εκτείνεται στο κατεξοχήν σύμβολο του Θεού, το φως, το φως το αληθινό (Ορ. σ. 121, 155, 156, 159), και στα δύο κύρια θεϊκά πρόσωπα, το Χριστό τον αληθινό (Ορ. σ. 120, 160), και την Παναγία, την αληθινή βασίλισσα (Ορ. σ. 120).

Στα Οράματα, δέκτες της θείας αλήθειας είναι οι τριμυίοι Χριστιανοί, η γυναίκα ταχυδρόμος (Ορ. σ. 62-72) που τον φωτίζει (Ορ. 139), και ο ίδιος. Η αλήθεια είναι ό,τι βλέπει ο ίδιος μόνος του, με τα μάτια του ή στο όνειρό του (σ. 64, 190), και όσα του λένε οι αγγελιαφόροι, πιστοί χριστιανοί που κομίζουν σ' αυτόν μηνύματα του Θεού για την προστασία του¹⁷³, ή ενοράσεις για την τιμωρία των αδίκων και ασεβών¹⁷⁴. Η αλήθεια στα Οράματα είναι "αποκαλυπτική" γιατί αναφέρεται στη λύση κοινωνικών προβλημάτων από το Θεό, λύση που ορίζει και την κάθαρση του ίδιου του Μακρυγιάννη (Ορ. σ. 83, 84 κ.ά.). Ο παλαιός αγωνιστής αντιλαμβάνεται όπως πάντα χρέος του να κοινοποιεί τους οραματισμούς του (Ορ. σ. 91, 64). Κυρίως όμως εδώ παρουσιάζεται ως απόστολος της θείας αλήθειας - ακούστε και πιστέψτε όσοι αγαπάτε (Ορ. σ. 80), ενώ η αλήθεια είναι θέμα πίστης και όχι έρευνας (Ορ. σ. 79, 91)¹⁷⁵. Στο τέλος, η φύση της αλήθειας που γεννά η ίδια η προσωπικότητα του Μακρυγιάννη έχει τον ίδιο χαρακτήρα και την ίδια ουσία με τη χριστιανική αλήθεια, που είναι μονότροπη και μονοπρόσωπη.

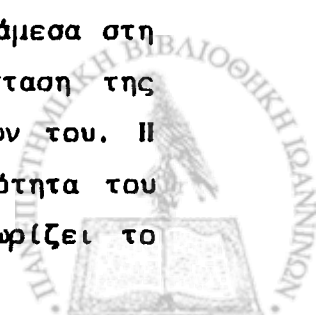
Ο Μακρυγιάννης έχει συνείδηση του υπερλογικού χαρακτήρα της αλήθειας που κομίζει στα Οράματα, γι αυτό θεωρεί ότι ενδέχεται να τον θεωρήσουν και τρελό με όσα λέει, αλλά ορκίζεται πως δεν απατά, αλλά γράφει, ό,τι βλέπει (Ορ. σ. 113), ή βεβαιώνει ότι όσα λέει δεν είναι παραμύθια της Χαλιμάς (Ορ. σ. 197· βλ. και Ορ. σ. 190). Η συναίσθηση αυτή αποδεικνύει πως έχει συνείδηση της πραγματικότητας σε σχέση με τον υπερλογικό χαρακτήρα των οπτασιασμών του. Επειδή η αλήθεια του δεν είναι του κόσμου τούτου, και επειδή ο ίδιος είναι ως άνθρωπος υποκείμενος σε λάθη (Ορ. σ. 95) και ως αγράμματος αδυνατεί να παραστήσει την αγαθότητα του θεού (Ορ. σ. 191), ζητά από τον θεό να τον φωτίσει (Ορ. σ. 95, 191), να τον καταστήσει δηλαδή ικανό να τη μεταδώσει (Ορ. σ. 193). Ωστόσο είναι χαρακτηριστικό ότι ο ίδιος περιορίζει τις συνέπειες της γραμματοσύνης στην έλλειψη λογικής συνοχής του κειμένου και όχι στην αλήθεια καθαυτή. Γιατί την αλήθεια του θεού που αξιώθηκε να δει μόνος του με τα μάτια του ή στο όνειρό του την μεταδίδει γυμνή (Ορ. σ. 190), και μόνον αν τα μάτια του τον απατούν, κι αυτός απατά τους άλλους, αλλά δε μένει η παραμικρή υποψία, είναι αληθέστατα¹⁷⁶. Τέλος εγγυητή της αλήθειας και τιμωρό ορίζει το θεό (Ορ. σ. 41, 91, 99, 102, 190· βλ. και 141).

Όταν ο Μακρυγιάννης αρχίζει να γράφει τα Απομνημονεύματα δηλώνει ότι θα γράφει την αλήθεια, δηλαδή καθώς έγιναν τα γραφόμενα οπού θα σημειώσει (Εισ. σ. 105). Η αλήθεια ωστόσο είναι καταγγελία εναντίον του δόλου και της απάτης όλων όσων ζημίωσαν την πατρίδα (Εισ. σ. 107, Πρ. σ. 101). Η στάση του λοιπόν γίνεται κριτική και κάποτε παθιασμένη - και εις την αλήθεια μου και τον θάνατον τον δέχομαι (Απομν. Γ σ. 61) - δηλαδή λείπει από την καταγραφή της αλήθειας η αντικειμενικότητα, η οποία άλλωστε δεν υπάρχει ούτε στη συνείδησή του, ούτε στο περιβάλλον του. Αυτής της συναισθηματικής φόρτισης είχε συνείδηση ο ίδιος ο Μακρυγιάννης όταν ομολογεί ότι γράφει με αγανάκτησιν (Πρ. σ. 103), αδυναμία που θέλει να αντιμετωπίσει όταν παραγγέλλει να βγουν (τα γραπτά του) με καλόν τρόπον, να απαλειφθούν δηλαδή οι οξυτήτες, ώστε να χρησιμεύσουν στους νεώτερους (Επ. σ. 216). Ωστόσο διαχωρίζει την ιερή οργή για την πατρίδα από το πάθος, δηλαδή την εμπάθεια (Επ. σ. 217). Η δήλωση ότι έγραφε την αλήθεια γυμνή και χωρίς πάθος¹⁷⁷ επιστρέφει επίμονα και κατηγορηματικά, σαν μια υποσυνείδητη ανάγκη να κατοχυρωθεί με τον τρόπο αυτό η καθαρότητα της πρόθεσής του να πει την αλήθεια: επειδή τις ολοένα λέγω κατάχρησες, μη στοχάζεστε ότι έχω πάθος εις τους ανθρώπους (Επ. σ. 217).

Ἄλλωστε εἶναι δεσμευμένος με ὄρκο να πει την ἀλήθεια (Απομν. Α σ. 303), ἐξ αἰτίας τῆς ὀποίας, μάλιστα, διώκεται, ἡ ἀποστροφή του πρὸς αὐτὴν ἀλήθεια, ἀλήθεια, πικριά οὐδὲ εἶσαι! Οὔτε οἱ βασιλεῖς σε ζυγώνουν οὔτε οἱ προκομμένοι· μόνο ρωτοῦν δια σένα καὶ ὕστερα σε κατατρέχουν! (Απομν. Γ σ. 100), ἐκφράζει τὴν οὐσία τῆς σχέσης του με αὐτήν. Ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀμεροληψία του -δεν ξηγιέμαι γλυκότερα δια κάθε άτομο- (Πρ. σ. 101), ορίζει τὴν τιμὴ του, οἱ δύο ἐννοίες βρίσκονται σε σχέση ἀλληλοεξάρτησης. Ἡ εἰλικρίνεια σε ὅ,τι ἀφορὰ τὴ διαφάνεια τῆς πρόθεσής του, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἀντιφατικὲς κρίσεις που ἐκφέρει γιὰ τὰ ἴδια άτομα: τὸν Κωλέτη τὸν ὁποῖο δε συγχώρησε οὔτε νεκρὸ, παρουσιάζεται, ὅταν αὐτὸ το κρίνει ὀρθὸ, να ἐξαίρει τὴ διαγωγή του, γεγονός ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ φιλαλήθεια - ὡς πρόθεση - καὶ τὴν εἰλικρίνειά του, γιὰ τὸ ἦθος του, με ἓνα λόγο. Ἀναμφίβολα καὶ γιὰ τὸν Κολοκοτρώνη υπήρξε ἀδίκος καὶ μεροληπτικός, καὶ γιὰ τὸν Καποδίστρια, του ὁποῖου δεν κατάλαβε τὸ διπλωματικὸ ἀγῶνα· οὔτε ἡ κριτικὴ του Μαυροκορδάτου ἢ του Κωλέτη εἶναι ἀντικειμενικὴ.

Ὁ ἰσχυρισμὸς του Μακρυγιάννη ὅτι θα πει τὴν ἀλήθεια εἶναι ἓνα ἐπιχέρισμα κατ' αὐτὸν γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς ἐκάστοτε πολιτικῆς ἐπιλογῆς ἐκ μέρους τῶν πρωταγωνιστῶν τῶν γεγονότων· ἡ ἐπίκληση δηλαδὴ τῆς ἀλήθειας εἶναι ἓνα ἐπιχέρισμα γιὰ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῶν γεγονότων ὑπὲρ αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς πολιτικῆς ἐπιλογῆς. Ἔτσι, ἀφ' ἐνός ὁ Μακρυγιάννης ταυτίζεται με τὴν ἀλήθεια (Απομν. Γ σ. 90), ἀφ' ἐτέρου ἡ ἀλήθεια αὐτὴ καὶ ἡ πολιτικὴ στὴν ὁποία ἀναφέρεται εὐκόλα ταυτίζεται με τὴ σωτηρία τῆς πατρίδας καὶ ἀκόμα με τὴν ἴδια τὴν πατρίδα (Απομν. Γ σ. 117). Ὅτι ὁ Μακρυγιάννης δεν υποψιάζεται ἄλλη διάσταση τῆς ἀλήθειας, πέρα ἀπὸ τὴ δική του, εἶναι ἄλλο θέμα. Τέλος ἡ παραδοχὴ στὸν ἐπίλογο ὅτι ὑπάρχουν ἴσως καὶ δικά του λάθη (Βπ. σ. 216, 218) που συνιστᾶ καὶ τὸ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀποστασιοποίησης, εἶναι περισσότερο θεωρητικὴ παρά ρεαλιστικὴ ἀναγνώριση τῆς πεπερασμένης δυνατοτήτάς του ὡς ἀνθρώπου να εἶναι ἀλάθητος τιμητής, καὶ λειτουργεῖ κυρίως ὡς παραχώρηση πρὸς τὸν ἀναγνώστη γιὰ να τὸν πείσει ὅτι ἐξέθεσε τὴν ἀλήθεια.

Τὸ ἐρώτημα ἀν ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ἀξιόπιστος καὶ εἰλικρινῆς ἀφηγητής, ἀν καὶ δεν εὐρίσκεται "ἐν δικαίῳ"¹⁷⁶, δε μας ἀφορᾶ ἀμεσα στὴ συγκεκριμένη μελέτη, ἀφοῦ σκοπὸς μας δεν εἶναι ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ ἡ ἐρευνα τοῦ χαρακτήρα καὶ τῶν ἰδεῶν του. Ἡ ἀλήθεια γίνεται σκοπὸς καὶ μέθοδος τῆς ἀφήγησης¹⁷⁷. Ἡ βεβαιότητα του Μακρυγιάννη γιὰ τὴν ἀμεροληψία του ἀποδεικνύεται ὅταν ἀναγνωρίζει τὸ

δικαίωμα σε όποιους νομίζουν ότι γράφει το παραμικρόν ψέμα εναντίον τους να το αναιρέσουν (Επ. σ. 216) και μάλιστα να κρίνουν και τον ίδιο για τα λάθη του (Απομν. Γ σ. 104, Δ σ. 167, Επ. σ. 216). Ζητά από τους αναγνώστες να γίνουν προσεκτικοί κριτάι (Επ. σ. 216), να κρίνουν την αλήθεια και το ψέμα όχι παθητικώς, αλλά με κριτήριο την αλήθεια και την παρατήρηση (Ορ. σ. 91). Αυτή η επίκληση αντικειμενικών κριτηρίων που επικαλείται όταν αναφέρεται σε ιστορικά πολιτικά γεγονότα για να ενισχύσει τη μαρτυρία του, αποδεικτικά (Απομν. Γ σ. 96), εφημερίδες (Ορ. σ. 58-59, 61, 170, 172), πρακτικά Βουλής (Επ. σ. 217-8), αρχεία της Κυβέρνησης (Παρ. σ. 244), αποτελεί και τον υψηλότερο βαθμό αποστασιοποίησης του Μακρυγιάννη ως προς την αλήθεια του, και αντίστοιχα τη μεγαλύτερη βεβαιότητά του γι αυτήν.

Η άμεση μεταβίβαση της αλήθειας από το φορέα της στο χαρτί χωρίς τη μεσολάβηση άλλου προσώπου, λειτουργεί για τον Μακρυγιάννη ως στοιχείο αυθεντικότητας, δηλαδή αλήθειας, γι αυτό και επιμένει στη διασφάλισή της. Καθαίνει γράμματα σε ηλικία 32 ετών για να γράψει με δικά του μέσα. Η παρουσία γραμματικού θα μείωνε τη διάθεση εξομολόγησης, θα περιόριζε την ελευθερία να πει ό,τι θέλει, καθώς θα συνομιλούσε με ένα πραγματικό πρόσωπο. Θα λειτουργούσαν ακόμα και άλλες κοινωνικές αναστολές, η μειονεξία του αγράμματος μπροστά στο μορφομένο, που θα ενεργούσαν κατευναστικά στην ένταση και το πάθος της αλήθειας του. Γράφοντας όμως μόνος του ο Μακρυγιάννης είναι τελείως ελεύθερος να πει ό,τι θέλει, η αλήθεια που ενδιαφέρεται να μεταδώσει μεταβιβάζεται αυτούσια στο χαρτί με τα δικά του μέτρα, χωρίς καμιά παραποίηση¹⁰⁰.

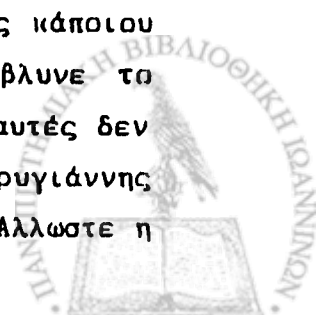
Κυρίως όμως ο γραμματικός, με το λόγιο ιδίωμα που θα χρησιμοποιούσε θα άλλαζε το λόγο του Μακρυγιάννη, και η αλλαγή στη μορφή του λόγου ισοδυναμεί στη συνείδησή του με παραποίηση της αλήθειας του. Ο Μακρυγιάννης δυσπιστούσε βαθύτατα αν κάποιος άλλος μπορούσε να πει τα ίδια πράγματα με κείνον, γιατί δεν μπορούσε να ξεχωρίσει την αλήθεια από τη μορφή της, γνωρίζει τα πράγματα κάτω από τη μορφή της δικής του βίωσης. Γιατί, όπως έχει παρατηρηθεί, στο λαϊκό άνθρωπο είναι αδύνατο να πει τα ίδια πράγματα με δύο διαφορετικές μορφές¹⁰¹.

Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο συμπεριφέρεται ο Μακρυγιάννης σε ό,τι αφορά τη γλώσσα των εικόνων, αντίδραση που αποδεικνύει τη συνειδητή ανάγκη να διασφαλίσει ό,τι ο ίδιος εννοούσε ως αλήθεια. Το μόνο εικαστικό σύστημα που θεωρεί ικανό να αποδώσει την οπτική αλήθεια είναι

αυτό που γνωρίζει ο ίδιος και αυτό δεν είναι άλλο από τη ντόπια μεταβυζαντινή λαϊκή ζωγραφική. Για το λόγο αυτό αναγκάζεται να διακόψει τη συνεργασία με το Φράγκο ζωγράφο (Απομν. Γ σ. 107): παρότι αντικειμενικά η ακαδημαϊκή ζωγραφική του 19ου μπορούσε να ανταποκριθεί στην προσπάθεια για φυσική αναπαράσταση περισσότερο από κάθε άλλο εικαστικό σύστημα, ο Μακρυγιάννης προσφεύγει σε μια διανοητική εικαστική τεχνοτροπία, πολύ απομακρυσμένη από ό,τι θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε σαν πραγματική αναπαράσταση, γιατί αυτήν έχει γνωρίσει ως ικανή να μεταδώσει την αλήθεια, ως αληθινή¹⁰².

Το ίδιο θα συμβεί αργότερα με τον Ησαΐα, ο οποίος είχε δεσμευθεί με συμβολαιογραφική πράξη να κάνει λιθογραφική επανέκδοση των εικόνων του Μακρυγιάννη "με τας αναγκαίας επιδιορθώσεις των θέσεων, προσώπων και λοιπών, χωρίς να απομακρυνθεί διόλου από την ιδέαν των πρωτοτύπων, και χωρίς να παραλλάζει ούτε ιώτα από τας γεγραμμένας εκθέσεις των περιστατικών, περιγραφών"¹⁰³. Το σημαντικό είναι ότι ενώ ο Μακρυγιάννης φαίνεται να αφήνει ελεύθερο το έδαφος στην τεχνική¹⁰⁴, αφού ρίχνει το βάρος στις λεζάντες των εικόνων, όταν ο Ησαΐας αναπαράγει τις εικόνες σύμφωνα με το δυτικό εικαστικό σύστημα, ο Μακρυγιάννης τις απορρίπτει ότι πλαστογραφούν την αλήθεια του, τη σκέψη, την ιδέα του, γιατί μπορεί μεν να εικονογραφούν τα ίδια περιστατικά, αλλά η αλλαγή της τεχνικής που ακολουθεί ο Ησαΐας (Απομν. Γ σ. 98, Παρ. σ. 498)¹⁰⁵, ισοδυναμεί στη συνείδησή του με παραχάραξη της αλήθειας του.

Βίδαμε ότι η ανάγκη του Μακρυγιάννη να καταθέσει με δικά του μέσα την αλήθεια για να τη διασφαλίσει από τυχόν παραποιήσεις, η υποσυνείδητη ανησυχία να μη νοθευτεί ο μύθος του, τον κατευθύνει να μαθητεύσει στη γραφή σε προχωρημένη ηλικία (Βιο. σ. 105). Η στοιχειώδης αυτή μάθηση δεν ήταν αρκετή να άρει τη μειονεξία που αισθάνεται από την αγραμματοσύνη του: σε κείρια σημεία του Απομνημονεύματος ζητά συγγνώμη που θα "βαρύνει" τους αναγνώστες με την αμάθειά του (Βιο. σ. 105, Γ σ. 104), την "αδυναμία" του, όπως τη χαρακτηρίζει να γράφει (Πρ. σ. 101), ενώ στον επίλογο δίνει τις οικονομικές και κοινωνικές αιτίες της ανεπάρκειάς του (Βπ. σ. 217)¹⁰⁶. Ζητά μάλιστα να περαστούν από έλεγχο, πιθανώς κάποιου λόγιου, ο οποίος κοντά στις φραστικές διορθώσεις, θα απάμβλυε το κείμενο από πολλές φραστικές οξύτητες¹⁰⁷. Οσοίσο οι αναστολές αυτές δεν είναι ικανές να ανακόψουν την ανάγκη της έκφρασης¹⁰⁸: ο Μακρυγιάννης είναι συνηθισμένος να αρθρογραφεί και να κάνει πολεμικές¹⁰⁹. Άλλωστε η

λεκτική του δυνατότητα έχει βρει την αντικειμενική της αναγνώριση από το περιβάλλον του στη διάρκεια του αγώνα¹⁹⁰, ενώ η αμφισβήτηση από το πολιτικό κατεστημένο είναι περιστασιακή και έρχεται πολύ αργότερα¹⁹¹. Η ασφάλεια του Μακρυγιάννη στη γραφή στηρίζεται στο ηθικό αθένοσ και το ψυχολογικό βάθος¹⁹².

Γράφοντας ο Μακρυγιάννης πρέπει να αποκτά συνείδηση των αδυναμιών του λόγου του. Όταν τον Απρίλη του 1850 διαβάζει ολόκληρο το "ιστορικό" (Πρ. σ. 101), πιστοποιεί την έλλειψη λογικής συνέχειας, τα κενά και τις επαναλήψεις (Πρ. σ. 101-103)¹⁹³. Την ανεπάρκεια την αποδίδει στην αγραμματοσύνη και ζητά να την αντισταθμίσει με την αρχή της συνολικότητας, με τον όρο που θέτει να κριθεί το έργο μόνον αφού διαβαστεί ολόκληρο (Βισ. σ. 106, Πρ. σ. 103, Βπ. σ. 218). Η ανασφάλεια του Μακρυγιάννη είναι μέγεθος ευθέως ανάλογο με την απολυτότητά του.

Αλλά η ίδια η γραφή του Μακρυγιάννη, τα ατελή (Αρχ. σ. 298) και απελέκητα γράμματά του (Απομν. Δ σ. 167(α)), παρέχουν απόδειξη της αλήθειας του. Η ανάλυση που κάνει ο R. Barthes ανταποκρίνεται ακριβώς στην περίπτωση που μας απασχολεί: "Ο λόγος του καταδικαζόμενου δε μπορεί να μην είναι πενιχρός, είναι όμως από πρόθεση αληθινός, μονότονος, άμεσος, η γύμνια του είναι το μέσον της γλώσσας του. Είναι μονάχα ένας πάντα ο ίδιος, ο λόγος της πράξης του. Η δευτερογενής γλώσσα, είναι πολυτέλεια, δε μπορεί ακόμα να τη φθάσει. Ο λόγος των καταπιεζομένων είναι αληθινός, σαν το λόγο ενός ξυλοκόπου, είναι λόγος μεταβατικός, σχεδόν ανίκανος να πει ψέματα. Το ψέμα αποτελεί έναν πλούτο. Αυτή η ουσιαστική φτώχεια του παράγει σπάνιους, αδύνατους μύθους"¹⁹⁴.

Στην παρούσα μελέτη τα Απομνημονεύματα και τα Οράματα δε μας ενδιαφέρουν ως ιστορικά ντοκουμέντα, δεν αποτιμούμε την αξία και την αξιοπιστία συγκεκριμένων γεγονότων, αλλά τη γενική ατμόσφαιρα που δημιούργησαν και το νόημα που έδιναν σ αυτά μια μερίδα του έθνους, οι λαϊκές τάξεις και οι απογοητευμένοι παλαιοί πολεμιστές, ένας από τους οποίους είναι και ο Μακρυγιάννης.

4. Απομνημονεύματα - Οράματα: η εσωτερική σχέση των κειμένων, προβλήματα γραφής

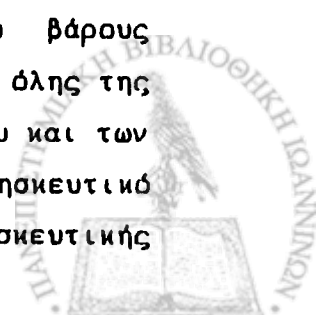
Με την έκδοση των Οραμάτων¹⁹⁵ το βάρος της έρευνας έπεσε στο νέο κείμενο του Μακρυγιάννη, για να υπερτονιστεί η σημασία του στην ερμηνεία

της ιδεολογίας του αγωνιστή. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης διαχωρίζει τα δύο "ιστορικά" : "στο ένα γράφει θεστικά, και στο άλλο δαιμονικά (Ορ. σ. 44). Στα Απομνημονεύματα ιστορείται η δράση για την πατρίδα και τη θρησκεία· στα Οράματα η ιστορική μαρτυρία και αναφορά στη δράση συγκεκριμένων προσώπων περιορίζεται μπροστά στην καταγραφή οπτασιασμών και θαυμάτων που ζει ο Μακρυγιάννης, έχουμε τον άρατο κόσμο που προσδιορίζει και κινεί τον ορατό (Ορ. σ. 41, 91, 197).

Η εξιστόρηση αγώνων για την πατρίδα και τη θρησκεία, όπως ιστορούνται στα Απομνημονεύματα, αρχίζουν εξ αρχής ένα επικό υλικό, ένα κείμενο δηλαδή που αίρεται πάνω από τους κανονικούς ρυθμούς του συλλογικού πεπρωμένου, πάνω από το μέσο όρο που δίνει το ρυθμό της ιστορίας²⁶. Από την άποψη αυτή θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι τα Οράματα αντιπροσωπεύουν τον μέσο όρο, γιατί εδώ είναι πιο φανερές οι επιδιώξεις και οι προσδοκίες του μέσου ανθρώπου, δηλαδή του Μακρυγιάννη, οι οποίες ιχνηλατούνται στα Απομνημονεύματα.

Όμως τα δύο έργα, αν εξαιρέσουμε τις προσωπικές ιδιαιτερότητες, την πατριωτική απολυτότητα στα Απομνημονεύματα και την ενόραση της της αγιοποίησης στα Οράματα, θα φανεύει ο κοινός ιδεολογικός τόπος, η οργανική τους συνέχεια. Τα Απομνημονεύματα έχουν γραφεί σε περίοδο σχετικής ηρεμίας, και αποτελούν πολιτική υποθήκη. Ο Μακρυγιάννης σε αυτά παρορμητικά αξιολογεί, κρίνει και καταδικάζει ανθρώπους και πράξεις, εκφράζεται αξιολογικά περί καλού και κακού, ορθού και εσφαλμένου, με λίγα λόγια: σχεδιάζει ένα είδος φιλοσοφίας της ζωής, που έρχεται να προσδιορίσει τον ορίζοντα αποφάσεων των συνανθρώπων του. Η αναγέννηση του Μακρυγιάννη στην ελληνική φιλολογία του 20ου αιώνα, τονίζει ότι η ηθική που βλέπουμε στο βίο του Μακρυγιάννη διατυπώνει και ορίζει τις παραδοσιακές, κοινωνικές και ατομικές αξίες του αγροτικού πληθυσμού κατά τον 19ο και εν μέρει τον 20ο αιώνα. Αυτό κάνει να μιλάμε για, όχι ανώνυμο προϊόν του ρωμαίικου λαού²⁷.

Τα Οράματα άρχισαν να γράφονται το 1851 όταν η ήδη κλονισμένη υγεία του Μακρυγιάννη είχε επιδεινωθεί και ενώ υπέφερε από τις καταδρομές των φορέων της εξουσίας. Αν και το κέντρο βάρους μετατοπίζεται στην εσωτερική περιπέτεια του Μακρυγιάννη, άξονες όλης της αφήγησης είναι και εδώ η πατρίδα, η θρησκεία, η αδικία του ίδιου και των αγωνιστών, στα Οράματα η κοινωνική εμπειρία μεταγράφεται σε θρησκευτικό βίωμα, καταγράφεται με τρόπο μοναδικό το φαινόμενο της θρησκευτικής

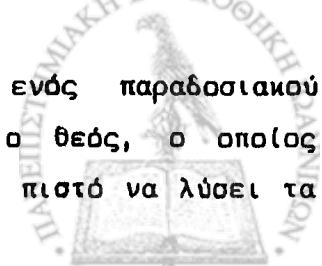

αναβίωσης στην ελληνική κοινωνία των αμέσως μετεπαναστατικών χρόνων. Όσο κι αν ο χαρακτήρας των Απομνημονευμάτων και των Οραμάτων είναι διαφορετικός, το ένα έργο αποτελεί στην ουσία συνέχεια του άλλου, τα θέματα και οι ιδέες που αναπτύσσονται στα Οράματα έχουν τη ρίζα τους στα Απομνημονεύματα¹⁹⁸. Στα Οράματα κλείνουν τα θέματα που ανοίγονται στα Απομνημονεύματα.

Ωστόσο η απόσπαση σελίδων με τους οραματισμούς από ένα σύνθετο χειρόγραφο από τον ίδιο το Μακρυγιάννη - τα ξεκλίσσα από κει και τα βάνω σε τούτο (Ορ. σ. 41-2) - δεν είναι χωρίς σημασία: δείχνει ακριβώς ότι αισθάνεται κάποιον κίνδυνο από αυτά, και προς αυτή την κατεύθυνση πρέπει να εντοπισθεί η διαφορετική σημασία που αποδίδει ο συγγραφέας στους οραματισμούς του. Το νέο στοιχείο στο απόκρυφο έργο είναι το συγκεκριμένο όραμα της τιμωρίας των βασιλέων και των πολιτικών παραγόντων από τον ίδιο το θεό. Βέβαια η θεία τιμωρία διαγράφεται και στα Απομνημονεύματα, όμως εδώ έχει γενικό χαρακτήρα, είναι η ποινή που επιφυλάσσεται από το θεό στους αχάριστους και άδικους. Όπως έχει παρατηρηθεί, ότι βάσιμα μπορούμε να αποδεχτούμε ως ενοχοποιητικό στοιχείο για το Μακρυγιάννη είναι ο τρόπος παρουσίασης των γεγονότων, και όχι η ουσία τους, που παραμένει η ίδια.

Στα Οράματα, λοιπόν, ολοκληρώνεται ως τις έσχατες συνέπειές του το δικαιοσύνη του Μακρυγιάννη, πυρήνας του οποίου είναι ο θεός: ο θεός - προστάτης του Μακρυγιάννη, ο θεός προστάτης των δικαίων και τιμωρός των αδίκων, είναι ο μηχανισμός που θα αντισταθμίσει την αδυναμία του παραδοσιακού κόσμου να αντιμετωπίσει με ρεαλιστικούς τρόπους την καινούργια τάξη πραγμάτων, την καινούργια ηθική που σήμαινε η ανάπτυξη του δυτικότροπου νεοελληνικού κράτους¹⁹⁹. Το άλλο σκέλος του δικαιοσυστήματος αφορά τον ίδιο το Μακρυγιάννη και συνίσταται στη δική του αποθέωση. Η αυτοδικαίωσή του εμφανίζεται έμμεσα από νωρίς, αλλά είναι ενδεικτικό για την εξέλιξή της προσωπικότητάς του ότι μόλις τώρα, το 1851, ολοκληρώνεται, όταν πλέον η δίωξή του από την εξουσία αποτελούσε αδυσώπητη πραγματικότητα. Με τον τρόπο αυτό η φιλοδοξία που είχε εκδηλωθεί στην ανάγκη να προωθηθεί σε κυβερνητικά αξιώματα, φτάνει στο απόγειό της.

Στα Οράματα έχουμε την πλήρη λειτουργία ενός παραδοσιακού κοινωνικού συστήματος, πυρήνας του οποίου είναι ο θεός, ο οποίος ρυθμίζει τις τύχες του κόσμου, και καλείται από τον πιστό να λύσει τα

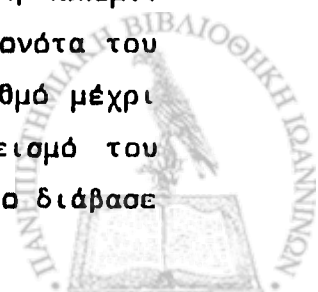

κοινωνικά και προσωπικά του προβλήματα. Ως ποιο σημείο η δομή της προσωπικότητας του πιστού Μακρυγιάννη ενισχύει τις συνέπειες αυτής της ιδεολογικής λειτουργίας είναι κάτι που δεν μπορούμε να το κρίνουμε με ασφάλεια, αφού η προσωπική πίστη συμφύρεται και επικαλύπτεται με τους ευρύτερους κοινωνικούς οραματισμούς. Πάντως μια γενική παρατήρηση που έχει την εφαρμογή της εδώ είναι ότι η ερμηνεία των ρυθμών και των τρόπων του νέου κόσμου γίνεται σύμφωνα με το λογικό σύστημα μέσα στο οποίο έχει μάθει να ζει ο παραδοσιακός άνθρωπος. Έτσι η διαφορετική όραση δεν είναι μέσα στις αντικειμενικές του δυνατότητες.

Η κοσμοαντίληψη του Μακρυγιάννη είναι ήδη συγκροτημένη το 1829, όταν άρχισε να γράφει τα Απομνημονεύματά του, όπως φαίνεται από τον αφορισμό που κάνει στην εισαγωγή του έργου, γραμμένη στις 26 Φεβρουαρίου 1829, σύμφωνα με την οποία πατρίδα και θρησκεία συνιστούν τις αξίες εκείνες σύμφωνα με τις οποίες πρέπει να ζουν οι τίμιοι άνθρωποι (Βισ. σ. 107, Α.σ. 191 κ.α.).

Το 1829 αποτελεί λοιπόν μια σταθερά στον τρόπο με τον οποίο παρακολουθούμε την ιδεολογία του Μακρυγιάννη: ό,τι γράφεται πριν από τη χρονολογία αυτή, μέχρι το 1832, κι εδώ ανήκει η συγγραφή όλου του Α' και μέρους του Β' βιβλίου²⁰⁰, τελεί κάτω από την επίδραση της ήδη διαμορφωμένης άποψης· από το χρονικό αυτό σημείο και εξής μέχρι το 1840 το έργο μεταβάλλει τον απομνημονευματικό τύπο και προσεγγίζει τον ημερολογιακό χαρακτήρα, ενώ εξακολουθούν να γίνονται αναδρομές στο παρελθόν. Αυτό σημαίνει ότι από το 1829 η εξέλιξη των αντιλήψεων παρακολουθείται αμεσότερα.

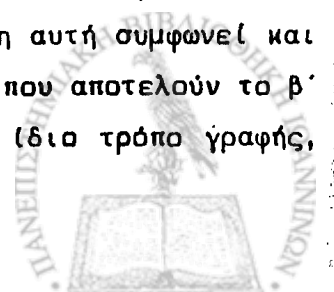
Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης στις 14 Αυγούστου 1840 τέλειωσε τη συγγραφή των Απομνημονευμάτων και φυγάδευσε το χειρόγραφο του στην Τήνο, φοβούμενος μήπως διενεργηθεί έρευνα στο σπίτι του και ανακαλυφθεί (Απομν. Γ σ. 104). Στις 10 Οκτωβρίου 1844, αφού παίρνει πίσω το χειρόγραφο, αρχίζει να αντιγράφει τα γεγονότα της περιόδου 1840-1844 από σημειώσεις που είχε κρατήσει και τις οποίες, από φόβο μην ανακαλυφθεί για τη συνωμοσία που διενεργούσε και καταδικαστεί, έκρυβε στη γη (Απομν. Γ σ. 105). Αφού μετέγραψε στο κύριο σώμα της συγγραφής τα γεγονότα του 1840-44, συνέχισε να γράφει μυστικά στον ίδιο ημερολογιακό ρυθμό μέχρι τον Απρίλιο του 1850, οπότε τελειώνει με το ναυτικό αποκλεισμό του Πάρκερ (Ιανουάριος-Απρίλιος 1850). Τότε έβγαλε το χειρόγραφο, το διάβασε

όλο, έγραψε τον πρόλογο (σ. 101), και αντέγραψε την εισαγωγή μαζί με μέρος του κυρίου σώματος επειδή είχε φθαρεί από την υγρασία (Απομν. (Εισ. Βλαχ.) σ. 91, Πρ. σ. 102 σημ. 2). Τον Αύγουστο ή τον Σεπτέμβριο του 1850 πρόσθεσε τρεις σελίδες και τον επίλογο.

Στις 31 Δεκεμβρίου 1850, ζημερινώντας η 1η Ιανουαρίου 1851, τρεις δηλαδή μήνες μετά το τέλος των Απομνημονευμάτων, αρχίζει να συγγράφει τα Οράματα. Η γραφή του νέου έργου αριθμεί τρεις φάσεις, από τις οποίες μόνο η τρίτη είναι πρωτότυπη: Το α' μέρος, σ. 1-96 του χειρογράφου (Ορ. σ. 91), περιλαμβάνει γεγονότα των ετών 1837-1845. Για το μέρος αυτό ο Μακρυγιάννης αναφέρει ότι τα είχε σημειωμένα στο άλλο ιστορικό, και από φόβο μήπως ερευνηθούν το σπίτι του -ότι όλο κάτι γίνεται- απέσπασε από εκεί και τα έβαλε στο νέο του έργο (Ορ. σ. 41). Το β' μέρος, σ. 97-207 του χειρογράφου, περιλαμβάνει γεγονότα των ετών 1845-1850. Ο Μακρυγιάννης συνεχίζει την αντιγραφή από σημειώσεις θαμμένες, κρυμμένες σε τενεκέ (Ορ. σ. 97) μαζί με πλήθος αποδεικτικά. Στην αντιγραφή των θεμάτων αυτής της περιόδου θα συναντήσει δυσκολία γιατί ένα μέρος τους, εκείνο με τα γεγονότα 1845-46, είχε καταστραφεί με αποτέλεσμα να αδυνατεί να τηρήσει ακριβή χρονική σειρά, και για το λόγο αυτό ορίζει άξονα της αφήγησής του την αλήθεια (Ορ. σ. 91). Το γ' μέρος, σ. 208-294, γράφεται σχεδόν σύγχρονα με τα γεγονότα, και τελειώνει απότομα στα τέλη Μαρτίου του 1852, ενώ ο Μακρυγιάννης βρισκόταν "υπό περιορισμό".

Όσον αφορά στο α' μέρος το ερώτημα, είναι αν ο Μακρυγιάννης "ξέκλισε", δηλαδή απέσπασε το κείμενο του α' μέρους των Οραμάτων από το κείμενο των Απομνημονευμάτων, εκδοχή μάλλον περιορισμένη γιατί δεν είναι δυνατή η οργανική ένταξη των Οραμάτων στο σώμα του Απομνημονεύματος· τα Απομνημονεύματα δεν παρουσιάζουν κάποιο κενό το οποίο μπορούσε να αποτελέσει το α' μέρος του κειμένου των Οραμάτων. Εξάλλου ο Βλαχογιάννης στην περιγραφή του χειρογράφου δεν αναφέρει κενά από απόσπαση σελίδων. Με βάση αυτή τη λογική είναι πιθανό ο Μακρυγιάννης να είχε καταγράψει τους διαλογισμούς αυτούς που αφορούν το διάστημα 1837-45 παράλληλα με τις ιστορικές σημειώσεις που κρατούσε το διάστημα 1840-44, τις προσορισμένες για τα Απομνημονεύματα. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και το γεγονός ότι για τα περιστατικά μετά το 1844, αυτά που αποτελούν το β' μέρος των Οραμάτων, ο Μακρυγιάννης ακολουθεί τον ίδιο τρόπο γραφής, δηλαδή σημειώσεις τις οποίες έθαβε²⁰¹.

Βιβλίο που συνάγεται από την ιστορία της γραφής των Οραμάτων είναι ότι πρόκειται για ένα συνειδητό έργο την ιδέα της γραφής του οποίου είχε συλλάβει ο Μακρυγιάννης ήδη από το 1840, όταν διαχώρισε τα ιστορικά απομνημονεύματα από τις πιο προσωπικές και αποκαλυπτικές του ενοράσεις. Κάτω από αυτή τη διαπίστωση πρέπει τουλάχιστο να αμβισβητηθεί η εκτίμηση του Βλαχογιάννη ότι πρόκειται για έργο τρελού.

Τέλος ο Μακρυγιάννης γράφει τα Απομνημονεύματα και τα Οράματα, έργα με εσωτερική συνοχή, για να δώσει στους αδελφούς αναγνώστες μια συνολική ιστορία του τύπου του, και κυρίως για να καταθέσει την ιστορική του ηθική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τ. Μπένετ, *Φορμαλισμός και Μαρξισμός* (Νεφέλη, Αθήνα 1983) σ. 74. Βλ. και σ. 170-171.

2. Β. Πούχνερ, *Ευρωπαϊκή Θεατρολογία. Ένδεκα Μελετήματα*, (Ίδρυμα Γουλιανόρη - Χορν, Αθήνα 1984) σ. 261. Δελτίο της εταιρείας σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας σχολής Μωραΐτη 6α (1983) "Πολιτιστικά προβλήματα- Λαϊκός πολιτισμός" σ. 28. Μ. Vittì, *Η Γενιά του 30, Ιδεολογία και μορφή* (Ερμής, Αθήνα 1977) σ. 207-12.

3. V. Rouchner, "Die Memoiren des griechischen Revolutionsgenerals Makrygiannis aus kulturanthropologischer Sicht" (*Sudost-Forschungen* 34 1975 166-193) σ. 180.

4. Άλκη Κυριακίδου- Νέστορος, *Η θεωρία της Ελληνικής Λογογραφίας* (Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα [1978]) σ. 154.

5. Χρ. Προκοπάκη, "Λαϊκισμός και λογοτεχνία" (Δελτίο της εταιρείας σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας σχολής Μωραΐτη 6α 1983 51-61) σ. 54, 55.

6. "Η Ελληνικότητα αυτής της περιόδου είναι ένας εθνοκεντρικός εθνικισμός που απορρίπτει εκμοντερνιστικές διαδικασίες διατηρώντας επιλεκτική στάση απέναντι στους νεωτερισμούς". Γ.Β. Λεονταρίτης, "Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία" (στο *Ελληνισμός Ελληνικότητα* 27-35, επιμ. Δ.Γ. Τσαούση, Αθήνα, Έστια, 1983) σ. 30-31.

7. Εφ. Ακρόπολις, 27 Ιουνίου 1904· 28 Ιουνίου 1904· 2 Ιουλίου 1904· 3 Ιουλίου-12 Σεπτεμβρίου 1904, σε συνέχειες. Βλ. επίσης ανακοίνωση της δημοσίευσης στο περ. *Άκρίτας*, τ. Α (1904) σ. 227-8.

8. Σπ. Ασδραχάς, *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Αθήνα Καραβίας 1957), σ. θ-ι.

9. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα 'Ίκαρος 1983') σ. 426.

10. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστική η αντίφαση της λόγιας γλώσσας την οποία χρησιμοποιεί ο Γ. Βλαχογιάννης για να προλογίσει και να υπομνηματίσει το έργο, κυρίως όμως για να εγκωμιάσει την δημοτική του. Βλ. την ιδιόγραφη αφιέρωση με την οποία ο Βλαχογιάννης συνόδευε την αποστολή των 2 τόμων στο *Νουμάς*: "ένα βιβλίο γραμμένο στην καθαρεύουσα από ένα δημοτικιστή", *Νουμάς*, Ε(1907) αρ. 268. Βλ. σχετικά και Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, "Ο Μακρυγιάννης. Ο λαός γράφει την ιστορία του" (*Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 19 (1962)) σ. 13.

11. Αντρ. Καραντώνη, "Τα Απομνημονεύματα του Στρ. Μακρυγιάννη" (*Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* Β (1947)) σ. 407.

12. Κ. Παλαμάς, "Ηρωϊκά πρόσωπα και κείμενα", 25 Μαρτίου 1911, *Νουμάς* (1911) 220-21 (Ν.Ε. 53 (1953) 438.

13. Γιώργος Πετρής, *Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος* (Αθήνα Ηριδανός 1975) σ. 49.

14. Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Μια συνάντηση Σεφέρης-Μακρυγιάννης* (Πολύτυπο Αθήνα 1983) σ. 112. Γ. Λράγης, "Ο μακρυγιαννισμός στην αφήγηση" (*Δοκίμια* 1 (1973)) 52. Ηβ. σχετικά την παρατήρηση του Κ. Τσουκαλά ότι ο αποπροσανατολισμός της πνευματικής ζωής από το συγκεκριμένο μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι η εθνικιστική θεωρία δεν πηγάζει από την άμεση εμπειρία του ελληνισμού, αλλά εισάγεται καθυστερημένα στην Ελλάδα, Κ. Τσουκαλάς, *Παράδοση και Εκουγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα*, (*Ελληνισμός Ελληνικότητα* 37-48) σ. 45.

15. Οδ. Ελύτης, "Οι εικόνες του Στρατηγού Μακρυγιάννη και ο λαϊκός τεχνίτης Παν. Ζωγράφος" (*Αγγλοελληνική Επιθεώρηση Β* (Μάρτ. 1946) 2-7) σ. 2.

16. Μ. Vittl, *Η Γενιά* σ. 201.

17. Α. Αργυρίου, "Το θέμα της ελληνικότητας στην πεζογραφία μας" (στο *Ελληνισμός Ελληνικότητα 189-200*) σ. 198-99.

18. Γ. Θεοτοκάς, "Η διαύγεια", (*Ο Κύκλος* 1 (1931) (το παραθέτει ο Vittl, *Η Γενιά* σ. 227)).

19. Γ. Κορωνάος, "Ψηλάφησε της ρίζες της ελληνικής ψυχής" (*Στήλη 20.9.71 α δέκα μέρες*), Αθήνα Ερμής 1972) σ. 135.

20. Η. Βενέζης, "Για τον Μακρυγιάννη" (*Νεοελληνικά Γράμματα* 14 Μαΐου 1938 5). Ο Αντρ. Καραντώνης στο άρθρο του για τον Μακρυγιάννη το 1947 ό.π. σ. 409 θα θεωρήσει ότι "ο Μακρυγιάννης έρχεται πιο κοντά σ εμάς με τον τρόπο που έκανε γραπτό λόγο τη σημαντικότετη πολεμική δράση του και το παράδειγμα της ζωής του". Βλ. και Δημ. Φωτιάδης, "Τρε Μπιεν" (*Νεοελληνικά Γράμματα* 30 Απριλίου 1938 74).

21. Ελύτης, ό.π. σ. 2.

22. Γ. Θεοτοκάς, "Στρατηγός Μακρυγιάννης, Μια Ελληνική Καρδιά" (*Ν.Ε.* 30 (1941) 714-723).

23. Βλ. ανάπτυξη αυτής της άποψης στο Κλ. Παράσχας, "Ο «ασπούδαχτος» Μακρυγιάννης και το μέτρο των αισθητικών κριτηρίων" (*Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 2 (1944) 17-21).

24. Γ. Σεφέρης, "Ένας Έλληνας- Ο Μακρυγιάννης" (*Δοκιμές* τόμ. πρώτος Γ' έκδοση, Ίκαρος Αθήνα 1974) σ. 228-263.

25. Με αφομοιωμένο το ύφος και δοκιμαζόμενος από τη σκληρή εμπειρία της ξένης κατοχής ο Γ. Σεφέρης θα προσπαθήσει να δει το κρυφό ιστορικό νόημα της συνάντησής του με τον Μακρυγιάννη που το θεωρεί ως μια "παράξενη σύμπτωση". Βλ. Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, *Μια συνάντηση* σ. 146-147.

26. "Τι είναι λαϊκισμός;" (*Δελτίο* 6α (Λαϊκός πολιτισμός)) σ. 21. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ότι στην πρώτη περίοδο οι αριστεροί διανοούμενοι οδηγούνταν στη σύνδεση των αγώνων του ελληνικού λαού με την ηρωική παράδοση από τις αποφάσεις και τις συνακόλουθες εκλαϊκεύσεις της όης ολομέλειας της Κεντρικής επιτροπής του ΚΚΕ. Βλ. Π. Νούτσος, "Από το «λαό» των Διαφωτιστών στη «λαϊκή Δημοκρατία» των μαρξιστών. Για την κατανόηση του «Λαϊκισμού»" (*Δαδώνη* ΙΔ (1985) 9-18) σ. 12.

27. Ελύτης, ό.π. σ. 7. Ν. Γκάτσος, "Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη" (*Αγγλοελληνική Επιθεώρηση Α* (Δεκ. 1945) 18-9) σ. 18. Θ. Ξύδης, "Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα" (περ. *Πώς Β* (Οκτ. 1947) 26-27) σ. 26.

28. Άγγελος Σικελιανός, «Μακρυγιάννης» (*Λυρικός Βλος* τ. Ε, φιλ. επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα Ίκαρος 1968, σ. 15-18). Βλ. Χρύσα Προκοπάκη, "Λαϊκισμός και Λογοτεχνία", σ. 59.

29. Γ. Βαλέτας, *Το προδομένο Εικοσιένα. Η αναγέννηση- η επαναστατική κληρονομιά* (Αθήνα 1946) σ. 47, 151. Δ. Φωτιάδης, Μακρυγιάννη: "Απομνημονεύματα", *Ελεύθερα Γράμματα*, 56(1946) 373. του ίδιου, *Ο Μακρυγιάννης*, Αθήνα 1953, σ. 9-11, 35-36. Αλαφούζου Α., "Το θέατρο. Θέατρο Βρετανία, Θίασος Ενωμένων Καλλιτεχνών: Δ. Φωτιάδης «Στρατηγός Μακρυγιάννης»" (*Ν. Ε.* 39 (1946) 373-74). Γιάννης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης* (Αθήνα 1972) σ. 170. Για τη σχηματική ιδεολογική ερμηνεία της αριστεράς και το λαϊκισμό που εξέθρεψε βλ. Φ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ο αιώνα* (Πολίτης, Αθήνα 1989) σ. 62-64, πβ. και σ. 54-55. Βλ. και Κυρ.

Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και Αξιοπιστία του Μακρυγιάννη* (Αθήνα, Ερμής 1986) σ. 77.

30. Άλκης Θρύλος, "Θέατρο Βρετανία, Θλασος Ενωμένων Καλλιτεχνών: Δ. Φωτιάδη «Στρατηγός Μακρυγιάννης» σε οχτώ εικόνες" (*Ν.Ε. ΑΘ* (1946) 374).

31. Ι. Μπαλάσκας, *Για την άμυνα και την αναγέννηση του Ελληνισμού* (Λετός, Αθήνα 1950) σ. 133-34, 143-44, κλπ.

32. Κ.Θ. Δημιάρης, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα Ίκαρος 1948) σ. 242. Αρ. Καμπάνη, *Ιστορία της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα Εστία "1948) σ. 276. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας από το 1453 ως το 1961*, τ. Α (Αθήνα Επικαιρότητα 1983) σ. 198.

33. Γ.Π. Κουρνούτος, "Στρατηγός Μακρυγιάννης (1797-1864) Βιογραφικό και βιβλιογραφικό σημείωμα" (*Το απομνημόνευμα, 1453-1953 Β.Β. Λετός*, τόμ. ΙΣΤ' Αθήναι [1953]) σ. 298. Βλ. και σ. 133-34 της εισαγωγής. Πβ. την παρατήρηση του Σπ. Ασδραχά για την μονομέρεια με την οποία αντιμετωπίστηκε το θέμα της γλώσσας του Μακρυγιάννη, η οποία εκτιμήθηκε μόνο σε σχέση με το δημοτικό τραγούδι, και την επισήμανση της αναδρομής σε κάποια άλλα τεκμήρια του λαϊκού λόγου, όπως τα χρονικά, οι ευθυμίες, προκειμένου να διερευνηθεί και οριοθετηθεί το προσωπικό στοιχείο στο έργο του Μακρυγιάννη (: *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα, Εισαγωγή-Σχόλια* (Εκδόσεις Α. Καραβία [Αθήνα 1957]) σ. κγ-κδ).

34. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Απομνημονεύματα* σ. κγ-κδ. Στα πιο ενδιαφέροντα δημοσιεύματα μπορεί ακόμα να συγκαταλεχθεί η μελέτη του Γ. Δάλλα, "Ο Μακρυγιάννης, ένας προκλασσιός" (: *Εποπτείες*, (Αθήνα 1954) σ. 13-26· πρώτα *Αθηναϊκά Τετράδια* (Δεκ. 1950) 10-21).

35. Γ. Κ. Κατσιμπάλη, *Βιβλιογραφία Ι. Μακρυγιάννη και ΙΙ. Ζωγράφου* (Αθήνα 1957).

36. Την απλουστευτική ταύτιση του Μακρυγιάννη με το λαό βλ. π.χ. στο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, "Ο λαός γράφει την ιστορία του" σ. 13· Μ. Περάνθης, "Ο αγωνιστής που έγραψε την επανάσταση με το «πάλα» και την ιστόρησε με το «πένα», (*Εικόνες* αρ. 22 (26 Μαρτ. - 1 Απρ. 1956)) σ. 10· του ίδιου, *Το Βικσιένα* (Εστία, Αθήνα χ.χ.) σ. 151. Π. Κυριόπουλου, "Μακρυγιάννης αυτός ο άγνωστος Έλληνας" (*Γνώσεις* έτος Α αρ. 3 (1958) 50-52). Ενδεικτική είναι η παρατήρηση του Γ.Π. Κουρνούτου, ότι πολλά δημοσιεύματα σκόρπια στις διάφορες εφημερίδες και τα περιοδικά εμφανίστηκαν για τον Μακρυγιάννη μετά την απελευθέρωση, τα πιο πολλά όμως χωρίς μεγάλο ενδιαφέρον και με βάση ξένη προς τη σωστή, Γ.Π. Κουρνούτος, *Το Απομνημόνευμα* σ. 279.

Βλ. επίσης το φαινόμενο της πρόσληψης του Μακρυγιάννη μέσα από το τοπικιστικό πνεύμα, Κ. Αβραάμ, *Ρομειλιώτες αγωνιστές του 21* (Π. Καραβάκος, Αθήνα 1957) σ. 321· Δημ. Σταμέλου, *Ρομειλιώτικη πεζογραφία Α (1829-1900)*, καθώς και τη μυθιστορηματική βιογραφία του, *Μακρυγιάννης, το Χρονικό μιας εποχής* (Αθήνα, Εστία, 4η έκδ. 1979).

37. Οι συμπληρωματικές βιβλιογραφίες της προηγούμενης δεκαετίας αποτελούν δείκτη της ωρίμασης του ενδιαφέροντος για επιστημονική αντιμετώπιση του θέματος. Βλ. Κων. Γερ. Γιαννόπουλος, "Για τη βιβλιογραφία των Μακρυγιάννη-Ζωγράφου" (*Διαβάζω* 2 (1976) 29-35). Σπ. Ασδραχάς, "Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα", *Οι Έλληνες Ζωγράφοι, Ζωγράφος-Μακρυγιάννης*, (Μέλισσα (1973-74)) (οι παραπομπές στο : *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία*, ιη' και ιθ' αι., Αθήνα, Ερμής 1982, σσ. 315-49) · Δημ. Σταμέλος, *Μακρυγιάννης "Βιβλιογραφία Μακρυγιάννη"*, επιλογή του Βυζαντινού και Νεοελληνικού Σπουδαστηρίου Παν/μίου Αθηνών 1976/77, αρ.7. Πβ. τη σχετική παραπομπή στη

μελέτη της Τερ. Πεντζοπούλου - Βαλαλά, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον αγώνα του 21* (Πανηγυρικός λόγος στην Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στις 23.3.87 για την επέτειο της 25ης Μαρτίου 1821 (Θεσσαλονίκη-1987), ανάπτυπο από δημοσίευμα της Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών αρ. 44, σ. 8 σημ. 11.

38. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Οράματα και θάματα* (ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983). Βλ. τις ομιλίες των Β. Σφυρόερα, Γ.Π. Σαββίδη, Ν. Σβορώνου που συνόδευσαν την έκδοση του έργου, και οι οποίες επισημαίνουν τη σημασία του σε σχέση με το Απομνημόνευμα και προτρέπουν για νέα μελέτη, *Κείμενα για τα «Οράματα και θάματα» του Μακρυγιάννη* (Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984).

39. Σπ. Αοδραχάς, "Μακρυγιάννης και Παν. Ζωγράφος" σ. 315-319.

40. Γιαννόπουλος, "Για τη βιβλιογραφία" σ. 32.

41. Γ. Πετρή, *Μακρυγιάννης και Παν. Ζωγράφος, Δοκίμιο εικονολογικό* (Πριδανός, Αθήνα 1975). πβ. Βεατρίκη Σηηλιάδου, "Το Δοκίμιο. Η αποδείξη αυτηνών τις ψευτιές. Μακρυγιάννης και Παν. Ζωγράφος, Δοκίμιο εικονολογικό" (εφημ. Η Καθημερινή 29 Αυγ. 1976).

42. Ν. Θεοτοκάς, "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ανείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη" (*Τα Ιστορικά* 4 (1985) 276-296). βλ. του ίδιου, "Νοοτροπίες και πολιτισμικές μεταλλαγές. Τα Οράματα και θάματα" (*Διαβάζω* τ. 101 (1984) 54-57).

43. Βλ. Ζήσ. Λορεντζάτος, *Το τετράδιο του Μακρυγιάννη (MSS 262)* (Αθήνα, Δόμος, 1984) σ. 80. Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης Πατέρας και Δάσκαλος του Ίένου* (Ακρίτας, Αθήνα 1983) σ. 9, 68, 119. και σ. 65, 98-99. Χρ. Γιανναράς, "Ο λαός του θεού στο Μακρυγιάννη", στο: *Τίμιμοι με την Ορθοδοξία, Νεοελληνικά Θεολογικά Κείμενα*, Αθήνα 1968, σ. 178-190. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Ένας αλαφροϊκιωτος καλός ανάμεσα στους κυρίους της «Αναγέννησης»" (*Διαβάζω* 101 5 Σεπτ. 1984 36-40). Ph. Sheppard, "Στρατηγός Μακρυγιάννης, Δοκίμια για το Νέο Ελληνισμό, εκδ. Αθηνά, Αθήνα 1971, σ. 141-175.

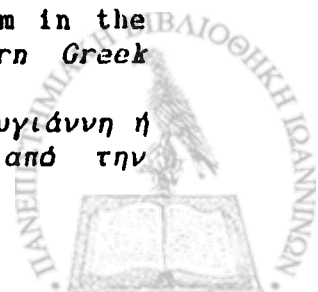
44. Βλ. π.χ. αντίστοιχα την κριτική του Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, "Ένας αλαφροϊκιωτος καλός ανάμεσα στους κυρίους της Αναγέννησης", (*Διαβάζω* τ. 101 (1984) 36-40) σ. 37-38, 40, και του Ν. Θεοτοκά, "Το ζωντανό και το όνειρο" σ. 278-79, καθώς και τις παρατηρήσεις του τελευταίου σχετικά με τις απόψεις που παρουσιάστηκαν στην τηλεοπτική συζήτηση για τον Μακρυγιάννη στην εκπομπή "Θέματα και Βιβλία", σ. 279 σημ. 9.

45. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και Αξιοπιστία* σ. 64. Βλ. και την κριτική για "μονόπλευρη" παρουσίαση, και τη στήριξη της ερμηνείας σε προκαθορισμένα κριτήρια στο κείμενο της Τερέζας Πεντζοπούλου-Βαλαλά, "Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης" σ. 18 σημ. 32. Βλ. και την κριτική του έργου από τον Δημ. Κυρτάτα, "Για μια ιστορική ανάγνωση του Μακρυγιάννη. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*" (στο: *Τα Ιστορικά*, 6 (1986) 482-6).

46. Δημ. Κυρτάτας, "Η θρησκευτική Έξαρση στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου αι. Η Μαρτυρία του Μακρυγιάννη για τους Μηχανισμούς Διάχυσης των θρησκευτικών Ιδεολογιών" (*Επετηρίδα του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας* 1 (1987) 183-207) σ. 185, 206.

47. David Holton, "Ethnic identity and patriotic idealism in the writings of General Makriyannis" (στο: *Byzantine and Modern Greek Studies* 9 (1984/5) 133-160).

48. Ν.Ι. Κυριαζίδης - Ι.Ν. Καζάκης, *Το Λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη ή πως μιλούσαν οι Έλληνες προτού βιαστεί η γλώσσα μας από την καθαρεύουσα* τ. Α-Β (Ερμής, Αθήνα 1983).

49. Φ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Καραϊσμού* σ. 18. Στην περίπτωση αυτή, παρατηρεί ο ερευνητής, πολιτικοί φορείς φορτίζουν το παρελθόν με την προβληματική του παρόντος, ή, αντίστροφα ζητούν να επιβάλλουν στο παρόν σχήματα και λειτουργίες παλαιότερων εποχών με σκοπό την εσωτερική ιδεολογική συνοχή των κοινωνικών τάξεων ή ομάδων.

50. Φ. Ηλιού, "Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου" (*Αντί* 46 (1976) 31-34) σ. 34.

51. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση του Αλέξη Πολίτη στην έρευνα για το Λαϊκό Πολιτισμό που οργάνωσε το περ. *Αντί* σχετικά με την "εκλεκτική" και όχι την "ιστορική" χρήση θεμάτων του λαϊκού πολιτισμού, ένα από τα οποία είναι και ο Μακρυγιάννης, χρήση που εκτρέπει στο λαϊκισμό. Ο ερευνητής συνδέει το θέμα της κατανάλωσης θεμάτων όπως αυτό που μας ενδιαφέρει, με τη φυγή της αστικής παιδείας από το αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει, βλ. Αλέξης Πολίτης, "Λαϊκός Πολιτισμός", *Αντί* 43(1976)44-45, σ. 45. Άλλη μία αιτία της ενασχόλησης με το Μακρυγιάννη αποτέλεσε η τελευταία δικτατορία, η οποία εμπόδισε κάθε δημιουργική προσπάθεια και άφησε διέξοδο στο παρελθόν και στην ιστορία.

Ένδειξη του ενδιαφέροντος για τον Μακρυγιάννη αποτελεί ο μεγάλος αριθμός εκδόσεων, σε 300.000 υπολογίζονται τα αντίτυπα που κυκλοφόρησαν τα τελευταία 40 χρόνια στον τόπο μας, αριθμός εκπληκτικός για τα εκδοτικά δεδομένα της χώρας μας, βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και Αξιοπιστία* σ. 77-78. Οι επανειλημμένες εκδόσεις των Απομνημονευμάτων, η ποιότητά τους, επιστημονικές, λαϊκές εκδόσεις "τζέπης", φωτομηχανικές ανατυπώσεις της πρώτης έκδοσης, καθώς και η μετάφραση των Απομνημονευμάτων στις τρεις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες και το ειδικό ενδιαφέρον το οποίο ήρθαν να καλύψουν, αποτελούν σημαντικά θέματα για μελέτη, βλ. βιβλιογραφία εκδόσεων στο Σπ. Ασδραχά, "Μακρυγιάννης και Παν. Ζωγράφος", Μέλισσα, σ. 35. Ο Μακρυγιάννης αποτέλεσε ακόμη σταθερά θέμα πανηγυρικών λόγων κατά την εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου, βλ. π. χ., Σ. Κουγέας, "Ηρωϊκά κείμενα του Αγώνος" (24 Μαρτίου 1953) *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 28(1953)111-127, σ. 116-17. Ι.Θ. Κακριδής, *Στρατηγός Μακρυγιάννης Μια ελληνική καρδιά λόγος εκφωνηθείς* κατά την εθνικήν εορτήν της 26ης Οκτωβρίου 1964, Θεσσαλονίκη 1965. Ν. Δρανδάκης, "Ο Μακρυγιάννης και οι ζωγράφοι του", *Επίσημοι Λόγοι*, έτος 1977-78, τ. ΚΒ'. Ν. Τωμαδάκη, "Ιστορικοί, Απομνημονευματογράφοι και Ποιητάι του Ιερού Αγώνος 1821-1830" *ΕΒΦΣΠΑ* (περ. δευτέρα, τ. Γ (1965-66) 285-99) σ. 290-93. Τερ. Πεντζοπούλου - Βαλαλά, "Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης", και άλλα θέματα τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών εκπομπών για την 25η Μαρτίου (βλ. Νικ. Βρεττάκος, "Το 21 κι εμείς" (*Θεσσαλική Έστια* τ. ΙΓ-ΙΔ (Μάρτ. Απρ. 1986) 306-07) αφιερωμάτων περιοδικών και εφημερίδων για το 21, δισκογραφίας (βλ. τη σχετική βιβλιογραφία Βυζαντινού και Νεοελληνικού Σπουδαστηρίου, μέρος Ε'), ή δίδεται ως θέμα εκθέσεως σε εισαγωγικές εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο (βλ. π.χ. εφημ. Τα Νέα 22.6.1983). Απετέλεσε επίσης θέμα έμνευσης ποιητικών συνθέσεων, βλ. π.χ. Ν.Δ. Καρούζος, «Η εμφάνιση του Γιάννη Μακρυγιάννη μέσα στ όνειρο μιας άθλιας Πέμπτης» (*Τομές* 7-8 (Ιούλιος-Αύγουστος 1975) 12-15).

52. Βλ. την πρόταση ανακήρυξης του Μακρυγιάννη σε άγιο από τον Γ. Π. Σαββίδη, "Γραμματολογική παρουσίαση του «Οράματα και Θάματα»" (στο *Κείμενα για τα «Οράματα και Θάματα»* σ. 26. πβ. το χαρακτηρισμό του Μακρυγιάννη ως πολεμικού αγίου από τον Στ. Παναγόπουλο (αυτ. σ. 10). Βλ. και Σ. Αλεξανδροπούλου, "Άγιος ζητούν να γίνει ο Μακρυγιάννης" (εφημ. Ελευθεροτυπία 20.12.1983). Πβ. την ένσταση της Χρύσας Προκοπάκη, "Λαϊκισμός και λογοτεχνία" σ. 56. Στα μελετήματα αυτά η πρόσληψη και κατανόηση του Μακρυγιάννη δεν είναι θέμα επιστημονικής μεθοδολογίας αλλά

ορθόδοξης μέθεξης· η θεώρηση του Μακρυγιάννη γίνεται μέσα από την οπτική της νεοορθόδοξης φιλοσοφίας της οποίας η εστίαση είναι ελληνοκεντρική. Οι ιδεολογικές ζυμώσεις στον ίδιο χώρο εμφανίζονται στο ενδιαφέρον χριστιανικών οργανώσεων, όπως π.χ. της Χ.Ε.Ν., για την προσωπικότητα του Μακρυγιάννη. Αυτής της πολιτικής χρήσης αποτέλεσμα είναι η εμφάνιση αποσπάσματος των Απομνημονευμάτων σε προεκλογική προκήρυξη του κόμματος της Χριστιανικής Δημοκρατίας, Τ.Ο. Ξ.Χ.Ο.Ν. Ιωαννίνων.

53. Γερ. Σ. Κακλαμάνης, *Ανάλυση της Νεοελληνικής Αστικής Ιδεολογίας* (Αθήναι 1975) σ. 152.

54. Βλ. π.χ. την ταύτιση του Μακρυγιάννη με τον Ι. Δραγούμη και τον Π. Μελά, στο Ι. Μπαλάσκας, ό.π. σ. 147, καθώς και την άποψη ότι απέδωσε στο λαό τις συνταγματικές ελευθερίες, σ. 148· το χαρακτηρισμό του ως απόστολο του ελληνισμού που οδηγεί το έθνος στην ανάσταση σ. 148-9, τον πολέμιο της οικονομικής κυριαρχίας σ. 139 και 140. Ενδιαφέρον είναι να δει κανείς τις διαφορετικές εκδοχές των αντιλήψεων του Μακρυγιάννη όπως εκείνη π.χ. που θεωρεί ότι ο αγωνιστής έχει διαποτιστεί από την ιδέα της πεπερασμένης φύσης του ανθρώπου και ότι πάνω σε αυτή τη συνειδητοποίηση στηρίζεται ο αγώνας του για την ελευθερία, "δισσώθεται ότι αυτό που επιτρέπει την υπέρβαση της περατότητας είναι ο ίδιος ο θάνατος", ή την ερμηνεία ότι η μετατροπή της ελευθερίας από αφηρημένη έννοια σε προσωπικό βίωμα και από εκεί σε υπέρτατη αξία του έθνους των Βλλήνων συντελείται μέσα από τη συνειδητοποίηση του θανάτου. Βλ. Γερ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης* σ. 25, 20, 24. Βλ. ακόμη την θεώρηση του Μακρυγιάννη ως "μυστικιστή" και "οράματιστή" και την πρόταση της ψυχοσωματικής ερμηνείας με βάση τις βιολογικές θεωρίες του Α. Χάξλεϋ, πρόταση γενική και αστήρικτη, Σ. Αδάμος *Μια νέα διάσταση στην ερμηνεία των οραματισμών του Μακρυγιάννη*, Αθήνα 1986, σ. 28.

55. Ν. Σβορώνος, "Κώδικες της λαϊκής έκφρασης" σ. 33.

56. Χρ. Προκοπάκη, "Λαϊκισμός και λογοτεχνία" σ. 56.

57. Βλ. ενδεικτικά αναφορές στο πολιτικό ήθος του Μακρυγιάννη: Γ. Σεφέρης, "Ένας Έλληνας - ο Μακρυγιάννης" σ. 256-257. "Τα Απομνημονεύματα είναι η πιο έγκυρη αποτύπωση του ήθους των αγωνιστών του 21", θα επισημάνει ο Α. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Αθήνα Μ.Ι.Ε.Τ. 1978) σ. 170. Α. Πολίτης, *Στρατηγού Μακρυγιάννη, Οράματα και Θάματα*, Πρόλογος σ. 15. Ο Σπ. Λοδρυχάς κάνει λόγο για τη "λαϊκή ηθική" των Απομνημονευμάτων, *Απομνημονεύματα* σ. κη. Ο Κ. Γεωργουσόπουλος παρατηρεί ότι ο Μακρυγιάννης θαυμάζεται όχι μόνο για το γλωσσικό όργανο ή την ιστορική αξία των Απομνημονευμάτων, αλλά για το "υψηλό του ήθος", Κ. Γεωργουσόπουλος, *Βήμα*, 3 Μαρτίου 1985. Βλ. ακόμα Ν. Θεοτοκάς, "Μακρυγιάννης: Το ζωντανό και το όνειρο", σ. 284. Η.Μ. Κιτρομηλίδης, "Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη. Η σημασία της μαρτυρίας του έργου Οράματα και Θάματα" (*Διαβάζω* τ. 101 (1974) 46-9) σ. 46. Γερ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης* σ. 59.

58. "Η πίστη του ατόμου στις ιδέες που υπαγορεύει η συνείδησή του (και τις οποίες αποδέχεται ελεύθερα) οδηγεί στην υποχρέωση να δρα σύμφωνα με τις ιδέες του. Οφείλει δηλαδή να μεταγράψει τις ιδέες του στις πράξεις της υλικής πρακτικής του, σαν ελεύθερο υποκείμενο που είναι. Αν δεν το κάνει, «αυτό δεν θα είναι σωστό» Λ. Αλτουσέρ, *Θέσεις* (Θεμέλιο 1981) σ. 104· ο ίδιος μελετητής παρατηρεί: "Οι μορφές πρακτικής ρυθμίζονται από κάποιο τυπικό, χάρη στο οποίο κάθε πρακτική μεταγράφεται στην υλική ύπαρξη ενός ιδεολογικού μηχανισμού - έστω σε πολύ μικρό μέρος του: π.χ. μια λειτουργία σε ένα εκκλησάκι", αυτ. σ. 105.

59. Οι ορισμοί των εννοιών ιδεολογία, κοσμοθεωρία, κοσμοαντίληψη που έχουν δοθεί, και οι σχέσεις μεταξύ τους δεν είναι σε όλα τους τα

σημεία κοινά αποδεικτές, βλ. Ν.Ι. Παπαγεωργίου, "Ορισμένες Εννοιολογικές διευκρινήσεις για τον όρο του ιστορικού υλισμού «Ιδεολογία»" (*Επιστημονική Σκέψη* τ. 10 (Νοέμ.-Δεκ. 1982) 39-48) σ. 42. Η ιδεολογία περιλαμβάνει τις ηθικές, πολιτικές, αισθητικές απόψεις μιας κοινωνίας ή τάξης με τις οποίες ερμηνεύεται η κοινωνική εξέλιξη, ένα σύστημα ιδεών με βάση το οποίο αξιολογούνται τα κοινωνικά γεγονότα και οι σχέσεις, και καθορίζονται οι σκοποί της κοινωνικής ζωής. βλ. *Η Διανόηση στην Ελλάδα* (Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1980²) σ. 196. Εμείς χρησιμοποιούμε τον όρο ιδεολογία με την ευρύτερη σημασία, της ομαδικής αντίληψης και γνώσης του κόσμου, είτε αυτή είναι σωστή, είτε λαθεμένη.

60. Ν.Ι. Παπαγεωργίου, "Εννοιολογικές διευκρινίσεις" σ. 41.

61. Σπ. Ασδραχάς, *Απομνημονεύματα* σ. κοτ'-κζ'.

62. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* (Ερμής Αθήνα 1982) σ. 325-6. βλ. και σ. 327. βλ. και την έννοια της "ανακατασκευής" των ιδεών στη διεργασία της μελέτης τους, στον F. Braudel, "Η έννοια της διάρκειας" (στο: *Βασικές έννοιες*, Μετ. : Ρύσπος, Imago, Αθήνα 1983) σ. 136.

63. "Το εν λόγω άτομο συμπεριφέρεται με τον α' ή β' τρόπο, υιοθετεί την τάδε ή την δεινα συμπεριφορά, υιοθετεί την τάδε ή την δεινα πρακτική, και κατά μείζονα λόγο, μετέχει σε ορισμένες ρυθμιζόμενες μορφές πρακτικής του ιδεολογικού μηχανισμού από τον οποίο «εξαρτώνται» οι ιδέες τις οποίες διάλεξε σαν ελεύθερο και συνειδητό υποκείμενο", Λ. Αλταουσέρ, *Θέσεις* σ. 104.

64. L. Goldman, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος* (Πλέθρον Αθήνα 1979) σ. 15-16.

65. Για το λόγο αυτό θεωρήσαμε, έστω και εκ των υστέρων, σύγχρονες επιστημονικές μεθόδους όχι ενδεδειγμένες για το είδος της μελέτης που επιχειρούμε, επειδή θα μπορούσε να ξεκόψει το έργο από τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες παραγωγής του καθώς "παραλείπει οποιαδήποτε θεώρηση των διαδικασιών με τις οποίες εμφανίζονται οι νέες πολιτισμικές μορφές" και εξοβελίζει την ανθρώπινη εμπειρία όπως διερμηνεύεται με δίαιλο τη συνείδηση και την πολιτισμική έκφραση. Η σημαντικότερη προσφορά της προσέγγισης αυτής είναι κατά τον Τ. Μπένετ, μια αφηρημένη τυπολογία των πολιτισμικών μορφών, βλ. Τ. Μπένετ, *Φαρμαλισμός και Μαρξισμός*, σ. 86. Ο ίδιος παρατηρεί ότι η σκοπιά αυτή είναι "απολιτική", και ότι θεωρεί το αποτέλεσμα της "ανοικείωσης" που παράγουν τα λογοτεχνικά έργα αποκομμένο από πολιτικές θεωρήσεις και συνεπώς αυτοσκοπό, του ίδιου, σ. 36. Για τη σύνδεση εξάλλου της σημειωτικής με τη μαρξιστική ανάλυση βλ. Ερ. Καψωμένου, "Κριτήρια συνάρτησης Λογοτεχνίας-Κοινωνίας-Ιστορίας", στο: *Η Δυναμική των Σημείων* Ελληνική Σημειωτική Εταιρεία, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 133-163.

66. Ο Μαρσέλ Μως για παράδειγμα υποστηρίζει ότι "οι λογικές κατηγορίες, τα συναισθήματα και οι συμπεριφορές έχουν κοινωνική προέλευση", βλ. Μ. Μως *Το Δώρο* (μετ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Αθήνα 1979) σ. 21. Το ίδιο ο Dumond παρατηρεί ότι οι Γάλλοι στοχαστές του 19ου αιώνα στο σύνολό τους εξήραν τους κοινωνικούς παράγοντες που συνιστούν την πρώτη ύλη της προσωπικότητας, βλ. L. Dumond, "Η Γένεση της έννοιας του ατομικισμού στη Δύση" (: *Βασικές έννοιες* σ. 80).

67. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένους ορισμούς για την ιδεολογία: "Ο ιδεολογικός προβληματισμός αντανάκλα τον κοινωνικό προβληματισμό και την κοινωνική συνείδηση", βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Κοινωνίας 1700-1821* (Εξάντας, Αθήνα 1976), σ. 218-19. "Ιδεολογία είναι το σύνολο των ιδεών που έχει διαμορφώσει ο άνθρωπος για να συλλάβει και να εξηγήσει τον κόσμο και το ιστορικό γίγνεσθαι", και ότι "η πολιτική θεωρία που καθορίζει άμεσα την πολιτική πράξη είναι ένα

μέρος της ιδεολογίας", βλ. Ν.Γ. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983^α), σ. 54-55. "Ιδεολογία στην πραγματικότητα είναι έκφραση κοινωνικών δεδομένων που τα υποκείμενο της σκέψης αυτής δεν μπορεί να συνειδητοποιήσει την παρουσία αυτών των κοινωνικών δεδομένων στο νου του", Δ. Δημητράκος, *Ιδεολογία*, (Κέντρο Φιλοσοφικών Έρευνών, Δωδώνη 1981) σ. 34. βλ. και : "Η ιστορική συνειδητοποίηση είναι αυτή που πάει παραπέρα από τη θρησκεία, είναι μεγαλύτερη από τη θρησκεία και ο Gramsci την ονομάζει φιλοσοφία της πράξης", ό.π. σ. 78 και τη θέση του Altusser, όπως αναφέρεται στο ίδιο κείμενο, "θα λέγαμε λοιπόν ότι αυτή η φανταστική σχέση είναι η ίδια προικισμένη με υλική ύπαρξη", ό.π. σ. 96.

68. Τ. Μπένετ, *Φορμαλισμός και Μαρξισμός* σ. 110.

69. Ο L. Goldmann κρίνει τις φρουδικές αναλύσεις στενές γιατί λείπει από αυτές η χρονική διάσταση του μέλλοντος επειδή οι εξηγήσεις δίνονται με βάση τις παιδικές εμπειρίες, "τις ενστικτώδεις δυνάμεις της απώθησης και καταπίεσης, ενώ παραμελείται ολοκληρωτικά η θετική λειτουργία που θα μπορούσε να έχει συνείδηση σε σχέση με την πραγματικότητα", βλ. L. Goldmann, *Κοινωνιολογία μυθιστορήματος* σ. 88.

70. L. Goldmann, ό.π. σ. 76, 127. βλ. ακόμη σ. 89.

71. F. Braudel, "Η έννοια της διάρκειας" σ. 152-3. βλ. και σ. 123, 125, 129, 132.

72. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)* (Θεμέλιο, Αθήνα 1977) σ. 42.

73. Σχετικά με το θέμα των κοινωνικών δυνάμεων και του οράματος που είχαν για το ελληνικό κράτος βλ. Ν.Σ. Παπαντωνίου, *Οι μορφές ελεύθερου κράτους που οραματίζονταν οι αγωνιστές του '21* (Νεφέλη, Αθήνα 1988).

74. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Ερμής Αθήνα 1977) σ. 7-10. Βλ. και Α. Βρανούση, *Ιδεολογικές Ζυμώσεις και Συγκρούσεις*, *ΙΒΕ*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 444.

75. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα* σ. 279.

76. Αλέξη Πολίτη, *Η Ανακάλυψη των Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών* (Θεμέλιο, Αθήνα 1984) σ. 63. Ο μελετητής παρατηρεί χαρακτηριστικά ότι "ο κόσμος παύει να χωρίζεται σε πιστούς ή άπιστους ή ετερόδοξους και τείνει να γίνει ένα μωσαϊκό με ισότιμα σε κοσμολογικό επίπεδο μέλη".

77. Χαρακτηριστικά εκφράζει αυτό το συνειδησιακό φαινόμενο η φράση βόδι θεοτικό με την οποία ο Μακρυγιάννης αποδίδει την καθυστερημένη νοημοσύνη του Τούρκου φρουρού (Απομν. Α σ. 120).

78. Αλ. Πολίτη, *Η Ανακάλυψη* σ. 64.

79. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση* σ. 43. Η ιδεολογία που έτεινε να επικρατήσει τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι. διακρίνεται για το έντονο αντικληρικό κήρυγμα, ενώ έτεινε να αφημοιώσει τα πιο προοδευτικά κηρύγματα της ευρωπαϊκής ιδεολογίας. Βλ. Ανωνύμου του Έλληνα, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας*, φιλολογική απομνημείωση Γ. Βαλέτας, (Αποσπερίτης Αθήνα 1982^α σ. 116, 150-4, 163-172. Βλ. Β. Κρεμμυδά, *Εισαγωγή* σ. 116, σημ. 1.

80. Κύριος εκπρόσωπος της συνείδησης αυτής που εκτράφηκε στα πλαίσια του δυτικού διαφωτισμού ήταν ο Αδ. Κοραΐς. Βάση των ενδιαφερόντων του είναι η πολιτική, η απελευθέρωση του γένους. Για να ελευθερωθούν οι Έλληνες έπρεπε να μορφωθούν, και ο δρόμος για τη μόρφωσή τους ήταν η σπουδή στα κλασικά γράμματα. Όπως η φωτισμένη Ευρώπη χρωστούσε την αναγέννησή της στη μελέτη των αρχαίων συγγραφέων, ο καλύτερος τρόπος να ελευθερωθούν οι ομογενείς ήταν η θητεία στα κλασικά γράμματα: η κλασική παιδεία θα ζωντάνευε τη συνείδηση της αρχαίας

κληρονομιάς, και αυτή θα προκαλούσε την ανάγκη να απελευθερωθούν από τον τουρκικό ζυγό. Βλ. Philip Sherrard, "Η ιδέα του Ελληνικού Έθνους" (στο *Δοκίμια* σ. 57-58 και 59, και Κ.Θ. Δημαρά, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* σ. 196. Για την πνευματική κίνηση, την ίδρυση σχολών στον Ελλαδικό χώρο και το ζήλο των ομογενών για μόρφωση στις αρχές του 19ου αιώνα βλ. Μανουήλ Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα* (Έρμής, Αθήνα 1976) σ. 128-9, 130. Douglas Dakin, *Ο Αγώνας των Ελλήνων για την Ανεξαρτησία 1821-1833* (Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1983) σ. 40, 42-43.

81. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα* σ. 282. Βλ. και Λ. Βρανούση, "Ιδεολογικές Ζυμώσεις και Συγκρούσεις", *ΙΕΕ* τ. ΙΑ σ. 450, 451. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 328.

82. Ph. Sherrard, *Δοκίμια*. Οι εκτιμήσεις για το ρόλο της αστικής τάξης και την επίδραση των ιδεών του διαφωτισμού στον Ελλαδικό πληθυσμό διαφέρουν στους μελετητές της περιόδου. Έτσι ο Κ.Θ. Δημαράς (*Νεοελληνικός Διαφωτισμός* σ. 49-50, 138-144.) δέχεται ότι οι επαφές με το δυτικό κόσμο, (ακμή της αρχαιότητας, περιηγήσεις και ανασκαφές) έχουν ξυπνήσει την περιέργεια του Έλληνα και έχουν ετοιμάσει το πνεύμα του για να δεχτεί απλουστευμένες τις ευρωπαϊκές ιδέες. Σε άλλο σημείο (*Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 327-8) ο ίδιος μελετητής αφού δεχθεί ότι η επανάσταση του 21 δεν προέκυψε από μία απότομη επιδείνωση των συνθηκών ζωής, οι οποίες, αν εξαιρέσει κανείς κάποιες εποχικές κρίσεις, παρουσίαζαν βελτίωση, παρατηρεί ότι συνάμα έχει δυναμώσει η συνείδηση του Έλληνα ότι έχει δικαίωμα να μετέχει στη μορφή διακυβέρνησης της "φωτισμένης" Ευρώπης, ότι είχε έρθει η ώρα να γίνει η Ελλάδα "φράγκικο". Ο Douglas Dakin εκτιμά ότι οι διανοούμενοι που αφομοίωσαν τις επαναστατικές ιδέες της Δυτικής Ευρώπης περιορίζονταν στο ποσοστό 25%, ενώ το μεγαλύτερο μέρος εξακολουθούσε να παραμένει στα πλαίσια των παραδοσιακών ιδεολογικών δομών από αντίδραση προς την εχθρική Δύση, *Ο Αγώνας των Ελλήνων* σ. 40. Ωστόσο υποστηρίζει ότι "οι ιδέες του διαφωτισμού που εισχώρησαν αβίαστα στις τάξεις των Ελλήνων εμπόρων, μεταπρατών και διανοουμένων, ..., απλουστευμένες, διαπότισαν ακόμη και τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα του ελληνικού λαού", βλ. Douglas Dakin, ό. π. σ. 39, βλ. και σ. 43. Περιορισμένη θεωρεί την επίδραση των δυτικών ιδεών του διαφωτισμού και ο Β. Κρεμμυδάς και υπαρκτή μόνο στα αστικά κέντρα, βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή* σ. 218

83. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία Νέου Ελληνισμού* τ. Α, (Θεσσαλονίκη 1974²) σ. 46. Βλ. και Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα* σ. 114-5, 159-161.

84. Ν. Σβορώνου, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* (Θεμέλιο, Αθήνα 1976²) σ. 58.

85. Αλ. Πολίτη, *Το Δημοτικό Τραγούδι. Κλέφτικα* (Έρμής, Αθήνα 1973) σ. σκ' και ιζ'.

86. Douglas Dakin, "The Formation of the Greek State, 1821-33" (στο *The Struggle for Greek Independence*, Ed. by Richard Clogg, σ. 156-81, (Macmillan, London 1973)) σ. 159.

87. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή* σ. 228 κε. Για την οικονομική εξέλιξη και παρακμή του φεουδαρχικού τιμαριωτικού συστήματος του 12 αι. και εξής και τη νίκη της μεγάλης ατομικής ιδιοκτησίας απέναντι στην ιδιοκτησία του κράτους, βλ. Ελ. Μπιμπίκου, "Έρημωμένα χωριά στην Ελλάδα" (στο *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών (15ος-19ος αι.)*, Βίβλος, Εισαγωγή, επιμέλεια κειμένων Σπ. Λοδραχάς (Αθήνα, Μέλισσα, 1979) σ. 218.

88. Γ.Δ. Κοντογιώργης, "Οι Ελλαδικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην ύστερη τουρκοκρατία. Οι συνθήκες διαμόρφωσης της κοινωνικής και πολιτικής πάλης και οι μεταπελευθερωτικές συνέπειες" (στο

Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα Εισαγωγή-Επιμέλεια Γ.Δ. Κοντογιώργης (Εξάντας Αθήνα 1979), σ. 3-38) σ. 32-33.

89. Ο Douglas Dakin για παράδειγμα τονίζει τη βαρύτητα των διεργασιών στην Ελλάδα και θεωρεί υπερβολική την απόδοση της επανάστασης πρωταρχικά στην αστική τάξη. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι υπάρχουν περιορισμένες ενδείξεις για την επίδραση που άσκησαν οι Έλληνες της διασποράς στους υπόδουλους ομογενείς και δέχεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξακολουθούσαν να είναι Ορθόδοξοι Χριστιανοί, να προσδιορίζονται δηλαδή από την πίστη ότι ήταν ο εκλεκτός λαός και την πίστη για τη σωτηρία τους από τη θεία Πρόνοια, *The Greek Struggle for Independence 1821-1833* (Univ. of California, California 1973) σ. 60.

90. *Ελληνισμός Ελληνικότητα* σ. 7.

91. Ο Γέρων Κολοκοτρώνης, *Λιήγησις Συμβάντων της Ελληνικής Φυλής τ. Α* (Εν Αθήναις, Βιβλ. της Εστίας, 1889) σ. 49.

92. Απ. Δασκαλάκης, *Κείμενα - Πηγαι της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης* τομ. Α (Αθήναι 1966) σ. 176-77.

93. Στήβεν Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν Αιχμαλωσία* (εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα 1979, τομ. Β, σ. 670-672, 697. Βλ. και Κωστής Μοσχώφ, *Η Εθνική και κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα (1830-1909). Η ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου* (Θεσσαλονίκη 1972) σ. 99.

94. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 7η έκδ., σ. 160-161.

95. Βλ. την περίπτωση του Muller που αναφέρεται στο βιβλίο Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του 21* τόμ. 1ος, (Αθήνα 1979) σ. 212-213.

96. Michael Herzfeld, *Ours Once More* (Univ. of Texas, Austin 1982) σ. 17.

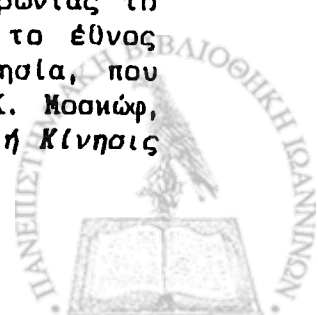
97. "Οι νέοι πρέπει να φτάσουν τους αρχαίους· ο τρόπος είναι εύκολος, ο κλασικισμός μας τον διδάσκει: είναι η μίμηση. Η μίμηση είναι η βάση της καλογογικής διδασκαλίας του κλασικισμού· με τη μίμηση φτάνει κανείς στα καλά πρότυπα. Η μίμηση θ αρχίσει απ έξω, για να προχωρεί ολοένα και προς την ουσία: η περιβολή, τα ονόματα, η γλώσσα". Βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Ιστορία* σ. 161· βλ. και Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λογογραφίας* σ. 50.

98. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* σ. 134. Βλ. και Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Θεωρία*, σ. 39.

99. Ο Κ.Θ. Δημαράς υποστηρίζει ότι η ιστορική εθνική συνείδηση διαμορφώνεται ήδη από το 1750, αλλά η παρατήρηση αυτή περιορίζεται στα λόγια έργα, βλ. Κ.Θ. Δημαρά, *Ιστορία* σ. 158, 160.

100. Κ. Γεωργουσόπουλος, "Ελληνικότητα και θέατρο" (στο *Ελληνισμός Ελληνικότητα*) σ. 205.

101. "Η εθνοποιητική διαδικασία, στο σύνολό της, δεν υπήρξε τόσο δυνατή, ώστε να ξεπεράσει τις εσωτερικές αντιθέσεις, ενώνοντας σε κοινό μέτωπο τις ανταγωνιστικές τάξεις ενάντια στον οθωμανό κατακτητή και τις ξένες δυνάμεις· καμιά έξαρση του υποκειμενικού παράγοντα δε γέννησε τέτοια εθνική θέληση, δε δημιούργησε αυτό που ο Gramsci, θεωρώντας το καθοριστικό αίτιο μιας εθνικής αναγέννησης. Την μεγάλη ώρα το έθνος βρίσκεται απρόσφορο στο να οικοδομηθεί μοναχό του· η ανεξαρτησία, που τελικά ο λαός κατέκτησε, θα είναι φτηνή, κουτσουρεμένη", βλ. Κ. Μοσχώφ, *Εθνική και κοινωνική συνείδηση* σ. 112. Μ. Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνησης* σ. 94.

102. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης* (Μετ. Τζ. Μαστοράκη, Εξάντας Αθήνα 1978) σ. 32. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή* σ. 199.
103. Ν. Παπαντωνίου, *Οι μορφές ελεύθερου κράτους* σ. 22-42.
104. Κ. Μοσκόφ, *Εθνική και κοινωνική συνείδηση* σ. 113.
105. ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΈΛΛΗΝΟΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑ ήτοι λόγος περί *Ελευθερίας* (Αποσπερίτης, 1982⁴) σ. 138.
106. Α. Λιάκος, "Διάθλαση Επαναστατικών Ιδεών" (*Τα Ιστορικά* τ. 1ος (1983) 121-144) σ. 131.
107. Θ. Βερέμης, "Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα: 1821-1912" (στο: *Ελληνισμός Ελληνικότητα* σ. 59-60.
108. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή* σ. 196, σημ. 1, σ. 199-200. Β. Φιλίας, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος* τόμ. Α (Νέα Σύνορα, Αθήνα) σ. 14.
109. Κ. Μοσκόφ, *Εθνική Συνείδηση* σ. 102.
110. John Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)* Α-Β, μετ. Ν. Διαμαντούρος κ.ά., (Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1985) σ. 133, 134.
111. Β. Κρεμμυδάς, "Η Δολοφονία του Καποδίστρια" (*Ερανιστής* 14 (1977) 278-79.
112. Β. Φιλίας, *Όψεις* σ. 15. Βλ. και Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση* σ. 73.
113. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 228 και 323-24. Για τα εσωτερικά και εξωτερικά γεγονότα βλ. επίσης J. Petropoulos, *δ. π.* σ. 352-55, 208. 504-6. 359-61.
114. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση* σ. 83.
115. Ν. Η. Διαμαντούρος, "Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα" (στο: *Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Επιμέλεια Δ.Γ. Τσαούση, Εστία, Αθήνα 1984) σ. 61, 62.
116. Φ.Α. Δημητρακόπουλος, *Ο Νεοελληνισμός στη Λογοτεχνία 19ος-20ος αι.* (Επικαιρότητα Αθήνα 1985) σ. 110.
117. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 365, 388.
118. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Θεωρία* σ. 44-45.
119. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Falmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού* (Ε.Μ.Ν.Ε.- Μνήμων Αθήνα 1982) σ. 30. βλ. και σ. 83-4.
120. M. Herzfeld, *Ours Once More* σ. 20.
121. Η έννοια της φυλετικής καθαρότητας είναι ιδιότητα της ρομαντικής έννοιας του έθνους, όπως αναπτύχθηκε από τους Γερμανούς ρομαντικούς με κύριο εκπρόσωπο τον Fichte. Σύμφωνα με αυτή την άποψη το έθνος είναι βιολογικό φαινόμενο και στηρίζεται στη συνείδηση αίματος, στην πίστη δηλαδή ότι εκείνο που μας συνδέει με τους προγόνους και με τους συμπατριώτες μας είναι το κοινό αίμα. Επειδή αυτή η πιστοποίηση δε μπορούσε να γίνει στο επίπεδο της φυσικής ανθρωπολογίας, έγινε στο επίπεδο του πολιτισμού, και η συνέχεια αναζητήθηκε στους αρχαίους. Η πιστοποίηση της συνέχειας του πολιτισμού συνεπάγεται τη φυλετική συνέχεια, βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Θεωρία* σ. 29-31. Είναι ενδιαφέρον να δει κανείς τη μετακίνηση από τον Μακρυγιάννη της έννοιας της φυλετικής καθαρότητας στη βιολογική σύνδεση του Γένους με το θεό.
122. Κ. Μοσκόφ, *Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση* σ. 107.
123. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* σ. 263-64.
124. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 419.
125. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 422, 378.

126. Κ. Μοσκόφ, *Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση* σ. 51.
127. Α. Λιάκος, "Διάθλαση" σ. 138-9.
128. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 227.
129. Ο Αλ. Σούτσος αναφερόμενος στην πρώτη περίοδο θρησκευτικής έξαρσης, και μάλιστα το 1836, γράφει ότι "είναι οχεδόν εν έτος, αφού αι γονυκλισίαι και νηστείαι μας επανήλθαν σώαι, και όχι μόνον οι σταυροί του Σωτήρος, αλλά και οι προς τον Σωτήρα σταυροί και μετάνοιαι είναι εις μεγίστην τιμήν" («Ελληνική Πλάστιγξ», Αθήναι 1836· το παραθέτει ο Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 375· βλ. και σ. 374, 376.
130. Δ. Κυρτάτας, "Η θρησκευτική έξαρση" σ. 189 κ.ε., Κ.Θ. Δημαράς *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 388-89.
131. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 403-4.
132. Μπάμπης Άννινος, *Ιστορικά Σημειώματα. Ο Παπουλάκης. Ώστρατεία ιερών* (Έκδ. Δημητράκος) σ. 44υ. Για μια αντίθετη θεώρηση βλ. Κωστής Μπασιτιάς, *Ο Παπουλάκης* (Ν. Υόρκη 1951) σ. 220-21, 240.
133. Σπ. Ασδραχάς, *Απομνημονεύματα* σ. κε- κστ.
134. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και Αξιοπιστία* σ. 91 κ.ε.
135. J.K. Campbell, *Honor, Family and Patronage* (Oxford Univ. Press, Oxford 1964) σ. 306-8.
136. Jean Poulos, *Textes et documents: la Grece d Othon vue en 1841 par l' homme d' etat et diplomate francais Piscatory, "Le Hellenisme contemporain"*, 1x/6, 1955, σ. 428. (Η πληροφορία στο Σπ. Ασδραχάς, *Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος* σ. 412, σημ. 63). Ο Ν. Σπηλιάδης αμφισβητεί τη χρηστότητα και την ηθική υπόσταση του Μακρυγιάννη, βλ. *Αναίρεσις* σ. 61· (την πληροφορία παρέχει ο Βλαχογιάννης, *Απομν. Β* σ. 20-21 σημ. 1). Βλ. και Κάρπος Παπαδόπουλος, *Απάνθισμα του Ιστορικού Αγώνος των Ελλήνων* (επιμ. Θ. Διζέλου, Αθήνα 1970) σ. 146.
137. Βλ. και Ορ. σ. 170-71.
138. Βλ. και την κατάθεση του βουλευτή Παπαϊώστα Τοσιμάλα στη δίκη του Μακρυγιάννη το 1852, σχετικά με την πολιτική αστάθεια του τελευταίου, *Η Δίκη* σ. 392-93· βλ. τη μαρτυρία του Γ. Ψύλλα ότι η διανοητική κατάσταση του Μακρυγιάννη δεν μ ήρεσε ποτέ, διότι ήτο κατάστασις μονομανίας κατ' εμέ, διότι δεν ευχαριστείτο εις καμμίαν πολιτικήν μορφήν των πραγμάτων της Ελλάδος και διεξαγωγήν αυτών, υπέρ πάντα άλλον άνθρωπον, αφ' όσους ε γνώρισα, εύρον δ' αυτών πολλάνις εις τιν έσχατον βαθμόν εξημιένον δι' αυτάς ταύτας περί των πραγμάτων ιδέας και πολλάνις πιστεύοντα και διηγούμενον όνειρα ανάλογα των επιθυμιών του και περί τινων μάλιστα έλεγεν, ότι τα έβλεπεν έξυπνος, (*Η Δίκη του Στρατηγού Μακρυγιάννη, Εισαγωγή Επιμέλεια Σχόλια Β.Γ. Πρωτοψάλτη*, (Αθήναι Αυλός 1962) σ. 352· βλ. σχετικά την έκθεση του ανακριτή Καλλισιπέρη προς τον Όθωνα 17 Δεκ. 1852: "θέσαντες δε την υπόθεσιν ταύτην ως βάσιν συλλογίσθησαν, ότι υπάρχουσης εν Αθήναις συναχίσεως, α μη αρεσκόμενος εις ουδεμίαν των δημοσίων πραγμάτων κατάστασιν και δεχόμενος προχειρότατα πάσαν περί μεταβολής ιδέαν Μακρυγιάννης, ενέχεται εις αυτήν πιθανότατα". *Η Δίκη* σ. 449.
139. *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Εισαγωγή) σ. 49-50.
140. Βλ. τη μαρτυρία Ι.Μ. Μηλαΐτη, *Δίκη* σ. 65. Βλ. επίσης την έκθεση του ανακριτή Καλλισιπέρη: "Ο Μακρυγιάννης ελαφρόνους ων φύσει, ήτο κατά τα τελευταία έτη μελαγχολικός, δεν ήρεσε πώποτε εις αυτόν καμμία πολιτική κατάσταση, ούτε διεξαγωγή τις των δημοσίων πραγμάτων, πάντοτε μεμφίμοιρος και επί πάσιν απαρσκήμενος", *Δίκη* σ. 369.
141. Βλ. π.χ. *Απομν. Γ* 78, Δ 180 και 201· Α 173 και 177, Δ 201. Βλ. και Γιώργος Θεοτοκάς, *Πνευματική Παρεία* σ. 178.

142. Τ. Α. Γριτσόπουλος, "Ιστοριογράφοι του Αγώνος, Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη" (Μνημοσύνη 3 (1970) 92-114) σ. 113-114. 3.

143. Ph. Sherrard, Δοκίμια σ. 159, Γ. Π. Κορναύτας, Το Απομνημόνευμα σ. 279.

144. Απομν. Δ σ. 165, 174, 179, 191-2.

145. Βλ. και κατάθεση Κατρίγκως Ι. Μακρυγιάννη, Δίκη σ. 141.

146. Ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί την απάτη (π.χ. Απομν. Α σ. 179, 202), προκειμένου να υπονομεύσει τον αντίπαλο, και αυτό δεν πρέπει να το θεωρήσουμε ως προσωπική ιδιορρυθμία, γιατί πρόκειται για τακτική ευρύτερα γνωστή και εφαρμόσιμη στα παραδοσιακά κοινωνικά στρώματα.

147. Μπροστά σε ανάλογη μεθόδευση πραξικοπήματος που κίνησε ο Μακρυγιάννης τον επόμενο χρόνο, 1845, (Απομν. Δ σ. 184-85), ο υπουργός των Στρατιωτικών Κ. Τζαβέλας σε επιστολή που του απευθύνει τον προειδοποιεί να "παραλίπη πάσαν κλαγλαν οδόν", Ι. Βλαχογιάννης, Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, Β Αρχείον του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη, τμήμ. πρώτος περιέχων τα ιστορικά έγγραφα, (Τυπ. Σ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1907) 428-9).

148. Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα (Εισαγωγή) σ. 98.

149. Η Κατρίγκω Μακρυγιάννη σε ερώτηση του ανακριτή τον Σεπτέμβρη του 1852 εάν ο σύζυγός της ήτο διαφορετικός εις τα ψυχικά πάθη, δηλ. εθύμωνε περισσότερον παρά μετά την πληγή, την οποία δέχθηκε στην πολιορκία της Λιρόπολης, θα καταθέσει ότι δεν παρήλθεν προσέτι μετά τον γάμον μας πολύς καιρός πριν πληγωθή, αλλά και εις αυτό το διάστημα παρατήρησα ότι μετά την πληγήν ήτο πλέον ευερέθιστος. ... Από καιρόν εις καιρόν, όταν αι πληγαί του ερεθίζοντο από ψύχος ή άλλην αιτίαν, εμελαγχόλει· μάλιστα δε από πέριου την 3/7βρίου είχε μελαγχολήσει πολύ ασθενήσας εκ των πληγών του, Δίκη σ. 324. Ο μάρτυρας Γ. Ψύλλας ομολόγησε ότι ο υπόδικος ήταν "καλής διαγωγής" και ότι δεν ήταν αιμοβόρος, Δίκη σ. 351, πβ. και σ. 493. Βλ. και Δίκη σ. 491: "ο έτερος μάρτυς Ιωάννης Μηλαΐτης, πλοίαρχος, ... πρόσθεσε ότι δεν εγνώριζε τον υπόδικον ως άνθρωπον αιμοβόρον ή κακοποιόν".

150. Οράματα σ. 127-8, 172-3.

151. Φωτάκος, Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Ξαναστάσεως, τμήμ. Α-Β, (Αθήναι, Φιλολογικά Χρονικά, 1960) (τ. Β) σ. 356.

152. Για την ποιητική ιδιοσυγκρασία του Μακρυγιάννη βλ. παρατηρήσεις του Γ. Βλαχογιάννη, Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα (Εισαγωγή) σ. 87. Γ. Θεοτοκάς, Πνευματική Πορεία σ. 171. Για τη σύνθεση δημοτικών τραγουδιών από τον Μακρυγιάννη βλ. Απομν. Γ. σ. 125, Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 307. Βλ. και Γ. Μ. Σηφάκης, Για μια ποιητική του Ελληνικού Δημοτικού Τραγουδιού, (Πανεπ. Εκδ. Κρήτης 1988) σ. 136-7.

153. Βλ. την κατάθεση του γιατρού Ν. Κωστή, "τα συνήθη ονειροπολήματά του", Δίκη σ. 77· βλ. και Πετρής, Μακρυγιάννης σ. 52-53.

154. Σπ. Λοδραχάς, Απομνημονεύματα σ. 562-3. Τη ρευστότητα και το ονειρικό στοιχείο στο λόγο του Μακρυγιάννη που τον καθιστούσε ασαφή και ακατάληπτο, επισημαίνουν σύγχρονοί του, βλ. π.χ. την κατάθεση Γ. Μανσόλα στη Δίκη του 1853 "αλλ' ομολογώ ότι ποτέ, σοάκις συνέπιπτε να ομιλώ μετ αυτών δεν κατελάμβανα τι με λέγει, διότι δεν ετήρει συνέχειαν της ομιλίας του", Δίκη σ. 479. Βλ. επίσης την κατάθεση του Αθ. Λιθορίκη στη Δίκη του Μακρυγιάννη "εις τας ομιλίας του εφαινετο ασαφής", (Δίκη σ. 330), καθώς και τη μαρτυρία του Γ. Ψύλλα ότι "ο κ. υποστράτηγος έχει ιδιαίτερον τρόπον του εκφράζεσθαι και φαίνεται πολλάκις αφηρημένος", Δίκη σ. 66.

155. Γ. Πετρής, Μακρυγιάννης σ. 48.

156. Γ. Πετρής, Μακρυγιάννης σ. 54-55.

157. Ο Βλαχογιάννης θεωρεί ότι η "πρόθεσις του" ήταν "όπως αγνή, εξ εμπνεύσεως τρόπον τινά ουχί δε εξ αφορμής τινός πραγματικής πηγάσσα". *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Εισαγωγή) σ. 80. Πβ. και Ν. Γιάτσος, "Τα Απομνημονεύματά του Μακρυγιάννη" σ. 19. Ο Γ. Πετρήs θεωρεί τα Απομνημονεύματα περισσότερο εξαιολόγηση, παρά ιστορικό κείμενο, *Μακρυγιάννης* σ. 64-5.

158. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 45.

159. Ξεάλλου το Απομνημόνευμα ως γραμματολογικό είδος έχει καθαρά προσωπικό χαρακτήρα, καθώς η προσωπική ζωή του απομνημονευτή και η προσωπική του άποψη αποτελεί το κέντρο της αφήγησης. Βλ. σχετικά Γ.Π. Κορνούτσος, *Το Απομνημόνευμα* σ. 12 κ.ε.

160. Το 1840 "χτυπά" στον τύπο τις ιστορίες των "ασυνειδήτων" (*Αρχεῖον* (τ. δεύτερος) Παρ. σ. 494-8). Πρόκειται για πολεμική κατά της ιστορίας των: Αλ. Σούτσου, Διον. Σουρμελή, Κάρπου Παπαδόπουλου, Χριστόφορου Περραιβού και Αμβρ. Φρατζή.

161. Στα *Οράματα* ονομάζει "ιστορικό" το πρώτο του κείμενο, (σ. 41) και μόνον όταν κρίνεται ύποπτος για τη συγγραφή του χρησιμοποιεί παραπλανητικά τον όρο "βίον" (σ. 66).

162. Για το διδακτικό χαρακτήρα των Απομνημονευμάτων βλ. επίσης Γιάννης Δάλλας, "Ο Μακρυγιάννης. Ένας προκληστικός" σ. 25.

163. Απομν. Εισαγωγή σ. 106-7: "Όταν διαβάσετε όλο, αρχή και τέλος, τότε να κάμετε την κρίση για όσους φέραν δυστυχήματα εις την πατρίδα και εφύλιους πολέμους δια τα ατομικά τους νιτερέσια. και από αυτούς έπαθε και παθαίνει ως σήμερα η δυστυχισμένη πατρίδα και οι τίμιοι αγωνιστάι. Βλ. και *Εσείς λοιπόν αναγνώστες ...*, να γένετε προσεχτικοί κριταί, να κρίνετε την αλήθεια και το ψέμα, Απομν. Έπ. 216.

164. Σπ. Αοδραχάς, *Απομνημονεύματα* σ. 532 σημ. 3.

165. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία Νεοελληνικής λογοτεχνίας* σ. 258.

166. V. Rouchner, "Makrygiannis" σ. 189.

167. Γ. Πετρήs, "Ο Μακρυγιάννης και η εικονογραφία του Ησαΐα" (*Αντί Β* 41 (1976) 28-32) σ. 28 του ίδιου, *Μακρυγιάννης* σ. 45. πβ. σ. 72-3.

168. *Ιωάννου Βλαχογιάννη, Αρχεῖα της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, Β Αρχεῖον του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, τομ. δεύτερος (περιέχων τα Απομνημονεύματα) (Τυπ. Σ. Βλαστού, εν Αθήναις 1907) σ. 497.

169. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* 114. Βλ. και: "Ο συνταγματάρχης αποκτά νέα εις την ευγνωμοσύνην της πατρίδος δικαιώματα. Λι ρηθείσαι εικονογραφίαι θέλουσι τυπωθεί όσον ούπω εις Παρισίους, μέλλουσαι να χρησιμεύσωσιν εις την μετέπειτα οικοδομήν της Γενικής Ιστορίας του Πολέμου", *Αρχεῖον* (τομ. πρώτος), σ. 274.

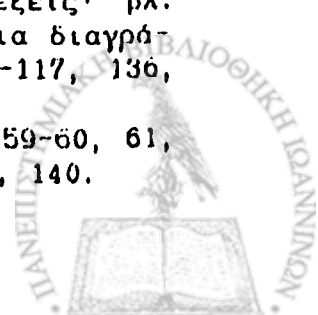
170. *Αρχεῖον* (τόμ. πρώτος) σ. 275.

171. "... ο Μακρυγιάννης διαλέγεται μάλλον ή αφηγείται. Είναι λοιπόν η γραφή αυτού του υποκειμενική", *Απομνημονεύματα* (Εισαγωγή) σ. 93.

172. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 145-6. βλ. και σ. 142. Η ιδέα της εικονογραφίας έχει συνδεθεί με το αίσθημα ανεπάρκειας που αισθάνεται ο Μακρυγιάννης από το γραπτό λόγο, καταφεύγει δηλ. στις εικόνες όταν οι λέξεις του φαίνονται αδύνατες να χωρέσουν την αλήθειά του. Ωστόσο φαίνεται να μην ικανοποιείται πάλι και καταφεύγει στις λέξεις. βλ. Πετρήs, αυτ. σ. 79. Η ανάγκη να εκφράσει απόλυτα την αλήθεια διαγράφεται μέσα από την αγωνιώδη αναζήτηση, Πετρήs, αυτ. σ. 116-117, 136, και 207. βλ. και του ίδιου "Η εικονογραφία του Ησαΐα" σ. 28.

173. Ορ. σ. 43, 44, 47, 48, 49, 50-51, 52, 53, 54, 55, 59-60, 61, 62, 64, 72, 73, 82, 99, 110, 117, 123, 125, 127, 128, 138, 139, 140.

174. Ορ. σ. 201-2, 203, 205, 208-9.

175. Ορ. σ. 49, 56, 57-8, 107-108, 132, 174-176.

176. Στα Οράματα (σ. 91, 93, 137) αναφέρει ότι από κακή τύχη σάπισαν ορισμένα αποδεικτικά από αυτά που συνέθεταν σελίδες των Οραμάτων γι αυτό δεν μπορούσε να ακολουθήσει λογική/χρονική σειρά και ακόμα για το λόγο ότι είναι αγράμματος και ασθενής. Σημειώνει λοιπόν αυτά "όπως μπορεί" αλλά "συμφώνως με την αλήθεια του Θεού.

177. Απομν. Βισ. σ. 107, 108. Επ. 216, Επ. 217. Βλ. και Δ. 169, 198.

178. Απομνημονεύματα (Εισαγωγή) σ. 67, βλ. και 66.

179. Θα μπορούσε πάντως να διακρίνει κανείς τρεις κατηγορίες ως προς την αλήθεια σε σχέση με τα ιστορικά γεγονότα καθ'αυτά στα οποία έχει λάβει μέρος ο ίδιος ή οι άλλοι: α) περιπτώσεις στις οποίες ομολογεί την εντιμότητα του πρωταγωνιστή του γεγονότος. Ο τρόπος που το αναφέρει δείχνει ότι υπάρχει κάποια αμφισβήτηση για το συγκεκριμένο γεγονός ή πρόσωπο την οποία αποσιωπά ή αιωθεί· β) γεγονότα στα οποία ο μελετητής μπορεί να τεκμηριώσει ότι η αλήθεια είναι με το μέρος του Μακρυγιάννη ανεξάρτητα αν εκείνος την αναφέρει ρητά ή όχι και γ) περιπτώσεις στις οποίες ο Μακρυγιάννης προσφέρει διαφορετική εκτίμηση για κάποιο ιστορικό γεγονός χωρίς η αλήθεια τη φορά αυτή να είναι με το μέρος του (όταν διαστρέφει τα γεγονότα και αδικεί από εμπάθεια). Στις περιπτώσεις της πρώτης κατηγορίας χρησιμοποιεί στερεότυπα την έκφραση *είναι η αλήθεια του Θεού* ή την *αλήθεια να τη λέμε* (Απομν. Α σ. 199, 317, Β σ. 40, Γ σ. 90). Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η περίπτωση της μάχης των Μύλων ή του κινήματος της 3ης Σεπτεμβρίου και στην τρίτη η περίπτωση του εμφυλίου ή περιπτώσεις κατακρίσεως αγωνιστών ή πολιτικών (Απομν. Α 188, 169, 135 κε, 299 κλπ.).

180. "Η δυναμική της γλώσσας οφείλεται στη βιωμένη με πάθος εμπειρία", βλ. Γ. Μιχαηλίδης, "Ο Μακρυγιάννης και ο Νεοελληνικός Μύθος" (Ν.Ε. 47 (1959)) σ. 437. Όπως παρατηρεί ο Γ. Βλαχογιάννης στην εισαγωγή των Απομνημονευμάτων, "ο Μακρυγιάννης διαλέγεται μάλλον ή αφηγείται", Απομνημονεύματα (Εισαγωγή) σ. 93· βλ. και Γ.Π. Κορνούτος, Το Απομνημόνευμα σ. 14.

181. Γ. Πετρήs, Μακρυγιάννης σ. 45, 46.

182. Η οπτική αλήθεια, παρατηρεί σχετικά ο Γ. Πετρήs, είναι συναρτημένη με το σύστημα αναπαράστασης το καταρτισμένο από ένα κοινωνικό σύνολο και μάλιστα στην περίπτωση μιας καθυστερημένης κοινωνίας σαν και εκείνη που συνιστούσε η Ελλάδα. Σχετικά με την εικαστική αλήθεια του Μακρυγιάννη βλ. την ανάλυση του Γ. Πετρήs, Μακρυγιάννης σ. 78-81, 116-17.

183. Αρχείον (τόμ. πρώτος) σ. 275, (=δημοσ. στην εφημ. Αιών 14 Μαρτ. 1839).

184. Βλ. ανάλογη εισήγηση στην επιστολή με την οποία συνόδευε τους πίνακες προς τη βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία, στην οποία χαρακτηρίζει τις εικόνες "ατελώς ως και αμαθώς ζωγραφισμένοι", αποκρίνεται τη μειονεξία αυτή στη σκλαβιά, και υποβάλλει την ιδέα να ανατεθεί σε άλλο ζωγράφο η αναπαράσταση των εικόνων σύμφωνα με μια τεχνοπικία που θεωρούσε "εντελή". Βλ. Χρ. Λούκου, ο Μακρυγιάννης προσφέρει στη Βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία τις εικονογραφίες του Εικοσιένα, σ. 203. Βλ. ανάλογη παρατήρηση και Μ. Καλλιγά, "Καινούργια στοιχεία για τις εικόνες του Π. Ζωγράφου" (Ζυγός αρ. 4 (1956) σ. 11.

185. Βλ. και Σπ. Λαδραχάς, Μακρυγιάννης, σ. 334-35. Βλ. και Γ. Πετρήs, "Η εικονογραφία του Ησαΐα" σ. 32.

186. Την κατωτερότητα αυτή αισθάνεται ο Μακρυγιάννης με μεγαλύτερη συντριβή στα Οράματα χωρίς, όπως είπαμε αυτή να επηρεάσει την αλήθεια του (Ορ. σ. 197, 191).

187. Σπ. Ασδραχάς, *Μακρυγιάννης* σ. 330.

188. *Απομνημονεύματα* (Εισαγωγή) σ. 80· βλ. και Γ. Μιχαηλίδης, "Ο Μακρυγιάννης" σ. 437.

189. *Απομν.* Β σ. 16.

190. Η "δραματικότητα" (*Αρχείον* (τόμ. πρώτος) σ. 67), η "παραστατικότητα" (*Αρχείον* (αυτ.) σ. 15), η "πειστικότητα" (*Αρχείον* (αυτ.) σ. 169), η συγκίνηση και η δύναμη του λόγου του (*Αρχείον* (αυτ.) σ. 295) είναι αναγνωρισμένες από τη Διοίκηση και τους συναγωνιστές του. βλ. και *Απομν.* Α σ. 295.

191. *Απομν.* Δ σ. 171 (Ορ. σ. 66)· βλ. και Αλ. Σούτσος, *Άπαντα*, (εκδόσεις Μπούρα - Κοσμοδάκη, Αθήνα 1963) σ. 279. Σε δημοσίευσμά του προς τον συντάκτη της εφημερίδας *Αιών* ο Μακρυγιάννης παρακαλεί να καταχωρήσει στην εφημερίδα του "γράμματα ατελή" μιν, αλλά "αληθή". «Ο κύριος συντάκτης έχει αμφιβολία, ότι είμαι αγράμματος και απλός, και δεν είναι λόγια και γράψιμον ειδικόν μου όσα έγραφα, αλλά είναι ζένο βοήθημα; Μήγαρις, ευγενέστατε! όσοι είναι αικιοί και αγράμματοι είναι και τρελλοί; Και δεν ηζεύρουν να μιλήσουν εναντίον της ιδιοτελείας του ενού και του άλλου; και να περασηπιστούν το δικαίόν τους και την τιμήν τους;», βλ. *Αρχείον* (τόμ. πρώτος) 298-99· βλ. επίσης σ. Αρχ. 293.

192. *Απομνημονεύματα* (Εισαγωγή) σ. 74.

193. Γ.Π. Κορνούτος, *Το Απομνημόνευμα* σ. 13.

194. R. Barthes, "Rhe'torique de l' image", στο *Communication* (αρ. 4) σ. 44-45 (η παραπομπή από Γ. Πετρής, *Μακρυγιάννης* σ. 232).

195. Για την ιστορία του χαμένου χειρογράφου των *Απομνημονευμάτων* καθώς και εκείνη των *Οραμάτων* βλ. *Οράματα και Θάματα* σ. 28-30, 30-31 αντίστοιχα.

196. Μ. Ι. Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνησης* σ. 18' .

197. V. Ruchner, "Μακρυγιάννης" σ. 166.

198. Ν. Θεοτοκά, "Το ζωντανό και το όνειρο", σ. 277-8.

199. Γ. Λ. Σμπιλίρης, "Οράματα και Θάματα: Προβλήματα σύνθεσης" (*Διαβάζω*, τεύχ. 101 (5 Σεπτ. 1984), (αφιέρωμα στο Μακρυγιάννη) 78-85) σ. 80.

200. *Απομνημονεύματα* (Εισαγωγή) σ. 89 κ.ε., Σπ. Ασδραχάς, *Απομνημονεύματα* σ. κ' κ.ε.

201. Πβ. Κ. Γεωργουσόπουλος, "Ο «Άλλος» Μακρυγιάννης ή ο «Ένας» Μακρυγιάννης" (εφημ. *Το Βήμα* 20.5.1984).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΑΤΡΙΔΑ

1. Η συνείδηση της πατρίδας

α) Η έννοια του χώρου

Το δίπτυχο της ιδεολογικής αφετηρίας του Μακρυγιάννη διαγράφεται βασικά από όρους με προσωπική σύλληψη και ερμηνεία: τους όρους πατρίδα και θρησκεία. Για να βρει κανείς σε τι αντιστοιχούν οι έννοιες αυτές στη συνείδηση του Μακρυγιάννη πρέπει να σταθεί πολύ προσεκτικός, να κάνει τις προσαρμογές που απαιτεί η εποχή, αλλά και η συγκρότηση της προσωπικότητας του ιδιόρρυθμου αυτού πιστού¹.

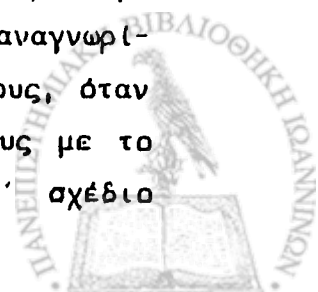
Τα δυναμικά γεγονότα και οι πυκνές διεργασίες του α' μισού του 19ου αιώνα, όπως έχουμε αναφέρει στην Εισαγωγή, στάθηκαν αποφασιστικά για τη διαμόρφωση της έννοιας της πατρίδας. Το ερώτημα είναι ποια ιδέα είχαν οι Έλληνες για την πατρίδα στην περίοδο που μας ενδιαφέρει. Όσον αφορά στον αγροτικό πληθυσμό δεν θα πρέπει ίσως να είχε αρκετά ανεπτυγμένη τη συνείδηση της πατρίδας. Προεπαναστατικοί περιηγητές εντυπωσιάζονταν από την έλλειψη πατριωτικών συναισθημάτων². Χωρίς άλλες ιδεολογικές καταβολές ο λαός αυτός έμενε με τις εμπειρίες της κοινωνίας του χωριού. Ο τοπικισμός, η τουρκική δουλεία, το κοινοτικό σύστημα, ο γεωγραφικός διαμελισμός είναι παράγοντες που δεν επέτρεπαν τη σύλληψη της πατρίδας ως ενιαίου χώρου κοινωνικής ζωής. Δεμένοι με τη γη τους οι περισσότεροι από τους χωρικούς ήταν ανίκανοι να αντιληφθούν στην πράξη το νόημα του εθνισμού³.

Βέβαια δεν πρέπει κανείς να υπερτιμά την έκταση της έννοιας του τοπικισμού. Ο τόπος ήταν ήδη ώριμος για αλλαγή, ακριβώς γιατί οι καιροί είχαν δημιουργήσει προσωπικότητες που δε χωρούσαν πια μέσα στα πλαίσια της τουρκικής κυριαρχίας. Οι πολιτικές εξελίξεις στην ανατολική Μεσόγειο και ο γαλλικός αποκλεισμός, επέφεραν την ανάπτυξη του εμπορίου, ενώ οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες του γαλλικού διαφωτισμού εισχωρούσαν και επηρέαζαν συνεχώς μεγαλύτερους κύκλους για να φθάσουν ακόμα και στους κλέφτες και αρματωλούς που βρισκόταν στην υπηρεσία του Ναπολέοντα⁴. Οι μικροαστοί πατριώτες Φιλικοί μυημένοι στην επαναστατική πατριωτική ιδεολογία συλλαμβάνουν το σχέδιο της απελευθέρωσης της πατρίδας από τον

τουρκικό ζυγό. Οι ιδεολόγοι φιλικοί που εκφράζουν ουσιαστικά την επαναστατική πρωτοπορία μέσα στη διαδικασία της αλλαγής, δημιουργούν επαναστατικές ζυμώσεις στις ευρύτερες λαϊκές μάζες. Έτσι στην τελευταία δέκαετία πριν από την επανάσταση κανείς δεν υποστηρίζει την αναγκαιότητα της Οθωμανικής εξουσίας. Στις παραμονές της επανάστασης το έθνος έμοιαζε ενωμένο ως προς το εθνικό ζήτημα.

Οι Έλληνες γρήγορα κατέργησαν τις πρώτες περιφερειακές αρχές. Ο εθνικισμός, μολοντί αντιπροσώπευε μια καινούργια δύναμη σε σχέση με τον παμπάλαιο τοπικισμό, βρισκόταν υλοφάνερα σε άνοδο και ήταν μεταδοτικός. Όσο συνεχιζόταν η επανάσταση τόσο αύξαινε το αίσθημα της συμμετοχής σε μία κοινή υπόθεση ότι όλοι ανήκουν σε κάτι ευρύτερο, το έθνος. Το αίσθημα της πατρίδας εδραιώνεται οριστικά στη διάρκεια της επανάστασης παρά το γεγονός ότι η έννοια έχει διαφορετικό περιεχόμενο για τις ανώτερες κοινωνικές ομάδες και είναι ασαφής για το λαό, ο οποίος δε φαίνεται να είχε καθαρή επίγνωση της κοινωνίας που επιθυμούσε. γι αυτόν στην έννοια της πατρίδας βάραινε περισσότερο η άγνοια και η ελπίδα. Ο Ν. Κασομούλης παραδίδει μια χαρακτηριστική περίπτωση της ανωριμότητας του λαού που οδηγήθηκε στην επανάσταση: μετά από λόγο που εκφώνησε "αστραποβροντών" ένας πατριώτης ονόματι Κανούσης "ο λαός, βλέπων άξαφνα τόσα ζητήματα από τους Τούρκους, δεινά, και τόσα καλά και αναπαύσεις εις την ελευθερίαν του" όρμησε στην αγορά και εφόνευσε όσους Τούρκους βρήκε. Ωστόσο, ο ίδιος αγωνιστής αμέσως μετά θα βεβαιωθεί για τον "ουστηριατικό εθνισμό" που συνάντησε από τη Στερεά και κάτω.

Μέσα σε αυτούς τους όρους διαμορφώνεται βαθμιαία η συνείδηση της έννοιας της πατρίδας στον Μακρυγιάννη. Γενέτειρά του είναι το χωριό Αβορίτι της επαρχίας Λιδωρικίου: η πατρίς της γεννήσεώς μου είναι από το Λιδωρίκι, χωριό του Λιδωρικίου ονομαζόμενου Αβορίτι (Ληομν. Α σ. 109). Ο συμφυρμός των γεωγραφικών σημείων στη φράση αυτή, δείχνει τη συγχώνευση ενός μικρότερου και άγνωστου χώρου σε ένα μεγαλύτερο και γνωστότερο. Πραγματικά, το Αβορίτι, εκτός από αυτή την πρώτη υπόμνηση δεν αναφέρεται πουθενά αλλού, ενώ το Λιδωρίκι θα αποτελέσει από την αρχή την πατρίδα με τη στενότερή της έννοια, τη γενέθλια γη. Το Λιδωρίκι άλλωστε αναγνωρίζεται ως ιδιαίτερη πατρίδα του Μακρυγιάννη και από τους ντόπιους, όταν στις αρχές του αγώνα τον διεκδικούσαν να πολεμήσει κοντά τους με το επιχείρημα ότι αυτός ο τόπος ήταν η πατρίδα του. Στο β' σχέδιο

αυτοβιογραφίας του Μακρυγιάννη, αναφέρεται ως κάτοικος Λιδωρικίου, που διέτριβε από παιδί στην Άρτα (Απομν. Παρ. σ. 473, βλ. και Δ σ. 173). Τέλος στα Οράματα, και μάλιστα στις τελευταίες σελίδες που χρονολογούνται με ασφάλεια στα 1853, ο θεός του αναθέτει να κτίσει την πέμπτη κατά σειρά οικία του, επισκοπή, όπως τη χαρακτηρίζει, στην πατρίδα της γεννήσεώς του (Ορ. σ. 206-7).

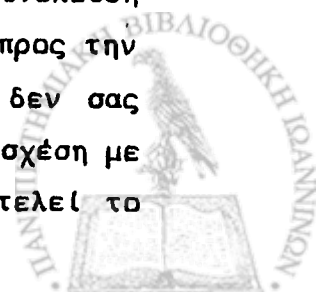
Η ιδιαιτερότητα της σχέσης του Μακρυγιάννη με το γενέθλιο τόπο δηλώνεται με την κτητική αντωνυμία που συνοδεύει σχεδόν πάντα το ουσιαστικό *πατρίς*, αποκαλύπτοντας τον ιδιαίτερο δεσμό του με αυτή. Στη συνείδησή του η ιδιαίτερη πατρίδα, το Λιδωρίκι, έχει καλλιεργήσει και εμπεδώσει ένα αίσθημα μεγαλύτερης ασφάλειας, αυτό που του παρέχει η πατριαρχική οικογένεια και η κλειστή και ανάλογα οργανωμένη κοινωνία του χωριού. Έτσι όταν στην Άρτα, αιθέτως μετά την αποφυλάκισή του, απειλείται από τον Τούρκο μπέη, στο Λιδωρίκι, τη γενέτειρά του, θα αναζητήσει τη σωτηρία¹⁰.

Αυτή τη σημασία της ιδιαίτερης πατρίδας, την παρακολουθούμε να διευρύνεται, να εκτείνεται σε ολόκληρη τη Ρούμελη: μετά τη βίαιη απόσπασή του από το Αβορίτι σε βρεφική ηλικία ο Μακρυγιάννης εγκαθίσταται με την οικογένειά του στη Λιβαδιά, όπου θα περάσει τα βασικά για τη συγκρότηση της προσωπικότητάς του χρόνια, με τελευταίο σταθμό τη Ντεσφίνα. Έτσι η Ρούμελη θα αποτελέσει το δεύτερο αναβαθμίο της ιδιαίτερής του πατρίδας: *είμαι από τη Ρούμελη*, (Απομν. Α. σ. 218) θα πει στη διάρκεια του εμφυλίου, εννοώντας την ιδιαίτερή του πατρίδα, όπως αυτό φαίνεται και από την απόφασή του να μεταβεί στην πατρίδα του να σκοτωθεί με τους Τούρκους όχι με τους αδελφούς του¹¹. Ο στενός ψυχικός δεσμός του με τη Ρούμελη φαίνεται στον ιδιαίτερο ζήλο του για αυτήν και στην έντονη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της, ιδιαίτερα στον εμφύλιο πόλεμο, τα οποία σε μεγάλο βαθμό θεωρεί δικά του συμφέροντα έτσι ώστε στο τέλος να έχουμε ένα είδος ταύτισης του Μακρυγιάννη με την πατρίδα του. Ενδεικτικό αυτής της βαθύτερης σχέσης με τη Ρούμελη είναι ο αυτοχαρακτηρισμός του ως *πατριώτη Ρουμελιώτη* (Απομν. Γ σ. 95). Έκφραση της σταθερής του αυτής προκατάληψης για τη Ρούμελη εκδηλώνεται στις εικόνες: από τις 21 που αναπαριστούν μάχες, οι 14 αφορούν τη Ρούμελη και την Αθήνα.

Η σχέση του Μακρυγιάννη με τη Ρούμελη ερμηνεύεται ιστορικά με τον ισχυρό τοπικισμό που χαρακτήριζε και διασπούσε την εθνική ενότητα της

ελληνικής κοινωνίας πριν αλλά και μετά την επανάσταση². Συνέπεια αυτής της κατάστασης μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι η Ρούμελη και οι Ρουμελιώτες αντιστούν τα πρότυπα του εφαρμοσμένου πατριωτισμού στη συνείδηση του Μακρυγιάννη. Μετά την απελευθέρωση μάλιστα, η πολιτική του παραγοντισμού που άσκησε στην ιδιαίτερή του πατρίδα ως κομματάρχης προφανώς συντήρησε τους δεσμούς με τον τόπο καταγωγής, πράγμα που συντέλεσε να τον θεωρούν δικαιολογημένα τοπικιστή, χωρίς όμως να είναι ο μοναδικός στην παραγμένη εκείνη περίοδο³.

Η σχέση του Μακρυγιάννη με την πρώτη του πατρίδα μπορεί να χαρακτηριστεί βιολογική και συναισθηματική: πατρίδα είναι η υλική βάση που τον τρέφει και τον κρατά στη ζωή⁴, αλλά αυτή η πρωτογενής υλική σχέση δημιουργεί και συναισθηματικούς δεσμούς με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να αισθάνεται τέκνο της γης στην οποία ζει. Γιατί, όπως έχει παρατηρηθεί⁵, ο τόπος προέλευσης είναι ο χώρος με τον οποίο ο άνθρωπος ζητά να έρθει σε επαφή με το βαθύτερο στοιχείο της φύσης του· μέσα από αυτή την επικοινωνία ικανοποιεί τη λαχιάρα για αυτοπραγμάτωση, κατάσταση που παρατηρείται μόνο σε ένα λαό που παραμένει κοντά στη γή του, και του οποίου ο συγκινησιακός κόσμος εμψυχώνεται από μια γενναία ζωή με γήινες ρίζες. Όμως ο δεσμός με την πατρίδα είναι και ηθικός: ο άνθρωπος ανατρέφεται όχι μόνο βιολογικά και συναισθηματικά αλλά και ηθικά μέσα από ένα ορισμένο σύστημα αξιών το οποίο στην περίπτωση του Μακρυγιάννη καθορίζεται, όπως, στη συνέχεια, σε αυτοτελές κεφάλαιο, θα αναπτυχθεί, κυρίως από την τιμή: *Δεν τόκανα δια την τιμή μου να πάρω το βιόν τους, ότι τους είχα φίλους τότε κι αναθρέφτηκα σ' αυτόν τον τόπο και δεν μπορούσα να τους αδικώ* (Απομν. Α. σ. 138), θα πει για τη δυνατότητα που είχε να λαφυραγωγήσει τους πλούσιους Αρτινούς κατά την εισβολή στην πόλη το 1821, την οποία αποποιήθηκε. Αυτή η κοινωνικο-ηθική σχέση με τον τόπο πραγματοποιείται κυρίως στην Άρτα, η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του γιατί εκεί πέρασε τα εφηβικά και νεανικά του χρόνια και εκεί απόκτησε οικονομική και κοινωνική οντότητα. Αυτήν ακριβώς την ηθική σχέση του με την Άρτα επικαλούνται πολύ αργότερα οι εκλογείς των Αρτινών πληρεξουσίων για την Εθνική Συνέλευση του 1844, σε επιστολή του υπευθύνου στον Μακρυγιάννη: "... την προς την πολυπαθή ημών πατρίδα Άρταν ειλικρινή σας αγάπη, ήτις, εάν δεν σας εγέννησε, σας ανέθρεψεν όμως ..." (Αρχ. σ. 369). Μαρτυρία ότι η σχέση με τον τόπο νοείται γενικά μέσα από αυτές τις συντεταγμένες, αποτελεί το

πρακτικό όρκου που σύνταξαν οι οπλαρχηγοί στην πολιορκημένη Ακρόπολη αμέσως μετά το θάνατο του Γκούρα, μεταξύ των οποίων και ο Μακρυγιάννης. Σε αυτό η πατρίδα προσδιορίζεται ως ο γενέθλιος τόπος και ο χώρος στον οποίο ο άνθρωπος οφείλει "το είναι του και τον ανθρωπισμόν του".¹⁶

Ακολούθως από πολύ νωρίς πατρίδα του Μακρυγιάννη θεωρείται επίσημα η Αθήνα: Ήδη σε κατάλογο που υποβλήθηκε στην Κυβέρνηση το 1832 για το στρατιωτικό σώμα του Μακρυγιάννη ως αρχηγού της πολιτικής φρουράς Τριπολιτοάς, δηλώνεται: "Μάγκα Στρατηγού Μακρυγιάννη (ηλικία ετών 35), πατρίς Αθήνα"¹⁷. Ο Μακρυγιάννης κατέρχεται στην Αθήνα το 1822 και διορίζεται από τον Γκούρα αντιφρούραρχος (Απομν. Α σ. 83). Με τους Αθηναίους συνδέεται όταν ανέλαβε χρέη πολιτάρχη την 1η Ιανουαρίου 1823, κυρίως όμως όταν ηγήθηκε στους κοινούς αγώνες κατά των Τούρκων για την άμυνα του Σερπεντζέ (Απομν. Α σ. 192-8). Από αυτή την περίοδο φαίνεται πως εδραίωσε την πρόθεση της μόνιμης εγκατάστασης στην Αθήνα, παντρεύεται την κόρη Αθηναίου νοικοκύρη και πραγματοποιεί αγορές ακινήτων¹⁸. Το 1830 έχει εκφράσει επίσημα στον Καποδίστρια την επιθυμία του να διαβιώσει στην Αθήνα¹⁹, στην οποία μεταβαίνει τον Μάιο του 1833. Η σχέση του με την Αθήνα είναι ενδιαφέρουσα και για τα στοιχεία της οικογενειακής συνείδησης που παρουσιάζει: Την Αθήνα, θα πει στον Καλλέργη σε μια έντονη αντιπαράθεσή τους, δεν την καίτε και ν αλιμουργιαχτή δεν αφήνω εγώ. Ότ ήρθα νέος εδώ, εις τα 1822, και είμαι γέροντας τώρα. Και ήμουν μόνος μου όταν ήρθα, και τώρα έχω σπίτια και φαμελιά. Κι όλους τους Αθηναίους τους θεωρώ καλύτερα από τα παιδιά μου κι από το σπίτι μου· ότι μ είχαν αρχηγόν τους εις τον αγώνα της πατρίδος και σκοτωνόμαστε μαζί και πληγωνόμαστε (Απομν. Δ σ. 160, βλ. και Αρχ. σ. 407)²⁰.

Παρά το γεγονός ότι ο ζήλος του Μακρυγιάννη για την Αθήνα είναι ιδιαίτερος²¹, άλλωστε σ αυτήν εδραιώνει την οικονομική του οντότητα, την κοινωνική και πολιτική του ύπαρξη (Απομν. Γ σ. 86), η παρουσία και των τριών πατρίδων είναι μόνιμη στη συνείδησή του, όπως άλλωστε μαρτυρείται και από το γεγονός ότι και οι τρεις πόλεις τον διεκδικούσαν για το αξίωμα του πληρεξούσιου στη Συνταγματική Εθνική Συνέλευση του 1844. Όπως θα πει στα Απομνημονεύματα παμψηφεί τον διόρισαν από την πατρίδα του το Λιδορίκι, και από την Αθήνα, ενώ οι Αρτινοί της Πάτρας ευαρεστούνταν και αυτοί να τον αναδείξουν δικό τους πληρεξούσιο (Απομν. Γ σ. 145). Οι αγώνες και οι θυσίες του Μακρυγιάννη στην Ήπειρο, την

Ανατολική Στερεά, την Πελοπόννησο και τα νησιά²², η μετάβασή του από τόπο σε τόπο θα ολοκληρώσουν μέσα του τη σύνθεση του ελλαδικού χώρου σε μια ενότητα, την πατρίδα. Κυρίως όμως θα ενώσουν την ύπαρξή του ακατάλυτα με τα ιερά χώματα, για την ελευθερία των οποίων θυσιάστηκε. Με τους αγώνες του ο Μακρυγιάννης θα συνδέσει την πατρίδα ως χώρο με τους αγώνες του για την ελευθερία, και οι ιδέες του θα προσλάβουν τη διάσταση της υικότητας αυτής της βιωμένης εμπειρίας. Ο αυτοχθονισμός του Μακρυγιάννη εμπεριέχει αυτήν ακριβώς τη διάσταση του ισχυρού δεσμού του με τη γη²³, την βιωματική, υλική, συναισθηματική και ηθική σχέση που αναπτύσσει ο λαϊκός άνθρωπος μαζί της. Ο αρχικός τοπικισμός υποχωρεί και αμβλύνεται μπροστά στην ενωτική δύναμη της ιδέας της πατρίδας²⁴, και θα εξαρθεί μόνο σε περιόδους κρίσης, όταν οι εσωτερικές διαμάχες κλονίζουν την πίστη στην ενότητα της πατρίδας, και η επιστροφή σε παλαιότερες μικρότερες και οικείες μονάδες ταύτισης πρόβαλλε ως παράγοντας ισορροπίας και ασφάλειας.

Οι χαρακτηρισμοί τα μέσα για την πατρίδα και τα έξω²⁵, για τον ξένο κόσμο έξω από αυτήν, μαρτυρούν επίσης το ισχυρό αίσθημα πρόσδεσης του Μακρυγιάννη με την πατρική γη. Είναι ιστορικά βεβαιωμένο πως οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται από τους λαούς με το ίδιο περιεχόμενο και μαρτυρούν το βαθμό ανάπτυξης της τοπικής ή εθνικής τους συνείδησης²⁶. Ωστόσο ο όρος τα έξω στην περίπτωση του Μακρυγιάννη προσέλαβε ειδικό νόημα· με αυτόν αναφέρεται στα αβούλωτα ελληνικά εδάφη που εμπεριείχαν την προοπτική της απελευθέρωσης και ενοσιότασης στην ελεύθερη πατρίδα²⁷.

Αντίστοιχη τέλος με την πατρίδα του Μακρυγιάννη είναι η πατρίδα των άλλων ανθρώπων, οι Τούρκοι πάνε στην πατρίδα τους (Απομν. Α σ. 161), ένας άλλος τρόπος για να συνειδητοποιηθεί η μοναδικότητα κάθε πατρίδας. Έτσι προκύπτει η έννοια της μερικής πατρίδας (Απομν. Β σ. 51) η οποία συνεπάγεται την ύπαρξη ενός συνόλου πατριδών που είναι η ανθρωπότητα²⁸.

Η πατρίδα, λοιπόν, στον Μακρυγιάννη ξεκινά από τη γνώση του περιορισμένου τόπου καταγωγής για να διευρυνθεί στη συνείδηση του ευρύτερου ελληνικού χώρου. Δεν είναι απλά μια γεωγραφική ενότητα αλλά και μια πληθυσμιακή ή καλύτερα "ομαδοψυχική" ενότητα²⁹ καθώς εμπεριέχει τις ηθικές αξίες και τους συναισθηματικούς δεσμούς των ανθρώπων που την κατοικούν. Ακόμη από τις δύο τελευταίες περιπτώσεις αποδεικνύεται η άρτια και αυτοδύναμη συνείδηση της πατρίδας που διαμορφώνει βαθμιαία ο Μακρυγιάννης σε αντίθεση με τον αρχικό τοπικισμό.

β) Κοινωνικοί και οικονομικοί προσδιορισμοί

Η πατρίδα ως η πραγματικότητα ενός ορισμένου κοινωνικού χώρου συνειδητοποιείται από το Μακρυγιάννη λίγο πριν από την επανάσταση και μέσα από τις κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις που πραγματοποιήθηκαν στην Ήπειρο την εποχή αυτή.

Ωστόσο τις πρώτες αφορμές πρέπει να τις αναζητήσουμε στις δύσκολες συνθήκες που επικράτησαν στην ορεινή Αιτωλοακαρνανία στα τέλη του 18ου αι. εξαιτίας των τούρκικων επιδρομών και είχαν άμεσες επιπτώσεις στη δική του ζωή. Συγκεκριμένα, από την αφήγηση της μητέρας και των συγγενών του γνωρίζει την οικονομική καταστροφή, τον αποδεκατισμό της οικογένειας και το φόνο του πατέρα του από τους Τούρκους, κυρίως όμως τον κίνδυνο που διέτρεξε ο ίδιος ως βρέφος όταν η οικογένειά του, υποχρεωμένη να φύγει για να γλυτώσει το διωγμό, τον εγκατέλειψε στο δάσος για να μην τους προδώσει με τα κλάματα και τις φωνές του. Αυτά τα βιώματα που φτάνουν ως τα πρώτα χρόνια της ζωής του, προετοιμάζουν ψυχολογικά το έδαφος και τον εντάσσουν μέσα σε μια κοινότητα διωκομένων ραγιάδων.

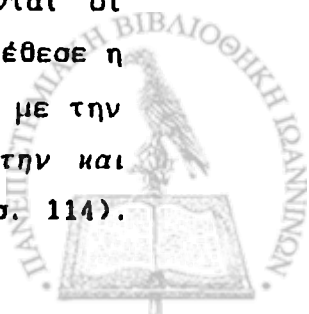
Στα χρόνια που ακολουθούν (1797-1820) μπορούμε να πούμε ότι αυτή η υποσυνείδητη ένταξη αδρανει κάτω από την πίεση των άμεσων βιοτικών αναγκών: σε ηλικία μόλις επτά ετών τον βάζουν να εργάζεται ως δούλος με αμοιβή σε φιλόανθρωπους άρχοντες στη Λιβαδιά, και από τα δεκατέσσερα χρόνια του συνεχίζει να προσφέρει τις ίδιες υπηρεσίες στη Ντεσφίνα και αμέσως ύστερα στην Άρτα, όπου στη συνέχεια την ενεργητικότητά του θα απορροφήσει ολοκληρωτικά η έντονη οικονομική δραστηριότητα που ανέπτυξε εκεί ως έμπορος. Βεβαίως η ειρηνική συνύπαρξη με τους Τούρκους, στην έκταση τουλάχιστον που αυτό φαίνεται από το κείμενο, δε δημιούργησε προϋποθέσεις για αμφισβήτηση εκ μέρους του της καθεστη-κυίας τάξης²⁰. Είναι ενδεικτικό ότι ο Μακρυγιάννης είχε διοριστεί από τους Τούρκους της Άρτας ταμίας (Απομν. Α σ. 113), και είχε πιστό φίλο τον Αρβανίτη Σμαήλ-μπεη Κόνιτσα.

Η ανάγκη να οργανωθεί σε μια πατριωτική ομάδα προκύπτει αρχικά από τη μύησή του στη Φιλική Βταιρεία στις αρχές του 1820²¹ ενώ ήταν ήδη έμπορος με σεβαστή περιουσία. Η μύησή του είναι πιθανότατα το αποτέλεσμα ενός γενικότερου πατριωτικού-επαναστατικού κλίματος που καλλιέργησε η Φιλική και το οποίο αφύπνισε μέσα του τον λανθάνοντα πατριωτισμό του, την αρχική εκείνη αίσθηση ότι οφείλει να αγωνιστεί για τη διαμορφούμενη

εθνική υπόθεση. Ακόμη δεν αποκλείεται η προσχώρηση στη Φιλική να σχετίζεται με τις φιλοδοξίες του για κοινωνική ανάδειξη: την πρωτοβουλία της ορκωμοσίας του είχε ένας παπός, σακελλάριος (Απομν. Α σ. 117) που ύστερα έγινε οικονόμος (Απομν. Α σ. 113 και 115), άγνωστος κατά λοιπά, αλλά άτομο σημαίνον, την εκτίμηση και εύνοια του οποίου φαίνεται να επιζητά ο Μακρυγιάννης³².

Η άρνηση να γνωρίσει τα σημεία του όρκου ζήτησε οκτώ ημέρες προθεσμία για να σκεφτεί και στη συνέχεια ζήτησε να μην του αποκαλύψουν τα σημεία της κατήχησης από φόβο μήπως δειλιάσει για τη ζωή του και προδώσει το μυστήριο με αποτέλεσμα να κινδυνέψει η πατρίδα (Απομν. Α σ. 114)-, θα μπορούσε να απορρέει από ένα ισχυρό αίσθημα ευθύνης, το οποίο άλλωστε τον χαρακτηρίζει³³. Ο H. A. Lidderdale στην εισαγωγή της αγγλικής μετάφρασης των Απομνημονευμάτων θεωρεί το δισταγμό του Μακρυγιάννη να δεχθεί τον όρκο στη Φιλική, ως δείγμα γνήσιου και ώριμου πατριωτισμού³⁴. Ο V. Ruchner αντίθετα ερμηνεύει τη μύηση του Μακρυγιάννη στη Φιλική σαν ευκαιρία να αντισταθμίσει το κοινωνικό μειονέκτημα που είχε κληρονομήσει από την ασήμαντη καταγωγή του σαν να μπορούσε να του δώσει αυτό μια νέα ταυτότητα³⁵. Η ερμηνεία αυτή βέβαια ισχύει εν μέρει, ως το βαθμό που βάραινε στη συνείδησή του η ανώτερη κοινωνική θέση του φίλου και μνητή του οικονόμου, γεγονός που ασκούσε γοητεία στον Μακρυγιάννη γιατί εμπεριείχε την προοπτική της δικής του οικονομικής και κοινωνικής χειραφέτησης. Άλλωστε διορατικός και αξυδερκής καθώς ήταν μπορεί να είχε διαισθανθεί τις προοπτικές που άνοιγε η νέα κατάσταση. Ωστόσο η ουσιαστική του συμμετοχή είναι μάλλον αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης του κινδύνου. Εξάλλου η αποδοχή αυτής της αντισταθμιστικής ερμηνείας αφήνει ακάλυπτη την ειλικρίνεια της συναισθηματικής του συμμετοχής στην υπόθεση της πατρίδας η οποία θα τον οδηγήσει ως την αυτοθυσία.

Όμως η αβεβαιότητά του μπορεί να οφείλεται και στην ανωριμότητα της κοινωνικής του συνείδησης, η οποία με βάση τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα που έχει, δεν είναι δυνατόν ακόμα να λειτουργήσει ριζοσπαστικά, ώστε να προσχωρήσει χωρίς δισταγμούς στον αγώνα. Γι αυτό η δράση του σ' αυτή την πρώτη φάση δίνεται αόριστα, ενώ ορίζονται οι ιδεολογικές συντεταγμένες της σχέσης του με την πατρίδα όπως τις έθεσε η Φιλική: η ειλικρίνεια των υπηρεσιών του στην πατρίδα αντιστοιχεί με την ανιδιοτέλεια της σχέσης μητέρας-παιδιού, να μην με ειπή κλέφτην και άρπαγον, αλλά να με ειπή τέκνο της κι εγώ μητέρα μου (Απομν. Α σ. 114).

Εξάλλου πόσο ασαφής και απροσδιόριστη είναι η σύλληψη του αιτήματος της ελευθερίας αυτήν την περίοδο μαρτυρείται από την ίδια την έκφραση που παραθέτει ο Μακρυγιάννης, και η οποία αποδίδεται στον Καποδίστρια από τους Φιλικούς, προφανώς για λόγους προπαγάνδας : Του λέγει ο Καποδίστριας, ότι κάτι καταγινόμαστε να λευθερώσωμε την Ελλάδα, κι αν τελειώση αυτό, δεν σου χρειάζεται η γιατρική (Απομν. Α σ. 113).

Την πλήρη συνείδηση του κοινωνικού προβλήματος που έθετε η δουλεία, και η οποία αρθρώνεται στην έννοια της πατρίδας, απαντά ο Μακρυγιάννης αμέσως μετά τη μύησή του στη Φιλική και μέσα στο κλίμα της κοινωνικής και οικονομικής αναστάτωσης που προκάλεσε στην Ήπειρο η πολιορκία του Αλή πασά από τα σουλτανικά στρατεύματα το Σεπτέμβρη του 1820³⁶: Γέμισαν τα Γιάννενα και η Άρτα Τούρκους και Αρβανίτες και άρπαγους και παραλυμένους, μαρτυρεί ο Μακρυγιάννης· απήγαγαν πολλές γυναίκες Ρωμαίισες στανικώς ..., αφάνισαν την τιμή και πλούτη των ανθρώπων (Απομν. Α σ. 114-115). Ο ίδιος ζει τώρα για δεύτερη φορά την αυθαιρεσία και τη βία του κατακτητή που καταργεί το δικαίωμα της ζωής, της τιμής και περιουσίας των κατοίκων³⁷. βεβαιώνει ότι αφανίστηκε πραγματικά όλη η περιοχή της Ρούμελης και ότι ρήμαξαν όλως διόλου τα Γιάννενα και η Άρτα· στη συνέχεια δέχεται ο ίδιος άμεσα την απειλή, όταν ο Μπαμπάσσιας συνέλαβε τον ίδιο και τον Θανάση Λιδωρίκη, τους φυλάκισε με σκοπό να τους σκοτώσει, και μόνο μετά από αδρές πληρωμές του αφέντη του σώθηκαν (Απομν. Α σ. 115)³⁸. Η βία αυτή είναι φυσικό να ανακαλεί παρωχημένες μνήμες και να τον υποχρεώνει να πάρει θέση μπροστά στις απειλητικές εξελίξεις.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η επαναστατικότητα του Μακρυγιάννη συμβαδίζει με την αφύπνιση του πατριωτισμού του: η συνείδησή του ωριμάζει παράλληλα με την επιδείνωση της κατάστασης, είναι αιτιοκρατικά δεμένη με αυτήν όπως φαίνεται από τις κλιμακούμενες ενέργειές του μέχρι την ολοκληρωτική συμμετοχή: έτσι η πρώτη πολεμική του ενέργεια, η συγκέντρωση οπλισμού, πραγματοποιήθηκε μετά την εκδήλωση του πολέμου Αλή πασά και Σουλτάνου (Απομν. Α σ. 115-116)³⁹. Εξάλλου ανέλαβε την πρώτη πατριωτική αποστολή στην Πάτρα το Μάρτη του 1821, μετά τη φυλάκισή του από το Μπαμπάσσια που τοποθετείται στις αρχές του πρώτου χρόνου της επανάστασης. Τέλος μετά τη δραπέτευσή του από τη φυλακή της Άρτας το καλοκαίρι του 1821, δεν υπήρχε πλέον γι αυτόν οδός επιστροφής. Μέσα από αυτές τις συνθήκες ο Μακρυγιάννης συνειδητοποιεί τώρα για πρώτη φορά τη βία και την απειλή

του εχθρού σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο: εξαιτίας αυτής της τυραννίας, θα πει, που δεν όριζαν ούτε περιουσία, ούτε τιμή, ούτε ζωή, αποφάσισαν να σηκώσουν τα όρματα (Απομν. Α σ. 129). Η τυραννία του κατακτητή γίνεται αντιληπτή σαν αδικία: *αδικήσαμεν τον ραμιά από πλούτη και τιμή, είναι τα λόγια του Αλβανού μπέη τα οποία ενοστερνίζεται ο Μακρυγιάννης, και τα οποία επέχουν θέση σημαντική μέσα στη "φιλοσοφία" των Απομνημονευμάτων.*

Η εμπειρία της προσωπικής αδικίας, ήτοι η οικονομική καταστροφή του και ο κίνδυνος της προσωπικής εξόντωσης, η οποία δεν είναι παρά μέρος της γενικής κοινωνικής καταστροφής στην Άρτα, είναι καθοριστική για τον κοινωνικό προβληματισμό του Μακρυγιάννη. Μέσα από αυτήν τη διαδικασία η πατρίδα θα αναζητηθεί ως χώρος δικαιοσύνης σε αντίθεση με την αδικία του κατακτητή, χώρος που θα παρέχει στους κατοίκους ασφάλεια ζωής, τιμής, περιουσίας, των αξιών δηλαδή που κατέλυσαν οι Τούρκοι. Εκείνο που διαισθάνεται περισσότερο ο Μακρυγιάννης σ αυτή την προεπαναστατική περίοδο πατριωτικής εγρήγορσης, και όχι μόνο σ αυτήν, είναι ότι η πατρίδα εμπεριείχε την κατάλυση του τουρκικού ζυγού, που σήμαινε την παγίωση της ελευθερίας, δηλαδή την κοινωνική δικαιοσύνη και την ασφάλεια του πολίτη⁴⁰.

Μέσα από αυτή τη διαδικασία η έννοια της πατρίδας θα ταυτιστεί με το λαό. Έτσι όταν ο Μακρυγιάννης λέει ότι κινδυνεύει η πατρίδα εννοεί ότι διατρέχουν κίνδυνο οι άνθρωποι που την κατοικούν. Η αντιστοιχία φαίνεται καθαρά στους συνεκδοχικούς εκφραστικούς τρόπους που χρησιμοποιεί ο Μακρυγιάννης⁴¹, αλλά εκφράζεται και με την αναγωγή από το μέρος στο όλο: η απώλεια της Αθήνας συνεπάγεται κίνδυνο για ολόκληρο το λαό, απώλεια γενικά της πατρίδας: *και θα πάρουμε και τούτους τους δυστυχείς Αθηναίους στο λαιμό μας ... Αλλά θα κιντυνέψη και γενικώς η πατρίδα* (Απομν. Α σ. 179)⁴². Υπάρχει ακόμα η μετάβαση από το γενικό και αφηρημένο, την πατρίδα, στο μέρος, τους αγωνιστές, ή ακόμα τον πολίτη *... δια όλη την πατρίδα ήταν φαρμάκι εκείνη η μέρα και δια μας πεθαμός* (Απομν. Α σ. 241)⁴³. Έτσι διασυρμός της πατρίδας σημαίνει διασυρμό των ατόμων που την αποτελούν, και αντίστροφα, η μεμπτή διαγωγή ορισμένων ατόμων σπιλώνει γενικά την πατρίδα⁴⁴.

Η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην ιδέα της πατρίδας και το λαό δείχνει ότι το κατεξοχήν περιεχόμενο της έννοιας είναι ο πάσχων λαός που αγωνίζεται για την ελευθερία του. Κάτω από τις συγκεκριμένες ιστορικές

συγκυρίες αυτό το ανθρώπινο δυναμικό αποκτά μια ορισμένη κοινωνική και εθνική προοπτική, να ελευθερωθεί από τη δουλεία, την ηθική και οικονομική καταδυνάστευση, και να ζήσει με δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη, όπως θα δούμε, είναι ο τρόπος που θα εξασφαλίσει την ύπαρξη της πατρίδας (Απομν. Γ σ. 60). Ένας άλλος προσδιορισμός που έμμεσα προκύπτει είναι ότι η πατρίδα δε συνδέεται με αυταρχικές μορφές εξουσίας γνωστές από το παρελθόν, όπως είναι οι κοινοτικοί προύχοντες και οι αρματωλοί, αλλά με τη δίκαιη διαχείριση. Η παρατήρησή του προς τον Γκούρα ότι δε θα κάνουν πατρίδα με τους αυταρχισμούς και τις καταχρήσεις (Απομν. Α σ. 169 και 183) δείχνει την προωθημένη πολιτική του αντίληψη για την πατρίδα. Από δω ο Μακρυγιάννης οδηγείται στην έννοια του γενικού συμφέροντος που αντιπροσωπεύει η πατρίδα, σε αντιπαράθεση με το μερικό συμφέρον, το οποίο εκφράζεται από την ιδιοτέλεια των κρατούντων, πολιτικών και στρατιωτικών αρχηγών⁴⁵.

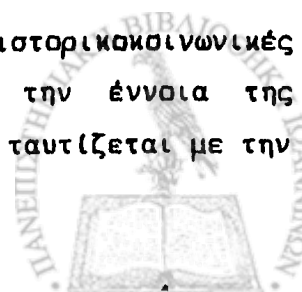
2. Μεταφορικά σχήματα

α) Συμβολισμοί της ιδέας της πατρίδας

Ο Μακρυγιάννης αναγκασμένος από την αδυναμία του να εκφράσει με το λιτό του λεξιλόγιο σύνθετες έννοιες και κινημένος από μια υποσυνείδητη πλαστική ικανότητα, χρησιμοποιεί σύμβολα για την απεικόνιση της ιδέας της πατρίδας τα οποία κατά κύριο λόγο αντλεί από την κοινή δεξαμενή. Αν έπειτα δεχθούμε τον ορισμό ότι σύμβολο δεν είναι απλά η αντικατάσταση ενός αντικειμένου με κάποιο άλλο μέσω της σύγκρισης, αλλά η χρήση μιας συγκεκριμένης εικονοποιίας για να εκφράσουμε αφηρημένες ιδέες και συναισθήματα⁴⁶, είναι προφανής η χρησιμότητα της ανάλυσης των συμβόλων της πατρίδας που χρησιμοποιεί ο Μακρυγιάννης για να αποκαλυφθεί ακριβέστερα η αντίληψή του για την πατρίδα.

Η πατρίδα ως μητέρα και τροφός

Παρατηρούμε λοιπόν ότι, ενώ οι πραγματικές ιστορικοκοινωνικές συνθήκες ωριμάζουν στη συνείδηση του Μακρυγιάννη την έννοια της δικαιοσύνης, και τον οδηγούν, μέσω αυτής, στο λαό που ταυτίζεται με την

έννοια της πατρίδας, η επαναστατική ιδεολογία της Φιλικής και το προσωπικό στοιχείο τον οδηγεί στην αντίληψη της πατρίδας ως μητέρας.

Η έννοια της πατρίδας-μητέρας και της ιερότητας του δεσμού της με τους αγωνιστές είναι βασικό στοιχείο της ιδεολογίας στην περίοδο του αγώνα. Στην Έλληνική Νομαρχία παροτρύνονται οι Έλληνες να "διαφεντεύσουν την κοινήν μητέρα των", ενώ η πατρίδα παρουσιάζεται ως μητέρα να καλεί τους Έλληνες τα τέκνα της να την ελευθερώσουν· το θερμό πατριωτικό συναίσθημα είναι ισότιμο με τον έρωτα, ενώ τονίζεται εξίσου η ιερότητα της ιδέας⁴⁷. Στον όρκο της Φιλικής η ιδέα αυτή προβάλλεται με έντονα συγκινησιακό τρόπο: ο όρκος δίνεται στην "ιερή" πατρίδα, στη μακραίωνη δουλεία της, στα πικρά δάκρυα που έχυσαν "τα ταλαιπώρα Τέκνα" της γι αυτήν. Ο ορκιζόμενος αφιερώνει την ύπαρξή του στην απελευθέρωση των ομογενών, στην ιδέα της προσωποποιημένης πατρίδας με υποβλητικές αποστροφές, όπως "εις το εξής Εσύ θέλεις είσαι η αιτία και ο σκοπός των διαλογισμών μου. Το Όνομά σου ο οδηγός των πράξεών μου..."⁴⁸. Αμέσως μετά η ιδέα παραλαμβάνεται από την εξουσία του επαναστατημένου λαού και τη συνάδνουμε σε διατάγματα, εγκυκλίους, στην ειδησεογραφία της εποχής. Ήτσι, τέλη Μαρτίου 1821 η Μεσσηνιακή Σύγκλητος σε προειδοποίησή της προς τις ευρωπαϊκές αυλές γράφει "η μήτηρ μας Ελλάς"⁴⁹. Και η Διοικητική επιτροπή της Ελλάδας συνοδεύει τη διαταγή της στο Μακρυγιάννη με την ευχή να εκπληρώσει το προς την πατρίδα "ιερόν χρέος του", η οποία τον συνοδεύει με "τας μητρικάς ευχάς της"⁵⁰. Στην εφημερίδα *Φίλος του Νόμου* σε περιγραφή της μάχης των Μύλων διαβάζουμε ότι ο αντιναύαρχος Δεριγνύ έστειλε "άθλον" στους αγωνιστές 40 φυάλες ρούμι και ευφήμησαν όλοι τους νέους ήρωες και την "μητέρα των Ελλάδα" ⁵¹. Ακόμα η θεώρηση των αγωνιστών ως τέκνων της πατρίδας⁵², η ζωνρή συναισθηματική μέθεξη που αναπτύσσεται ανάμεσα στους Έλληνες και στην έννοια αυτή, τέλος η ιερότητα με την οποία περιβάλλεται η έννοια, είναι στοιχεία που συνδέονται με την αίσθηση της πατρίδας ως μητέρας.

Η ιδέα αυτή βρίσκει πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί στην ψυχή του Μακρυγιάννη: όπως έχει υποστηριχθεί το σύμβολο πατρίδα-μητέρα έρχεται να καλύψει το κενό από την απουσία της δικής του μητέρας⁵³. Στη συνείδησή του η μητέρα ήταν το σύμβολο της προστασίας, κυρίως ύστερα από την αυταθυσιαστική εκείνη πράξη της δικής του μητέρας που τον έσωσε από τους Τούρκους όταν ήταν βρέφος (Απομν. Α σ. 110-11). Με ανάλογο τρόπο καλλιεργείται η αντίληψη της πατρίδας ως μητέρας που θα προστατέψει τους

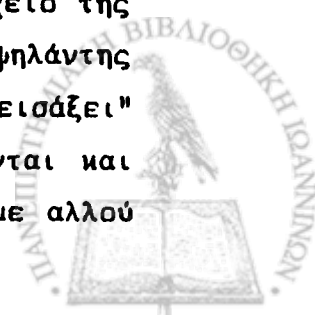
Έλληνες από τη βία του ίδιου εχθρού, ιδέα που απαντά στα Απομνημονεύματα. Όσον αφορά μάλιστα την προέκταση της σχέσης αυτής στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, μπορούμε να σκεφτούμε ότι ύστερα από την απομάκρυνση από την πραγματική του μητέρα σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών, διαθέτει ένα απωθημένο συναισθηματικό δυναμικό που διοχετεύεται τώρα στην προσωποποιημένη πατρίδα, η οποία με τον τρόπο αυτό υποκαθιστά και συναισθηματικά στη συνείδησή του την πραγματική μητέρα. Σχετικά με τη διαδοχή αυτή είναι πιθανό και το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης, εκτός από μία μόνο φορά στην αρχή των Απομνημονευμάτων, πουθενά αλλού δε μνημονεύει την πραγματική του μητέρα, ενώ μητέρα του αποκαλεί την πατρίδα (Απομν. Α σ. 114).

Η προσωποποιημένη πατρίδα ζει σαν ξεχωριστή οντότητα στη συνείδηση του Μακρυγιάννη και διαλέγεται μαζί της όπως με ζωντανό πρόσωπο. Με την προσωποποίηση η αφηρημένη έννοια αφομοιώνεται και αποκτά κινητικότητα, καθώς ο λαϊκός άνθρωπος προβάλλει την ιδέα σε μια μορφή που του είναι οικεία, συγκεκριμένη και απτή· έτσι το σύμβολο βιώνεται, ενώ συγχρόνως η ιδέα διατηρεί την πνευματικότητα και την αφηρημένη υπόστασή της. Ο ισχυρός συναισθηματικός δεσμός που αναπτύσσει ο Μακρυγιάννης με την πατρίδα του δίνεται με εκφράσεις που μαρτυρούν τον έντονο προσωπικό χαρακτήρα της σχέσης αυτής. Η κτητική αντωνυμία *μου* που συνοδεύει τις περισσότερες φορές το ουσιαστικό *πατρίδα*, *πατρίδα μου*, η προσωποποίηση και οι αποστροφές⁵⁴, η συχνή χρήση του δευτέρου προσώπου εκφράζουν με χαρακτηριστικό τρόπο την ιδιαιτερότητα της σχέσης και το συναισθηματικό της βάθος: *...σ ό,τι με διατάξετε είμαι έτοιμος να πεθάνω δια την αγάπη της πατρίδος*, θα δηλώσει (Απομν. Α σ. 295)⁵⁵. δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι ο Μακρυγιάννης κατέχεται από αγωνία για τη σωτηρία της πατρίδας, όπως φανερώνουν οι φράσεις του *... πατρίδα μου, δεν θα αφήσουν ζωντανή* (Απομν. Α σ. 121).

Στην πατρίδα-μητέρα θα αναζητήσει την προστασία ο Μακρυγιάννης κάθε φορά που κινδυνεύει. Στην κρίσιμη ώρα της πολιορκίας το βράδυ της 2ας προς 3η του Σεπτεμβρη, σ αυτήν θα παραδώσει την οικογένειά του: *Πατρίδα σ αφήνω ανήλικα παιδιά και γυναίκα· αν τ αφήσουνε ζωντανά, τ αφήνω εις την προστασίαν σου. Κοίταξε ότ είναι παιδιά του τίμιου αγωνιστή Μακρυγιάννη*⁵⁶. Το στοιχείο της ασφάλειας το οποίο σαν ομφάλιος λώρος είδαμε να συνδέει τον Μακρυγιάννη με την αρχική μητέρα το Λιδορίκι και τη Ρούμελη, μεταβιβάζεται τώρα στην ευρύτερη κοιτίδα, την πατρίδα, πράγμα

που αποδίδει ακριβώς την ισχυρή προσωπική βίωση της ιδέας της πατρίδας. Τέλος στην περίοδο αυτή κυρίως πραγματοποιείται η σύνδεση της πατρίδας ως κοινωνικού-χώρου με θρησκευτικές έννοιες. Η ιερότητα της ιδέας της πατρίδας που υποβάλλεται από την μητρική της ιδιότητα, ενισχύεται από τη σύνδεσή της με τα θεία: η ορκωμοσία στις ιερές εικόνες⁵⁷, η παρουσία του ιερέα, αντιπροσώπου του θεού, ο όρκος, προσδίδουν στην έννοια τον υπερβατικό της χαρακτήρα⁵⁸. Στην αποπνευμάτωσή της συντελεί το ίδιο αποφασιστικά και ο μυστικιστικός χαρακτήρας του Μακρυγιάννη, ο οποίος τρέφεται από την εσωτερικοποίηση της έννοιας ως ιδέας. Κυρίως όμως πατρίδα είναι ο χώρος στον οποίο ασκείται το θέλημα του θεού. Η ιερότητα της πατρίδας αποδεικνύεται όταν ο Μακρυγιάννης ορκίζεται σ αυτήν (Απομν. Παρ. σ. 227), επικαλείται την κατάρα ή την ευχή της (Απομν. Γ σ. 79, Α σ. 279, Παρ. σ. 230, Αρχ. σ. 295).

Μέσα από την εμπειρία του αγώνα αυτό το σύμβολο της μητέρας-πατρίδας θα μορφωθεί στην εικόνα της μητέρας-τροφού. Πάνω ακριβώς σε αυτό το συμβολισμό θα παρατηρήσει για τους πολιτικούς ότι καρπώνονται την πατρίδα καθώς, εκμεταλλευόμενοι τη δύναμή τους, επιμένουν "να βυζαίνουν παντοτινά το βυζί που πιπιλάνε τώρα" (Αρχ. σ. 236). στα Οράματα, απαντά το ίδιο θέμα στην ιδεολογική του διάσταση, η κακία και η ιδιοτέλεια βυζαίνει τους αγώνες και τα αίματα των αγωνιστών (Ορ. σ. 135). Από την έννοια της κάρπωσης που εκφράζει ο Μακρυγιάννης εδώ, επισημαίνουμε το βασικό σύμβολο του θηλασμού της πατρίδας-μητέρας, δηλαδή την ιδέα της μητέρας "που παρέχει"⁵⁹. Ο οικονομικός χαρακτήρας της έννοιας φαίνεται στη δική του οικονομική εξάρτηση από την πατρίδα: όπως θα καταθέσει, οι πολλές πληγές τον κατόντησαν εντελώς ανίκανο για τον εαυτό του, για την ενδεή και πολυμελή οικογένειά του, και δεν του άφησαν άλλη ελπίδα παρά την πατρίδα (Αρχ. σ. 152). Η πατρίδα στην περίπτωση αυτή σημαίνει την κεντρική διοίκηση που μεριμνά για την οικονομική αποκατάσταση των Ελλήνων. Σε ότι αφορά τους αγωνιστές και σε όσους θυσίασαν την κατάστασή τους στον κοινό αγώνα, θα πει ότι γι αυτούς η πατρίδα δεν έχει ψωμί (Απομν. Γ σ. 131-32). Η ίδια αυτή ιδέα αποτελεί και πάλι στοιχείο της ιδεολογίας της εποχής· ο Φωτάκος π.χ. αναφέρει ότι ο Δημήτριος Υψηλάντης σε έγγραφό του στον Κολοκοτρώνη εκτός των άλλων υπόσχεται να "εισάξει" νόμο για τις χήρες των φονευθέντων στον πόλεμο για να "τρέφονται και αυτά και τα παιδιά των από την πατρίδα"⁶⁰. Αλλά, όπως θα δούμε αλλού

ειδικότερα, η πατρίδα ανάγεται σε βασική πολιτική ανάγκη, ο πολίτης δε μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από αυτήν: όταν χαθεί η πατρίδα, θα πει ήδη από το 1833 στον Άιντεκ, ούτε ο βασιλιάς θα τον έχει υπήκοόν του ούτε αυτός θα έχει τον Όθωνα βασιλιά (Απομν. Γ σ. 60), ιδέα την οποία θα επαναλάβει αρκετά χρόνια αργότερα: όμως σαν χαθεί η πατρίδα, πού θα ζήσετε κι εσείς κι εμείς όλοι; (Απομν. Δ σ. 197)⁶¹. Είναι φανερή η προαγωγή της κοινωνικής συνείδησης του Μακρυγιάννη μέσω της ιδέας της πατρίδας.

Η εικόνα της μητέρας-τροφού δίνεται με συμβολικές παραστάσεις που προέρχονται όχι μόνον από τον ανθρώπινο, αλλά και από το ζωικό και φυτικό κόσμο⁶². Έτσι η σχέση του Μακρυγιάννη με την πατρίδα, την οποία αναλύσαμε προηγουμένως, εκφράζεται και στην παράσταση της ελαφίνας που βυζαίνει το ελαφάκι της. Η παράσταση αυτή σχεδιάστηκε στο ψηφιδωτό της αυλής του Μακρυγιάννη, ο οποίος, εξηγώντας την στα Απομνημονεύματα, λέει ότι όπως η ελαφίνα βυζαίνει το ελαφάκι της, έτσι και η πατρίδα βυζαίνει, δηλαδή τρέφει, τους Έλληνες⁶³. Στην αλληγορία εκφράζεται η ιδιότητα της τροφού που έχει η πατρίδα-μητέρα η οποία συντηρεί τα παιδιά της. Ο συμβολισμός υποδηλώνει την ομόνοια των Ελλήνων, ένα βασικό στοιχείο της ιδεολογίας του· και βέβαια είναι άλλο θέμα αν ο Μακρυγιάννης δε μπορεί να δει ότι τέτοια ομόνοια είναι πραγματικά ανέφικτη⁶⁴. Ακόμη στο μωσαϊκό της αυλής όπου διαφαίνεται πως ο Μακρυγιάννης απομακρύνεται κάπως από την προσήλωσή του στις πολεμικές μνήμες του Αγώνα και ενδιαφέρεται για την επικαιρότητα συμμετέχοντας έτσι ενεργά στην κοινωνική πάλη, παριστάνει συμβολικά την πατρίδα με δένδρο που απομυζούν οι "κακές αβδέλες", ενώ οι αγωνιστές αγωνίζονται να συλλέξουν τους καρπούς των που τους δικαιούνται.

Όπως ήδη έχει παρατηρηθεί, η σχέση των συμβολικών αυτών παραστάσεων με το Απομνημόνευμα είναι άμεση, οι συγκεκριμένες μορφές δε θα μπορούσαν να μας προσφέρουν τίποτα παραπάνω από εκείνα που δίνει ο Μακρυγιάννης στα Απομνημονεύματα⁶⁵. Το σύμβολο της πατρίδας-μητέρας όπως και τα συναφή με αυτά σύμβολα που ακολουθούν, υπηρετούν την ιδέα της ενότητας της πατρίδας· η συναισθηματική δύναμη του συμβόλου αποσκοπεί στη μεγαλύτερη δυνατή συσπείρωση σε εθνικό επίπεδο.

Η πατρίδα ως σπίτι και οικογένεια

Συναφής με την αντίληψη και τη λειτουργία της πατρίδας ως μητέρας είναι και η αντίληψη που θεωρεί την πατρίδα ως σπίτι. Η προστατευτική ιδιότητα της μητέρας και το στοιχείο της ασφάλειας που απορρέει από την σχέση αυτή, συμπληρώνεται και με το περιεκτικότερο σύμβολο του σπιτιού. Για τους ξένους πρεσβευτές λοιπόν κρίνει ότι αν θέλουν αυτοί νάχουν το δικό τους σπίτι, θέλουμε κι εμείς να φτιάξουμε το δικό μας (Απομν. Δ σ. 161). Απευθυνόμενος στον Όθωνα, και προκειμένου να παραστήσει τη βλάβη που προκαλούν οι πολιτικοί στο κράτος του, χρησιμοποιεί επίσης το ίδιο σύμβολο του σπιτιού, *το σπίτι σου το καταχάλασαν*, θα πει (Αρχ. σ. 266).

Το σπίτι ως σύμβολο, εκτός από την ασφάλεια που παρέχει, εκφράζει το οργανωτικό και νοικοκυρικό πνεύμα της αυτοδιαχείρισης, της αυτοτελούς κλειστής οικονομίας: *οι καλοί πατριώτες, θα παρατηρήσει, θέλουν να δώσουν την πατρίδα τους σε ξένους αφεντάδες, δεν θέλουν να είμαστε μόνοι μας νοικοκυραίοι* (Απομν. Γ σ. 103).

Το βασικό θέμα της αλληγορίας θα αναπτυχθεί επίσης με διαφορετικές παραλλαγές: ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί διάφορα στοιχεία από το σπίτι για να εκφράσει ανάλογα τις πολιτικές καταστάσεις που αφορούν την πατρίδα. Έτσι για την πολιτική του Κωλέτη θα πει ότι *παίρνει τα κεραμίδια του δικού του σπιτιού για να σκεπάσει τα ξένα σπίτια*, όπου το σπίτι συμβολίζει την πατρίδα. Ακόμα παρομοιάζει τους Έλληνες αγωνιστές με τα κλειδιά του σπιτιού, για να πει ότι ο Κωλέτης αυτές τις παλιές κλειδωνιές τις πέταξε στα σκουπίδια *-εις τις χάψες-*, και τις αντικατέστησέ με άλλες, *τεφαρίκια ευρωπαϊκά* (Απομν. Γ σ. 75). Και στην αλληγορία αυτή η πατρίδα είναι ανάκτορο χαλασμένο το οποίο έχτισαν καινούργιο οι αγωνιστές, οι οποίοι, λόγω της προσφοράς τους, πρέπει να είναι αυτοί τα κλειδιά, να κατέχουν δηλαδή τις ηγετικές θέσεις στο καινούργιο σπίτι που είναι η πατρίδα, γιατί αυτοί μόνο μπορούν να εγγυηθούν την ασφάλειά της¹²⁴.

Η ίδια έννοια της πατρίδας-σπίτι προεκτείνεται από το μερικότερο αυτό σύμβολο στην ευρύτερη έννοια της κοινωνίας του χωριού. Στον επίλογο των Απομνημονευμάτων ο Μακρυγιάννης θα συστήσει σύνεση, *αν θέλομεν να φτιάσομεν χωριόν, να ζήσομεν όλοι μαζί* (Απομν. Επ. σ. 217). Με τον τρόπο αυτό προβάλλεται το συμβιωτικό ιδανικό του Μακρυγιάννη, η συμβολική απόδοση της αντίληψης να ζήσουν όλοι μαζί, άλλη δηλαδή έκφραση της

έννοιας του είμαστε εις το εμείς που εκφράζεται στο ίδιο σημείο των Απομνημονευμάτων. Αξιζει να σημειωθεί ότι αυτή η έννοια της γενικής πατρίδας του καθενός, του μικρότερου κι αδύνατου πολίτη (Βισ. σ. 107) απαντά και σε σύγχρονους αγωνιστές όπως είναι ο λόγιος πολιτικός Γ. Ψύλλας⁶⁷. Σε μια άλλη δραματική περίσταση ο Μακρυγιάννης προωθεί τον αρχικό συμβολισμό: *του είπα ότι κάποιος φαντάζεται να κάμη καλό εις την πατρίδα πρέπει να συλλογιέται ότι να κιντυνέψη ένα σπίτι το ματαφκιάνομεν -είναι πατρίδα· κι έχομεν και δυνατούς σχτρούς κι εμείς είμαστε αδύνατοι* (Απομν. Δ σ. 172). Ο Μακρυγιάννης εδώ αποδεσμεύει την πατρίδα από το σύμβολο και επισημαίνει την αυτοδύναμη, την καθαυτό ύπαρξη και οντότητα της πατρίδας, συμπυκνωμένη στο *εμείς είμαστε αδύνατοι* σε αντίθεση προς το *έχομεν δυνατούς εχθρούς*. Είναι ίσως, με βάση όσα είπαμε πιο πάνω, η πιο ρεαλιστική θέση του Μακρυγιάννη.

Τέλος, παρατηρούμε ότι τα σύμβολα για την εικονοποιία της πατρίδας στη μεγάλη πλειονότητά τους λαμβάνονται άμεσα αλλά και έμμεσα από την παράδοση της πατριαρχικής οικογένειας. Η συμβολική σχέση μητέρας- τέκνου που προβάλλεται στην ιδέα πατρίδα-πολίτης, εκτός από το στενό συναισθηματικό δεσμό που δημιουργεί, είναι έννοια με πολιτικό περιεχόμενο. Σημαίνει δηλ. μια αυστηρή, νομοτελειακά οργανωμένη, διαδοχή υποχρεώσεων και δικαιωμάτων ανάμεσα στον πολίτη και την πατρίδα.

Η ιδιότητα της πατρίδας ως μητέρας βάζει τους πολίτες στη θέση των τέκνων. Για να γίνει ο πολίτης άξιος να ονομαστεί τέκνο της πατρίδας πρέπει να την υπηρετήσει με ειλικρίνεια και ανιδιοτέλεια. Απόλυτο παράδειγμα τέτοιας δράσης αποτελεί ο ίδιος ο Μακρυγιάννης ο οποίος αυτό το ήθος έθεσε ως προϋπόθεση της συμμετοχής του στον αγώνα. Αυτό διακηρύσσει στην αρχή των Απομνημονευμάτων: *μπήκα στο μυστικόν και αναχώρησα από τον πατριώτη μου και πήγα εις το σπίτι μου κι εργαζόμουνε δια την πατρίδα μου και θρησκείαν μου, να την δουλέψω λικρινώς, καθώς την δούλεψα, να μην με ειπή κλέφτην και άρπαγον, αλλά να με ειπή τέκνο της κι εγώ μητέρα μου* (Απομν. Α σ. 114)⁶⁸. Σε έκθεσή του προς την Εθνική Συνέλευση το 1844 σε μια αποστοφή προς την πατρίδα θα δηλώσει: "Εγώ... (: αγορασμένος) όστις είμαι ετοιμότατος να χύσω και την παραμικράν του αίματός μου ρανίδα, ως τίμιον και πιστόν τέκνον σου, δια να σε ίδω μίαν φοράν ελευθέραν από τους σπατεώνας" (Αρχ. σ. 369). Αντίστοιχα η πατριωτική δράση του Ρήγα Φεραίου θα τον καταξιώσει σε *αγαθό παιδί της πατρίδας* (Απομν. Γ σ. 108). Η αντίληψη αυτή συγκεντρώνεται στην έννοια

του χρέους προς την πατρίδα (Απομν. Α σ. 129). Ο Μακρυγιάννης έχει πλήρη συνείδηση της λειτουργίας του χρέους και της αμοιβής όπως αυτό υποστασιώνεται στη σχέση του πολίτη με την πατρίδα: *Όταν λευτερωθεί η πατρίδα όποιος κάμει τα χρέη του, η πατρίδα είναι δίκια. Τώρα κιντυνεύομεν· κι έχει δύσκολον αγώνα η πατρίδα· κι όταν λευτερωθεί όλα τα αγαθά είναι δικά μας. Η δικαίωση των θυσιών δεν απαντά μόνο στο Μακρυγιάννη, αλλά είναι γενικότερα αίτημα της εποχής με λογία προέλευση. Στην όρκο του Δημητρίου Υψηλάντη υπάρχει ακριβώς αντίστοιχη αντίληψη ότι η πατρίδα θα ανταμείψει τα τέκνα της με τα βραβεία της δόξας και της τιμής⁶⁹. Αλλά και στον Ανώνυμο Έλληνα, βιβλίο που εκδόθηκε στην Ιταλία παράνομα το 1806 και που αποτελεί καθοριστικό δείκτη της ιδεολογίας της εποχής, απαντά η ίδια ιδέα της "δικαίωσης" που η πολιτεία οφείλει στους αγωνιστές⁷⁰. Βασική είναι η έννοια της δικαιοσύνης της πατρίδας που προκύπτει εδώ. Η απόλυτη ανάγκη του Μακρυγιάννη να πιστέψει στην οικονομική αποκατάσταση και την ηθική δικαίωση των αγωνιστών κατά τα έργα του καθενός, δημιουργεί την ιδέα της δικαιοσύνης της πατρίδας. Η φράση *η πατρίδα είναι δίκια*, εκφράζει κυρίως την προσδοκία και το όραμά του για τη δικαιοσύνη: *Η πατρίς ... έχει την ανάγκη μας να την δουλέψωμε τώρα και να μας δοξάση, όταν ησυχάση, αναλόγως τον καθένα κατά την θέσιν οπού βρισκεται και την ικανότη οπού έχει και την αρετή οπού θα δείξη* (Απομν. Α σ. 191).*

Στην ουσία, λοιπόν, η δικαιοσύνη της πατρίδας είναι αυτή η προσωπική αντίληψη του Μακρυγιάννη για τη δικαίωση των αγωνιστών⁷¹, που δεν περιορίζεται βέβαια στο συγκεκριμένο άτομο. Η συνείδηση μιας αδιάβλητης δικαιοσύνης και ένας εγωκεντρικός μηχανισμός υψώνουν τον Μακρυγιάννη στο επίπεδο ενός ιδανικού κριτή⁷² ώστε να πιστεύει πως εκφράζει το κοινό αίσθημα δικαιοσύνης. Με το υπερβατικό σχήμα της δίκαιης πατρίδας το προσωπικό αίτημα για δικαιοσύνη θα προσλάβει τον καθολικό του χαρακτήρα, θα εκφράσει το κοινό αίσθημα για δικαιοσύνη. Έτσι η απάντηση που του δίνει ο Καποδίστριας για τις θυσίες και την προσφορά του στον αγώνα είναι ότι όλα αυτά τα γνωρίζει ο ίδιος ως Κυβερνήτης και τα γνωρίζει και η πατρίς (Απομν. Γ σ. 61). Άλλωστε η ουσιαστική αρχή της πατρίδας είναι η δικαιοσύνη, γύρω από αυτή την έννοια οργανώθηκε η ιδέα της πατρίδας, αφού ο αγώνας των Ελλήνων κηρύχτηκε κατά της αδικίας.

Κυρίως όμως το σπίτι συνδέεται με την οικογένεια στο πρότυπο της οποίας είναι οργανωμένη η αντίληψη του Μακρυγιάννη για την πατρίδα⁷³.

Στο παραδοσιακό μοντέλο της πατριαρχικής οικογένειας προβάλλεται το τριαδικό ιδεολογικό πιστεύω του Μακρυγιάννη, σύμφωνα με το οποίο η πατρίδα είναι η μητέρα, ο λαός αποτελεί τα παιδιά, και ο θεός που την προστατεύει και την κυβερνά επέχει τη θέση του πατέρα. Είναι χαρακτηριστική η κατάρα των "μεταφυσικών γονέων" του Μακρυγιάννη, της πατρίδας και του θεού (Παρ. σ. 230), "όποιος φανεί προδότης και επίορκος να έχει την κατάρα του θεού και της πατρίδας", την οποία επικαλείται στον όρκο των 30 πληρεξουσίων. Το χαρακτηριστικό στοιχείο της ιδεολογικής αυτής οικογένειας του Μακρυγιάννη είναι ο πατριαρχικός της χαρακτήρας: ο πατριάρχης θεός ορίζει απόλυτα την τύχη της πατρίδας: *ό,τι πει αυτός ο δίκαιος βασιλέας, εκείνο θα γίνει* (Απομν. Β σ. 52). Τέλος ο θεός είναι ο μόνος αληθινός και δίκαιος κυβερνήτης της πατρίδας (Απομν. Γ σ. 91, Ορ. σ. 200).

Αν ο θεός είναι ο πατέρας της πατρίδας σε ένα μεταφυσικό επίπεδο, τη θέση του επίγειου πατέρα της πατρίδας κατέχει ο βασιλιάς. Γενικό πατέρα, θα αποκαλέσει ο Μακρυγιάννης τον Όθωνα (Απομν. Γ σ. 63, 143), και παιδιά του το λαό των Ελλήνων⁷⁴. Αντίστοιχα η ιδιότητα του πατέρα μεταβιβάζεται στην πολιτική αρχή για τον ηγετικό της ρόλο στα κοινά. Πατρική χαρακτηρίζει ο Μακρυγιάννης την κυβέρνηση - *η δυστυχής πατρίδα ποτέ δεν είδε πατρική Κυβέρνησιν δια να σωθούνε τα δεινά μας...* (Απομν. Γ σ. 122)⁷⁵. πατρικοί είναι οι νόμοι - *για να στερεωθούν νόμοι πατρικοί και να πάγει ομπρός η δυστυχισμένη πατρίδα να σωθούν τα δεινά του* (Απομν. Δ σ. 169), γιατί αυτοί ως κατεξοχήν παράγοντες δικαιοσύνης, ρυθμίζουν την *καλή τάξη κι αρμονία της πατρίδος*⁷⁶. Μάλιστα η επιστροφή των νόμων στην αρχική πηγή εξουσίας, το θεό, γίνεται από τον ίδιο τον Μακρυγιάννη, ο οποίος θεωρεί τους νόμους που θεοπίστηκαν από τη Συνταγματική Εθνική Συνέλευση, πατριικούς νόμους του θεού, και το Σύνταγμα ως το *λαμπρό Ευαγγέλιο του θεού*⁷⁷, που τους τα έδωσε για να ζήσουν μαζί με τον επίτροπό του το βασιλιά ως πατέρας με τα παιδιά.

Στο οικογενειακό αυτό σχήμα ο λαός, αντιστοιχεί όπως είπαμε, στα παιδιά. Σε επιστολή του 1862 προς τους Αθηναίους που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα Αθηνά ο Μακρυγιάννης γράφει: *Αγαπητά τέκνα της πατρίδος, ο πατριώτης σας Μακρυγιάννης σας είπε και σας λέγει ποία ημπορούν να μας κυβερνήσουν· η αγάπη μεταξύ μας, η ηουχία, και καλή τάξη. Αυτά τέκνα του θεού τα οποία με υπεσχέθητε ότι θα τηρήσετε, τα είδα εμπράκτως από τα αγαθά σας αισθήματα.*

Τέλος, στα πλαίσια πάντα της οικογενειακότητας της πατρίδας εντάσσεται και η κλητική προσφώνηση ή ο χαρακτηρισμός αδελφοί, με το οποίο ο Μακρυγιάννης αποκαλεί τους συναγωνιστές ομοϊδεάτες του⁷⁸, και το οποίο βέβαια αποτελεί κοινό τόπο στην εποχή αυτή: *Από καλοσύνη τους ήταν με τ'εμένα όλαι ως αδελφοί και θέλησαν να μ'έχουν μεγαλύτερόν τους σιτίμιοι κι αγαθοί πατριώτες οι αξιωματικοί* (Απομν. Β σ. 37-38). Εκτός από αυτές τις κλητικές αναφορές στα Απομνημονεύματα, στον όρκο του 1848 υπάρχει η φράση *να μας δυναμώσης να τους βοηθήσωμεν αδελφικώς* (Παρ. σ. 235-36) και στον επόμενο όρκο του 1849 *να είμαστε ενωμένοι ως αδελφοί* (Παρ. σ. 236). Πίσω από την αδελφική ιδέα, όπως και πίσω από την ιδέα της πατρίδας-μητέρας-οικογένειας υπάρχει η πολιτική αρχή της ενότητας, κυρίαρχο εθνικό αίτημα στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, η οποία υπηρετείται μέσα από αυτά τα σχήματα. Και φυσικά οι έννοιες αυτές δεν μονοπωλούνται από τον Μακρυγιάννη, αλλά κυκλοφορούν στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα⁷⁹.

Από το οικογενειακό σχήμα της πατρίδας-μητέρας και των πολιτών-τέκνων της πατρίδας φαίνεται να αποκλίνει ο Μακρυγιάννης όταν ταυτίζει την πατρίδα ειδικότερα με τον απλό λαό και κυρίως με τους αγωνιστές. Από τη μελέτη των σχετικών χωρίων παρατηρούμε ότι αυτό συμβαίνει σε περιόδους κρίσης, όταν το πρόβλημα της αδικίας οξύνεται. Τότε τα μεταφυσικά-ιδεατά σχήματα υποχωρούν και η πραγματικότητα εκφράζεται άμεσα και απροσχημάτιστα. Άλλωστε ο Μακρυγιάννης δεν έχει φτάσει στο σημείο να ξεχωρίζει τα πράγματα από τις ιδέες. Ακόμα και οι αφηρημένες έννοιες δεν τον οδηγούν πουθενά, σε καμιά μεταφυσική θεώρηση. Τα μεγάλα θέματα τα συναρτά με πεζά καθημερινά προβλήματα, τα οποία όμως δε γίνονται γι αυτό το λόγο μη ποιητικά στη συνείδησή του⁸⁰.

Η ταύτιση της πατρίδας με τους αγωνιστές, η παραλλαγή του βασικού μοντέλου πατρίδα-μητέρα, αγωνιστές-παιδιά που απαντά στον Μακρυγιάννη, αποτελεί συνείδηση ισχυρή και κοινή στην περίοδο του αγώνα. Οι οπλαρχηγοί στην πολιορκημένη Ακρόπολη το 1826, μεταξύ των οποίων είναι και ο Μακρυγιάννης, θα δηλώσουν: *Ότι η Πατρίς δεν είναι άλλο παρά ημείς εαυτοί*. Η πατρίδα σαν κοινωνική αξία ανήκει κυρίως στους αγωνιστές που μόχθησαν και την αποκατέστησαν. Επομένως οι αδικίες τους δεν είναι παρά αδικίες που καταφέρονται εναντίον της πατρίδας: *Δεν είναι ξένα βοηθήματα αυτά και σκοποί, αλλά είναι φωνή της πατρίδος, φωνή των πληγυμένων, φωνή των φονευμένων, φωνή των χηρών και ορφανών οπού έμειναν δυστυχείς* (Αρχ.

σ. 351). Έτσι οι δύο έννοιες, αγωνιστές και η φυσική τους προέκταση, ο λαός, ταυτίζονται στη συνείδηση του Μακρυγιάννη: *πρώτον λέγω εις τους αγωνιστάς κάθε τάξεως, οπού μου λένε πως δυστυχούν, ότι η δυστυχία τους είναι και αυτωνών και όλης της πατρίδος* (Απομν. Παρ. σ. 245 (: Αρχ. σ. 295)). Ο Φωτάκος θα θεωρήσει μέσα από την ίδια οπτική τα "δικαία της πατρίδος και των στρατιωτών"⁸¹. Όπως παρατηρεί και ο Γ. Βλαχογιάννης σχετικά με το θέμα αυτό⁸² ήταν φυσικό οι ελευθερωτές του κράτους να νομίζουν ότι όταν αυτοί δυστυχούσαν, ήταν αδύνατο να ευτυχεί η πατρίδα την οποία οι ίδιοι δημιούργησαν· έτσι η τύχη του κράτους κατ'ανάγκη ταυτίζονταν με τη δική τους τύχη. Μάλιστα ο ίδιος ερευνητής θα προωθήσει την ταύτιση στο πρόσωπο του ίδιου του Μακρυγιάννη⁸³, ο οποίος γίνεται το κέντρο της πατρίδας και κρίνει την κατάσταση της σύμφωνα με τη δική του κατάσταση. Τα ανοιχτά τραύματα και οι πληγές του σώματός του οι οποίες αν επουλώνονταν θα ήταν γλυκιά ανάμνηση ενδόξων ημερών, αποτελούσαν τώρα τραγική συμβολική εικόνα των τραυμάτων της πατρίδας, εικόνα ζωντανή, παραγμένη από την αγωνία του θανάτου. Η φαντασία του ερεθισμένη από τον διαρκή πυρετό, και τις εκούσιες στερήσεις συνέχεε τη δυστυχία του με τη δυστυχία της πατρίδας και αντίστροφα, ώστε η απελπισία από αυτή την ταύτιση να αξύνει ακόμη περισσότερο τους σωματικούς και ηθικούς του πόνους. Αλλά και ο ίδιος ο Μακρυγιάννης εξαρτά απόλυτα την πολιτική και κοινωνική του ύπαρξη από την πατρίδα (Απομν. Γ σ. 60· βλ. και Δ σ. 159), ενώ η ταύτισή του αυτή είχε αρχίσει να γίνεται ήδη από τους συγχρόνους του (Αρχ. σ. 398). Η πατριωτική δράση, λοιπόν, των τέκνων της πατρίδας πρέπει να αναγνωριστεί από αυτήν, να δικαιωθεί. Η φράση *η πατρίς χάριτες χρωστάει*⁸⁴ επαναλαμβάνεται αρκετές φορές στο κείμενο των Απομνημονευμάτων υπογραμμίζοντας την ανάγκη της μητρικής αναγνώρισης και δικαίωσης στην υϊκή προσφορά.

β) Βικαστικές και αλληγορικές παραστάσεις της πατρίδας

Σε μια άλλη κατηγορία συμβολικών παραστάσεων ή εκφράσεων προβάλλεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της πατρίδας που είναι αυτές οι καταστάσεις του ελληνικού λαού στις διάφορες φάσεις της ιστορίας του. Για να

εικονογραφήσει. ο Μακρυγιάννης τους κοινωνικούς αγώνες, όπως έχει παρατηρηθεί, χρησιμοποιεί μίαν αλληγορία που σκιαγραφεί πολύ πλατιά το θέμα⁹⁵. Αυτό μπορεί να συμβαίνει όχι μονάχα γιατί θέλει να κρατήσει μυστικές τις ιδέες του, αλλά κυρίως γιατί δεν μπορεί αλλιώς να τις μορφοποιήσει με αμεσότερο τρόπο. Τις παραβολές, τις αλληγορίες, τους αβαθείς συμβολισμούς, τα χρησιμοποιεί ο αγράμματος Μακρυγιάννης για να εκφράσει ιδέες σύνθετες, τις οποίες η εξοικείωσή του με το λιτό γλωσσικό υλικό της προφορικής του γλώσσας δεν του επέτρεπε να διατυπώσει με τάξη και ενάργεια⁹⁶.

Τα εικονιστικά στοιχεία τα εξετάζουμε ως φορείς μιας σημασίας και αυτή η οπτική δεν καθιστά απαραίτητη την ιστορική διάσταση των εικόνων. Στην περιγραφή της πρώτης εικόνας με την άλωση της Κωνσταντινούπολης η σιλαβωμένη πατρίδα προσωποποιείται με αλισσοδεμένη γυναίκα της οποίας τα παράσημα είναι πεταμένα (Απομν. Γ σ. 108). Κατά την εποχή εκείνη η φράση "η Ελλάς ειδυθείσα την δόξαν της" ήταν κοινότητα, και αυτή την έννοια οπτικοποιεί ο Παναγιώτης Ζωγράφος⁹⁷. Τα παράσημα είναι τα άρματα, όπως φαίνεται στην εικόνα και στη λεζάντα που τη μεταποιεί σε λόγο και την επεξηγεί: το ξαρμάτωμα του πολεμιστή είναι πράξη ατιμωτική και η πιό βαριά ποινή ατίμωσης για έναν κλέφτη. Η δουλεία λοιπόν της πατρίδας είναι κατάσταση προσβλητική γιατί ισοδυναμεί με ατίμωση.

Η αλληγορική εικόνα στον τελευταίο πίνακα του Μακρυγιάννη έχει βασικά το ίδιο θέμα, πράγμα που δείχνει τη στενή νοηματική σχέση με τον προηγούμενο πίνακα. Παριστάνει τη δραματική μορφή γυναίκας με χυμένα μαλλιά, της οποίας την καρδιά βγάζει ο Άρμανσπεργκ. Αν και τα στοιχεία των ξέπλεκων μαλλιών είναι γνωστό από τις πενθούσες γυναίκες⁹⁸, το θέμα ωστόσο δεν παραδίδεται από αλλού. Με τον τρόπο αυτό ο Μακρυγιάννης καταγγέλλει το κοινωνικό πρόβλημα της τυραννικής εξουσίας του Βαυαρού αντιβασιλιά, από τον οποίο ο ίδιος είχε κινδυνέψει. Και στις δύο περιπτώσεις η δουλεία ισοδυναμεί με ηθικό και φυσικό θάνατο.

Σε άλλη αλληγορία ο Τούρκος κατακτητής θεωρείται το θηρίο που κατείχε την πατρίδα, όταν το θηρίο είχε την πατρίδα (Απομν. Β σ. 31), θα πει ο Μακρυγιάννης. Η εικόνα προφανώς προκύπτει από την έτοιμη παράδοση των λαϊκών μύθων και παραμυθιών τους οποίους ο λαϊκός αγωνιστής προσαρμόζει κατά την περίπτωση, ανάλογα δηλαδή με την προσωπική του βίωση⁹⁹.

Με την απελευθέρωση η πατρίδα αποκτά πολιτική οντότητα⁹⁰, ανασταίνεται (Απομν. Α σ. 161) και βγαίνει εις την κοινωνία του κόσμου (Απομν. Β σ.31). Είναι σημαντική η πολιτική συνείδηση που επισημαίνεται στη διαστολή ανάμεσα στην αυθαίρετη άσκηση εξουσίας, στα καπετανλίκια, τα κλέφτικα πράματα, όταν ήταν οι Τούρκοι εις την πατρίδα μας αφεντάδες, και στο ήθος του αγώνα για την ελευθερία -εμείς παιδευόμαστε δια λευτεριά. Την ίδια ιδέα της πατρίδας που έχει αποκτήσει πολιτική οντότητα αποδίδει εικαστικά ο Παναγιώτης Ζωγράφος. Στην πρώτη εικόνα της πρωτότυπης σειράς η πατρίδα είναι αρματωμένη· στην αντίστοιχη εικόνα των αντιγράφων, που βρίσκεται επίσης στην πρώτη θέση της σειράς, και η οποία φέρει τον τίτλο "η δικαία απόφασις του θεού δια την απελευθέρωσιν της Ελλάδος", η πατρίδα φορεί άσπρο φόρεμα, κρατά στο χέρι φτερό για γράψιμο, ενώ ένας άγγελος, κατεβαίνοντας από ψηλά, της φέρνει μέσα σε δίσκο στεφάνι, ίσως από δάφνη, και μιαν αρχαία περικεφαλαία. Η ίδια γυναικεία μορφή, ντυμένη πάντα με την άσπρη φορεσιά, εικονίζεται στην τελευταία εικόνα, αρ. 24 της πρωτότυπης σειράς και αρ. 23 των αντιγράφων· στην εικόνα αυτή η πατρίδα φορεί στο κεφάλι την περικεφαλαία, κρατά στο χέρι το ίδιο φτερό και στο άλλο το δάφνινο στεφάνι που της είχε προσφέρει ο άγγελος, και το οποίο προορίζεται να στεφανώσει τους Φιλέλληνες. Η νοηματική ενότητα της πρώτης και της τελευταίας εικόνας δείχνει ότι ο Μακρυγιάννης συνέλαβε τις δύο συγχρόνως. Τα εικονογραφικά σήματα που χρησιμοποιεί ο Ζωγράφος είναι προφανώς δυτικής προέλευσης, αλλά μεταγραμμένα στο ύφος της παραδοσιακής τέχνης⁹¹. Όπως θα δούμε και για τον Μακρυγιάννη η αρχαία δόξα, που σημαίνεται εδώ με την περικεφαλαία, είναι στοιχείο τιμής και προαγωγής της ιδέας της πατρίδας· άλλωστε η ιδεολογία του πελάτη με το ζωγάφο του είναι κοινή, αφού ανήκουν στο ίδιο κοινωνικό στρώμα.

Το ίδιο επικίνδυνος με τον εξωτερικό εχθρό κρίνονται και οι πολιτικοί: η καημένη πατρίδα, η αθώα θα συντριφτή ότι πίσσου οι λύκοι θα φάνε τα πρόβατα, κρίνει ο Μακρυγιάννης. Στην αλληγορία είναι φανερή η αντιστοιχία της αθώας πατρίδας με πρόβατα και των λύκων, που συμβολίζουν την αρπαγή και την αδικία, με τα όργανα της εξουσίας. Σε άλλο σημείο παριστά την κατάληψη των κρατικών αξιωμάτων από τους πολιτικούς με τη λεκτική εικόνα του γυμνώματος της πατρίδας: θρηνεί για τη δυστυχισμένη του πατρίδα που τη γυμνώνουν οι ιδιοτελείς. Στην αποστροφή του μάλιστα αυτή ο Μακρυγιάννης ταυτίζει την πατρίδα με το θρόνο, τον οποίο

ξεγυμνώνουν οι πολιτικοί από τους τίμιους ανθρώπους, προφανώς γιατί τα αξιώματα συνεχονται με το θρόνο⁹², ως σύμβολο εξουσίας. Τέλος, στο ψηφιδωτό της αυλής η πατρίδα παριστάνεται με κύκλο που περιβάλλεται από τις λόγχες της τυραννίας (Απομν. Γ σ. 109). Το κυκλικό σχήμα μπορεί να σημαίνει ως σχηματοτική παράσταση την ιδέα της πολιορκημένης πατρίδας⁹³.

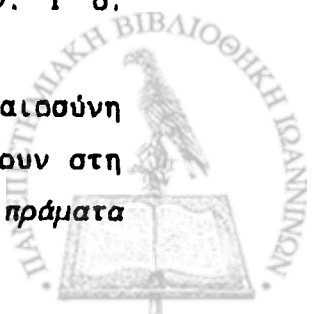
Είναι φανερό ότι στις αλληγορίες του ο Μακρυγιάννης τόσο τις λεκτικές όσο και σε εκείνες των εικόνων και του μωσαϊκού της αυλής, δεν απσμαικρύνεται από τη λαϊκή παράδοση. Τα ζώα που χρησιμοποιεί έχουν τις ιδιότητες με τις οποίες είναι φορτισμένα στους ελληνικούς λαϊκούς και ξένους μύθους⁹⁴. Σε άλλη περίπτωση η επίδραση από το θρησκευτικό κείμενο είναι προφανής (Απομν. Δ σ. 208). Τέλος, όπως έχει υποστηριχθεί, "η ντόπια παραδοσιακή ζωγραφική ήτανε το φυσιολογικό πλαίσιο, που μέσα του ξετυλίγονταν η πλαστική σκέψη και των δύο", δηλαδή του Μακρυγιάννη και του ζωγράφου του⁹⁵.

3. Πολιτική και ηθική έννοια της πατρίδας.

α). Η δικαιοσύνη της πατρίδας

Το στοιχείο που θέτει σε λειτουργία το ιδεολογικό σύστημα της οικογένειας είναι η δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη νοείται σε σχέση με τους αγώνες και τις θυσίες για την πατρίδα. Σύμφωνα με αυτό το κριτήριο η πατρίδα ως μητέρα και οικογένεια έχει οικονομικές και ηθικές υποχρεώσεις στους αγωνιστές που την ελευθέρωσαν. Ηθικό χρέος είναι η τιμή, η δόξα, η ακολιμητη μνήμη των ηρώων. Έκφραση αυτού του χρέους αποτελεί το δάφνινο στεφάνι με το οποίο η πατρίδα στεφανώνει την πλάκα με τα ονόματα των Φιλελλήνων στον 23ο πίνακα του Μακρυγιάννη (Απομν. Γ σ. 109). Τα υλικά αγαθά είναι βαθμοί, χρήματα, γη (Απομν. Α σ. 169). Η αντίληψη ότι τα αγαθά της πατρίδας ανήκουν στους αγωνιστές είναι η πιο ισχυρή στο Μακρυγιάννη: θα την υποστηρίξει δυναμικά στην κοινωνική του πρακτική και την ιδέα αυτή θα παραστήσει στο ψηφιδωτό της αυλής με το δέντρο, τους καρπούς του οποίου αγωνίζονται να μαζέψουν οι αγωνιστές (Απομν. Γ σ. 109).

Εκείνοι που θα αποδώσουν την οφειλόμενη από την πατρίδα δικαιοσύνη είναι οι πολιτικοί, τους οποίους, για τον ρυθμιστικό ρόλο που έχουν στη διαχείριση των κοινών, ο Μακρυγιάννης αποκαλεί κεφαλές εις τα πράματα

της πατρίδος (Απομν. Δ σ. 197). Η πολιτική αρχή ανήκει σε διαφορετική ιδεολογική αρχή από εκείνη της πατρίδας, αποτελεί συνέχεια και προέκταση της πατρικής εξουσίας στη μεγάλη οικογένεια που είναι για το Μακρυγιάννη η πατρίδα, την αρχή της οποίας κατέχει ο θεός. Η σχέση αυτή καθιστά τους πολιτικούς προέκταση της δικαϊκής αρχής την οποία προσβέυει ο θεός.

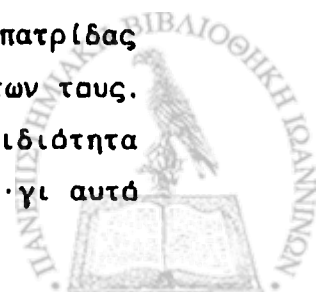
Όταν οι πολιτικοί απονέμουν την οφειλόμενη από την πατρίδα δικαιοσύνη, ερμηνεύουν και υλοποιούν το χρέος του, η σχέση με την πατρίδα είναι αρμονική και η πολιτική αρχή φαίνεται σα συνέχεια και προέκτασή τους: σύμφωνα με αυτή τη λογική θεωρεί το δικαίωμα πολιτικής εκπροσώπησης του Στρατιωτικού στις Εθνικές Συνελεύσεις ως επιβράβευση των αγώνων του από την πατρίδα, η πατρίς το βράβεψε δια όλα αυτά και τόδωσε το δικαίωμα νάχη πληρεξουσίου⁹⁶. Αποτέλεσμα της χρηστής διοίκησης, αυτής που ο Μακρυγιάννης αποκαλεί πατριωτική, είναι η ομόνοια της πατρίδας: *αν συμπεριφερθεις πατριωτικά κατεξοχήν εσύ, θα πει στον Γκούρα, που ήταν αρχηγός στην Αθήνα, θα δοξαστείς και ο ίδιος και η πατρίδα θα ευτυχήσει, αν όχι, η πατρίδα θα δυστυχήσει* (Απομν. Α σ. 192). Παρόμοια ειρηνική συνύπαρξη εξουσίας και πατρίδας διαπιστώνουμε στην κριτική του για την πολιτική των πρώτων χρόνων του Καποδίστρια. Τότε που δεν τον επηρέαζαν οι μεγάλοι πολιτικοί, ο Κυβερνήτης ήταν με την πατρίδα, τον αγαπούσε όλος ο λαός και δυο χρόνια κυβέρνησε καλά (Απομν. Βπ. σ. 210). Το ίδιο ισχύει και για το βασιλιά, η άμεση προέλευση του οποίου από το θεό καθιστά την υποχρέωση της δικαιοσύνης περισσότερο διάφανη και επιτακτική: προτρέπει να συνδεθούν τα συμφέροντα της πατρίδας με τα συμφέροντα του Συνταγματικού Θρόνου γιατί εκτιμά ότι από την στέρωσή του κρέμαται του λοιπού και η ευδαιμονία της φιλτάτης μητρός Ελλάδος και η δόξα αυτής ενώπιον των ευνομούμενων εθνών (Αρχ. σ. 355).

Η διάσταση ανάμεσα στην πατρίδα και την κυβερνητική εξουσία δημιουργείται από τη στιγμή που ο βασιλιάς και οι πολιτικοί αδικούν τους αγωνιστές και σε προέκταση το λαό. Η αδικία αυτή είναι συγχρόνως και αδικία της πατρίδας γιατί εμφανίζεται αγνώμων στα τέκνα της: πολλοί από αυτούς, θα πει για τους αγωνιστές ο Μακρυγιάννης, σκοτώθηκαν στον πόλεμο· άλλοι έμειναν αιχμάλωτοι, άλλοι πληγώθηκαν, και τώρα, μετά την απελευθέρωση της πατρίδας, τους βλέπει να περπατούν στους δρόμους γυμνοί και ξυπόλυτοι. Βλέπει τις χήρες και τα ορφανά να ζητούν έλεος για να

χορτάσουν την πείνα τους, και να περιφέρονται με δάκρυα στα μάτια, προξενώντας ντροπή στην αγάριστη πατρίδα, για την οποία έχασαν τους άντρες και τους γονείς τους⁹⁷. Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής είναι ο διχασμός των Ελλήνων: αυτή η αδικία, θα κρίνει ο Μακρυγιάννης, κάνει σήμερα πολλούς Έλληνες να αγανακτούν εναντίον της πατρίδας και να βλέπουν ο ένας τον άλλο σαν εχθρό χειρότερο από τον Τούρκο⁹⁸.

Παρατηρούμε δηλαδή ότι όπως το αίτημα για απονομή δικαιοσύνης δημιουργεί την ιδέα της δίκαιης πατρίδας, με ανάλογο τρόπο η αδικία που διαπράττεται από την πολιτική ηγεσία μεταβιβάζεται επίσης στην πατρίδα και δημιουργεί την έννοια της αγάριστης πατρίδας. Στην περίπτωση αυτή η διάσταση πατρίδας και εξουσίας είναι προφανής. Η αντίθεση ανάμεσα στην ιδέα της δίκαιης πατρίδας, που εκφράζει το ευκαίλο, και στην πραγματικότητα της άδικης πατρίδας, δίνει και το περιεχόμενο των κοινωνικών συγκρούσεων μέσα στις οποίες ζει ο Μακρυγιάννης.

Στην άρση αυτών των αντιφάσεων στρέφονται οι πολιτικοί του αγώνες. Η πίστη στην ιδέα της δίκαιης πατρίδας μένει σταθερή και αδιατάρακτη. Η έννοια της άδικης πατρίδας, δεν υπάρχει ως προκατάθεση στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, αλλά είναι το αποτέλεσμα της άδικης άσκησης εξουσίας από τους πολιτικούς και το βασιλιά. Ειδικότερα μάλιστα καταφέρεται κατά των πολιτικών γιατί αυτοί με την πολιτική που ασκούν παρουσιάζουν άδικη την πατρίδα καθώς τη χρησιμοποιούν για τα δικά τους συμφέροντα: συμβάλει δηλαδή στους φτωχούς μεν να λένουν ότι η πατρίδα είναι φτωχή, και στους κλάικες τους, αντίθετα, να την αποδεικνύουν πλούσια. όμως, εάν η πατρίδα είναι φτωχή, όπως και είναι βέβαια, έπρεπε να είναι φτωχή για όλους, και όχι μόνον για εκείνους, οι οποίοι δοκιμάστηκαν σε τόσους αγώνες και περιήλθαν σε ελεεινή κατάσταση για την ελευθερία της. Η άδικη πατρίδα σε σχέση με τους αγωνιστές είναι συγχρόνως και άδικημένη από τους πολιτικούς, -εδώ είναι το σημείο της ταύτισής της με τους αγωνιστές- : *Αφού λοιπόν η πατρίς μας έγινε βασίλειον, επιθυμούσιν όλοι οι τίμιοι άνθρωποι να σέβεται ως πατρίς ελευθερωθείσα και ζυμωθείσα με τα αίματά μας και όχι να καταντά παλαιόφαθα των ιδιοτελών και δολίων ανθρώπων* (Αρχ. σ. 376). Στη συνείδηση του Μακρυγιάννη πατρίδα και αγωνιστές συμψύρονται, αποτελούν μια ενότητα: σεβασμός της πατρίδας σημαίνει σεβασμός των τίμιων πολιτικών, αναγνώριση των δικαιωμάτων τους. Όταν αυτό αθετείται και καταστρατηγείται, επαναλειτουργεί η ιδιότητα των τέκνων της πατρίδας και του χρέους των να την αποκαταστήσουν· για αυτό

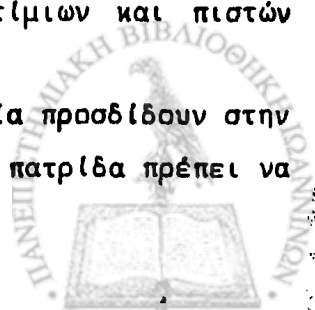
θα πει για τους πολιτικούς *ας στοχαστούν αυτοί οι καλοθελητές της πατρίδας ότι δεν γινόμαστε σκλάβοι τους διότι επιθυμούμε να ζήσουμε ειρηνικά με τον αγαθό βασιλιά μας* (Αρχ. σ. 376). Η ίδια ιδέα εκφράζεται και στα Απομνημονεύματα : *Βίδα ότι η Κυβέρνησή μας έφυγε όλως διόλου από την δικαιοσύνη. Τότε έπρεπε ο κάθε αγωνιστής να προσέχει δια την πατρίδα του και τον λόγον του, να μην κυβερνιέται με το "έτζι θέλω"* (Απομν. Γ σ.122).

Η απομυθοποίηση του ρόλου του βασιλιά και των πολιτικών οι οποίοι με τις αδικίες που διαπράττουν προδίδουν την ιδιότητα του πατέρα της πατρίδας, αποτελεί ισχυρό ρήγμα στο ιδεολογικό του σύστημα, το οποίο όμως δεν αποδεικνύεται ικανό να θραύσει τις παραδοσιακές δομές της ιδεολογίας του και να τον οδηγήσει σε επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής πραγματικότητας²⁹. Με το ιδανικό της δίκαιης πατρίδας δε θα έρθει ποτέ σε διάσταση ο Μακρυγιάννης καθώς εμμένει στο δίκαιο αίτημά του.

Όμως η εξέλιξη αυτή της προσαρμογής του παραδοσιακού ανθρώπου στη νέα τάξη πραγμάτων που τείνει να επιβληθεί είναι αδύνατη για έναν άνθρωπο του χρέους, όπως είναι ο Μακρυγιάννης, ο οποίος προσηλωμένος στο παραδοσιακό ιδανικό της ενιαίας σαν μια οικογένεια πατρίδας, αμύνεται κάθε φορά που προδίδεται από την κοσμική δικαιοσύνη με την προσφυγή του στο θεό, ως τον μόνο αληθινό και δίκαιο κυβερνήτη που θα σώσει την πατρίδα (Απομν. Γ σ. 67, 91). Η προσφυγή του Μακρυγιάννη, και όχι μόνον αυτού³⁰, στην πίστη της δύναμης του θεού, θεωρείται ως ένας τελευταίος αμυντικός μηχανισμός τον οποίο αναπτύσσει η τραυματική προσωπικότητά του για να μη χαθεί.

Όσο περισσότερο μεγαλώνει η κοσμική αδικία, και παράλληλα η αδυναμία του να την αντιμετωπίσει, τόσο ισχυρότερη γίνεται η ανάγκη της προσφυγής στην αντισταθμιστική δικαιοσύνη του θεού. Μάλιστα ύστερα από τη Συνταγματική επανάσταση του 1843, όταν βίωσε τη νέα "προδοσία" των τίμιων πολιτών από το βασιλιά και τον Κωλέτη, τον οποίο κυρίως είχε εμπιστευτεί, θα εναποθέσει οριστικά πλέον όλες του τις ελπίδες για τη σωτηρία της πατρίδας στο θεό, σωτηρία που προσδιορίζεται ως αποκατάσταση της δικαιοσύνης, δικαίωση των θυμάτων, δηλαδή των τίμιων και πιστών χριστιανών, και τιμωρία των θυτών.

Τέλος οι αγώνες του ελληνικού λαού για την ελευθερία προσδίδουν στην έννοια της πατρίδας την ηθική διάσταση του σεβασμού, η πατρίδα πρέπει να

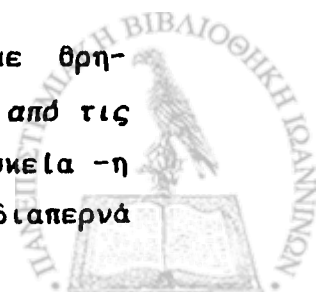
είναι σεβαστή και να μην υπονομεύεται το κύρος της από την χρήση των ιδιοτελών (Αρχ. σ. 376).

β). Η πατρίδα ως χώρος του καλού

Η πατρίδα σταδιακά οργανώνεται στη συνείδηση του Μακρυγιάννη ως ο χώρος του καλού. Η έννοια αυτή έχει στην αρχή ρεαλιστικό χαρακτήρα, η πατρίδα είχε προσδιοριστεί ως ο χώρος που θα εγγυόταν την αποκατάσταση και την ασφάλεια των κατοίκων. Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν ο Μακρυγιάννης θα βιώσει έντονα την αδικία, και θα αμυνθεί στην αρνητική πραγματικότητα με την πίστη στην ιδέα της τελικής επικράτησης των τίμιων πολιτών που γι αυτόν σημαίνει επικράτηση της δικαιοσύνης.

Ήδη από τις αρχές του 1833 οραματίζεται την πατρίδα ως χώρο που θα υπάρξουν οι τίμιοι και οι αγαθοί άνθρωποι, εκείνοι που υπερασπίζονται το δίκαιο και θα λαμπρύνεται η θρησκεία του Χριστού. Οι προδότες της πατρίδος και οι αγορασμένοι, δηλαδή οι πολιτικοί, συμφύρονται με το διάβολο και εξοστρακίζονται από την πατρίδα - οι κατάρες του Μακρυγιάννη τους στέλνουν στον Άδη να τους ρουφήξει, οι τίμιοι άνθρωποι θα τους αναθεματίζουν, και ο θεός θα τους δώσει κακόν μπελά και θα τους κάμει συντρόφους του Κάγη (Απομν. Β σ. 54). Η σύνδεση κοινωνικών καταστάσεων με θρησκευτικές έννοιες είναι φανερή. Επίσης στον πρώτο όρκο της 3ης Σεπτεμβρίου το έτος 1843 η πατρίδα προσδιορίζεται ως ομογενής χώρος του καλού σε αντίθεση με τις δυνάμεις του κακού: *Ορκιζόμαστε οι υπογραμμένοι εις τ όνομα της Αγίας Τριάδος και πάντων των αγίων και της αγαπημένης μας πατρίδος ότι να είμαστε καθεαυτό Έλληνες κι αγαθοί πατριώτες και ως τοιούτοι να φυλάμε την πατρίδα μας από κάθε κακόν και δόλον κι απάτη από τους δολερούς και απατεώνας, τους διστολείς* (Παρ. σ. 227). Ακόμη στις προσευχές του Μακρυγιάννη και κυρίως στο χρονικό διάστημα πριν από και μετά το 1850, η πατρίδα ορίζεται αποκλειστικά ως ο χώρος των τίμιων και πιστών χριστιανών, και σημαίνει την επιβολή της δικαιοσύνης επί της αδικίας την τελική νίκη του καλού και του κακού. Μάλιστα ο χώρος έξω από την πατρίδα είναι ο χώρος της κατάρας του θεού (Απομν. Γ σ. 102).

Στη διαδικασία αυτή οι πολιτικές εκτιμήσεις γίνονται με θρησκευτικές έννοιες όπως αυτή της αμαρτίας: *να μην πάθη η πατρίδα από τις ανοησίες μας* (Απομν. Δ σ. 202). Η σχέση της πατρίδας με τη θρησκεία - η πατρίδα είναι ο χώρος στον οποίο ασκείται το θέλημα του θεού - διαπερνά

την πολιτική σκέψη του Μακρυγιάννη και η πολιτική θεωρείται ιερό λειτούργημα, άσκηση αρετής, πατριωτισμού και ηθικής: *Η πατρίδα θέλει αρετή και όχι κατασκόπους* (Απομν. Γ σ. 121), λέγει, και σε άλλο σημείο παρατηρεί ότι *δεν πάγει η πατρίς ομπρός με τον πατριωτισμόν και ηθική τη δική σας, πάνε τα ξένα σας όργανα* (Απομν. Α σ. 157).

Αντίστοιχα η ιδιοτέλεια, η ληστεία, ο εγωισμός είναι έννοιες που καταστρατηγούν τη δικαιοσύνη, και υπονομεύουν την πατρίδα. Όταν συμβουλευεί τους μεταγενέστερους πώς θα επιλέξουν τη στάση τους απέναντι στην πατρίδα, λέγει ότι με τους κλέφτες, τους κόλακες, τους απατεώνες, η πατρίδα κινδύνεψε και θα κινδυνέψει. (Απομν. Α σ. 191)¹⁰¹. Ότι η πατρίδα θέλει αρετή και όχι κατασκόπους ορίζει και το δικό του πολιτικό ήθος - *δεν πιτηδεύομαι να κολακεύω τους ισχυρούς* (Απομν. Α σ. 163). Στην πατρίδα των τίμιων πολιτών, των πατριωτών και ορθοδόξων χριστιανών, αντιπαράθεται ο χώρος του κακού που στεγάζει τους αντιπατριώτες, τους ιδιοτελείς που θεωρούνται οπαδοί του διαβόλου. Το οικείο θα καθαγιαστεί στη συνείδησή του, το ξένο, που απειλεί την κλειστή παραδοσιακή λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας, θα γίνει φορέας του κακού. Είναι καινός τόπος στη λαϊκή συνείδηση η ταύτιση του ξένου με το διάβολο, κατ αναλογία θα αποκαλέσει ο Μακρυγιάννης τις εχθρικές για την πατρίδα του μεγάλες δυνάμεις *διαφταρμένες μηχανές* (Απομν. Γ σ. 114).

Ανακεφαλαιώνοντας παρατηρούμε ότι η έννοια της πατρίδας στον Μακρυγιάννη διευρύνεται σταδιακά από τον αρχικό χώρο της ιδιαίτερης πατρίδας στην ευρύτερη κοινότητα του ελληνικού έθνους. Η ισχυρή πατριωτική συνείδηση που αναπτύσσει εκφράζεται στο σχήμα της οικογένειας, του σπιτιού, του χωριού, έννοιες με ισχυρό ενωτικό χαρακτήρα. Βιδικότερα η πατρίδα φαίνεται πως οργανώνεται στη συνείδησή του πάνω στο σχήμα της παραδοσιακής πατριαρχικής οικογένειας, πατέρας και κυβερνήτης της οποίας είναι ο δίκαιος θεός και σε προέκταση η κοσμική εξουσία, η οποία οφείλει να αποδώσει τη δικαιοσύνη στα τέκνα της πατρίδας. Στην έννοια της πατρίδας ο Μακρυγιάννης μεταβιβάζει την προσωπική του αγωνία και το αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη και ασφάλεια. Κυρίως μέσα από την εμπειρία του αγώνα την ταυτίζει με τον αγωνιζόμενο λαό. Από την άποψη αυτή η πατρίδα γίνεται έννοια τραυματική, αφού ο λαός της είναι αδικημένος. Βασική λοιπόν παρατήρηση είναι ότι ο κεντρικός ιδεολογικός άξονας γύρω από τον οποίο οργανώνεται η έννοια της

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 37.
2. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα* τ. Γ (Αθήνα 1975) σ. 222. C.M. Woodhouse, *The Philhellenes* (Λονδίνο 1963) σ. 51.
3. J. A. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 28, 46.
4. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση* σ. 63, 64.
5. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 31, 34.
6. Δ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμ. πρώτος (1453-1843) (Αθήνα 1935) σ. 343.
7. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 31.
8. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα* τ. Β σ. 203, 225.
9. *Αυτό μαθαίνοντας οι πατριώτες, με παρακίνησαν να μην πάγω εκεί, να μείνω εδώ όπου η πατρίδα μου* (Απομν. Α σ. 149).
10. *Και αφού σωθήκαμε, του είπα να φύγουμε, να πάμε εις την πατρίδα μας, εις το Λιδωρίκι, να σωθούμε* (Απομν. Α σ. 116).
- Με τον ίδιο τρόπο που πατρίδα του Μακρυγιάννη είναι η γενέτειρά του, είναι και για τους Αθηναίους η Αθήνα: *ν ανοίξη κάνα δυστύχημα στην Αθήνα να κιντυνέψουν οι αθάσι, όπου τους κυβέρνησε ο παγιωμός μας εις την πατρίδα τους* (Απομν. Α σ. 193). Βλ. και: ... *Λαρίων Καράτζογλον, η πατρίδα του από την Καβάλα* (Απομν. Γ σ. 105). Επίσης, η πατρίς του από *χωριόν της Λιβαδειάς Δίστομον, Αγγελής Οικονόμος* λέγεται (Ορ. σ. 198-199). Ανάλογη χρήση του όρου «πατρίς» για ορισμένο τόπο απαντά στον "Οργανισμόν της Σάμου" που συντάχθηκε από τον Λυκούργο Λογοθέτη το Μάιο του 1821. Εκεί ο ανώτερος άρχοντας του νησιού λέγεται "γενικός διοικητής της πατρίδος" (=Σάμου). Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι αυτός έχει χρέος "να φροντίζει ... ενεργών και πράττων ... όσα κρίνει ωφέλιμα και σωτήρια εις την πατρίδα και το έθνος", δηλ. την Σάμον και την Ελλάδα. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, "Πολιτειολογικοί όροι του 1821: Έθνος, Γένος, Έλληνες" σ. 13. Στο ίδιο κείμενο, αναφέρεται η δήλωση των προκρίτων της νήσου Κάσου ότι "η πατρίς μας είναι μία πέτρα καθώς οι Σπέτσες ..." σ. 15. Στα 1819 ο Κωνσταντίνος Οικονόμου χρησιμοποιούσε τον όρο περισσότερο με την έννοια του τόπου καταγωγής στο λόγο που εκφώνησε στις Κυδωνίες. Βλ. Κωνσταντίνου Οικονόμου, *Λόγος Κυδωνιακός Β περί αγάπης της πατρίδος* (Αθήνα 1937) η παραπομπή από Αλ. Πολίτη, *Η Ανακάλυψη* σ. 30-31. Αντίθετα σε κείμενο πολιτικό στο οποίο επικρίνεται η συμπεριφορά του ανώτερου κλήρου, η λέξη «πατρίς» χρησιμοποιείται με εθνικό νόημα και συναισθηματικό φαρτισμό. Βλ. το κείμενο στο: Πασχάλης Κιτσαρηλίδης, "Ιδεολογικές συνέπειες της κοινωνικής διαμάχης στη Σμύρνη" (*Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 3 (1982) 28).
11. Βλ. Απομν. Α σ. 207. Για τον τοπικισμό του Μακρυγιάννη βλ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 192.
12. John A. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 28. Βλ. και Ν.Σ. Παπαντωνίου, *Οι μαρφέs ελεύθερου κράτους* σ. 28-38.
13. "... ημείς ήμεσθε εις θέσιν κακήν και θα πολεμήσωμεν [εν ανάγκη] με όλους τους κάτωθεν, και το κάτω [της γραφής] με την Διοίκησιν, και με το έθνος [σως όλων, εάν ιδούμεν ότι πνίγονται τα δίκαια της Ρούμελης]". Βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα* σ. 339· βλ. και σ. 341-2.
14. Guy Bourde, Herve Martin, *Les e coles historiques* (editions du Seuil, Paris 1983) σ. 134.
15. Ph. Sherrard, *Δοκίμια* σ. 147.
16. Ι. Βλαχογιάννη, *Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, Β Αρχείον του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, τόμ. 1ος (περιέχων τα ιστορικά έγγραφα) (Τυπογρ. Σ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1907) σ. 44.

17. Αρχεῖον (τόμ. πρώτος) σ. 202.

18. Γ. Α. Πετρόπουλου, *Ο Κώδιξ του νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου, 1822-1833* (Αθήναι 1957) σ. 162-3.

19. Επειδή' πολλάκις εξέφρασας την επιθυμίαν του να κατοικήσης εις την Αττικήν, όταν αι Αθήναι παραδοθώσιν εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν, τότε αυτή θέλει σοι χορηγήσει τα μέσα του να αποκτήσης εκεί μόνιμον κατοικίαν και έντιμον βίον. Εν Ναυπλίω την 16 Ιουνίου 1830 (Αρχεῖον (τ. πρώτος) σ. 155). Στα Απομνημονεύματα θα καταγράψει: 1833 Μαγίου 4 ήρθα εδώ εις Αθήνα (Απομν. Γ σ. 68).

20. Για τη διεύρυνση του νοήματος της πατρίδας από τον τόπο γεννήσεως στην κοινωνική σημασία βλ. Δ. Ν. Δάρβαρι, *Χειραγωγή εις την Καλοκαγαθίαν* (Βιέννη 1802) σ. 127 (Περὶ φιλοπατρίας, εἴτουν αγάπης της πατρίδος). "Πάντη σφαλεράς έχουσι κοινῶς οἱ ἄνθρωποι του τι ποτέ ἐστὶ πατρίς... ονομάζουσι κοινῶς τον τόπον ἢ την χώραν ὅπου ἐγεννήθη τινάς... Πατρίς κυρίως εἶναι ἐκεῖνη ἡ μεγαλυτέρα συντροφία της οποίας εἴμασθε μέλος. Ἐκεῖνη ἡ επικράτεια εις την οποία υποκείμεθα ἢ δια την γέννησιν μας ἢ διατὶ ἐκαταστάθημεν και ἐκατοικήσαμεν". Βλ. επίσης *Ελληνική Νομαρχία* σ. 86-87 τη σύνδεση της πατρίδας με την ελευθερία.

21. Βλ. *Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη* (Εἰσαγωγή) σ. 13.

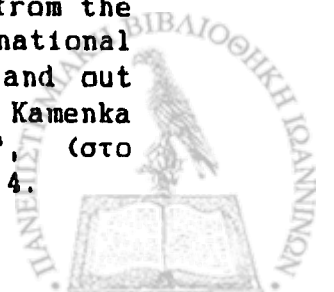
22. Ὅτι ἡ πατρίδα εἶναι στα ολοῖστια -ἡ Ρούμελη και ἡ Πελοπόννησο γιομάτη Τούρκους (Απομν. Α σ. 313). Βλ. και: Οὐθε ἔχει ἀνάγκη ἡ πατρίδα, τους λέγω, πρέπει να πάμει, και καταξοχή σ' αυτά τα νησιά... (Απομν. Α σ. 208). Βλ. και Απομν. Α σ. 161, 209, 309, Γ σ. 66, κ.ά.

23. Αυτός ο τόπος, ἡ πατρίδα μας, οποιῦ βασιλεύεις, ἦταν πρώτα ρουμάνι· ὅτ εἶχε γένει βάλτος τόσα χρόνια· κι ἐκαμιν πολλά ἀγρία δέντρα και παλιοχόρταρα· κι ἕνα μέρος ἀπὸ μας τους ντόπιους κι ἀπὸ τα ἔξω μέρη πολλοὶ ἀγαθοὶ ἄνθρωποι πήραν τα τζαπιά, τα τζεκούρια, τα φκυάρια κι ἐκοσαν ὅλες αυτές τις ἀκαθαρσίες και δούλεψαν αὐτόν τον τόπο και δίνει τώρα εἰσοδήματα, καρπούς και φρούτα ἀξιόλογα (Απομν. Γ σ. 143-4). Βλ. και: κι ὅλος ο τόπος γιομάτος Τούρκους (Απομν. Α σ. 197): ...να καίμε ἐμεις την πατρίδα μας και να σκοτωνόμαστε (Απομν. Γ σ. 69). ...με την δύναμή σας να τηράνε τα νιτερέσια τους, να γυμνώνουν την πατρίδα, καθώς το λέπετε, να παίρνουν τα καλύτερα υποστιατικά (Απομν. Α σ. 212). Βλ. και Απομν. Α σ. 271 κ.ά.

24. Ο Ν. Κασομούλης ἀποδίδει την ιδέα της ενότητας της πατρίδας με τη μοναδικότητα της ὑπαρξής της: "Ἡ πατρίς εἶναι μία: παντοῦ εἶναι ο αὐτός ἀγών· ἡ Ρούμελη ἢ Πελοπόννησος το ἴδιον κάμει", Ν. Κασομούλη, *Μνῆμηματα* σ. 447.

25. Ποιοὶ Πελοποννήσιοι και Σπαρτιάτες και νησιώτες και Ρουμελιώτες πολέμησαν τους ξέροι γενικῶς ἡ πατρίδα κι ο ἔξω κόσμος (Απομν. Γ σ. 101)· ἀπὸ μέσα το κράτος κι ἀπ' ὄξω την Τουρκιά (Απομν. Γ σ. 113)· κι ἀγρικιόμιον παντοῦ μέσα κι ἔξω (Απομν. Δ σ. 189). Βλ. και Απομν. Α σ. 211-212.

26. The Greeks, in a somewhat weaker form of national consciousness closer to tribalism, had a concept of Hellas and divided the Known world -the oikomene into Greeks and Barbarians. The Chinese distinguished the Middle Kingdom, the Centre of the World (inhabited by Chinese) from the outer barbarism inhabited by others. This sort of tribal or national consciousness, this tendency to distinguish between in group and out group, can be found throught out human history. Βλ. Eugene Kamenka (ed.), *"Political Nationalism -The Evolution of the Idea"*, (στο *Nationalism The Nature and Evolution of an Idea*, London 1976) σ. 4.

27. Μίαν φορά τα έξω τα νεργούσαν οι Κατακουζηνναίγοι με τον συμπέθερό τους τον Αρμασπέρη όχι προς όφελον της πατρίδος. Νεργήσαμεν και χάλασε αυτό (Απομν. Γ σ. 110).

28. Την ίδια ιδέα της πατρίδας που κλιμακώνεται από τη γενέτειρα μέχρι την οικουμένη αναπτύσσει ο Παλαμάς στις "Πατρίδες". Κ. Παλαμάς, Άπαντα, τ. 3 (Μπίρης, Αθήνα χ.χ. 4η εκδ.) σ. 13-24.

29. V. Rouchner, "Makryjannis" σ. 183-4.

30. Η κοινωνική κατάσταση στην Άρτα την περίοδο πριν το 1820 φαίνεται αδιατάρακτη. Σημαντικός παράγοντας ηρεμίας πρέπει να είναι η πολιτική του Αλή πασά, ο οποίος, με την πάταξη των εσωτερικών εστιών αντίστασης, εξασφάλισε συνθήκες ηρεμίας που επέτρεπαν την απρόσκοπτη εξέλιξη του εμπορίου, την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η δημογραφική σύνθεση της πόλης η πληροφορία ότι ο τούρκικος πληθυσμός ήταν υποπολλαπλάσιος σε σχέση με την αιμάζουσα χριστιανική κοινότητα. Οι πηγές στην περίοδο 1816-1817, εποχή της μεγάλης πανώλης που αποδεκάτισε τον πληθυσμό, ανεβάζουν σε 7.000 του χριστιανούς, 800 την τούρκικη μειονότητα και 100 τους Εβραίους. Η μαρτυρία προέρχεται από τον F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage de la Grece*, εκδ. Β τ. 2 (Paris 1826) σ. 278. Από την πληροφορία αυτή δε διαφέρει άλλη πηγή που παραδίδει ότι ο πληθυσμός της Άρτας το 1819 ανέρχεται σε 8.000 κατοίκους, το 1/4 των οποίων είναι Τούρκοι. Βλ. Κ. Δ. Στεργιόπουλος, "Ο πληθυσμός της Άρτας επί Τουρκοκρατίας" (*ΔΙΕΒΕ* τ. 21 (1978) 407-468).

31. *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* Παράρτημα σ. 473. Βλ. και Εισαγωγή σ. 4: "Εν αυτογράφω σωζομένη αναφορά γράφει αυτός ο Μακρυγιάννης την 15 Αυγούστου 1852. *Είμαι 56 χρονών*. Εγεννήθη λοιπόν και κατά την ιδίαν αυτού μαρτυρίαν τω 1797. Εν τη αυτη αναφορά γράφει ούτος ότι εικοσιτετραετής εμυήθη εις την Φιλικήν Εταιρίαν. Αλλ εκ δύο μαρτυριών αυτού (σ. 17 και 473) εξάγεται ότι η μύησις αυτού εγένετο τω 1820 αρχομένω".

32. Απομν. Α σ. 113 σημ. 3. Ένας άλλος παράγοντας που ενδέχεται να επηρέασε το Μακρυγιάννη στην τελική του απόφαση να δεχτεί τον όρκο είναι η επιβολή που ασκούσε πάνω του το πρόσωπο που τον μύησε, ο οικονόμος, παράγοντας με περίοπτη, όπως φαίνεται από το κείμενο, οικονομική και κοινωνική θέση στην Άρτα. Βλ. σχετικά Οράματα σ. 262-3, πβ. σ. 167.17.

33. Η συνέπεια και ένα βαθύ αίσθημα ευθύνης που τον χαρακτηρίζει ευδηλώνεται από πολύ νωρίς, π.χ. το τάξιμο στον Άγιο, η στάση στον φίλο του Σμαήλμπεη κ.ά.

34. *The Memoirs of General Makriyannis 1797-1864*, Edited and translated by H.A. Lidderdale (Oxford Univ. Press, N. York, London, Toronto 1966) σ. XIII.

35. V. Rouchner, "Makryjannis" σ. 190-1.

36. Ο πόλεμος που αρχίζει σχεδόν στα μέσα του 1820 μεταξύ Αλή πασά και Σουλτάνου έχει επιπτώσεις στον πληθυσμό. Η αναταραχή άρχισε με τις μετακινήσεις των στρατευμάτων. Επειδή η Άρτα αριθμήθηκε μεταξύ των αμυντικών κατά του Σουλτάνου θέσεων, αποφασίστηκε η ενίσχυση της φρουράς της, και σύμφωνα με τις πηγές οι μισοί από τους 8.000 άνδρες του Αλή πρέπει να εγκαταστάθηκαν στην Άρτα, η οποία τελικά χρησιμοποιήθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό από την Πρέβεζα. Ο Μπαμπά πασιάς με τμήμα του Σουλτανικού στρατού κινήθηκε κατά του Αλή το θέρος του 1820. Το διάστημα της άφιξης του παραδίδεται από 20 Ιουλίου μέχρι τέλος Αυγούστου. Στο μεταξύ είχε προηγηθεί η αποστολή στην Άρτα του Ελμάζ Αλή Μέτζιου, έμπιστου του Αλή, με 3.000 Αρβανίτες, που κατέλαβε το φρούριο της πόλης μετά την παρασπονδία του φρούραρχού της Ντελή πασά Ιρεμέτη, ο οποίος

είχε αρχίσει μυστικές συνεννοήσεις με τον αντιπρόσωπο του Σουλτάνου. Βλ. Κ. Δ. Στεργιόπουλου, "Ο πληθυσμός της Άρτας" σ. 408-410.

Η εχθρότητα του Μακρυγιάννη για τον Αλή εξηγείται από την αρπακτικότητα του τυράννου μετά τον λοιμό του 1816. Τότε ο Αλής δήμευσε όλων "των εξαντωθέντων την περιουσίαν" και μοίρασε τις οικίες και τα χρήματα των Αρτινών που απεβίωσαν σε όσους υποχρέωσε να μετοικήσουν στην αποδεδειγμένη από το λοιμό πόλη. Όμως η διανομή αυτή συνοδεύονταν με την υποχρέωση να καταβάλλουν το τρίμημα για κάθε ακίνητο σύμφωνα με την εκτίμηση που έκανε ο ίδιος. Επίσης ενώ άνοιξε τις σιταποθήκες του και μοίρασε τρόφιμα στον πληθυσμό που λιμοκτονούσε πήρε για αυτό αυξημένη αποζημίωση από Χριστιανούς, Εβραίους και Μουσουλμάνους. Κ. Δ. Στεργιόπουλος, Ο πληθυσμός της Άρτας σ. 406 και 450.

37. Όμως αφανίστη και όντως ο τόπος όλος της Ρούμελης και καταξοχή Γιάννενα και Άρτα και όλα εκείνα τα μέρη τα ρήμαξαν όλως διόλου (Απομν. Α σ. 116).

38. Πβ. τη μαρτυρία σύμφωνα με την οποία η αποφυλάκιση του Λιδορίκη έγινε χάρη στην προσωπική επέμβαση του Ομέρ Βρυώνη, βλ. Τάνη Λάπα, Αθανάσιος Λιδορίκης, ο σφραγίδαφύλακας του Αλή πασά, *Ηπειρωτική Έστια*, (τομ. ΤΔ' 725-733) σ. 726-727.

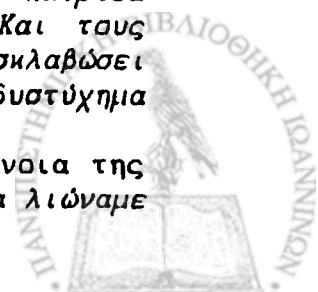
Η φυλάκιση του Μακρυγιάννη τοποθετείται στις αρχές του 1821, ενώ η Ήπειρος ήταν ανάστατη από τα σουλτανικά στρατεύματα (βλ. ΙΒΕ, τ. ΙΒ, σ. 72). Άλλος ένας έμμεσος προσδιορισμός ότι φυλακίστηκε στις αρχές του 1821 είναι ότι τη χρονιά αυτή συμπλήρωσε τα δέκα χρόνια υπηρεσίας του κοντά στον Λιδορίκη, υπηρεσία που άρχισε το 1811 σε ηλικία 14 ετών και διάρκεσε μέχρι την αποφυλάκισή τους (Απομν. Α σ. 115). Αμέσως μετά τη σωτηρία του ο Μακρυγιάννης ανέλαβε την κατασκοπευτική αποστολή για την Πάτρα (13 Μαρτίου 1821).

39. Αφού ήταν πολλή Τουρκιά εις Άρτα και Πρέβεζα και Σούλι και άλλα μέρη της Ήπειρος οπού τα βαστούσε ο Αλήπασας. καθώς και στα Γιάννενα ήταν παντού δύνამες μεγάλες του Σουλτάνου και βάλαν και σφίξη και μάζωναν και τ' άρματα των Ρωμάλων και να βουλώσουνε και τον πάλτο της μπαρούτης, του μολυβιού, των στουρναριών της Άρτας... Και έβαλε χρήματα ο αγείμνηστος Κοράκης ... και εγώ και αγοράζαμε με τρόπον άρματα και τα κρύβαμε ... (Απομν. Α σ. 115-6).

40. Βλ. Γ. Πετρήσ, *Μακρυγιάννης* σ. 37.

41. Βλ. π.χ. τη φράση και δι αυτό το μέγα έγκλημα πρέπει να σκοτωθούμε όλοι και να χαθεί και η πατρίς (Απομν. σ. 207). Η αντιστοιχία αυτή φαίνεται επίσης και στα χρόνια που ακολουθούν: Στην αρχή δεν τον ρεθίζετε εσείς οι μεγαλοκέφαλοι, θα πει για τον Καποδίστρια, και ήταν με την πατρίδα. Τον αγαπούσε όλος ο λαός και δυό χρόνια κυβέρνησε καλά (Απομν. Βπ. σ. 210). Όταν ο Δράμαλης κι οι άλλοι πασάδες με τόσες χιλιάδες φοβερίζουν την δυστυχι-ομένη πατρίδα και κιντυνεύει (Απομν. Α σ. 154), σε αντιστοιχία με το και οι Τούρκοι μας ήρθε άνθρωπος και μας είπε ότι έρχονται ολοένα κι ετοιμά-ζονται να μπουνε μέσα και θα σκλαβώσουνε τον κόσμο (Απομν. Α σ. 167). Και δι αυτά προσκύνησαν τα χωριά της Αθήνας και βαστάχτη ο Κιτάγιας και σκοτώθησαν τόσος κόσμος κι αφανίστη ο τόπος όλως διόλου (Απομν. Α σ. 191) είναι ισοδύναμο με τη φράση βασανίζετε την πατρίδα ... κι αφανίσετε ... αυτήνη την πατρίδα (Απομν. Γ σ. 71). Βλ. επίσης την αντιστοιχία στις φράσεις Και τους παράγγειλα να φύγουν ότι θα βγει ο Μπραΐμης και να μην τους σκλαβώσει (Απομν. Α σ. 251) και πιάνω τους Αβαρίνους, να μη γένη αυτό το δυστύχημα της πατρίδος (Απομν. Α σ. 236).

42. Για την αναγωγή από ένα μέρος του λαού στην γενική έννοια της πατρίδας βλ. επίσης τις φράσεις ότι θα κιντύνευε η Μύδρα ... θα λιώναμε

κι εμείς και οι Νυδραίοι και ύστερα κιντύνευε και γενικώς η πατρίδα (Απομν. Α σ. 209)· και τραβούσαν όλα αυτά οι δυστυχείς Αθηναίοι δια να υπάρξουν μαζί με την άλλη πατρίδα ελεύτεροι (Απομν. Α σ. 178)· και με την δύναμή του θα λυπηθή εμάς και την πατρίδα μας (Απομν. Α σ. 304). Ακόμα ειδικότερα μάλιστα ο Μακρυγιάννης πηγαίνει από τη μονάδα, το άτομο, το σύνολο, το οποίο συνοπτικά αποκαλεί πατρίδα: και είναι τρόπος να γελάσης εσύ και γενικώς η πατρίδα (Απομν. Α σ. 119). Βλ. και: Και χάσαμεν έναν πατριώτη εξ αιτίας αυτηνού και τον έκλαψε όλη η πατρίδα· ν αραδίσουν οι άνθρωποι ελεύτερα, να μην τους γυμνώνουν και κατηγοριέται η πατρίδα (Απομν. Δ σ. 180).

43. Όταν κιντυνεύει η πατρίς, αυτός κατατρέχει τους άξιους ανθρώπους ... Αλίμονο εις την πατρίδα κι εμάς, οπού θα χαθούμε μαζί μ αυτήνη (Απομν. Α σ. 153).

44. Κι αν φερθής πατριωτικώς καταζοχή εσύ, οπούσαι κεφαλή εδώ, να η δόξα σου, να η ευτυχία σου, να η ευτυχία της πατρίδος -να και η δυστυχία αυτηνης κι εμάς, αν φερθής αλλιώςτικα (Απομν. Α σ. 192)· ... και μ έκαμαν και τώρα πάλε αρχηγόν τους και πληρεξούσιον τους, θα φυλάξω αυτούς πρώτα και τα σπίτια τους και γενικώς την πατρίδα μου, όταν βλέπω διστολεία (Απομν. Δ σ. 160).

45. Χαρακτηριστικά εκφράζει την πίστη του Μακρυγιάννη σε μια κεντρική δίκαιη μορφή εξουσίας στα πλαίσια της πατρίδας ο Κασομούλης, όταν καταθέτει ότι ο Μακρυγιάννης αν και οπαδός των Κωλέτη και Γιούρα κατά τον δεύτερο εμφύλιο, επειδή έβλεπε τις καταχρήσεις και τις παρανομίες, άρχισε να απομακρύνεται από κοντά τους. Βλ. Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα* σ. 356. Ο ίδιος άλλωστε επικρίνει ως αντιπατριωτικές τις ληστρικές ενέργειες μεμονωμένων ομάδων όπως οι Σουλιώτες και οι Μανιάτες (σ. 360, 527).

46. Βλ. Ch. Chadwick, *Συμβολισμός* (Η γλώσσα της Κριτικής 16, μεταφρ. Στ. Αλεξοπούλου, Ερμής, Αθήνα 1978) σ. 9.

47. *Ελληνική Νομαρχία* σ. 92, 193. Για τον "θείο έρωτα" της πατρίδας βλ. σσ. 42, 81, 83, 86, 92, 104, 149, 197, 227, 228· η προσφώνηση "ιερά πατρίς" απαντά στη σ. 100. Βλ. επίσης το απόσπασμα 1 του Τρίτου Σχεδίασματος των "Ελεύθερων Πολιορκημένων" του Διονυσίου Σολωμού: Μητέρα, μεγαλόφυχη στον πόνο και στη δόξ" (Άπαντα, επιμέλεια, σημειώσεις Αίνου Πολίτη, Ίκαρος, Αθήνα 1971³) σ. 238).

48. Ι. Φιλήμονος, *Δοκίμιον περί Φιλικής Εταιρείας* (Καραβίας, Αθήναι) σ. 153. Πβ. και τους στίχους του Ρήγα στο "Έγερτήριο": "Σας κράζει η Ελλάδα, σας θέλει, σας πονεί / ζητά τη συνδρομή σας με μητρική φωνή" (Άπαντα Ρήγα Φεραίου, Φιλολογική επεξεργασία Λ. Βρανούση, Βταιρεία Ελληνικών εκδόσεων, τ. 2ος σ. 730. Βλ. επίσης αντίστοιχες εκφράσεις στον Ν. Σπηλιάδη: "... να ανακτήσωσι την πολυπαθή μητέρα σας, την ωραίωv Ελλάδα, ... την φιλοστοργωτάτην μητέρα σας, την γενέτειρα των μεγάλων ανδρών", Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα* τ. πρώτος, σ. ε. Βλ. επίσης την αποστροφή του Αλ. Σούτσου, "Μητέρα έχετε την Ελλάδα, ήτις, γενέτειρα των μεγάλων ανδρών...", Αλ. Σούτσου, Άπαντα, σ. 193-4.

49. Απ. Δασκαλάκη, *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως* (Αθήνα 1966) τομ. Α', σ. 148.

50. Αρχειον (τ. πρώτος) σ. 51.

51. Αρχειον (τ. πρώτος) σ. 31 (εφ. "Φίλος του Νόμου" αρ. 127, 19 Ιουλ. 1825).

52. Στην *Ελληνική Νομαρχία* ο όρος "αδελφοί" αποτελεί κοινό τόπο, βλ. π.χ. σ. 115, καθώς και σε όλα τα επαναστατικά κείμενα. Στον όρκο που έδωσαν οι οπλαρχηγοί το 1826 στην πολιορκημένη Ακρόπολη των Αθηνών, αναφέρεται: "...να συζώμεν και συμπολιτευώμεθα αδελφικώς εν ομονοία και

αγάπη δια να φαινόμεθα γνήσιοι αδελφοί, γνήσιοι υιοί της πατρίδος". Αρχέλιον (τ. πρώτος) σ. 44. Βλ. Αρχέλιον (αυτ.) σ. 324, δημοσίευμα της εφημ. "Αιών" αρ. 468, 3 Σεπτεμβρίου 1843 "... τέκνα μιας μητρός, της πατρίδος". Στο μεταξύ ιδέες και έννοιες που έχουν την αρχή τους στον αγώνα, αφομοιώθηκαν και πήραν κάποια οριστική μορφή στη συνείδηση του Μακρυγιάννη μέχρι την εποχή που γράφτηκαν τα Απομνημονεύματα.

53. Ο V. Rouchner υποστηρίζει ότι μια ψυχαναλυτική έρευνα εύκολα θα μπορούσε να αποδείξει ότι πίσω από τη μητρική εικόνα/πρόσωπο της πατρίδας κρύβεται η ίδια η μητέρα του Μακρυγιάννη, V. Rouchner, "Μακρυγιάννης" σ. 184.

54. Βλ. και (Απομν. Γ σ. 91). Για το διάλογο βλέπε τις φράσεις: ... να ξαναειπωθής άλλη μίαν φορά ελεύτερη πατρίδα (Απομν. Α σ. 161). ... πατρίδα, αυτήνοι κατατρέχονται (Απομν. Α σ. 162). πατρίδα του χρωστάς πολλά, δια σένα πατρίδα όλα τα καταφρονεί (Απομν. Α σ. 161). .. πατρίδα, δεν μας βαστάγει η καρδιά να σου κάμωμιεν εσένα της πατρίδας μας κακό (Απομν. Γ σ. 66).

55. Όχι αρχηγόν τον κάνω καμπούλι, δια την αγάπη της πατρίδος μου, αλλά όπου κατουράγει να μου δίνη να πίνω εγώ το κάρπο (Απομν. Α σ. 298). ... και σκοτωμόν και κιντύνους και αγώνες θα τα πάθω δια την λευτερίαν της πατρίδος μου και της θρησκείας μου (Απομν. Α σ. 114). Κι όσο αγαπώ την πατρίδα μου δεν αγαπώ άλλο τίποτας (Απομν. Γ σ. 60). "Λατρευτικό, παθητικό, αγωνιώδη, θρηνητικό, υμνητικό, ερωτικό" χαρακτηρίζει ο Κυρ. Σιμόπουλος το λόγο του Μακρυγιάννη προς την πατρίδα. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, "Ιδεολογία του Μακρυγιάννη" (Διαβάζω 101 (1984) 50-3) σ. 50.

56. Αρχέλιον (τ. πρώτος) σ. 311.

57. Κατεβάζει τις εικόνες όλες και μ ορκίζει και αρχινάγει να με βάλη εις το μυστήριο (Απομν. Α σ. 114). Βλ. επίσης τη συχνότητα της λέξης μυστήριο σε σχέση με την πατρίδα, Ν.Ι. Κυριαζίδη-Ι.Ν. Καζάκης, Το Λεξιλόγιο, (τομ. δεύτερος) σ. 228.

58. Ο υπερβατικός χαρακτήρας της έννοιας φαίνεται στους όρκους του Μακρυγιάννη: Σε ορκίζω εις τ όνομα της πατρίδος (Απομν. Γ σ. 60). (...) νάχω την κατάρα της πατρίδος (Απομν. Β σ.). Βλ. και Γ σ. 113: οι ασυνήθητοι δια να κάμει ο καμείς τους σκοπούς του άλλος βγάνει την θρησκεία ομπρός, άλλος την πατρίδα -κι όσο θέλουν και σέβονται οι τοιούτοι αυτά τα γερά, τόσο καλό νάχουν.

59. Αρχέλιον (τ. πρώτος) σ. 236. Πβ. και τη φράση που υπάρχει σε ανυπόγραφο σχέδιο επιστολής η σεβαστή Διοίκησις ως μητέρα μας ως φροντίση δι όσα είναι συμφέροντα εις το στρατόπεδον τούτο (Αρχέλιον (αυτ.) σ. 86). Και ο Φωτάκος αναφερόμενος σε καταχρήσεις των Σουλιωτών θα πει ότι ο "μισθός ήτο η πατρίς των", Απομνημονεύματα, σ. 527.

60. Βλ. Φωτάκος, Απομνημονεύματα σ. 156. Ο ίδιος απομνημονευματογράφος και λαϊκός αγωνιστής θα θεωρήσει κατ αναλογία προς την πατρίδα ότι η Διοίκηση που παρέχει οικονομική βοήθεια, εκτελεί το μητρικό της χρέος, αυτ. σ. 60.

61. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα που υπάρχει ανάμεσα στους λόγους του απλοϊκού Μακρυγιάννη και στη σκέψη του Θουκυδίδη: "Εγώ γαρ ηγούμαι πόλιν πλείω ξύμπασαν ορθουμένην ωφελειν τους ιδιώτας ή καθ έκαστον των πολιτικών ευπραγούσαν αθρόαν δε σφαλλομένην καλώς μεν γαρ φερόμενος ανήρ το καθ εαυτόν διαφθειρομένης της πατρίδος ουδέν ήσσαν ξυναπόλλυται κακοτυχών δε εν ευτυχούση πολλώ μάλλον διασώζεται" Θουκυδίδης 2. 60.2-3, (εκδ. Η.Σ. Jones-J.B. Powell, Oxford Cl. Texts). Για τις ομοιότητες ανάμεσα στη σκέψη του Μακρυγιάννη και αρχαίων συγγραφέων βλ. τις παρατηρήσεις του Ι.Θ. Κακριδή στον πανηγυρικό λόγο με θέμα "Στρατηγός Μακρυγιάννης" σ. 11,13-14, 16, 18-19. Πβ. και Ελληνική

Νομαρχία σ. 101: "αλλά, πώς ημπορώ εγώ να ζήσω χωρίς πατρίδα; ... Βί αυτή η ζωή μου είναι εν δώρον της. Εγώ έζησα υποκάτω εις τους νόμους της, έπια τα ύδατά της, έφαγα τους καρπούς της. Πρέπει, λοιπόν, να την διαφεντεύσω, ως θνητός, πλην αληθής συμπολίτης, να αποκαταστήσω επωφελή και το ίδιον τέλος της ζωής μου".

62. Για τη λειτουργία του συμβόλου και τη σχέση του με την έννοια που συμβολίζει βλ. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 153-4. "Η συμβολικότητα ενός στοιχείου ξεκινά συνηθέστερα από κάποιον πρωταρχικό μύθο, που κατασταίνει την πρώτη σχέση ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες διαφορετικές οντότητες. Άλλωστε «συμβάλλω», απ όπου προήλθε η λέξη, πάει να πει «βάζω μαζί». Είναι από αυτήν τη σύμβαση, που μπορεί γενικά να είναι κι αυθαίρετη, μα κάποτε, κι ως ένα σημείο, και αιτιολογημένη, που κάποιο αντικείμενο ανταποκρίνεται, σε μιαν εποχή και σ ένα περιβάλλον, προς κάποια ιδέα (...) αυτά τα στοιχεία (τα σύμβολα) παραπέμπουν σε μια παγκόσμια υπερβατικότητα αναπαράστατη και παραγνωρίσιμη. Αμοιβαίες συνδέσεις δένουν αυτές τις υπερβατικότητες με τις ενότητες που τις αντανακλούν. Το σύμβολο δε «μοιάζει» με το αντικείμενο που συμβολίζει".

63. Την ίδια ιδέα της πατρίδας-τροφού τη συναντάμε στην περίοδο του αγώνα: η *Διοίκηση* θα φρόντιζε ως μητέρα τα συμφέροντα του στρατοπέδου στον Πειραιά (Αρχ. σ. 86). μάλιστα τώρα από κακοκαιρίες το στρατόπεδο ευρίσκεται εις μεγάλην στενοχωρίαν τροφών, και η Σεβ. Διοίκησις πρέπει να φροντίση δια να ευρίσκεται εις αυτήν την θέσιν τουλάχιστον πεντεέξι ημερών παξιμάδι δια να μη διαλύεται το σώμα· η Σεβ. Διοίκησις ως Μητέρα μας ας φροντίση δι όσα είναι συμφέροντα εις το Στρατόπεδον τούτο ... Πειραιάς 16 Φεβρ. 1827 (Αρχεϊον (τ. πρώτος) σ. 86).

64. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 161.

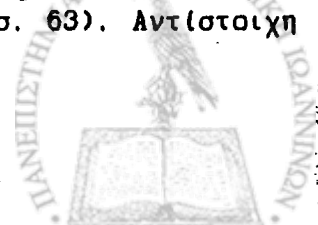
65. Βλ. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 158. Ανάλογη σύλληψη του θέματος βλ. στον Ν. Σπηλιάδη, *Απομνημονεύματα* τ. Α σ. 38.

66. Ήταν ένα παλάτι χαλασμένο και το γυρεμίσαμεν από θεμελιούθεν και το φκιάσαμεν να καθίσουμεν όλοι μέσα. Βάλαμεν εις τις πόρτες εγγλέζικες κλειδωνιές και σου δώσαμεν τα κλειδιά εσένα δια να βάλνης εκείνους οπού κοπιάσαν κι έφκιασαν το σπίτι αυτό, οπού βαστάς τα κλειδιά του λόγου σου δια να μην μπαίνη όποιος θέλη· δια κείνο σου δώσαμεν εσένα τα κλειδιά. Του λόγου σου ανοιγοκλείνοντας δια το νιτερέσιον μόνον το δικόν σου κι όχι του σπιτιού, χάλασες αυτές τις παλιοκλειδωνιές κι έβαλες εις το σπίτι κλειδωνιές τεφάρικια Ευρωπαϊκά και τις παλιοκλειδωνιές τις πέταξες εις τα σκούπρα (εις τις χάψες), εκεί οπού να μην ανεμείνη τζίτα γερή και χρήσιμη. Θυμήσου, κύριε Κωλέτη, αυτό το σπίτι είπε ο θεός να χτιστή και θέλει εκείνους οπού αγωνίστηκαν κι έγινε -θαρθή καιρός να φάξης εσύ κι οι συντρόφοι σου δι αυτές τις κλειδωνιές τις σάπιες και να μην ευρήτε καμίνια· εσείς τότε θα βαρέσετε το κεφάλι σας (Απομν. Γ σ. 75). Βλ. και Απομν. Δ σ. 167. Τέλος, σε σχέδιο αναφοράς σε άγνωστη γραφή, το οποίο απευθύνεται από τον Μακρυγιάννη προς τον Όθωνα, υπάρχει η φράση "το σπίτι σου το καταχάλασαν" (Αρχ. σ. 266).

67. "Δεν είναι κι εδώ μέρος της γενικής πατρίδος, έχων την ανάγκην της υπηρεσίας των τέκνων της". Βλ. Γ. Ψύλλας, *Απομνημονεύματα του βίου μου* (επιμ. Ελευθ. Πρεβελάκης 1974) σ. 61.

68. Πβ. ... τιμιώτατος υπερασπιστής πατρίδος, θρησκείας (Αρχ. σ. 396). ... και είμαι όλως δίδλου ο πιστός της πατρίδος και Βασιλέως)). Και μ ονόμασαν τάσι φαρφουρένιον αμόλυντο (Απομν. Γ σ. 63). Αντίστοιχη ιδέα απαντά στον Ν. Κασομούλη, *Ενθυμήματα*, σ. 409.

69. Βλ. ΙΒΕ τ. ΙΒ' σ. 23.

70. *Ελληνική Νομαρχία* σ. 69, 200. Παραλλαγή της ίδιας ιδέας απαντά στον Φωτάκος: "Η Διοίκησις, καθώς έκαμε το σχέος της το μητριόν" βλ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα* σ. 281.

71. Οι Έλληνες, κύριοι, έβαλαν τη ζωή τους πρώτα, ... και θέλει ο αγωνιστής τον πληρεξουσιόν του να του μιλήσει τα δίκια του, να λάβει τα δικαιώματά του, ότ είναι αγωνιστής και λευτερωτής της πατρίδος, δεν είναι κοπέλι (Απομν. Β σ. 17).

72. Διαφωτιστικός σχετικά είναι ο χαρακτηρισμός του Γ. Βλαχογιάννη (Εισαγωγή σ. 48): "... αυτός μεταξύ πάντων των πρωτεργατών της επαναστάσεως υπήρχε μάλιστα ο εκπροσωπών την εθνικήν συνείδησιν και το εθνικόν συμφέρον το δια της επαναστάσεως επιδιωχθέν", *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Εισαγωγή) σ. 48.

73. Πβ. και: και γέγονται όλοι οι άνθρωποι ένα, μία ποιμνη, εις ποιμήν· όλα τα τέκνα του θεού (Ορ. σ. 200).

74. Βλ. και: ... να ζήσουμεν εις το εξής και μεις καλά και ο πítροπόσ σου, ο βασιλέας μας, ως πατέρας με παιδιά, ν απολάψει τα δίκια του γερά και ακλόνηστα, και εμείς οι δυστυχιόμένοι και οι χήρες και αρφανά του αγώνος μας, Απομν. Γ σ. 143. Η σχέση του λαού με το βασιλιά δίνεται επίσης από το Μακρυγιάννη: ... και ήδη οι Έλληνες ας ευλογήσωσι τον Ύψιστον, όστις ενέσταξε την σωτήριον αρμονίαν εις την καρδίαν του βασιλέως, και ευγνωμονούντες ας συνδέσωσιν αδιστάκτως τα συμφέροντα της Πατρίδος προς τα συμφέροντα του θρόνου, Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 355. Με ανάλογο τρόπο ο Ν. Κασομούλης αποκαλεί τον Καποδίστρια "αγαθόν πατέρα του έθνους", βλ. *Ενθυμήματα* τ. Γ', σ. 431.

75. Το ίδιο σχήμα περνά και στη λογοτεχνία αρκετά χρόνια αργότερα: "Μην ανησυχείτε ματαίως! Ως ο καλός πατήρ φροντίζει και μεριμνά δια τα τέκνα του, διότι τ αγαπά, ούτω φροντίζει και μεριμνά δια σας η Κυβέρνησις", Παύλος Καλλιγιάς, *Θάναος Βλέκας* (Γαλαξίας, Αθήνα 1962) σ. 75· βλ. επίσης και "η πατρική ημών Κυβέρνησις", σ. 115.

76. Η πατρίς μου χωρίς διοίκησιν και νόμους κιντυνεύει (Απομν. Α σ. 214)· νόμους και σύστημα ζητά η αδικημένη κι αφανισμένη Ρούμελη για να πάγη η πατρίς ομπρός (Απομν. Α σ. 213)· νόμοι πατρικοί (Απομν. Παρ. σ. 236). Είναι χαρακτηριστικό ότ θα τονίσει τη δύναμη της εξουσίας του Καποδίστρια, αλλά δε θα τον αποκαλέσει πατέρα, αφού δεν τον αποδέχεται: *Πατρίδα δοξάζω, θρησκεία και την Εξοχότη σου, οπού είσαι ο Κυβερνήτης της πατρίδας μου και μπορείς να την σώσης και μπορείς να την χάσης* (Απομν. Β σ. 25).

77. Μας ανάστησες, ... μας έδωσες το λαμπρό σου Ευαγγέλιο, νόμους πατριούς κι αγαθούς, να ζήσουμεν εις το εξής κι εμείς καλά κι ο επίτροπόσ σου. ο βασιλέας μας ως πατέρας με τα παιδιά (Ορ. σ. 160).

78. Βλ. και Απομν. Α σ. 190, Δ σ. 160, 176.

79. Την ίδια ιδέα, δηλ. ότ πρέπει να είναι ενωμένοι με αγάπη αδελφική για να είναι ελεύθεροι εκφράζει ο Ι. Μάγερ, στα *Ελληνικά Χρονικά Μεσολογγίου*, αρ. 20 και 21, *Μεσολόγγιον* τη 12 Μαρτίου 1824. Αθήναι σ. 958.

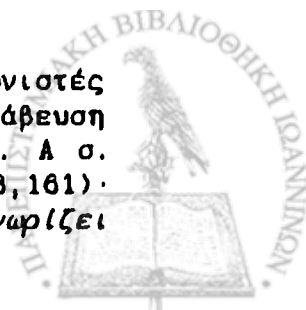
80. Βλ. Γ. Πετρήσ, *Μακρυγιάννης* σ. 47

81. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα* σ. 210

82. *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Εισαγωγή) σ. 37.

83. *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Εισαγωγή) σ. 53.

84. Κατά το Μακρυγιάννη οι υποχρεώσεις της πατρίδας στους αγωνιστές διακρίνονται σε ηθικές αμοιβές και υλικές απολαυές. Η ηθική επιβράβευση εκφράζεται με τις φράσεις χάριτες του χρωστάγει η πατρίς (Απομν. Α σ. 1125, 296, 308, 324)· να μακαρίζης, να λαμπρύνης (Απομν. Α σ. 128, 161)· ίθα μας δοξάζει αναλόγως (Απομν. Α σ. 191)· η πατρίδα θα μου το γνωρίζει

πολύ (Απομν. Α σ. 200). Χάριτες χρωστάει ... θα θυμάται (Απομν. Α σ. 292, 277-78, 279). του χρωστάς πολύ αυτηνού του αγωνιστή (Απομν. Α σ. 277).

Τα υλικά αγαθά ερμηνεύονται ως βαθμοί, χρήματα, γη. Βλ. και Κι όταν υπάρξη η πατρίς, δεν σου χρειάζονται αρματολίκια· παίρνεις τις τιμές της πατρίδας, βαθμούς και δόξες, καθώς γίνεται και σε άλλα τα έθνη, όπου τιμούν και δοξάζουν τους άξιους και τίμιους αξιωματούχους τους (Απομν. Α σ. 169). Πήραν τα καλύτερα υποστατικά... Οι αγωνιστάι όπου αγωνίστηκαν δεν τους δώσετε ούτε ένα αριστελόν εν ταυτώ όσοι ήταν μακριά από τους κιντύνους όλους τους διώκετε (Απομν. Γ σ. 63). ... να σας ειπύνε, της Μεγαλειότης σας και της συντροφιάς σας, ότι: «Αυτό δεν γένεται εις την θρησκεία μας και εις την πατρίδα μας, ότι αυτήνη η θρησκεία κι αυτήνη η πατρίδα είναι δική μας και μας τίμησε κιόλα και μας γιόμισε δόξες, σταυρούς και μας έδωκε βαριούς μιστούς και μας έκαμεν Εκλαμπρότατους και μας τιμάει και μας σέβεται, όπου ήμαστε πρώτα τουρκοκόπελα και τώρα εγίναμεν τοιούτοι» (Απομν. Δ σ. 186). Και η πατρίδα θα φύγει από τα «δικαιώματά μας όπου ζητεί ο καθένας. Κι εγώ έχω να λάβω δια παλιούς μιστούς πολλές χιλιάδες γρόσια...» (Απομν. Γ σ. 62). Διατί είσαι πειραμένος με την Κυβέρνηση; Ότ είμαι με τόση φαμελιάν και πλέρωνα από το ειδικόν μου. Όλα αυτά τα γνωρίζομεν και τα γνωρίζει και η πατρίς (Απομν. Γ σ. 71). Πβ. την ίδια ιδέα και στον Σπηλιάδη: "Η πατρίς θέλει ανταμείψει τους ζηλωτάς αυτής και θέλει χορηγήσει εις τα γνήσια τέκνα της την εύκλειαν της δόξης και της τιμής", Ν. Σπηλιάδης, Απομνημονεύματα (τ. Α σ. 39).

85. Βλ. Γ. Πετρήs, Μακρυγιάννης σ. 161.

86. Βλ. Γ. Πετρήs, Μακρυγιάννης σ. 53.

87. Για τη γένεση της παράστασης "Η Βλλάδα σκιάβα ή αλυσσοδεμένη" βλ. Κ.Θ. Δημαράs, Νεοελληνικός Διαφωτισμός σ. 47.

88. Βλ. Γ. Πετρήs, Μακρυγιάννης σ. 211, 212.

89. Το επεισόδιο της αρπαγής γυναικών από θηρία ή δράκους παρατηρείται κυρίως στα παραμύθια της δρακοντοκτονίας. Βλ. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Οι Ελληνικές Παραλλαγές για το Δρακοντοκτόνο Ήρωα (Aarne-Thompson 300, 301A και 301B), Παραμυθολογική μελέτη, (διδ. διατριβή, Ιωάννινα 1982) σσ. 65-66 αρ. κειμ. 30, σ. 71 αρ. κειμ. 69, σ. 86 σημ. 2 κ.α.

90. Η σύνδεση της πατρίδας με την ελευθερία είναι που δίνει σε αυτήν την υπόστασή της, "ανεκτήσατο γλυκυτάτην πράγμα και όνομα πατρίδα". Βλ. Ν. Σπηλιάδης, Απομνημονεύματα τ. Α', σ. ε.

91. Βλ. Γ. Πετρήs, Μακρυγιάννης σ. 212-13.

92. Εφημ. Αιών, αρ. 338, 15 Μαρτίου 1842.

93. Straberger-Schusser, Keis. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, hrsg. von H. Bachtold-Staubli, Band V, στήλη 462 κ.ε

94. Βλ. Γ. Πετρήs, Μακρυγιάννης σ. 157.

95. Βλ. Γ. Πετρήs, Μακρυγιάννης σ. 94. βλ. και σ. 81.

96. Με ανάλογο τρόπο θα ταυτίσει την Διοίκηση με την πατρίδα: (...) και ευχαριστώ την πατρίδα μου όπου με τίμησε βαθμολογώντας κατά την τάξη, κατά τις περιστάσεις, ως τον βαθμόν του στρατηγού, Απομν. Βισ. 108). Η ίδια ιδέα, της διαχείρισης και της εξουσίας των υποθέσεων της πατρίδας από τον βασιλιά, βρίσκεται πίσω από την ταύτιση του θρόνου με την πατρίδα: Δυστυχία σου πατρίς! σε αυτά όπου σε καταντούν, και με αυτά σε ξεγυμνώνουν δια την ιδιοτέλειάν τους, και δια να βασιτώνται εις τας θέσεις των ξεγυμνώνουν και τον θρόνον, όπου είναι η Πατρίς κάθε Έλληνας (Αρχ. σ. 292). Ανάλογη αντίληψη εκφράζει ο Θ. Κολοκοτρώνης: "Άϊτε Κολοκοτρώνη, παιδεύσου, παιδεύσου, και η πατρίς θέλει σε ανταμείψη· εγώ

του απόκριθηκα ότι, «*Εμένα η πατρίς θα πρωτοεξορίση*» και η τύχη το ήφερε και αλήθευσά", Θ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις* σ. 82.

97. Βφημ. "Βθνική", αρ. 22, 23 Δεκεμβρίου 1834 (Αρχείον τ. πρώτος 241-42).

98. Πβ. *Ότι από τα λάθη του Κυβερνήτη μας και αυτός σκοτώθη και την πατρίδα την αφάνισε* (Απομν. Β σ. 35).

99. Βλ. Ν. Θεοδοκάς, "Νοοτροπίες και πολιτισμικές μεταλλαγές" σ. 54 κε.

100. Βλ. π.χ. Ανδρέα Κάλβου, *Ωδαι* (έκδ. F.M. Pontani, Ίκαρος Αθήνα 1988, ανατ.) σ. 137 (στ.64).

101. Πβ. *Η ληστεία δεν λευτερώνει την πατρίδα αλλά την χάνει* (Απομν. Α σ. 202). *Οι τύραννοι κι οι κλέφτες βουλιάζουν την πατρίδα* (Απομν. Γ σ. 90). *Ο θεός σε γλίτωσε εσένα την πατρίδα από τις λάσπες και από τους κιντύνους της κακίας* (Ορ. σ. 73).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΘΡΗΣΚΕΙΑ

1. Σχέση θρησκείας και πατρίδας

α). Η ταύτιση των δύο αξιών

Με την αναγνώριση από τον κατακτητή της χριστιανικής εκκλησίας διασώζεται η Ορθοδοξία. Οι δύο αυτές δυνάμεις, η πίστη και η εκκλησία ως διοικητικός οργανισμός, είναι οι μόνες που θα συντηρήσουν τον υπόδουλο ελληνισμό στους τέσσερις αιώνες της τουρκικής κατάκτησης, χωρίς να παραγνωρίζεται βέβαια και η "ηθική δύναμη του ελληνισμού", χωρίς την οποία και αυτή η Ορθοδοξία πιθανόν να είχε φθαρεί και παρακμάσει¹. Η εκκλησία άσκησε με επιτυχία επίδραση στη δημόσια και την ιδιωτική ζωή των χριστιανών ώστε να τους κρατήσει σε μια οργανωμένη θεσμικά κοινωνία και να τους διασώσει, στην περίοδο της τουρκοκρατίας². Επίσης στο χώρο της παιδείας η εκκλησία οργάνωσε τη σκέψη, στο μέτρο που οι συνθήκες επέτρεπαν μια τέτοια οργάνωση³.

Ο εσωτερικός συνεκτικός δεσμός αυτής της κοινωνίας είναι η Ορθοδοξία. Ο Ph. Sherrard αναλύοντας τον ιδιόμορφο δεσμό τον οποίο αναπτύσσει ο πιστός με τη θρησκεία μέσω της θείας λειτουργίας, υποστηρίζει ότι η ορθόδοξη λειτουργία είναι ορατή θεολογία, της οποίας τα μυστήρια αποτελούν τη βάση της ορθόδοξης πνευματικότητας. Η λειτουργική αυτή ποίηση και δράση είναι από μόνη της έργο του λαού, ένα δράμα στο οποίο σε τελευταία ανάλυση λαμβάνει μέρος και οφείλεται πάνω από όλα στη λειτουργία που τελείται τοπικά από απλούς ιερείς στις εκκλησιαστικές συγκεντρώσεις ότι οι Έλληνες χωρικοί εξήλθαν από την περίοδο της τουρκικής δουλείας κυρίως ως ορθόδοξοι⁴.

Σ αυτήν την κοινωνία ο Χριστιανισμός αποτελεί την εθνική ταυτότητα του Έλληνα. Ο χριστιανός υπήκοος της οθωμανικής αυτοκρατορίας έχει τη συνείδηση ότι ανήκει στην εθνότητα των απίστων χριστιανών, σε αντίθεση με την κοινωνία των πιστών Μουσουλμάνων⁵. Η εθνική διαφορά των δύο λαών απορροφάται από τη θρησκευτική κι έτσι Έλληνας είναι ο χριστιανός υπήκοος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πρόκειται για ένα γενικότερο

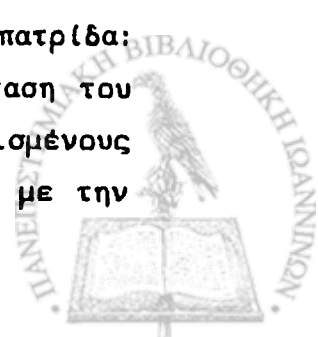
φαινόμενο των χρόνων του Μεσαίωνα όταν οι εθνικές εκκλησίες ταυτίζονται με το λαό και αυτή η ταύτιση είναι οργανική και πηγάζει σε βάθος⁶.

Συνάγεται λοιπόν ότι η εθνική συνείδηση του Έλληνα στην τουρκοκρατία είναι κυρίως χριστιανική. Η Ορθοδοξία και μετά από τη διαμάχη που ξέσπασε στις παραμονές της επανάστασης ανάμεσα στην επίσημη εκκλησία⁷ και το νεωτερικό πνεύμα που έρχεται σαν αποτέλεσμα της οικονομικής απογείωσης του ελληνισμού και του διαφωτισμού το 18ο και τις αρχές του 19ου αι., εξακολουθεί να αποτελεί το "υπόστρωμα της σκέψης" του μορφωμένου και αμόρφωτου ρωμιού⁸. Η λαϊκή ορθοδοξία έχει γίνει βίωμά του και γι αυτό καθιερώθηκε ο σταυρός σαν πολιτικοεθνικό σύμβολο κατά την έναρξη της επανάστασης.

Ο Μακρυγιάννης θεωρεί τη θρησκεία συστατική αρχή της κοινωνίας και προϋπόθεση του κράτους, χωρίς αρετή και θρησκεία δεν σχηματίζεται κοινωνία ούτε βασίλειον, θα δηλώσει (Απομν. Γ σ. 125). Ειδικότερα για τη χριστιανική θρησκεία την εκτιμά πράγμα τζιβαϊρκόν, πολυτίμητο το οποίο διαφύλαξαν οι Έλληνες στους αιώνες της δουλείας. Μας ενδιαφέρει να δούμε πώς αντιλαμβάνεται ο Μακρυγιάννης το ρόλο της θρησκείας στην εθνική ζωή για να σταθμίσουμε ακριβέστερα τη σημασία της στη ζωή του.

Όσον αφορά στο παρελθόν, γνωρίζει ότι ο Τούρκος κατακτητής βασάνιζε τους Χριστιανούς, τους έκαιγε εις τους φούρνους, τους έκοβε γλώσσες, τους παλούκωνε, για να τους αναγκάσει να αλλάξουν θρησκεία (Απομν. Γ σ. 124), και ότι στη βίαιη αυτή προσηλυτιστική πολιτική ο λαός αντέδρασε με τη συσπείρωση γύρω από τη θρησκεία του. Ο Μακρυγιάννης, λοιπόν, γνωρίζει ότι στην περίοδο της δουλείας ο ελληνισμός σώθηκε χάρη στην αντίσταση που πρόβαλε μέσα από τη θρησκεία του, πίστη ιστορικά δικαιωμένη, αφού πράγματι η θρησκεία μάθαινε τον πιστό να είναι υπομονετικός μπροστά στο αδιέξοδο που δημιουργούσε ο ξένος δυνάστης, ώστε να μπορεί να επιβιώνει⁹. Εξάλλου η θρησκεία αποτελεί και το βασικό άξονα της δικής του συνείδησης: μέσα στη θεοκρατική κοινωνία των Μουσουλμάνων, η θρησκεία τον προσδιόριζε κοινωνικά και αυτή αποτέλεσε τον πυρήνα της εθνικής του υπόστασης¹⁰.

Υπάρχει όμως άλλη μια οδός συνάντησης της θρησκείας με την πατρίδα: πρόκειται για την πίστη στη βοήθεια του θεού κατά την επανάσταση του 1821. Η φράση για τους ολιγάριθμους και υποτυπωδώς εξοπλισμένους Έλληνες πριν από την επανάσταση ότι βάστηξαν τη θρησκεία, και με την

πίστη στο θεό ελευθέρωσαν την πατρίδα τους, δείχνει τη μετάβαση από την προηγούμενη κατάσταση της καρτερικής υπομονής (:βάσταξαν), στο στάδιο της δυναμικής αναμέτρησης (:λευτέρωσαν). Έτσι η σωτηρία της πατρίδας στο παρελθόν και στο παρόν συντελέστηκε μέσα από τη θρησκεία, την πίστη δηλαδή στο θεό και τη συσπείρωση γύρω από την ορθόδοξη πίστη και λατρεία. Η εθνική αυτή λειτουργία, ο ιστορικός ρόλος της θρησκείας, δημιουργεί την ηθική υποχρέωση να διαφυλαχτεί αναλλοίωτη (Ορ. σ. 185)· γι αυτό η πίστη στη θρησκεία είναι για τον Μακρυγιάννη θέμα τιμής (Απομν. Γ σ. 125).

Η θρησκεία περιλαμβάνει τη λατρεία του θεού, τον *ορθόδοξο* και *ανατολικό* τρόπο λατρείας ορισμένον από τον ίδιο το θεό¹¹. Η λατρεία του θεού είναι ένα από και συγκεκριμένο σύστημα επικοινωνίας, βίωμα περισσότερο παρά μεταφυσική¹². Ακόμα η θρησκεία οργανώνει τον τρόπο ζωής, διαμορφώνει τα ήθη, διαποτίζει το πνεύμα, ώστε ο πολίτης να κρίνεται σε σχέση με αυτή. Για το λόγο αυτό ο Μακρυγιάννης στις πολιτικές του υποθήκες συνιστά σταθερά το σεβασμό στη θρησκεία, τη συμμόρφωση δηλαδή με τη χριστιανική ηθική. Απομάκρυνση από το χριστιανικό πρότυπο ζωής οδηγεί το έθνος σε *παραλυσία*, δηλαδή σε κοινωνική αποσύνθεση¹³. Επίσης, η τέλεση της λατρείας αποτελεί κοινωνικό κριτήριο: *Όταν η θρησκεία μας δεν τελήται με την απαιτούμενη λαμπρότητα και σέβας, τότε και το έθνος παραλύει, ως ήδη παρέλυσεν* (Αρχ. σ. 364). Η θρησκεία, λοιπόν, φαίνεται να έχει το απόλυτο προβάδισμα καθώς ορίζει τους τρόπους για την ύπαρξη και την προκοπή της πατρίδας.

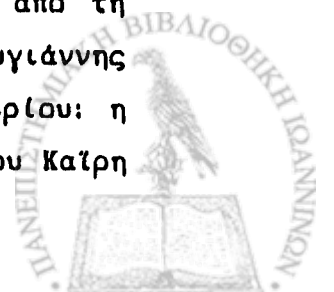
Είναι φανερό ότι ο Μακρυγιάννης υπερασπιζόμενος τους θεσμούς και τις παραδόσεις της θρησκείας υπερασπίζεται την ακεραιότητα της παραδοσιακής κοινωνίας η οποία συσπειρωμένη γύρω από τη θρησκεία καθίσταται αραγής και αδιαπέραστη από τις ξένες επιδράσεις. Γι αυτό απομάκρυνση από τη θρησκεία, δηλαδή τη χριστιανική ηθική και την ορθόδοξη λατρεία, οδηγεί σε άλωση της εθνικής φυσιογνωμίας (Αρχ. σ. 374). Η εμμονή, λοιπόν, στη θρησκεία θωρακίζει την ελληνική κοινωνία γιατί διατηρεί καθαρή την εθνική της φυσιογνωμία.

Μέσα από αυτή τη διαδικασία η πατρίδα γίνεται ο χώρος άσκησης της βούλησης του θεού¹⁴. Για το λόγο αυτό η ελευθερία της συνεπάγεται τη δόξα του θεού. Αυτή η αντίληψη εκφράζεται ήδη στον πρώτο όρκο της 3ης Σεπτεμβρίου, στον οποίο η απελευθέρωση των υπόδουλων αδελφών δε συνεπάγεται μόνο τη λαμπρότητα της πατρίδας, αλλά και τη δόξα του

σταυρού και της θρησκείας (Αρχ. σ. 278). Η ίδια ιδέα επαναλαμβάνεται στη διαθήκη της 3ης Σεπτεμβρίου - ο Μακρυγιάννης υψώνει τη σημαία της ελευθερίας εναντίον της τυραννίας εις δόξαν του Κυρίου (Αρχ. σ. 310-311) - και διατυπώνεται στο κείμενο του όρκου του 1848¹⁶ και στον όρκο του 1849: *ν αγωνιστούμεν ως ορθόδοξοι Χριστιανοί και να χύσωμεν και το ιδιον μας το αίμα, να λάμψη η δικαιοσύνη σου κι ο Σταυρός της Ορθοδοξίας* (Παρ. σ. 237).

Προκύπτει, λοιπόν, ότι στη σκέψη του Μακρυγιάννη η ελευθερία της πατρίδας δε νοείται μόνο ως εθνική ελευθερία και πολιτική ανεξαρτησία¹⁶, αλλά συνέχεται οργανικά με τη δόξα της θρησκείας, με την αρετή των πολιτών και την ηθική που απορρέει από τη θρησκεία, με την πίστη στο θεό ως πατέρα της πατρίδας: *Το λοιπόν αν θέλαμεν το λίγον να γένη μεγάλον, πρέπει να λατρεύωμεν θεόν, ν αγαπάμε πατρίδα, νάχωμεν αρετή* (Απομν. Δ σ. 169). Αυτή η αντίληψη για την πατρίδα και τη θρησκεία καταλήγει σε ταύτιση των δύο εννοιών, ώστε η μία να μη νοείται χωρίς την άλλη, ούτε η πατρίδα είναι δυνατό να υπάρξει χωρίς το χριστιανικό τρόπο ζωής και το θεό που την προστατεύει, ούτε ο θεός μπορεί να υψιστάται χωρίς τους ανθρώπους που τον πιστεύουν και το συγκεκριμένο χώρο στον οποίο κατοικούν (Απομν. Δ σ. 167). Έτσι οι δυο οντότητες δένονται αδιάλυτα στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, αναχωνεύονται σε μία ενότητα, γι αυτό και συνυπάρχουν πάντοτε στις διακηρύξεις του: *γλυκότερον πράμα δεν είναι άλλο από την πατρίδα και τη θρησκεία*¹⁷. Η πατρίδα του κάθε ανθρώπου και η θρησκεία είναι το παν θα δηλώσει στην εισαγωγή των Απομνημονευμάτων (Απομν. Βισ. σ. 107), ορίζοντας έτσι την ενότητα τόπου και τρόπου ζωής που σημαίνουν αντίστοιχα πατρίδα και θρησκεία, μια ενότητα της ηθικής και του ήθους του λαού, μέσα στην οποία αισθάνεται ενσωματωμένος υπαρκτικά ο Μακρυγιάννης. Άλλωστε οι έννοιες ορθοδοξία και εθνικότητα ήταν τόσο στενά συνυφασμένες στη σκέψη και αυτών ακόμα που αντιμετώπιζαν με κάποιο σκεπτικισμό τη θρησκεία, ώστε η εξασθένση της πρώτης να θεωρείται πλήγμα κατά της δεύτερης¹⁸.

Η ταύτιση των δύο εννοιών στη συνείδηση του Μακρυγιάννη συντελεί ώστε άρνηση ή βλάβη του ενός να οδηγεί σε ανάλρεση του άλλου¹⁹. Χαρακτηριστικό δείγμα της εξάρτησης της πατριωτικής πρακτικής από τη θρησκευτική πίστη απαντά στην περίπτωση φίλου τον οποίο ο Μακρυγιάννης επρόκειτο να μύσει στους σκοπούς του κινήματος της 3ης Σεπτεμβρίου: η διαπίστωση ότι ο άνθρωπος αυτός είχε επηρεαστεί από τις ιδέες του Καΐρη

και αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό το ορθόδοξο δόγμα της θεογένεσης, ήταν αρκετή για να αμφισβητηθεί ο πατριωτισμός του και να αποκλειστεί από τη συνωμοσία (Απομν. Γ σ. 127). Τέλος ο αγώνας για θρησκεία και πατρίδα διατρέχει με απόλυτη συνέπεια όλη του τη ζωή: την επανάστασή του το 1821 την κήρυξε για πατρίδα και θρησκεία (Αρχ. σ. 413)²⁰, για το κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου ορκίζεται στην Αγία Τριάδα και στην πατρίδα (Αρχ. σ. 343), ενώ στα Οράματα το μόνιμο αίτημα των προσευχών του είναι η σωτηρία της πατρίδας και της θρησκείας.

Η έντονη θρησκευτικότητα του Μακρυγιάννη, όπως παρουσιάζεται προς το τέλος των Απομνημονευμάτων και κυρίως όπως αποκαλύπτεται στα οράματά του, θέτει το ερώτημα αν τελικά η θρησκεία απορροφά και εξαφανίζει την ιδέα της πατρίδας, οπότε το ιδανικό του Μακρυγιάννη γίνεται μονοδιάστατο. Προς την κατεύθυνση αυτή συνηγορεί και η μαρτυρία του Στεφανίδη, του βασικού κατηγορου στη δίκη του Μακρυγιάννη το 1853, ότι ο τελευταίος θεώρησε σκοπό της επανάστασης την πίστη και όχι την πατρίδα²¹.

Όμως όπως είδαμε²², μέχρι τουλάχιστον το τέλος της συγγραφής των Απομνημονευμάτων, τον Απρίλη του 1850²³, είναι φανερό πως οι αδικίες που διαίρεσαν την πατρίδα και διέσπασαν το ιδανικό της ενότητας και της ομόνοιας, δε συντέλεσαν σε μια ρεαλιστική επανατοποθέτηση του Μακρυγιάννη στη διαφορετική κοινωνική πραγματικότητα που είχε να αντιμετωπίσει, με αποτέλεσμα ο παραδοσιακός στις δομές του άνθρωπος να επιστρέφει στο δικό του θεοκρατικό σύστημα αξιών και να ζητά από το δίκαιο θεό να επέμβει και να αποκαταστήσει εκείνος τις ισορροπίες, σώζοντας τους τίμιους και τιμωρώντας τους ιδιοτελείς (Ορ. σ. 120). Στην παράκλησή του αυτή που γίνεται το 1852, της οποίας όμως το όραμα υπάρχει, όπως είδαμε, ήδη από το 1833 (Απομν. Β σ. 54), η πατρίδα συλλαμβάνεται σαν το όραμα της ιδανικής πολιτείας στην οποία θα ζουν με δικαιοσύνη οι τίμιοι, ενώ οι άδικοι θα αποβληθούν οριστικά από το θεό. Ακόμη, αμέσως μετά τη συνταγματική επανάσταση, την πολιτική πράξη που συγκεντρώνει τον ανώτερο βαθμό πολιτικής ωριμότητας του Μακρυγιάννη, απαντούμε την ίδια πίστη στο θαύμα του θεού που θα τιμωρήσει τους ιδιοτελείς οι οποίοι θα λογοδοτήσουν στο θεό και στην πατρίδα (Αρχ. σ. 352).

Είναι λοιπόν φανερό ότι το ιδεώδες της πατρίδας, δηλαδή της ιδανικής, ευνομούμενης κοινωνίας των δικαίων και ενάρετων, των τίμιων

πολιτών, δε χάνεται, αλλά παραμένει αναλλοίωτο μέσα σε ένα μακρύ χρονικό διάστημα. Ο Μακρυγιάννης οραματίζεται, όμως παράλληλα δρα. Ακόμα το 1852, όταν η πολιτική απομόνωση και η κλονισμένη υγεία τον οδήγησαν σε μια έντονη θρησκοληψία, δε χάνει την επαφή του με την πραγματικότητα: διατηρεί σχέσεις με τους Πολωνούς αντικαθεστωτικούς²⁴ και η κριτική του κατά του αγγλικού αποικεισμού (6 Γεν. 1850) είναι οξυδερκής και ρεαλιστική για τις οικονομικές της συνέπειες (Απομν. Δ σ. 205-206).

Το ιδανικό, λοιπόν, της πατρίδας δεν εξαφανίζεται μέσα στην έντονη θρησκοληψία του Μακρυγιάννη, αλλά εξειδικεύεται στο όραμα της κοινωνίας των τίμιων χριστιανών. Η διαφορά βρίσκεται στους τρόπους της σωτηρίας που είναι τώρα περισσότερο εξωκοσμικοί: το 1843 πιστεύει πως κέρδισε την παραχώρηση του συντάγματος από τον Όθωνα με τη βοήθεια του θεού αλλά και με τους προσωπικούς του αγώνες. Τώρα αναθέτει την τιμωρία του Όθωνα στο θεό, το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από το επίπεδο της πράξης στο επίπεδο του λόγου, και ο θεός γίνεται η πηγή της πολιτικής δράσης. Αυτή τη μεταστροφή της κοσμικής συνείδησης του Μακρυγιάννη σε εξωκοσμικές αναζητήσεις, αποκαλύπτει η μετάθεση της φιλοσοφίας του "εμείς" και του "εγώ" στο "ο θεός τί θέλει" (Ορ. σ. 211).

β). Πολιτική και Θρησκεία

Όπως είδαμε η ταύτιση της Ορθοδοξίας με τη συλλογική υπόσταση του λαού για τους ιστορικούς λόγους που ήδη αναπτύξαμε, συντελεί ώστε η αναθεώρηση ή παραβίαση των κανόνων της να ισοδυναμεί με απειλή του ίδιου του έθνους. Οι λόγοι αυτοί εξηγούν την υπαρξιακή αγωνία του Μακρυγιάννη για τη θρησκεία και την πολεμική του κατά των εχθρών της. Τα δυστυχήματα αναντίον της πατρίδας και της θρησκείας (Πρ. σ. 99), γίνονται η κινητήρια δύναμη για τη συγγραφή των Απομνημονευμάτων, και ο αγώνας του για τις δύο αυτές αξίες τον συγκλονίζει.

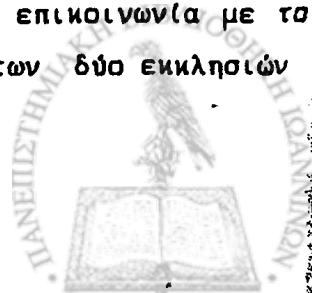
Η πολεμική του Μακρυγιάννη για την προστασία της θρησκείας αναφέρεται στις αιρετικές θεωρίες που την αλλοίωσαν και στις πολιτικές επεμβάσεις που περιόριζαν την εξουσία της. Η θεολογική ερμηνεία που έκανε ο Καΐρης στα ορθόδοξα δόγματα προκαλεί την απορία και την οργή του. Διαλεγόμενος με οπαδό του Καΐρη για το θέμα της σύλληψης του Χριστού, αναπτύσσει επιχειρήματα που αντιγράφουν τη διδασκαλία της επίσημης εκκλησίας (Απομν. Γ σ. 127) και απορρίπτει κατηγορηματικά τις

ερμηνείες που αποκλίνουν από το ορθόδοξο δόγμα. Η πίστη του είναι τέτοια, ώστε όχι μόνο δεν υποπεύεται τη δυνατότητα άλλης ερμηνείας, αλλά απορεί πώς ένας άνθρωπος, και μάλιστα σοφός ιερέας, μπορεί να αμφισβητήσει τα δόγματα της εκκλησίας. Η φράση *ο θεός είπε κι έγινε* εκφράζει καίρια τον απόλυτο χαρακτήρα της πίστης του (βλ. και Ορ. σ. 188). Μπορούμε μάλιστα να πούμε πως η φανατική προσήλωσή του στις εκκλησιαστικές αρχές ανταποκρίνεται στην αυστηρότητα του χαρακτήρα του, την ενισχύει και ενισχύεται αντίστοιχα από αυτήν. Ακόμα είναι χαρακτηριστική η ευρηματικότητα και η λαϊκή σοφία την οποία επιστρατεύει για να απορρίψει τη φιλοσοφική θεώρηση του δόγματος της θεογένεσης (Ορ. σ. 96-97).

Στη συζήτησή του με το Γάλλο περιηγητή Μαλέρμπ το 1843 έχουμε την ευκαιρία να δούμε ανάλογες θέσεις του Μακρυγιάννη για τη θρησκεία. Εδώ γίνεται φανερό ότι κάθε έθνος είναι απαρέγκλιτα δεμένο με τη δική του θρησκεία και ότι ο μόνος που μπορεί να θεωρήσει τις θρησκείες είναι ο θεός: *Και τί έχεις εσύ δια μένα τί δοξάζω εγώ; Και διατί να φροντίζω εγώ δια σένα τι δοξάζεις; Ο θεός ας θεωρήσει του καθενού την γνώμη, είναι φροντίδα αυτηνού.* Στην ουσία ο Μακρυγιάννης αφαιρεί από τον οπαδό μιας θρησκείας το δικαίωμα να κρίνει τη δική του θρησκεία και να επεμβαίνει σ αυτή. Έτσι η τελευταία γίνεται ένας χώρος στεγανός και αδιαμφισβήτητος και από μέσα και από έξω, πράγμα που μας οδηγεί στην αντίληψη για μια εθνική θρησκεία (Ορ. σ. 188, 189). Μάλιστα σε στιγμές έντασης και άμυνας η αντίληψη αυτή γίνεται τόσο ισχυρή, ώστε φτάνει να μιλήσει ανάλογα και για εθνικό θεό, όπως φαίνεται στη φράση: *κι όχι του λόγου σου να μου το ειπής δεν σ ακούγω, αλλά κι ο θεός ο δικός σου να μου το ειπέι δεν σαλεύει το μάτι μου!* (Απομν. Γ σ. 125).

Η ίδια ιδέα του αποκλειστικού δεσμού κάθε λαού με τη δική του θρησκεία αναπτύσσεται και αλλού περισσότερο συγκεκριμένα: σύμφωνα με αυτήν ο θεός είναι ένας και κοινός για όλους τους χριστιανούς, έχει όμως ορίσει διαφορετικούς τρόπους λατρείας για τους Έλληνες οι οποίοι θα τον δοξάζουν ορθοδόξως και ανατολικά και για τους Ευρωπαίους που θα τον λατρεύουν δυτικά (Απομν. Δ σ. 186). Η Ορθοδοξία, στην περίπτωση αυτή, νοείται κυρίως ως ο τρόπος με τον οποίο τελείται η επικοινωνία με το θεό, και όχι ως σύστημα ιδεών. Τη δογματική διαφορά των δύο εκκλησιών

θεωρεί αποκλειστικά και μόνο θέλημα του θεού χωρίς καμιά υποψία για την ιστορική της προέλευση. Παρουσιάζοντας όμως τη θρησκευτική διαφορά ανατολικής και δυτικής εκκλησίας ως θέλημα του θεού, την καθιστά οριστική και τελεσιδική, και με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζει της αυτοτέλεια της δικής του θρησκείας: Απευθυνόμενος στο Φίλιππο, τον αυτοκράτορα της Γαλλίας, θα ορίσει ότι οι θρησκείες είναι έργο ενός ανώτερου βασιλιά, του θεού, ο οποίος θέλει να ακούει δοξολογία ξεχωριστή από τη δική του: *θέλει, θα πει, κάθε έθνος κατά την θρησκείαν του να τον σέβεται, να τον λατρεύη και να τον δοξάζη* (Απομν. Δ σ. 186).

Δε θα αποτελούσε αποτελεσματικό τρόπο ερμηνείας αν αποδίδαμε την "ανεξιθρησκία" του Μακρυγιάννη σε άγνοια "θεμελιωδών θέσεων της ορθόδοξης δογματικής διδασκαλίας"²⁶. Εκτός από το γεγονός ότι είναι φυσικό σε έναν λαϊκό άνθρωπο να αγνοεί τα δόγματα, ο Μακρυγιάννης υπακούει σε μια πολύ βαθύτερη υπαρξιακή ανάγκη: στην ανάγκη να τονιστεί ο βαθύς και αποκλειστικός δεσμός του λαού του με το θεό και στην κατοχύρωση αυτής της μοναδικότητας σε ένα ευρύτερο επίπεδο. Η αποδοχή των άλλων θρησκειών δεν είναι τόσο αποτέλεσμα φιλελευθερισμού, όσο ένας τρόπος διασφάλισης της δικής του θρησκείας από ξένες επεμβάσεις σ αυτήν. Ωστόσο, αυτή την πολιτική ανάγκη σε ένα δεύτερο επίπεδο, έρχεται να ενισχύσει ο σεβασμός τον οποίο ο Μακρυγιάννης αισθάνεται προς τις άλλες θρησκείες²⁶, *όταν έρχομαι εγώ ο άπιστος εις την πατρίδα σου, δεν τολμώ να μιλήσω περί τί δοξάζεις, θα πει στα Οράματα* (σ. 188).

Οι αντιλήψεις λοιπόν αυτές του Μακρυγιάννη απηχούν την ανάγκη να διασφαλίσει την ακεραιότητα της θρησκείας του. Αυτή η θρησκευτική ακεραιότητα που λειτούργησε ως εγγύηση και για την εθνική ακεραιότητα, υπάρχει στη συνείδησή του και γι αυτό οποιαδήποτε επέμβαση στη θρησκεία κρίνεται πολιτικά ύποπτη, ότι δηλαδή αποβλέπει να αλλοιώσει την εθνική φυσιογνωμία, να υπονομεύσει τα συμφέροντα της πατρίδας και καταδικάζεται. Αυτό είναι το βασικό κίνητρο που θα κατευθύνει την πολιτική συμπεριφορά του Μακρυγιάννη.

Στο χώρο της πολιτικής ο Μακρυγιάννης κινείται δραστήρια για να κατοχυρώσει τη θρησκεία μέσα από νομικές διατάξεις²⁷. Στη συνταγματική εθνοσυνέλευση του 1843 ηγείται των ορθοδόξων συντηρητικών, μιας ομάδας εξήντα τριών πληρεξουσίων. Με τις προτάσεις του εισηγείται την αναθεώρηση της ρύθμισης του 1833, την επιστροφή δηλαδή στην παλαιά τάξη

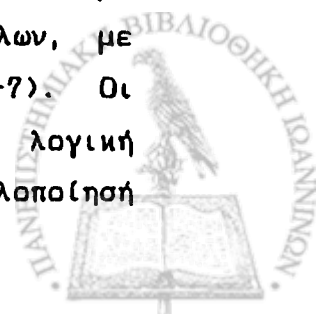

πραγμάτων: ζητά να ακυρωθούν όλα διατάγματα και οι νόμοι που προσβάλλουν ή αθετούν τους Άγιους Κανόνες και τις παραδόσεις της εκκλησίας (Αρχ. σ. 359-360), και να επικυρωθεί η ανεξαρτησία της από το Οικουμενικό Πατριαρχείο με κοινή συνέλευση του ιερατείου. Αποφασιστική για την ασφάλεια πατρίδας και θρησκείας θεωρούσε ο Μακρυγιάννης την ψήφιση του άρθρου 40 του Συντάγματος, το οποίο απέκλειε την άνοδο στο θρόνο αλλόθρησκου ηγεμόνα. Η πολιτική σημασία του άρθρου που έθετε φραγμό στις ξένες επιρροές - *ότι των ξένων και των δικών μας αγορασμένων τους έγινε καρφή το άρθρο της θρησκείας* (Ορ. σ. 87· βλ. και 92, 180, 202, Απομν. Δ σ. 161), συγκέντρωσε τις αντιδράσεις των ξένων πρεσβευτών και των Ελλήνων που συνεργάζονταν μαζί τους. Φαίνεται, μάλιστα, πως η έντονη πολιτική αντιπαράθεση που εκδηλώθηκε με αυτή την αφορμή ανάμεσα στους τελευταίους και τον Μακρυγιάννη, αποτέλεσε σημείο τμήσης για τις περαιτέρω σχέσεις τους (Ορ. σ. 180). Τέλος, ο Μακρυγιάννης σε σύγχρονο δημοσίευσμά του, ανάμεσα σε άλλα, εισηγείται να τεθεί κεφαλή του Συντάγματος η θρησκεία, η οποία να μένει ακλόνητη, σύμφωνα με τους Αποστολικούς Κανόνες (Αρχ. σ. 364). Είναι φανερό η απόλυτη προτεραιότητα της θρησκείας και η ανάγκη να κατοχυρωθεί μαζί με όλα της τα προνόμια, αφού αυτή αποτελεί την προϋπόθεση για την ύπαρξη και την προαγωγή της πατρίδας. Οι απόψεις του εκφράζουν την παραδοσιακή αντίληψη για τη θρησκεία ως αρχή της πολιτείας, ενώ θεωρεί την άλλη άποψη, την "καισαροπαπική", η οποία εισηγείται τον περιορισμό της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας υπέρ της ενίσχυσης της κοσμικής εξουσίας, προδοτική για την πατρίδα, και τους εισηγητές της, το σύγχρονο πολιτικό κόσμο με επικεφαλής τους Μαυροκορδάτο και Κωλέτη, *σπαδούς των ξένων* (Απομν. Δ σ. 155· πβ. και Γ σ. 75-6).

Εκτός από τους καθαρά πολιτικούς αγώνες του Μακρυγιάννη για την κατάλυση της Ορθοδοξίας ως ρυθμιστικού παράγοντα στο νεόδμητο κράτος, η πολεμική του στρέφεται κατά των πολιτιστικών επεμβάσεων που επιχειρούν, ή που υποπτεύεται πως επιχειρούν οι ξένοι και οι οποίες προσλαμβάνουν πολιτικές προεκτάσεις. Υπάρχουν δύο συγκεκριμένες καταγγελίες: Η πρώτη αφορά τους Βαυαρούς. Ο Μακρυγιάννης στο σχετικό κεφάλαιο των Απομνημονευμάτων (Γ κεφ. δεύτερο) δεν κάνει λόγο για τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις του 1833, οι οποίες περιόρισαν σημαντικά τη δύναμη της Εκκλησίας με την υπαγωγή της στο Κράτος, αλλά την πολεμική του συγκεντρώνουν οι εξωτερικές εκδηλώσεις της πολιτικής αυτής, όπως ο

γάμος Βαυαρών με Έλληνες (Απομν. Γ σ. 82, Ορ. σ. 54), εμμένει δηλαδή στις πολιτισμικές μεθόδους που κατά τη γνώμη του χρησιμοποίησαν οι Βαυαροί για να διεισδύσουν στον ευαίσθητο εθνικό χώρο και να μεταστρέψουν την εθνική συνείδηση των Ελλήνων. Στα Οράματα είναι πρόδηλη η αγωνία που συνέχει τον Μακρυγιάννη από τη διείσδυση της ελευθεριάζουσας δυτικής ηθικής και της αισθησιοκρατίας, ενώ η επίκληση των αρχαίων προγόνων στην κρίσιμη για την πατρίδα αντιπαράθεση με τη Δύση, δεικνύει τη συμβολή της ιδέας της αρχαιότητας στην οργάνωση της εθνικής του συνείδησης: *Πού τα λένε αυτά, Σωκράτη, Πλάτων και λοιποί; εις την πατρίδα σας Αθήνα, ορθόδοξους χριστιανούς τώρα! Πού είναι οι απόγονοί σας, οπού βλέπουν αυτά, ότι κατατρέχεται η θρησκεία τους, καταλαλιώνται αυτείνοι όλοι; δεν τους μέλει· πολυτέλειες θέλουν ζευγενισμόν μεγάλον, θέατρα, μπιλιάρδους, πιανοφόρτα, κιθάρες, γυμνές οι κυρίες το σώμα τους, έχουν όμως χερότια μισά εις τα χέρια, του ζευγενισμού· και οι περισσότεροι, να βαστήξουν αυτείνη την πολυτέλεια, του ζευγενισμού, άλλος προδίνει, άλλος κλέβει, και άλλος δανείζεται και δεν έχει ύστερα να πλερώσει το χρέος του· του πουλούνε τα πράγματά του οι σύντροφοί του καίριστές και δανεισταί τους· τους δανείζουν με τριάντα τα εκατό, με είκοσι ως τα δεκοχτώ· τότε τους πουλούν τα πράματά τους· κάνουν είκοσι, τα πουλούνε ένα· και ύστερα, να φυλάξουν τον ζευγενισμό τους, όποιος τους αγοράσει, αυτείνοι πουλιώνται, και όσες προδοσίες κάμουνε και άλλα ττοιαύτα βραβεύονται, και όποιος ειπει αλήθεια, χαζίρι το ορκωτόν το γερόν δικαστήριον των καγιριστών, και αφανίζεται και υποτηράγεται και κακολαλιέται απ ούλους αυτούς (Ορ. σ. 186-87).*

Κυρίως, όμως, αγωνία κατέχει τον Μακρυγιάννη για την τύχη της θρησκείας στην περίοδο της πρωθυπουργίας του Κωλέτη, όταν η επιρροή της γαλλικής πολιτικής έφτασε στο απόγειό της. Θεωρεί ότι η πολιτική των Γάλλων επιδίδονταν συστηματικά στην άλωση της πνευματικής φυσιογνωμίας του έθνους με την ίδρυση σχολείων, με τα φράγκικα μοναστήρια, τις εκκλησίες, και την κατήχηση, ήθελαν να βάλουν σε νεργειαν την θρησκεία των δυτικών, του πάπα (Ορ. σ. 65· βλ. και Απομν. Δ σ. 185, Ορ. σ. 110). Η πολιτιστική σύγκρουση αναζωπυρώνεται την τέταρτη δεκαετία του αιώνα με την παρουσία και την προσηλυτιστική δράση άγγλων ιεραποστόλων, με κορυφαίο τον Ιωνά Κινγκ, και επισύρει την οργή του (Ορ. σ. 184-7). Οι νεωτερισμοί του αρχιθρησκου φιλόσοφου Καϊρη (Ορ. σ. 177), η λογική ερμηνεία των ορθοδόξων δογμάτων που οδήγησε σε απόρριψη ή απλοποίησή

τους²⁰, θεωρείται από τον Μακρυγιάννη ασέβεια και προδοσία έναντι του Θεού και της πατρίδας (Ορ. σ. 177-79). Η αμφισβήτηση της θρησκείας ως απόρροια του δυτικού ορθολογισμού που έρχεται να διασαλεύσει τις αρχές της παραδοσιακής κοινωνίας, να διαρρήξει τον ιδεολογικό της ιστό, καθιστά τον Καϊρη επικίνδυνο για το έθνος, ώστε να θεωρείται όργανο των ξένων, *αγοράστη να μην παραβεί ούτε γιώτα* (Ορ. σ. 178).

Κυρίως, όμως, στο κείμενο των Οραμάτων είναι διάχυτη η απειλή της συμφασίας των αλλοθρήσκων (Ορ. σ. 149, 174), συμπεριλαμβανομένης και της ομοθρήσκου Ρωσίας (Ορ. σ. 205-6), κατά της πατρίδας και της θρησκείας, κίνδυνος που διαγράφεται, άλλωστε, και στα Απομνημονεύματα (Απομν. Δ σ. 161 και αντίστοιχα Ορ. σ. 183). Στόχος της πολιτικής των Φράγκων, είναι η Ορθοδοξία (Ορ. 132, 205-6), οι εκκλησίες (Ορ. σ. 57) και οι αρχαιότητες (Ορ. 56, 176), σύμβολα των αιρογωνιαίων λίθων της εθνικής ιδεολογίας. Έκφραση αυτής της απειλής είναι η δραματική επίκληση του Μακρυγιάννη στο *ματοκυλισμένο φως της Ορθοδοξίας* που ωστόσο φέγγει αρκετά καρφωμένο στο σταυρό (Ορ. σ. 99), έκφραση την οποία έχει χρησιμοποιήσει και για την πατρίδα. Το γεγονός ότι αυτή η απειλή της Δύσης αποτελεί κοινή πίστη και στον αγροτικό πληθυσμό, όπως συνάγεται από μαρτυρίες που καταγράφονται από τον Μακρυγιάννη στα Οράματα (*κοπέλα, θυγατέρα αγωνιστή* (σ. 57), *αγωνιστής, χριστιανός καλός* (σ. 56), *καλός αγωνιστής* (σ. 132)), αποτελεί αυθεντική μαρτυρία για την πολιτική συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων και τη σχέση του Μακρυγιάννη με αυτά.

Συνεργάτες στην πολιτική κατά της Ορθοδοξίας οι ξένοι διπλωμάτες έχουν τους φορείς της δυτικής σκέψης, ιερωμένους και μορφωμένους ορθοδόξους, τους Έλληνες πολιτικούς, *όλοι αυτοί, θα πει ο Μακρυγιάννης για τους Μαυροκορδάτο, Κωλέτη, καταγίνονται να κάμουν την θρησκεία σου δυτικώς και να την παραδώσουν ο άλλη φυλή την θρησκεία τους και την πατρίδα τους* (Ορ. σ. 112, σ. 70), στους οποίους τελικά προσχωρεί και ο Όθωνας (Ορ. σ. 57, 205-6), και αντίμαχό τους τον Μακρυγιάννη, η σταθερή πίστη του οποίου στη θρησκεία και την πατρίδα αποτελεί, κατ'αυτόν, το κύριο εμπόδιο στα σχέδια της απεμπόλησής τους. αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο επιδιώκεται η εξόντωσή του (Ορ. σ. 53, 74, 85, 91-2, 170, 180). Στην απειλή που δέχεται ο Μακρυγιάννης θωρακίζεται με την πίστη στη θρησκεία (Ορ. σ. 70) και στη δικαιοσύνη του Θεού, ο οποίος θα πατάξει τα *βρώμικα έθνη* (Ορ. σ. 149), θα τιμωρήσει στο πυρ της κολάσεως τον Όθωνα, την Αμαλία και τους ξένους οπαδούς των (Ορ. σ. 202), και θα

παράσχει την απόλυτη προστασία και εύνοιά του στον πιστό Μακρυγιάννη (Ορ. σ. 141) ως επιβράβευση και δικαίωση του υπέρτατου αγώνα της αρετής του (Ορ. σ. 210). Είναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, ότι η δικαίωση φτάνει μέχρι την αγόρευσή του σε πρόδρομο της επιτροπής που θα συστήσει ο θεός (Ορ. σ. 112), σε αδελφό του Χριστού και τέκνο του ίδιου του θεού (Ορ. σ. 210), και σε ισότιμο του ίδιου του θεού (Ορ. σ. 203). Με την ιδέα αυτή και ο ίδιος σώζεται ηθικά, όπως σώζεται το σύστημα πατρίδας και θρησκείας καθαρό και αλώβητο από τους ξένους και τους ιθαγενείς εχθρούς.

Παρατηρούμε ότι στη συνείδηση του Μακρυγιάννη η εθνική σύγκρουση διεξάγεται ως θρησκευτική αντιπαράθεση, η Ορθοδοξία θα ελευθερωθεί από τους απίστους (Ορ. σ. 132), η θεία δίκη θα τιμωρήσει τους ασεβείς (Ορ. 198), ενώ η ελπίδα στο θεό είναι αυτή που θα σώσει την πατρίδα, τη θρησκεία και όλα τα έθνη (Ορ. σ. 197· βλ. και σ. 149). Ο αντιπερισπασμός στη δυτική επίδραση γίνεται με την Ορθοδοξία ως κεντρικό εθνικό χαρακτηριστικό, εξέλιξη που ευνοείται από το ρομαντισμό που έχει επικρατήσει έναντι του προοδευτικού και ανανεωτικού πνεύματος του διαφωτισμού, το οποίο ευνοούσε διαφορετικές πολιτικές στάσεις. Μάλιστα η εντύπωση που δίνεται είναι εκείνη της σταυροφορίας των ορθοδόξων δυνάμεων εναντίον των απίστων οι οποίοι θα κληθούν να πιστέψουν (Ορ. σ. 112). Η αντιπαράθεση καλού και κακού γενικεύεται, ο θεός σώζει όλα τα έθνη από την ασέβεια, το δόλο και την απάτη (Ορ. σ. 203), και ευλογεί όλα τα τέκνα του των εθνών (Ορ. σ. 204). Η σύρραξη των δυνάμεων του θεού και του διαβόλου κορυφώνεται στις τελευταίες σελίδες των Οραμάτων με πρωταγωνιστή τον Μακρυγιάννη, όταν οι εντάσεις, οι απειλές εξωθούνται στα άκρα (Ορ. σ. 214-215). Στην αναμέτρηση αυτή ο Μακρυγιάννης λαμβάνει από το θεό κλιμακωτά το σταυρό ως σύμβολο μεταβίβασης της θείκης εξουσίας (Ορ. σ. 83), την υπόσχεση του ορισμού του ως μέλους της επιτροπής που θα συστήσει (Ορ. σ. 84), το χρίσμα του προδρόμου της επιτροπής (Ορ. σ. 139-140) που θα δικαιώσει τους αγωνιστές (Ορ. σ. 84), και θα τιμωρήσει τους προδότες πατρίδας, θρησκείας και ηθικής (Ορ. σ. 115, 139-140), του σημαιοφόρου που με το σταυρό στο χέρι έρχεται τιμωρός της απιστίας και της αδικίας (Ορ. σ. 112, 115, 151). Είναι, μάλιστα, σημαντικό ότι η καταγραφή του οράματος αρχίζει τουλάχιστον από το 1845, όταν η πολιτική καταδρομή εναντίον του ήταν συγκεκριμένη (Ορ. σ. 102, 112).

Ο τρόπος, τέλος, αντίδρασης του Μακρυγιάννη σε κάθε διαφαινόμενη απειλή κατά της θρησκείας είναι ανεξέλεγκτος και οργίλος, ώστε να τον εκθέτει σε οξείες πολιτικές αντιπαραθέσεις: *κάπνισαν τα μάτια μου, θα πει όταν πληροφορήθηκε την πρόοδο της γαλλικής πολιτικής και δε διστάζει να απειλήσει τον ισχυρό πρωθυπουργό Κωλέτη επειδή ευνοούσε την ξένη διεύθυνση (Απομν. Δ σ. 187). Με ανάλογη απειλή εξόντωσης αντιμετώπισε και το γάλλο περιηγητή Μαλέρμπ, για τον οποίο είχε διαδοθεί πως ήρθε στην Ελλάδα με θρησκευτική αποστολή²⁹. του ζητά να απέχει από κάθε προσηλυτιστική δραστηριότητα, και προβλέπει ότι θα αν δε σωφρονίζονταν θα μεναν τα κόκαλά του εις την Ελλάδα και τότε θα λέγαν θερία τους Έλληνες -γιατί δεν θέλουν ν αλλάξουν την θρησκείαν τους (Απομν. Γ σ. 125).*

Η άλογη αντίδραση του Μακρυγιάννη υπέρ της θρησκείας μας θέτει μπροστά στο θέμα της ταύτισής του με αυτήν, θυσιάζεται για τη θρησκεία γιατί αισθάνεται να απειλείται η βαθύτερή του υπόσταση: *Όταν μου πειράζουν την πατρίδα μου και θρησκεία μου, θα μιλήσω, θα νεργήσω, και ό,τι θέλουν ας μου κάμουν (Απομν. Δ σ. 187, Ορ. σ. 59, 65 κ. α.). Τέλος, όταν ο ίδιος ο πιστός δεν επαρκεί να προστατέψει τη θρησκεία του, επικαλείται τη βοήθεια του θεού, πράγμα δηλαδή που κάνει και για την πατρίδα και για τους τίμιους ανθρώπους. Η παράκληση αυτή στο θεό να σώσει τα ιερά και τα όσια αποτελεί το κεντρικό σημείο στο κείμενο των Οραμάτων και σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη της προσωπικότητας του Μακρυγιάννη.*

Με τον ίδιο τρόπο που ο Μακρυγιάννης αμύνεται για τη θρησκεία αμύνεται και για την εκκλησία. Η εκκλησία από τη λειτουργία που επιτελεί ως χώρος λατρείας γίνεται ιερό κτίσμα και σύμβολο της θρησκείας γενικότερα. Έτσι, διαμαρτυρόμενος για την εγκατάλειψη των εκκλησιαστικών κτισμάτων, υπερασπίζεται ένα ολόκληρο παραδοσιακό σύστημα αξιών με το οποίο ταυτίζεται ως αντίληψη ζωής, και του οποίου πυρήνας είναι η θρησκεία. Η αδιαφορία της εξουσίας για τα εκκλησιαστικά κτίσματα, τη στιγμή μάλιστα που στη διάρκεια της δουλειάς ήταν σεβαστά από τους Τούρκους, αποτελεί ένδειξη για την πολιτική της διάβρωση (Απομν. Γ σ. 100). Η εγκατάλειψη των εκκλησιών από το επίσημο κράτος δηλώνει μια διαφορετική πολιτική, ανοιχτή σε ξένες επιδράσεις και συμφέροντα που απειλεί με αφανισμό το έθνος (Απομν. Γ σ. 101). Αντίστοιχα, η αδιαφορία του Όθωνα να μην ανεγείρει στην πρωτεύουσα ναό

όπως θα ταίριαζε στην τιμή των υπηκόων του, σε αντίθεση με τη μέριμνά του να υψώσει ανάκτορα, σημαίνει μια κοσμική, άρα αντιπατριωτική πολιτική, η οποία βάζει στο περιθώριο τις εγγενείς εθνικές δυνάμεις και εισάγει ξένους πολιτιστικούς θεσμούς (Απομν. Δ σ. 169). Είναι φανερό πως για τον Μακρυγιάννη η κατάσταση της εκκλησίας αποτελεί το δείκτη για την κατάσταση της θρησκείας, και της πατρίδας: εγκατάλειψη της εκκλησίας σημαίνει απομάκρυνση από τη θρησκεία που τους συνέχει σε μια κλειστή ενότητα, και άνοιγμα σε ξένες επιρροές, πράγμα που απειλεί να αλλοιώσει το χαρακτήρα της πατρίδας.

Κάτω από αυτή τη λογική, οποιαδήποτε πολιτική που θα έθιγε στο ελάχιστο την κατάσταση της εκκλησίας θεωρείται προδοτική: Γι αυτό ο Μακρυγιάννης αντιμετωπίζει με ιερή αγανάκτηση τη διάλυση των μοναστηριών και την εκποίηση από τους Βαυαρούς ενός μέρους από την τεράστια εκκλησιαστική περιουσία (Απομν. Γ σ. 75). Με ανάλογο τρόπο θα ερμηνεύσει την ίδρυση γαλλικών μοναστηριών από τον Κωλέτη στην περίοδο της πρωθυπουργίας του, θέλει, θα καταγγείλει, να μας κυβερνήσει ως παπιστάνος και όχι ως ορθόδοξος χριστιανός (Ορ. σ. 110), και θα απειλήσει με ολοκαύτωμα του ίδιου και της οικογένειάς του (Ορ. σ. 65). Το γεγονός ότι δεν είναι δυνατό να δει το κοινωνικό αίτημα στα οποία ανταποκρίνεται η πολιτική του περιορισμού των μονών το 1833, και γενικά αποδέχεται χωρίς επιφύλαξη τις υπερβολές της μικροπολιτικής κατά του Όθωνα που αποσκοπούσε σε ερεθισμό του λαϊκού συναισθήματος την ίδια περίοδο²⁰, είναι η καλύτερη μαρτυρία για την τυφλή προσκόλλησή του στην παραδοσιακή τάξη πραγμάτων, στην ανάγκη δηλαδή να μη πειραχτεί ούτε κεφαλαί από το εκκλησιαστικό status, γιατί αυτό θα σήμαινε απειλή της ίδιας της κοινωνίας και των δεσμών που τη συνέχουν.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε γίνεται φανερό ότι η πολιτική πρακτική του Μακρυγιάννη οργανώνεται μέσα από τη θρησκεία, και ότι η προσκόλληση στη θρησκευτική παράδοση γίνεται κήρυγμα εθνικής αντίστασης.

2. Θρησκευτικότητα: πίστη και λατρεία

α). Η θρησκευτική πίστη

Η εκκλησιαστική αντίληψη για τη ζωή και τον κόσμο ορίζει τον τρόπο ζωής του Μακρυγιάννη, οργανώνει τη σκέψη και επιδρά στην ηθική του. Οι

βασικές αρχές αυτής της πίστης, η γνώση και η βίωσή τους, καταγράφονται κυρίως στα Οράματα.

Η αρχή ότι ο άνθρωπος πλάστηκε *κατ εικόνα και καθ ομοίωσιν* του θεού αποδίδεται με τη φράση *ο άνθρωπος είναι μία εικόνα*. Το θεϊκό στοιχείο στον άνθρωπο είναι η ψυχή - *το αμανέτι του θεού* στο σώμα του ανθρώπου, μέσω της ψυχής συνεχεται με το θεό, ενώ το σώμα που είναι ύλη αντιπροσωπεύει τον υλικό κόσμο. Ο άνθρωπος σώζεται όταν κερδίσει την ψυχή του, όταν δηλαδή τη διατηρήσει καθαρή από την αμαρτία: *όλον τον κόσμο να κερδέσει ο άνθρωπος σε τούτην την προσωρινή ζωή και να χάσει την ψυχή του, τίποτα δεν κέρδεσε* (Ορ. σ. 200)²¹. Η καθαρή ψυχή επιστρέφει στην αρχική της πηγή και ενώνεται με το θεό, πράγμα που ισοδυναμεί με την τελική απελευθέρωση του ανθρώπου: *έλεγα πότε να πάρει ο θεός τ αμανέτι, να λευτερωθώ και εγώ και αυτείνοι* (Ορ. σ. 42). Η πίστη αυτή δίνει το βάρος στην *κατάρα του θεού ψυχή να μη δώσω* (Ορ. σ. 113).

Ο άνθρωπος χάνεται όταν φεύγει από το δρόμο του θεού. Τότε ενεργεί το κακό και έχει αρχηγό του το διάβολο, γιατί ό,τι είναι αντίθετο στη θέληση του θεού, ανήκει στο διάβολο (Ορ. σ. 173). Ο Μακρυγιάννης πιστεύει ότι ο διάβολος, ο πρώτος παραβάτης της εντολής του θεού και εισηγητής του κακού σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία, επιδιώκει να παρασύρει τον άνθρωπο, ή ακριβέστερα την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, από το δρόμο του θεού που είναι ο φυσικός του προορισμός, και να διαβρώσει την ψυχή του. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί τους πειρασμούς που είναι οι υλικές απολαύσεις και ηδονές (Ορ. σ. 145, 200). Ο διάβολος αποπλανά κυρίως τους αθώους, οι οποίοι για να προστατευτούν πρέπει να είναι σταθερά προσηλωμένοι στο θεό, να αιτούνται τη βοήθεια και την προστασία του με καθαρή καρδιά γιατί μόνο τότε θα εισακουστούν. Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρουσα η ιδέα της ελεύθερης βούλησης που απαντά στον Μακρυγιάννη, ο θεός έπλασε τον άνθρωπο *ευταξούσιον* (Ορ. σ. 103), *ανεξάρτητον* (Ορ. σ. 216) να επιλέγει το καλό ή το κακό. παρατηρούμε, ωστόσο, ότι στη συνείδηση του Μακρυγιάννη η βούληση του ανθρώπου είναι εξαρχής προσανατολισμένη στο καλό, αφού ο ίδιος ο θεός ενέπνευσε στον άνθρωπο *σπλάχνα καλά* (Ορ. σ. 72). Τελικά η προσήλωση στο θεό, η άσκηση δηλαδή στο καλό, είναι αυτή που θα σώσει τον άνθρωπο από το διάβολο.

Υπάρχουν όμως και οι οπαδοί του διαβόλου, άνθρωποι διεφθαρμένοι και ποταποί: αυτοί είναι οι πολιτικοί (Ορ. σ. 133), οι κριτές αλλά και οι ανώτεροι κληρικοί, οι οποίοι ενώ λόγω της θέσης τους όφειλαν να

υπηρετούν τη δικαιοσύνη, λυμάλνονται τους αδύνατους και τους αδικούν. Η αδικία ισοδυναμεί με άρνηση του θεού και αποδοχή του διαβόλου, ενώ παράλληλα διαβρώνει τον κοινωνικό χώρο, ώστε να φαίνεται πως όλοι δοξολογούν τον διάβολο (Ορ. σ. 216). Η δραματική επίκληση του Μακρυγιάννη στα θεά είναι να τσακίσει τις πόρτες και τις κλειδωνιές της τυραγνίας, της ασωτίας, του δόλου και της απάτης, όπου μας έχουν φυλακισμένους, σιδεροδεμένους τόσες αιώνες, και μας αστόχησαν, και οι βασιλείς σου και οι αρχιγερείς σου και οι κριτές σου έχασαν όλοι τη δικαιοσύνη σου, και μας έντυσαν το φόρεμα του διαβόλου, όπου φορούνε και αυτοί όλοι, την απιστίαν, την επιορκίαν, την αδικίαν, το δόλο και την απάτη και την ασωτίαν (Ορ. σ. 158).

Σημαντική θέση στην πίστη του Μακρυγιάννη με προεκτάσεις στην ψυχολογία και την αντίληψή του για τον κόσμο του έχει η έννοια της καθαρότητας και του ρύπου (Ορ. σ. 131)³². Ο άνθρωπος γεννιέται καθαρός. Σταδιακά οι αμαρτίες επικάθονται στην ψυχή του και δημιουργούν ηθικό ρύπο. Ο αγώνας του είναι να διατηρήσει καθαρή από τον ρύπο την ψυχή του ώστε να ενωθεί με το θεό³³.

Ρυπαρές είναι οι υλικές και αισθησιακές απολαύσεις. Ενοχές δημιουργούν στον Μακρυγιάννη οι οικονομικές του δραστηριότητες, τις οποίες ζητά για το λόγο αυτό να μεταβιβάσει στο θεό ως το μεγαλύτερό του μέλημα (Ορ. σ. 217, πβ. Δίκη σ. 327), με αντάλλαγμα να γίνει ο ίδιος και η οικογένειά του σκλάβοι του³⁴. Πόση σημασία δίνει στην ανάγκη να κρατηθεί μακριά από την υλική δύναμη του χρήματος φαίνεται στην παράκληση να του δέσει ο θεός τα χέρια να μη μαζεύουν σίδηρο, ενώ θεωρεί την υλική μέριμνα της οικογένειάς του απώλεια χρόνου (Ορ. σ. 217). *Βρωμερό κάμωμα* (Ορ. σ. 104) αισθάνεται την ερωτική επιθυμία, και την ερωτική πράξη την κατεξοχήν αμαρτία, -έργο του διαβόλου-³⁵ ενώ ο θεός την αποδέχεται μόνο στο μέρος που εξασφαλίζει τη λειτουργία της αναπαραγωγής (Ορ. σ. 107). Όσο η ανάγκη να καθαρθεί μεγαλώνει, τόσο πιο ενοχλητικοί γίνονται οι δεσμοί του με την πραγματικότητα. Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει τη συζυγική του σχέση φανερώνει την πάλη ανάμεσα στη γήινη υπόσταση και τις μεταφυσικές του αγωνίες. Θεωρεί τη *συνεύρεση* με τη γυναίκα του αδυναμία να επιβληθεί στην υλική του φύση και την υποχρεώνει να κοιμηθεί μόνη στα κατώτερα διαμερίσματα του σπιτιού για να μην πειράζεται (Ορ. σ. 106). Η καταστολή των αναγκών του βρίσκει διέξοδο στα όνειρα: ο πειρασμός εμφανίζεται κακοπρόσωπος, κρατώντας ένα κολοκύθι

Η αδικία και η δικαιοσύνη είναι γενική κατηγορία· μερικότερες εκφράσεις της με αντιστοιχία σε κοινωνικές καταστάσεις είναι η ελευθερία-τυραννία, αρετή-ιδιοτέλεια, ενώ η ηθική και η αμαρτία, η πίστη και η απιστία είναι οι κατηγορίες που απορρέουν από τη θρησκεία. Όλες αυτές οι αντιθέσεις ανάγονται στον ευρύτερο συμβολισμό φως-σκοτάδι, όπου το φως είναι σύμβολο του θεού και της αλήθειας του θεού -αλήθεια ο θεός-, και το σκοτάδι σύμβολο του διαβόλου, του ψεύδους, του θανάτου, της απώλειας: *Κύριε, άπλωσε το λαμπρό σου και ευλογημένο σου χέρι και βγάλε μας μέσα από τον σκότον τον βαθύ όπου είμαστε πεσμένοι και χαμένοι και πνιμένοι τόσες αιώνες, και φέρε μας εις το φως σου τ αληθινό της βασιλείας σου, και βλόγα μας, ... και συχώρεσέ μας και καθάρισέ μας και ανάστησέ μας* (Ορ. σ. 154). Η καθαρότητα, ηθική και κοινωνική, και ο ρύπος της αμαρτίας είναι επίσης ένα συμβολικό ζεύγμα της βασικής κατηγορίας δικαιοσύνη-αδικία.

Η σωτηρία που απαιτεί ο Μακρυγιάννης για τους τίμιους είναι στην ουσία επίκληση στη θεία δικαιοσύνη ως αντιστάθμισμα της κοσμικής αδικίας από την οποία απειλείται ο ίδιος και ο κόσμος τον οποίο αντιπροσωπεύει (Ορ. σ. 216)³⁵. Η άλλη όψη του νομίσματος είναι η τιμωρία των αδίκων: ο θεός ως δίκαιος κριτής, θα κρίνει κατά τα έργα και τα σπλάχνα, τις εσωτερικές δηλαδή διαθέσεις, τους εχθρούς πατρίδας και θρησκείας και γενικά όλων των τίμιων ανθρώπων, θα τιμωρήσει την απληστία μικρών και μεγάλων αξιωματούχων που αδικούν την ανθρωπότητα, προδίδουν το θεό και λατρεύουν τον διάβολο τον αφέντη τους, που τους έχει βουλαμένους (Ορ. σ. 89). Ο θεός πράγματι οργίζεται για τους ιδιοτελείς (164). Για τους προσωπικούς του εχθρούς ο Μακρυγιάννης ζητά συγχώρεση από το θεό (Ορ. σ. 89, 217), αλλά η μεγαλοψυχία του αυτή είναι φαινομενική αφού οι κατεξοχήν εχθροί του είναι αυτοί οι ίδιοι οι εχθροί πατρίδας και θρησκείας.

Η αντίληψη του Μακρυγιάννη για το θάνατο είναι αυτή της χριστιανικής θρησκείας: πιστεύει στην άλλη ζωή (Απομν. Α σ. 164) και η επίγεια χαρακτηρίζεται μάταιη και προσωρινή αφού κανείς δε θα μείνει θάνατος (Απομν. Β σ. 53, Ορ. σ. 191, 209). Χριστιανικό είναι το θέμα της κρίσης μπροστά στο θεό σύμφωνα με τα έργα: οι άνθρωποι στη μέλλουσα κρίση χωρίζονται σε δίκαιους και άδικους, οι δίκαιοι βασιλείς και αληθινοί φιλόσοφοι είναι ντυμένοι λαμπρά οι άδικοι γυμνοί από τον θεόν, τον δίκαιον Βασιλέα του παντός, οργισμένοι κι από τους ανθρώπους

αναθεματισμένοι (Απομν. Β σ. 53). Η ίδια αντίληψη εκφράζεται με την ανάσταση των δικαίων και την τιμωρία των αδίκων στην αιώνια κόλαση (Ορ. 68). Η εικόνα του παντοδύναμου Χάρου που σκοτώνει τους ισχυρούς της γης είναι διαποτισμένη από το χριστιανικό πνεύμα καθώς είναι γυμνή από το ηρωικό στοιχείο της πάλης που συναντάμε στη νεοελληνική δημοτική παράδοση. Ωστόσο απόκλιση από τον θεσμικό λόγο της εκκλησίας και απήχηση της ελληνικής αντίληψης για τη ζωή, που υπερασπίζεται τις ζωϊκές αξίες, απαντά στον ηρωικό τρόπο με τον οποίο ο ίδιος, ο φιλόζωος Μακρυγιάννης αντιμετωπίζει το θάνατο για την πατρίδα, όπως συμβαίνει στη μάχη των Μύλων: *Αυτός ο θάνατος είναι γλυκός, ότι κανένας δεν θα γένη σθάνατος· κι όταν ο Χάρος θαρθή να μας πάρη, όταν θέλη, άρρωστους και δυστυχείς, καλύτερα σήμερα να πεθάνωμεν* (Απομν. Α σ. 159)⁴⁰. Ο θάνατος εδώ μετασχηματίζεται σε ηθικό θρίαμβο, ενώ ο φόβος για την απώλεια του αγαθού της ζωής καθιστά περισσότερο ουσιαστική και ηθικά καταξιωμένη την επιλογή της θυσίας.

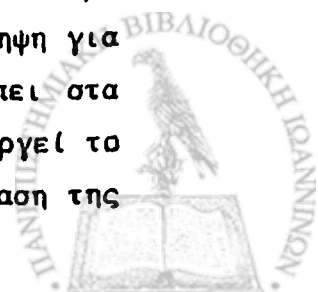
Από τη θρησκεία προέρχεται η πίστη για τη ματαιότητα που κρύβουν τα πλούτη και η δόξα, αφού πλούσιοι και φτωχοί εξισώνονται μπροστά στο θάνατο (Απομν. Γ σ. 113-114)⁴¹. Τονίζοντας τη ματαιότητα της επίγειας ζωής και επισείοντας την απειλή της ύστατης κρίσης από τον δίκαιο βασιλέα του Παντός ο Μακρυγιάννης ζητά να αποτρέψει τους ισχυρούς βασιλείς της Δύσης από τις αδικίες που επισωρεύουν στην πατρίδα του. Στην ουσία δηλαδή πρόκειται για ένα δικαιοῦ μηχανισμό που έχει σκοπό να ικανοποιήσει και να εξυπηρετήσει την απόλυτη ανάγκη να αποκατασταθεί η κοινωνική δικαιοσύνη: πάνω από τους ισχυρούς της γης επικρέμεται η δικαιοσύνη του θεού.

Ο Μακρυγιάννης ερμηνεύει το τυχαίο, το συμπτωματικό γεγονός, μέσω του θεού. Κάθε συγκυρία την οποία αδυνατεί και γι αυτό αρνείται να ερμηνεύσει ορθολογικά, τη θεωρεί έργο του θεού. Είναι η πίστη του απλού ανθρώπου για συνεχή ρύθμιση του κόσμου από το θεό. Έτσι, π.χ., όσον αφορά στα φυσικά φαινόμενα η σκέψη λειτουργεί μυθικά, όχι αιτιοκρατικά: αιτία για τον αέρα που φυσά στη μάχη ευνοϊκά για τους Έλληνες, είναι ο θεός (Απομν. Α σ. 244). Συμπτώσεις, συγκυρίες που έρχονται να τους σώσουν την τελευταία στιγμή, αποδίδονται στο θεό (Απομν. Α σ. 99, 138, 166 κ. ά.). Φυσική συνέπεια μιας τέτοιας πίστης είναι η βεβαιότητα στη βοήθεια του θεού, βεβαιότητα που προβάλλεται και στα όνειρά του: για παράδειγμα, το νυσταγμένο χρυσό πουλί που έπιασε στον ύπνο του και το

έκρυψε στην τσέπη, και το οποίο συμβολίζει τον βασιλιά, προδικάζει, κατά την ερμηνεία που έκανε στους φοβισμένους συνωμότες στις παραμονές της 3ης Σεπτεμβρίου, την επιτυχία της συνωμοσίας (Απομν. Γ σ. 130).

Παρατηρούμε δηλαδή ότι βασική αρχή στον Μακρυγιάννη είναι να συνδέει το καλό ως φυσικό αποτέλεσμα, με το καλό ως αρχή του κόσμου, δηλαδή με το θεό⁴². Την αρνητική για τους Έλληνες εξέλιξη των φυσικών φαινομένων τη θεωρεί κακή τύχη, χωρίς αυτό να δηλώνει μια ρεαλιστική στάση, αφού κακή τύχη δε σημαίνει τίποτε άλλο παρά εγκατάλειψή τους από το θεό (Απομν. Α σ. 243). Η απόλυτη πίστη στην ακατανόητη αγαθότητα του θεού (Ορ. σ. 211), συνεπάγεται την πίστη στο θαύμα, στην υπερλογική ενέργεια του θεού, η οποία για το λόγο αυτό αντιδιαστέλλεται με το ανθρώπινο έργο, η δομή του οποίου, η σύλληψη και εκτέλεσή του, υπόκειται σε λογική οργάνωση (Ορ. σ. 98, 64, 109· βλ. και Αρχ. σ. 352 για την εξωλογική επέμβαση του θεού στον ιστορικό χώρο και χρόνο).

Η προσήλωση στη θρησκεία εκφράζεται με την απόλυτη πίστη στο δόγμα. Η άλογη αρχή της θεϊκής εξουσίας εκφράζεται παραστατικά στον τρόπο με τον οποίο ο Μακρυγιάννης θεάται τη σύλληψη του Χριστού: από τον Παντοκράτορα που παρουσιάζεται σαν ένα μικρό φως το οποίο μεγαλώνει και γίνεται λαμπρό σώμα, αποσπάται ένα φως που πηγαίνει στο στόμα της Θεοτόκου, για να βγει από μέσα της σε λίγο ένα μικρό παιδάκι, και είχε όλα τα σημεία του μικρού παιδιού, όμως ήταν καθώς το φως οπού αναλήφτη εις την Θεοτόκον (Ορ. σ. 194). Με ανάλογο τρόπο θα παραστήσει τη θεία βούληση με το φύσημα του αέρα, ενώ το ανθρώπινο έργο εκτελείται με τρόπο αντιληπτό στις ανθρώπινες αισθήσεις (Ορ. σ. 98). Η απόλυτη πίστη είναι ο μόνος τρόπος επικοινωνίας με το θείο, ενώ η λογική είναι ασύμβατη με τον υπέρ-λογικό χαρακτήρα της θεϊκής αρχής, αν δεν έχεις πεποίθηση και πίστη εις αυτόν, θα παρατηρήσει για τη λογική θεώρηση των δογμάτων από τον Καϊρη, *διατί το κατακρένεις και πραγματεύεις την σταύρωσή του; Εγώ δεν πραγματεύομαι, πιστεύω τον καρaboκύρη και ναύτες και κάθομαι μέσα κι αρμενίζω δια της δυνάμεώς του και της βασιλείας του* (Ορ. σ. 188, βλ. και σ. 122). Ό,τι δε μπορεί να διανοηθεί ο Μακρυγιάννης είναι η έλλογη αντιμετώπιση και αμφισβήτηση των ορθοδόξων δογμάτων, αυτό αποτελεί θέμα ηθικής τάξης και πίστης. Της ίδιας κατηγορίας είναι και η αντίληψη για τα φώτα και την καρδιά, *άλλα τα φώτα, και άλλη η καρδιά, θα πει στα Δράματα* (σ. 185). Η γνώση, άλλωστε, αποκτά αξία μόνον όταν καλλιεργεί το ήθος και διαμορφώνει τίμιους ανθρώπους (Ορ. σ. 187). Στην προέκταση της

ίδιας ιδέας η θεολογία ορίζεται ως προϋπόθεση της φιλοσοφίας: η γνώση που δε συνοδεύεται από πίστη είναι ημιτελής (Ορ. σ. 96, 97). κυρίως, όμως, προϋπόθεση της θεολογίας και της ίδιας της πίστης θέτει ο Μακρυγιάννης την αρετή και την ηθική (Ορ. σ. 97, 182, 216· πβ. και Απομν. Δ σ. 169). Για το λόγο αυτό προϋπόθεση της ευλογίας του θεού είναι η αρετή και η ομόνοια των πολιτών (Απομν. Δ σ. 175). Στα Οράματα τα παστρικά καπετάλια που αποτελούν τη βάση για τη συνθήκη του θεού με τους ανθρώπους, είναι η αρετή, η ηθική, η γνώση (Ορ. σ. 208). Όσο η ηθική διάσταση του ανθρώπου αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη της θρησκευτικότητάς του, και προϋπόθεση της πίστης.

Όσο ο πιστός Μακρυγιάννης είναι και δοκιμαζόμενος χριστιανός: ο ρόλος της γυναίκας-αγγελιαφόρου (Ορ. σ. 62, 80, 95), θεϊκές ρυθμίσεις, ενοράσεις σχετικές με την προσωπική και οικογενειακή ασφάλεια (Ορ. σ. 189), του προκαλούν αμφιβολίες (Ορ. σ. 93-94) οι οποίες, όμως, αίρονται σχεδόν αμέσως. Ό, τι όμως κλονίζει την πίστη του είναι η επικράτηση της κοινωνικής αδικίας όπως τη βιώνει στην κατάσταση παλαιών αγωνιστών (Ορ. σ. 74-75, 135-6). η αδικία τον οδηγεί ακόμη και σε ανταρσία έναντι του θεού (Ορ. σ. 148). μπροστά στην πενία της οικογένειας του Κώστα Λαγουμιτζή, του ένδοξου υπερασπιστή του Σερπεντζέ, καταρρέουν τα μεταφυσικά σχήματα, αλλά και για αυτήν την αμφισβήτηση αμέσως μετά μεταμελείται, οι δισταγμοί είναι στιγμιαίοι, ενώ ένα γενικότερο κλίμα πίστης στην επέμβαση του θεού φαίνεται πως επηρεάζει, πείθει και τελικά διασκεδάζει τις αμφιβολίες του Μακρυγιάννη (Ορ. σ. 189).

Ο κοινωνικός ρόλος της θρησκείας συνίσταται στο φόβο του θεού (Ορ. σ. 178), στο σεβασμό προς την πατρογονική θρησκεία (Ορ. σ. 189). Η ηθική αρχή του χρέους προς τον ευεργέτη και δωρητή της ζωής θεό (Ορ. σ. 154), ασκεί τον πολίτη να είναι συνεπής σε κοινωνικό επίπεδο· ο σεβασμός στη γυναίκα (Ορ. σ. 145, πβ. 44), πρότυπο της οποίας ορίζεται ο σεβασμός του Χριστού προς την Παναγία (Ορ. σ. 71-72), η υποταγή της στον άντρα (Ορ. σ. 78), η τιμωρία της μοιχείας (Ορ. σ. 202), η σεξουαλική αυτοσυγκράτηση και σεμνότητα, η αλληλεγγύη, η ειλικρίνεια, η σταθερότητα στον όρκο, - ο ίδιος ο θεός παρουσιάζεται να δεσμεύεται με το λόγο του στον πιστό (Ορ. σ. 210)-, είναι αρχές με κοινωνική εφαρμογή που προβάλλονται ή υποβάλλονται από τη θρησκεία. Άλλωστε, όπως είδαμε, η αρετή, η γενναιότητα, η γνώση (Ορ. σ. 208, 209), ηθικές αξίες που συνάπτονται άμεσα με τη θρησκεία αφού συνιστούν προϋπόθεση της πίστης,

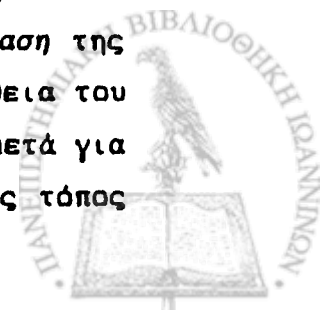
αποτελούν θέμα προσωπικής άθλησης, γιατί από το σημείο αυτό και πέρα αρχίζει ο διάλογος και η σχέση με τη θρησκεία. Η πίστη, λοιπόν, μαζί με την αρετή και την ηθική, αποτελούν αρχές με ηθική αξία που διαμορφώνουν το συνεκτικό ιστό της παραδοσιακής κοινωνίας (Ορ. σ. 182).

Η θρησκευτικότητα του Μακρυγιάννη η προσήλωση στην θρησκευτική πίστη, στον κωδικοποιημένο θρησκευτικό λόγο και στο πνεύμα ή τις ρυθμίσεις που πίστη αυτή εξαγγέλλει, είναι ένα βαθύ και απόλυτο βίωμα. Ιστορικοί λόγοι, η Ορθοδοξία που διαπότισε τον τρόπο ζωής και τη σκέψη του Έλληνα, η ηθική του χρέους με αφετηρία τη θαυματουργική διάσωσή του σε παιδική ηλικία, μαζί με τον έντονα συγκινησιακό χαρακτήρα, οδηγούν στην ταύτιση του Μακρυγιάννη με την πίστη του, με αποτέλεσμα, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, να αισθάνεται σαν προσωπική απειλή κάθε επιβουλή κατά της θρησκείας. Το βάθος και η ειλικρίνεια της θρησκευτικότητας του Μακρυγιάννη φαίνεται από την επίκληση του θεού στις πιο κρίσιμες ώρες της ζωής του (Αρχ. σ. πα-πβ, 310-11).

β). Η λατρεία και τρόποι εκδήλωσής της

Από ολόκληρες φράσεις που υπάρχουν στο κείμενο των Απομνημονευμάτων, κυρίως όμως από ό,τι μας αποκαλύπτεται στα Οράματα⁴³, ο Μακρυγιάννης είναι επηρεασμένος όχι μόνο από το πνεύμα, αλλά και από το γράμμα της εκκλησιαστικής διδασκαλίας. Κυρίως είναι ο αυστηρός τηρητής του εκκλησιαστικού τυπικού.

Η προσευχή, βασικός τρόπος επικοινωνίας με το θεό, έχει δύο μέρη, είναι παράκληση για σωτηρία και δοξολογία, ευχαριστία για την βοήθεια που παρέχει. Ο Μακρυγιάννης πιστεύει ότι η φυσική του ύπαρξη είναι αποτέλεσμα της προστασίας του θεού, δωρεά που εκτείνεται και στα μέλη της οικογένειάς του (Ορ. σ. 106). Επίσης ο θεός είναι ο σωτήρας της πατρίδας σε όλες τις κρίσιμες φάσεις της ιστορίας της (Ορ. σ. 121). Συνεπώς η δοξολογία αποτελεί για τον ίδιο προσωπική και κοινωνική, ηθική υποχρέωση (Ορ. σ. 115-116), όπως είναι και υποχρέωση του λαού και του βασιλιά (Απομν. Γ σ. 114)· στην εικόνα με την απελευθέρωση ο λαός και το ιερατείο παριστάνονται να δοξολογούν το θεό για τη νεκρανάσταση της πατρίδας (Γ σ. 107). Ο ίδιος προσεύχεται και επικαλείται τη βοήθεια του θεού πριν από κάθε κρίσιμη μάχη (Απομν. Α σ. 294) και δοξολογεί μετά για τη σωτηρία του (Απομν. Βισ. σ. 108)⁴⁴, ενώ στα Οράματα ο κοινός τόπος

στις δεήσεις είναι η σωτηρία πατρίδας, θρησκείας και των τίμιων χριστιανών (Ορ. σ. 63, 64, 103, 153, 154-5, 217 κ. ά.)⁴⁵. Άλλο αίτημα, τέλος, των προσευχών του Μακρυγιάννη είναι να φωτιστεί, να γράψει δηλαδή την αλήθεια *περί πατρίδος και θρησκείας* (Ορ. σ. 62, 95,) πράγμα που συμβαίνει, αξιώνεται από το θεό να δει την αλήθεια, και δοξολογεί γι αυτό (Ορ. σ. 101). Η προσευχή, λοιπόν, με την αυτοσυγκέντρωση και την επίπονη άσκηση (Ορ. σ. 101, 209), γίνεται το μέσον με το οποίο ο ίδιος ο πιστός θεάται τα θεία (Ορ. σ. 166, 210). Τέλος, για την προσευχή ως μέσο πραγματοποίησης του επιθυμητού καθοριστική φαίνεται πως ήταν η συνήθεια στην οποία τον είχαν ασκήσει οι γονείς του από βρεφική ηλικία, να κάνει *μετάνοιες* για να πιάσει *περδικόπουλα*, τα οποία είχαν πιάσει οι ίδιοι και τα παρουσίαζαν ως αποτέλεσμα της παράκλησής του (Απομν. Παρ. σ. 221).

Προϋπόθεση για να εισακουστούν από το θεό τα αιτήματα, αυτές δηλαδή οι προσευχές του Μακρυγιάννη, είναι η καθαρότητα της ψυχής, κατάσταση που εκφράζεται με συντριβή για τις αμαρτίες (Ορ. σ. 63, 120-121, 141, 156, 217), με δάκρυα (Ορ. σ. 63, 214), μετάνοιες (Ορ. σ. 92-93), και πρακτικά μέτρα απομάκρυνσης από τη γυναίκα του για να μη πειράζεται και να μένει καθαρός (Ορ. σ. 106). επίμονες είναι επίσης οι παρακλήσεις στο θεό να καθαρίσει τα *βρωμερά του σπλάχνα*, να του δώσει *καθαρή ψυχή* (Ορ. σ. 161, 166, 217), ενώ μόνο στις τελευταίες σελίδες των Οραμάτων το αίτημα γίνεται συγκεκριμένο και αφορά πιθανότατα ενοχές για οικονομικές του δραστηριότητες, ή κόπωση από τις υλικές υποχρεώσεις για τη συντήρηση της οικογένειάς του (σ. 213, 218).

Βάση της ανταλλακτικής δομής της προσευχής του Μακρυγιάννη μπορούμε να θεωρήσουμε τη λαϊκή αντίληψη για τη σχέση αμοιβής και ανταπόδοσης⁴⁶, ερμηνεία που δίνεται από τον ίδιο τον Μακρυγιάννη, όταν με συντριβή ομολογεί ότι πέρα από την *αμαρτωλή* προσευχή (Ορ. σ. 166), δεν έχει άλλο ικανοποιητικό τρόπο, *κανένα καπετάλι παστρινό*, για να ευχαριστήσει το θεό (Ορ. σ. 217-18), άλλωστε τα *παστρικά καπετάλια* είναι προϋπόθεση για τη συνθήκη του θεού με τους πιστούς (Ορ. σ. 208). Σε άλλο σημείο, μάλιστα, η αντιστοιχία ανάμεσα στην προστασία του θεού και την ανάγκη απόδοσης του οφειλόμενου χρέους από τον πιστό, αποκαλύπτει με ακρίβεια την υλική βάση της πίστης του, η οποία, άλλωστε, δηλώνεται και με τους οικονομικούς όρους που χρησιμοποιεί ο Μακρυγιάννης: στην επίκριση και την όχληση της γυναίκας του για το πλήθος των προσευχών του προς το θεό,

του ίδιου και της οικογένειάς του (Απομν. Γ σ. 128, Ορ. σ. 42), η θεία μετάληψη (Ορ. σ. 42, 48, 49, 90, 121, 181 κ. ά.), το ευχέλαιο (Ορ. σ. 50) το τάξιμο, όταν ήμουν σε κίνδυνο ταζόμουν (Ορ. σ. 43-44, 101) καθώς και η υποχρέωση της απόδοσής του (Ορ. σ. 46), η ευλάβεια με την οποία φροντίζει τις εικόνες των αγίων, αποκαλύπτει τον πιστό που είναι απόλυτα αφοσιωμένος στην τήρηση των εκκλησιαστικών τύπων. Μάλιστα αυτή η τυπολατρεία, η θρησκοληψία του Μακρυγιάννη, συνθέτει τελικά τη μορφή, το πλαίσιο της ίδιας του της ζωής. Η ταπείνωση και η συντριβή για τις αμαρτίες (Ορ. σ. 120- 121, 153, 156, 162-3, 164, 190-91, 213), οι μετάνοιες που συνοδεύουν την αμαρτωλή προσευχή (Ορ. σ. 49, 63, 71 κ. α.) η ελεημοσύνη (Ορ. σ. 119, 139), η φιλανθρωπία (Ορ. σ. 93, 101), είναι επίσης καθαρτήριοι τρόποι επικοινωνίας του Μακρυγιάννη με το θεό, τρόποι με τους οποίους επιζητά να εξασφαλίσει την προστασία του θεού. Η προσευχή, λοιπόν, η μετάνοια, οι νηστείες, η ελεημοσύνη, αποτελούν μηχανισμούς που αντισταθμίζουν τις αμαρτίες οι οποίες αποτελούν συστατικό του κόσμου, και εξασφαλίζουν την άρση τους, ώστε να σώζεται ο πιστός (Ορ. σ. 119, 120).

Οι ανταλλακτικές σχέσεις που αναπτύσσει ο Μακρυγιάννης με το θεό μέσα από το σύστημα των διαμεσολαθήσεων, με τις θρησκευτικές δηλαδή υπηρεσίες και υλικές προσφορές, ολοκληρώνεται με τα δώρα που δέχεται μέσω των αγίων (Ορ. σ. 49, 50, 51, 59-60, 64, 65, 67, 87, 132, 133, 139, 215), και τα οποία συμβολίζουν την προστασία που ο θεός του παρέχει. Παρατηρούμε λοιπόν ότι ανάμεσα στον πιστό και στο θεό του αναπτύσσονται ανταλλακτικές σχέσεις το κύριο γνώρισμα των οποίων είναι η αντιστοιχία υλικών υπηρεσιών και συναισθηματικής συμπεριφοράς με δώρα - σύμβολα προστασίας (Ορ. σ. 65). Είναι αποκαλυπτικό σχετικά, ότι δύο σελίδες πριν το τέλος των Οραμάτων, όταν οι εντάσεις της αγωνίας και της κόπωσης κορυφώνονται, ο Μακρυγιάννης ζητά από τον θεό να επαμισθούν οι άγιοι τη φροντίδα της οικογένειάς του, με αντάλλαγμα να λάβουν αυτοί και τα θεϊκά δώρα (Ορ. σ. 217). Μπορούμε, μάλιστα, να θεωρήσουμε τις πρακτικές όψεις της θρησκευτικότητας του Μακρυγιάννη μέσα από την παλαιά ηθική του δώρου που εξελίχθηκε σε αρχή δικαίου⁴⁹.

Στην ίδια λογική εντάσσεται η ανέγερση εκκλησιών: ο Μακρυγιάννης έχει υποσχεθεί στο θεό να χτίσει δύο εκκλησίες, μία μέσα στο σπήλαιο του σπιτιού του αφιερωμένη στην αγία Τριάδα τη Χρυσοσπηλιώτισσα, *στ είναι σπήλαιο εκεί*, και την άλλη στον συνονόματο άη-Γιάννη (Ορ. σ. 54 και 57).

Ακόμα έχει αρχίσει να οικοδομεί την εκκλησία αφιερωμένη στη Σωτήρα (Ορ. σ. 106). Η ανάθεση αυτού του έργου από το θεό αποτελεί δείγμα επεκτατικής θρησκευτικής πολιτικής, αλλά στον Μακρυγιάννη είναι τρόπος εκπλήρωσης τού χρέους του απέναντι στο θεό, και συγχρόνως τρόπος εκδήλωσης της πίστης (Ορ. σ. 218-9). Γι αυτό η αμφισβήτηση της πίστης του όταν υπάρξει⁴⁹, θα εκφραστεί με την άρνησή του στον απεσταλμένο του θεού να χτίσει εκκλησίες (Ορ. σ. 148). Ανάλογη εκδήλωση πίστης είναι η λατρεία των εικόνων. Το σπίτι του, και μάλιστα ο επίσημος χώρος υποδοχής, είναι η κατοικία, η καθέντρα, του θεού (Ορ. σ. 88).

Τον ωφελιμιστικό χαρακτήρα της πίστης του Μακρυγιάννη τον παρατηρούμε στη χρήση του όρκου και της κατάρας, τύποι που ανήκουν επίσης στο σύστημα διαμεσολαθήσεων με το θεό. Για ισχυρότερη κύρωση του συμφωνητικού με τον Ησαΐα υπογράφηκε και ένας όρκος, ο οποίος δίνει στον Μακρυγιάννη το δικαίωμα, εάν παραβιαστεί, να τον καταγγείλει, να του επιβάλει δηλαδή κοινωνικές κυρώσεις. Όμως ο Μακρυγιάννης σε όλη του τη ζωή ορκίζεται (Αρχ. σ. 157) και ορκίζει (Αρχ. σ. 278-9, 361, 381-2, 439-442, 444), βάζει εγγυητή και μάρτυρα το θεό στις συμφωνίες, στις συνωμοσίες του· τη μαρτυρία του θεού επικαλείται στους όρκους ως εγγύηση για το ήθος, την τιμιότητα, την ειλικρίνειά του, έτσι ώστε ο όρκος να αποκτά ηθική αξία (Ορ. σ. 216). Τέλος υποθήκη για την αλήθεια βάζει την ψυχή του (Ορ. σ. 113)⁵⁰. Η δύναμη της κατάρας είναι ένας ακόμα μηχανισμός για την προστασία των αδυνάτων από τη αδικία. Η κατάρα έχει τη μορφή ποινικού κολασμού· ο λαϊκός άνθρωπος όταν δε μπορεί να παρεμποδίσει τις υπερβάσεις της κοινωνικής δικαιοσύνης και ηθικής, επιστρατεύει υπερβατικούς τρόπους⁵¹.

Η πίστη, τέλος, του Μακρυγιάννη διακρίνεται για τα γνωρίσματα εκείνα που χαρακτηρίζουν τη θρησκευτική λαϊκή πίστη. Έντονος είναι ο ανθρωπομορφικός χαρακτήρας της σχέσης του με το θεό⁵²: ο Μακρυγιάννης κάνει συμφωνίες με το συννόματο άγιο, τον θεωρεί φίλο, απευθύνεται στο θεό, τον αποκαλεί γέρο μάστορη (Απομν. Β σ. 53, Γ σ. 128), του παραπονιέται.

Η τέλεια συμμόρφωση του Μακρυγιάννη με το τυπικό της θρησκείας αποτελεί το κύριο γνώρισμα της θρησκευτικότητάς του. Μάλιστα η προσκόλλησή του στους τύπους αυτούς εξελίσσεται σε θρησκοληψία που υποσκάπτει τη φυσική του υπόσταση (Ορ. σ. 117)· και διαταράσσει τη σχέση

του με την οικογένεια και τους οικείους. Αυτή η εξέλιξη της θεοσέβειας του Μακρυγιάννη είναι ένα γεγονός που καταγράφεται στα Οράματα, αλλά μαρτυρείται και από τρίτους και την ίδια του τη γυναίκα⁵³.

Ενδιαφέρουσα είναι η σχέση με τη μαγεία, την οποία του αποδίδουν πολιτικοί κύκλοι για να τον συκοφαντήσουν, όπως διαμαρτύρεται ο ίδιος (Ορ. σ. 133-134). Οι καταγγελίες των πολιτικών αφορούν προφανώς το αινιγματικό πρόσωπο μιας γυναίκας, της Χριστίνης, η οποία έχει φωτιστεί από το θεό για να μεταφέρει τα μηνύματα και τα σημάδια της θείκης εύνοιας (Ορ. σ. 134). Η κατηγορία στηρίχτηκε, κατά τον Μακρυγιάννη, σε άνθρωπο του σπιτιού του, σε υπηρέτη που πρόδωσε τις μυστικές του διαλέξεις με τη Χριστίνη (Ορ. σ. 66), αλλά η σχέση φαίνεται πως ήταν προκλητική και γι αυτήν τη γυναίκα του, σε βαθμό που αναγκάστηκε να τη σταματήσει από φόβο για την έκταση και την κοινωνική συνέπεια του σκανδάλου (Ορ. σ. 149). Ο ίδιος αρνείται την εκδοχή της μαγείας και αμυνόμενος επιστρέφει την κατηγορία στους πολιτικούς (Ορ. σ. 134): πρόκειται για χλιαρή αναφορά στους Καλλιφρονά και Κωλέτη, οι οποίοι, κατά αυτόν, συμβουλευόνταν αντίστοιχα μια εβραία και έναν ντερβίση (Ορ. σ. 66). ειρωνικά θα αντιμετωπίσει και το παλάτι για την ιδέα να φέρει δικαιοσύνη με μαγείες και πειρασμικά, ή με καθρέφτες (Ορ. σ. 172).

Όσον αφορά την προσωπική του στάση απέναντι στο θέμα, στην αρχή θα αντιμετωπίσει με επιφύλαξη ερμηνεία αιγύπτιου αγωνιστή ο οποίος απέδιδε την αρρώστια της γυναίκας του σε *δαιμονικό κάμμα* (Ορ. σ. 44), αλλά θα καταλήξει να την πιστέψει (Ορ. σ. 45, 105). Το ίδιο θα γελαστεί και θα ζητήσει από έναν πειρασμικό άνθρωπο, άτομο δηλαδή που επικοινωνούσε με τους διαβόλους, να τον οδηγήσει να βρουνε θαμμένο θησαυρό. Βασανιστικά επίσης αντιστέκεται να αποδεχτεί την ιδιότητα της Χριστίνης ως αγγελιαφόρου του θεού⁵⁴, για να πειστεί στο τέλος, αφού συνδέσει τις μαγικές της ιδιότητες με το θεικό κόσμο σε βαθμό που και αυτή ακόμα τη διακοπή των μυστικών συνεντεύξεών του με τη γυναίκα, στην οποία υποχρεώθηκε για συγκεκριμένους κοινωνικούς λόγους, να τη συνδέει με το θεό.

Η επικοινωνία του Μακρυγιάννη με το θεικό χώρο πραγματοποιείται σε μια πρώτη φάση με προσωπικές ενοράσεις καθώς και με εγγυημένα για την τιμιότητά τους άτομα, γενναίους αγωνιστές και καλούς χριστιανούς. Αυτά τον προειδοποιούν για επιβουλές του πολιτικού κόσμου, ή του ανακοινώνουν σύμβολα της θείας εύνοιας όπως αποκαλύπτονται στα όνειρά

τους. Κύριο πρόσωπο σε όλη αυτή τη διαδικασία είναι η Χριστίνη, η οποία συστήνεται και τελικά επιβάλλεται στον Μακρυγιάννη ως αγγελιαφόρος του θεού. Οι αμφιβολίες του για τη γυναίκα με τις σαμανιστικές ιδιότητες, το σώμα της μένει στο σπίτι και το πνεύμα της βρίσκεται στον οίκο του Μακρυγιάννη, διαρκούν μέχρις ότου φωτιστεί ο ίδιος (Ορ. σ. 62). Ο ρόλος του διάμεσου που επιτελεί, ολοκληρώνεται από τη στιγμή που ο ίδιος ο πιστός της υποβάλλει τις ερωτήσεις του. Η Χριστίνη, η οποία πιθανότατα γνωρίζει και εκμεταλλεύεται τις αγωνίες του Μακρυγιάννη, του μεταφέρει θεϊκές εντολές για ελεημοσύνες και δωρεές, μεσολαβεί για τη θεραπεία μελών της οικογένειάς του, του φέρνει τα δώρα του θεού, σύμβολα της εύνοιας που χαίρει από το θεϊκό βασίλειο⁶⁵. Στη συνέχεια επικοινωνεί ο ίδιος με το θεϊκό κόσμο με οπτασίες και φαντασιώσεις που έχει ακόμα και όταν είναι σε εγρήγορη, *ήμουν ζύπνιος και χαννωμένος ως μεθυσμένος* (Ορ. σ. 141), κατάσταση για την οποία και ο ίδιος ζητά να βεβαιωθεί (Ορ. σ. 99). Η επίκληση στην αλήθεια όχι πλέον τη δική του, αλλά του θεού ότι όσα βλέπει τα βλέπει με τα υλικά του μάτια και γι αυτό πρέπει να τον πιστέψουν (Ορ. σ. 190), δίνει την ένταση αυτής της θρησκευτικής έξαρσης την οποία βιώνει.

Τα όνειρα κατέχουν σημαντική θέση στη νοοτροπία, τη δομή και τη λειτουργία της σκέψης και της συμπεριφοράς του Μακρυγιάννη, διότι αποτελούν τα μέσα για την επικοινωνία ορατού και αοράτου κόσμου, τα οράματά του δεν είναι παρά συμβολικές εικόνες της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας όπως την αντιλαμβάνεται ο αγωνιστής (Ορ. σ. 50-1, 51-2, 53 κ. α.) ή όπως την επιθυμεί (Απομν. Γ σ. 130, Ορ. σ. 68)⁶⁶. Μάλιστα το γεγονός ότι πολλά από τα προεξαγγελτικά ή προειδοποιητικά όνειρα τα οποία στη συνέχεια επαληθεύονται από την πραγματικότητα, ανακοινώνονται στον Μακρυγιάννη από αγωνιστές, πράγμα που σημαίνει ότι το όνειρο αποτελούσε ένα κώδικα επικοινωνίας στον αγροτικό πληθυσμό (βλ. π.χ. Ορ. σ. 50-51, 55, 56, 58, 92, 199).

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να εκτιμήσουμε ότι ο Μακρυγιάννης είναι ο πιστός φύλακας των ορθοδόξων παραδόσεων, και ότι θεωρεί αναδιανόητη τη μετάσταση σε ένα χώρο που δεν κυριαρχεί ο φόβος και η πίστη στο θεό· για το λόγο αυτό και ο δυτικός ορθολογισμός που αμφισβητεί τη θρησκεία αποτελεί τη μεγαλύτερη απειλή για τις παγιωμένες ισορροπίες του

παραδοσιακού κόσμου. Η πίστη στο θεσμοποιημένο λόγο είναι απόλυτη, ενώ οι προσωπικές επιφυλάξεις, που ορίζουν και τις αντιφάσεις του συγκεκριμένου ατόμου, εμφανίζονται στιγμιαία και αυτοαναιρούνται μπροστά στην αυθεντία των θεσμών. Επίσης ο Μακρυγιάννης είναι βαθιά προσηλωμένος στους τρόπους σωτηρίας της ανατολικής εκκλησίας, γιατί έτσι συγχωρούνται οι αμαρτίες. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι η πρόσληψη, η ερμηνεία και η λειτουργία του συστήματος των διαμεσολαβήσεων που ορίζει η εκκλησία για τη σωτηρία των πιστών, είναι προσαρμοσμένη στο λαϊκό κώδικα του *do ut des*. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει η διαπίστωση ότι βάση της πίστης του Μακρυγιάννη είναι η αρετή, η ηθική δηλαδή διάσταση της προσωπικότητας του πολίτη αποτελεί την προϋπόθεση και αυτής της θρησκευτικής πίστης.

3. Ο θεός, ως παράγοντας δικαιοσύνης

α). Το προσωπικό επίπεδο

Η εξέλιξη της πίστης από ρεαλιστικές και συγκεκριμένες θέσεις σε περισσότερο μεταφυσικές αναζητήσεις μπορεί να δειχτεί και με τη μορφή του θεού όπως παρουσιάζεται στα Απομνημονεύματα πρώτα και έπειτα στα Οράματα. Στα Απομνημονεύματα ο θεός έχει τη βιβλική φυσιογνωμία του γέροντα - ο μάστορης γέρο-θεός (Απομν. Β σ. 54). Είναι η παραδοσιακή μορφή του θεού έτσι όπως απαντά στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή αγιογραφία, όπως άλλωστε την απέδωσε ο Παν. Ζωγράφος στο κάδρο με την απελευθέρωση της πατρίδας. Ο θεός είναι η προσωποποίηση του δικαίου, η έκφραση του καλού⁵⁷, ενώ το κακό και το άδικο το αντιπροσωπεύει ο διάβολος⁵⁸. Είναι η απόλυτη έννοια της αγαθότητας (Ορ. σ. 211), της γνώσης⁵⁹, της αλήθειας⁶⁰ και της δύναμης που χρειάζεται για να επιβάλλει τη θέλησή του⁶¹. Ο θεός είναι μέγας⁶², αγαθός και ελεήμων (Ορ. σ. 208), δημιουργός του κόσμου⁶³ και αυτός που ορίζει τον κόσμο⁶⁴. Τα έργα των ανθρώπων, κι αν ακόμα αυτοί είναι οι δυνατοί του κόσμου, καταντούν αθύρματα στα χέρια τόσης δύναμης του θεού που μπορεί να τα χαλάσει στη στιγμή (Απομν. Γ σ. 113-14). Η δύναμη αυτή του θεού δεν έχει λογική εξήγηση: *θέλησε ο θεός να γένη... και δια να γένη αυτό «είπε» κι έγινε, λόγον είπε κι όχι ανθρώπινον έργον* (Απομν. Γ σ. 127), αντίληψη που είναι οργανωμένη από την εκκλησιαστική διδασκαλία (Απομν. Γ σ. 140).

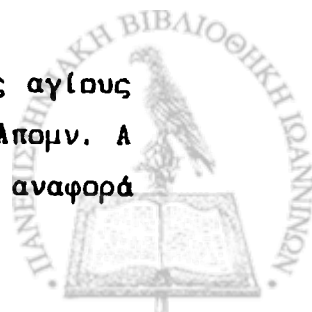
Στα Οράματα ο θεός είναι άμορφος. Παρουσιάζεται σα λάμψη και φως που πλημμυρίζει τον κοιτώνα του Μακρυγιάννη (Ορ. σ. 92⁶⁶). Βικραστική είναι η περιγραφή του φωτός του θεού: και νύχτα και ημέρα βλέπω όθεν στέκω ένα φως· εις την μέση είναι σαν ουρανί και οι άκρες κάτασπρες, καθώς είναι τα λαμπρά σύγγεφα όταν παίρνει να βασιλέψει ο ήλιος, και ως ένας στύλος· καταή να τηράζω να κάνω την προσευκή μου μυστικώς, ή εις τον ουρανό να κοιτάζω και να περικαλέσω, θα ιδώ πρώτα ένα φως καθώς στράφτει, και ύστερα αυτό και την νύχτα εις τον οντά, οπού θα πέσω να κοιμηθώ και σβένω το φως, ύστερα περικαλιώμαι (Ορ. σ. 102). Με ανάλογο τρόπο αισθάνεται το θεό ο Κοσμάς ο Αιτωλός⁶⁶. Αλλά το φαινόμενο της θεοφάνειας ή επιφάνειας, όπως λέγεται, του θεού, είναι γνωστό και στον αρχαίο κόσμο, ο θεός εμφανίζεται απρόοπτα σε μια αστραπιαία θαυματουργική έκλαμψη σε κάποιον για να τον βοηθήσει⁶⁷.

Με την εμφάνιση του θεού όλα στο δωμάτιο αστράφτουν, ανάβει ο πολυέλαιος που έχουν κρεμάσει στο ταβάνι οι άγιοι, ανάβουν τα φώτα και οι λαμπάδες που κρατά η συνοδεία του⁶⁸. Τη λάμψη του θεού συνοδέυει συνήθως ένας λαμπρός σταυρός⁶⁹. Όπως η άφιξη, έτσι και η ανάληψή του δηλώνεται με το φυσικό φαινόμενο, ένα υποβλητικό υπόκωφο βογγητό: κι όταν αναλήφτη έγινε ένας μεγάλος βογγισμός οπού τ ακούσαμε όλοι οπού σ έπαιρνε τρομάρα (Ορ. σ. 101).

Η μορφή που παίρνει ο θεός είναι εκείνη του λαμπρού (Ορ. σ. 166) ή λαμπροφορεμένου (σ. 198) δεσπότη, ή του δεσπότη ο οποίος τον ευλογούσε με το σταυρό (σ. 49)⁷⁰. Σε μια περίπτωση παρουσιάζεται στον ύπνο του γέροντας (Ορ. σ. 58) και του αποκαλύπτει με συμβολικό τρόπο την αύξηση της γαλλικής επιρροής και τη συρρίκνωση της αγγλικής.

Η έννοια του απόλυτου που εκφράζει ο θεός στη συνείδηση του Μακρυγιάννη παρασταίνεται με τον ήχο και, κυρίως, με το άφατο φως. Πόσο βαθιά και καταλυτικά αισθάνεται την απόλυτη παρουσία του θεού φαίνεται από την αδυναμία να περιγράψει τη λάμψη του (Ορ. σ. 98). Η απόλυτη κυριαρχία του θεού έχει ομόλογό της την αδυναμία του Μακρυγιάννη, μέσα από αυτήν αναπληρώνεται: άλλη δύναμην δεν έχω, ούτε εγώ ούτε η πατρίδα μου και θρησκεία μου και τίμιοι άνθρωποι· εις την παντοδυναμίαν του τρέχομεν και να μας σώσει, επιμένει στα Οράματα (σ. 172).

Στα Απομνημονεύματα κυριαρχεί η παρουσία του θεού· από τους αγίους υπάρχει μόνον ο Άη-Γιάννης, μνημονεύεται μία φορά ο Χριστός (Απομν. Α σ. 177), και άλλη μία φορά η Παναγία. Και στις δυο περιπτώσεις η αναφορά

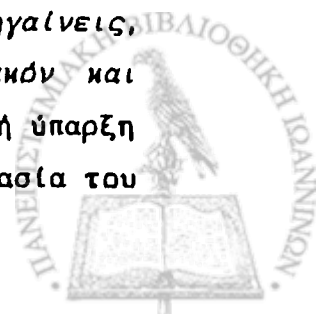
είναι περιστασιακή, χωρίς την ιδιαίτερη σημασία της προστασίας. Αντίθετα, τα Οράματα κατακλύζονται από την παρουσία των αγίων. Ο Χριστός ηγείται της στρατιάς των ουρανίων σωμάτων, σώζει τον Μακρυγιάννη και την οικογένειά του από ασθένειες (σ. 46). η Παναγία ως αγαθή μητέρα (σ. 125, 163) τον νουθετεί και μεσιτεύει στο θεό για τη σωτηρία του (σ. 120-121) και τη σωτηρία των αθών (σ. 152). Άγιοι επώνυμοι τον κηδεμονεύουν (σ. 72) ή τον ενισχύουν με δώρα-σύμβολα της θείας χάρης (σ. 68-9, κ.α.). Το φως του θεού (σ. 47) και το σπίτι του ως έδρα όλων των ουρανίων σωμάτων είναι δείγματα της απόλυτης εύνοιας και χάρης που αξιώνεται ο Μακρυγιάννης. Οι άγιοι είναι τα όργανα του θεού που επιστρατεύονται στην καταδίωξη του κακού και την προστασία των αδυνάτων (Ορ. σ. 132). Παρατηρούμε λοιπόν ότι η συγκεκριμένη μορφή του θεού στα Απομνημονεύματα μπορεί να συνδυαστεί με την περισσότερο ρεαλιστική βίωση της πραγματικότητας από τον Μακρυγιάννη, ενώ το απόλυτο φως της μορφής του θεού αντιστοιχεί στη θρησκευτική έκσταση και μυστικοπάθεια των Οραμάτων.

Η πίστη του Μακρυγιάννη, *όποιον φυλάγει ο θεός, άνθρωπος κακός δεν μπορεί να τον πειράξει το κακό πέφτει εις το κεφάλι του και η αδικία* (Ορ. σ. 114) απηχεί την κοινή λαϊκή αντίληψη την οποία καλλιέργησε και εμπέδωσε η εκκλησία: *όσους ο θεός φυλάγει δεν παθαίνουνε τίποτας, και εις την θάλασσα με τ'άλογον τους προσέχει και δεν παθαίνουν τίποτας, και αναστήνει και αυτούς και τα τέκνα τους* (Ορ. σ. 69)⁷¹. Κυρίως όμως η πίστη στη θαυματουργική σωτηρία του από το θεό όταν ήταν βρέφος (Απομν. Α σ. 110), δημιούργησε μια ισχυρή σχέση προστασίας και έκανε το θεό προσωπικό σωτήρα και προστάτη του Μακρυγιάννη από κάθε κίνδυνο ή επιβουλή. Το ίδιο σημαντική είναι η αποκάλυψη της δικαιοσύνης του θεού που συνδέεται με το περιστατικό της κακοποίησης του στο πανηγύρι του Άη-Γιαννιού, σε ηλικία μόλις 14 ετών (Απομν. Α σ. 111): *αδικημένος από τον αφέντη και την κοινωνική ομάδα, κατέφυγε τότε στο συνονόματο άγιο για την αποκατάστασή του, για να αποδώσει σ' αυτόν την επιτυχία στις εμπορικές του επιχειρήσεις και την κοινωνική άνοδο που ακολούθησε* (Απομν. Α σ. 113). Η θεία προστασία τον ακολουθεί σε όλους τους κινδύνους που διέτρεξε στον αγώνα της ανεξαρτησίας, τον προφυλάσσει από κοινωνικές επιβουλές⁷², τον προστατεύει από ηθικές εκτροπές⁷³, ευλογεί τις οικονομικές του δραστηριότητες⁷⁴.

Το θεό έχει ο Μακρυγιάννης παραστάτη στις πολιτικές του ενέργειες, πίστη που παύει να είναι υποκειμενική από τη στιγμή που απαντά σε

τρύτους (Απομν. Γ σ.128). Κυρίως όμως ο θεός τον προστατεύει από τα από τα τεχνάσματα των πολιτικών (Αρχ. σ. 377). Αιτία της προστασίας που του παρέχεται είναι η αδικία που υφίσταται : καταδρομές πλήθος με ήβραν, και ακόμα δεν σώνονται, δεν μπόρησε, δια της δύναμης του, ως την σήμερα να με ντροπιάσει κανένας· μ αδίκησαν, μ αδικούνε οι άνθρωποι· ο θεός μ έχει παραδικιώσει (Ορ. σ. 167)⁷⁵. Την πίστη αυτή τη χρειάζεται ο Μακρυγιάννης προκειμένου να αντιμετωπίσει την αδικία και την πολιτική καταδρομή που υφίσταται ο ίδιος και οι αγωνιστές (Ορ. σ. 114).

Στα Οράματα το κεντρικό σημείο είναι η αναζήτηση της προστασίας του θεού και της σωτηρίας από την αδικία που του επισωρεύουν οι πολιτικοί: και δια την αδικία σε προσέχομεν κατά διαταγήν του αφεντός μας(σ. 82), θα πουν οι άγιοι-προστάτες του Μακρυγιάννη. Το σπίτι του γίνεται η έδρα του θεού (Ορ. σ. 85, 120, 138- 39, 204), του Χριστού (62), της Παναγίας και των αγίων. Οι άγιοι έχουν διαταγή (σ. 85, 114) από το θεό να τον προσέχουν νύχτα και ημέρα, γιατί ήταν οριστικά χαμένος αυτός και η οικογένειά του (Ορ. σ. 120). Ο Χριστός τον διαβεβαιώνει πως τον θεράπευσε, ώστε στο εξής να μην έχει κανένα πόνο, και τον βεβαιώνει πως κανείς και τίποτα δεν μπορεί να τον απειλήσει (Ορ. σ. 62)⁷⁶. Η Παναγία κάνει το ίδιο στην οικογένειά του (Ορ. σ. 46): μαζί με τους αγίους κρεμούν στη σάλα του σπιτιού του τον πολυέλαιο (Ορ. σ. 61-62), διπλά συμβολική παράσταση του θεού, και τον τιμούν με δώρα-σύμβολα της θείας εύνοιας (Ορ. σ. 68-9). Η Παναγία του αποκαλύπτει ότι προστατεύεται από τον ίδιο το θεό, το φως του οποίου τον προφυλάσσει (Ορ. σ. 47). Αλλά και ο ίδιος ο θεός θα δηλώσει την αμέριστη προστασία του στον Μακρυγιάννη με την κάθοδο στην καθέδρα του, που είναι αυτή η οικία του πιστού, καθώς και με το διορισμό, όταν ο ίδιος λείπει, όλων των αγίων, του Χριστού και της Παναγίας, ώστε ποτέ να μη μένει το σπίτι του γυμνό από θεϊκή προστασία (Ορ. σ. 138-139). Κυρίως, όμως, είναι οι στρατιές των αγίων, η Παναγία, ο Χριστός που τον προστατεύουν από τον κίνδυνο του πολιτικού κόσμου, τον οποίο ο Μακρυγιάννης αισθάνεται συνεχώς να τον απειλεί: είχαν σκοπόν τόσες φορές και ετοιμασίες να σε βαρήσουν εις το σκοτάδι, και είχαν και τόπους πιασμένους, δεν μπόρησαν να σου κάμουν τίποτας, τους στραβώσαμεν, ότ είμαστε πάντοτες μαζί σου όθεν πηγαίνεις, έτσι είμαστε διαταμμένοι, και δεν μπορούν να σου κάμουν κακόν και στραβώνονται (Ορ. σ. 114). Όσο πιο πολύ αποδυναμώνεται ως φυσική ύπαρξη και ως πολιτική οντότητα, τόσο περισσότερο καταφεύγει στην προστασία του

θεού : ...άλλη δύναμην δεν έχω, ούτε εγώ ούτε η πατρίδα μου και θρησκεία μου και τίμιοι άνθρωποι· εις την παντοδυναμίαν του τρέχομεν και να μας σώσει, θα πει στα Οράματα (σ. 172).

Η καθολική προστασία⁷⁷ που χαίρει ο Μακρυγιάννης από τα ουράνια σώματα αποκαλύπτει το μέγεθος της αδυναμίας που αισθάνεται από την απειλή του πολιτικού κόσμου (Ορ. σ. 120). Έκφραση ακριβώς αυτής της ανασφάλειας είναι η ανάγκη να προστατεύεται διαρκώς από αγίους: όταν ο Χριστός αποχωρεί για ένα διάστημα από την έδρα τους, που είναι αυτό το σπίτι του Μακρυγιάννη, τον καθησυχάζει λέγοντας ότι μένουν μόνον ο Γιάννης ο Βαπτιστής και η Κατερίνη, που είναι κηδεμόνες του (Ορ. σ. 120). Επειδή οι άγιοι αυτοί δεν είναι άλλοι από τους αμόνυμους αγίους του ίδιου και της γυναίκας του, μπορούμε να πούμε ότι ο Μακρυγιάννης συνεχώς "αυτοπροστατεύεται". Τέλος, όπως είδαμε, η ανάγκη δικαίωσης του Μακρυγιάννη φτάνει μέχρι την αναγάρευσή του από το θεό σε αρχηγό της επιτροπής που θα κατατροπώσει τους εχθρούς πατρίδας και θρησκείας.

β). Το πολιτικό επίπεδο

Η δικαιοσύνη είναι έννοια θεμελιακή στον Μακρυγιάννη. Στην αντίληψή του η έννοια συνδέεται με την πατρίδα η οποία νοείται ως ο χώρος της κοινωνικής δικαιοσύνης. Φορέας και ενεργητής της δικαιοσύνης στη συνείδησή του είναι ο θεός. Άλλωστε ο Μακρυγιάννης παραλαμβάνει τη βασική ιδιότητα του θεού από τον παραδοσιακό λαϊκό χώρο, η δικαιοσύνη του θεού αποτελεί κοινή πίστη στους αγροτικούς πληθυσμούς.

Το αίσθημα του αδύνατου, του αδικημένου, είναι αυτό που οδηγεί στη σύλληψη της έννοιας του δίκαιου θεού: όταν δεν υπάρχει δικαιοσύνη στη γη οι άνθρωποι την αναζητούν στον ουρανό, ο αδύνατος ας προσκαλεστεί τη βοήθειά του να μπει το δίκιον εις τον τόπον του (Απομν. Δ σ. 160). Μια τέτοια πίστη στη δικαιοσύνη του θεού παρακινημένη από τη λαϊκή προέλευση του Μακρυγιάννη και δοκιμασμένη στα κοινωνικά προβλήματα και τον αγώνα, πρέπει να επηρεάστηκε και να ενισχύθηκε αργότερα από τα έντονα θρησκευτικά βιώματα και τη χριστιανική διδασκαλία.

Κυρίως όμως ο θεός γίνεται αντιληπτός στα Απομνημονεύματα ως ρυθμιστής της κοσμικής δικαιοσύνης. Οι Έλληνες έχουν το δικαιο με το μέρος τους γιατί αδικήθηκαν από τον κατακτητή και δικαιούνται την παρέμβασή του. Στη συμβουλή του Αρβανίτη Σμαήλ μπεη Κόνιτσα, φίλου του

Μακρυγιάννη, νάχουν δικαιοσύνη εις τον κόσμον, να πάνε ομπρός. Ότι τοιούτως έκαναν αδικίες οι Τούρκοι και θα χαθούν (Απομν. Α σ. 122), ο Μακρυγιάννης βρίσκει μια θεμελιακή σύλληψη της δικαιοσύνης: τοποθετημένη, μάλιστα, στην αρχή του έργου του σφραγίζει προγραμματικά όλη τη σύνθεση των Απομνημονευμάτων και την πορεία του αγώνα. Προειδοποιεί για την τιμωρία που θα έρθει ως νέμεση από το θεό για τις αδικίες που διαπράχτηκαν και την ύβρη των δυνατών: *ότι τοιούτως έκαναν αδικίες οι Τούρκοι και θα χαθούν ότι πλέον τους έγινε χαράμι από τον θεόν το βασιλείον τους* (Απομν. Α σ. 122). Η αντίληψη αυτή για τη δικαιοσύνη που συνδέεται με το θεό, είναι, όπως θα δούμε, η πίστη όχι μόνο του Μακρυγιάννη, αλλά ενός ολόκληρου κόσμου στην εποχή αυτή. Όταν Έλληνας αγωνιστής, ο "εκ Βορδωνίας Ζωγράφος", παρηγορώντας τον Κιαμήλ μπέη της Κορίνθου για την αιχμαλωσία του κατά τις πρώτες ώρες της επανάστασης, τη θεώρησε "απόφαση του θεού", εκείνος απάντησε ότι ήταν αυτός ο ίδιος που δε θέλησε να παραδώσει την Πελοπόννησο σε καταστροφή, όπως συνέβη το 1769, όμως στο τέλος "ο θεός θα παιδέψει και τα τουλούμια των Τούρκων και την ανευχαριστίαν των Μωραΐτων"⁷⁰. Συνολική θεώρηση του θεού των Ελλήνων ως θεού "νόμου και δικαιοσύνης" κάνει στο λόγο του Έλληνας πληρεξούσιος: η δικαιοσύνη του δεν εφαρμόζεται μόνον στην απελευθέρωση από τους Τούρκους, αλλά και στην απαλλαγή από τους άνομους και άδικους Χριστιανούς⁷¹. Όπως στην αρχαϊκή εποχή, η αδικία αυτή θέτει σε κίνηση έναν μηχανισμό για την αποκατάσταση του αδικημένου μέρους, τον οποίο καμιά ανθρώπινη ή θεϊκή δύναμη δε μπορεί να σταματήσει.

Η πίστη αυτή στη δικαιοσύνη του θεού και στην παρέμβασή του για την αποκατάσταση της αδικίας, είτε αυτή είναι προσωπική, είτε έχει κοινωνικό χαρακτήρα, συνιστά ένα ευαίσθητο σύστημα ισορροπίας ανάμεσα στην κοσμική δικαιοσύνη που είναι σχετική, και στην προσωπική ανάγκη για αυστηρή και απόλυτη δικαιοσύνη, -*πεθαίνω στο δικίο μου*- λέγει χαρακτηριστικά ο Μακρυγιάννης. Και όταν αισθάνεται ανίσχυρος να αντιμετωπίσει με τις δυνάμεις του την κοινωνική πραγματικότητα και τα πολιτικά αδιέξοδα και κινημένος από την απόλυτη δικαιοσύνη, καταφεύγει στο θεό για να βρει σε αυτόν τις λύσεις που επιθυμεί, την ενίσχυση που χρειάζεται.

Η παρουσία του θεού στην ιστορία είναι βασικό στοιχείο στην ιδεολογία της εποχής του Μακρυγιάννη. Πρόκειται για την πίστη ενός λαού

που ερμηνεύει τα ιστορικά γεγονότα μέσα από την επέμβαση του θεού. Σε όλα τα κείμενα των αγωνιστών, αλλά και στα επίσημα έγγραφα της περιόδου του Αγώνα, ο θεός είναι αρχηγός της πατρίδας, ο "κύριος των Πολέμων" και βοηθός του έθνους στον ιερό αγώνα⁸⁰ (Αρχ. σ. 42). Σε επιστολή που απευθύνει ο Φαρμακίδης στον Μακρυγιάννη από την Αίγινα στις 31 Ιαν. 1827 δοξάζει τον Άγιο Θεό για την επιτυχία της εκστρατείας⁸¹. Σε σύγχρονο έγγραφο της Αστυνομίας της Αίγινας (16 Φεβρ. 1827) συνιστάται στον Μακρυγιάννη θάρρος "διότι ο θεός είναι μεθ ημών"⁸². Μάλιστα σε επιστολή του Δ. Λαζαρείμου, φίλου του Μακρυγιάννη, από την Ύδρα στις 15 Φεβρ. 1827 γίνεται επίσης επίκληση στη βοήθεια του θεού για την επιτυχή έκβαση της εκστρατείας στον Πειραιά⁸³.

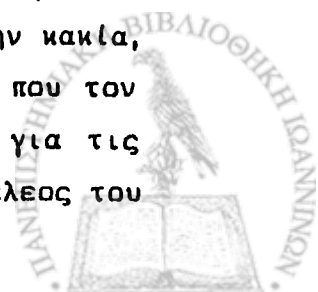
Η ίδια πίστη για την παρουσία της Θείας Πρόνοιας στην Ιστορία απαντά στον Ελληνισμό και ύστερα από την απελευθέρωση. Σε δημοσίευμα της εφημ. *Αιών*⁸⁴, όργανο των Φιλορθοδόξων, που εκφράζει το πιο συντηρητικό στρώμα της ελληνικής κοινωνίας, υπάρχει η ίδια εκδοχή για τα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου: γίνεται προτροπή στους Έλληνες να δοξάσουν την Ύψιστη Πρόνοια επειδή εισάκουσε την οδυνηρή κατάσταση της πατρίδας τους, τις θερμές δεήσεις του αδίκημένου έθνους, τις δίκαιες ευχές της Ευρώπης. Στο πρώτο ψήφισμά της η Συνταγματική Εθνική Συνέλευση απέδωσε τις πρώτες ευχαριστίες στο θεό: "Η της 3 Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική των Βλλήνων Συνέλευσις εκπληρούσα καθήκον δικαιοσύνης ... αφού προηγουμένως, κλίνασα γόνυ, θύση προς τον Ύψιστον θυσίαν βαθυτάτης ευγνωμοσύνης και αινέσεως δια τας απείρους και αιωνίους προς τον πιστόν αυτού λαόν χάριτας"⁸⁵. Όμως γενικά, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, παρατηρείται στροφή της ελληνικής κοινωνίας στη θρησκεία, στροφή που ενισχύθηκε, όπως είπαμε στην εισαγωγή, από πολιτικές συγκυρίες, όπως η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος του 1839-41, και ο Κριμαϊκός πόλεμος, ενώ ο αγαθαγγελισμός και ο προφητισμός που προέκυψε, ενίσχυσε τον θρησκευτικό εθνικισμό⁸⁶.

Η πίστη για την παρουσία της Θείας Πρόνοιας στην Ιστορία διέπει και τη λογική του Μακρυγιάννη (Ορ. σ. 162). Στη σκέψη του ο θεός είναι ενδοκοσμικός, ενεργεί ως παράγοντας δικαιοσύνης. Το αίτιο που κινεί το μηχανισμό της δικαιοσύνης του θεού είναι η αδικία, η διασάλευση της κοσμικής τάξης έτσι όπως είδαμε να την ορίζει ο Τούρκος μπέης. Σύμφωνα με αυτή την αρχή η απελευθέρωση της πατρίδας θεωρείται αποκατάσταση της αδικίας που δημιούργησε η τυραννία των Τούρκων (Απομν. Επ. σ. 217). Η

Ιδια εκδοχή της αδικίας ως αιτίας ερμηνεύει την επέμβαση του θεού στην επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843: ο Μακρυγιάννης θεωρεί το Σύνταγμα έργο του θεού, ο οποίος με αυτόν τον τρόπο αποφάσισε να ελευθερώσει το δυστυχημένο έθνος από τις αδικίες των εγωιστών (Απομν. Δ σ. 162, 170)⁹⁷. Το ίδιο, σε προσωπικό επίπεδο όπως είδαμε, η αδικία θεωρείται η αιτία της επέμβασης του θεού υπέρ του Μακρυγιάννη (Ορ. σ. 82), στα Οράματα η πολιτική λειτουργία είναι αποκλειστικά έργο του θεού (σ. 162).

Η αδικία, η αθώτητα, η αδυναμία βρίσκονται σε αιτιώδη σχέση μεταξύ τους: ο αδύνατος αδικείται αφού δεν έχει τη δύναμη να αδικήσει, γι αυτό η αδυναμία του υπεραναπληρώνεται με τη δύναμη του θεού - ο αδύνατος έχει την δύναμιν του θεού εις το δίκιον του, θέση που έχει να κάνει με την ηθική της δικαιοσύνης. Με αυτή τη λογική ο Μακρυγιάννης επικαλείται τη δύναμη του θεού: *Πολέμιος είσαι, Κύριε, εις τους δυνατούς, και ισχυρούς κατασυντρίβεις και τσακίζεις, και μας τους αδύνατους και χαμένους και σβησμένους από τον κατάλογον του κόσμου ευλογάς και συχωράς, καθαρίζεις και αναστήνεις ως τον Λάζαρον* (Ορ. σ. 160)⁹⁸. Ο αδύνατος και αδικημένος είναι αθώος από τη στιγμή που αδικείται: *Κι αν δεν γένουν αυτά, εμείς τραβιδώμαστε, και ο αίτιος του κακού ας δώση λόγον εις τον θεόν κι ο αθώος ας προσκαλεστή την βοήθεια του να μπει το δίκιον εις τον τόπον του* (Απομν. Δ σ. 160, Ορ. σ. 152). Η γενική διατύπωση της αρχής αυτής απαντά στα Οράματα: *ότι αθών πλάσμα και θρησκεία δεν αφήνει να κιντυνέψουν· οι αίτιοι όλοι θα χαθούν όποτε είναι η απόφαση του αφεντός μας* (Ορ.σ. 82). Έτσι η αθώτητα του λαού που αδικούνταν από τους ιδιοτελείς κίνησε την ευσπλαχνία του θεού και την επέμβασή του στα γεγονότα της 3ης του Σεπτεμβρίου: *Τέλος πάντων ο μέγας θεός ευσπλαχνισθείς ηθέλησε να σώση από τους δολερούς και απατεώνας ένα αθών λαόν και Βασιλέα, οποιον το Ελληνικόν έθνος και ο Βασιλεύς μας, και τοιουτοτρόπως μας εχάρισε δώρον μέγιστον, την μεταβολήν, λέγω, της 3ης 7βρίου, η οποία είναι το πρότυπον παράδειγμα εις την ιστορίαν των Εθνών* (Αρχ. σ. 371).

Στην ίδια λογική της δικαιοσύνης ανήκει και η παραδοσιακή αντίληψη της αμαρτίας και της ποινής, βασική αρχή στην οργάνωση της πολιτικής σκέψης του Μακρυγιάννη. Σύμφωνα με αυτή η οθωμανική κατάκτηση θεωρείται τιμωρία που επέβαλε ο θεός στο λαό για τις αμαρτίες του, για την κακία, την ιδιοτέλεια και την ανοησία, δηλαδή την ιδεολογική σύγχυση που τον οδήγησε στην καταστροφή⁹⁹. Ο λαός αυτός πρέπει να παιδευτεί για τις αμαρτίες του, να εξαγνιστεί, να εξιλεωθεί για να προκαλέσει το έλεος του

θεού και να σωθεί²⁰. Η αρχή αυτή αναπτύσσεται με ακρίβεια από τον Μακρυγιάννη: *Όταν τα Έθνη δοξάζωσι τον θεόν, σέβονται την θρησκείαν των και αγαπώσι την πατρίδα των, τότε και ο θεός λαμπρύνει αυτά και τα αποκαθιστά ευτυχή· όταν εξεναντίας λησμονώσι τον θεόν, λησμονεί και ο θεός αυτά και τα καταβασανίζει· παρόμοιον συνέβη και εις ημάς, ολίτινες εστενάζαμεν τώσους αιώνας υπό την τυραννίαν των Τούρκων. Η ειλικρινής μετάνοια και επιστροφή του στο θεό σήμανε και την αρχή της ελευθερίας τους (Αρχ. σ. 374). Με αντίστοιχο ακριβώς τρόπο ερμηνεύει την αποτυχία πολιτικών γεγονότων: οι αδικαιώτες προσδοκίες της 3ης Σεπτεμβρίου θα αποδοθούν στις αμαρτίες που έχουν να τους παιδέψουν ακόμα (Απομν. Γ σ. 139). Οι αμαρτίες είναι η αιτία για την οποία ο θεός δεν αποφάσισε να ελευθερώσει ουσιαστικά την πατρίδα, πράγμα που καθιστά μάταιες τις θυσίες τους (Απομν. Γ σ. 67). Η αρχαία έννοια της ύβρης και της νέμεσης, βασική στην αρχαία ελληνική σκέψη και στην τραγωδία, ασφαλώς ανακαλείται στη σκέψη μας.*

Υπάρχει μια σχέση αμοιβής και ανταπόδοσης για τα έργα καθενός. Ο θεός είναι υπέρτατος ταμίας που αμείβει τον πατριωτισμό και την αρετή²¹. *Αν έχετε αρετή κι αμόνοια, θα ευλογήση ο θεός τα έργα σας και θα σας φωτίση εις το καλό ... Παρακαλέστε τον θεόν τώρα να κάμη το έλεός του σ' εμάς τους αμαρτωλούς και να φέρη τώρα την ευλογίαν του (Απομν. Δ σ. 175-176). Στην ιστορία, οι θυσίες και τα αίματα Ελλήνων και Φιλελλήνων το 1821 (Απομν. Γ σ. 107)²² κίνησαν το έλεος του θεού ο οποίος διέταξε την απελευθέρωση της πατρίδος. Οι θυσίες των Ελλήνων στους εμφύλιους πολέμους και τα Συντάγματα είναι επίσης η αιτία της επέμβασης του θεού το 1843, ώστε να σωθεί το έθνος: *Ελυπήθη αυτό το δυστυχισμένο έθνος, σπούχισε τόσα αίματα από τους συχνούς εμφύλιους πολέμους και συντάγματα (Απομν. Γ σ. 147). Όστε η δικαιοσύνη του θεού εκδηλώνεται διπλά: ως τιμωρία της αδικίας και ως επιβράβευση των θυσιών για την ελευθερία. Η υποκατάσταση της αρετής της υποταγής με την αρετή της ελευθερίας από τους φορείς αυτής της ιδεολογίας γίνεται μέσα στο ίδιο πλαίσιο: η Πρόνοια ορίζει πάντοτε την Ιστορία²³.**

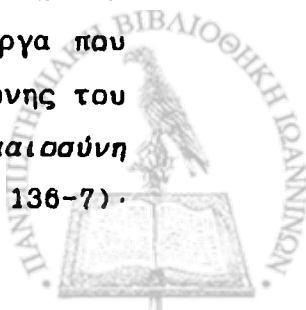
Η πίστη στην ανάσταση της πατρίδας από το θεό ως έργο δικαιοσύνης είναι βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, και προεκτείνεται στο μέλλον (Απομν. Β σ. 18). Αυτή η μελλοντική ισχύς της δικαιοσύνης του θεού δε σημαίνει μια προνομιακή μεταχείριση της πατρίδας, αλλά

υπαγορεύεται από την ίδια την κατάσταση της: η πατρίδα εξακολουθεί να είναι αδύνατη και, αθά, κυρίως όμως αδικημένη από τους ισχυρούς.

Απόρροια αυτής της θεοκρατικής αντίληψης στην οργάνωση της σκέψης του Μακρυγιάννη, είναι το γεγονός ότι ο θεός πρωτοστατεί σε όλα τα κρίσιμα ιστορικά γεγονότα. Αυτός φώτισε τους Ευρωπαίους να συνδράμουν την πατρίδα· αυτός κατέστησε την πατρίδα βασίλειο να βασιλεύεται από τον Όθωνα και την Αμαλία. Ο θεός επιστάτησε στη Συνταγματική επανάσταση του 1843 ώστε να λήξει αναίμακτα και ειρηνικά (Απομν. Γ σ. 127). Το Σύνταγμα, εξάλλου, θεωρείται αγαθό δώρο του θεού (Απομν. Γ σ. 143, Δ σ. 170, Ορ. σ. 160, 173, Αρχ. σ. 355), και η 3η Σεπτεμβρίου θελον έργον (Απομν. Γ σ. 127). Μετά την 3η Σεπτεμβρίου η παρουσία του θεού στην πολιτική είναι, σύμφωνα με την αντίληψη του Μακρυγιάννη, καθολική: σε όλα μας τα δεινά έβαλε το χέρι του ο θεός και η βασιλεία του, και δεν έλειψαν μίαν στιγμήν, ... , και αν ο θεός δεν μας έσωνε, ήμαστε χαμένοι από πολύν καιρό (Ορ. σ. 87).

Η λογική αυτή θεώρηση οδηγεί στη σύλληψη της έννοιας του θεού ως του δικαίου κυβερνήτη της πατρίδας. Τότε κυβερνούσε ο ίδιος ο θεός, θα πει για τα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου (Απομν. Δ σ. 167)²⁴. Όμως ο θεός θα είναι ο αρχηγός και στις κρίσιμες μάχες της πατρίδας· απευθυνόμενος ο Μακρυγιάννης στον άγγλο συνταγματάρχη θ. Γόρδων, γενικό αρχηγό στο στρατόπεδο του Πειραιά, λέγει ότι στην μπατάγια τη σημερινή θα γένη ο θεός αρχηγός ... Τι θα κάμεις μου λέγει σε τόσο πλήθος Τούρκων; Είναι ο θεός, του λέγω, και κάνει ο ίδιος! (Απομν. Α σ. 304). Η ίδια πίστη τον εμπυχώνει στη μάχη των Μύλων, όταν απευθυνόμενος στον γάλλο ναύαρχο Δεριγνύ τον διαβεβαιώνει ότι είναι αδύνατες οι θέσεις και αυτοί οι ίδιοι, όμως είναι δυνατός ο θεός πού τους προστατεύει (Απομν. Α σ. 256). Τέλος ο θεός θα ηγηθεί στην εκστρατεία για τα αλύτρωτα εδάφη : ... να ιδούμε και τα εξωτερικά και τότε ο Κύριος γίνεται οδηγός (Απομν. Δ σ. 172).

Ακόμα και λιγότερο σημαντικά πολιτικά γεγονότα ο Μακρυγιάννης τα θεωρεί μέσα από την οπτική της δικαίας επέμβασης του θεού, όπως συμβαίνει με την περίπτωση Βαυαρών αξιωματούχων, την απέλαση των οποίων αποδίδει στο θεό (Απομν Γ σ. 123). Ενέργειες συμπτωματικές ή έργα που επιδιώκονται συνειδητά, ερμηνεύονται ως αποτελέσματα της δικαιοσύνης του Θεού: Ο θεός στράβωσε την εξουσίαν και την ενέκρωσε, από την δικαιοσύνη οπού είχε· κι ο Βασιλέας κι όλοι αυτήνοι κοιμάτον (Απομν. Γ σ. 136-7).

το άλειωτο λείψανο του Κωλέτη θεωρείται τιμωρία από το θεό για την άδικη πολιτική του κατά της πατρίδας.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερή η πολιτική λειτουργία της δικαιοσύνης που ασκεί ο θεός. Στη συνείδηση του Μακρυγιάννη ο θεός είναι ο μόνος αληθινός και δίκαιος κυβερνήτης της πατρίδας που την προστατεύει από τις αδικίες των πολιτικών, ντόπιων και ξένων, ο δίκαιος κριτής που δικάζει τους ανθρώπους κατά τα έργα και κατά τα σπλάχνα τους (Ορ. σ. 89). Γι αυτό κάθε φορά που κρίνει πως η πατρίδα του κινδυνεύει από την κοσμική αδικία, ο Μακρυγιάννης καταφεύγει στη δικαιοσύνη του θεού: *Πατρίδα, πατρίδα, ήσουνε άτυχη από ανθρώπους να σε κυβερνήσουν! Μόνος ο θεός, μόνος ο αληθινός αυτός κι ο δίκαιος κυβερνήτης σε κυβερνεί και σε διατηρεί ακόμα!* (Απομν. Γ σ. 91). Όταν απογοητευθεί οριστικά από τον Όθωνα, τον οποίο για μεγάλο διάστημα αρνούσαν να αμφισβητήσει, θα εναποθέσει τις ελπίδες του στο θεό: *Ο θεός, σπού μας έδωσε αυτό το μικρό βασίλειον, μπορεί να μας δώσει και τρανό. Και τότε αυτός ο ίδιος θα βασιλέψη* (Απομν. Δ σ. 169). Το ίδιο θα συμβεί και με τους ευρωπαϊούς βασιλείς: η πολιτική τους που αδικεί την πατρίδα τον κλονίζει, όμως η απομυθοποίησή τους δεν τον οδηγεί σε ρεαλιστικές εκτιμήσεις αλλά τον στρέφει και πάλι στη δικαιοσύνη του θεού, του αληθινού βασιλέα: *Αν δεν υπάρχει σ' εσάς αρετή, υπάρχει η δικαιοσύνη του μεγάλου θεού, του αληθινού βασιλέα. Ότι εκείνού η δικαιοσύνη μας έσωσε και θέλει μας σώσει* (Απομν. Β σ. 52).

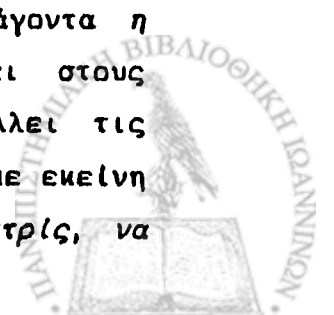
Η ύπαρξη της πατρίδας είναι θέλημα του θεού (Απομν. Γ σ. 75). Η εύνοια και η προστασία του θεού στην πατρίδα ως απόρροια του αιτήματος της δικαιοσύνης αποτελεί το πιο ισχυρό όπλο του Μακρυγιάννη για να αντιπαρατεθεί στην αδικία και τη δύναμη των ισχυρών της Ευρώπης. Τους Έλληνες τους προστατεύει αυτός ο δίκαιος και παντοτινός βασιλέας. Αυτός, ο δίκαιος θεός -όποιος τους κιντυνέψη, θα τον φάγη το δικέφαλον²⁵ (Απομν. Β σ. 53). Έτσι η δικαιοσύνη του θεού εξασφαλίζει τη σωτηρία της πατρίδας, γίνεται η ασφαλιστική δικλείδα στις αδικίες των ισχυρών και στα πολιτικά αδιέξοδα του Μακρυγιάννη. Η πίστη του σ' αυτήν είναι απόλυτη και αρραγής ακόμα και σε μια ύστατη στιγμή κρίσης για τα πράγματα της πατρίδας δεν είναι η πίστη στο θεό που θα κλονιστεί· η αμφισβήτηση θα περιοριστεί στο χρόνο, ο Μακρυγιάννης θα θεωρήσει πως δεν έφτασε το πλήρωμα του χρόνου για την πραγματική σωτηρία της πατρίδας του -*Ο θεός δεν είπε να την λευτερώσει ακόμα σ' αληθινά* (Απομν. Γ σ. 67).

Προς το τέλος των Οραμάτων η σχέση ανάμεσα στην πατρίδα και το θεό εξειδικεύεται, η έννοια "πλάσμα του θεού" υπογραμμίζει την άμεση προέλευση από το θεό (Ορ. σ. 101, 200). Μάλιστα στο τέλος παρατηρείται ένα άνοιγμα στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, κάνει λόγο για την ανθρωπότητα όλων των εθνών, για την ένωση όλων των ανθρώπων σε ένα ποίμνιο και ένα ποιμένα. Η υπέρβαση της απόλυτης κυριαρχίας του θεού, αποδεικνύεται με την μεταβολή την φιλοσοφίας από το εγώ και εμείς στο ο θεός τί θέλει (Ορ. σ. 211).

Από την ανάλυση που έγινε συνάγεται ότι η σωτηρία της πατρίδας είναι πρωταρχικά έργο του θεού που ενεργεί στην Ιστορία ως παράγοντας δικαιοσύνης: *Σώσε μας, Κύριε παντοδύναμε, και η βασιλεία σου, η παντοδυναμία σου, η αγαθότη σου μας έσωσες τα 1821 και μας λευτέρωσες από την τυραγνίαν του Σουλτάνου κι οπαδών του, ... μας έσωσες και μας σώνεις κάθε στιγμή από κείνους οπού πουλούν την πατρίδα τους και την θρησκεία τους και από κείνους οπού θέλουν να την αγοράσουνε* (Ορ. σ. 121, βλ. κατ' σ. 82). Η κυρίαρχη θέση και συμβολή του θεού στο ιστορικό γίνεσθαι συνθέτει αυτό που θα λέγαμε θεωρητικό επίπεδο· το άλλο, το πραγματολογικό, το συνιστά η ανθρώπινη δράση. Έτσι και η πολιτική και η προσωπική πράξη είναι το αποτέλεσμα της σύνθεσης των δύο παραγόντων (Ορ. σ. 68-9). Απευθυνόμενος στον Συντάκτη της εφημερίδας "Ο Φίλος του Λαού", και αναφερόμενος στα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου, υποστηρίζει ότι το κατόρθωμα αυτό πρέπει να αποδοθεί πρώτα μεν στη θεία ευδοκία, και μετά στους αγαθούς και ενάρετους εκείνους πολίτες με τους οποίους και ο ίδιος συνείργησε (Αρχ. σ. 380).

Υπάρχουν όμως περιπτώσεις που η απελευθέρωση της πατρίδας προβάλλεται αποκλειστικά ως έργο μόνον του θεού (Απομν. Γ σ. 114). Αυτό συμβαίνει κυρίως όταν ο Μακρυγιάννης αμύνεται: παρουσιάζοντας την απελευθέρωση της πατρίδας ως θεία νομοτέλεια αντιμετωπίζει πιο αποτελεσματικά την απειλή της δύναμης των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων και θωρακίζεται ο ίδιος με την πίστη.

Αντίστοιχα σε στιγμές δράσης εξαίρει τον ανθρώπινο παράγοντα η πατρίδα από σας λευτερώνεται κι από σας χάνεται, θα πει στους στρατιωτικούς αρχηγούς. Όταν διεκδικεί δικαιώματα, προβάλλει τις θυσίες των αγωνιστών, μάλιστα η συμβολή τους κρίνεται ισότιμη με εκείνη του θεού, όπως φανερώνει η χρήση του ρήματος "ανάστησε": *Πατρίς, να*

μακαρίζης γενικώς όλους τους Έλληνες, ότι θυσιάστηκαν δια σένα να αναστησουνε, να ξαναειπωθής άλλη μιαν φορά ελεύτερη πατρίδα, οπού ήσουνε χαμένη και σβησμένη από τον κατάλογον των Εθνών (Απομν. Α σ. 162).

Όμως στη σκέψη του Μακρυγιάννη η θεία βούληση αποτελεί την προϋπόθεση κάθε ενέργειας και δράσης: θέλησε ο θεός να γίνωμε κι εμείς έθνος. Και πάλι ο θεός φώτισε κι εβρέθη η αρμόδια ημέρα για την απελευθέρωση της πατρίδας (Απομν. Α σ. 212-213). Η πίστη στην ενέργεια της θείας Πρόνοιας είναι απόλυτη και καθοριστική: Ούλα αυτά να μη φαντασθή κανείς, αδέρφια, πως είναι έργα ανθρώπινα, μόνον είναι του Παντοδυνάμου θεού. Δόξα, δόξα, δόξα!!! να έχη ο Πανάγαθος θεός οπού δεν μας ελησμόνησε (Αρχ. σ. 345).

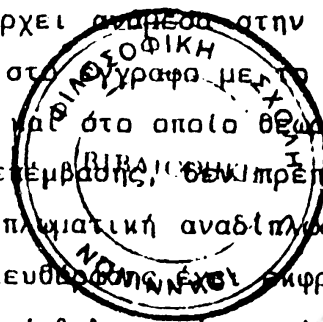
Παρόλα αυτά η απόλυτη πίστη στη βούληση του θεού δεν αναιρεί την ανάγκη της ανθρώπινης δράσης. Ο Μακρυγιάννης δε γίνεται μοιρολάτρης, αλλά διεκδικεί αγωνιστικά τα δικαιώματά του: Οι τίμιοι θέλουν να ζήσουν κι αυτείνοι εις την ματοκυλισμένη τους γης· κι αγωνίζονται και κοπιάζουν κι αυτήνοι, όσο έχουν τ αμανέτι του θεού εις το σώμα τους και είναι ζωντανοί. Διεκδικητική είναι και η δική του θέση στην κοινωνία: Εις αυτήνη την κοινωνία θα ζήσω κι εγώ και τα παιδιά μου και δεν μου μένει ελπίδα και φωνάζω (Απομν. Δ σ. 167α). Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο ορίζεται η δράση και σε ατομικό επίπεδο: υπάρχει η θεία βούληση και η προσωπική ενέργεια: νεργούσαν και δια μένα με τρόπον να με σκοτώσουνε. Πάντοτες είχα το νου μου. Κι ο θεός με γλίτωσε (Απομν. Δ σ. 189)⁹⁶.

Η δράση λοιπόν είναι αποτέλεσμα σύνθεσης της θείας βούλησης, που αποτελεί την προϋπόθεση του ιστορικού γίνεσθαι, και της ανθρώπινης ενέργειας που ακολουθεί: Έλυπήθη ο θεός αυτό το αθών έθνος και αυτόν τον ίδιον Βασιλέα μας και εφώτισεν όλον το κόσμον με την μεγαλητέραν αρετήν και πατριωτισμόν έγινεν αυτό οπού ηθέλησεν ο θεός. Αφού ο θεός, λέγω, έκαμεν ως θεός, διατί και ημείς δεν κάμνομεν ως καλοί πατριώται; να τηράζωμεν την στερέωσιν της πατρίδος... (Αρχ. σ. 351). Η ελεύθερη βούληση με την οποία προίκισε ο θεός τον άνθρωπο⁹⁷, θεωρούμενη μέσα στη σχετικότητα που επιβάλλει η πίστη του Μακρυγιάννη, τον αυτονομεί ως παράγοντα δράσης από το θεό, και τον καταξιώνει.

Όσον αφορά στους συντελεστές της απελευθέρωσης της πατρίδας η διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στα Απομνημονεύματα από το ένα μέρος, και τις εικόνες και τα δημοσιεύματα του Μακρυγιάννη από την άλλη, είναι θέμα πολιτικής τακτικής, και δεν αναιρεί την ουσία της πίστης του.

Παρατηρούμε δηλαδή ότι στα Απομνημονεύματα, στα οποία καταγράφεται η πίστη του Μακρυγιάννη απαλλαγμένη από πολιτικές σκοπιμότητες, η απελευθέρωση αποτιμάται ως έργο της βούλησης του θεού και της δράσης των αγωνιστών. Όμως η επίσημη άποψη που δημοσιεύεται στον τύπο δίνει τη δεύτερη θέση στις *Ευεργέτιδες Δυνάμεις*: είναι γνωστόν ότι η αθλία πατρίς μας εστέναζε τόσοις αιώνας υπό την τυραννίαν του Σουλτάνου ο εύσπλαχνος όμως θεός, η συνδρομή των δυνατών ευεργετών μας και τελευταίον οι αγώνες μας μας ελευθέρωσαν από την τυραννίαν⁹⁰. Η ιεράρχηση αυτή δεν είναι αξιολογική αλλά συμβατική, όπως δηλώνει η λέξη *συνδρομή* που χρησιμοποιεί ο Μακρυγιάννης για να αποδώσει τη βοήθειά τους (Αρχ. σ. 376). Η αναγνώριση των Μεγάλων Δυνάμεων γίνεται σε επίπεδο ευχαριστιών⁹¹, ενώ ο δυναμικός παράγοντας είναι σταθερά οι θυσίες των αγωνιστών⁹². Επίσης στην περιγραφή της εικόνας με την απελευθέρωση της Ελλάδας ο θεός πρώτα ευσπλαχνίστηκε την πατρίδα *δια τα αίματα και θυσίες Ελλήνων και Φιλελλήνων* (Απομν. Γ σ. 107) και έπειτα φωτίζει τα τρία δυνατά Έθνη να της βγάλουν τις αλυσίδες από τα πόδια. Και εδώ είναι οι θυσίες των Ελλήνων που κινητοποιούν τη βούληση του θεού να τους ελευθερώσει. Άλλωστε ο Μακρυγιάννης γνωρίζει πολύ καλά την εχθρότητα των Ευρωπαϊκών κυβερνήσεων στην επανάστασή τους (Απομν. Γ σ. 114). Η διπλωματική δραστηριότητα που ανέπτυξαν εκδηλώθηκε αφού πρώτα φάνηκε καθαρά πως οι Έλληνες δε γύριζαν πίσω.

Τη δευτερεύουσα σημασία της συμβολής των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων στην απελευθέρωση της πατρίδας την αποκαλύπτει και η μετακίνηση της θέσης των βασιλέων από το δεξιό μέρος του Παντοκράτορα στο αριστερό κατά την αντίγραφή των θεμάτων από τα ξύλινα κάδρα στις υδατογραφίες. Η αλλαγή αυτή άλλωστε ανταποκρίνεται στην κεντρική ιδέα της εικονογραφίας, ότι δηλαδή η απελευθέρωση της πατρίδας ήταν έργο των αγώνων του ελληνικού λαού. Η αντίφαση που φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στην πίστη αυτή και στην ιδέα που εκφράζει ο Μακρυγιάννης στο έγγραφο με το οποίο αφιέρωνε τις εικόνες στους βασιλείς της Ευρώπης και στο οποίο θέλει τη νεκρανάσταση της πατρίδας έργο της δικής τους επέμβασης, δεν μπορεί να είναι πραγματική, αλλά πιθανότατα αποτελεί διπλωματική αναδίπλωση⁹³. Η ουσία της πίστης για τους συντελεστές της απελευθέρωσης της πατρίδας εκφράζεται λεκτικά στα Απομνημονεύματα και με τα εικαστικά σύμβολα, ενώ στο έγγραφο κολακεύει τους δυνατούς προκειμένου να καταστήσει ευνοϊκή την υποδοχή του υπομνήματός του για τον αγώνα.

Η θρησκεία, λοιπόν, η οποία συνιστά τους εσωτερικούς ηθικούς δεσμούς της κοινότητας και διασφαλίζει την εθνική ενότητα σε πνευματικό και ηθικό επίπεδο, συνθέτει κυριολεκτικά το πλαίσιο ζωής του Μακρυγιάννη, καθώς ορίζει την ηθική και την κοσμοαντίληψή του· κυρίως η ερμηνεία του κόσμου είναι θεοκεντρική όπως και η πολιτική του σκέψη. Ιστορικός ρόλος της θρησκείας σε σχέση με την πατρίδα, πριν την επανάσταση, η πολιτική λειτουργία του θεού ως δίκαιου κυβερνήτη, πατέρα και προστάτη της πατρίδας, έδωσε αδιάλυτα τις δύο έννοιες στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, σε βαθμό που η κοινωνική του οντότητα και η πολιτική του πρακτική, το πολιτικό του κριτήριο, να γίνεται νοητό μόνο μέσα από τα δεδομένα αυτά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία* σ. 696.

2. Η εκκλησία με την άσκηση της δικαστικής δικαιοδοσίας δημιούργησε ένα πλαίσιο ζωής για το χριστιανό. Τα μητροπολιτικά και επισκοπικά δικαστήρια "had always exclusive jurisdiction on matters concerning personal differences related to religion. The church, however was trying to extend its jurisdiction on the civil cases as well as by "presumption of competency", βλ. Ν. Pantazopoulos, *Church and law in the Balcan peninsula during the Ottoman rule* (Institute for Balcan studies No 29, Thessaloniki 1967) σ. 53. Όπως αναφέρει άλλος μελετητής "the civil jurisdiction of the church created the external conditions for the life of the subject Greeks as nation quite apart from the dominant race, and helped maintaining the impenetrability between the two races, which impeded the absorption of the one by the other", βλ. Γ. Papadopoulos, *History of the Greek church and people under Turkish domination* (Brussels 1952) σ. 128. Πβ. και Douglas Dakin, "The Formation of the Greek State, 1821-33" (: *The Struggle for Greek Independence*) σ. 157. πβ. του ίδιου, *Ο Αγώνας των Ελλήνων* σ. 22.

3. Η Πατριαρχική σχολή Κων/λεως δηλώνει επίσημα τη συνέχεια του ελληνικού πνεύματος. Αξιόλογη προσπάθεια ανακάλυψης και ενστερνισμού της δυτικής φιλοσοφίας και σκέψης γίνεται στην πατριαρχεία του Κυρ. Λούκαρη με επικεφαλής τον Θεόφιλο Κορυθαλλέα. Βλ. J.K. Campbell and Ph. Sherrard, *Modern Greece* (Ernest Benn Ltd, London 1968) σ. 190. Αργότερα ο θεομύθος αυτός θα περάσει στην αντίδραση, με την καταδίκη του γαλλικού διαφωτισμού και των ιδεών του. Σε λαϊκό επίπεδο η παιδεία, ασκούμενη από ιερείς, είναι υποτυπώδης, περιορίζεται σε κολυβογράμματα. Όπως έχει παρατηρηθεί, "it was the Church, too, that provided a rudimentary education for the young and a way of life for those who reached man's estate. In teaching the time-honoured Christian rites, the Bible and the lives to the saints to the Christian communities, it taught the Greek that he belonged to a nation, a chosen race, whose trials and tribulation would one day pass and which, when God willed it, would regain complet control of the Holy City of Constandinople", Douglas Dakin, "The Formation" (: *The Struggle*) σ. 157. πβ. του ίδιου, *Ο Αγώνας των Ελλήνων* σ. 30-1. Βλ. και Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* τομ. Β' (Θεσσαλονίκη 1961) σ. 220-229 και 259-263.

4. J. Campbell and Ph. Sherrard, *Modern Greece* σ. 190.

5. Η διάκριση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι οι Οθωμανοί θεωρούν τα άτομα κατά το θρησκευμα ανεξάρτητα από την εθνική τους προέλευση, βλ. R. Clogg, *The Movement for Greek Independence 1770-1821* (Macmillan, London 1976) σ. XIII.

6. Χρ. Γιανναρά, "Ο λαός του Θεού στο Μακρυγιάννη" (στο *Τίμιοι με την Ορθοδοξία. Νεοελληνικά Θεολογικά Δοκίμια* (Αθήνα 1978) σ. 180.

7. Η εκκλησία, όταν ο ελληνισμός θα διεκδικήσει την ανεξαρτησία του, θα κινηθεί εχθρικά εναντίον του, γιατί το 1453 υποχρεώθηκε να εγγυηθεί τη νομιμοφροσύνη των χριστιανών στο Σουλτάνο, έναντι των προνομίων που της χορήγησε. Από τα πράγματα, λοιπόν, η χριστιανική εκκλησία είναι εχθρική προς κάθε απελευθερωτική ιδέα και κίνηση που θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια την ύπαρξή της. Η γενική της ιδέα ήταν να διατηρηθεί το status quo, μια κατάσταση που γινόταν όλο πιο αντιδραστική στην προσδευτική άνοδο του αισθήματος της ανεξαρτησίας. Το πιο δραστικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση έγινε όταν ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε' αφόρισε τους αρχηγούς της επανάστασης. Έτσι το νεωτερικτικό πνεύμα, το οποίο

αντιπροσωπεύει η νεοελληνική εθνική συνείδηση, και η συντήρηση, εκφρασμένη από την εκκλησία, θα βρεθούν αντιμέτωπα.

Η διαμάχη αυτή περνάει στα δημοσιεύματα της εποχής. Κλασικό παράδειγμα της θέσης της εκκλησίας είναι η "Πατριαρχική Διδασκαλία" του Ανθίμου Ιεροσολύμων. Συνηγορεί όχι μόνον υπέρ της παθητικής υποταγής στην τουρκική εξουσία, αλλά ακόμη εξηγεί την οθωμανική κατάκτηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας σαν έργο της θείας πρόνοιας για τη σωτηρία της Ανατολής από την αιρετική Δύση. Η "Αδελφική Διδασκαλία" του Κοραή, ο "Ρωσσοαγγλογάλλος" και η "Ελληνική Νομαρχία" είναι τα χαρακτηριστικά κείμενα των νέων καιρών με σαφείς αντικληρικές θέσεις. Ωστόσο κι εδώ ό,τι βάλλεται είναι ο κλήρος και οι παρεκτροπές του, όχι η χριστιανική θρησκεία. Σχετικά με τη διαμάχη αυτή βλ. Δ.Γ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798* Αθήνα 1989, 7-62.

8. Κ. Μοσκόφ, *Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση* σ. 99.

9. Κ. Μοσκόφ, *Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση* σ. 97. Ι.Ε.Ε. τ. ΙΑ' σ. 434.

10. Για τους ιστορικούς λόγους που αναφέρθηκαν στην εισαγωγή η θρησκεία επιβλήθηκε από τον κατακτητή ως το βασικό στοιχείο για τη διάκριση των εθνοτήτων. Έτσι η λαϊκή συνείδηση προσδιορίζει τα άτομα ανάλογα με το θρήσκευμά τους, το οποίο για το λόγο αυτό αποβαίνει το βασικό εθνικό χαρακτηριστικό. Αποτέλεσμα αυτής της ιστορικής διαδικασίας είναι η φράση του Μακρυγιάννη είναι *Τούρκος, πολεμάει για την πίστη του*. Αντίστοιχα και στη συνείδηση του Τούρκου, η απειλή κατά της πίστης, είναι απειλή που στρέφεται ισοδύναμα και κατά της Τουρκίας ως έθνους, τα γκρεμισμένα και και κατακοπρισμένα τζαμιά, οι βαφτισμένες τούρκισσες, σημαίνουν για τον Τούρκο Αρβανίτη Ταΐρ Αμπάτζη, ότι θα χαθή η Τουρκία και η πίστη τους (Απομν. Α σ. 139-40). Βλ. "The Greeks owed no loyalty to either, though their national consciousness was still only in embryo, their religious hostility to all holders of the Muslim faith was uncompromising", (C.M. Woodhouse "A Greek primitive" *The Times Literary Supplement* June 2 1950, 333-335) σ. 333.

11. *Τώρα ο θεός, ο δικός και παντοδύναμος, που ορίζει κι εσένα, ανάοτησε αυτήνο το μικρό έθνος και θέλει να δοξάζεται απ αυτό το μικρό αρθόδοξο έθνος ορθοδόξως και ανατολικώς, καθώς οι εδικοί σου υπήκοοι τον δοξάζουν δυτικώς* (Απομν. Δ σ. 186).

12. Βλ. Αρχέλιον (τ. πρώτος) σ. 364. Βλ. και Χρήστου Γιανναρά, "Ο Λαός του Θεού" σ. 181.

13. *"Το έθνος αφανίστη όλως διόλου και η θρησκεία - εκκλησία εις την πρωτεύουσα δεν είναι και μας γελάνε όλους ο κόσμος. Οι φατρίες σας, τόνα το μέρος και το άλλο, θέλετε θέατρο· το φινιάσετε κι αυτό δια να μας μάθη την παραλυσία. Και δι αυτό παίρνουν δυό αδέλφια δυό αδελφές. Ό,τι του λες «η θρησκεία δεν είναι τίποτας!».* Και τα παιδιά σπού τα στέλνουν να φωτιστούν γράμματα κι αρετή, από μέσα το κράτος κι απ όξω, φωτίζονται την τραγουδική και ηθική του θεάτρου· και πουλούνε τα βιβλία τους οι μαθηταί και πάνε ν ακούσουνε τη Ρίτα Βάσω την τραγουδίστρα του θεάτρου", Απομν. Γ σ. 101-102.

14. Αντ. Μ. Παπαδόπουλος, *Απόψεις του στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του* (Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρα 1970) σ. 10.

15. Βλ. τον όρκο του 1848 του Μακρυγιάννη: *"Και έτζι να λευτερωθή με τη δύναμή σου η πατρική μας γης και να δοξασθή το όνομά σου και να λαμπρωθή ο σταυρός της Ορθοδοξίας και να υπάρξη η δικαιοσύνη σου και να γίνουν νόμοι πατρικοί"* (Απομν. Παρ. σ. 236).

16. Μοναχού Θεόκλητου Διονυσιάτου, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του Γένους* (Εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1983) σ. 164, 191.

17. "...να προικίζουν τους υπηκόους τους ηθική κι αρετή και νάχουν την σέβαση εις την πατρίδα τους και πίστη εις την θρησκεία τους -τότε και οι βασιλείς κι ο λαός έχουν την ευλογίαν του Θεού και γένηται κοινωνία ανθρώπινη (Απομν. Δ σ. 168). Το λοιπόν, αν θέλωμεν το λίγον να γένη μέγalon, πρέπει να λατρεύωμεν Θεόν, ν αγαπάμε πατρίδα· νάχωμεν αρετή· τα παιδιά μας να τα μαθαίνωμεν γράμματα κι ηθική (Απομν. Δ σ. 169). ...πρέπει να προσέχης νάχη αυτός ο λαός αρετή και ηθική και να τον παρακινής να δοξάζη τον Θεόν κατά την θρησκείαν του, κι εσέναν και την πατρίδα του να σας σέβεται (Απομν. Δ σ. 186). "Ο δε Μακρυγιάννης εξηκολούθησε νουθετών και συσταίνων εις άπαντας την χρεωστούμενην προς τον Ύψιστον Θεόν δόξαν, την προς την Ορθόδοξον ημών πίστιν ευλάβειαν, την προς τον Συνταγματικόν Βασιλέα μας αγάπην" (Αρχ. (τ. πρώτος) σ. 352). "Όταν τα έθνη δοξάζωσι τον Θεόν, σέβωνται την θρησκείαν των και αγαπώσι την πατρίδα των, τότε και ο Θεός λαμπρύνει αυτά και τα αποκαθιστά ευτυχή" (Αρχ. (τ. πρώτος) σ. 374). Η πατρίδα, η θρησκεία, η ηθική εις την κοινωνία είναι το πλέον αγαπημένον εις τον άνθρωπον τον τίμιον (Απομν. Δ σ. 167(α)) .

18. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 53.

19. Πβ. και: "Παρήγγειλε δε αυστηρώς εις όλους το να ξεσχίσωσιν ανηλεώς εκείνον, όστις ήθελε τολμήση να εκφράση λόγον εναντίον της Ορθοδόξου πίστεώς μας, εναντίον της Πατρίδος, εναντίον του Συνταγματικού Βασιλέως μας και εναντίον της ομονοίας και ευταξίας" (Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 353).

20. Βλ. και: "Ότι τότε οι Έλληνες ορκίστηκαν να δουλέψουν δια θρησκεία και πατρίδα και δεν τους κόλλαγε μολύβι, ούτε σπαθί" (Απομν. Α σ. 125).

21. *Η Δίκη* σ. 59· βλ. και σ. 162, 261.

22. Βλ. κεφ. 1ο Πατρίδα σ. 105-107.

23. Απομν. Πρ. σ. 102 σημ. 2.

24. Βλ. *Η Δίκη* σ. 29-36.

25. Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης* σ. 61.

26. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης*, σ. 20-21.

27. Θεόκλητου Διονυσιάτης, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης* σ. 86.

28. Δημ. Ν. Κυριάκος, *Θεόφιλος Καΐρης, ο νεωτεριστής φιλόσοφος* (Αθήνα 1971) σ. 57 κ.ε.

29. Εφημ. Αιών, 2 Ιουν. 1843.

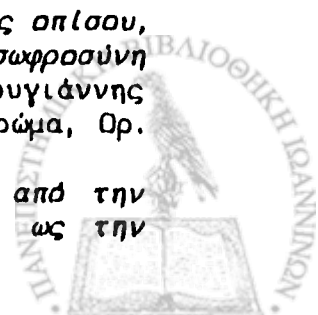
30. Σπ. Λοδραχάς, *Απομνημονεύματα* σ. 483 σημ. 1.

31. Πβ. και Ορ. σ. 190-191: "... ότι, αδελφοί, τι κατάλαβεν ο άνθρωπος όλον τον κόσμο να κερδέσει εδώ και να ζημιωθεί την ψυχή του; Τίποτας δεν κέρδεσε· πολύ είναι ζημιωμένος και χαμένος δια πάντα". Βλ. και Ορ. σ. 209: αν κερδαίσεις όλον τον κόσμο και χάσεις την ψυχή σου τίποτα δεν έκαμες.

32. Για τον καθαρισμό ψυχής και σώματος βλ. Ορ. σ. 111, 157, 159, 164, 165. Αντίστοιχα για τον ηθικό ρύπο βλ. Ορ. σ. 108, 144, 149, 150, 151, 158, 159, 160, 161.

33. Ορ. σ. 155: Κύριε, σώσε μας και ένωσέ μας και μύρωσέ μας οπίσσω, και κάμε μας μίαν ψυχή και ένα σώμα και δω μας ταπεινοσύνη, σωφροσύνη και αντρεία και δύναμην πατρική. Σε άλλο σημείο ο Μακρυγιάννης οραματίζεται το καθαρτήριο λουτρό που θα του βγάλει την παλιά βρώμα, Ορ. σ. 81· βλ. και Ορ. σ. 156.

34. Βλ. Ορ. σ. 209: Γυρίζοντας τα παιδιά μου φαμελικώς από την προσευκή τους, πήρα πρώτα την γυναίκα μου και της λέγω ότι ως την

σήμερον τόσα χρόνια είχες εμένα προστάτη σου· εις το εξής δεν μ έχεις, έχεις τον θεόν και την βασιλείαν του, εσύ και τα παιδιά μας. Πήρα και τα παιδιά μου και είπα αυτό· πβ. και Ορ. σ. 217. Ο Μακρυγιάννης εμπνέεται να αναθέσει την μέριμνα της οικογένειάς του στο θεό από την είδηση ότι ο θεός φρόντισε την οικογένειά του Αγίου Γεωργίου στα Γιάννενα. Η αναλογία υποδηλώνει ή οδηγεί έμμεσα στην ταύτισή του με τον άγιο. Βλ. ακόμη την κατάθεση της Κατίγκως Μακρυγιάννη στις 15 Σεπτ. 1852 σχετικά με τη διανοητική κατάσταση του υπόδικου Μακρυγιάννη, ότι ο τελευταίος, την Μ. Πέμπτη του 1852, μία δηλαδή εβδομάδα ύστερα από την εκμυστήρευση στο Στεφανίδη της τιμωρίας των βασιλέων, της έλεγε ότι είναι τρεις Γιάννηδες, ένας θα τον πάρη να φύγη και θα υπάγουν εις τους Ουρανούς, ο δε άλλος θα μείνη εις το σπίτι, θα μείνη εις το κρεβάτι, αλλά δεν τρώγει και αυτός θα δίδη χρήματα και αν δεν σας δίδη, να τα κλειδιά και μου έδωκε τα κλειδιά λέγων με ότι θα έλθη την Μ. Παρασκευήν και να του παραγγείλω φέσι από του Γεωργούλα το μαγαζί... Η Δίκη σ. 327.

35. Οι μοιχαλίδες και οι μοιχοί θεωρούνται οι μεγαλύτεροι εγκληματίες και αυτοί που πρώτοι θα τιμωρηθούν στην κόλαση, βλ. Ορ. σ. 142: Εις το αριστερόν μέρος ήταν όσοι είχαν εγκλήματα πολλά και όσοι είχαν παιδιά βαπτισμένα και έκαμαν αμαρτία με τις κουμπάρες τους, και όσοι κορίτσια έφθειραν, ήταν και άλλοι πολλοί εγκληματίες· οι πρώτοι ήταν αυτείνοι· τότε παρουσιάζεται έν αμάξι πέτρινο, μαρμαρένιον, μαρμαρένιους τροχούς, και το αμάξι γιομάτο πέτρες, σαν τα μεγαλύτερα κασόνια, και το τραβούσαν αυτείνοι ζεμένοι και καταβασανίζόταν· ... Αφού τους κρίναν, έσκισαν τις γυναίκες εκείνες και τους φόρτωσαν· και πρώτα ο αφέντης μας και ύστερα οι άλλοι όλοι, το κριτήριο, με το αριστερόν χέρι τρεις βολές κάναν και με το στόμα: Εις το πύρι, εις το πύρι, εις το πύρι εις το εξώτερον! Και φορτωμένους τους ρίχναν εκεί μέσα.

36. Βλ. Ορ. σ. 153: ... ότι εγώ είμαι και αμαρτωλός περισσότερον απ ούλους το πλάσμα του θεού, κανέναν κανόν δεν άφησα εις την γης.

37. Βλ. Ορ. σ. 103: Τι τζιβαίρικόν πολύτιμον έχομεν οι ορθόδοξοι χριστιανοί και δεν το γνωρίζομεν, οι ταλαίπωροι, και μας τυφλώνει η μακία μας και η παραλυσία μας και η διοτέλειά μας, και χανόμαστε αδίκως· εδώ και εις την άλλη ζωή, και φεύγομεν από την δικαιοσύνη του θεού και της βασιλείας του και εργαζόμαστε έργα του διαβόλου. Βλ. και Ορ. σ. 121-122: Οι κληρονόμοι του διαβόλου και της βασιλείας του, μίαν χούφτα ορθόδοξους χριστιανούς, έργα και αγώνες της παντοδυναμίας σου, όσο να τ'ς σώσεις και να τους βγάλεις εις την κοινωνίαν της ανθρωπότης, αυτείνοι στέκονται ανοιχτά τα στόματα να τους φάνε, ότ είναι οι κληρονόμοι της γης και της θάλασσας και τρώνε την ανθρωπότη σαν σαλάτα. Έχετε δικαιοσύνη, να είστε δυνατοί, και τα πρόβατα εκείνα οπού σου δωσε ο νοικοκύρης, εκείνα να φυλάς και να κουμανταρίζεις, και μην πολεμάς να κλέψεις και να φας τα ζένα, ότι θα χάσεις και τα δικά σου και θα μείνεις· καθώς έμεινα εγώ τόσες αιώνες και ως ορθόδοξος χριστιανός υπόφερα από τους λύκους· βλ. και Ορ. σ. 161-162.

38. Βλ. Ορ. σ. 87: ... τίποτας δεν μπορούν να κάμουν, τίποτας, εις του αφεντός μας την θέληση, ότι προφυλάν τα έργα του και τους αδύους ανθρώπους...

39. Βλ. Ορ. σ. 161-162: πού αλλού να τρέζομεν οι ανάξιοι δούλοι σου, πού αλλού οι αδύνατοι να βρούμεν δικαιοσύνη, ποιός ποιμένας και πίτροπός σου έχει δικαιοσύνη να δικιώσει το δικιον του κάθε ανθρώπου;. Πβ. και σ. 216: είσαι δίκιος, έλεγα, και κάμε ως θεός δυνατός, ότ είμαστε όλοι αδύνατοι οι άνθρωποι, και έγιναν θερία και ανθρωποφάγοι εις εμάς και οι βασιλείς σου και οι αρχιγερείς σου και οι κριτές σου· και όλοι αυτείνοι

σήκωσαν την ευλογίαν από την παντοδυναμίαν σου και της βασιλείας σου, και την έδωσαν, όλοι αυτείνοι, του αφεντός τους του διαβόλου.

40. Βλ. την έκφραση της ιδέας του θανάτου στο δημοτικό τραγούδι που τραγούδησε ο Μακρυγιάννης στην παλιорιημένη Ακρόπολη την παραμονή του θανάτου του Γκούρα:

έφες οπού βασίλεψα πίσου από μια ραχούλα,
 άκ σα γυναίκεια κλάματα κι αντρών τα μοιργιολόγια
 γι αυτά τα ρωικά κορμιά στον κάμπο ζαπλωμένα,
 και μες το αίμα το πολύ ειν όλα βουτημένα.

Για την πατρίδα πήγανε στον Άδη, τα καημένα (Απομν. Α σ. 285).

41. Βλ. και Απομν. Β. σ. 52: Όλος ο κόσμος δεν τον χόραγε, όλα τα πλώτη του κόσμου δεν του φτάναν, εννιά πήχες πανί του έφτασε και του περίσσεψε. Εις τον Άδη κατέβηκε με το ίδιον φόρεμα κι ο βασιλέας της Ρουσίας ο Αλέξανδρος· και χαιρετιώνται οι δυό βασιλείς· «Τι έλεγες, βασιλέα Αλέξαντρε, δεν θα πέθαινες και ναρύης εδώ σε τούτην την ζωή ντυμένος μ αυτό το φόρεμα; Πού ναι τα παράσημά σου; Πού ναι η μεγάλη σου στολή; Που οι καναπέδες οι χρυσοί; Πού οι κόλακες να μας λένε μυθολογίες και να τους πιστεύαμεν και να χάναμεν την δικαιοσύνην εις την ανθρωπότη και να τρώμεν τους τίμιους ανθρώπους ζωντανούς και τους άτιμους να τους πιστεύαμεν και να τους δοξάζαμεν; ... Όσο πιστευουν τους κόλακες κι απατεώνες, τους γλυκόγλωσσους, οι βασιλείς και οι άλλοι σημαντικοί, του διαβόλου το φόρεμα θα φορέσουν κι εκείνοι».

42. Βλ. και Απομν. Α σ. 199, Γ σ. 140, Δ σ. 196. Τη βούληση του θεού που τυφλώνει τους θεούς, που στέλνει τον άνθρωπο με τον ζαΐέ, ή φυσά τογ ούριο άνεμο, αλλού την αποκαλεί θεία Πρόνοια και θεία χάρη· οι αναφορές είναι ακριβώς οι ίδιες: η θεία χάρη δόξα νάχει στράβωνε τους Τούρκους (Απομν. Α σ. 115) - ο θεός στράβωνε την εξουσίαν (Απομν. Γ σ. 126). Και αντίστοιχα: η θεία Πρόνοια μας έσωσε όλους ... - ύστερα θέλησε ο θεός και κρεμάστη αυτός ... και σώθηκα (Απομν. Α σ. 165). Εξάλλου η σύνδεση φυσικών φαινομένων με το θεό, η θεοκρατική αντίληψη και σκέψη είναι και αυτή γνώρισμα της εποχής, για παράδειγμα βλ. Γ. Ψύλλας, Απομνημονεύματα σ. 66.

43. Απομν. Γ σ. 57: Δόξα νάχη το πανάγαθό σου όνομα, Κύριε, παντοδύναμε, πολυέλαιγε, πολυέσπλαχνε. Πβ. Ορ. σ. 120, 154, 159, 160.

44. Βλ. Απομν. Εισ. σ. 108, Δ σ. 204.

45. Βλ. Ορ. σ. 63: ... πρώτα να σώσει, το έλεός του, την ματοκυλισμένη μου πατρίδα και θρησκεία και όσους τίμιους ανθρώπους, όποιος θρησκείας και αν είναι, όσοι φέρνουν δοξολογίαν εις τον θεόν και εις την βασιλείαν του. Πβ. και σ. 216: Ζητούσα και ζητώ ακόμα, και επιμένω εις αυτό, να μου σώσεις την πατρίδα μου και την θρησκεία μου, και γενικώς τους τίμιους ανθρώπους της κοινωνίας, όποιος θρησκείας και αν είναι, έλεγα (και τόχω γραμμένο αυτό), και τους ατομικούς οχτρούς να τους συχαράς. και όσοι βασανίζουν την ανθρωπότη

46. Γ. Μέγας, Ελληνικά Έθρατα και Έθιμα της Λαϊκής Λατρείας (Αθήνα 1956) σ. 7. Βλ. και Μ.Α. Αλεξιάδης, "Do ut des" (Δωδώνη 16(Α) (1987) 253-65, αφιέρωμα στον καθ. Στ. Παπαδόπουλο).

47. Ίδια προτροπή για προσευχή, νηστεία, ελεημοσύνη απαντά στις Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού, Ι. Β. Μενούνου, Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (Αθήνα [1979]) σσ. 127, 143, 173-4, κ.α. Αλλά και σε άλλες αντιλήψεις του Μακρυγιάννη παρατηρείται αντίστοιχία με ιδέες του Κοσμά του Αιτωλού, το κήρυγμα του οποίου είχε βαθιά επίδραση στους αγροτικούς πληθυσμούς. Βλ. για παράδειγμα την αντίληψη για την ψυχή και το υλικό σώμα, σ. 130-31, 160, 179 κ.ά., τη Δευτέρα Παρουσία σ. 177-8, "τα αφορεσμένα" χρήματα σ. 169, κ.ά.

48. Ο Μ. Μως στη μελέτη του για το δώρα, ερμηνεύει την ελεημοσύνη ως αποτέλεσμα ηθικής αντίληψης σχετικά με τα δώρα και τον πλούτο από το ένα μέρος, και τη θυσία από το άλλο: η γενναιοδωρία είναι υποχρεωτική, γιατί διαφορετικά η Νέμεση θα εκδικηθεί τους πλούσιους για την ευτυχία τους και τα υπερβολικά τους πλούτη θα τα δώσει στους θεούς και στους φτωχούς, βλ. Μ. Μως, *Το Δώρα*, σ. 86. Εξάλλου ερμηνεύει τη συντριβή και την ταπεινοφροσύνη σαν ανταλλαγή της εύνοιας με συναισθηματική συμπεριφορά και υποταγή, για να καταλήξει στην παρατήρηση ότι οι σχέσεις αυτές χρησιμεύουν για να στερεώσουν την κοινωνική διαφορά όπου αυτή υπάρχει (σ. 11-12).

49. Ορ. σ. 93-4, 189, 136.

50. Βλ. Απομν. Α σ. 228, Γ σ. 137, Ορ. 212 κ.α. Η ψυχή είναι το αιανέτι του θεού εις το σώμα και μετά το θάνατο την ψυχή των δικαίων την παίρνει ο θεός και τη φυλάει (Απομν. Α σ. 149α), των αδίκων, αυτών που δε σέβονται τη θρησκεία και δεν τιμούν την πατρίδα, την παραδίδει στο διάβολο. Ο θεός να τόχη την ψυχή του αυτηνού του αγαθού ανθρώπου και των αλλουनों όσοι ήρθαν εις την πατρίδα μας να την χάσουνε να την δώση την ψυχή τους του αναθεματισμένου και να τους δικιώση (Απομν. Γ σ. 90).

51. Γ. Κοντογιώργης, *Η Ελληνική Λαϊκή Ιδεολογία*, σ. 82-3.

52. J. Campbell and Ph. Sherrard, *Modern Greece* σ. 130.

53. *Η Δίκη* σ. 141, 296.

54. Ορ. σ. 61-62, 80, 95, 189. Τις αμφιβολίες του Μακρυγιάννη τις βλέπουμε στην ανάγκη να επιβεβαιώνει ένα γεγονός με μαρτυρίες τρίτων, τη δική του ενόραση, και με το λόγο του θεού τον οποίο αντικειμενικοποιεί.

55. Τα δώρα του θεού είναι: δαχτυλίδι, Ορ. σ. 93, 125-6, 128· λαμπρός ή διαμαντένιος σταυρός, σ. 49, 65, 83· χρυσή κασέλα που είχε μέσα σταυρό ή σταυρούς σ. 87, 88, ή χρυσό μαντήλι, ή άγια κέρα σ. 84 σ. 99, ή άγια λείψανα, σ. 59· χρυσή σακούλα με στεφάνι σ. 67· χρυσό μαντήλι σ. 60· χρυσό ή τρία χρυσά τριαντάφυλλα σ. 82, 50· τρία χρυσά κλωνάρια σ. 50· χρυσό μπερντέ σ. 69· χρυσή ποδιά με χρυσά κλώσια και ένα ζευγάρι σκουλαρίκια με σταυρό για τη γυναίκα του σ. 74· χρυσό σκέπασμα σ. 71· χρυσό πούλι σ. 90· χρυσό προσκέφαλο με διαφόρων λογίων λουλούδια σ. 78· άλίκους μπερντέδες σ. 78· σκούφια με διάφορα χρώματα σ. 78· πολυέλαιος, σ. 85, 87· στύλος, σ. 90· άσπρο φέσι σ. 68· μεγάλο πράσινο φύλλο, σ. 70· λαμπυρά τετρεμίδα σ. 70· δισκοκόπτηρο σ. 67· χρυσή λαβίδα μετάληψης, σ. 50· κομμάτι από φόρεμα του Χριστού σ. 125· τρία γυάλινα ποτήρια μετάληψης σ. 128, 129, 130· δίπλωμα σ. 105. Στις σελίδες 204 και 205 οι άγιοι κάνουν απογραφή των δώρων, τα οποία παραδίδουν στον Μακρυγιάννη στη σ. 215.

56. Βλ. Β. Σφυρόερας, "Σημειώσεις από την Ανάγνωση των Οραμάτων του Μακρυγιάννη" (*Διαβάζω* 101 (1984) 74-7) σ. 76. Βλ. και Κυρ. Σιμόπουλος, *Ιδεολογία και Αξιοπιστία*, σ. 113· Ν. Σβορώνος, "Κώδικες της λαϊκής έκφρασης στα «Οράματα και Θάματα»" (: *Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα*, σ. 27-33) σ. 32.

57. Βλ. Απομν. Α σ. 214: Ο θεός είναι αρχηγός και προστάτης του καλού.

58. Βλ. Απομν. Γ σ. 113: Θυμηθήτε ότι υπάρχει θεός κι όσα φαντάζεστε κι οργανίζετε δια να υποστηρίζετε την μακία κι ασωτεία των συντρόφων σας και νεργάτε την αδικία και βοηθόν έχετε εις αυτά τον διάβολον.

59. Βλ. Απομν. Πρ. σ. 102: ... τι θα πάθαμεν ακόμη ο θεός τα γνωρίζει. Βλ. και Απομν. Δ σ. 161: Ο θεός γνωρίζει των ανθρώπων τις καρδιές και οι άνθρωποι -γνωρίζει ένας του άλλου τα χείλη κι όχι την καρδιά.

60. Βλ. Απομν. Α σ. 169, 199, Δ 198: ... είναι η αλήθεια του θεού.

61. Βλ. Απομν. Α σ. 256: είναι αδύνατες οι θέσες κι εμείς, όμως είναι δυνατός ο θεός οπού μας προστατεύει. Πβ. και σ. 259: εμείς απ ούλα είμαστε αδύνατοι· όμως ο θεός φυλάγει και τους αδύνατους. Βλ. Ορ. σ. 85: ... και δια κείνα οπού βασανίζεσαι δεν χάνονται, είναι έργα και θέληση του θεού, και οι άνθρωποι είναι πολύ αδύνατοι, δεν μπορούν να τα χαλάσουνε. Πβ. Απομν. Γ σ. 114: ... η δύναμη του θεού λευτέρωσε την πατρίδα.

62. Βλ. Απομν. Α σ. 251: Ο θεός είναι μέγας και μας γλίτωσε.

63. Βλ. Απομν. Δ σ. 171: Ξημέρωσε ο θεός την ημέρα.

64. Βλ. Απομν. Δ σ. 186: Ο θεός οπού ορίζει κι εσένα, ανάστησε απήνο το μικρό έθνος....

65. Ορ. : Μεγάλος χτύπος: σ. 72· βογγισμός: σ. 101· φωτεινό σύννεφο: σ. 80· σύννεφο και λάμψη: σ. 98· (μεγάλη) λάμψη: σσ. 61, 92, 114, 160, 196· λαμπρό σώμα: σ. 194· λαμπρό χέρι: σ. 121, 158· μεγάλη λάμψη + λαμπρό φως + πολυέλαιος: σ. 133· φως αληθινό: σσ. 121, 156, 159· φώτα: σσ. 137, 112, 114· άγιο φως: σ. 160· φωσιλάμψη: σ. 194, 195, 196· φέγγος: σ. 196· ουράνιο τόξο: σ. 190· λιοντάρι με κορώνα 174

66. Διδαχές σ. 119, 150-1, κ.α.

67. Βλ. Μ. Vittti, "«Επιφάνεια» και «Νεκρομαντεία» στην ποίηση του Σεφέρη" (Κύκλος Σεφέρη, Έταιρεία Σπουδών Νεοελλ. Πολιτ. και Γεν. Παιδείας, σ. 193-206, Αθήνα 1980) σ. 198.

68. Βλ. Ορ. σ. 99-100: Την άλλη βραδιά ήρθε ο Παντοκράτορας μόνος του... με όλους τους όλους τους αγίους· ευθύς άναψε ο πολυέλαιος εις την σάλα μόγος του· πήγε πρώτα εις τις εικόνες και από κει έξω· δύο μεγάλα μανουάλια οπού λάμπουνε από τρεις λαμπάδες το καθένα, τό να το βάσταγε η θεοτόκο, το άλλο ο α-Γιάννης... έλαμπε όλο το σπίτι. Το σύμβολο του πολυέλαιου για το θεό βλ. σ. 61, 88, 99, 112, 114, 137.

69. Βλ. Ορ. σ. 100: ... έλαμπε όλο το σπίτι, και ήταν όλοι, γιομάτη η σάλα, και εις τις εικόνες, και ένας σταυρός οπού έλαμπε και μεγάλη σιωπή. Βλ. και Ορ. σ. 114: ... ευτύς εφάνη μία μεγάλη λάμψη και όλα στάθηκαν με μεγάλη προσοχή και εις παράταξιν, κι ευτύς φάνη ένας λαμπυρός σταυρός και άναψαν όλα τα φώτα και ο πολυέλαιος και μία λαμπυρά λαμπάδα με διάφορα χρώματα. Βλ. και Ορ. σ. 132, 195, 197.

70. Ο θεός ως γέροντας ασπροφορεμένος παρουσιάζεται στον ύπνο ενός Χατζηναντώνη (Ορ. σ. 50) στον οποιο έδωσε μήνυμα για το Μακρυγιάννη και του παράγγειλε να δοξαζουν το θεό. Ένας σεβάσμιος γέρων σα δεσπότης (σ. 56) εμφανίζεται στον ύπνο αγωνιστή και καλού Χριστιανού καθώς και στη γυναίκα που συλλάμβανε τα θεία μηνύματα για τον Μακρυγιάννη (σ. 68). Ένας λαμπροφορεμένος δεσπότης, παρουσιάζεται στον ύπνο άλλου αγωνιστή (σ. 44). Σε όραμα άλλου αγωνιστή υπάρχει ο Παντοκράτορας και ο Χριστός με τον σταυρόν εις το χέρι... κι έλαμπε ο τόπος, κι από μέσα ήταν τ άγιον Βήμα, κι από πάνω την Αγίαν Τράπεζα πήγε ο αφέντης μας και στέκεταν και βλογούσε με τα δυό του χέρια (σ. 199). Βλ. τέλος την ονομασία του θεού ως αφέντη (σ. 140).

71. Βλ. και Ορ. σ. 82: ότι του μόλυναν το αθών του το πλάσμα, και εσένα αδικώς σε κιντύνεψαν και σε κιντυνεύουν ... οι αίτιοι όλοι θα χαθούν όποτε είναι η απόφαση του αφεντός μας. Πβ. Απομν. Γ σ. 86: ο αδύνατος έχει του θεού την δύναμη εις το δίκιον του. Βλ. και Ορ. σ. 83.

72. Ό, τι θέλησες εσύ να κάμεις ο εμένα με τη βοήθεια των Τούρκων, με γλίτωσε ο θεός (Απομν. Α σ. 138).

73. Δια μένα και δια όσους οδηγούσα αρχή ως τέλος μας γλίτωσε ο θεός και κανένα πρωτόκολλο ούτε του Κράτους γενικώς, ούτε της Κυβέρνησης δεν είναι μολεμένα (Απομν. Γ σ. 63). Βλ. και Εισ. σ. 106.

74. Βλ. Ορ. σ. 167-8: Άλλοι κλέβουν, προδίνουν, παίρνουν από χοντρούς μιστούς και από άλλα· ο θεός μόχει ανοιχτό το σπίτι μου, πλουτίζει την κατάστασήν μου με την ευλογίαν του και της βασιλείας του.

75. Βλ. και Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 310-11 σημ. 3.

76. Βλ. και Ορ. σ. 93-94.

77. Βλ. Ορ. σ. 78: Από τον καιρό οπού αξιώθηκα δια της ευσπλαχνίας του θεού ν απολάβω το έλεός του, να σώσει την ματοκυλισμένη μου πατρίδα και θρησκεία και μας τους αμαρτωλούς, από τότε ως την σήμεραν, πάντοτες οι άγιοι με συντροφεύουν.

78. Δ. Γ. Δημητρακάκης, "Στιγμιότυπα από ανέκδοτα Απομνημονεύματα του 1821" (περ. Ιστορία τεύχ. 34) σ. 117.

79. Σπ. Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως, τ. Γ (Αθήνα) σ. 185-6.

80. Πβ τη γνωστή φράση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, "ο θεός, ..., έδωσε την υπόγραφή του δια την ελευθερίαν της Ελλάδος, δεν την παίρνει οπίσω", φράση η οποία δεν αναφέρεται από τον ίδιο στη Διήγηση, αλλά σώζεται ως ανέκδοτο από τον Γ. Τερτσέτη (Διήγησις σ. 93) και την παραλλαγή από τον Φωτάκο: Ο θεός είναι με μας· να μη σας μέλει τίποτε (Απομνημονεύματα σ. 235).

81. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 54.

82. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 87.

83. «περιμένω ανυπομόνως να ακούσω αισίαν έκβασιν, την οποίαν δεν λείπω από του να συνιστώ καθ ώραν μετά δακρύων εις τα βαθύτατα κρίματα του υψίστου, ο οποίος ειθε να επιβλέψη (λεως από το ύψος του θρόνου του εις το ταλαίπωρον έθνος μας, το οποίον δυστυχεί και πάσχει, διότι μάχεται υπέρ πίστεως και ελευθερίας», βλ. Αρχείον (τ. πρώτος), σ. 82-83.

84. Εφ. Αιών 468, 8 Σεπτ. 1843 (βλ. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 323).

85. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 360. Βλ. και Αρχ. σ. 352.

86. Βλ. παραπάνω εισαγωγή σ. 41-2.

87. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 310-11 και σ. 351.

88. Πβ. και Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 351.

89. Βλ. Ορ. σ. 164: ... και τις άγιες εκκλησίες του, οπού κατακερματίσαμεν εμείς οι αχάριστοι και μας ήβρε η δίκια του οργή και της βασιλείας του, να τον περικαλέσεις, θεοτόκο μου, να τα αναστήσει πίσου, και να σηκώσει την δίκια του οργή οπού χει σε μας τους αχάριστους και να φέρει πίσου την ευκή του και την ευλογίαν του και της βασιλείας του, οπού την στερηθήκαμεν από την κακία μας και διοτέλεια μας και εγίναμεν η παλιόψαθα της κοινωνίας...

90. Βλ. Απομν. Δ σ. 166(α): Τότε κυβερνούσε ο ίδιος θεός, ότι είδε τους ανθρώπους εις μετάνοιαν κι αποσταμένους απο την κακία και γύρισαν οπίσου εις τον θεόν κι έπεσαν εις μετάνοιαν κι αποσταμένους από την κακία και γύρισαν οπίσου εις τον θεόν κι έπεσαν εις μετάνοια. Τότε κι αυτός έκαμεν το έλεός του κι έδωσε την ομόνοια σε όλο το Κράτος.

91. Αρετή σημαίνει τη δίκαιη και ηθική κοινωνική συνείδηση του πολίτη, και η προσευχή τη μεταμέλεια και ειλικρινή επίκληση της βοήθειας του θεού (Αρχ. σ. 374). Τις προϋποθέσεις της αρετής, του πατριωτισμού, της προσευχής για τη βοήθεια του θεού τις συναντάμε και στα Οράματα: ... το έλεός του είναι άβυσσος της θαλάσσης, και τους ανήτους εμάς και τους διοτελείς να μας ενώσει και να μας φωτίσει και να μας δώσει εις το εξής πατριωτικά και αγαθά αισθήματα δια την πατρίδα μας και θρησκεία μας, και πίστη καθερά να χομεν εις τον παντουργό μας και εις την βασιλείαν του, να μας σώσει εδώ και εις την παντοτινή ζωή, να δώσει του γερατειου του ρήνη και ομόνοιαν, την ευκή του και την ευλογίαν του, και εις τους προκρίτους του, τους ποιμένες, και γενικώς εις τον λαόν του, να ρθει

πίσου η νεκρανάστασή του δια της ευλογίας του... έλεος ζητούμεν, να μας δώσεις καθαρά σπλάχνα και καθαρά ψυχή, να δυνηθώμεν να σε προσκυνήσουμε και να σε δοξολογήσουμε μ' εξ όλης καρδίας, ευεργέτη και προστάτη αληθινέ (Ορ. σ. 164).

92. Βλ. Απομν. Γ σ. 107: Δια τα αίματα και θυσιές των Ελλήνων και Φιλελλήνων σε εσπλαχνίζομαι και φωτίζω τα τρία δυνατά Έθνη να σου τιναχτούν οι άλυσοι οπούχες τόσους αιώνες εις τα ποδάρια σου.

93. Σπ. Ασδραχά, "Η Εικονογραφία του Αγώνα" σ. 316.

94. Βλ. και Αρχειον (τ. πρώτος) σ. 410: "Τέλος πάντων ηθέλησεν ο θεός να δώση τέλος εις τα δεινά μας και έκαμε την μεταβολήν της 3 7βριου χωρίς να χυθή αίμα, κυβέρνησες και το κράτος μας επτά μήνας χωρίς να συμβή το παραμικρόν, ενώ εξεναντίας όταν την εκυβέρνησαν άνθρωποι είδαμεν την δικαιοσύνην τους". Βλ. και Δ σ. 166(α), τότε κυβερνούσε ο ίδιος ο θεός.

95. Βλ. και Απομν. Β σ. 18: ο θεός ούτε του ενού το κέφι θα κάμη, ούτε του αλλουνού τον δόλον. Ό,τι είπε αυτός, ο δίκιος βασιλέας, εκείνο θα γένη.

96. Βλ. και Ορ. σ. 68-9: Όλοι ημείς σε φυλάμεν, και μόνος σου να προσέχεις, και να δοξάζεις και τον θεόν και να μην περπατείς μόνος σου. Βλ. και Δ σ. 193.

97. Βλ. Ορ. σ. 103: εκείνο οπού θέλει ο καθένας, είναι νοικοκύρης να κάμη ό,τι αγαπάγει, και ο ίδιος ο πλάστης τον έχει ευταξούσιον τον άνθρωπον κάμη και ανεξάρτητον και τόδειξε και ποιός είναι ο ίσος δρόμος και ποιός ο στραβός.

98. Σε δημοσίευσμά του ο Μακρυγιάννης προς τον συντάκτη της εφημερίδας "Ανεξάρτητος", 12 Οκτ. 1844, αναφέρει: ... ησυχάζομεν και καταγινόμεθα, ως ειρηνικοί πολίται, να σκαλίζομεν τον κήπον μας, πλην μη νομίζετε ότι λησμονούμεν την πατρίδα μας, εις την οποίαν αγωνίσθημεν και εχύσαμεν τα αίματά μας δια να στηρίζομεν θρησκείαν και ελευθερίαν, υπέρ των οποίων ας αποδώσωμεν ευχαριστίας πρώτον εις την θείαν Πρόνοιαν, δεύτερον εις τας ευεργέτιδας δυνάμεις και τελευταίον εις τον Συνταγματικόν Βασιλέα της πατρίδος μας, εις την οποίαν θα ζήσωμεν ημείς και τα παιδιά μας (Αρχ. σ. 411). βλ. και Αρχειον (τ. πρώτος σ. 367 (: Εφημ. Ο Φίλος του Λαού αρ. 225, 16 Ιαν. 1844). Βλ. Αρχειον (τ. πρώτος) σ. 376: "ας στοχασθούν μολοντούτο οι καλοθεληταί αυτοί τη πατρίδος ότι δεν τοις γινόμεθα σκλάβοι, όχι, καθότι επιθυμούμεν να ζήσωμεν εν ειρήνη με τον αγαθόν βασιλέα μας, τον οποίον ο θεός, αι μεγάλοι Δυνάμεις και τελευταίον τα χυθέντα αίματά μας μας απέδωκαν".

99. Ο Μακρυγιάννης έχει ξεδιαλύνει πολύ καθαρά στο μυαλό του ότι ο θεός σπλαχνίστηκε την Ελλάδα για τις θυσιές της. Μετά από αυτές διάταξε τους βασιλιάδες να επέμβουν για να λυτρωθεί. Η ευνοϊκή επέμβαση από τις Δυνάμεις αυτές σημειώθηκε το 1827-29, αν όχι και αργότερα, όταν φάνηκε καθαρά πως οι Έλληνες δε συνθηκολογούσαν στον αγώνα που άρχισαν. Η επέμβαση αυτή λοιπόν εκδηλώθηκε πραχτικά το νωρίτερο με το πρωτόκολλο του Λονδίνου που υπογράφηκε το 1828 και το οποίο ο Σουλτάνος το παραδέχτηκε πολύ αργότερα. Βλ. και : "Το δε σύμβολον της πολιτικής μου δοξασίας είναι Πατρίς, Θρησκεία και ο Συνταγματικός ημών Μονάρχης" (Αρχ. (τ. πρώτος) σ. 417· πβ. και σ. 435.

100. Βλ. Αρχειον (τ. πρώτος) σ. 375 : "Ας ευχαριστήσωμεν λοιπόν, φίλοι αναγνώσται, την παντοδυναμίαν του θεού, ας ομολογήσωμεν χάριτας εις τον φρόνιμον και αγαθόν βασιλέα και βασίλισσά μας, ας ευγνωμονήσωμε εις τας Μ. Δυνάμεις και επιτέλους ας επαινέσωμεν τον ευλογημένον και ειρηνικόν λαόν της Ελλάδος δια την ευταξίαν και ησυχίαν την οποία

διατήρησεν από την 5η Σεπτ. μέχρι σήμερα διότι τοιαύτως έδειξεν ότι είναι άξιος της ελευθερίας του και της κοινωνίας των φωτισμένων εθνών".

101. Βλ. Χρ. Κ. Λούκου, "Ο Μακρυγιάννης προσφέρει στη Βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία τις εικονογραφίες του Είκοσιένα (τρία ανέκδοτα έγγραφα του 1839)" (περ. *Μνήμων* (Αθήνα) 1975) σ. 210. "Επειδή, ύστερον από αιώνων τυραννίαν προς την πατρίδα μου του σουλτάνου και των οπαδών του, η ευσπλαχνία του μεγάλου Θεού, και του υψηλού Βασιλείου σου η αγαθοσύνη, και του Μεγάλου Έθνους σου η φιλανθρωπία, και αι θυσίαι και κόποι αυτού, έκαμαν σχεδόν νεκρανάστασιν, και έσωσαν ημάς από την τυραννίαν και ονομαάσθησαν πάλιν Έλληνες δι αυτά όλα δεν λησμονούμεν ποτέ την προς την πατρίδα ημών του υψηλού βασιλείου σου ευεργεσία· δια τούτο και εγώ ως Έλλην και αγωνιστής εφαντάστηκα να παραστήσω εις εικόνας εν μέρος των πολλών Ελληνικών κατά του τυράννου πολέμων και τολμώ να προσφέρω αυτάς εις την Μεγαλειότητά Σου· επειδή η μεγάλη αυτή βασιλεία έκαμε τους μεγαλυτέρους πολέμους και θυσίας δια την ύπαρξιν ημών ως έχομεν και ως το εξής όλας ημών τας ελπίδας εις την βασιλική σου εύνοιαν και υπεράσπισιν".

ΚΕΦ. ΤΡΙΤΟ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ

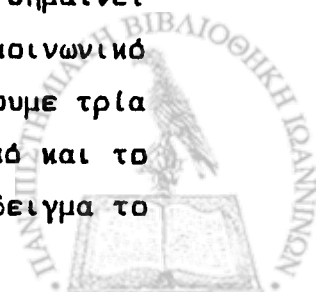
1. Η πατριωτική αρετή

α). Κορφές και στάδια του πατριωτισμού

Η προσήλωση στο διπλό ιδεώδες της πατρίδας και της θρησκείας - η πατρίδα και η θρησκεία κάθε ανθρώπου είναι το παν (Απομν. Α σ. 191)- παράγει την αντίστοιχη πολιτική πρακτική: ο Μακρυγιάννης τάσσεται τιμιώτατος υπερασπιστής πατρίδας, θρησκείας, και των αδελφών του συναγωνιστών. Η απόλυτη αποδοχή των αρχών της θρησκείας και της πατρίδας που διακηρύσσεται με τα ρήματα *δοξάζω και σέβομαι* (Αρχ. σ. 396), συνεπάγεται, σε μία ιδανική αντιστοιχία, τη θυσία του γι αυτές. Ο σεβασμός στον βασιλιά που συνεχεται με τη βασιική ιδεολογική μονάδα είναι περισσότερο τυπικός, άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι απαντά κυρίως στις επίσημες δηλώσεις του¹.

Ο πατριωτισμός του Μακρυγιάννη έχει ξεπεράσει το στενό τοπικό συναίσθημα και αποτελεί την κοινωνική του ταυτότητα²: η δήλωσή του ότι είναι με το πατριωτικό μέρος (Απομν. Β σ. 36), με το κόμμα της πατρίδας του και θρησκείας του, σημαίνει ότι η πολιτική γι αυτόν είναι αποκλειστικά άσκηση πατριωτισμού (Ορ. σ. 135). Η συνέπεια της πολιτικής του στράτευσης, η οποία αποδεικνύεται και στα Οράματα όπου αυτοπροσδιορίζεται *χριστιάνος και στρατιώτης* (Ορ. σ. 181), είναι να καθίσταται ο πατριωτισμός το πολιτικό του κριτήριο³. Άλλωστε και στις πολιτικές του ενέργειες (Απομν. Γ σ. 148 Δ σ. 153, 158 κ.ά.), εκπροσωπεί πάντα το πατριωτικό μέρος.

Ο πατριωτισμός είναι το κύριο θέμα των Απομνημονευμάτων όπως φανερώνει η συχνότητα με την οποία απαντά η λέξη και τα συνώνυμά της⁴. Το νόημα του πατριωτισμού του μας το αποκαλύπτει το επίθετο "πατριδοφύλακας" με το οποίο αυτοχαρακτηρίζεται⁵. Το επίθετο σημαίνει ότι ο Μακρυγιάννης αισθάνεται στρατευμένος στο μοναδικό κοινωνικό λειτούργημα να σώσει την πατρίδα του⁶. Είναι δυνατόν να διακρίνουμε τρία στάδια στον πατριωτισμό του Μακρυγιάννη: το ηρωικό, το κοινωνικό και το ιερατικό. Η διάκριση αυτή δε μπορεί να είναι απόλυτη, για παράδειγμα το

δικαιικό στοιχείο είναι ο άξονας που διαπερνά τον πατριωτισμό του οριζόντια. Όπως παρατηρείται για ανάλογες περιπτώσεις "το θέμα είναι ότι ένας ορισμένος χαρακτήρας κάθε φορά πυκνώνει αρκετά ώστε να προσδώσει σε μια συγκεκριμένη περίοδο το χρώμα του. Η υποχώρησή του γίνεται βαθμιαία, αφήνοντας επιβιώσεις στην επόμενη περίοδο"⁷.

Ηρωική περίοδος

Ο πατριωτισμός του Μακρυγιάννη αφυπνίζεται με την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία. Στην περίοδο αυτή ο πατριωτισμός είναι μια εθνικοαπελευθερωτική φιλελεύθερη ιδεολογία και η πρακτική του αγώνα για την ελευθερία. Ο πατριωτισμός τον κινεί σε ηρωικές πράξεις αυτοθυσίας στον πόλεμο κατά των Τούρκων⁸: τα τραύματα που πήρε στον αγώνα αυτόν και η ανιδιοτέλεια με την οποία πιστεύει πως υπηρέτησε την πατρίδα του⁹, καθιστούν τον πατριωτισμό του καθγιασμένο και αναμφισβήτητο¹⁰. Άλλωστε η ιερότητα του χρέους προς την πατρίδα η οποία τον συνοδεύει με τις μητρικές ευχές της και του εύχεται επιτυχία στα πολεμικά του επιχειρήματα (Αρχ. σ. 51), υποβάλλει και ενισχύει τον "ένθεο" χαρακτήρα του πατριωτισμού του. Βασική είναι η σύνδεση του πατριωτισμού με το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης που πραγματοποιείται και ωριμάζει στη φάση αυτή.

Η κοινωνική περίοδος

Μετά την απελευθέρωση της πατρίδας από τους Τούρκους, οι νέες μορφές εξουσίας που άρχισαν να λειτουργούν με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους σήμαναν την αρχή νέων αγώνων. Η πίστη ότι αδικούνταν οι αγωνιστές, οι κατεχοχήν Έλληνες πατριώτες¹¹ στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, ισοδυναμούσε με αδικία κατά της πατρίδας, με κατάλυση δηλαδή του ίδιου του αγώνα. Έτσι ο πατριωτισμός του τώρα περιέχει το κοινωνικό αίτημα της δικαίωσης των αγωνιστών το οποίο διεκδικεί δυναμικά: *εγώ όστις είμαι ετοιμότατος να χύσω και την παραμικράν του αιματός μου ρανίδα, ως τίμιον και πιστόν τέκνο σου δια να σε ιδω μίαν φοράν ελευθέραν από τους απατεώνας* (Αρχ. σ. 369). Ο Μακρυγιάννης σαν υπεύθυνη και επιβεβαιωμένη προσωπικότητα έχει επίγνωση της δικής του στάσης. Μπορούμε να διαπιστώσουμε την απόγνωση του όταν βλέπει την πραγματικότητα να παρεκκλίνει από το αποτέλεσμα που ο ίδιος και το περιβάλλον του περίμεναν από τον ελληνικό αγώνα¹². Αυτή την κοινωνική στράτευση στη μεταπολεμική περίοδο εκτός από τους πολιτικούς αγώνες την υποστηρίζει με τις εικόνες και τη διεκδικεί με τις αλληγορικές

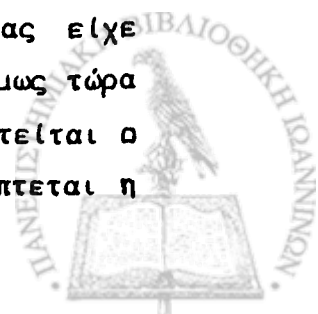
παραστάσεις του ψηφιδωτού της αυλής (Απομν. Γ σ. 109). ο αυτό θα παραστήσει την εχμετάλλευση των αγωνιστών, των αληθινών πατριωτών, από τους ιδιοτελείς, πολιτικούς οι οποίοι σαν βδέλλες ρουφούν το αίμα τους¹². με τα εικαστικά αυτά μέσα επιχειρεί να διασώσει την πλαστογραφημένη αλήθεια των γεγονότων, αλήθεια που προϋποθέτει, όπως ο ίδιος πιστεύει, μια διαφορετική πορεία στη ζωή του νέου κράτους.

Η αντίδραση του στο αυταρχικό κράτος που τους αγνοεί και τους περιθωριοποιεί κλιμακώνεται σταδιακά και μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα πολιτικής αμφισβήτησης θα κορυφωθεί στη συνταγματική επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου. Μέσα από αυτό το πατριωτικό κίνημα ο Μακρυγιάννης θα ζητήσει να κατοχυρώσει τα δικαιώματα του έθνους, δηλαδή των αγωνιστών, έναντι του βασιλιά, ώστε τα δύο μέρη να συνυπάρχουν ειρηνικά (Απομν. Γ σ. 143).

Σε σύζευξη με τα κοινωνικά αιτήματα βρίσκονται τα αλυτρωτικά σχέδια του Μακρυγιάννη, τα οποία αποτελούν το άλλο σκέλος του πατριωτισμού του. Μάλιστα, τα εθνικά αυτά σχέδια είναι η παραφυάδα που τρέφεται από τους πατριωτικούς στόχους του 1821: ο εθνικός αγώνας είχε μείνει ανολοκλήρωτος αφού τα μισά σχεδόν ελληνικά εδάφη και ανάμεσά τους η πατρίδα του η Άρτα, εξακολούθουσαν να τελούν υπό τον τουρκικό ζυγό. Προς το τέλος της δεκαετίας του 1840 η πατριωτική του δράση διενεργείται κυρίως με μυστικούς όρκους και κατηχήσεις.

Ιερατικό - θρησκευτικό στάδιο

Το 1843 αποτελεί συμβατικό αλλά και ουσιαστικό σταθμό στον μετασχηματισμό της πατριωτικής συνείδησης του Μακρυγιάννη: ο πατριωτισμός χάνει το ρεαλισμό του και οδηγείται σε εξωκοσμικές λύσεις, καθώς ο ίδιος γίνεται ζοφερά απαισιόδοξος και μυστικιστής (Απομν. σ. 53). Σ αυτή την εξέλιξη συνεργούν η ψυχασωματική του υγεία και η πολιτική κατάσταση όπως την προσλαμβάνει μέσα από το αίσθημα της προσωπικής αδικίας, καθώς και η έξαρση της Ορθοδοξίας που καθίσταται βασικό στοιχείο εθνικού προσδιορισμού, και η απειλή της από τις Δυτικές Δυνάμεις. Η εγγενής στο χαρακτήρα του μελαγχολία ενισχύεται από την αποτυχία των πολιτικών του επιδιώξεων: Ο Μακρυγιάννης ζει για δεύτερη φορά την προδοσία της επανάστασης, στο αποτέλεσμα της οποίας είχε επενδύσει τις ελπίδες του για δίκαιη και ασφαλή ζωή¹⁴. Κυρίως όμως τώρα ζει περισσότερο έντονα την αδικία σε προσωπικό επίπεδο: αμφισβητείται ο ηγετικός του ρόλος στα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου και υποκλέπεται η

δόξα που πιστεύει πως του ανήκει από τον Καλλέργη, ο οποίος ανακηρύσσεται ο ήρωας της 3ης Σεπτεμβρίου· αποτυχαίνει να εκλεγεί στις βουλευτικές εκλογές του 1844· χρησιμοποιείται από τον Κωλέτη και του παρέχει πολιτική υποστήριξη (Απομν. Δ σ. 174), για να εγκαταλειφθεί αμέσως μετά και μάλιστα να διωχθεί από αυτόν¹⁶. Η πολιτική απομόνωση που του επιβλήθηκε τον φέρνει σε άμεση αντιπαράθεση με τον Κωλέτη που γίνεται ο μεγαλύτερος εχθρός του, επειδή προφανώς πρόδωσε τις προσδοκίες που είχε επενδύσει στην πολιτική του υποστήριξη. Κυρίως όμως τώρα για πρώτη φορά αμφισβητεί το βασιλιά και τον ελέγχει ως παραβάτη του όρκου του στο θεό (Απομν. Δ σ. 186). Περιχαρακωμένος στα ιδανικά της πατρίδας και της θρησκείας, αμετάπειτος και αδιάλλακτος στις υποδείξεις να ενωθεί για να μη κινδυνεύει¹⁶, γυμνός από βασιλική εύνοια¹⁷, θα αποδυναμωθεί σταδιακά. Η αδυναμία να αντιμετωπίσει με τις ίδιες του δυνάμεις την προσωπική αδικία που συμπίπτει και ταυτίζεται με τη γενικότερη κοινωνική αδικία κατά της πατρίδας, θα τον απομονώσει βέβαια, αλλά θα τον οδηγήσει στο θεό, το μόνιμο παραστάτη του κατά της αδικίας. Ωστόσο η ατομική περίπτωση του Μακρυγιάννη τρέφεται και ενισχύεται από το κοινωνικό περιβάλλον το οποίο την ίδια περίοδο διατρέχει πολιτικός και θρησκευτικός συντηρητισμός, πολιτιστικός απομονωτισμός και εθνική εσωστρέφεια.

Μέσα από αυτή τη διαδικασία ο Μακρυγιάννης θα συνδέσει ολοκληρωτικά τα κοσμικά πράγματα με τις εξωκοσμικές δυνάμεις και θα ζητήσει τη λύση των πατριωτικών αιτημάτων στη θεία επέμβαση. Έτσι, σχετικά με τη δικαιοσύνη η οποία εμπαίζεται από τους πολιτικούς με προεξάρχοντα τον Κωλέτη και έχει προδοθεί από το βασιλιά, θα αναθέσει την τιμωρία τους στο θεό, την ύψιστη αρχή δικαιοσύνης. Όσον αφορά τα πατριωτικά σχέδια για τις αλύτρωτες περιοχές θα προσλάβουν και αυτά ιδεαλιστικό χαρακτήρα καθώς συνδέονται με τα θεία. Πόσο ειλικρινής είναι η πίστη του σ αυτήν την εξέλιξη των πραγμάτων φαίνεται από τα κείμενα των όρκων του 1848 και 1849¹⁸. Αυτό το κλίμα και το ύφος του πατριωτισμού θα επηρεάσει το περιεχόμενό του: θα δοθεί έμφαση στη δυστυχία της πατρίδας, θα αυξηθεί η ειρωνεία και ο σαρκασμός, ενώ ο δεσμός θρησκείας και πατρίδας θα ενισχυθούν στον ύψιστο βαθμό.

β). Ηθική και πολιτική διάσταση του πατριωτισμού

Ο πατριωτισμός έχει την έδρα του στην καρδιά¹⁹, είναι ο πόνος (Απομν. Β σ. 99) και ο ζήλος (Απομν. Γ σ. 103) της πατρίδας, η ειλικρίνεια δηλαδή της συναισθηματικής βίωσης της ιδέας της πατρίδας που κινεί σε ανιδιοτελή προσφορά υπηρεσιών²⁰. Όταν αυτό το βαθύτερο συναίσθημα δεν υπάρχει, ο πατριωτισμός είναι φαλκιδευμένος και χρησιμεύει σαν πρόσχημα για να εξυπηρετήσει πολιτικά συμφέροντα²¹. Η ανιδιοτέλεια δίνει στον πατριωτισμό την καθαρότητα που τον καθιστά ένθεο: ο σκοπός αυτός αδελφοί δεν είναι ιδιοτελής αλλά είναι εθνικός και πατριωτικός είναι θείον πράγμα (Αρχ. σ. 351). Το ίδιο νόημα έχει ο χαρακτηρισμός καθαρός πατριώτης (Απομν. Γ σ. 147).

Εκτός από την αγάπη στην πατρίδα που ορίζει ένα μέρος της πατριωτικής πολιτικής, ο άλλος άξονας του πατριωτισμού είναι η πίστη στη θρησκεία, η διαφύλαξη της ακεραιότητάς της, ο σεβασμός στη θρησκευτική ηθική. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο δε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η προσήλωση στην πατρίδα υπερφαλαγγίζει την πίστη στη θρησκεία αφού οι δύο έννοιες είναι ισότιμες, και συνιστούν ισοδύναμα το περιεχόμενο του πατριωτισμού του Μακρυγιάννη.

Χαρακτηριστικό του πατριωτισμού όπως τον ορίζει ο Μακρυγιάννης είναι η σταθερότητα που απορρέει από την αφοσίωση στην ιδέα της πατρίδας και της θρησκείας, έννοια που δίνει στον πατριωτισμό ηθικό περιεχόμενο. Μάλιστα η έλλειψη πατριωτισμού στους πολιτικούς προσδιορίζεται κυρίως από την έλλειψη σταθερής προσήλωσης στις αρχές αυτές. Στο σημείο αυτό ο πατριωτισμός ταυτίζεται με την τιμή, της οποίας βασικό χαρακτηριστικό, όπως θα δούμε, είναι η μόνιμη πίστη στις πατριωτικές αξίες.

Ο πατριωτισμός αντιπροσωπεύει τη συλλογική κοινωνική συνείδηση, υπηρετεί τα "συμφέροντα" και "το καλό" της πατρίδας. Κλείνει μέσα του όλη τη διαλεκτική της κοινωνικής πρακτικής, τις υποχρεώσεις του πολίτη προς την πατρίδα και της πατρίδας προς τον πολίτη σε μια ιδανική αντιστοιχία. Ο πατριωτισμός από τη μεριά του πολίτη σημαίνει την ανιδιοτελή, πατριωτική (Α σ. 191), προσφορά υπηρεσιών στην πατρίδα. Στη συνέχεια, όταν η πατρίδα αποκατασταθεί, θα δοξάσει τον καθένα αναλόγως με την ικανότητα και την αρετή που θα επιδείξει, και τη θέση που κατέχει. Όσον αφορά στην πολιτική εξουσία, εξάλλου, η πατριωτική διοίκηση έχει το νόημα της δίκαιης πολιτικής διαχείρισης που αμείβει

κατά τα έργα και τις θυσίες. Πατριωτισμός, λοιπόν, είναι η ανυστερόβουλη προσφορά υπηρεσιών στο κοινωνικό σώμα και περιλαμβάνει τη δίκαιη αμοιβή που η προσφορά αυτή συνεπάγεται.

Ωστόσο ο πατριωτισμός στα Απομνημονεύματα και στα Οράματα εκφέρεται πάντα μαζί με άλλες έννοιες, όπως είναι η αρετή, η γενναιότητα, η τιμή, η αλήθεια, η ηθική, η σεμνότητα. Η παράθεση αυτή των εννοιών, που τείνει να αποτελέσει ένα χαρακτηριστικό στοιχείο στον Μακρυγιάννη, προσδιορίζει ακριβέστερα το περιεχόμενο του πατριωτισμού²². Ειδικότερα η αρετή απαντά μαζί με τον πατριωτισμό δεκατρείς φορές στα Απομνημονεύματα· σε άλλες τέσσερις περιπτώσεις προστίθεται μια τρίτη αξία: η ανδρεία, η ηθική (Δ σ. 167), η φρονιμάδα, και η αλήθεια (Δ σ. 195). Ο πατριωτισμός συνάπτεται επίσης με την αρετή δύο φορές στα Οράματα (Ορ. σ. 157, 162), άλλη μία φορά απαντά με την προσθήκη της ηθικής (σ. 157), με τον χαρακτήρα (σ. 116), τα "φώτα", δηλαδή την παιδεία (σ. 185) και με το ιδεολογικό δίπτυχο πατρίδας και θρησκείας (σ. 65).

Η αρετή, όπως συνάγεται από τη γλωσσική συνάφεια που σημασιοδοτεί τη γενική στο περιεχόμενό της έννοια, παραπέμπει στην εντιμότητα της πολιτικής βούλησης, να αναγνωριστεί αυτό που ανήκει στον καθένα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αρετή θεωρείται κυρίως ιδιότητα των πολιτικών οι οποίοι οφείλουν να επηρεάσουν με την αρετή τους το βασιλιά όταν ενθρονιστεί, ώστε να κυβερνήσει με δικαιοσύνη. Η τιμιότητα κινείται στο ίδιο σημασιολογικό επίπεδο και σημαίνει την ειλικρινή και σταθερή προσήλωση στην πατρίδα και τη θρησκεία. Η σχέση αυτή παραπέμπει επίσης στη δικαιοσύνη, όπως δηλώνει η αναφορά στην πατριωτική πολιτική του *τίμιου και απλού δημογέροντα* (Απομν. Α σ. 242). Το ίδιο ο σεβασμός που συνέχεται με τον πατριωτισμό έχει το νόημα του σεβασμού της πατρίδας, που σημαίνει την αναγνώριση των δικαιωμάτων των αγωνιστών οι οποίοι, όπως είδαμε, στη συνείδηση του Μακρυγιάννη ταυτίζονται με την πατρίδα. Αντίστοιχα ο λαός οφείλει το σεβασμό του στο βασιλιά και τους πολιτικούς αρχηγούς (Αρχ. σ. 293, 396). Τέλος η ανδρεία συνδυασμένη με τον πατριωτισμό σημαίνει την αφοσίωση στο ιδεώδες της πατρίδας και της θρησκείας που κινεί στον ηρωισμό και την αυτοθυσία.

Πίσω από το γενικό χαρακτήρα των εννοιών αυτών υπάρχει το κίνητρο της καθαρής, της έντιμης πρόθεσης, το οποίο βρίσκει την εφαρμογή του στη δικαιοσύνη, μια αυστηρή αλληλουχία υποχρεώσεων και δικαιωμάτων ανάμεσα στους συντελεστές της πατρίδας, δηλαδή τους αγωνιστές και τους

αρχηγούς. Αυτές όλες οι έννοιες συνθέτουν το νόημα του πατριωτισμού και της πολιτικής του, που είναι η ενωτική της πατρίδας πολιτική (Αρχ. σ. 352, 353). Γι αυτό ο πατριωτισμός βρίσκεται στον αντίποδα του φατριασμού και δεν υπακούει σε ξένα κελεύσματα (Απομν. Δ σ. 160, 195, 203, 204, 207). Κυρίως, όμως, οι έννοιες που συνάπτονται με τον πατριωτισμό έχουν ηθικό χαρακτήρα. Αλλά ο Μακρυγιάννης συνδέει και άμεσα τον πατριωτισμό με το ήθος. Το ήθος στην περίπτωση αυτή έχει το νόημα της ειλικρινούς και απαρέγκλιτης προσήλωσης στο ιδανικό της πατρίδας και θρησκείας. Αυτά ορίζονται ως τα μόνα ορθά, τα οποία δοξάζει ο ίδιος και όλοι οι τίμιοι άνθρωποι. Η απόλυτη αυτή πίστη δεν επιτρέπει ιδεολογικές παρεκκλίσεις, επιρροές (Αρχ. σ. 299), που αποπροσανατολίζουν, γι αυτό και η πολιτική που υπηρετεί την πατρίδα και τη θρησκεία είναι ο ίσιος ή ο ορθός δρόμος (Απομν. Δ σ. 202, Ορ. σ. 191, Αρχ. σ. 369· πβ. και 299)· ενώ η επίσημη πολιτική με τους διπλωματικούς ελιγμούς παραβάλλεται με το στραβό δρόμο. Η αντίθεση εκφράζεται συμβολικά στην ενόραση του Μακρυγιάννη με τον Κωλέτη να επιζητά να χαλάσει τον δικό του ίσιο δρόμο και να τον κάνει στραβό (Ορ. σ. 131). Όπως στα Απομνημονεύματα, το ίδιο στα Οράματα ο πατριωτισμός θα συνδεθεί με το χαρακτήρα²³ (Ορ. σ. 116). Η εκτροπή από τις αρχές αυτές κρίνεται πράξη ανέντιμη, φανερώνει χαρακτήρα χωρίς ηθικό έρμα, επιρρεπή και ευάλωτο στις κοσμικές δόξες. Η κριτική που ασκεί στον καιροσκοπισμό, στην πολιτική συναλλαγή του καιρού του, αποτελεί αυστηρή εφαρμογή αυτών των αντιλήψεων: *γινώμαστε ποταποί και πουλημένοι εις την δική μας βασιλείαν, χωρίς πατριωτισμόν και χαρακτήρα και μας κατακερματίζει όλα αυτά και μας κάνει οκούπρα, ότι τέτοιοι είμαστε, και του λέμε: Σε περίκαλώ βασιλέα μου και βασίλισσά μου, κυβέρνησή μου πουλημένη και φκιασμένη από τοιούτους καταχρηστάς της πατρίδας, σας περικαλούμε μεγάλους και μικρούς, να μας βγάλετε από την πατρίδα μας βουλευτάς, να μας κάμετε γερουσιαστάς, να μας κάμετε δημάρχους και τα εξής· και μπαίνομεν και κλέβομεν για να φκιασσομεν ένα χρυσό φόρεμα, δια να βάλλομεν χερότια και μεγάλες πολυτέλειες και δι όλα αυτά μας λέγει ο βασιλέας και η κυβέρνησή του: «Πέταξε ο γάιδaros; Πέταξε, λέμε, και στραβά νομοσηέδια φέρνουν εις τις Βουλές αναντίον της λευτεριάς της πατρίδας και θρησκείας εντύς τα υπογράφομεν με χέρια και ποδάρια, χωρίς καμίαν παράτηρησιν» (Ορ. σ. 116· βλ. και Απομν. Δ σ. 201).*

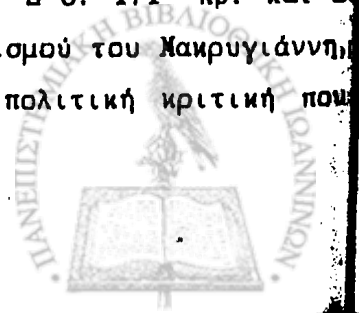
Ο πατριωτισμός, λοιπόν, του Μακρυγιάννη εκτός από το συναισθηματικό βάθος έχει και το ηθικό σθένος, αντίθετα από την επίφαση του πατριωτι-

σμού που επιδεικνύουν οι πολιτικοί αρχηγοί, οι οποίοι πατριωτισμό με τα χείλη θυσιάζουν (Απομν. Δ σ. 156, 166α). Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι το προβάδισμα δίνεται στον "καθαρό" πατριωτισμό σε σχέση με τη γνώση η οποία παραπέμπει στη μόρφωση των πολιτικών ηγετών, το πολιτικό ήθος ορίζεται ως προϋπόθεση της πολιτικής λειτουργίας (Αρχ. σ. 236). Η παιδεία μάλιστα δικαιώνεται μόνον όταν διαπλάθει τίμιους και ειλικρινείς πολίτες, όταν δηλαδή υπηρετεί την κοινωνική ηθική (Ορ. σ. 187).

Τέλος, ο πατριωτισμός χρησιμοποιείται όπως και η αρετή, με ειρωνικό περιεχόμενο, για να δηλώσει οτιδήποτε είναι αντίθετο από τη σημασία του: *[Η πατρίδα] θα χαθή κατά τον πατριωτισμόν οπού δείχνηται εις τους αγωνιστάς και εις τους τίμιους ανθρώπους* (Απομν. Α σ. 153)²⁴.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο πατριωτισμός συγκεντρώνει την πολιτική αντίληψη και την πολιτική πρακτική του Μακρυγιάννη. Το κίνητρο του πατριωτισμού είναι η αγάπη της πατρίδας που δίνει την καθαρότητα και το ηθικό βάθος στην πολιτική πράξη, και ο σεβασμός στη θρησκεία. Παράγοντες που προσδιορίζουν την πρακτική αυτή είναι ηθικές αρχές όπως η αρετή και η φρονιμάδα (Απομν. Δ σ. 209), η λογική δηλαδή εκτίμηση της πραγματικότητας που δείχνει τη συνειδητοποίηση της σοβαρότητας της πολιτικής ενέργειας και την κοινωνική της διάσταση (Απομν. Δ σ. 175-76). Συνέπεια αυτής της σύνδεσης του πατριωτισμού με ηθικές αξίες είναι να μεταβιβάζεται στην πολιτική πράξη ο συναισθηματικός και ηθικός χαρακτήρας του πατριωτισμού, γι αυτό προτρέπει να εκλεγούν στη συνταγματική εθνική συνέλευση άτομα με ηθική και πατριωτισμό, με αγάπη για την πατρίδα και σεβασμό προς τους συνταγματικούς νόμους και το βασιλιά (Αρχ. σ. 381). Αντίστοιχα ο Όθωνας έχει υποχρέωση να προικίζει τους υπηκόους του με ηθική και αρετή, να εμπνέει σεβασμό στην πατρίδα και πίστη στη θρησκεία. Η πολιτική, λοιπόν, κρίνεται με ηθικά και συναισθηματικά κριτήρια χωρίς όμως να χάνει και τη σχέση της με την πραγματικότητα: αυτό ακριβώς σημαίνει η φρονιμάδα και η γνώση²⁵ που προσδιορίζουν τον πατριωτισμό στην κοινωνική του εφαρμογή. Όπως ορίζει ο ίδιος ο απομνημονευματογράφος *όποιος φαντάζεται να κάμει καλό εις την πατρίδα πρέπει να συλλογιέται* (Απομν. Δ σ. 171· πβ. και Δ 160). Η θέση αυτή δείχνει το ρεαλισμό του πατριωτισμού του Μακρυγιάννη, χαρακτήρας που τεκμηριώνεται, άλλωστε, με την πολιτική κριτική που

ασκεί (βλ. π.χ. Αρχ. σ. 363-4), και τον ολοκληρώνει ως κοινωνική συνείδηση και πρακτική.

Αποτέλεσμα της θεώρησης του πατριωτισμού ως της μόνης ορθής πολιτικής είναι ο υποκειμενικός του χαρακτήρας. Η πίστη του Μακρυγιάννη ότι αυτός είναι ο αναμφισβήτητος αδιάβλητος πατριώτης καθιστά τον πατριωτισμό του το μόνο κριτήριο πολιτικής. Ενδεικτική περίπτωση του υποκειμενικού χαρακτήρα αυτής της πολιτικής του αντίληψης είναι η κρίση του για τον Καποδίστρια, ο οποίος θεωρείται καλός και με πατριωτικά φρονήματα όσο διάστημα ο Μακρυγιάννης συνεργάζεται με το καθεστώς (Απομν. Β σ. 13), και αμφισβητείται από τη στιγμή της διάστασής τους. Η ίδια νοοτροπία απαντά και στα Οράματα: όταν κάποιος διαφοροποιείται χαρακτηρίζεται ιδιοτελής και επίβουλος (Ορ. σ. 170, 171, 173). Οι ίδιοι οι πολιτικοί, κάθε φορά που ο Μακρυγιάννης επιτυγχάνει τη συνεργασία τους, χαρακτηρίζονται τίμιοι για να αποχαρακτηρισθούν με την πρώτη διαφωνία. Αποτέλεσμα αυτής της άκαμπτης πολιτικής συμπεριφοράς, η σταθερότητα της οποίας υπαγορεύεται από την τιμή, είναι να θεωρείται ασταθής ο πλέον σταθερός στις ιδέες του πολίτης. Κυρίως όμως η στάση αυτή που δεν επιτρέπει συμβιβασμούς -ο Μακρυγιάννης αρνείται να συμμορφωθεί στις υποδείξεις τρίτων να συμπλεύσει με την εξουσία (Ορ. σ. 172, Απομν. Δ σ. 187)-, τον απομονώνει. Έτσι όσο περισσότερο αισθάνεται το γόητρό του να θίγεται και τα προνόμιά του να απειλούνται, ταυτίζεται με τον πατριωτισμό, καθώς συγχωνεύει την τύχη του με την τύχη της πατρίδας. Με τον τρόπο αυτό οι ενέργειές του καθαγιάζονταν κάτω από το σχήμα του πατριωτισμού του οποίου τάσσεται αδιαφιλονίκητος ηγέτης.

Όσο ο πατριωτισμός του Μακρυγιάννη δεν ήταν πάντα απαλλαγμένος από το προσωπικό συμφέρον. Ο Μακρυγιάννης, όπως έχει ήδη επισημανθεί, ήταν ο ίδιος αρχηγός φατρίας²⁶. Το κόμμα της πατρίδας και της θρησκείας είναι ουσιαστικά η προσωπική του φατρία που προέκυψε από τη σταδιοδρομία του ως στρατιωτικού. Ως οπλαρχηγός ο Μακρυγιάννης στρατολόγησε αρχικά μια ομάδα 18 επανησίων Ελλήνων (Απομν. Βιο. σ. 106), την οποία έθεσε στην υπηρεσία της πατρίδας με κάποιου είδους ανταμοιβή (Απομν. Α σ. 149). Τελικά έγινε υπαρχηγός του Γκούρα και αργότερα ένας από τους ανώτερους οπλαρχηγούς που μίσθωνε απευθείας στο κράτος προκειμένου να εξασφαλίσει τις υπηρεσίες των στρατευμάτων του. Η φατρία του Μακρυγιάννη αποτελούνταν από τους στρατιώτες και συναγωνιστές του στα πεδία της μάχης με τους οποίους είχε αναπτύξει στενή επαγγελματική και

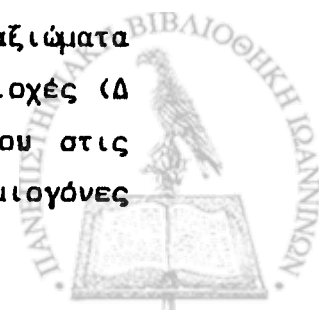

συναισθηματική σχέση (Ορ. σ. 167). Στα Απομνημονεύματα ενδιαφέρεται να αποκαταστήσει τους ανθρώπους στα δίκαιά τους (Απομν. Γ σ. 123, Δ σ. 152, Επ. σ. 216) και στα Οράματα συνεχίζει να ενεργεί ως προστάτης των απόρων οικογενειών αγωνιστών του 21 (Ορ. σ. 118, 129-30, 135-36, 168), να αγωνιά για την τύχη τους και γενικά ενδιαφέρεται να προωθήσει μέσω των πολιτικών του διασυνδέσεων τους δικούς του πελάτες (Δίκη σ. 241, 243). Η πίστη του, όπως καταγράφεται στα Οράματα (σ. 168), ότι ήταν ένα σύστημα με τους Σεπτεμβριανούς φίλους του Σπυρομήλιο και Δούκα, οι οποίοι κατέλαβαν ανώτερα αξιώματα (Ορ. σ. 169), σήμαινε τη δυνατότητα να μιλά να μπουνε σε εύνοια και δούλεψες οι δικοί του πιστοί. Γενικά ο χώρος που επηρεάζει είναι οι τίμιοι αγωνιστές, τους οποίους ο βασιλιάς οφείλει να τιμήσει με τις αξιωματικές θέσεις του κράτους του. Το ενδιαφέρον του Μακρυγιάννη για το κόμμα αυτό της πατρίδας και της θρησκείας αποδεικνύεται στην αποκαλυπτική μαρτυρία του ίδιου στα Οράματα (σ. 169) ότι εξαρτούσε ανθρώπους με οικονομικούς τρόπους, με δάνεια, για να τους ελέγχει πολιτικά, ενώ η πολιτική του δράση είναι η πατριωτική (Απομν. Δ σ. 192) που γίνεται πάντα στο όνομα της πατρίδας και της θρησκείας²⁷.

Η φατρία του Μακρυγιάννη με έμβλημά της την πατρίδα και τη θρησκεία είναι ανεξάρτητη σε σχέση με τους τρεις βασικούς πολιτικούς σχηματισμούς· ωστόσο μπορεί να θεωρηθεί ημιανεξάρτητη όσον αναφορά τις πελατειακές σχέσεις που διατηρεί με τον Κωλέτη και σε προέκταση με το γαλλικό κόμμα. Η ταύτιση του κόμματος αυτού με ευρύτερες ιδεολογικές θέσεις του συνταγματισμού και του αυτοχθονισμού διευκόλυνε την προσέγγισή του. Πιθανότατα μάλιστα η σχέση του με τον Fabvier, γάλλο φιλέλληνα και αξιωματικό του Ναπολέοντα ο οποίος υπερασπίστηκε με τον τακτικό του στρατό την Ακρόπολη, του είχε εμπνεύσει τη συμπάθεια στη Γαλλία²⁸. Το 1841 ο Piscatory, γάλλος πρόξενος στην Αθήνα, σε έκθεση προς τους ανωτέρους του, επαινεί την αφοσίωση του Μακρυγιάννη στη Γαλλία²⁹. Από το 1841, μέσα σε ένα κλίμα αυξανόμενης αυτονομίας των αυτοχθονικών στοιχείων στο γαλλικό κόμμα απασχίζονται δύο ομάδες της ανατολικής Ρούμελης υπό τους Μακρυγιάννη, Κριεζώτη και Δούκα, ενώ ενισχύεται η Πελοποννησιακή ομάδα υπό τον Ρήγα Παλαμήδη³⁰. Ο Μακρυγιάννης τότε κατορθώνει να προσελκύσει στη δική του ουδέτερη ομάδα μερικούς πρώην Κωλετικούς οπλαρχηγούς (Απομν. Γ σ. 129, 143, 174).

Η ανεξάρτητη πολιτική δραστηριότητα του Μακρυγιάννη, αυτή που ονομάζει πατριωτική, κορυφώνεται στη διάρκεια των εργασιών της

συνταγματικής εθνικής συνέλευσης του 1843, , όταν επηρέαζε μία δύναμη τουλάχιστον 63 πληρεξουσίων (Απομν. Δ σ. 158, 159, 163, 170, Παρ. σ. 230). Από το 1844 επαναλειτούργούν οι πελατειακές σχέσεις του με τον Κωλέτη, ο οποίος μετά το θάνατο του Καραϊσκάκη το 1827 είχε κατορθώσει να συγκεντρώσει στα χέρια του την εξουσία της Ρούμελης με την αφοσίωση των κατώτερων οπλαρχηγών οι οποίοι είχαν συνδέσει την καλύτερη δυνατή προώθηση των συμφερόντων τους με τη δική του εξέλιξη. Ο πρώην οπλαρχηγός προϋβλέπει στον πολιτικό του αρχηγό ως τον "ανώτερό του"³¹ που θα διασφάλιζε τα δικά του. Ήδη από το 1834 στην αλληγορία με το παλάτι και τις κλειδωνιές, στις οποίες ο Κωλέτης, διορισμένος ως κλειδούχος, όφειλε να τοποθετήσει τους αγωνιστές, αυτούς που κόπιασαν κι έφτιαξαν αυτό το σπίτι (Απομν. Γ σ. 75), υπαινίσσεται την ίδια αντίληψη³². Αλλά και προηγουμένως η αγωνία του για την τύχη του Κωλέτη το 1832 κατά την είσοδό του ως εκπροσώπου των Συνταγματικών στο Ναύπλιο, έχει επίσης σχέση με την πολιτική κάλυψη που του παρέιχε (Απομν. Β σ. 35), ενώ πολύ αργότερα αποκαλύπτεται ότι η αντίδρασή του σε πιθανή σύμπραξη του Κωλέτη με τον Αυγουστίνο, σήμαινε το φόβο για την εγκατάλειψη των Ρουμελιωτών από τον πολιτικό τους προστάτη στο έλεος των εχθρών τους (Απομν. Δ σ. 187). Το 1844, παρά το γεγονός ότι έχει πλήρη συνείδηση της πολιτικής αφερεγγυότητας του Κωλέτη³³, αποφασίζει να τον υποστηρίξει στις βουλευτικές εκλογές. Η πολιτική δύναμη που του διαθέτει (Απομν. Δ σ. 174, 179) ανταλλάσσεται με τη συμφωνία να γίνει υπασπιστής του βασιλιά, και επισφραγίζεται εκατέρωθεν με όρκο και με τη δέσμευση της βάφτισης του ενός από τα δίδυμα παιδιά του Μακρυγιάννη, υπόσχεση που υλοποιείται στις 7 Ιανουαρίου 1845 (Απομν. Δ σ. 184). Είναι φανερό ότι ο Μακρυγιάννης προσβλέπει στην πολιτική και στην οικονομική αποκατάσταση που αυτή συνεπάγεται, από τον Κωλέτη³⁴, είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του υποστράτηγου Χατζή Χρήστου στη δίκη του 1853 σύμφωνα με την οποία ο Μακρυγιάννης έλεγε για τον ρουμελιώτη πολιτικό ότι τον έκανε να ζημιωθεί πολλές χιλιάδες τάλιρα (Δίκη σ. 480), ενώ ο ίδιος αναφέρει στα Δράματα ότι ο Κωλέτης δόλωσε τους ανθρώπους σε όλο το βασίλειο με ξένα δώρα και υποσχέσεις μάταιες και ολέθριες (Ορ. σ. 126). Αντίθετα ο Κωλέτης εκμεταλλεύεται κυριολεκτικά τον πελάτη του, υποσχόμενος αξιώματα (Απομν. Δ σ. 179-80, 191-92) και εθνική δράση στις αλύτρωτες περιοχές (Δ σ. 189-90, 194-95), είτε για να εξαγοράσει την υποστήριξή του στις εκλογές (Δ σ. 178, 179, 191-2), είτε για να τον αποτρέψει από ζημιογόνες

γι αυτόν πολιτικές συμμαχίες (Δ σ. 191-92), ή από ενέργειες που απειλούσαν να υπονομεύσουν την πολιτική του αξιοπιστία (Δ σ. 194-95). Η προδοσία του από τον Κωλέτη³⁵ θεωρείται προδοσία κατά της πατρίδας και της θρησκείας, αποστασία από τις αρχές της 3ης Σεπτεμβρίου και του Συντάγματος, το οποίο διαλαβαίνει τη σωτηρία πατρίδας και θρησκείας (Πρ. σ. 102-3) και του οποίου ο ίδιος ανακηρύσσεται θεματοφύλακας (Δ σ. 160). Με τον τρόπο αυτό ο μεγαλύτερος προσωπικός εχθρός του Μακρυγιάννη μεταστοιχειώνεται στον μεγαλύτερο εχθρό πατρίδας και θρησκείας (Απομν. Πρ. σ. 102). Με την ίδια λογική θα μεταθέσει την αποκατάσταση του δίκιου του - ότι μ έβγαλε από τα δίκια μου, θα παρατηρήσει για τον Κωλέτη στον Όθωνα (Απομν. Δ σ. 198-99· πβ. και Δ σ. 204)-, στο θεό, ο οποίος θα τον χρίσει υπασπιστή του (Ορ. σ. 202, 203, κ.ά.) σε αντιστοιχία, μπορούμε να πούμε, με τον Καλλέργη, ο οποίος, υποσκελίζοντάς τον, είχε αναδειχθεί από τον βασιλιά υπασπιστής του και υποστράτηγος (Απομν. Δ σ. 165).

Ενδεικτική της ταύτισης του Μακρυγιάννη με το πατριωτικό μέρος είναι η εθνική και ανεξάρτητη δύναμη (Απομν. Δ σ. 152-3, 155) την οποία επιδίωξε να συστήσει με το επιχείρημα της επικράτησης της τάξης στην εθνική συνέλευση του 1844, η οποία διασαλεύονταν, δήθεν, από τον Καλλέργη· στην ουσία η πρότασή του συγκάλυπτε την αντιζηλία του γι αυτόν που είχε διοριστεί στρατιωτικός διοικητής της πρωτεύουσας (Απομν. Δ σ. 152) και φρούραρχος της εθνικής συνέλευσης (Απομν. Δ σ. 155), και τη φιλοδοξία του να προωθηθεί ο ίδιος με το σχεδιαζόμενο πραξικόπημα. Στην παρατήρηση των συνωμοτών, όταν ανακαλύφθηκε το σχέδιό τους, ότι τον πήραν στο λαιμό τους, η απάντηση του Μακρυγιάννη ότι πήραν στο λαιμό τους την πατρίδα γενικώς και τον ίδιο (Απομν. Δ σ. 159), αποκαλύπτει επίσης την ταύτισή του με την πατρίδα. Όμως η απόλυτη πίστη στην καθαρότητα των πατριωτικών του προθέσεων δεν αφήνει περιθώρια για αντικειμενική κρίση, ενώ ασυνείδητα αποκρύπτεται η προσωπική γλώσσα. Κορύφωση και απόδειξη του έντονα προσωπικού χαρακτήρα της ομάδας που ηγείται, και των φιλοδοξιών του είναι η φράση του στην πρόταση του Γαρδικιώτη, παλιού συναγωνιστή και υπασπιστή τώρα του Όθωνα, για συμφιλίωση ότι μπεζέρισε να είναι δούλος σε όλους και θέλει αυτός μόνος του να γίνει αφέντης (Ορ. σ. 172). Η φράση αυτή από το ένα μέρος αποκαλύπτει την απογοήτευση του Μακρυγιάννη από το σύστημα της πολιτικής προστασίας, κυρίως, όμως, εξηγεί την προσφυγή του στον ανώτατο προστάτη

το θεό, καθώς και την δικαίωσή του από αυτόν. Συνάγεται λοιπόν ως συμπέρασμα ότι το πατριωτικό μέρος που εκπροσωπεί ο Μακρυγιάννης είναι όντως αυτονομημένο γιατί εκφράζει τις προσωπικές του απόψεις για την πατρίδα και τη θρησκεία, απόψεις με παραδοσιακές ρίζες και ηθικό χαρακτήρα σε σχέση με την πολιτική λειτουργία, και ότι καθοριστικό ρόλο στην πολιτική του συμπεριφορά διαδραματίζει ο εγωκεντρικός του χαρακτήρας.

2. Η τιμή και η ιδιοτέλεια

α). Η έννοια της τιμής

Τόσο στον πρόλογο όσο και στον επίλογο των Απομνημονευμάτων, όπου επιχειρείται μία τελική αποτίμηση της πολιτικής κατάστασης, ο Μακρυγιάννης ρίχνει το βάρος σε δύο αντίθετες πρακτικές: εκείνη της αρετής και του πατριωτισμού, και στην πολιτική της ιδιοτέλειας.

Η τιμή είναι έννοια που ταυτίζεται με τον πατριωτισμό γιατί, όπως θα δειχθεί, αποτελεί τον εννοιολογικό του πυρήνα. Η τιμή είναι έννοια με ατομική και κοινωνική εφαρμογή. Έχει μια προσωπική όψη, την αυτοεκτίμηση, και μια κοινωνική, που είναι η κοινωνική φήμη³⁶. Η προσωπική τιμή για τον άνδρα έχει φυσική βάση, πρέπει να είναι δυνατός στο σώμα και στο πνεύμα. Ο ανδρισμός ως η βασική ιδιότητα της προσωπικής τιμής σημαίνει τη ζωική δύναμη που κυριαρχείται από το ψυχικό σθένος. Η φυσική δύναμη μόνη της δεν αποτελεί τιμή γιατί μπορεί να εκτρέφει σε ταπεινές παρορμήσεις. Ανδρισμός, λοιπόν, σημαίνει αυτοπειθαρχία, η οποία οδηγεί στην κατάσταση της αυτοεκτίμησης. Η αυτοεκτίμηση οδηγεί τον άνδρα στην ταύτισή του με το ιδανικό εγώ, σε μια στερεότυπη δηλαδή εικόνα την οποία αγωνίζεται να φθάσει και η οποία εικόνα δεν αφήνει χώρο για ατομική κερδοσκοπία³⁷.

Η τιμή της γυναίκας κρίνεται από τη σεμνότητα και την αγνότητά της. Η σεξουαλική φύση, την οποία εκφράζει το σώμα, απειλεί να παρασύρει στην ηθονή και να σπιλώσει την τιμή. Τη βίασαν στανικώς εις την τιμή της, θα πει χαρακτηριστικά ο Μακρυγιάννης. Το σώμα πρέπει να καλύπτεται για να μην προκαλεί. Η γυμνότητα κρίνεται ανήθικη (Ορ. σ. 186). το ίδιο η σεξουαλική σχέση είναι ένδειξη αδυναμίας που προσβάλλει τον άνδρα (Ορ.

σ. 77), ενώ, όπως είδαμε, θεωρείται ηθική μόνο στη βιολογική λειτουργία της αναπαραγωγής.

Στον Μακρυγιάννη οι αξίες, η κατάκτηση των οποίων δίνει το *corpus* της τιμής για τον άνδρα, ενσαρκιώνονται υποδειγματικά στο πρόσωπο του κλέφτη καπετάνιου Γώγου Μπακόλα. Η φράση *σα λιοντάρι πολεμούσε και σα φιλόσοφος οδηγούσε* συγκεντρώνει τους δυο άξονες του ανδρικού ιδεώδους, την ανδρεία, στην υπηρεσία της πατρίδας, και τη γνώση στην πρακτική διάσταση της σύνεσης. Αυτό το πρότυπο ανίκητης γενναιότητας, πνευματικής και φυσικής, βοηθά τον Μακρυγιάννη στον αγώνα για την κατάκτηση των αξιών της τιμής³⁰. Αλλά πολύ πιο πριν προσανατολίζεται στις αξίες της τιμής όπως τις όριζε ο κώδικας της αρετής της κοινωνίας του: το ριζιμο του τουφεκιού στον ώμο, τα καλά κι ασημένια άρματα που ζήτησε από τον άγιο, μαρτυρούν τη γοητεία που ασκούσε επάνω του ο κόσμος των αρμάτων, τον προσανατολισμό του στο ιδανικό του λεβέντη με το σωματικό κάλλος και την εξαιρετική δύναμη ανδρείας και εγκράτειας που ενσάρκωνε στην ελληνική κοινωνία ο κλέφτης.

Άλλος παράγοντας τιμής που προσδιορίζεται από το Μακρυγιάννη στην ίδια πρώιμη ηλικία των 14 χρόνων είναι η οικονομική δύναμη, γιατί θα έθετε τέρμα στο πλέγμα της οικονομικής εξάρτησης που τον ταπείνωνε. Έτσι εκτός από τα ασημένια άρματα, ζήτησε από τον προσωπικό του προστάτη τον άη-Γιάννη και δεκαπέντε *πουγγιά χρήματα* (Απομν. Α σ. 111).

Όπως έχει παρατηρηθεί, οι αξίες της τιμής είναι εγωκεντρικές. Αυτό σημαίνει ότι για τον άνδρα είναι απόλυτη ανάγκη να κατακτήσει την τιμή, γιατί από τη θετική έκβαση των πράξεων που εκτελούνταν σύμφωνα με τις αξίες της τιμής, θα κρίνονταν η κοινωνική του υπόσταση. Αποτέλεσμα αυτής της λειτουργίας της τιμής είναι να υποβαθμίζεται η ηθική υποχρέωση προς τους άλλους και να είναι ρευστά τα όριά της. Αυτή η αντίληψη εξηγεί ικανοποιητικά την οικονομική εξέλιξη του Μακρυγιάννη στην Άρτα. Το γεγονός ότι σχημάτισε αξιόλογη περιουσία με την τοκογλυφία, δανειζοντας φτωχούς αγρότες, και πλούτισε από εμπορικές συναλλαγές με σιτάρι σε μια εποχή που η πανούκλα και η πείνα μάστιζαν την περιοχή, θεωρούνταν απόδειξη ικανότητας, γιατί έθετε τέρμα στην ταπεινωτική εξάρτηση. Η ίδια αντίληψη εξηγεί ικανοποιητικά τη σύσταση του Μακρυγιάννη στον Γενναίο να πάρει γυναίκα πλούσια, γιατί δε θα είχε αξία γυμνή από περιουσία και χωρίς συγγενική υποστήριξη (Απομν. Α σ. 200-201). Με την ίδια λογική νομιμοποιείται η πονηριά και η απάτη, ο Μακρυγιάννης υποθάλλει στον

Σταϊκούλη την ιδέα ότι θα γίνει συγγενής του, με σκοπό να εξασφαλίσει πληροφορίες για τις ενέργειες των Κολοκοτρωναίων εναντίον του (Απομν. Α σ. 214). Είναι φανερό πως η αντίληψη για την τιμή και την αξιοπρέπεια ήταν ιδιόμορφη²⁹.

Η απόλυτη επιδίωξη της τιμής κάνει το άτομο ιδιαίτερα ευάλωτο σε οποιαδήποτε επίκριση ή αμφισβήτηση. Είναι χαρακτηριστική η αντίδραση του Μακρυγιάννη στις επιφυλάξεις του οικονομού στην Άρτα να τον ορκίσει στη Φιλική Βταιρεία. Οργιστηκε, θεώρησε ατιμωτική την προσβολή και αποχώρησε απότομα: *σου πέρασε υποψία ότ είμαι άτιμος του σπιτιού σου και ντρέπεσαι να μου το ειπής; και όντως είμαι άτιμος αν ματαπατήσω εις την πόρτα σου!* (Απομν. Α σ. 114). Ο εγωισμός δεν επιτρέπει οποιαδήποτε πράξη θα φαινόταν σαν αδυναμία και περιορίζει στο ελάχιστο τα περιθώρια συνδιαλλαγής. Το πνεύμα αυτό εκφράζεται επίσης χαρακτηριστικά στα Απομνημονεύματα. Η αίσθηση ότι υποτιμάται, ότι δηλαδή αντιμετωπίζεται με αξία μικρότερη από αυτήν που έχει κερδίσει, ερμηνεύεται ως κοινωνικός υποβιβασμός και προκαλεί την πόλωση, την απόλυτη άρνηση συμβιβασμού: *Ούτ επιτροπή στέλνω, ούτε πάγω να παρουσιαστώ. Όταν ήταν η τάξη πήγα· δεν θέλησαν να μας παρουσιάσουνε - δεν ματαπάγω, κι αν του βαρύνη και του ίδιου του Βασιλέα. Σκλάβος του δεν του είμαι· εις τον Τούρκο ήμουν σκλάβος. Κι αν δεν με θελήση, πηγαίνω αλλού και ζω. Την καταφρόνεσιν σου μας κάνουν αυτήνοι πάντοτες την στάνομαι* (Απομν. Γ σ. 81, βλ. και 87-88). Σύμφωνα με έναν υπερευάλωτο αυτοσεβασμό αρκεί μόνο μια υποτιθέμενη προσβολή για να οδηγήσει στην άσκηση βίας. Στον ταπεινωτικό υπαινιγμό κατά τη δεξίωση για την υποδοχή του Όθωνα έσυρε το σπαθί του προκαλώντας σε μονομαχία τον αντίμαχο, και όταν δεν πήρε απάντηση πέταξε μία "μποτίλια" στο κεφάλι του (Απομν. Γ σ. 81). Η αποκατάσταση της τιμής γίνεται με την τιμωρία εκείνου που την αμφισβήτησε, με χειροδικία ακόμα και με θάνατο. Στον απεσταλμένο των πολιτικών που το 1833 απείλησε να αμαυρώσει με φυλάκιση την τιμή του την οποία βάσταζε από μικρούθεν, απείλησε ότι και *στον βολιδιού το κέρατο μέσα να είσαι θα σε βρω να πεθάνωμεν* (Απομν. Γ σ. 72). Τους στρατιώτες του, που με τη θάναυση διαγωγή τους στους χωρικούς σπίλωσαν την τιμή του, τους έδειρε μέχρι θανάτου, τους υποχρέωσε να αποκαταστήσουν τη βλάβη που είχαν προκαλέσει και τους απέπεμψε, ενώ εξηγεί τη στάση του ορίζοντας την τιμιότητα ως βάση συνεργασίας όταν φέρνεσταν *τιμίως*, ήμουν κι εγώ αρχηγός σας (Απομν. Α σ. 227-8).

Η μεγαλύτερη προσβολή είναι να του αρνηθούν την τιμή που του ανήκει εξαιτίας της πολεμικής του αρετής. Είναι χαρακτηριστικό ότι η τιμή αυτή μεταβιβάζεται στα όπλα, γι αυτό η αφαίρεσή τους σημαίνει την υποτίμησή του: *Τούτα τ' άρματα, θα πει στον Καποδίστρια, δεν μου ντροπίασε ο θεός οπού τάχω από δεκαπέντε χρονών παιδί - θέλει να μου τα ντροπιάση ο Κυβερνήτης της πατρίδας μου. Λάβε τα ... Κάμε ό,τι αγαπάς τώρα· στείλε με οπού θέλεις. (Παίρνει και μεταβαίνει οπίσου τ' άρματα εις το ζουνάρι μου). Δεν τα θέλω, του λέγω. Κάμε μου όρκον ότι δεν με ντροπιάζεις, κι έτζι τα βάλνω απάνου μου (Απομν. Β σ. 27, πβ. και Β σ. 50).* Η ντροπή, την οποία επικαλείται εδώ ο Μακρυγιάννης έχει το νόημα της μεγαλύτερης στενοχώριας που δημιουργεί η αδυναμία να ανταποκριθεί κανείς στις αξίες της τιμής. Το ίδιο ο Ξυλοδαρμός που δέχτηκε από συγγενή του δημόσια, όταν απέτυχε να χειριστεί σωστά το όπλο, έφερε ντροπή και ταπείνωση. Η κοινωνική διάσταση της ντροπής, ωστόσο, φαίνεται όταν ο Μακρυγιάννης επικαλείται τη ντροπή του κόσμου για την καπηλεία του Αγώνα από τους αρχηγούς του (Απομν. Α σ. 285).

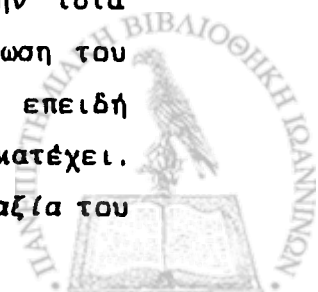
Το φιλότιμο, άλλη έννοια σχετική με την τιμή, είναι η αγάπη για την τιμή που παρακινεί τον άνθρωπο να ενεργήσει σωστά. Έτσι όταν μετά την απόδρασή του από τη φυλακή στην Άρτα βρέθηκε στο Κομπότι, θα μπορούσε να φύγει και να χαθεί, όμως δεν τόκαμε δια την τιμή του (Απομν. Α σ. 122), όπως θα πει χαρακτηριστικά. Οι αξίες της τιμής ενεργούν συνεκτικά, κρατούν σε αγωνιστική επαγρύπνηση· εξάλλου η φράση "αυτή την υπόληψη την κράτησα από μικρούθεν" φανερώνει την ένταση της ευθύνης για την κατάκτηση των αξιών της τιμής, καθώς και τον αγωνιστικό της χαρακτήρα.

Σε κοινωνικό επίπεδο⁴⁰ πρωταρχική σημασία της τιμής είναι η πολεμική αρετή, το κριτήριο της τιμής το ορίζουν οι αγώνες και οι θυσίες για την πατρίδα. Σύμφωνα με αυτή την αρχή, θα πει ο Μακρυγιάννης, ότι ο λαός της Ελλάδας δεν αξιολογεί με κριτήριο τις γνώσεις και τη μόρφωση, δεν εξετάζει ποιος ηξεύρει γλώσσας, αλλά τιμά και σέβεται τους αγωνιστές που θυσιάστηκαν για την πατρίδα (Απομν. Παρ. σ. 240). Τίμιος, λοιπόν, είναι ο αγωνιστής, η ανδρεία εδώ είναι η δύναμη που διέπεται από την ηθική του αγώνα για την ελευθερία, ενώ αντίστοιχα η τυραννία είναι ανυπόληπτη (Απομν. Α σ. 183). Η ανδρεία και η ευφυχία που επιβεβαιώνονται με τη θυσία, συνθέτουν το υπόδειγμα του πολίτη: κι αυτήνοι οπού σκοτώνονται είναι οι καλύτεροι υπήκοοι της Μεγαλειότης του και θα τους

χρειαστή μιάν ημέρα κι αυτός και η πατρίδα και που θα τους εύρουν; (Απομν. Δ σ. 170).

Η τιμή σε κοινωνικό επίπεδο προσδιορίζεται από τα υλικά μέσα. Η οικονομική δύναμη είναι απόδειξη ευφυΐας και διορατικότητας, στοιχεία που επιτρέπουν την κατάκτηση υλικών αγαθών. Τίμιο χαρακτηρίζει ο Μακρυγιάννης το σπίτι του πλούχοντα Παλάσκα (Απομν. Α. σ. 157 και Β. σ. 212). τίμια αποκαλεί τα νοικοκυρόπουλα και τους νοικοκυραίους της Αθήνας, συνδέοντας τον χαρακτηρισμό με ορισμένο οικονομικό status. Ο ίδιος επιβεβαιώνεται προσωπικά και κοινωνικά από την επιτυχία των εμπορικών του δραστηριοτήτων: η σημαντική περιουσία που σχημάτισε στην Άρτα του αποφέρει τιμή, καθώς θέτει τέρμα στο πλέγμα ταπεινωτικής εξάρτησης που δημιουργεί η φτώχεια, και τον επιβάλλει ως κοινωνική προσωπικότητα στην Άρτα. Έτσι η τιμή με την οικονομική σημασία, σε ένα δεύτερο επίπεδο συνδήλωσης αποκτά κοινωνικό περιεχόμενο, δημιουργεί την κοινωνική θέση που συνεπάγεται ορισμένη κοινωνική συμπεριφορά: τα τίμια νοικοκυρόπουλα οφείλουν να συμπεριφέρονται με τρόπο που να αρμόζει στην κοινωνική τους θέση, η έλλειψη σεβασμού στους πολίτες, η έλλειψη ήθους, τους αποδεικνύει κατώτερους και τους μειώνει (Απομν. Α σ. 182). Συνάγεται λοιπόν το συμπέρασμα ότι τιμή σημαίνει τη θέση που κατέχει κανείς στην κοινωνική συνείδηση, την κοινωνική αξία (Απομν. Δ σ. 197), θέση από την οποία δεν πρέπει να εκπέσει. Η πτώση από αυτό το status συνοδεύεται από τη ντροπή του κόσμου.

Η οικονομική δυσπραγία συνθέτει την άλλη όψη της τιμής. Σύμφωνα με τον κώδικα αξιών της εποχής η πενία θεωρείται ατιμωτική⁴¹, προσβάλλει τον άνθρωπο γιατί φανερώνει την ανικανότητά του να εξασφαλίσει, αλλά και να διαφυλάξει, τα μέσα για την επιβίωσή του, και σημαίνει αντίστοιχα μια κατώτερη θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Στην προέκταση αυτού του νοήματος βρίσκεται η κλεψιά, και αυτή είναι η σημασία με την οποία απαντά η έννοια στον Μακρυγιάννη: η προσβολή της ξένης περιουσίας που αποσταθεροποιεί οικονομικά και εκθέτει κοινωνικά είναι πράξη άτιμη, βηλαδή κοινωνικά ανυπόληπτη, γι αυτό ο δράστης χαρακτηρίζεται άτιμος, βηλαδή στερημένος από κοινωνική αξία (Απομν. Β σ. 42). Με την ίδια λογική η ελάττωση της οικονομικής δύναμης και η αντίστοιχη μείωση του κοινωνικού κύρους την οποία επιφέρει, είναι πράξη ατιμωτική, επειδή στέρει τον πολίτη από την οικονομική και κοινωνική αξία που κατέχει. Για το λόγο αυτό οι πρόκριτοι της Ύδρας επιστατούν για την ευταξία του

νησιού και διορίζουν ανθρώπους να αγρυπνούν δια την ησυχίαν και τιμή τους (Απομν. Α σ. 210), και ο εύπορος Τούρκος ζητά να εξασφαλίσει τιμή και κατάστασιν, σε ενδεχόμενη επέλαση των Ελλήνων στα τουρκοκρατούμενα εδάφη (Απομν. Δ σ. 189). Μέσα από αυτή τη διαδικασία η τιμή συνδέεται με το αίτημα της σταθερότητας της κοινωνικής τάξης.

Είναι φανερό πως σε επίπεδο κοινωνικής πρακτικής η τιμή αποκτά το νόημα της δικαιοσύνης. Ο Μακρυγιάννης θα χαρακτηρίσει τίμιο τον δίκαιο πολίτη, αυτόν που σέβεται τη δική, αποδίδει δηλαδή σε ένα πρόσωπο την αξία που του ανήκει, είτε αυτό είναι υλικά αγαθά είτε κοινωνική κατάσταση: να υπάρξουν οι τίμιοι και οι αγαθοί άνθρωποι, εκείνοι όπου περασιάζονται το δίκιον (Απομν. Β σ. 54). Σύμφωνα με αυτό το νόημα είναι θέμα τιμής ο σεβασμός στην κοινωνική θέση και τα πλούτη του άρχοντα Σισίνη παρά το γεγονός ότι ήταν πολιτικός του αντίπαλος στον εμφύλιο (Απομν. Α σ. 226). Το ίδιο, για τη διαχείριση των οικονομικών από τον Ι. Μεταξά στο αντίστοιχο υπουργείο το 1840, θα πει ότι *εφέρθη τιμίως*, δηλαδή χωρίς οικονομικές ατασθαλίες (Απομν. Δ σ. 196). Με τον τρόπο αυτό η τιμή συνδέεται με το μέτρο. Το μέτρο αυτής της ηθικής ευθύνης το δίνει ο ίδιος ο Μακρυγιάννης όταν εκτίμησε ότι ήταν ατιμία και άδικο να μην εκλεγεί πρόεδρος της συνταγματικής εθνικής συνέλευσης ο γέροντας Νοταράς (Απομν. Δ σ. 156). Διαμετρικά αντίθετα ενεργούν οι πολιτικοί, οι οποίοι υποτιμούν τους αγωνιστές, δηλαδή δεν τους αποδίδουν την τιμή που τους αξίζει με βάση την προσφορά τους προς την πατρίδα. Η *διατίμηση* (Απομν. Γ σ. 72) των αγωνιστών από τους πολιτικούς είναι όρος που αποδίδει καιρία την προσβολή της τιμής. Η αίσθηση αυτή του μέτρου που έχει η τιμή, είναι το σταθερό σημείο σε όλες τις εννοιολογικές της διαστρωματώσεις, οικονομικές, κοινωνικές και ηθικές.

Με τον ίδιο νοηματικό πυρήνα απαντά το ουσιαστικό στα Οράματα: τίμιος σε σχέση με τη θρησκεία είναι ο πιστός χριστιανός που δοξάζει το θεό⁴². Επειδή η δοξολογία του θεού θεωρείται απόδοση οφειλόμενου χρέους προς το δημιουργό και σωτήρα (Ορ. σ. 154), η τιμή προσλαμβάνει τη σημασία της συνέπειας, του χρέους σε ότι αφορά τη θρησκεία. Η έννοια του τίμιου που στα Οράματα εξειδικεύεται στη σημασία του πιστού χριστιανού, σε μια επόμενη φάση αποδεσμεύεται από την Ορθοδοξία και γενικεύεται στον πιστό, ανεξάρτητα από θρήσκευμα, άνθρωπο. Στις προσευχές που καταγράφει στα Οράματα, θα ζητήσει επανειλημμένα από το θεό να ευλογήσει και να σώσει τους τίμιους όποιας θρησκείας και αν είναι: να σώσει, θα πει, την

πατρίδα μου και θρησκεία μου και όλους τους τίμιους ανθρώπους, όποιος θρησκείας κι αν είναι και φέρνουν δοξολογίαν εις τον πλάστην του παντός και της βασιλείας του, και είναι τίμιοι άνθρωποι εις την κοινωνίαν και δίκαιοι, να μην τρώνε την ανθρωπότη ζωντανή (Ορ. σ. 103). Στη συγκεκριμένη περίπτωση εκείνο που τονίζεται στον ύψιστο βαθμό είναι η ηθική συγκρότηση του τίμιου η οποία υπερβαίνει τα θρησκευτικά όρια και οδηγεί σε θρησκευτικό αδιαφορισμό, τονίζεται η ουσία της απόδοσης του ύψιστου χρέους στην κοινωνία και στο θεό.

Από τις παρατηρήσεις που έγιναν συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο χαρακτήρας του τίμιου ανταποκρίνεται στην έννοια του χρέους, της συνέπειας, της δικαιοσύνης: τίμιος είναι ο συνεπής στις υποχρεώσεις του (Ορ. σ. 191), ο άνθρωπος του χρέους προς την πατρίδα, ο γενναίος αγωνιστής που θυσιάζεται για την ελευθερία της και ο δίκαιος πολίτης, και του χρέους προς τη θρησκεία, ο πιστός που δοξάζει το θεό (Ορ. σ. 183). Μάλιστα οι δύο σημασίες "δίκαιος" και "υπεύθυνος" του όρου ολοκληρώνονται κυρίως στο δεύτερο έργο: ο τίμιος χρησιμοποιείται χωρίς προσδιορισμούς με το πλήρες νόημα, σαν η συνισταμένη των δύο βασικών εννοιών, του δίκαιου πολίτη σε ότι αφορά την κοινωνία, και του πιστού σε ότι αφορά τη θρησκεία: στις προσευχές του ο Μακρυγιάννης θα παρακαλέσει το θεό να ελευθερώσει και να στερεώσει την πατρίδα, τη θρησκεία, αυτόν τον ίδιο, τον ανάξιο δούλο του, και όσους από το πλάσμα του φέρνουν δοξολογία στην παντοδυναμία του και στην βασιλεία του και έχουν δικαιοσύνη στην κοινωνία (Ορ. σ. 154· πβ. σ. 103, 192).

Όμως η σύνδεση του τίμιου με την πατρίδα και τη θρησκεία είναι άμεση, η πατρίδα του κάθε ανθρώπου και η θρησκεία είναι το παν και πρέπει να θυσιάζη πατριωτισμόν και να ζη αυτός και οι συγγενείς του ως τίμιοι άνθρωποι εις την κοινωνία (Εισ. σ. 107), όπως τονίζεται και η συναισθηματική του σχέση με τις αξίες αυτές: Η πατρίδα, η θρησκεία, η ηθική είναι το πλέον αγαπημένον εις τον άνθρωπον τον τίμιον (Απομν. Δ σ. 167α). Είναι χαρακτηριστική η τύψη της συνείδησης την οποία επικαλείται ο Μακρυγιάννης στην περίπτωση που ο πολίτης δεν υπηρετεί ως τίμιος την πατρίδα και τη θρησκεία (Απομν. Α σ. 191), ενώ η ευτυχία του σε κοινωνικό επίπεδο απορρέει από τη βίωση των αξιών αυτών, τη συναισθηματική σχέση και τη σταθερή προσήλωση σε αυτές. Μάλιστα η ηθική διάσταση του χρέους που εκτελείται σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο πέρα από ιδιοτελείς σκοπιμότητες, δίνει στην τιμή το ηθικό περιεχόμενο

της καθαρότητας (Απομν. Β σ. 42). Σε ό,τι αφορά τη θρησκεία, η καθαρότητα συνάπτεται με την ειλικρίνεια και τη σταθερότητα της πίστης.

Βασικό κριτήριο τιμής είναι η αλήθεια. Η σχέση των δύο εννοιών είναι ευθέως ανάλογη: *Αν είμαι τίμιος άνθρωπος, θέλω γράψει την αλήθεια, καθώς έγιναν τα γραφόμενα οπού θα σημειώσω* (Απομν. Εισ. σ. 105, 107). Η τιμιότητα λοιπόν συνεπάγεται την αλήθεια: *Ο σύντροφος ο τίμιος πότε είναι τίμιος; Όταν λέγη την αλήθεια του φίλου του κι ας χάνη το νιτερέσιον του, ή όταν τράγη το νιτερέσιον κι ας χαθή ο φίλος του κι ας διατιμηθή κι ας κιντυνέψη; Όχι, ..., ο πιστός σύντροφος πρέπει να λέγη την αλήθεια κι ό,τι θα του σουβούν ύστερα ας του σουβούν* (Απομν. Α σ. 168). Συνέπεια αυτής της σχέσης είναι να λειτουργεί η τιμιότητα ως η ύψιστη εγγύηση της αλήθειας: Η φράση *σας λέγω ως τίμιος άνθρωπος είναι* βασικό στοιχείο στις αναφορές του Μακρυγιάννη (Απομν. Α σ. 176).

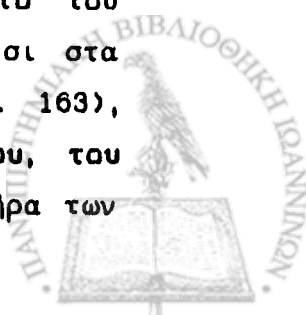
Γενικός χαρακτήρας της τιμής είναι η σταθερή παραμονή στις αξίες και τις αρχές που η κοινωνία έχει θεσπίσει. Με αυτό το νόημα τίμιος θεωρείται αυτός που πιστεύει απόλυτα στην πατρίδα και τη θρησκεία, τις έννοιες δηλαδή που συγκεντρώνουν όλες τις κοινωνικές και ηθικές αξίες: *Η ευγενεία σου απαρατιέται από την θρησκεία σου; Και αν γυρίσω εγώ και οι άλλοι πώς θα μας θεωρήσεις τίμιους εσύ ο τίμιος;* (Απομν. Γ σ. 125). Αυτή η διάσταση της τιμής που συμπίπτει νοηματικά με τον πατριωτισμό, σημαίνει τη διατήρηση των παραδοσιακών αξιών της ελληνικής κοινωνίας. Αντίθετα, κάθε μεταβολή ή εγκατάλειψη των παραδομένων αξιών, σημαίνει διασάλευση της κοινωνικής δομής, αντιστοιχεί με υπονόμευσή της, γι αυτό χαρακτηρίζεται άτιμη. Η αντίδραση αυτή μπορεί να θεωρηθεί σαν ένας ηθικός μηχανισμός άμυνας που αναπτύσσει η παραδοσιακή κοινωνία προκειμένου να αποβάλει ή να περιθωριοποιήσει το ξένο, και να διατηρήσει αντίστοιχα ή να περισώσει την πολιτισμική της ομοιογένεια. Οι τρόποι που χρησιμοποιεί για την άμυνά της προέρχονται από το δικό της σπλοστάσιο: η τιμή γίνεται ατιμία.

Μερικότερη εφαρμογή της τιμής με την ίδια σημασία της σταθερότητας απαντά στην τήρηση της συνθήκης: *κατά τον λόγον της τιμής του οπού τους έδωσε με τ άρματά τους, μ όλα τους τα πράματα· τους μπαρκάρισε - και τον λόγο του τον βάσταξε ως τίμιος άνθρωπος* (Απομν. Α σ. 325· βλ. και Ορ. σ. 212). Ο λόγος είναι για τον Κιουταχή, πράγμα που σημαίνει ότι η αξία της τιμής είναι κριτήριο ανώτερα από τα πρόσωπα. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης ορκίστηκε στον ιερό αγώνα της πατρίδας του να την υπηρετήσει με το ίδιο

του το αίμα, όρκος που τον ακολουθεί δια βίου (Αρχ. σ. 157). Αντίστροφα ο παραβάτης του όρκου είναι άτιμος (Παρ. σ. 230, Αρχ. σ. 378). Ο λόγος της τιμής σημαίνει ότι το άτομο βάζει ως ύψιστη εγγύηση πίστης την προσωπική του αξία, δηλαδή το κοινωνικό του κύρος που απορρέει από την τιμή (Απομν. Α σ. 219, Δ σ. 156). Έτσι ο λόγος της τιμής αποκτά πολιτική και ηθική βαρύτητα⁴³, ενώ αντίθετα η μεταβλητότητα σημαίνει ότι το άτομο αναπροσαρμόζεται στις συνθήκες κάθε φορά με κριτήρια το προσωπικό συμφέρον, χωρίς καμία δέσμευση από αξίες και αρχές: *Δεν τον δίνω τον όρκον. Εκείνοι οπού με μπιστευτήκαν και μόδωσαν την υπογραφή τους ήξεραν ότι δεν θα τις δώσω αλλουνού - τότε είμαι άτιμος άνθρωπος, θα δηλώσει* (Απομν. Δ σ. 153). Είναι φανερή η πολιτική διάσταση της τιμής την οποία ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί ως κριτήριο και μέτρο των πολιτικών του θέσεων και αναζητήσεων. Έτσι χρησιμοποιεί το λόγο της τιμής ως μέσον κατοχύρωσης και διασφάλισης στις πολιτικές του ενέργειες (Δ σ. 202, Αρχ. σ. 379). Ακόμα στη σημασία αυτή η τιμή συγκλίνει με τον πατριωτισμό, ουσία του οποίου είναι η σταθερή πίστη στις ίδιες αξίες της θρησκείας και της πατρίδας και σε ό,τι αυτές συνεπάγονται.

Η τιμή δεν εκφράζεται μόνο με τη σταθερή πίστη σε κοινωνικές αξίες και αρχές, αλλά και με την παραμονή σε εξωτερικούς τύπους και μορφές που αποτελούν σήματα ιδεολογίας όπως είναι η εθνική ενδυμασία. Είναι τιμή για τον Έλληνα να φορά τα παραδοσιακά ρούχα ενώ η αλλαγή στην ενδυμασία σημαίνει νεωτερισμό και εθιομό σε άλλο πολιτισμικό κώδικα και επικρίνεται. Γι αυτό το λόγο η πολιτική του εξευρωπαϊσμού της στρατιωτικής ενδυμασίας προσέκρουσε στην αντίδραση των ανδρών να βάλουν τα στενά⁴⁴. Ο διορισμός του Μακρυγιάννη στο σώμα της χωροφυλακής δε συνάντησε μόνο την άρνησή του να υπηρετήσει υπό τις εντολές γάλλου αρχηγού, αλλά και στην άρνηση να αποχωριστεί την εθνική ενδυμασία, σύμβολο ελληνικότητας και τιμής: (Απομν. Γ σ. 67). Με την ίδια λογική θα χαρακτηρίσει τιμητική, δηλαδή πατριωτική για τους Έλληνες, την απόφαση του Όθωνα να ντυθεί την αγαπημένην στολήν των Ελλήνων⁴⁵.

Από τις παρατηρήσεις που έγιναν συνάγεται το συμπέρασμα ότι η τιμιότητα, η ιδιότητα της τιμής, είναι το πολιτικό κριτήριο του Μακρυγιάννη, αφού ο τίμιος ενοσρκώνει τον ιδανικό πολίτη. Έτσι στα Όραματα τίμιος είναι ο καλός (Ορ. σ. 192) και αθώος (Ορ. σ. 163), επίθετα που συγκεντρώνουν τις επί μέρους ιδιότητες του δίκαιου, του γενναίου, του φιλαλήθους, του ηθικού πολίτη. Τον ηθικό χαρακτήρα των

ιδιοτήτων αυτών τον αποδίδει το επίθετο καλύτερους το οποίο χρησιμοποιεί σε συνομιλία του με τον στρατηγό Ι. Μαμούρη για τους ανθρώπους που πρέπει να καταλάβουν κυβερνητικά αξιώματα, ώστε να βελτιωθεί η πολιτική κατάσταση (Δίκη σ. 362). Αλλά και σε άλλη περίπτωση ο Μακρυγιάννης θα ορίσει τον τίμιο πολίτη ως αφατρίαστο, φιλοδίκαιο και γενναίο (Αρχ. σ. 297). Ο τίμιος, λοιπόν, με κριτήριο την καθαρή αλήθεια, πρέπει να περιστοιχίσει τον θρόνο, αφού δεν επιζητά το προσωπικό συμφέρον, αλλά το συμφέρον του θρόνου και της πατρίδας (Αρχ. σ. 294). ο τίμιος δεν τρέφει τις διαιρέσεις του έθνους και τις ξένες επιρροές, δεν υποφέρει να καταπατείται και να λησταγωγείται η θρησκεία από τους αλλογενείς ή ομογενείς λύκους· είναι ο πολίτης που συμβουλεύει τον βασιλιά με καθαρές, σωτήριες συμβουλές, χωρίς να αποκρύπτει τις αιτίες και τα αποτελέσματα (Αρχ. σ. 297). Στη συνωμοσία του συντάγματος κριτήριο της πολιτικής επιλογής των άξιων πατριωτών ήταν η υπόληψή τους στις επαρχίες που ζούσαν, ανεξάρτητα από κομματική τοποθέτηση (Αρχ. σ. 378). Η ειλικρίνεια είναι το κριτήριο για τον τίμιο πολιτικό. Τέλος ο ίδιος θα δηλώσει ότι σέβεται τους τίμιους σε σχέση με τους κυβερνητικούς και συνταγματικούς που είναι "κάλπικοι" (Αρχ. σ. 293).

Βέβαια ο κατεξοχήν τίμιος είναι ο ίδιος ο Μακρυγιάννης: φέρθηκε τίμια στον αγώνα (Απομν. Παρ. σ. 243), εργάζεται τίμιας (Απομν. Δ σ. 174), και συνεργάτες έχει μόνον τους τίμιους πολίτες (Απομν. Α σ. 176). η πολιτική διάσταση του όρου φαίνεται στην αντιπαράθεση των τίμιων τους οποίους σέβεται, με τους συνταγματικούς και κυβερνητικούς που τους χαρακτηρίζει κάλπικους (Παρ. σ. 244). Η παρουσία του είναι φανερή στις έμμεσες αναφορές του: *Η Κυβέρνηση προσωρινώς μετακόμισε τα πατριωτικά της αισθήματα εις τους τίμιους ανθρώπους - όπου μας γύρευε και πήγαμεν* (Απομν. Δ σ. 201). Το ίδιο η προσωπική του δίωξη από τον Κωλέτη θα δοθεί μέσα από τη γενικότητα του πληθυντικού αριθμού: *και ξεμάκρυνε και κατάρτεξε όλους τους τίμιους ανθρώπους* (Απομν. Δ σ. 205)⁴⁶. Με τους τίμιους συντάσσεται στους πολιτικούς αγώνες (Αρχ. σ. 396)⁴⁷. Η υποκειμενικότητα του πολιτικού κριτηρίου κάνει σε μεγάλο βαθμό σχετικές τις πολιτικές εκτιμήσεις του Μακρυγιάννη και εξηγεί την πολιτική του αστάθεια. Έτσι αρκεί να διαφανεί κάποια περίπτωση συνεργασίας με τους πολιτικούς για να τους χαρακτηρίσει τίμιους (Απομν. Δ σ. 196) ενώ είναι πεισμένος για την ιδιοτέλειά τους και τους θεωρεί υπεύθυνους για τα δεινά της πατρίδας. Το ίδιο θα συμβεί με τους στρατιωτικούς Γρίβα,

Κριτζώτη, Παπακώστα, τους οποίους θεωρεί ιδιοτελείς όσο συνεργάζονται με τον Κωλέτη, ενώ τους δέχεται όταν επιστρέφουν σε εκείνον (Απομν. σ. Δ 190).

Η τιμή είναι αγωνιστική γιατί οι αξίες που τη συνθέτουν κατακτούνται με προσωπικό αγώνα, κάθε σημαντικός άνθρωπος, θα πει ο Μακρυγιάννης, αγωνίζεται να απολαύσει δόξα και τιμή (Απομν. Δ σ. 197). Ο τίμιος πολίτης πασχίζει στα πλαίσια της πατρίδας και της θρησκείας: Οι τίμιοι θέλουν να ζήσουν κι αυτήνοι εις την ματοκυλισμένη τους γης· και αγωνίζονται και κοπιάζουν να υπάρξουν κι αυτήνοι εις την κοινωνία όσο έχουν τ αμανέτι του θεού εις το σώγια τους (Απομν. Γ σ. 124, πβ. Β σ. 50). Στα Απομνημονεύματα η αγωνιστικότητα έχει κοινωνικούς στόχους και διεκδικείται δυναμικά: Αφού λοιπόν η πατρίς μας έγινε βασιλείον, επιθυμούσιν όλοι οι τίμιοι άνθρωποι να σέβεται ως πατρίς ελευθερωθείσα και ζημωθείσα με τα αίματά μας και όχι να καταντά παλιόψαθα των ιδιοτελών και δολίων ανθρώπων· ως στοχαστούν μολοντούτο οι καλοθεληταί της πατρίδος ότι δεν τους γενόμεθα σκλάβοι, όχι καθότι επιθυμούμεν να ζήσωμεν εν ειρήνη με τον αγαθόν βασιλέα μας (Αρχ. σ. 376). Στα Οράματα, που συνθέτουν ένα χώρο περισσότερο συναισθηματικό και προσωπικό σε σχέση με τον επικό χαρακτήρα των Απομνημονευμάτων, η ίδια μαχητικότητα μετατοπίζεται από το κοινωνικό στο μεταφυσικό πεδίο και εκδηλώνεται με τη μορφή δεήσεων στο θεό: Ευλόγα και συχώρεσε και όσοι αγωνίστηκαν και όσοι αγωνίζονται αρχή και τέλος, θρησκευτικούς, πολιτικούς, στρατιωτικούς, περί της θρησκείας τους και πατρίδος, όποιας θρησκείας και αν είναι, και όσοι δίνουν τον όρκον τους περί αυτό και ορκίζονται ενώπιόν σου και της βασιλείας σου ν αγωνιστούν τιμίως δια το καλόν και ησυχίαν γενικώς της ανθρωπότης (Ορ. σ. 155). Μάλιστα η αγωνιστικότητα του Μακρυγιάννη που σε προηγούμενους χρόνους ήταν ρεαλιστική πολιτική δράση και δυναμική διεκδίκηση του δικαίου, τώρα γίνεται αγώνας παρακλήσεων στο θεό για τη σωτηρία πατρίδας, θρησκείας, και των τίμιων ανθρώπων: να τον περικαλώ νύχτα και ημέρα να μου σώσει πρώτα την πατρίδα μου και θρησκεία μου και γενικώς τους τίμιους ανθρώπους της κοινωνίας, όσοι φέρνουν δοξολογίαν εις τον θεόν και εις την βασιλείαν του (Ορ. σ. 121). Το καθήκον αυτό επεκτείνεται σε όλους τους τίμιους οι οποίοι οφείλουν να προσεύχονται διαρκώς στο θεό για να σωθούν: και περικαλώ

τους τίμιους αναγνώστες, όποιος θρησκείας και αν είναι, να μετανοήσουμεν και να προσπέσουμεν εις τον πανάγαθον θεόν (Ορ. σ. 190· βλ. και σ. 63)).

Τίμιος είναι ο πιο πλήρης κοινωνικός προσδιορισμός στον πολιτικό κώδικα του Μακρυγιάννη. Όπως είδαμε η τιμή έχει το νόημα της προσωπικής άθλησης στις κοινωνικές και ηθικές αξίες, τη δικαιοσύνη, την αλήθεια, την ηθική, αυτές που ενσωματώνονται στην ιδέα της πατρίδας και της θρησκείας, ώστε ο άνθρωπος να ενορκώνει το ηθικό ιδεώδες του κοινωνικού του περιβάλλοντος.

β). Η πολιτική της ιδιοτέλειας

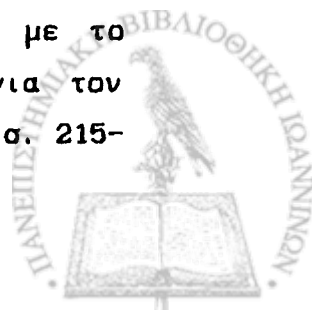
Η ιδιοτέλεια μαζί με την ανοησία θεωρούνται οι αιτίες για όλα τα δεινά της πατρίδας: *Μπαίνοντας εις αυτό το έργον και ακολουθώντας να γράφω δυστυχήματα αναντίον της πατρίδας και θρησκείας, οπού της προξενήθησαν από την ανοησίαν μας και διαστολείά μας* (Απομν. Πρ. σ. 101). Οι δύο αυτοί παράγοντες που βρίσκονται στην αρχή του κειμένου των Απομνημονευμάτων, φαίνεται να βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέση αίτιου και αιτιατού: η ιδιοτέλεια, η αλαζονική διεκδίκηση του μερικού συμφέροντος, έχει την αιτίασή της στην ανοησία, την "ιδεολογική σύγχυση"⁴⁰ σε σχέση με το ιδεώδες της πατρίδας του Μακρυγιάννη, γιατί η διάλυση της πατρίδας που θα επιφέρει, σημαίνει την καταστροφή για όλους: *Όμως σαν χαθή η πατρίδα, πού θα ζήσετε κι εσείς κι εμείς όλοι;* (Απομν. Δ σ. 197).

Η ιδιοτέλεια δε συνθέτει μίαν αυτόνομη πολιτική ιδεολογία, αλλά αποτελεί τον αντίποδα της πατριωτικής ιδεολογίας και πρακτικής. Αντίθετα από την προσήλωση στην αυτονομημένη πολιτική ενότητα πατρίδας, θρησκείας και βασιλιά, είναι στραμμένη σε δυτικά πολιτικά συστήματα, εκείνο της δημοκρατίας (Απομν. Δ σ. 198). Το βασικό της χαρακτηριστικό είναι η άρνηση και υπονόμηση των πατριωτικών θέσεων και αρχών: η δικαιοσύνη που αποτελεί τον πυρήνα του πατριωτισμού, εδώ γίνεται αδικία· η ενότητα της πατρίδας διχασμός· η ακεραιότητά της υπονομεύεται από τις συναλλαγές με τους ξένους.

Το βασικό χαρακτηριστικό της ιδιοτέλειας είναι η αδικία: το στενό προσωπικό συμφέρον, τα ατομικά νιτερέσια (Απομν. Εισ. σ. 106) διεκδικούνται ανεξάρτητα από το κριτήριο της δικαιοσύνης που ορίζουν οι αγώνες και οι θυσίες για την πατρίδα και το οποίο συνθέτει το γενικό συμφέρον. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται αδικίες που διχάζουν την

ενότητά της: είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των *ψαργιασμένων* που έγιναν *κόντηδες* (Απομν. Γ σ. 101), ενώ οι αγωνιστές πένονται και δυστυχούν (Απομν. Γ. σ. 72).

Η πολιτική της ιδιοτέλειας εκφράζεται στην αντιπαράθεση της ατομικιστικής πολιτικής του εγώ και της συλλογικής κοινωνικής συνείδησης, δηλαδή του *εμείς*, που εκπροσωπεί ο Μακρυγιάννης: ενώ όλοι σινέβαλαν στον απελευθερωτικό αγώνα, μόνον οι στρατιωτικοί αρχηγοί, οι γηγενείς και οι επήλυδες πολιτικοί, έγιναν *Βιλαμπρότατοι* και *Γενναιότατοι* χωρίς και πάλι να αρκούνται στα αξιώματά τους (Απομν. Βισ. σ. 107). Είναι φανερό πως η ιδιοτέλεια καταλογίζεται στην πολιτική εξουσία και όχι στο *μικρό λαό*. Λογικά η συγκέντρωση πολιτικής δύναμης ενέχει τον κίνδυνο της εκτροπής από τη "δίκη", την ορθή δηλαδή διαχείριση. Η εκτροπή που οφείλεται στην κατάχρηση της πολιτικής εξουσίας, είναι οικονομική, ηθική και κοινωνική. Η ιδιοτέλεια στη διάρκεια του αγώνα είχε οδηγήσει στον εμφύλιο (Απομν. Γ σ. 143). Οι πολιτικοί, κινήμενοι από ιδιοτέλεια καρπώνονται τα οικονομικά ωφελήματα, επιδίδονται σε καταχρήσεις σε βάρος των δημόσιων οικονομικών, ο Μακρυγιάννης τους κατηγορεί ότι υποκλέπτουν τα ταμεία, τις προσόδους και τα υποστατικά της πατρίδας (Δ σ. 201), δημιουργούν χρέη που οδηγούν σε εθνική χρεωκοπία και υπονομεύουν την εθνική ανεξαρτησία, καθώς προκαλούν τις επεμβάσεις των ξένων δυνάμεων. Η ιδιοτέλεια έχει και ηθικές συνέπειες. Οι αρχηγοί, θα καταγγείλει ο Μακρυγιάννης, πλούτισαν, όμως *κατοίκησαν* τους κατοίκους μέσα στα σπήλαια, ερήμωσαν τους τόπους και *έγιναν η παραλυσία του κόσμου* (Απομν. Βισ. σ. 108). Είναι χαρακτηριστικό ότι ακριβώς η ίδια θεώρηση του 1829 γίνεται και στον επίλογο των Απομνημονευμάτων γραμμένον το 1851, δηλαδή 22 χρόνια αργότερα: Οι τίμιοι κατατρέχονται ως *ανάξιοι της κοινωνίας*, ενώ οι κυβερνήτες *θεωρούν τιμή και ικανότητα* την προδοσία και την κλοπή (Βπ. σ. 216-17). Η ιδιοτέλεια, λοιπόν, που κινεί τη φιλοδοξία και την πλεονεξία, αλλοτριώνει τους φορείς της (Βπ. σ. 215-16) καθώς για να κερδηθούν στην αρχή δημαγωγούν, εκδίδονται, γίνονται *κόλακες*, *ευτελίζονται* (Ορ. σ. 169). Ιδιοτέλεια, επομένως, σημαίνει μεταβλητότητα, πολιτική αστάθεια, προσαρμογή στις εκάστοτε συνθήκες ανάλογα με το προσωπικό συμφέρον. Αυτή η αυξομείωση κρίνεται ταπεινωτική για τον πολίτη, και πολύ περισσότερο για τον πολιτικό αρχηγό (Απομν. Βπ. σ. 215-16).

Ο Μακρυγιάννης επισημαίνει την αρετή σαν αντίρροπη δύναμη στην ιδιοτέλεια. Η αρετή έχει το νόημα της καθαρμένης από το πάθος του εγωτισμού και γι αυτό συνολικής, άρα περισσότερο αντικειμενικής, θεώρησης της πραγματικότητας. Η σύσταση να μάθουν να θυσιάζουν για την πατρίδα τους περισσότερη αρετή (Απομν. Πρ. σ. 101, 103, Βισ. σ. 107), που είναι η απάντηση στην πολιτική της ιδιοτέλειας, σημαίνει την αυταπάτηση, τη θεώρηση της κοινωνίας μέσα από τη συλλογική οπτική του πατριωτισμού. Η αρετή, λοιπόν, που είναι η συγκεντρωτική έκφραση των θετικών κοινωνικών αξιών, θα επανατοποθετήσει τους πολιτικούς σε σχέση με τη "δίκη", και θα αποτρέψει τον κίνδυνο της υπέρβασης του εγώ.

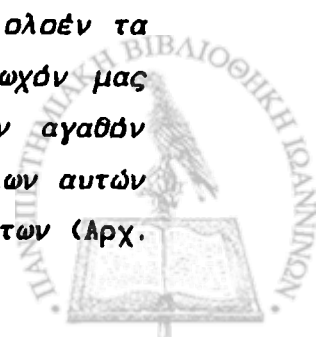
Είναι φανερό πως η ιδιοτέλεια ανάγεται τελικά στο σύστημα δικαιοσύνης του Μακρυγιάννη και αποτελεί την κύρια αιτία καταστροφής της. Η ιδιοτέλεια ενεργεί διασαλευτικά σε σχέση με τη δομή της παραδοσιακής κοινωνίας του Μακρυγιάννη, η λειτουργία της οποίας ρυθμίζεται με βάση το μέτρο της τιμής, το αίτημα της δικαιοσύνης που αποκαθιστά την αρμονία και την ομόνοια της πατρίδας.

Κατεχοχόν έκφραση ιδιοτέλειας αποτελούν τα κόμματα: η εκτίμηση του Μακρυγιάννη δεν είναι ουτοπική, γιατί η διεκδίκηση συμφερόντων από τους πολιτικούς δεν οργανώνεται σε κοινωνική, αλλά σε προσωποπαγή βάση⁴²: εξάλλου η ασαφής κοινωνική διαστρωμάτωση δεν επέτρεπε την ύπαρξη κομμάτων ως οργανισμών έκφρασης επιμέρους κοινωνικών αιτημάτων και ενίσχυε το όραμα της πατρίδας ως ενιαίου κοινωνικού χώρου. Με την ίδια λογική απομυθοποιούνται οι συγκρούσεις στον εμφύλιο και αποκαλύπτεται η ιδιοτέλεια ως κίνητρο: οι διαβρωτικοί ανταγωνισμοί συμφερόντων που κηρύχτηκαν στο όνομα της πατρίδας - *όλο νόμους και πατρίες δια το καλό της πατρίδας όλο αυτό πασιίζουν* - δεν υπηρετούσαν παρά μόνο τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Αντίθετα *όσα παλληκάρια σκοτώθηκαν και όσα υπέφερε η πατρίδα για τους νόμους και το συμφέρον των αρχηγών, δεν τα δοκίμασε στον αγώνα εναντίον των Τούρκων* (Απομν. Βισ. σ. 108). Τέλος η υπονόμηση της πατρίδας από την ιδιοτέλεια εκδηλώνεται και στις σχέσεις των πολιτικών αρχηγών με τους ξένους: η φιλοδοξία να κερδίσουν σε πολιτική επιρροή και κοινωνική δύναμη τους οδηγεί να επιδιώξουν τη βοήθεια των ξένων, η επέμβαση των οποίων στα εσωτερικά της πατρίδας θεωρείται προδοτική γιατί απεμπολεί την ακεραιότητά της.

Την ιδιοτέλεια, λοιπόν, των αρχηγών θα καταγγείλει ο Μακρυγιάννης, γιατί αυτή οδηγεί στην κοινωνική αδικία και στην αποσύνθεση της

κοινωνικής ηθικής, στην εξουδετέρωση του κοινωνικού προσώπου. Γιατί, όπως θα πει ο ίδιος, δεν μπορεί να βλέπει το άδικο να πνίγει το δίκαιο, και γιατί είναι η πατρίδα αυτή που διαρκώς ζημιώνεται και ευτελίζεται. Η συμβουλή του προς τους αναγνώστες στον πρόλογο των Απομνημονευμάτων, η οποία άλλωστε διατρέχει και όλο το κείμενο, είναι η συνειδητή προσοχή να μην τους εξαπατά η ιδιοτέλεια, γιατί τότε θα οδεύουν συνεχώς στην καταστροφή, εις τον κρεμνόν θα πηγαίνουν, καθώς έγινε και με αυτούς ίδιους, όλο εις τον κρεμνόν κυλάμε κάθε μέρα, θα πει ο Μακρυγιάννης για τη σύγχρονή του κοινωνία (Απομν. Πρ. σ. 103)⁶⁰.

Πώς ακριβώς λειτουργούν και τι βαθύτερα σημαίνουν η ιδιοτέλεια και ο πατριωτισμός φαίνεται στην αντιπαράθεση του ιδιοτελή και του τίμιου πολίτη. Στην ουσία πρόκειται για σύγκρουση δικαιωμάτων: ιδιοτελείς είναι οι κρατικοί αξιωματούχοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί, οι οποίοι υποκλέπτουν θέσεις και αξιώματα της πατρίδας από τους τίμιους πολίτες, τους "δοκιμασμένους πατριώτες" (Αρχ. σ. 157), τους απομακρύνουν από τις κρατικές θέσεις, τους εμποδίζουν να αποκαλύψουν στο βασιλιά χωρίς φιλοπροσωπίαν όλην την αλήθειαν (Αρχ. σ. 294). Τίμιοι, πάλι, είναι κατεξοχήν οι αγωνιστές, αυτοί που απέδειξαν την αρετή και τον πατριωτισμό τους με τη θυσία της ίδιας τους ζωής για την πατρίδα· αυτοί κρίνονται από τον Μακρυγιάννη οι πλέον ικανοί να περιστοιχίσουν το βασιλιά και να αναλάβουν τα ύπατα αξιώματα της πατρίδας (Αρχ. σ. 292). Στην αντιπαράθεση αυτή οι ιδιοτελείς που έχουν την πολιτική δύναμη ανατρέπουν τις αξίες ώστε να φαίνονται εκείνοι τίμιοι, και τους τίμιους να τους καθιστούν άτιμους και εξαγορασμένους (Αρχ. σ. 396). Σε άλλο σημείο αποκαλύπτεται πως η αντιπαράθεση αναφέρεται σε υλικές διεκδικήσεις και αξιώματα: *Η Πατρίς και ο Βασιλεύς μας επικινδύνευσαν και κινδυνεύουν. η αιτία και η πηγή του κακού είμεθα ημείς οι ίδιοι· καθότι μέρος από ημάς τους στρατιωτικούς και πολιτικούς χαριζόμενοι και κολακεύοντες δια τους ιδιοτελείς μας σκοπούς ανθρώπους μη έχοντας τα απαιτούμενα δικαιώματα εις την πατρίδα μας, παραχωρήσαμεν εις τας χείρας των όλην την εξουσίαν της πατρίδος μας, θέσεις και άλλα, αυτοί δε μας ερρόφησαν, ως και άλλοτε ενώπιόν σας είπαμεν, και μας ροφούν ολοέν τα αίματά μας, τους αγώνας, τας θυσίας μας, κατερήμαξαν το πτωχόν μας ταμείον και εγέμισαν την κινδυνεύουσαν πατρίδα μας και τον αγαθόν Βασιλέα μας από δόλον, ψεύδος και απάτην, επιτυγχάνοντες δι όλων αυτών των ασυγχωρήτων μέσων τους καταχθονίους και ιδιοτελείς σκοπούς των* (Αρχ.

σ. 370). Η οικονομική βάση του προβλήματος προβάλλεται, όπως είδαμε, με τις αλληγορικές εκφράσεις, οι ιδιοτελείς βυζαίνουν το βυζί της πατρίδας αντί για τους αγωνιστές, και παριστάνονται στο ψηφιδωτό της αυλής με τις βδέλλες που απομυζούν τους καρπούς του δένδρου οι οποίοι ανήκουν στους αγωνιστές (Απομν. Γ σ. 109-110).

Οι παραστάσεις αυτές δείχνουν ότι ο Μακρυγιάννης ζει την πραγματικότητα μέσα από την αντιπαράθεση των ιδιοτελών και τίμιων πολιτών, πρόβλημα που έζησε ο ίδιος στα χρόνια του αγώνα αλλά και μετά στο ελεύθερο κράτος, και του οποίου, οι προεκτάσεις είναι κοινωνικές και ηθικές (Απομν. Α σ. 162-3). Πτυχή του ίδιου προβλήματος που εκφράζεται με το σχήμα τίμιος-ιδιοτελής είναι και η αντιπαράθεση αυτοχθόνων-ετεροχθόνων. Οι πρώτοι είναι οι "καθαροί", οι άξιοι Έλληνες, αυτοί που ελευθέρωσαν την πατρίδα και έσωσαν τη θρησκεία, και οι οποίοι έχουν δικαίωμα να ευημερήσουν με τα αγαθά της πατρίδας. Αντίθετα οι ετερόχθονες είναι οι επήλυδες, οι λόγιοι Έλληνες του εξωτερικού, που καρπώθηκαν τις θέσεις και τα αξιώματα τα οποία ανήκαν σε εκείνους (Αρχ. σ. 294).

Είναι φανερό πως για τον Μακρυγιάννη οι ιδιοτελείς, δηλαδή οι πολιτικοί και οι αξιωματούχοι που πλαισιώνουν το βασιλιά, αποτελούν την αιτία για τα δεινά της πατρίδας. Το ψέμα, η απάτη, η κολακεία, ο δόλος που χρησιμοποιούν, ανατρέπουν τις κοινωνικές αξίες της αρετής, της ηθικής, της αλήθειας και της δικαιοσύνης· η "ψευδής" πολιτική των εμποδίζει τους τίμιους πολίτες να εκτελέσουν το πατριωτικό τους χρέος, και οδηγεί τον λαό στον όλεθρο (Αρχ. σ. 414). Η αντιπαράθεση επικεντρώνεται στην αδικία, οι ιδιοτελείς, θα καταγγείλει σε άλλη περίπτωση, επιβραβεύονται και ευημερούν, οι αγωνιστές δυστυχούν (Απομν. Παρ. σ. 243).

Όμως ο Μακρυγιάννης ζει σε προσωπικό επίπεδο τη σύγκρουση αυτή. Ο ίδιος πιστεύει ότι είναι ο κατεξοχήν πατριώτης και τίμιος άνθρωπος, ενώ στους ιδιοτελείς αναγνωρίζουμε τους προσωπικούς του εχθρούς. Είναι ενδεικτικό ότι ο Κωλέτης που θεωρείται ο πρώτος εχθρός της πατρίδας (Απομν. Πρ. σ. 102-103) είναι ο κατεξοχήν εχθρός του Μακρυγιάννη. Το πολιτικό αίτημα που διαμορφώνεται μέσα από αυτές τις αντιθέσεις είναι η αποκατάσταση της δικαιοσύνης που σημαίνει να απομακρυνθούν οι ιδιοτελείς από τις θέσεις της πατρίδας και να αποκατασταθούν στα δικαιώματά τους οι τίμιοι πολίτες, δηλαδή οι αγωνιστές. Είναι ενδεικτικό πως η υποστήριξη

που παρέχει στους πολιτικούς κάθε φορά γίνεται στο όνομα της πατρίδας (Απομν. Δ σ. 207), που σημαίνει την ανάγκη μέσω αυτού του τρόπου να αποκατασταθούν οι αγωνιστές και ο ίδιος (Απομν. Δ σ. 176, Γ σ. 75). Μαρτυρίες τρίτων βεβαιώνουν, τέλος, την επιμονή του Μακρυγιάννη στο αίτημα αυτό (Δίκη σ. 362). Η λογική αυτή στην απόλυτη μορφή της θα οδηγήσει τον Μακρυγιάννη να κρίνει την κατάσταση της πατρίδας από το βαθμό της προσωπικής του δικαίωσης, αλλά και της δικαίωσης των αγωνιστών.

Συνάγουμε, λοιπόν, το συμπέρασμα ότι ο κόσμος του Μακρυγιάννη αποτελείται από τους ιδιοτελείς και τους τίμιους. Οι πρώτοι είναι οι άθεοι και άδικοι, οι ανήθικοι και απατεώνες που κολακεύουν τους βασιλείς ώστε να χάνουν τη δικαιοσύνη τους στην ανθρωπότητα και να γίνονται επίορκοι έναντι του θεού. Οι άλλοι είναι οι δίκαιοι, τίμιοι και ενάρετοι πολίτες που δοξάζουν το θεό και θυσιάζονται για την πατρίδα τους (Απομν. Δ σ. 185). Μάλιστα οι τίμιοι που στα Απομνημονεύματα ορίζονται σε σχέση με την πατρίδα και τη θρησκεία (Απομν. Εισ. σ. 107, Δ σ. 167α), στα Οράματα, όπως και στο τελευταίο βιβλίο των Απομνημονευμάτων που συμπίπτει χρονικά με τα Οράματα, αποτελούν μαζί με την πατρίδα και τη θρησκεία μια οργανική ενότητα, τον κύκλο του καλού, που διώκεται από τους ιδιοτελείς και κακούς ανθρώπους (Βπ. σ. 216-17). Αυτοί πάλι κατονομάζονται τύραννοι, προδότες της ηθικής και της αρετής, προδότες της βασιλείας του θεού και των τίμιων ανθρώπων. Η σύνδεσή τους με τις βρωμερισμένες δυνάμεις (Ορ. σ. 155) αποκαλύπτει ότι οι πολιτικές αντιθέσεις του κόσμου αυτού που εκφράζονται στην αντιπαράθεση ιδιοτελής και τίμιου, προβάλλονται σε ένα δεύτερο επίπεδο ως αντιθέσεις με ηθικοθρησκευτικό περιεχόμενο. Έτσι η θρησκεία και η πατρίδα γίνεται ο χώρος του καλού, του αγαθού, της ηθικής, της τιμής. Οτιδήποτε ξένο με την ουσία τους, θεωρείται κακό, διαβολικό και γι αυτό πρέπει να εξοστρακίζεται. Εξάλλου από την αρχή η σύνδεση της δικαιοσύνης με το θεό και της αδικίας με το διάβολο, άφηνε ανοιχτή την επικοινωνία ανάμεσα στους δύο κόσμους, τον πραγματικό και το φανταστικό²¹. Ήδη στα Απομνημονεύματα παρακαλεί το θεό με τη δύναμη και τη δικαιοσύνη του να λαμπρύνει την Ελλάδα και τη θρησκεία, και να υπάρχουν οι τίμιοι και αγαθοί (Απομν. Β σ. 54).

Η αδυναμία του παραδοσιακού ανθρώπου να κατανοήσει και πολύ περισσότερο να δεχτεί τη λογική του αυταρχικού κράτους που λειτούργησε

μετά την απελευθέρωση, δηλαδή την παρουσία των ξενόφερτων πατριωτών, των ιδιοτελών με τη νέα ηθική, κοινωνική και πολιτική αντίληψη, τον οδηγεί στο θεό. Στη δύναμη και τη δικαιοσύνη του θεού θα αποθέσει τις ελπίδες του για τιμωρία των αδίκων και εχθρών της πατρίδας και της θρησκείας, και τη δικαίωση των τιμών, ως ύψιστη εφαρμογή της δικαιοσύνης (Ορ. σ. 214). Με αγώνες προσευχών ζητά επίμονα τη σωτηρία των τιμών και την τιμωρία των ιδιοτελών από τον ανώτατο κριτή.

Βασική συμπερασματική εκτίμηση είναι ότι η πολιτική του νέου κράτους κρίνεται με τα ηθικά κριτήρια και τις αξίες του πατριωτισμού και της τιμής. Η ποιοτική διαφορά ανάμεσα στις δυο πρακτικές, συνιστά την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στην παραδοσιακή κοινωνία αξιών και στον ορθολογισμό και τη σύγχυση του νέου κράτους (Απομν. Β σ. 52).

3. Η ενότητα της πατρίδας

α). Η πολιτική της ενότητας

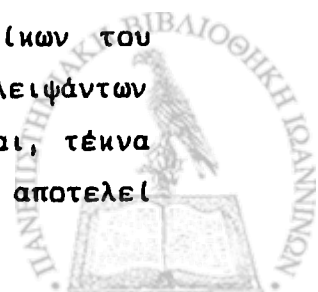
Η ενότητα θεωρείται προϋπόθεση για την ύπαρξη της πατρίδας και αποτελεί το ιδιαίτερο γνώρισμα της ανώτερης κοινωνικής κατηγορίας του έθνους (Απομν. Βπ. σ. 212-13)⁵². Η σημασία της ενότητας εκφράζεται και στην πυκνότητα με την οποία απαντά ο όρος⁵³.

Ο Μακρυγιάννης διαστέλλει την ενότητα με έναν άλλο βαρυσήμαντο όρο της εποχής, τη διχόνοια και τη φατρία (Απομν. Βπ. σ. 209)⁵⁴. Με αυτήν εννοεί την αυθαιρεσία των δοκιμασμένων στον αγώνα καπετάνιων οι οποίοι δεν είχαν συχνά καθόλου εθνική συνείδηση και λήστευαν το δικό τους λαό, τις έριδες και τις φατρίες των πολιτικών οι οποίες αποδυνάμωναν την πατρίδα και την εξέθεταν σε κίνδυνο (Αρχ. σ. 294). Κάτω από αυτή την ιδεολογική αρχή της ενότητας της πατρίδας ο Μακρυγιάννης αρνείται να δεχθεί την ύπαρξη και τη λειτουργία κομμάτων την οποία απορρίπτει ως αντιπατριωτική, γιατί τα κόμματα "κατακομματιάζουν" την ακεραιότητα, υπονομεύουν τη συνοχή της πατρίδας, καθώς υπηρετούν τις ιδιοτέλειες των πολιτικών (Απομν. Βπ. σ. 212)⁵⁵.

Ερμηνεύοντας την πολιτική έννοια της ενότητας ο V. Rouchner υποστηρίζει ότι ο Μακρυγιάννης προέτρεπε στην ανασύσταση ενός παραδοσιακού σχήματος ζωής όπου την εναρμόνιση των κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων και την ειρηνική συμβίωση των πολιτών θα εξασφάλιζε απλά

και μόνο η υπακοή στους κοινούς γονείς, το θεό και την πατρίδα. Είναι φανερό πως ο Μακρυγιάννης με μια ιδιάζουσα ιστορική αίσθηση, βρίσκεται σε διαδικασία συνεχούς ωρίμασης ώστε να συλλαμβάνει πολλά από τα αντικειμενικά στοιχεία της πραγματικότητας, όπως είναι οι αδικίες σε βάρος των αγωνιστών και του λαού - *αυτήνοι απόλυτοι αφεντάδες κι εμείς είλωτές τους με τρύπιες σκούφιες* - ο αυταρχισμός της εξουσίας, ο ρόλος των ξένων. Όμως η ματιά του δεν πηγαίνει βαθύτερα: παρότι ζει τις έντονες κοινωνικές αντιθέσεις, θέλει να πιστεύει σε μια ιδανική κοινωνία στην οποία οι Έλληνες θα συνυπάρχουν ειρηνικά⁵⁶, σαν αδέρφια, παιδιά της μητέρας πατρίδας, και κάτω από την πατρική εξουσία του θεού (Απομν. Γ σ. 143) και σε προέκταση του βασιλιά, που αποτελεί σύμβολο της ενότητας της πατρίδας⁵⁷. Η εμπειρία της κοινής δράσης στα δύο πρώτα χρόνια της επανάστασης, πριν εκδηλωθούν οι αντιθέσεις που κατέληξαν στη σύγκρουση στρατιωτικών και φεουδαρχικών στοιχείων, τονίζει το αίτημα της αδελφούνης στα πλαίσια της ιδέας της οικογενειακότητας της πατρίδας: *πολιτικός και στρατιωτικός, ήταν το ίδιο. Και αυτό το σύστημα ήταν σε όλη την πατρίδα, και μ' αυτό το σύστημα πορέσαμε δύο χρόνια. Τηράτε το ιστορικό εκείνου του καιρού πόσο προβοδέσαμεν, πόση αρμονίαν είχαμε, πόση ομόνοια κι αδελφούνη* (Απομν. Α σ. 129)⁵⁸.

Όμως το αίτημα της ενότητας που διατρέχει την πολιτική αντίληψη του Μακρυγιάννη πρέπει να θεωρηθεί στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής, όταν η ανάγκη για εθνική ολοκλήρωση και ύπαρξη αποτελούσε αρκετά αυτοδύναμη αιτιότητα. Όπως έχει παρατηρηθεί "η ενότητα είναι βαθύτατα συνυφασμένη με τη συνειδησιακή ζωή του νέου ελληνισμού καθώς ανταποκρίνεται σε κοινό αίτημα όλων των λαών επί έναν ολόκληρο αιώνα, τον δέκατο ένατο"⁵⁹. Το αίτημα της ένωσης, ή, στην αρνητική του όψη, της αποτροπής του διχασμού, αποτελεί τον κοινό τόπο τόσο στην περίοδο του αγώνα όσο και στις περιόδους των πολιτικών κρίσεων. Μάλιστα η ίδια ιδεολογική διεργασία που θεωρεί το πολιτικό αίτημα της ενότητας στα πλαίσια της ιδεολογικής λειτουργίας της πατρίδας - μητέρας, πραγματοποιείται και σε επίπεδο δημόσιας ζωής. Έτσι σε δημοσίευμα εφημερίδας για την 3η Σεπτεμβρίου, της οποίας το σύνθημα ήταν "ΕΝΩΣΙΣ-ΕΥΧΗΤΟΓΜΑ", υπάρχουν τα εξής: "Κοινή ούτω διέτρεχεν η επιθυμία, ένας υπήρχεν ο σκοπός των κατοίκων του Κράτους, όλων των άλλων λεγομένων και ήδη χάριτι θεία εκλειψάντων κομμάτων. ... Και Λαός και Στρατιώται και Υπάλληλοι ήσαν πολίται, τέκνα μιας μητρός, της πατρίδος" (Αρχ. σ. 324). Κυρίως όμως η ενότητα αποτελεί

μια βάση της εθνικής ιδεολογίας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και μετά. Η χρήση του συνθήματος από ακαδημαϊκούς και πολιτικούς⁶⁰, η πυκνότητα με την οποία απαντά κυρίως από το 1844 και μετά, δείχνει την πολιτική σημασία του όρου ο οποίος φαίνεται να προέχει από τα άλλα προβλήματα.

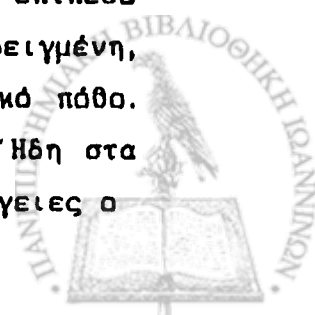
Η ενότητα αποτελεί το σταθερό πολιτικό αίτημα του Μακρυγιάννη στον επίλογο των Απομνημονευμάτων επαναλαμβάνει την αμετάθετη θέση της ενότητας της πατρίδας κάτω από την πατρική εξουσία του βασιλιά (Απομν. Βπ. σ. 212-13). Στους μυστικούς όρκους που αποτελούν μέρος της πολιτικής του πρακτικής το κύριο σημείο είναι η ενότητα, την οποία κατοχυρώνει με το θεό ως τιμωρό των αποστατών. Οι ενωτικές του ενέργειες διατρέχουν όλη την πολιτική του δραστηριότητα και καταλήγουν στο κορυφαίο πολιτικό γεγονός της 3ης Σεπτεμβρίου: *τοιουτοτρόπως λοιπόν συνεδέθησαν στενώτατα όλοι οι τίμιοι και οι χαίροντες επιρροήν κατά την επικράτειάν μας, μετά των οποίων συνεννοούμεθα παντού και πάντοτε, και τοιουτοτρόπως διετηρήθη η ησυχία και ευταξία μέχρι του 1840. Μετά το 1840 μοι εφάνη εύλογον να κάμω γραπτόν τον όρκον εκείνον ... Αλλ εν τούσούτω, διότι το κράτος μας ήτο διηρημένον εις δύο χαριστάς πατρίδας, δηλ. εις Κυβερνητικούς και Συνταγματικούς, κατέβαλα πάσαν φροντίδα να λαμβάνω και από το εν και από το άλλο μέρος ... και μάλιστα τους χαίροντας την περισσότεραν υπόληψιν εις τας επαρχίας των, πολιτικούς και στρατιωτικούς (Αρχ. σ. 378· πβ. και Ορ. σ. 74). Η ίδια ενοποιητική αντίληψη κατευθύνει την πολιτική του στις εργασίες της Εθνικής Συνέλευσης του 1844. Σε δημοσίευμα εφημερίδας περί εκλογής της Γερουσίας αναφέρεται ότι ο Μακρυγιάννης ανακάλεσε μεγαλοφώνως την πρότασή του να εκλέγονται δύο γερουσιαστές από κάθε νομό "μη θέλων να υπάρχει εντός του Συντάγματος η απευκταία λέξις της διαιρέσεως" (Αρχ. σ. 372) και εξαιρείται η υψηλή ηθική σημασία της απόφασής του.*

Είναι φανερό πως η ενότητα αποτελεί την πολιτική εφαρμογή του πατριωτισμού (Απομν. Δ σ. 195, 203, 207). Ο Μακρυγιάννης επιχειρεί την υπέρβαση των πολιτικών αντιθέσεων μέσα από το πατριωτικό ενωτικό σχήμα του οποίου αδιαφιλονίκητος ηγέτης προβάλλεται (Απομν. Δ σ. 207). Όμως η ενωτική πολιτική, της οποίας τα συναισθηματικά κίνητρα του πατριωτισμού απέχουν από τις ψυχρές εκτιμήσεις της πολιτικής, αποδεικνύεται ουτοπική και γίνεται πρόξενος απογοήτευσης και πολιτικής αστάθειας.

Η διάσπαση των ενωτικών ενεργειών ερμηνεύεται ως ένδειξη αντι-πατριωτισμού και η ευθύνη βαρύνει τους πολιτικούς: Είναι όμως βέβαιον και ομολογούμενον αφ' ετέρου, ότι εάν οι πολιτικοί του έθνους μας άνδρες επεθύμουν ανέκαθεν, ως και εις την παρούσαν εποχήν, την ένωσιν και πρόοδον του Ελληνικού έθνους, ήτο ευκολώτατον να το κατορθώσασιν (Αρχ. σ. 383α). Ο βασιλιάς επίσης, ως κορυφή της πολιτικής εξουσίας και πατέρας της πατρίδας, μπορεί με τη δικαιοσύνη να ενώσει τους πολιτικούς, κηρύσσοντας δηλαδή γενική αμνηστεια και θεσπίζοντας νόμο για τους αγώνες τους (Απομν. Δ σ. 198-9).

Ότι ουσία της ενωτικής πολιτικής είναι η δικαιοσύνη φαίνεται στη συνδιάλεξη του Μακρυγιάννη με τον Όθωνα όταν στην ενωτική υπόδειξη του τελευταίου, έθεσε προϋπόθεση την ύπαρξη δικαιοσύνης (Απομν. Δ σ. 182). Η ίδια ιδέα της δικαιοσύνης υποβόσκει πίσω από την προτροπή του στους πολιτικούς να αποβάλουν την ιδιοτέλεια και να ενστερνιστούν τον πατριωτισμό και την αρετή, αν πράγματι επιθυμούν να φτιάσουν χωριόν, να ζήσουν όλοι μαζί (Απομν. Επ. σ. 217). Αλλά φαίνεται ότι και γενικότερα το επιχείρημα με το οποίο καλείται ο Μακρυγιάννης να προσχωρήσει σε πολιτικές συμμαχίες είναι αυτό της ενότητας (Απομν. Δ σ. 191). Ο όρος που θέτει είναι ο πατριωτισμός, πράγμα που δείχνει την ιδεολογική του συνέπεια. Η λογική ότι δεν υπάρχει πατριωτισμός όπου ανθεί ο εγωισμός (Απομν. Δ σ. 192), δεν επιτρέπει την ένωσή του με πολιτικά κόμματα. Βέβαια το γεγονός ότι ο πατριωτισμός του είναι σε μεγάλο βαθμό υποκειμενικός, δε γίνεται αντιληπτό από τον ίδιο, με αποτέλεσμα να μπορεί ηθικά να θεωρεί τον εαυτό του κήρυκα της ιδέας της πατρίδας. Η δική του θέση, το γεγονός ότι ο ίδιος είναι στην ουσία αρχηγός φατρίας, δεν αμφισβητείται, ούτε γίνεται αντιληπτή γιατί αυτός ενεργεί στο όνομα της πατρίδας, δηλαδή της ενότητας, και είναι ο πέρα από κάθε υποψία εκ Θεού διορισμένος πατριδοφύλακας.

Τέλος, όταν οι ενέργειες για την ενότητα της πατρίδας σε πολιτικό επίπεδο ναυαγήσουν οριστικά και αποδειχθεί το ανέφικτο των προσπαθειών με την επικράτηση των διαιρέσεων και των κομματικών παθών, ο Μακρυγιάννης θα ζητήσει την ενότητα από το θεό, κινούμενος σε επίπεδο λόγου. Η ενοποιητική επίδραση της θρησκείας είναι ιστορικά αποδειγμένη, η ύπαρξη μιας θρησκείας ανταποκρίνεται και συσφίγγει τον εθνικό πάθο. Και εδώ η ενότητα της πατρίδας συνδέεται σταθερά με το θεό. Ήδη στα Απομνημονεύματα παράλληλα με τις συγκεκριμένες ενωτικές του ενέργειες ο

Μακρυγιάννης παρακαλεί και το θεό να τους ενώσει. Όμως εκεί προϋπόθεση για να συγκατανεύσει ο θεός την ενότητα είναι η αρετή και η ομόνοια των πολιτών, τότε μόνο ο θεός θα ευλογήσει τα έργα τους και θα τους σώσει (Απομν. Δ σ. 175). Στα Οράματα η ένωση θεωρείται κυρίως σε σχέση με τη βούληση του θεού: αν ο θεός θέλει, θα ενώσει όλο το χριστιανικό ορθόδοξο έθνος και θα το ελευθερώσει όταν η αγαθότης του φωτίσει τους τλιμους ανθρώπους (Ορ. σ. 175). Η ψυχολογική λειτουργία της Θείας Πρόνοιας είναι φανερή: ο θεός θα ευλογήσει την ήδη ενωμένη πατρίδα. Ωστόσο η απόλυτη πίστη στην ένωση που επικυρώνεται άνωθεν αντικειμενικοποιεί στη συνείδηση του Μακρυγιάννη τη θέση του θεού σε σχέση με την ενότητα της πατρίδας.

Όταν οι ενωτικές πρωτοβουλίες του αποτύχουν και συνειδητοποιήσει την επικράτηση της διαίρεσης και της πολιτικής αντιπαράθεσης, θα αναζητήσει την ένωση της πατρίδας αποκλειστικά από το θεό: *Κύριε, σώσε μας και ένωσέ μας και μύρωσέ μας οπίσου, και κάμε μας μίαν ψυχή κι ένα σώμα και δώ μας ταπεινοσύνη, σωφροσύνη και δύναμην πατρική* (Ορ. σ. 155). Η ένωση της πατρίδας που αρχικά σήμαινε την ύπαρξη της πατρίδας, συνδέεται τώρα με τη σωτηρία της, έχουμε δηλαδή σε μία ακραία κατάσταση τη σχέση ενότητα = σωτηρία (Ορ. σ. 101, 200). Η ομόνοια, άλλη έκφραση του ενωτικού πνεύματος, θα μπορούσε να θεωρηθεί η εσωτερική δυναμική της ενότητας, γίνεται το όπλο για να αμυνθούν στις επιδρομές των βρωμερών εθνών (Ορ. σ. 148-9, 151). Ακόμη στην έννοια μεταγγίζονται θρησκευτικές ιδιότητες, η ενότητα της πατρίδας νοείται σε αναλογία με την ενότητα του σώματος και της ψυχής όπως αυτή εκφράζεται από τη χριστιανική πίστη και υποστασιώνεται στην έννοια του γένους. Βέβαια η ιδέα της "οργανικής" λειτουργίας του κοινωνικού σώματος μαρτυρείται στον Μακρυγιάννη ήδη από το 1844. Σε δημοσίευμα εφημερίδας η επίκρισή του κατά του διχασμού της πατρίδας που μεθοδεύονταν από τους πολιτικούς εμπεδώνεται με αυτή την ιδέα: *διότι ο Μακρυγιάννης, φίλε μου, εθεώρησε και θεωρεί πάντοτε τους εντός και εκτός συναδελφούς του μίαν ψυχή και έν σώμα* (Αρχ. σ. 383, Ορ. σ. 101). Στην ιδέα αυτή μπορούμε να δούμε τον απόλυτο χαρακτήρα που αποκτά το κοινωνικό αίτημα της ενότητας, η πατρίδα λειτουργεί με το ρυθμό και την αρμονία ενός οργανισμού. Μάλιστα, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, το αίτημα της ενότητας της πατρίδας συμπύκναι χρονικά με την επανεμφάνιση της έννοιας του γένους, έννοιας που

συνδέεται επίσης με το θεό. Η σύμπτωση αυτή αποτελεί δείκτη για την ωριμότητα της κόνιωνικής συνείδησης, η στροφή της οποίας σε μεταφυσικές λύσεις εκφράζεται με απόλυτες εννοιολογικές αναζητήσεις όπως είναι η έννοια της καθαρότητας και του προσρισμού, έννοιες που αποτελούν, όπως έχει σημειωθεί, δύο από τις βάσεις της εθνικής ιδεολογίας^{ε1}.

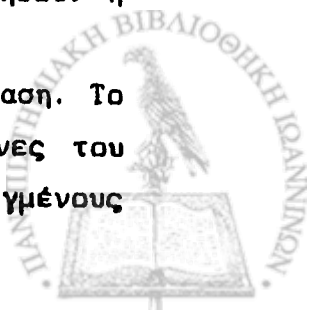
Στο τέλος η ενότητα της πατρίδας διευρύνεται, αποκτά καθολικές διαστάσεις, γίνεται πανανθρώπινη: *δια της ευσπλαχνίας του ο θεός κάνει νεκράνσταση και σώνει και λευτερώνει το πλάσμα του και γενικώς την ανθρωπότη όλων των εθνών από την τυραγνίαν και δόλον και απάτη της ασέβειας, και γέρονται όλοι οι άνθρωποι ένα, μία ποιμνη, εις ποιμήν* (Ορ. ο. 200). Το αρχικό αίτημα της ενότητας της πατρίδας φτάνει εδώ σε οριακές διαστάσεις και ταυτίζεται με το χριστιανικό κήρυγμα του ενός θεού και ενός λαού^{ε2}.

Ακόμη θα πρέπει να δούμε τη συγχρονική διάσταση στο αίτημα της ενότητας που απαντά στον Μακρυγιάννη: η ενότητα ανταποκρίνεται στο συγκεκριμένο πολιτικό αίτημα να υπάρξει το έθνος ως πολιτική οντότητα. Η διαχρονική ενότητα, η ιστορική διαπίστωση του ενιαίου της ελληνικής φυλής όπως εκφράζεται από την αρχαιότητα, δεν έχει συνειδητοποιηθεί ως τέτοια από τον Μακρυγιάννη, γι αυτό και δεν έχει ενοφθαλμισθεί στην κεντρική έννοια της ενότητας της πατρίδας. Οι πρόγονοι είναι γι αυτόν ένα αποδεικτικό στοιχείο ελληνικότητας και όχι η συνέχεια της φυλής, η ενότητα της πατρίδας που επικαλείται είναι άλλου τύπου.

Ο αυτοχθονισμός

Ένα σύνθετο πολιτικό πρόβλημα που συνδέεται με την ενότητα της πατρίδας στο χώρο είναι ο αυτοχθονισμός. Η ιδέα του αυτοχθονισμού είναι χωριστική της ενότητας της πατρίδας, σε αντίθεση με την Μεγάλη Ιδέα. Ο αυτοχθονισμός στην περίοδο που εκδηλώνεται στον Μακρυγιάννη, εκφράζει την αντίθεση των παραδοσιακών στρωμάτων με το νεωτερικό πνεύμα το οποίο εκπροσωπούσαν κυρίως οι Έλληνες λόγιοι που είχαν ζήσει στα ευρωπαϊκά κέντρα και οι οποίοι ήρθαν στην αγωνιζόμενη Ελλάδα για να πολεμήσουν ή να μετάσχουν σε κρατικές διοικητικές ευθύνες.

Η εχθρότητα κατά των επήλυδων είχε την πολιτισμική της διάσταση. Το χαρακτηριστικό των ανθρώπων αυτών ήταν η λογισσύνη. Οι Έλληνες του εξωτερικού είχαν θητεύσει σε χώρους πολιτισμικά πολύ πιο εξελιγμένους

από την πατρίδα στην οποία ήρθαν να ζήσουν· ήταν στο σύνολό τους προοδευτικοί, φιλελεύθεροι, ελευθερόφρονες, πολλοί από αυτούς ήταν τέκτονες και χαρακτηρίζονταν από έντονο θρησκευτικό αδιαφορισμό. Από το άλλο μέρος συσπειρώθηκαν οι παραδοσιακές δυνάμεις της ελληνικής κοινωνίας, παλαιοελλαδίτες και εκκλησία έγιναν οι φορείς του αυτοχθονικού πνεύματος. Η ειρωνεία στη χρήση του όρου "λόγιος" και ο σαρκασμός που εκφράζει ο υπερθετικός "λογιότατος" δείχνει την ποιότητα της αντίδρασης⁵³. Ο Μακρυγιάννης θα χλευάσει τα φώτα των λογίων, θα θεωρήσει την ευρωπαϊκή τους παιδεία γυμνή από την ουσία των παραδοσιακών θρησκευτικών και ηθικών αξιών.

Αρχικά, λοιπόν, η αντίθεση εκδηλώθηκε ανάμεσα στις ντόπιες παραδοσιακές και σε άλλες εκσυγχρονισμένες κοινωνικές ομάδες, όπως ήταν οι Φαναριώτες. Οι Έλληνες λόγιοι κινούσαν την ανησυχία του παραδοσιακού κόσμου για τη δύναμη που μπορούσαν να πάρουν μέσα στην άπλαστη ακόμα νεοελληνική κοινωνία⁵⁴. Οι άνθρωποι αυτοί με την ανώτερη μόρφωση και την ευρωπαϊκή παιδεία προκαλούσαν την αίσθηση μιας δύναμης επικίνδυνης: το νεωτερικό πνεύμα με το οποίο κατά κανόνα ταυτίζονταν, η μόρφωσή τους που τους έδινε τη δυνατότητα να ασκούν πολιτική και πνευματική εξουσία, προκαλούσαν τη δυσπιστία και το φθόνο· οι εντόπιοι αισθάνονταν να μειονεκτούν και να απειλούνται από μια δύναμη που τους υπερβαίνει, με συνέπεια να περιχαράκωνονται και να οργανώνουν την άμυνά τους. Οι συνθήκες της δεκαετίας του 1830 έδωσαν καθαρά πολιτικό χαρακτήρα στην πολιτιστική διαφορά. Οι ετερόχθονες επειδή υπερτερούσαν σε σύγκριση με τους περισσότερους αυτόχθονες ως προς τις ικανότητες που απαιτούσε η διοίκηση ενός κράτους, και επειδή δεν είχαν ταυτιστεί με κανένα κόμμα, προτιμήθηκαν από το Στέμμα για να στελεχώσουν τον γραφειοκρατικό μηχανισμό. Έτσι ταυτίστηκαν με την ευμάρεια, και μοιραία συγκρίνονταν με τους παλαίμαχους αγωνιστές για τους οποίους το κράτος δε μπορούσε να μεριμνήσει ικανοποιητικά. Η αυξανόμενη ένταση που σοβούσε όλα αυτά τα χρόνια στο περιθώριο της λαϊκής συνείδησης, κορυφώνεται σε πλήρη αντιπαράθεση στη Συντακτική Συνέλευση του 1844 με τη διαμάχη αυτοχθόνων - ετεροχθόνων. Οι ήρωες της επανάστασης Ζαΐμης, Φωτήλας, Μαυρομάτης που πέθαναν πάμπτωχοι, έγιναν σύμβολο της δυστυχίας των αυτοχθόνων⁵⁵.

Η εχθρότητα του Μακρυγιάννη για τους επήλυδες κυοφορείται στα χρόνια του αγώνα ως αντίθεση προς τους Φαναριώτες, και γενικά τους λογίους, που προτιμούνταν στην επάνδρωση του διοικητικού μηχανισμού⁵⁶. Όμως ο

αυτοχθονισμός του έχει από την αρχή πολιτική και οικονομική διάσταση, γιατί συνδέεται με την κλειστή αντίληψη για τη δικαιοσύνη: η συνείδηση αυτή υπάρχει ήδη στην περίοδο του Καποδίστρια, όταν ο Μακρυγιάννης θα μιλήσει πικρόχολα για τον Κυβερνήτη και τους αδελφούς του, ότι αυτοί, δηλαδή οι κάτοικοι της Ρούμελης, έκαψαν τα σπίτια τους και έχασαν τους ανθρώπους τους, για να τους κυβερνήσουν οι σοφοί της Ευρώπης, να γίνουν δηλαδή οι Ρουμελιώτες ειλωτές τους (Απομν. Β. σ. 13). Με μέτρο τη συμμετοχή στον αγώνα για την ελευθερία και τις υλικές θυσίες για την πατρίδα κρίνει τους Έλληνες λογίους που ήρθαν από το εξωτερικό και στελέχωσαν τις κρατικές υπηρεσίες, άδικους. Αυτοί είναι οι *χωρίς αγώνες και θυσίες* (Απομν. Α σ. 271), *ξενοφερμένοι πατριώτες* (Απομν. Επ. σ. 212) που εκτόπισαν από τα δημόσια αξιώματα και υπέκλεψαν τις θέσεις της πατρίδας από τους αγωνιστές, αδικώντας τους υλικά και ηθικά. Προωθώντας στα άκρα την αντίληψη αυτή θεωρεί τους ξένους Έλληνες σαν νέους δυνάστες που υποτάσσουν τον κοινωνικό χώρο στην εξουσία τους: και *λευτερωθήκαμεν από τους Τούρκους και σκλαβωθήκαμεν εις ανθρώπους κακορίζικους οπού ήταν η ακαθαρσία της Ευρώπης* (Απομν. Α σ. 271). Η αντίθεση με τους ετερόχθονες Έλληνες, εκφράστηκε με πληρότητα και δυναμισμό στη συντακτική συνέλευση του 1844: *Ο λαός της Ελλάδος δεν εξετάζει ποιος ηξεύρει γλώσσας, θα πει χαρακτηριστικά, αλλά ποιος ηγωνίσθη· ποιοι εθυσιάσθησαν, εκείνους τιμά, εκείνους σέβεται* (Απομν. Παρ. σ. 240· πβ. και Αρχ. σ. 236). Η πολεμική του Μακρυγιάννη στην πολιτισμική, πολιτική και οικονομική της διάσταση, αντιπροσωπεύει τη ριζοσπαστική θέση της αντιπολίτευσης, όπως προβάλλεται σε δημόσια έκκληση που κυκλοφόρησαν οι αντιετερόχθονες στις αρχές του 1844, όταν άρχισε να συζητείται στην Εθνική Συνέλευση το σχετικό θέμα: "Είναι πασίγνωστον ... ότι η δικαία αγανάκτησις και αποστροφή των Ελλήνων δεν επεριορίζετο εις μόνους τους προ της 3ης Σεπτεμβρίου κατέχοντας ολίγας πολιτικές και στρατιωτικές θέσεις Βαυαρούς, αλλ επεκτείνεται πολλώ μάλλον κατ' εκείνων ολίγους ήλθον μετά τον ιερόν αγώνα μας, εσφετερίσθησαν τας δημοσίας θέσεις, παραγκωνίσαντες με τον ασυνειδητότερον τρόπον τους αγωνιστάς, τους υιούς και συγγενείς των αγωνιστών και των υπέρ πατρίδος πεσόντων ομογενών μας"⁶⁷. Στη θέση αυτή αντιμάχεται η ορθολογιστική διεκδίκηση των ετεροχθόνων, που ζητούν να χρησιμοποιούνται οι εγγράμματοι από την πολιτεία, σε αντιδιαστολή προς τους ατελώς γραμματισμένους ή τους ολότελα αγράμματους. Τέλος, η χρήση των όρων

αυτών το 1852 αποδεικνύει τη διατήρηση του αυτοχθονικού πνεύματος (Δίκη σ. 148).

Τον υλικό χαρακτήρα του αυτοχθονισμού του Μακρυγιάννη στην ωμότητα με την οποία εκφράστηκε στη Συνέλευση του 1844, τον διέσωσε ο ίδιος σύγχρονός του συγγραφέας: "Είς πολλάς κατά συνέχειαν συνεδριάσεις τόσοσ πικρώς ο Κύριος Μακρυγιάννης ομίλησε κατά των ετεροχθόνων ολίτινες κατά την έκφρασιν αυτού έφαγαν όλον το σφακτόν"⁶⁸. Η ίδια πολιτική εκτίμηση, ευπρεπισμένη στην επίσημη από τις εφημερίδες απόδοσή της, προβάλλεται συστηματικά από τον Μακρυγιάννη: *Δυστυχία σου Πατρίς! σε αυτά σπού σε καταντούν και με αυτά σε ξεγυμνώνουν από τους τίμιους ανθρώπους και τους κάνουν να κάθονται ξεμακρυσμένοι, άπρακτοι, ενώ είναι με πολλήν ικανότητα, με πατριωτισμόν, με αφοσίωσιν εις τον θρόνον, με αρετήν, με θυσίας. Όλοι αυτοί καθώς και εγώ σπού έλαβα την τιμήν να εφοδιαστώ με κατασκόπους είμαόθε, φαίνεται, κακοί πολίται και άπιστοι του θρόνου, ώστε να φυλάγουν οι μισαφεραίοι τους νοικοκυραίους* (Απομν. Παρ. σ. 243).

Όσοσο ο αυτοχθονισμός είναι γέννημα των καιρών καθώς μάλιστα διασταυρώνεται με την κυρίαρχη εθνική ιδέα. Ο πολιτικός και θρησκευτικός συντηρητισμός, η εθνική εσωστρέφεια, ο πολιτισμικός απομονωτισμός είναι καταστάσεις που καλλιεργούν και ενισχύουν τον αυτοχθονισμό⁶⁹. Ακόμα η οικονομική παρακμή, η λειψή απελευθέρωση του συρρικνωμένου ελληνικού κράτους, αλλάζει το περιεχόμενο του πατριωτισμού, ο οποίος από απελευθερωτικός στην περίοδο της επανάστασης, γίνεται τώρα εθνοκεντρικός. το βασικό μήνυμα που εκπέμπει είναι "οι άνθρωποι του τόπου να κυβερνούν τον τόπον", πολιτική αρχή που κατέληξε στο σύνθημα "ο τόπος δια του τόπου"⁷⁰. Αυτό ακριβώς το πνεύμα ότι όλα πρέπει να είναι γηγενή, καθαρά ελληνικά, απαντά στον Μακρυγιάννη, όταν αγανακτεί στην ιδέα ότι οι Ρουμελιώτες θα κυβερνηθούν από τους επήλυδες Έλληνες (Απομν. Β σ. 13). Ο ίδιος θα πει για τον εαυτό του ότι είναι γέννημα και θρέμμα της πατρίδας του Ελλάδας υπέρ της οποίας υπερμάχησε και ήδη συνταγματικώς βασιλευσμένης θέλει υπερμαχήσει, εάν η χρεία το καλέση (Αρχ. σ. 391). Το ξενηλατικό πνεύμα σαν αποτέλεσμα της κλειστής εθνικής ιδέας, αποτυπώνεται στο χαρακτηρισμό ξενοφερμένοι πατριώτες. Τέλος, μέσα στο γενικότερο κλίμα του αυτοχθονισμού μπορεί να ενταχθεί και ο τοπικισμός ως μερικότερο κίνημα, το οποίο αναβιώνει κάτω από συνθήκες ανασφάλειας⁷¹.

Ο αυτοχθονισμός, λοιπόν, για τους φορείς του είναι η κατεξοχήν έκφραση ελληνικότητας, η απολυτότητά του φαίνεται στο δεσμό με τη γη⁷².

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο τόσο ο Μακρυγιάννης όσο και οι άλλοι αυτοχθονιότες πληρεξούσιοι στη συνταγματική εθνική συνέλευση αντέδρασαν ούδωμοι στην κατηγορία ότι με τις προτάσεις τους για τον οριομό της ελληνικής ιθαγένειας επιδίωκαν τη διαίρεση του έθνους. Γιατί ο διχασμός προκύπτει ως αποτέλεσμα, δεν υπάρχει ως πρόθεση στους εκφραστές του αυτοχθονισμού⁷³.

Το ίδιο και ο Μακρυγιάννης, από τους δριμύτερους επικριτές των ετερόχθονων στην εθνική συνέλευση, κατηγορήθηκε εύσχημα από τον Ζυγομαλά ότι δεν αποφάσισε "να καταστρέψη το ολέθριον ζήτημα του αυτοχθονισμού, το οποίον διήρεσε την πατρίδα εις δύο εχθρικά στρατόπεδα" (Αρχ. σ. 373). Στη μομφή αυτή η οποία επεσήμανε την αντίφαση ανάμεσα στην αρχή της ενότητας της πατρίδας, διαπρύσιος κήρυκας της οποίας ήταν ο Μακρυγιάννης, και στη χωριστική πολιτική του αυτοχθονισμού, που διαιρούσε τον ελληνισμό στο χώρο, αντέδρασε ακαριαία ο απομνημονευματογράφος τονίζοντας με έμφαση την πίστη στην ενότητα της πατρίδας: *δεν δέχομαι όμως κατ ουδένα λόγον το μέγα άδικον το οποίον (δεν γνώριζω πόθεν κινούμενος) ηθελήσατε να προσάψητε εις το άτομόν μου, το "ότι εγώ δεν απεφάσισα να καταστρέψω το ζήτημα του αυτοχθονισμού", και κηρύττω με την μεγαλητέραν απάθειαν εις τους εντός και εκτός συναδέλφους μας, των οποίων την τύχην συνεμερίσθην πάντοτε, ότι τούτο ήτον επινόημα και κατόρθωμα μεγάλων και φωτισμένων ανδρών της κοινωνίας μας οι οποίοι επεθύμησαν και επιθυμούν πάντοτε την διαίρεσιν και κατακερματισμόν της αθλιας πατρίδος μας* (Αρχ. σ. 383). Έτσι θα αποδώσει την κατηγορία για το διχασμό του Έθνους στους πολιτικούς⁷⁴, αποσειώντας με τον τρόπο αυτό τη δική του ευθύνη, και θα υποστηρίξει ότι αυτός θεωρούσε πάντοτε και θεωρεί τους εντός και εκτός συνάδελφούς του *μίαν ψυχήν κι ένα σώμα* (Αρχ. σ. 383).

Η αίσθηση της ευθύνης για τις χωριστικές συνέπειες των προτάσεων για τους ετερόχθονες, πιθανώς εξηγεί την έμφαση με την οποία ο Μακρυγιάννης υπεραμύνεται την ιδέα της ενότητας της πατρίδας, βασική έννοια της κοσμοαντίληψής του. Είναι χαρακτηριστική, όπως είπαμε, η ευαισθησία του να ανακαλέσει την πρόταση να επιλέγει ο βασιλιάς δύο γεροισιαστές από κάθε νομό επειδή αυτό ερμηνεύθηκε ότι διαιρούσε την πατρίδα, και να εισηγηθεί την ελεύθερη εκλογή τους (Αρχ. σ. 372).

Η πίστη στην ενότητα της πατρίδας είναι ειλικρινής και αποδεικνύεται με πολλούς τρόπους. Χαρακτηριστικό είναι για παράδειγμα το πάθος του για

"τα έξω" τα οποία υπηρετεί στο μέγιστο βαθμό την ιδέα της εθνικής ενότητας. Όμως ο αυτοχθονισμός είναι γι αυτόν μέτρο αποκατάστασης της κοινωνικής δικαιοσύνης και η ενότητα είναι έννοια υποκείμενη στη δικαιοσύνη. Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά στις προτάσεις που υπέβαλε ο Μακρυγιάννης στην Εθνική Συνέλευση κατά τη συζήτηση του γ' άρθρου του Συντάγματος για τον ορισμό του Έλληνα πολίτη και για τα προσόντα του δημοσίου υπαλλήλου· το κριτήριό του είναι η συμμετοχή στον αγώνα της ανεξαρτησίας: *Εδούλευσαν αυτοί τόσα χρόνια; να υπηρετήσουν και οι Έλληνες του αγώνος άλλα τόσα και έπειτα εμβαίνουν πάλιν η ευγενεία των· διότι τότε δεν εμπορώ να φαντασθώ εγώ ο Έλλην αγωνιστής, ότι αφού ελευθερώθην από την τυραννίαν του Σουλτάνου έγινα σκλάβος παντοτινός του δόλου και της απάτης των τοιούτων* (Αρχ. σ. 368)⁷⁵. Τα ηθικά και οικονομικά κριτήρια έρχονται να βαθύνουν την πολιτιστική διαφορά. Εξάλλου ο Μακρυγιάννης δε μπορούσε να συλλάβει τις χωριστικές του συνέπειες για την πατρίδα. Με τον περιορισμό στον ορισμό της ελληνικής ιθαγένειας επιζητούσε να περιορίσει τους μορφωμένους Έλληνες από τα δημόσια αξιώματα που κατέλαβαν εκτοπίζοντας και αδικώντας τους εγχώριους ως αμαθείς και αφελέστερους⁷⁶. Το αντιστάθμισμα της γνώσης είναι για το Μακρυγιάννη η ειλικρινής αγάπη του τίμιου Έλληνα για την πατρίδα. Η διαβεβαίωσή του ότι δεν υπάρχει ως πρόθεση η διαίρεση που επιφέρει ο αυτοχθονισμός, ότι δεν αίρεται η ενότητα της πατρίδας, εξηγείται από το γεγονός ότι η ενότητα είναι έννοια υποκείμενη στη δικαιοσύνη, διασφαλίζεται δηλαδή, εφόσον εφαρμόζεται η δικαιοσύνη, γιατί απορρέει από αυτήν.

Εμείς και οι ξένοι

Όπως είδαμε, η προσήλωση του Μακρυγιάννη στην πατρίδα και τη θρησκεία -*όσο αγαπώ την πατρίδα μου και θρησκεία μου δεν αγαπώ άλλο τίποτα* (Απομν. Γ σ. 60) - υπαγορεύει και την κοινωνική του πρακτική: *Ορκιζόμαστε ... ότι να είμαστε καθ'αυτό Έλληνες κι αγαθοί πατριώτες κι ως τοιούτοι να φυλάμε την πατρίδα μας από κάθε κακόν και δόλον κι απάτη από τους δολερούς και απατεώνας, τους διστελείς και κακούς ανθρώπους* (Αρχ. σ. 278)⁷⁷. Από την αρχή, λοιπόν, ορίζονται δύο αντίθετοι χώροι με τις αντίστοιχες πρακτικές: ο οικείος χώρος της πατρίδας, χώρος δικαιοσύνης και ασφάλειας που συνδέεται με το θεό, και ο ξένος, ο χώρος

της ιδιοτέλειας και του μερικού συμφέροντος που συνδέεται με το κακό και υπηρετεί το διάβολο.

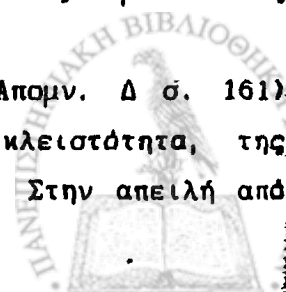
Όπως είδαμε, η ψυχολογική λειτουργία της πατρίδας ως μάνας και η αντίληψη της της πατρίδας ως του χώρου που θα στεγάσει το ελληνικό έθνος σαν μια οικογένεια, διαμορφώνει μια κλειστή πολιτική αντίληψη στο Μακρυγιάννη η οποία τον αντιθέτει προκαταβολικά σε καθεί ξένο. Χρησιμοποιώντας το οικείο μοντέλο του σπιτιού για την πατρίδα θα πει αλληγορικά ότι αν θέλουν οι ξένοι να έχουν το δικό τους σπίτι θέλουν και οι Έλληνες να έχουν το δικό τους: *Εγώ θέλω του σπιτιού μας τα κεραμίδια να σάσουμεν, να μην τρέχουν και πέση το σπίτι μας και μας πλακώση. Τα ξένα τα σπίτια τάχουν καλά σκεπασμένα οι νοικοκυραίοι τους και δεν παίρνει ο αγέρας τα κεραμίδια τους όσο σφοδρός και να είναι* (Απομν. Δ σ. 162). Η πολιτική αυτή νοοτροπία της αυτονομίας που υπόκειται στο σύστημα αξιών μιάς κλειστής κοινωνίας, είναι που υπαγορεύει την αρνητική στάση απέναντι στους ξένους. Αρχικά δηλαδή μπορούμε να πούμε ότι η στάση αυτή απορρέει από την παραδοσιακή αντίληψη των πραγμάτων που θεωρούνται μέσα από το πρίσμα της οικογενειακής - με τη διευρυμένη της μορφή - αυτάρκειας και κλειστότητας, παρά από μια διορατική πολιτική που θα υπαγόρευε βέβαια την αντίσταση στην εξάρτηση, αλλά με άλλους τρόπους και σχήματα (Απομν. Γ. σ. 103).

Όμως ο ελληνοκεντρισμός του Μακρυγιάννη ενισχύεται ακόμα περισσότερο από τη συνείδηση της αδυναμίας της πατρίδας μπροστά στις οργανωμένες δυτικές κοινωνίες. Η εκτίμηση ότι η ευρωπαϊκή πολιτική είναι απειλητική για την ελληνική ανεξαρτησία, έρχεται στη συνέχεια να δικαιώσει και να ενισχύσει την πίστη αυτή. Οι Έλληνες δεν μπορούσαν να είναι ικανοποιημένοι από τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για την τύχη που είχαν επιβάλλει στο νέο κράτος, το ελληνικό έθνος ήταν ακρωτηριασμένο στο χώρο. Η βαυαροκρατία, η αίσθηση στο διάστημα αυτό και μετά, ότι οι δυτικές δυνάμεις δεν αντιμετώπιζαν με στοργή τα ελληνικά δίκαια, - ο Μακρυγιάννης μιλά για την ασοργία των Δυνατών που άφησαν την Κρήτη και τη Σάμο στην τυραννία του Σουλτάνου (Απομν. Γ' σ. 109) - αποτελούν δύο κύριες αιτίες που προκάλεσαν σε μεγάλη μερίδα του ελληνισμού, λόγια ή με έρεισμα άμεσα λαϊκό, ποικίλες μορφές ξενηλασίας, η οποία πάλι υποθάλλει δευτερογενώς έναν τραυματισμένο, και συνεπώς ιδιαίτερα ευαίσθητο ελληνοκεντρισμό⁷⁴.

Η συνείδηση ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις αντιμετώπιζαν την ελληνική ανεξαρτησία με γνώμονα τα δικά τους συμφέροντα, κατάσταση που συνιστά μια νέας μορφής υποτέλεια, απαντά στον Μακρυγιάννη ήδη από το 1832: οι Γάλλοι δε σεβάστηκαν τους αγώνες τους και απόπλισαν τους παλαιούς οπλαρχηγούς στα γεγονότα του Ναυπλίου το 1832 (Απομν. Β σ. 50). οι Βαυαροί τους κυβερνούσαν ως είλωτες (Απομν. Δ σ. 169), διαχείριση που επέφερε τον πολιτικό θάνατο της Ελλάδας (Απομν. Γ σ. 107). η παρασκηνιακή δράση των ξένων πρεσβευτών στα γεγονότα της Τρίτης Σεπτεμβρίου, δηλώνει τον περιορισμένο βαθμό της ελληνικής αυτονομίας, κατάσταση που βιώνεται ως τις έσχατες συνέπειές της με τα παρκερικά, όταν ο εμπορικός αποκλεισμός που επέβαλαν οι Άγγλοι το 1850 δεν είχε συνέπειες μόνο στην οικονομία, αλλά και στην εθνική υπερηφάνεια (Απομν. Πρ. σ. 102, Δ σ. 205-206). Κυρίως, όμως, η ελληνική πολιτική αποτελεί στην ουσία διαδοχή των συμφερόντων των τριών δυνάμεων, κατάσταση για την οποία ευθύνονται οι Έλληνες πολιτικοί, η ιδιοτέλεια των οποίων αποτελεί το δίαυλο για την επιτυχή επέμβαση των ξένων στα εσωτερικά της πατρίδας (Απομν. Επ. σ. 216): η πτώση του υπουργείου Μαυροκορδάτου το 1844 σήμαινε τη μείωση της αγγλικής επιρροής, ενώ η πολιτική νίκη του Κωλέτη που ακολουθεί εγκαινιάζει την ενδυνάμωση της γαλλικής διπλωματικής αποστολής και την απροκάλυπτη ανάμειξη της γαλλικής πολιτικής στα ελληνικά πράγματα (Απομν. Δ σ. 185). Η συνείδηση της απειλής που εγκυμονούσε η πολιτική αυτή για την εθνική ανεξαρτησία αλλά και την ίδια την εθνική ταυτότητα, θα οδηγήσει στον εθνικό αυτοπροσδιορισμό: *Και θέλουν τώρα άλλος να μας κάνη Άγγλους, άλλος Γάλλους κι άλλος Ρούσους; Εγώ θέλω να τους προσφέρω μόνον σέβας ολουνών αυτηνών των ευεργέτων και να τηράξω την πατρίδα οπού γεννήθηκα και τον Βασιλέα οπούταν της τύχης της να βασιλέψη* (Απομν. Γ σ. 69). Η κίνηση αυτοπροσδιορισμού, που είναι, άλλωστε, βασικό εθνικό χαρακτηριστικό, πρέπει να σχετισθεί και με τις αυξανόμενες εξωγενείς εκσυγχρονιστικές πιέσεις, την πολιτική και πολιτισμική δηλαδή επιρροή, τον κοσμοπολιτισμό και την ελευθεριότητα των ηθών που εισέβαλλαν από τη Δύση από τα πρώτα χρόνια ζωής του ελληνικού κράτους, απειλώντας τις ελληνικές παραδοσιακές αξίες.

Η αντίληψη, λοιπόν, της πολιτικής αυτοτέλειας (Απομν. Δ σ. 161) υπόκειται στο σύστημα αξιών μιας κλειστής κοινωνίας, η κλειστότητα, της οποίας, ωστόσο, ενισχύεται από την εξωτερική απειλή. Στην απειλή από

την πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων που προκαλεί άλλωστε την κοινή απέχθεια, ο Μακρυγιάννης αντιδρά με δύο τρόπους: πρώτα με τον αυτοπροσδιορισμό που γίνεται με βάση τη διαστολή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας από τις ξένες: ... να μην είμαστε ούτε Συνταματικοί, ούτε Κυβερνητικοί, ούτε Άγγλοι, ούτε Γάλλοι, ούτε Ρούσοι· να τους σεβόμαστε αυτούς ως ευεργέτες μας, αλλά μόνον με ελληνικούς νόμους να κυβερνιόμαστε (Απομν. Γ σ. 127α). Αποτέλεσμα αυτής της αντίληψης είναι η άρνησή του να συναλλαγεί με τους ξένους. Είναι χαρακτηριστικό ότι παρόλο που οι απόψεις του ταυτίζονται με τις διακηρύξεις του ρωσικού κόμματος, κόμματος με λαϊκό χαρακτήρα το οποίο ιδεολογικά ταυτίζονταν με τους αυτόχθονες Έλληνες και υποστήριζε την ενίσχυση της ορθόδοξης εκκλησίας, δε συνέπλευσε μαζί του λόγω των δεσμών που διατηρούσε το κόμμα αυτό με τη ρωσική πολιτική, δεσμών που είχαν έρθει στο φως με την αποκάλυψη της Φιλορθόδοξης Ήταιρείας (24 Δεκ. 39), που ήταν ολέθρια δια την πατρίδα και Βασιλέα (Απομν. Γ σ. 102, 113). Η κριτική του για την πολιτική αυτή⁷⁹ - θέλουν να δώσουν την πατρίδα τους σε ξένους αφεντάδες, δεν θέλουν να είμαστε μόνιμοι μας νοικοκυραίοι (Απομν. Γ σ. 103) - δηλώνει ακριβώς την ξεχωριστή πολιτική του θέση, αυτή που αποκαλεί πατριωτική. Στη Συντακτική Εθνοσυνέλευση θα συστήσει ότι πρέπει να ενεργήσουν ελεύθερα, σύμφωνα με το συμφέρον της πατρίδας τους, και ανεπηρέστοι από ξένες γνώμες, για να μην οδηγηθούν στην καταστροφή (Δ. σ. 162). Η ελληνικότητα, λοιπόν, που εκφράζει την αυτονόμησή του, ορίζεται στην αποικειστική προσήλωση στην πατρίδα και τη θρησκεία και στην αντίθεση προς τους ξένους· ώστε η στάση αυτή έναντι των ξένων απέρρεε από την υποχρέωση προσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας⁸⁰.

Άλλος τρόπος αντιμετώπισης των ξένων είναι το είδος της πολιτικής η οποία ορίζεται από τις ηθικές αξίες. Ο σεβασμός της εθνικής ανεξαρτησίας αποτελεί τη βάση της πολιτικής λειτουργίας. Όσον αφορά την πατρίδα του Μακρυγιάννη η αναγνώριση της εθνικής αυτονομίας αποτελεί ηθικά κατοχυρωμένο δικαίωμα γιατί κερδήθηκε με τις θυσίες του ελληνικού λαού (Απομν. Β σ. 50). Όμως την ευρωπαϊκή πολιτική χαρακτηρίζει έλλειψη "σεβασμού" της ελληνικής ελευθερίας, ο γενικός όρος με τον οποίο αποδίδει ο Μακρυγιάννης την παρέμβαση των Ευρωπαίων σε πολιτικό, οικονομικό θρησκευτικό και κοινωνικό επίπεδο· αντίθετα ο ίδιος εισηγείται τον οφειλόμενο από τους Έλληνες σεβασμό των δυτικών κυβερνήσεων. Η στάση αυτή του σεβασμού μπορεί να θεωρηθεί ως μια

ρυθμιστική σχέση άμυνας που εξασφαλίζει και συγχρόνως αποδεσμεύει από το οφειλόμενο χρέος (Απομν. Γ σ. 120). Έτσι η πολιτική παύει να αποτελεί απλή πολιτική σκοπιμότητα που υπηρετεί τα συμφέροντα των ισχυρών, και αποβαίνει στην ουσία της κοινωνική λειτουργία που ρυθμίζει τις σχέσεις των λαών στη βάση του σεβασμού της αυτονομίας. Σύμφωνα με αυτή τη λογική προϋπόθεση για να αποδεχτεί ο Μακρυγιάννης τους Ευρωπαίους δεν είναι η δύναμη, αλλά η αρετή τους, όρος που στον κώδικά του παραπέμπει στην ανιδιοτέλεια της πολιτικής βούλησης και τη δικαιοσύνη: *λίγο με μέλει εμένα από τ εσάς ή δυνατοί είσαστε ή αδύνατοι. Αγαθοί όταν είστε και δίκιοι είσαστε και δυνατοί· τότε εγώ σας σέβομαι και σας προσκυνώ, αλλιώς δε θέλω σας ξέρει ούτε να σας ακούσω* (Απομν. Γ σ. 114).

Η δικαιοσύνη, στην έννοια της οποίας στηρίζεται ηθικά το δικαίωμα του Μακρυγιάννη για σεβασμό της ελληνικής ελευθερίας, στοιχειοθετείται και με άλλα δευτερεύοντα επιχειρήματα. Ο σεβασμός της ελευθερίας οφείλεται στους Έλληνες από τους Ευρωπαίους γιατί με την επανάστασή τους προκάλεσαν την επανεκτίμηση της δύναμης του Σουλτάνου ο οποίος φόβιζε τους μεγάλους Ευρωπαίους (Απομν. Γ σ. 114). Το άλλο επιχειρήμα αντλείται από την αρχαιότητα (Απομν. Β σ. 51): ο αρχαίος ελληνικός κόσμος είναι η κοιτίδα του πολιτισμού από την οποία γεννήθηκε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, σχέση που δημιουργεί ηθικό χρέος στους Ευρωπαίους.

Η σχηματικότητα των επιχειρημάτων δίνει και το μέτρο της αγωνίας του Μακρυγιάννη. Η συνείδηση μάλιστα της αδυναμίας για επιθετική πολιτική, παράγει ηθικούς αμυντικούς μηχανισμούς. Ο Μακρυγιάννης εφαρμόζει στην πολιτική το μοντέλο της αγωγής σύμφωνα με το οποίο ο ώριμος άνθρωπος έχει ηθικό χρέος να χειραγωγήσει και να μορφώσει το νεώτερο. Σύμφωνα με αυτή την αρχή ο πολιτισμένος Ευρωπαίος οφείλει να εκπαιδεύσει τους υποανάπτυκτους Έλληνες ώστε να αξιωθούν να ενταχθούν στην κοινωνία του πολιτισμένου κόσμου. Όμως οι Ευρωπαίοι ενήργησαν αντίθετα από αυτές τις αρχές και υπονόμισαν την ελληνική ελευθερία, ώστε η αρχική σχέση προστασίας να μεταπέσει στη σχέση εξάρτησης και υποτέλειας: *Ύστερα μας γιομώσατε και φατρίες - ο Ντώκινς μας θέλει Άγγλους, ο Ρουγάν Γάλλους, ο Κατακάκης Ρούσους· και δεν αφήσατε κανέναν Έλληνα - πήρε ο καθείς σας το μερίδιον του· και μας καταντήσατε μπαλαρίνες σας· και μας λέτε ανάξιους της λευτεριάς μας, ότι δεν την αιστανόμαστε* (Απομν. Β σ. 52).

Αποτέλεσμα αυτής της λογικής είναι να επιρρίπτει ο Μακρυγιάννης την ηθική ευθύνη για την κακή κατάσταση της πατρίδας του στους Ευρωπαίους οι οποίοι δε σεβάσθησαν, δηλαδή δεν αναγνώρισαν την ελληνική ελευθερία (Απομν. Γ σ. 114). Η αιτία της πολιτικής κακοδαιμονίας εντοπίζεται στην έλλειψη ηθικής: *Τέτοια ηθική είχατε εσείς και προκοπή, τέτοιους καταντήσατε κι εμάς τους δυστυχείς. Όσοτε η ευρωπαϊκή πολιτική εκτιμάται ευρύτερα με ηθικά κριτήρια. Τα άτομα που συνεργάζονται με τους Ευρωπαίους είναι άτιμοι και παραλυμένοι. Η πολιτική αυτή προκαλεί την αποστροφή των τίμιων πολιτών· αυτοί είναι οι νοικοκυραίοι που ενδιαφέρονται μόνο για την πατρίδα τους (Απομν. Γ σ. 126) ενώ οι μόνοι που μπορούν να αισθάνονται ευγνωμοσύνη για τους Ευρωπαίους είναι οι ντόπιοι πολιτικοί. Τέλος, η πολιτική αυτή που παραβιάζει την εθνική ανεξαρτησία θεωρείται μόλυνση. (Απομν. Γ σ. 114). Είναι εδώ χαρακτηριστική η αντίληψη της διαφταρμένης μηχανής, σύμβολο του δυτικού τεχνοκρατικού πολιτισμού, την οποία ο παραδοσιακός άνθρωπος μέσα από το πρίσμα των ηθικοκοινωνικών αξιών του δικού του πολιτισμικού συστήματος, αντιμετωπίζει εχθρικά. Οι αντικειμενικοί παράγοντες που προκαλούσαν τη επέμβαση των Ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, όπως είναι η πολιτική αστάθεια, η επισφαλής δημοσιονομική πολιτική του νέου κράτους και τα χρέη προς τους ξένους, δεν έχουν την ίδια θέση με την αξιολογική κρίση της δυτικής πολιτικής.*

Η αίσθηση της αδυναμίας για ρεαλιστική, δυναμική αντιπαράθεση, κυρίως όμως η θεοκρατική λογική μέσα από την οποία ο Μακρυγιάννης προσλαμβάνει και ερμηνεύει την πραγματικότητα, εντάσσουν το θέμα στο ευρύτερο σύστημα της θείας δικαιοσύνης. Με τον τρόπο αυτό, ενισχυμένος ηθικά, θα δυνηθεί να αντιμετωπίσει την απειλή που απορρέει από τη βία της δύναμης: την έλλειψη αρετής των ξένων ηγεμόνων την αντισταθμίζει με την πίστη στη δικαιοσύνη του θεού (Απομν. Β σ. 52). Ό,τι τελικά θα σώσει τον Μακρυγιάννη είναι η πίστη στην επικράτηση της δύναμης του καλού έναντι του κακού: *Και πάλε όσα σας λέγω δεν ελπίζω να τα κατορθώσετε, ότι αν είσαστε εσείς άδικοι κι ανθρωποφάγοι και περασπιστάι της κακίας, είναι θεός δίκιος, αληθινός, δυνατός. Θυμηθήτε ότι αυτά σας γράφει ένας μικρός Έλληνας· ότι λίγο με μέλει εμένα από τ εσάς ή δυνατόι είσαστε ή αδύνατοι. Αγαθοί όταν είσαστε και δίκιοι, είσαστε και θύνατοι· τότε εγώ σας σέβομαι και σας προσκυνώ, αλλιώς δεν θέλω σας ξέρει, ούτε να σας ακούσω! (Απομν. Γ σ. 114).*

Ο Μακρυγιάννης σε διπλωματικό επίπεδο αναγνωρίζει τη συμβολή των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην απελευθέρωση της Ελλάδας. Στα Απομνημονεύματα, στις εικόνες (Απομν. Γ σ. 107), σε δημοσιεύματα στον τύπο, σε ό,τι ανακοινώνεται δημόσια, εκφράζει τις ευχαριστίες στους ευεργέτες όπως τους αποκαλεί, Ευρωπαίους. Οι εκφράσεις αυτές, όπως και τα γεύματα που παραθέτει στο σπίτι του για τους Ευρωπαίους πρεσβευτές (Απομν. Γ σ. 97), στοιχειοθετούν την επίσημη πολιτική του τακτική απέναντι στους Ευρωπαίους. Όμως οι χειρισμοί αυτοί δεν αναιρούν την ουσία της πίστης του όπως καταγράφεται στο κείμενο των Απομνημονευμάτων και στα Οράματα. Για παράδειγμα οι εκφράσεις ευγνωμοσύνης στο δωρητήριο έγγραφο με το οποίο συνόδευε τους πίνακες - ένα υπόμνημα των θυσιών του ελληνικού λαού για την ελευθερία προς την αυτοκράτειρα της Αγγλίας, δεν ανατρέπουν την πίστη του στην ύπουλη εγγλέζικη πολιτική (Απομν. Γ σ. 116, Πρ. σ. 102). Αντίθετα, αποτελούν στο μέτρο του Μακρυγιάννη σοβαρές διπλωματικές ενέργειες να επηρεάσει τους ισχυρούς προς την κατεύθυνση της πολιτικής του πίστης. Μάλιστα η συνείδηση ακριβώς της αδυναμίας της πατρίδας για δυναμική αντιπαράθεση, τον κατευθύνει στην τακτική της ανοχής και της προσεκτικής αντιμετώπισής τους, όπως συνέβη με τα Παριζιανά (Απομν. Δ σ. 206). Το ίδιο κίνητρο έχει η τακτική του αποπροσανατολισμού των ξένων πρεσβευτών που επιδιώκει κατά την 3η Σεπτεμβρίου (Απομν. Γ σ. 136). Οι διπλωματικοί ελιγμοί του Μακρυγιάννη, λοιπόν, κινούνται από τη ρεαλιστική εκτίμηση της πραγματικότητας. Βέβαια η ψυχρούμενη του επιθέτει κι εδώ τη σφραγίδα της: το γεγονός ότι αυτοανακηρύσσεται ο πλέον φερέγγυος πατριώτης (Απομν. Δ σ. 126, 128), θέτει τις σχέσεις του με τους ξένους υπεράνω υποψίας, όπως π. χ. η φίλια που επικαλείται με αυτούς (Απομν. Δ σ. 161), ενώ οι αντίστοιχες ενέργειες των άλλων πολιτικών τελούν υπό αμφισβήτηση (Απομν. Γ σ. 126).

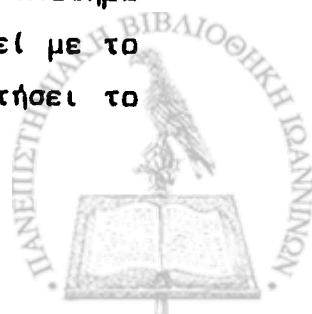
Παρά την εχθρότητα που αισθάνεται για τις επίσημες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ο Μακρυγιάννης εξυμνεί τους Φιλέλληνες επειδή εκτιμά την αγαθή τους πρόθεση να βοηθήσουν ανυστερόβουλα τον αγώνα των Ελλήνων (Απομν. Β 51) και διαχωρίζει τα αισθήματα του λαού, των φιλανθρώπων υπηκόων, όπως τους αποκαλεί, από τις αρπακτικές και άδικες προθέσεις των κυβερνήσεών τους, που υπερασπίζονται τους άτιμους και παραλυμένους (Απομν. Β σ. 52). Η ευγνωμοσύνη στους υπηκόους και η αποστροφή στις ευρωπαϊκές δυνάμεις οργανώνεται σύμφωνα με με το γενικό σχήμα, θετικό-

αρνητικό, με το οποίο ο Μακρυγιάννης προσλαμβάνει την πραγματικότητα. (Απομν. Γ σ. 114). Επιπλέον η καταξίωση των Φιλελλήνων στη συνείδησή του και η σημασία της προσφοράς τους αποδεικνύεται από τη συμμετοχή του θέματος στις εικόνες, ένα οφειλόμενο χρέος γι αυτόν. Στον πίνακα παριστάνεται η Ελλάδα να στεφανώνει τους Φιλέλληνες των οποίων τα ονόματα είναι γραμμένα σε τύμβο (Απομν. Γ σ. 109). Είναι χαρακτηριστικό ότι η προσφορά τους παρουσιάζεται ισοτίμη με εκείνη των Ελλήνων αγωνιστών αφού τις εικόνες τις αφιερώνει και στους δύο: *Στοχασμός Μακρυγιάννη προς ευκαρίστησιν των πατριωτών και των ευεργέτων μας Φιλελλήνων, Μακρυγιάννης.*

δ). Η Μεγάλη Ιδέα, «τα έξω»

Κυρίαρχη έκφραση του πολιτικού αιτήματος της ενότητας της πατρίδας αποτελεί η Μεγάλη Ιδέα, κεντρική έκφραση του ελληνικού εθνικισμού. Η ιδέα της κυριαρχίας του ελληνισμού στα ιστορικά του πλαίσια εκφράζεται πριν από την επανάσταση από λόγιους Έλληνες^{ω1} και εντάσσεται μέσα στο κλίμα εθνικής ολοκλήρωσης που χαρακτηρίζει ολόκληρο το 19ο αιώνα. Όμως με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους η ιδέα αυτή γίνεται συγκεκριμένη πολιτική διεκδίκηση. Πρόκειται για την ανάγκη να ελευθερωθούν οι υπόδουλοι Έλληνες: 100.000 από αυτούς ζούσαν στο νέο κράτος, αλλά τρεις φορές περισσότεροι παρέμεναν έξω από τα όριά του.

Αυτή η πολιτική επιδίωξη της εθνικής ενότητας στο χώρο, η σύμπτωση των ορίων έθνους και κράτους, είναι μέλημα γύρω από το οποίο συσπειρώνεται ιδεολογικά το νέο κράτος, και αποτελεί το κύριο συνειδησιακό φαινόμενο του ελληνικού έθνους. Το εγχείρημα να ενωθούν οι ελεύθεροι με τους υπόδουλους Έλληνες, εκφράστηκε με τον όρο Μεγάλη Ιδέα^{ω2}, και αποτελούσε ένα κράμα εθνικών και κοσμικών επιδιώξεων με θρησκευτικά στοιχεία που είχε ως τελική επιδίωξη την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ένα βραβείο που εξαπλώνεται πίσω από τα όρια του υπάρχοντος κράτους. Η ιδέα του εκλεκτού λαού, η οποία καλλιεργήθηκε μέσα στις συνθήκες της αποξένωσης από τη Δύση και σε σχέση με το αίσθημα ατάρκειας που ανέπτυξε αμυνόμενος ο ελληνικός κόσμος, θα ενωθεί με το κήρυγμα της Μεγάλης Ιδέας, η οποία με τον τρόπο αυτό θα αποκτήσει το ιδιόμοχο χαρακτήρα της.

Σε πολιτικό επίπεδο η Μεγάλη Ιδέα υλοποιείται με τις συνεχείς επαναστάσεις και τους απελευθερωτικούς αγώνες των Ελλήνων από το 1832 και ύστερα²². Τα σχέδια αυτά όσο δεν απομακρύνονται γεωγραφικά από τον πυρήνα της ελεύθερης Ελλάδας φαίνεται να αποτελούν μια "υλικότατη δυνατότητα"²⁴, πράγμα που εξηγεί το δυναμικό τρόπο με τον οποίο λειτούργησαν στην ελληνική κοινωνία²⁵. Τα αλυτρωτικά σχέδια, αν κι από την αρχή παρουσιάζουν έντονο συγκινησιακό φορτισμό, από τα μέσα του 19ου αιώνα παρουσιάζουν καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα.

Τα σχέδια του Μακρυγιάννη για "τα έξω" συγκεντρώνουν τα βασικά χαρακτηριστικά της εθνικής ιδεολογίας. Σκοπός τους είναι η αύξηση της πατρίδας (Απομν. Δ σ. 174), αντίληψη που συστοιχεί απόλυτα με το κυρίαρχο ιδεολογικό αίτημα της εθνικής ενότητας. Γι αυτό αποτελούν τη φυσική προέκταση του αγώνα για την ελευθερία, όπως φαίνεται από τη σύνδεσή τους με τον όρκο της Φιλικής (Απομν. Γ σ. 106).

Πόσο οργανικά είναι δεμένα τα εθνικά αλυτρωτικά σχέδια με το αίτημα της ελευθερίας φαίνεται από το χρόνο της σύλληψής τους. Η πρώτη νύξη για το πρόβλημα που έθεταν οι υπόδουλες περιοχές γίνεται το 1824, όταν χρησιμοποιεί την κατάσταση τους για να ομαδοποιήσει τους Μακεδόνες οπλαρχηγούς, *ότι ο τόπος μας εχάλασε, του κάθε ενού, κα καταζοχή ο δικός σας, οπούστε απ έξω* (Απομν. Α σ. 212)²⁶, θα πει ο αυτούς. Στην εποχή του Καποδίστρια, όταν τίθεται γενικότερα το θέμα της διεύρυνσης του συρρικνωμένου ελληνικού κράτους, τα σχέδια του Μακρυγιάννη, όπως φαίνεται από μεταγενέστερη μεταφορά, είναι ήδη ώριμα: συμβουλεύει τον αδικημένο από τον Καποδίστρια αγωνιστή να μην εκφυλιστεί σε ληστείες, αλλά να μεταβεί στην πατρίδα του, να στρατολογήσει ανθρώπους και να συσκεφθούν μυστικά για την απελευθέρωση των αλύτρωτων, όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν (Απομν. Γ σ. 106).

Αποφασιστική περίοδος για τη διαμόρφωση των αλυτρωτικών επιδιώξεων αποτελεί η Βαυαροκρατία: στην εθνική πολιτική της ενότητας της πατρίδας στο χώρο, ενοφθαλμίζεται τώρα το εσωτερικό πολιτειακό θέμα της παραχώρησης Συντάγματος: *και πασιζαμεν έξω και μέσα με τρόπον και κατηχούσαμεν τους ανθρώπους ίσως και κινηθούμεν δια τα έξω και λευτερωθούμεν κι εμείς εδώ μέσα και κάμωμεν νόμους στέρεους και διοικηθούμεν ως άνθρωποι· ότι μας κυβερνούν οι ανθρωποφάγοι με το "έτζι θέλω"· και κρίμα στα αίματα και θυσίες οπού κάμαμεν* (Απομν. Γ σ. 106-7). Το γεγονός ότι και οι δύο πολιτικές αποτελούν έκφραση του ίδιου

αιτήματος για ελευθερία - "τα έξω" σημαίνουν την εθνική απελευθέρωση, "τα μέσα" την κοινωνική αποκατάσταση - εξηγεί το συνδυασμό της εθνικής πολιτικής της ένότητας με τη δημοκρατική εσωτερική τοποθέτηση⁶⁷: Και μ αυτόν τον τρόπο όρκισα σ' ούλο το κράτος· και όλο ποτίζονταν αυτό. ... Κι αλλουνού του έλεγα πως φροντίζομεν δια τα έξω, κι αλλουνού δια τα μέσα, να γένουν νόμοι κι Εθνική Συνέλεψη. ... Τοιούτως ακολούθησα ως το 1840 (Απομν. Γ σ. 119). Η ενότητα, της οποίας επισημαίνουμε εδώ την εσωτερική λογική, αποδίδεται και λεκτικά, οι όροι "τα μέσα" και "τα έξω" αποτελούν τις δύο όψεις ενός όλου, συνθέτουν μια αέραιη μονάδα. Γι αυτό προτάσσεται η μία ή η άλλη ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες.

Η κρίση με την Τουρκία που ακολούθησε την αποτυχία να συναφθεί εμπορική συνθήκη μεταξύ των δύο χωρών⁶⁸, η σύρραξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τον Μεχμέτ Αλή, η Κρητική επανάσταση του 1841, δημιούργησαν ένα κύμα εθνικής συγκίνησης που προκάλεσε αδιάπτωτα επαναστατικά κινήματα στις αλύτρωτες περιοχές. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες ο Μακρυγιάννης θέτει σε εφαρμογή τα απελευθερωτικά του σχέδια με το κίνημα που ετοιμάζει στο Άγιο Όρος (Απομν. Γ σ. 114-5). Μετά την παταγώδη αποτυχία που δείχνει και την αφέλεια στην αντιμετώπιση του όλου θέματος, η δράση του στρέφεται στο εσωτερικό μέτωπο: η απογοήτευσή του από "τα έξω"⁶⁹ σε συνδυασμό με την αυξανόμενη εσωτερική ένταση προκαλούν ζυμώσεις που ευνοούν τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις⁷⁰. Από το 1844 και ύστερα, αφού η παραχώρηση Συντάγματος σήμαινε, τυπικά τουλάχιστον, τη διευθέτηση των εσωτερικών θεμάτων, ο Μακρυγιάννης επιστρέφει στα σχέδια για "τα έξω" (Απομν. Δ σ. 189). Εξάλλου η περιθωριοποίησή του από τον Κωλέτη και η ψυχρότητα με τους πολιτικούς Μαυροκορδάτο και Μεταξά⁷¹, καθιστούν τα αλυτρωτικά σχέδια τη μόνη δυνατότητα πολιτικής δράσης και επέμβασής του ως στρατιωτικού στην πολιτική ζωή.

Η οργανική σχέση των απελευθερωτικών προγραμμάτων του Μακρυγιάννη με την εσωτερική πολιτική⁷² αποδεικνύεται στο δεύτερο έργο του. Βκεί στους οραματισμούς για "τα έξω" που είναι εμποτισμένοι από τις ιδιοσκευτικές του ιδέες ώστε να έχουν καθαρά μεταφυσικό χαρακτήρα, συνυφάνεται το εσωτερικό πολιτειακό πρόβλημα της έκπτωσης του Όθωνα. Έτσι "τα έξω" είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο βρίσκουν τη λύση τους όλα τα προβλήματα, το εθνικό της Μεγάλης Ιδέας με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, το πολιτειακό της τιμωρίας των ιδιοτελών πολιτικών

και του Όθωνα, και τέλος το προσωπικό με την απόλυτη δικαίωσή του από το θεό.

Τον εθνικό χαρακτήρα των αλυτρωτικών σχεδίων του Μακρυγιάννη υπογραμμίζει η ελληνικότητά τους, που προσδιορίζεται από την απομάκρυνση των ξένων· επιμένει το κίνημα να γίνει λληνικόν κι όχι δια ξένους-όσο μπορούμεν να τους πάψωμεν τους ξένους (Απομν. Γ σ. 110) θα πει, επειδή πιστεύει πως η παρουσία τους συνιστά απειλή για τα εθνικά προγράμματα (Απομν. Δ σ. 174). Προϋπόθεση για την εθνική ολοκλήρωση είναι επίσης η ενότητα, την οποία επικαλείται στους όρκους του "για τα έξω" από το θεό.

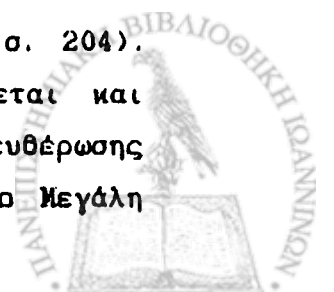
Όσον αφορά στην εκτέλεση των σχεδίων ο Μακρυγιάννης υποστηρίζει τη δυναμική επέμβαση με εξέγερση των υπόδουλων περιοχών, ακολουθεί δηλαδή την τάση της ρήξης με τους Τούρκους, σε αντίθεση με τη μετριοπαθή πολιτική που πρότασε την εσωτερική κρατική οργάνωση, την πολιτική φιλίας με την οθωμανική αυτοκρατορία, και επιφυλάσσονταν για το διαμελισμό της από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Ωστόσο η αποτυχία των ενεργειών του το 1842 περιέστειλε τον αρχικό ενθουσιασμό και ωρίμασε στη συνείδηση την ανάγκη του κατάλληλου χρόνου για την εκτέλεσή του (Απομν. Δ σ. 174). Το ρεαλισμό των αλυτρωτικών προγραμμάτων δείχνει και ο γεωγραφικός προσδιορισμός τους: οι επιδιώξεις του Μακρυγιάννη φαίνονται συγκεκριμένες, αφορούν τα εδάφη της Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Κρήτης· την ίδια αντίληψη δηλώνει και η ειρωνεία με την οποία αντιμετωπίζει το στόχο της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης (Απομν. Δ σ. 171), αν και δεν αποκλείεται η αμφισβήτηση να οφείλεται σε αντιπαράθεση των δεικνών του σχεδίων με τα όρια της εθνικής ιδέας η οποία κυρίως κεντρώνεται γύρω από την Κωνσταντινούπολη. Επίσης η σοβαρότητα των προθέσεων για "τα έξω" αποδεικνύεται στη φροντίδα για την οικονομική κάλυψη του κινήματος (Απομν. Δ σ. 202, Αρχ. σ. 439-41).

Η μελέτη των εθνικών σχεδίων του Μακρυγιάννη προσφέρεται για τη διερεύνηση του ψυχισμού του, επειδή μας επιτρέπει να σταθμίσουμε το ρόλο της φιλοδοξίας στην πολιτική του πρακτική. Το όνομα του είναι από την αρχή συνδεδεμένο με τα αλυτρωτικά σχέδια, ώστε να είναι δυνατό να του αποδοθεί η πατρότητα του εταιρικού κινήματος στην περίοδο της βασιλείας του Όθωνα. Το σημείο που προέχει είναι ο ισχυρός προσωπικός δεσμός του Μακρυγιάννη με τα συναμοτικά του σχέδια, η πίστη ότι αυτά είναι τα πατριωτικά, ενώ οι άλλες μυστικές οργανώσεις αποτελούν λάσπες εταιρειών (Απομν. Δ σ. 204). Η φερεγγυότητα είναι δική του αποκλειστικότητα, το

όνομά του χρησιμοποιείται ως εγγύηση αυθεντικού πατριωτισμού (Απομν. Δ σ. 172). Η πίστη αυτή καλλιεργεί την ανάγκη να ελέγχει ο ίδιος απόλυτα το κίνημα. Έτσι η συνεργασία με το Στέφανο Βαλιάνο πριν από το 1843 τοποθετείται στη βάση της προσχώρησης στη δική του συνωμοσία (Απομν. Δ σ. 172). Το ίδιο θα επαναληφθεί το 1848: όταν μέσα στην επαναστατική έξαρση για τη Μεγάλη Ιδέα βρῖθουν οι εταιρείες, ο Μακρυγιάννης, με τη συνείδηση ότι μόνος του δε μπορεί να κάνει τίποτα, επιδιώκει να προοεταιριοτεί τους Μαυροκορδάτο και Μεταξά. Και πάλι όμως προέχει η αποκλειστικότητα των δικών του πατριωτικών ενεργειών -σε άλλην εταιρείαν να μην έμπωμιεν αλλά νάχωμιεν την δική μας. Η έλλειψη εμπιστοσύνης σε οποιονδήποτε άλλον περιορίζει τα περιθώρια ουσιαστικής πολιτικής δράσης. Ωστόσο στην εξέλιξη αυτή επηρέασε η απομυθοποίηση των πραγματικών προθέσεων του Κωλέτη για τη Μεγάλη Ιδέα (Απομν. Δ σ. 189), καθώς και η πίστη ότι όλοι οι πολιτικοί τον εξέθεσαν σε κινδύνους (Απομν. Δ σ. 202). Η απογοήτευσή του καταλήγει στον απομονωτισμό, και ενισχύει την ανάγκη να ελέγχει απόλυτα τις συνωμοτικές ενέργειες. Με την ίδια λογική πιστεύει ότι αυτός έλκυσε τον Όθωνα στην συνωμοσία (Απομν. Δ σ. 203, βλ. και 204).

Ωστόσο δεν μπορούμε να μην συνυπολογίσουμε ότι ο συγκεντρωτισμός αυτός σαν αποτέλεσμα της υπερβολικής εμπιστοσύνης στο δικό του μόνο πατριωτισμό ενισχύεται από ιδεολογικές αρχές, όπως η ελληνικότητα. Η ελληνικότητα που είδαμε να εξασφαλίζεται με τον αποκλεισμό των ξένων από την ελληνική πολιτική, καλλιεργεί μια κλειστή πολιτική συμπεριφορά (Απομν. Γ σ. 110). Το φαινόμενο εντάσσεται στον ευρύτερο πολιτικό χώρο, όπου η ανάγκη τῆς εθνικής ενότητας στο εσωτερικό υπονομεύει το αίτημα του φιλελευθερισμού και δημιουργεί μια προΐούσα ιδεολογική μισαλλοδοξία που εκφράζεται με το σταδιακό αποκλεισμό του δικαιώματος της διαφωνίας στη νεοελληνική πολιτική ζωή²³.

Η αποκλειστικότητα που διεκδικεί ο Μακρυγιάννης εξασφαλίζεται με τη μυστικότητα που θεωρείται το κλειδί για την επιτυχία. Η μυστικότητα είναι το εσωτερικό νήμα που συνδέει όλους του όρκους του Μακρυγιάννη. Αυτός ο όρκος του 1849, υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να εμποδίσει νέα διαρροή μετά την παρασπονδία των πολιτικών αρχηγών (Απομν. Δ σ. 204). Τέλος, η προσήλωση στα δικά του αλυτρωτικά οράματα εκφράζεται και λεκτικά με την εμμονή στον όρο "τα έξω" δηλαδή τα σχέδια απελευθέρωσης Ηπείρου, Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Κρήτης σε αντίθεση με τον όρο Μεγάλη

Ιδέα που συνδέεται με το όραμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (Απομν. Δ σ. 171). Όμως η αντίθεση είναι βαθύτερη γιατί όταν και τα δικά του σχέδια για "τα έξω" προσλάβουν την ασάφεια των γεωγραφικών σημείων της Μεγάλης Ιδέας και ταυτισθούν στο περιεχόμενο καθώς και αυτά κεντρώνονται στην Κωνσταντινούπολη, ο Μακρυγιάννης δε θα πολιτογραφήσει τον επίσημο όρο της εθνικής ιδεολογίας, αλλά θα εμμείνει στο δικό του λεκτικό τύπο σαν έκφραση της προσωπικής άποψης στο πεδίο των εθνικών διεκδικήσεων. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι "τα έξω" αποδεικνύουν την πατρότητα του κινήματος που διεκδικεί, ενώ η Μεγάλη Ιδέα αντιμετωπίζεται ειρωνικά και με επιφύλαξη καθώς προσγράφεται στον κύριο πολιτικό του αντίπαλο, τον Κωλέτη.

Τα σχέδια για "τα έξω" εκτός από τη ρεαλιστική τους πλευρά έχουν και τη μεταφυσική τους όψη που συνίσταται στη σύνδεσή τους με το θεό. Ο θεός βρίσκεται στην κορυφή όλων των εξελίξεων⁹⁴, είναι ο αρχηγός του κινήματος στα Απομνημονεύματα και στα Οράματα, ο παραστάτης του Μακρυγιάννη στα πατριωτικά του σχέδια: λέγω εις τους αναγνώστες την μεγάλη χάρη του θεού· τόσα χρόνια κατηχούσα το κράτος όλο και προδότης δεν εφάνη ούτε πλούσιος, ούτε φτωχός (Απομν. Γ σ. 126). Στους όρκους του 1848 και 1849 η θρησκευτικότητα φαίνεται να έχει απορροφήσει τη ρεαλιστική διάσταση των εθνικών επιδιώξεων, η ανάκτηση της πατρικής γης έχει σκοπό τη δόξα του θεού. Ωστόσο η εξέλιξη αυτή δε σημειώνει μια προσωπική απόκλιση του Μακρυγιάννη, αλλά χαρακτηρίζει όλο το κοινωνικό σώμα. Όπως είπαμε ο θεός κατέχει την πρώτη θέση στην εθνική ιδεολογία. Ακόμα και οι προσδευτικές δυνάμεις δεν αμφισβητούν τη θρησκεία σαν κεντρικό ιδεολογικό άξονα του νέου ελληνισμού και αυτή είναι ένα βασικό στοιχείο εθνικής ταυτότητας. Στη δεκαετία 1840-50 τα αλυτρωτικά σχέδια αποκτούν έντονο μυστικιστικό χαρακτήρα και μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα εθνικά σχέδια του Μακρυγιάννη σε μεγάλο βαθμό αποτελούν αντανάκλαση της ιδεολογικής ζύμωσης της ελληνικής κοινωνίας.

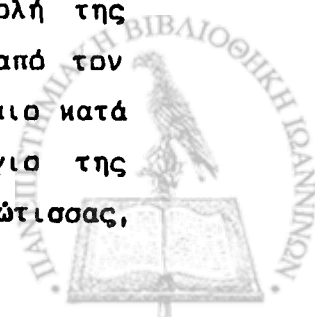
Στα Οράματα και θάματα οι αναφορές του Μακρυγιάννη "στα έξω" εμφανίζονται στο δεύτερο μέρος του έργου στο οποίο εξιστορεί τα γεγονότα από 22 Ιουνίου 1845 μέχρι 1850 και το οποίο αντέγραψε και αυτό το 1851 από θαμμένες σημειώσεις που είχαν σαπίσει⁹⁵. Πρόκειται για οράματα με θρησκευτικό περιεχόμενο και μορφή, των οποίων η σχέση με την πραγματικότητα περιορίζεται σε εξωτερικά μόνο σημεία. Έτσι το κίνημα συνδέεται με την Κωνσταντινούπολη όχι με την πολιτική σημασία του

κέντρου της υπό αghασούσταση Ελληνικής Αυτοκρατορίας της Ανατολής, αλλά σε σχέση με την Αγία Σοφία, το συμβολικό κέντρο της Ορθοδοξίας: να μας αξιώσει να τον προσκυνήσωμεν και να τον δοξάσωμεν με καθαρά ψυχή ως ορθόδοξοι χριστιανοί κατά την σταύρωσιν του σταυρού του σταυραγμένου και λαμπρού και αναστεμμένου μέσα εις την εκκλησίαν του εις την αγίαν Σοφίαν (Ορ. σ. 159). Η Ορθοδοξία ελαύνει στην Ανατολή, η ιδέα αυτή εδραιώνει την εθνική αυτοπεποίθηση, ενώ ο προφητισμός που επανεμφανίζεται περί τα μέσα του αιώνα, γίνεται ένας γόνιμος τρόπος για την ενίσχυση, την προώθηση του εθνικού θέματος.

Σε άλλες δύο περιπτώσεις διαφαίνεται κάποια μεγαλύτερη αντιστοιχία με την πραγματικότητα όπως είναι το όραμα της εξόδου του στρατού στη Θεσσαλία -στα Απομνημονεύματα τα σχέδια του Μακρυγιάνη για "τα έξω", συνδέονταν με συγκεκριμένη δράση στα όμορα εδάφη Θεσσαλίας και Μακεδονίας-· ωστόσο στοιχεία όπως τα κεκρυμμένα κορμιά (σ. 134) και ο θησαυρός κεκρυμμένων σφιδάτων (σ. 206) φανερώνουν τους εξωλογικούς τρόπους σύλληψης του θέματος, μειώνουν στο ελάχιστο το ρεαλισμό της πολιτικής αντίληψης.

Αρχηγός του κινήματος είναι πάντα ο θεός, το κέντρο εξουσίας που αποφασίζει την εκτέλεση και το χρόνο έναρξης του κινήματος (Ορ. σ. 134, 157, 159). Η ίδια ακριβώς αντίληψη υπάρχει στα Απομνημονεύματα (Απομν. Δ σ. 172) όπου ο θεός ορίζεται και βασιλιάς του τρανού βασιλείου που θα τους δώσει (Απομν. Δ σ. 169). Οι χριστιανικές δυνάμεις ανακαλούνται μόνο την ώρα της δράσης και η παρουσία τους είναι στατική γιατί καλύπτονται από εμπροσθοφυλακή αγίων που είναι και οι κύριοι φορείς της δράσης (Ορ. σ. 201).

Και στα Οράματα το σχέδιο για "τα έξω" συνδυάζει οργανικά την εσωτερική πολιτική αλλαγή με το εθνικό αλυτρωτικό πρόγραμμα, όπως το είχε συλλάβει ο Μακρυγιάννης στο τέλος της δεκαετίας του 1830. Η διαφορά είναι ότι τώρα κυριαρχούν τα θρησκευτικά σύμβολα: η θεοτόκος με τη στερέωση του σταυρού στα τείχη της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη και της Παναγίας της Πλακιώτισσας στην Αθήνα δένει τους δύο στόχους και συμβολίζει τη γενική, μέσα στο κράτος κι έξω από αυτό επιβολή της Ορθοδοξίας. Η σημαία-λάβαρα κατά των Τούρκων που στερεώνεται από τον Άγιο Γεώργιο στα τείχη της Αγίας Σοφίας και η άλλη σημαία-τρόπαιο κατά των ιδιοτελών που στερεώνεται από το δεύτερο πολεμιστή άγιο της Ορθοδοξίας τον Άγιο Δημήτριο στα τείχη της Παναγίας της Πλακιώτισσας,

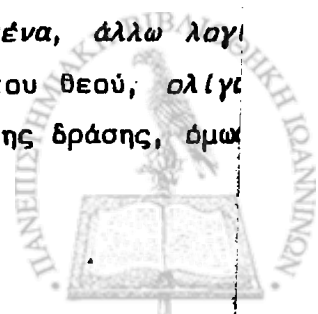
συμβολίζουν την ολοκληρωτική νίκη και επιβολή της Ορθοδοξίας κατά των εσωτερικών και εξωτερικών εχθρών πατρίδας και θρησκείας (σ. 158).

Η αορισία του συμβολικού οραματισμού αίρεται στην επόμενη ενόραση με το ίδιο θέμα: οι θεϊκές μορφές τώρα συνδέονται με συγκεκριμένη δράση. Η Θεοτόκος με το σταυρό και οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος με τις σημαίες μπαίνουν μπροστά από τους πολλά ολίγους ασπροφορεμένους και συγκρούονται με πλήθος κοκκινοφορεμένων και τότε ο χείμαρρος των εχθρών κατασυντρίβεται (Ορ. σ. 201).

Εντός από τη χρονική απόσταση ανάμεσα στους δύο αυτούς οραματισμούς - το πρώτο γράφεται το 1851 αλλά ανήκει στα γεγονότα της περιόδου 1845-1850 χωρίς να υπάρχει δυνατότητα ακριβέστερου προσδιορισμού (σ. 157-8), ενώ το δεύτερο χρονολογείται με ακρίβεια στα μέσα Μαρτίου 1852²⁶ - που συνιστά μια εξήγηση για τη μετάβαση από το συμβολικό και αφηρημένο χαρακτήρα του πρώτου οράματος, στην περισσότερο συγκεκριμένη μορφή του δεύτερου, είναι κυρίως η επιδείνωση της προσωπικής κατάστασης του Μακρυγιάννη που επηρεάζει αποφασιστικά τις ψυχικές διεργασίες ώστε να οδηγηθεί στη λύση του οράματος, στην έξοδο από την κρίση. Μπορούμε δηλαδή να θεωρήσουμε ότι η τελική πολύσημη σύγκρουση που οραματίζεται ο Μακρυγιάννης στα πλαίσια της Μεγάλης Ιδέας αποτελεί προέκταση στις έσοχτες συνέπειες, της αντιπαράθεσής του με το καθεστώς²⁷. Το προσωπικό δράμα επισπεύδει τις εξελίξεις καθώς εμβολιάζεται στο μύθο της Μεγάλης Ιδέας που δίνει τελικά τη λύση αλυσιδωτά σε όλα τα επίπεδα, εθνικό (εσωτερικό-εξωτερικό), και προσωπικό.

Όλο το όραμα για "τα έξω" επανέρχεται στις τελευταίες σελίδες των Οραμάτων και οργανώνεται σε δύο φάσεις. Και στις δύο αναπτύσσονται τα ίδια θέματα, Μεγάλη Ιδέα, Όθωνας, προσωπική αποθέωση. Στην πρώτη φάση το όραμα συγκεντρώνει την κυρίως δράση, τα γεγονότα δίνονται πυκνά και με σύμβολα που τα καθιστούν αόριστα. Το ίδιο θέμα επαναλαμβάνεται αμέσω μετά με τη διαφορά ότι τα μέρη που το αποτελούν γενικεύονται και κυρίω δίνεται οριστικά η λύση τους.

Στην πρώτη φάση υπάρχει το όραμα της σύρραξης για "τα έξω". Σε συμβολική παρουσία των τούρκικων δυνάμεων, γράμματα τούρκικα με το τουρά τους κι άρχισαν πλήθος στρατεύματα κοκκινοφορεμένα, άλλω λογιφορέματα (Ορ. σ. 201), αντιπαράτιθενται οι ειλεκτοί του θεού, ολίγοι άνθρωποι ασπροφορεμένοι και άλλοι πολλά ολίγοι. Φορείς της δράσης, όμως

είναι η θεοτόκος με το λαμπρό σταυρό και οι άγιοι με τις λαμπρές σημαίες που παίρνουν μπροστά από το πλήθος του εχθρού που συντρίβεται.

Το ίδιο θέμα επανέρχεται αμέσως μετά περισσότερο ανεπτυγμένο, με την επιστράτευση όλων των θεϊκών δυνάμεων, του λαού και του Μακρυγιάννη: *ο αφέντης μας και όλη η βασιλεία του και ο λαός όλος και εγώ κινήθηκαμεν δια έξω* (Ορ. σ. 204). Τα τουρκικά στρατεύματα γίνονται *στρατέματα των Εθνών*, διευρύνεται δηλαδή το μέτωπο και η αντιπαράθεση προσλαμβάνει περισσότερο θρησκευτικό, παρά εθνικό χαρακτήρα. Το όραμα της νίκης γίνεται με σύμβολα, ο στύλος που κατεβαίνει από τον ουρανό και παύει τον καπνό, ο λαμπρός σταυρός που κολλά πάνω από το φεγγάρι και τον τουρά, εθνικά τουρκικά σύμβολα, και τα σβήνει (Ορ. σ. 204).

Το δεύτερο σημείο του Οράματος αφορά τον Όθωνα. Στην πρώτη φάση γίνεται η καταγγελία του βασιλιά, η συντριβή του (σ. 201), το πέρασμά του στο παλάτι (σ. 202) και η τιμωρία στην κόλαση (σ. 202). Το θέμα τοποθετείται χρονικά από το Μακρυγιάννη πριν από τη σύγκρουση χριστιανικών και τουρκικών δυνάμεων: *Πριν αυτό, βγαίνει ο βασιλέας μας Όθων καβαλάρης, και άλλοι μαζί του, και γένεται σωρός με τ'άλογό του· τον πλάκωσεν από κάτω τ'άλογον κι έμεινε ξερός και αυτός και αυτό* (Ορ. σ. 101). Το θέμα κλείνει στην επανάληψη του οράματος με τον ενταφιασμό του νεκρού βασιλιά, τότε πέρασαν και τον Όθων βασιλέα με παράταξην και τον πήγαν εις τον τάφον (σ. 204).

Η πτώση του Όθωνα και η τιμωρία του στην κόλαση είναι οργανικά δεμένη με τη δική του αναγόρευση σε εκλεκτό του θεού: *Τότε, αφού έπεσε από τ'άλογον, κάτω, εγώ δεν ένιωθα τι είναι και πώς, και θάμπωσε και ο νους μου· τότε ένα πλήθος ανθρώπων τον σήκωσαν και παρουσιάστη το παλάτι και τον πήγαν μέσα· έπιασαν άλλοι να σηκώσουνε τ'άλογον, το σήκωσαν κι έπεφτε κάτω και τεντώθη· άσπρο άλογο ήταν· τότε έφυγε και εκείνος με το ευαγγέλιον. Ύστερα άρχισαν ευτύς κάτι λαμπροφόροι και με πήραν από το στρώμα μου, καθώς ήμουν, ... με κόλλησε εις τους ουρανούς, ... εμέναν έβαλε και εκεί εις τα δεξιά του, ανάμεσα τον Χριστόν, και η γυναίκα μου εις τ'αριστερόν του αφέντη μας* (Ορ. σ. 202). Η καταδίκη του Όθωνα από το ανώτατο κριτήριο (σ. 202), και η τιμωρία των κολάκων, αντιστοιχεί στη δική του αποθέωση με τα συμβολικά δώρα που δέχεται από το θεό, το Χριστό, την Παναγία και τους αγίους (σ. 203).

Στο ίδιο θέμα της χρίσης του με συμβολικά δώρα επανέρχεται στην επανάληψη του Οράματος και αντιδιαστέλλεται με τη συντριβή του Όθωνα.

Αφού κλείσουν τα δύο άλλα θέματα, Μεγάλη Ιδέα και Όθωνας, ο Μακρυγιάννης επιμένει στη δική του αποθέωση: στέφεται εκλεκτός της βασιλείας του θεού και γίνεται αρχηγός και το σύμβολο του γένους: *Είς του Κωνσταντίνου το σπίτι είναι η κατοικία σου και των απογόνων σου, όχι αλλού* (σ. 206).

Το όλο θέμα της αποθέωσης και αγιοποίησης του Μακρυγιάννη και της στέφης του ως ισοτίμου με το Χριστό αναπτύσσεται αμυβώς πάνω στο πρότυπο της αφήγησης του γέροντα, ένα πραγματικό, όπως φαίνεται, πρόσωπο που τον επισκέφθηκε το 1849 (Ορ. σ. 147-8). Αλλά το θέμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εξέλιξη της πολιτικής στάσης του Μακρυγιάννη. Παρατηρούμε δηλαδή ότι οι αντιστοιχίες είναι πρόδηλες: ο γέροντας ονομάζεται κι αυτός Γιάννης. Σύμφωνα με το όνειρο που αφηγείται στο Μακρυγιάννη ο θεός τον χειροτόνησε "επίτροπο" της βασιλείας του την ημέρα του αγίου Κωνσταντίνου το 1844 στην Αγία Σοφία (Ορ. σ. 149). Αντίστοιχα ο Μακρυγιάννης στο δικό του όνειρο κατέλαβε το θρόνο του Χριστού και χρίστηκε από το θεό δεσπότης· αμέσως μετά ο θεός επαναλαμβάνει ότι τόν διορίζει επίτροπο (Ορ. σ. 206). Η εντολή του θεού στο γέροντα να μετατρέψει τα τζαμιά σε εκκλησίες (Ορ. σ. 149-50) επαναλαμβάνεται τώρα στον Μακρυγιάννη, αλλά περισσότερο ανεπτυγμένη: ο θεός του παραγγέλλει να χτίσει εννέα εκκλησίες με ειδική αναφορά στην κάθε μία (σ. 206-7). Τέλος, το θέμα της ενθρόνισης του γέροντα συνδυάζεται με την έκπτωση του Σουλτάνου και του δικού τους βασιλιά· και οι δύο αυτοί πηγαίνουν εις το πύρι το εξώτερον (σ. 149). Αντίστοιχα η άνοδος του Μακρυγιάννη είναι δεμένη με την πτώση και την καταδίκη του Όθωνα αλλά και του Σουλτάνου, όπως συνάγεται από τον θρήμβο των χριστιανικών δυνάμεων επί των τουρκικών. Η διήγηση του καλόγερου, η οποία κινείται επίσης ανάμεσα στη πραγματικότητα και το όνειρο, περιέχει τα δύο βασικά στοιχεία γύρω από τα οποία οργανώνεται ο μύθος του Μακρυγιάννη για τη Μεγάλη Ιδέα, την απειλή δηλαδή της Ορθοδοξίας από τα βρόμικα έθνη στα οποία περιλαμβάνεται και η σμόθρησκη Ρωσία (Ορ. σ. 150), και την πτώση του Σουλτάνου μαζί με εκείνη του Όθωνα, του οποίου η ταυτότητα υπονοείται, θέμα με το οποίο συνδέεται η δική του δικαίωση. Η σημασία της συνάντησης αυτής για την εξέλιξη της συμπεριφοράς του Μακρυγιάννη μαρτυρείται από τη γυναίκα του, η οποία θεωρεί ότι αυτή έδωσε την τελική ώθηση στην εξωλογική κατάσταση του συζύγου της (Δίκη σ. 365, πβ. 248)⁹⁰.

Ωστόσο το όλο θέμα της στέψης απαντά σε μια προηγούμενη περίπτωση με γενική μορφή αλλά με σαφείς αναφορές στο πρόσωπό του (Ορ. σ. 144). Ο Μακρυγιάννης οραματίζεται την τιμωρία στην κόλαση των μοιχών, του Κωλέτη, των βασιλέων (Ορ. σ. 142-3). Βλέπει τη χειροτονία του άρρωστου παιδιού του, το οποίο είχε τάξει στο θεό. Κυρίως, όμως, βλέπει πάλι την ευλογία από το θεό ενός γέροντα τον οποίο αναγορεύει σε πρόεδρο της επιτροπής της βασιλείας του. Το όνειρο κλείνει με το θεό να λέγει στον Μακρυγιάννη πόσο ευνοημένος είναι που είδε τον επίτροπό του, και ότι όποτε έρθει η διορισμένη ώρα, όλα θα τ' απολάψετε και την μεγάλη κορδona (Ορ. σ. 144). Ο Μακρυγιάννης θα συνδέσει τη γεροντική μορφή αυτού του ονείρου με το συγκεκριμένο μοναχό που τον επισκέφθηκε το 1849: Δεν έχω την θύμηση καλά αν ήταν αυτός ο ίδιος εις την παντοδυναμίαν του, τότε εις το κριτήριο του, όπου τον είχε εις το δεξόν του εις την Αγίαν Σοφίαν - δεν μόρχεται εις την θύμησην (Ορ. σ. 152).

Η σταδιακή εξέλιξη και ανάπτυξη του θέματος δείχνει πως η ιδέα της ανάδειξης του σε εκλεκτό του θεού και βασιλέα ελάνθανε στη συνείδησή του, ότι ο Μακρυγιάννης κατατρώχεται από την ανάγκη της δικαίωσής του. Τα διαδοχικά στάδια του οράματος της ενθρόνισης ενός άγνωστου γέροντα, που γίνεται ύστερα ο συγκεκριμένος γέροντας που τον επισκέφθηκε και η ταύτιση του ίδιου με το αναγορευόμενο πρόσωπο, διαγράφουν την αναζήτηση της απόλυτης δικαίωσης που τον διακατέχει και την άκρατη φιλοδοξία που φθάνει σε απόλυτες αναζητήσεις.

Στο σημείο αυτό μπορεί να εκτιμηθεί η συμβολή των Οραμάτων στη μελέτη της προσωπικότητας του Μακρυγιάννη. Οι οραματισμοί αποκαλύπτουν τη φιλοδοξία του η οποία ερμηνεύει συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά, αποδεικνύουν δηλαδή ότι το δικαιοκίνητο υποκινείται σε ένα μέρος από την ανάγκη της προβολής του, ανάγκη που κορυφώνεται με το όραμα της χρίσης του από το θεό στη θέση του Όθωνα. Επίσης αποδεικνύεται ότι ανάμεσα στο φανταστικό και το πραγματικό δεν υπάρχει απόσταση: η εμπιστοσύνη στα διηγήματα Στεφανίδη του οράματος για τη συντριβή του Όθωνα, στην οποία κυρίως στηρίχτηκε η καταγγελία για τη συνωμοσία κατά των βασιλέων, αποδεικνύεται τώρα ότι ήταν όνειρο το οποίο ο Μακρυγιάννης θεωρούσε πραγματικό γεγονός.

Οι πολιτικές αντιλήψεις που εξετάστηκαν στο κεφάλαιο αυτό αποτελούν εκφράσεις της εθνικής πολιτικής του Μακρυγιάννη, γιατί όλες διέπονται

από την κεντρική αρχή της ενότητας της πατρίδας. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα της χώρας την εποχή αυτή είναι η εθνική ενότητα, η συγχώνευση των διιστάμενων στοιχείων σε ένα ενοποιημένο έθνος-κράτος, οι πολιτικές αντιλήψεις του Μακρυγιάννη δηλώνουν την ωριμότητα και την ευαισθησία της πολιτικής του συνείδησης. Η παραδοσιακή προέλευση των πολιτικών του ιδεών αναγνωρίζεται εύκολα· ο Μακρυγιάννης εκτιμά την πολιτική λειτουργία με ηθικά και συναισθηματικά κριτήρια, όπως αυτό της τιμής. Αυτό δηλώνει άλλωστε ο γενικός χαρακτήρας των θεμάτων που τον απασχολούν, και η αδυναμία του αντίστοιχα, να διαμορφώσει ως αντιπολίτευση ειδικά προγράμματα δημόσιας πολιτικής· χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, είναι το θέμα της Γερουσίας, για το οποίο ο Μακρυγιάννης ομολογεί την άγνοιά του (Απομν. Δ σ. 158). Όμως η κατάσταση αυτή είναι μάλλον φυσική, ο Μακρυγιάννης με περιορισμένη μόρφωση και χωρίς εξοικείωση με τα θέματα και τις διαδικασίες που απαιτούσε η διοίκηση κράτους δυτικού τύπου, δεν ήταν σε θέση να έχει συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους, ούτε να εκπονήσει προγράμματα σε ειδικότερα θέματα. Ουσιαστικά ανίσχυρος χωρίς στρατηγική απέναντι σε ανθρώπους που ήξεραν τί ήθελαν, όπως ήταν ο Μαυροκορδάτος και ο Κωλέτης, δεν μπορούσε να σκεφθεί τίποτα καλύτερο από τη συνωμοτική δράση, την προσφυγή στα όπλα ή την απλή άρνηση²⁹. Ωστόσο το πιο σημαντικό είναι ότι μπροστά στη νέα πολιτική κατάσταση που έτεινε να επιβληθεί στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία ο Μακρυγιάννης είχε άποψη, την οποία μάλιστα διεκδικούσε μαχητικά, και ασκούσε ρεαλιστική κριτική (Αρχ. σ. 364).

ΣΗΜΒΙΩΣΕΙΣ

1. Οι γενικές αυτές αρχές του πατριωτισμού επανέρχονται στις νουθεσίες και τα κηρύγματα του Μακρυγιάννη: *Παρήγγειλε δε αυστηρώς εις όλους το να ξεσχίσωσιν ανηλεώς εκείνον, όστις ήθελε τολμήση να εκφράση λόγον εναντίον της Ορθόδοξου πίστεώς μας, εναντίον της Πατρίδος, εναντίον του Συνταγματικού Βασιλέως μας, εναντίον της αμόνοιας και ευταξίας* (Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 353). βλ. και αυτ. σ. 352: *Ο δε Μακρυγιάννης εξηκολούθησε νουθετών και συσταίνων εις άπαντας την χρεωτουμένην προς τον Ύψιστον Θεόν δόξαν, την προς την Ορθόδοξον ημών πίστην ευλάβειαν, την προς τον Συνταγματικόν Βασιλέα μας αγάπην, την γενικήν αμόνοιαν...* στα Απομνημονεύματα θα πει: *...ο πατριωτισμός τους όμως ολωνών δεν χάνεται, αλλά με σέβας λέγουν Θεόν, Πατρίδα και Βασιλέα* (Αρχ. σ. 293). Βλ. και Ορ. σ. 185, Αρχ. σ. 435, κ.α.

2. Ο Βλαχογιάννης θα χαρακτηρίσει ως εξής τον πατριωτισμό του Μακρυγιάννη: *"Ήγάπα να παρέχη τας πατριωτικές αυτού συμβουλές μετά θέρμης και θάρρους, όπερ ηρύετο εκ του συναισθήματος ότι αυτός μεταξύ πάντων των πρωτεργατών της επαναστάσεως υπήρχε μάλιστα ο εκπροσωπών την εθνικήν συνείδησιν και το εθνικό συμφέρον το δια της επαναστάσεως επιδιωχθέν"* (Απομν. (Εισαγωγή) σ. 48). Βλ. και Αρχ. σ. 398, 372-3, κ.α.

3. *Όταν ιδώ πράματα πατριωτικά και φρόνιμα είμαι μαζί σας, ειδέ δεν είμαι* (Απομν. Δ σ. 198). Πβ. και Απομν. Δ σ. 192: *Συντροφιά δεν θέλω αν δεν ιδώ να κυβερνάγη η αρετή κι ο πατριωτισμός.*

4. Ο όρος απαντά 58 φορές στα Απομνημονεύματα, βλ. Λεξιλόγιο Κυριαζίδη-Καζάζη, τ. δεύτερος, σ. 262. το επίρρημα πατριωτικώς απαντά 22 φορές (αυτ., τ. τρίτος σ. 1045), το ουσιαστικό πατριώτης 144 φορές (αυτ., τ. δεύτερος σ. 261-62), το ουσιαστικό πατρίδα 606 φορές, ό. π., σ. 261..

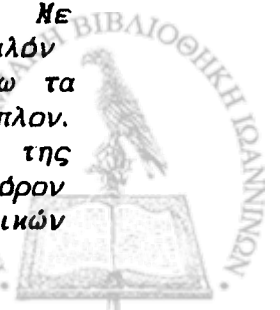
5. Αρχελον (τ. πρώτος) σ. ας'. Πβ. Απομν. Γ σ. 71: *εσύ με την φημερίδα σου τους θυμιάτιζες όλους αυτούς κι εγώ γύριζα ντουφέκι και τους πολέμαγα όταν πήγαιναν αναντίον της πατρίδος.*

6. Γ. Πετρήσ, Μακρυγιάννης σ. 58. Βλ. επίσης την υπογραφή "πατριώτης Μακρυγιάννης" στα έγγραφα που είναι καταχωρισμένα στο Αρχελο καθώς και το χαρακτηρισμό του "πατριώτης Ρουμελιώτης" στα Απομνημονεύματα (Γ σ. 95).

7. Κ. Θ. Δημαράς, Μεσελληνικός Διαφωτισμός σ. 92.

8. Βλ. και Απομν. Α σ. 277, 208, 234, 236, 295, κ.α. Ο πατριωτισμός αυτός του Μακρυγιάννη είναι μια πραγματικότητα από τη στιγμή που μαρτυρείται από τρίτους (Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 406, 407). Έτσι η Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος, σε έγγραφό της στον Μακρυγιάννη αναφέρει: *"ο πατριωτισμός, όστις ωδήγησε πάντοτε τας πράξεις σου, είναι βεβαία η Κυβέρνησις ότι θέλει σε υπαγορεύσει σήμερα παρ άλλοτε ποτέ προθυμίαν και ζήλον"* (Αρχελον (αυτ.) σ. 195). Η κρίση αυτή ωστόσο μπορεί να θεωρηθεί σχετική αφού εντάσσεται σε μία πολιτική που χρησιμοποιεί τον πατριωτισμό για να κολακέψει και να προσελκύσει τους σπλαρχηγούς -ο όρος "πατριωτισμός" στα έγγραφα της Διοικήσεως αποτελεί κοινό τόπο. Εντός όμως από αυτές τις πολιτικές σκοπιμότητες ο πατριωτισμός του Μακρυγιάννη επικυρώνεται από τη λαϊκή αποδοχή όπως αυτή εκδηλώνεται το 1843 (Απομν. Δ σ. 141-3) και το 1863 με το θάνατό του. Βλ. Αρχελον (τ. δεύτερος) σ. 559.

9. Αρχελον (τόμ. δεύτερος), Σχέδιον Αυτοβιογραφίας σ. 477: *Με προσκαλεί η Διοίκησις εις το να καταταχθώ εις το τακτικόν δια το καλόν παράδειγμα και εγώ, προθυμότητος εις την φωνήν της πατρίδος, αφήνω τα αξιώματα είχον λάβη δια του αίματός μου και λαμβάνω το λογχοφόρον όπλον. Πβ. και Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 51: *ιδού εγώ σήμερα με την ευχήν της πατρίδος, λαμβάνω εις το ακόμα αδύνατον από την πληγήν χέρι το λογχοφόρον τουφέκι και συνγκατάτταμαι χαρούμενος εις την σειράν των τακτικών**

τουφέκι και συγκατάττομαι χαρούμενος εις την σειράν των τακτικών στρατευμάτων του Έθνους· γνωρίζετε ότι δεν με παρακίνησε εις τούτο ούτε τιμή, ούτε κέρδος καμμία ελπίς, επειδή εγώ αφήνω μάλιστα τον ανώτατον βαθμόν της στρατηγίας με τον οποίον μ' ετίμησεν η πατρίς δια τας εκδουλεύσεις μου· αλλ ούτε εις κέρδος απέβλεψα ποτέ δουλεύοντας την πατρίδα.

10. Απομν. Γ' σ. 63: Πήραν την ευκαρλοτισιν από μένα· κι επαινούν τον πατριωτισμόν μου· και είμαι όλως διόλου ο πιστός της πατρίδος και βασιλέως. Και μ' ονόμασαν τάσι φαρφουρένιον αμόλυντον, ότι τους άλλους πολλούς οπλαρχηγούς καθεμερινώς έρχονταν οι κάτοικοι και παρουσιάζονταν εις τον βασιλέα κι αντιβασιλεία και δίναν αναφορές αναντίον τους οπού τους είχαν γιμνώσει. Βλ. και διαμαρτυρία του Μακρυγιάννη το 1845: ... τολμώ να είπω ότι απαρχής μέχρι σήμερον υπηρέτησα και υπηρετώ την αναξιοπαθούσαν ήδη πατρίδα με πίστιν, αφοσίωσιν και θυσίας παντοδαπής χωρίς ποτέ να καταδεχτώ να αμαυρώσω τον χαρακτήρα μου ούτε εν καιρώ πολέμου, ούτε κατά την Σεπτεμβριανήν μεταβολήν, αλλ ούτε και κατά την 4 Αυγούστου. Μάρτυρες τούτου το Έθνος ολόκληρον, τα αρχεία του Κράτους τα οποία δεν αναφέρουσι ποτέ επί κακού το όνομά μου, υμείς τέλος πάντων οι κατοικούντες την Ηρωτεύουσαν ... (Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 414, βλ. επίσης σ. 410). Βλ. και Απομν. Επ. σ. 213..

11. Βλ. Απομν. Γ' σ. 122: Κάθε ευαίσθητος πατριώτης έπρεπε να προσέχη, ότι ο χαμός αυτηνού θα ήταν και χαμός της πατρίδος. Ηρώτον λέγω εις τους αγωνιστάς κάθε τάξεως, οπού μου λένε πως δυστυχούν, ότι η δυστυχία τους είναι και αυτωνών και όλης της πατρίδος (Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 295). πβ. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 352, Απομν. Γ' 147, Δ' σ. 167, 192. Ο Βλαχογιάννης παρατηρεί σχετικά οι αγωνιστές "απετέλουν την μεγίστην εν τη πολιτεία μερίδα λόγω πολιτικής και υλικής ισχύος, και λόγω αριθμού έτι, έχοντες δε και εκ των παρελθουσών υπηρεσιών μέγιστα και ιερά δικαιώματα, ηξίουν δικαίως πρώτον μεν να μην καταφρονώνται και παραβλέπωνται αδικούμενοι, δεύτερον δε να καθιστώσι την εαυτών γνώμην σεβαστήν εν τοις γενικοίς πράγμασι της πατρίδος" (Απομν. (Εισαγωγή) σ. 37).

12. Γ'. Πετρή, Μακρυγιάννης σ. 59.

13. Βλ. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 371: Δι όλα αυτά επαναλαμβάνω και τώρα να σας είπω ότι πάντοτε ωμίλησα εις την συνέλευσιν μας, δηλ. όλοι όσοι ερρόφησαν και ροφούν τα αίματά μας, τοις αγώνας και θυσίας μας, και έφεραν εις κίνδυνον πατρίδα και Βασιλέα να τραβηχθούν από τας θέσεις δια να ησυχάση και η πατρίς και ο Βασιλείς μας - επομένως να γίνη ψήφισμα ώστε όλη η εθνική γη να διαμοιρασθή ανεξαιρέτως εις όλους τους αγωνισθέντας στρατιωτικούς και πολιτικούς, να συστηθή προς τούτοις και μία επιτροπή δια να δικαιώση τους παλαιούς αγωνιστάς οι οποιοί μένουσιν εισέτι αδικημένοι και δυστυχούν εξ αιτίας των τοιούτων, και περιφέρονται εις τους δρόμους γιμνοί, ανυπόδητοι, πεινασμένοι και ταλαιπωρημένοι, ενώ ούτοι έχυσαν το αίμα των δια την ελευθερίαν της πατρίδος μας.

14. Έκφραση της γενικότερης απογοήτευσής του αποτελεί η οδυνηρή σύγκριση με το παρελθόν, η αποδοκιμασία του για όλο το απελευθερωτικό οικοδόμημα που τον στρέφει στο παρελθόν: Διατί να χύσωμεν το λοιπόν τόσο αίμα; Διατί να τουρνεύσουν τόσοι Χριστιανοί; Κάλλιο να καθόμαστε μ' εκείνον τον βασιλέα οπούχαμεν -και είχαμεν και την τιμή μας και βαστούσαμεν και την θρησκεία μας, κι όχι τοιούτως οπού καταντήσαμεν (Απομν. Δ' σ. 169).

15. Ο Μακρυγιάννης κατηγορήθηκε: α) ότι κατά τη συνταγματική επανάσταση εξαγοράστηκε με 25.000 δρχ. κι άλλα πολύτιμα αντικείμενα (Αρχ. σ. 380). β). ότι ο Έρκος της ιεράς ταύτης και αδελφικής των Ελλήνων ενώσεως, ήτις σκοπόν είχε την σωτηρίαν Πατρίδος και Θρόνου (καθώς η Τρίτη Σεπτεμβρίου απέδειξεν), ήτο τάχα αντεθνικός, ήτο κατά του σεβαστού βασιλέως

μας, Αρχ. σ. 380, βλ. και Απομν. Δ σ. 170-71). γ). Καρύφωση της εναντίον του καταδρομής θεωρεί την δολοφονική απόπειρα που έγινε τον Ιούνιο του 1845 (Απομν. Δ σ. 188-9), αιτία της οποίας ήταν η δημοσίευση από τον (δίο όρκου που στρέφονταν κατά του Συντάγματος. Με το δημοσίευμα αυτό ο Μακρυγιάννης κατήγγειλε πολιτικές ενέργειες εναντίον των συνταγματικών, οι οποίες υποψιάζονταν πως θα εκδηλώνονταν την ημέρα της 25ης Μαρτίου (Αρχ. σ. 415). Για την πολιτική αυτή ενέργεια ο Κωλέτης τον επέπληξε αυστηρά (Απομν. Δ. σ. 183-4), και επιδίωξε να αποδώσει ο αυτόν την εν λόγω συνωμοσία (Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 426 σημ.1).

16. Βλ. Απομν. Δ σ. 186-7.

* 17. Βλ. Απομν. Δ σ. 203 και πάλι είμαι, καθώς ήμουν, χωρίς την βασιλική εύνοια.

18. Πβ. και τον προηγούμενο όρκο του 1848: Απομν. Παρ. σ. 236. Βλ. επίσης τον όρκο του 1849 : Απομν. Παρ. σ. 236-7.

19. Δεν ήταν πατριωτική η καρδιά τους, θα πει στα Απομνημονεύματα (Δ σ. 191). Σχετική είναι και η έκφραση : Οι φιλελεύθεροι εκείνοι άντρες σίτινες αγαπώσι Σύνταγμα και Συνταγματικόν θρόνον με μόνον τα χείλη και όχι ποτέ με καρδίαν (Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 413).

20. Ανάλογη βίωση της ιδέας της πατρίδας απαντά στην Ελληνική *Ναυαρχία* όπως δείχνουν οι εκφράσεις "μόνον έρωσ της πατρίδος ... εκυρίευσεν την ψυχήν μου" (σ. 228). Βλ. επίσης αυτ. σ. 88, 100, 227 κ.α.

21. Όποτε σας λένε οι ξένοι σας φίλοι ντύνεστε το πουκάμισο της αρετής· κλάίτε την πατρίδα και τους αγωνιστάς... (Απομν. Έπ. σ. 215). Μπήκε ο Τζαβέλας πρωτοϋπουργός ... και σε όλες τις τάξεις, από την μεγαλύτερη και κάτω εις την Κυβέρνησιν και Βουλές και παντού εις το Κράτος δεν γνωρίζει το σκυλί τον αφέντη του. Κλεψιές στα ταμεία, στα σοδήματα, ληστείες. Η αρετή, η αλήθεια, ο πατριωτισμός εχάθησαν. Ότι όποιος έχει αυτά τον κιντυνεύουν, και όθεν ψεύτης και κατεργάρης και κλέφτης ή ντόπιος ή ξένος, εκείνος έχει την τύχη του (Απομν. Δ σ. 195). Δια να προσδεύση αυτή η πατρίς χρειάζεται αρετήν, ειλικρίνειαν και όχι λόγια παχιά και λιθάρια στον τουρβά ή πατριωτισμόν ωσάν η φώκια με τον πνιμένον... (Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 410-11, βλ. και Απομν. Α 169).

22. D. Holton, "The Writings of Makriyannis" σ. 158.

23. Πβ. και Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 390-91.

24. Πβ. Απομν. Α σ. 161, Γ σ. 173, Δ. σ. 166, 173, 204, 208.

25. Πβ. Απομν. Δ σ. 202, 192, 184-5.

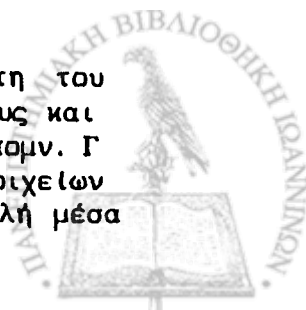
26. Οι προσωπικές φάτριες όφειλαν τη συνοχή τους στην αφοσίωσή τους προς ένα άτομο και όχι προς μία οικογένεια. Ήταν δημιούργημα ευκαιριών που πρόσφερε η επανάσταση και έργο νεόκοπων ετερόχθονων όπως ο Κωλέτης, ο Μαιροκορδάτος, ή αυτοδημιούργητων οπλαρχηγών όπως ο Κολοκοτρώνης. Στην περίπτωση μάλιστα αυτή συνέβαινε ο ισχυρός οπλαρχηγός στην κορυφή μιας πυραμίδας οπλαρχηγών από τους οποίους ο καθένας διέθετε τον προσωπικό του στρατό, να μη διοικεί μόνον έναν στρατό, αλλά και μια φάτρια. Βλ. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 93, 108.

27. Ήρθα εις το σπίτι μου και φωνάζω καμπόσους πληρεξούσιους από κείνους οπούχα ορκισμένους δια να είμαστε σύμφωνοι δια τα σιμφέροντα της πατρίδος και της θρησκείας μας (Απομν. Δ σ. 163).

28. Βλ. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 170.

29. J. Petropoulos ό. π. σ. 676.

30. Ο Μακρυγιάννης έρχεται σε ρήξη με τον Χρηστίδη, ηγέτη του γαλλικού κόμματος, διαμαρτυρούμενος για την άθλια κατάσταση του κράτους και τις μεγάλες καταχρήσεις των υπαλλήλων, για να καταλήξουν σε δίκη (Απομν. Γ σ. 120-121). Ο λόγος ωστόσο της ενίσχυσης των αυτόχθονων στοιχείων οφείλεται στην υποχώρηση της επιρροής που ασκούσε η γαλλική αποστολή μέσα

στο γενικότερο πολιτικό ανταγωνισμό (J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 558-59).

31. Πβ. τη φράση *ποιον ζών δεν έχει τον αρχηγόν του*, με τη σημασία του πολιτικού πάτρωνα και προστάτη συμφερόντων. Η χρήση του όρου είναι χαρακτηριστική και στα *Όραματα* σ. 170, 171· βλ. και *Απομν. Δ* σ. 194.

32. Το θέμα αφορά την παροχή δυνατών οικονομικών θέσεων στην αγορά του Πειραιά κατά τον εποικισμό του το 1834, τις οποίες ο Κωλέτης με την ιδιότητα του Γραμματέα των Εσωτερικών διέθετε προνομιακά σε πολιτικούς του πελάτες, αγνοώντας προφανώς τον Μακρυγιάννη. Πβ. και *Απομν. Δ* σ. 167, την ίδια αντίληψη για τα κλειδιά των "έξω" και των "μέσα" μεγάλων σπιτιών.

33. Βλ. *Απομν. Γ* σ. 147, και *Γ* σ. 162.

34. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 74-75.

35. Μέσα από αντιφατικές τακτικές απειλών (*Απομν. Δ* σ. 182, 187), υποσχέσεων (*Δ* σ. 174, 179-80, 191-2, 194-5), αστυνόμευσης (*Δ* σ. 184, 187), και απειλής κατά της ζωής του (*Δ* σ. 188, 190-91, 194), ο Κωλέτης κρατά βασικά εξαρτημένο τον Μακρυγιάννη, ο οποίος διαρκώς σφαδάζει από την εμμετάλλευση του πολιτικού του πάτρωνα.

36. V. Rouchner, "Μακρυγιάννης" σ. 192.

37. Ph. Sherrard, "Η Ιδέα του Ελληνικού Έθνους" (: *Δοκίμια*) σ. 67 κ.ε.).

38. *Απομν. Α* σ. 125. Οι μεταγενέστερες αμφισβητήσεις για τον Γ. Μπακόλα δεν κλόνισαν στο ελάχιστο την πίστη στην αξία του οπλαρχηγού.

39. Ph. Sherrard, *ό.π.*, σ. 70-72.

40. Ο προσωπικός χαρακτήρας της τιμής αφορά την επίδοση του ανθρώπου στις αξίες της τιμής. Η ίδια η τιμή είναι έννοια πολυσήμαντη και δυναμική, αποτελεί μέγεθος προσμετρήσιμο άρα αντικειμενικό.

41. "Όταν ήταν να κριθί η τιμή η δύναμη προκαλούσε το θαυμασμό, η αδυναμία και η φτώχεια την περιφρόνηση" (Ph. Sherrard, *ό.π.*, σ. 70).

42. Βλ. και *Ορ.* σ. 63, 94, 103, 120, 161-2.

43. Θ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις συμβάντων*, τ. Α', σ. 33-34, 80.

44. Μέντελσον Μπαρτόλι, *τόμ. Β*, σ. 638 (= *Απομνημονεύματα Γ* σ. 67 σημ. 1).

45. *Απομν. Γ* σ. 83 σημ. 2.

46. *Απομν. Παρ.* σ. 240, *Απομν. Δ* σ. 169-170.

47. Σύμφωνα με την ιδιότητα της σταθερότητας της τιμής απορρίπτει τους *διπρόσωπους* (Β σ. 42), τους *δολερούς* (Β σ. 47). Βέβαια τα κριτήρια είναι πάντα υποκειμενικά, η απόρριψη ή η αποδοχή γίνεται με κριτήρια την προσωπική αντίληψη.

48. Σπ. Ασδραχά, *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* σ. 6.

49. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 66, 639-40.

50. Πβ. το ποίημα του Γ. Σεφέρη, «Τελευταίος Σταθμός» (*Ποιήματα* (επιμ. Γ.Π. Σαββίδη, Αθήνα Ίκαρος 1974^α) σ. 212-15).

51. Ν. Θεοδοιάς, "Νοοτροπίες και πολιτισμικές μεταλλαγές" σ. 54-57).

52. Δ.Σ. Κωνσταντόπουλος, "Περί του Έθνους. Η έννοια του έθνους και η ολοκλήρωση της Ευρώπης" (*Πανηγυρικός Λόγος*, Θεσσαλονίκη 1966) σ. 13.

53. Το ρ. ενώνω απαντά 49 φορές, βλ. *Το Λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη*, τ. τρίτος, σ. 670-71.

54. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 364-5.

55. *Κάνει η Κυβέρνηση επέβασες παντού εις το κράτος και χύθηκαν αίματα κι αφανίστη ο κόσμος ... Και κατακαμμάτιασαν τους ανθρώπους και τους διάγειραν: και σκοτώνεταν αδελφός με τον αδελφόν και κοιτάγεται ένας Έλληνας με τον άλλον όπως κοίταγαν τους Τούρκους όταν τους πολεμούσαν* (*Απομν. Δ* σ. 167). (Βλ. και *Απομν. Δ* σ. 166α, 168, 174).

56. Εγώ δε γνωρίζω πατρίες να με θεωρεί άλλος φίλο κι άλλος οχτρό. Ίενικώς όλους σάς θεωρώ αδελφούς, ότι με διορίζετε όλοι και πρέπει να μην είμαι εναντίος κανενού, Απομν. Δ σ. 176)· πβ. και Απομν. Δ σ. 197.

57. "Επομένως προτρέπω και παρακαλώ τους αληθείς φίλους μου, όσους δηλ. γνωρίζουν ως πατρίδα την μητέρα μας Ελλάδα, και ως Βασιλέα τον Όθωνα, να μην υποκινούν οκάνδαλα" (Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 383).

58. ... Ήρθετε εσείς οι μεγάλοι μας πολιτικοί να μας λευτερώσετε, όταν σηκώσαμε την επανάστασιν μόνοι μας κι αγωνιζόμαστε τις πρώτες χρονιές με τους σημαντικούς της πατρίδος μας πολιτικούς - φαίνεται ο αγώνας μας εκείνος κι ο πατριωτισμός κι η αδερφοσύνη οπούχαμεν αναμεταξύ μας (Απομν. Βπ. σ. 209).

59. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 363-69, 419-20, 424.

60. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 365-66.

61. Αυτή η αντίληψη του Μακρυγιάννη για την πολιτική της πατρίδας ενότητα που περνάει μέσα από τη θρησκεία και εμποτίζεται από το πνεύμα της αποτελεί την κοινωνική συνείδηση των χρόνων αυτών. Ο "Θεός προορισμός της πολιτικής ενότητας" είναι έκφραση του Φιλήμωνα ήδη από το 1834, ενώ το 1839 ο Φραντζής γράφει για τον "Θεό προορισμό της πολιτικής των Ελλήνων ενώσεως". Όμως εδώ ερευνάται η προσωπική αποδοχή και ερμηνεία του όρου από το Μακρυγιάννη η θέση και λειτουργία που κατέχει το εθνικό σύνθημα της ενότητας στο σύστημα της ιδεολογίας του· (πβ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 365).

62. Βλ. εδώ την παρατήρηση ότι εκείνη την εποχή, δηλαδή τη δεκαετία 1850-60, έγινε λόγος για μια υπερεθνική ομοσπονδία του Βαλκανικού κόσμου, κάτω από την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχη, βλ. Κ.Θ. Δημαράς *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 424. Όμως εδώ πρόκειται για προσωπικές διεξόδους του Μακρυγιάννη, για τις οριακές καταστάσεις στις οποίες τον κατευθύνει ο πόθος για την ένωση.

63. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 329.

64. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 346.

65. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 612, 715 σημ.

71.

66. Βλ. για παράδειγμα έκφραση του πνεύματος που κατέληξε στον αυτοχθονισμό στη Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας, όπου θεσπίζεται να είναι κάτοικοι της Ελλάδας όσοι πιστεύουν στο Χριστό· το ίδιο στον "Όργανισμό της Κρήτης" που δημοσιεύθηκε στις 20 Μαΐου 1822 ορίζεται ότι "όσοι αυτόχθονες της Νήσου κάτοικοι πιστεύουσι εις τον Χριστόν είναι παλίται και απολαμβάνουσιν όλων των Ελληνικών δικαιωμάτων". Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, "Εθνολογικοί και πολιτειαολογικοί όροι προ και κατά τον ιερόν αγώνα (1821)" σ. 13.

67. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 611

68. Αλ. Σούτσος, *Άπαντα* σ. 292.

69. Γ.Β. Λεονταρίτης, "Εθνισμός και Διεθνισμός" (: *Ελληνισμός Ελληνικότητα*) σ. 28. Όπως υποστηρίζεται το νεωτερικό πνεύμα με την πολιτιστική επίδραση εξάρτησης από τη Δύση δεν αφομοιώνεται με το ντόπιο πολιτιστικό στοιχείο, δε χρησιμοποιεί τα ξένα επιτεύγματα για να αναπτύξει γόνιμα και ουσιαστικά την ελληνική κοινωνία, αλλά μένει στη μορφή και όχι στο περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ιδεολογίας, χρησιμοποιεί τους επαναστατικούς της τύπους και ότι τα ουσιαστικά της μηνύματα για την κοινωνική αλλαγή, βλ. Κ. Μοσκόφ, *Κοινωνική Συνείδηση* σ. 101-2.

70. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 357-8.

71. Βλ. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 22· Γ. Καρδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία* σ. 169.

72. Ο αυτοχθονισμός του Μακρυγιάννη δεν έχει σχέση με την καταγωγή ή την καθαρότητα του αίματος. Βλ. Αλ. Παπαναστασίου, *Ο Εθνικισμός* (Μπάνρον Αθήνα) σ. 26.

73. Επ. Κυριακίδης, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού 1832-1892* τόμ. Α (Εν Αθήναις 1891) σ. 492-93.

74. Απομν. Δ σ. 194.

75. Βλ. την κρίση του Βλαχογιάννη για τον αυτοχθονισμό του Μακρυγιάννη, Απομν. (Εισαγωγή) σ. 49.

76. Πβ. αχρονολόγητο σημείωμα που βρέθηκε στα κατάλοιπα του Μακρυγιάννη το οποίο αναφέρει ότι "όσοι επολιτογράφησαν από τα 1827 να είναι άκυροι και να μην θεωρούνται πολίται Έλληνες" (Αρχεion (τ. πρώτος) σ. 171).

77. Απομν. Α σ. 311: *Κι όλοι οι απλοι Έλληνες αγωνίστηκαν με μέγáλον πατριωτισμόν και γενναιότητα δια την πατρίδα και θρησκεία. Κι αυτό, στ είναι ντουφέκι και σπαθί ελληνικόν, θρησκευτικόν και πατριωτικόν.*

78. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 354-55.

79. Σύμφωνα με τον κανονισμό της Φιλορθόδοξης Εταιρείας που κατασχέθηκε, σκοπός της ήταν η "υπεράσπισις της θρησκείας και δι αυτής εσωτερική μεταβολή και εξωτερική εις τινας τουρκικάς επαρχίας αποστασία (Απομν. Γ σ. 103 σημ. 1). Βλ. και J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, σ. 365-377· για τους δεσμούς της εταιρείας με τη ρώσικη πολιτική βλ. στο ίδιο, σ. 374.

80. Herzfeld, *Ours Once More* σ. 81. Βλ. και Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Διαφωτισμός* σ. 396.

81. G. Tatsios, *The Megali Idea and the Greek-Turkish war of 1897: The ... of the Cretan problem on Greek irredentism 1886-1897* (Columbia Univ. Press, N.Y. 1984) σ. ..-14. Βλ. την αντίθετη κριτική άποψη του Κ. Θ. Δημαρά *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 408.

82. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 362, 405, 411.

83. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή* σ. 54.

84. Α. Κυριακίδου Νέστορος - Μιχάλη Μεραική, "«Οι ρίζες μας»: έλεγχος ενός κοινού τόπου της νεοελληνικής ιδεολογίας" (*Δελτίο 4β της εταιρείας σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1980, 57-70*) σ. 65.

85. Β. Φιλια, "Κοινωνικές δομές στην Ελλάδα του 19 αι." (στο *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα* σ. 11-21) σ. 20. Βλ. και Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα. Η Ελληνική κοινωνία 1880-1895* (Εξάντας, Αθήνα 1978) σ. 34. Βλ. Τσουκαλά σ. 54;

86. Πβ. και Ορ. σ. 134.

87. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος* σ. 182.

88. Douglas Dakin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μετ. Α. Ξανθόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1982) σ. 119-120.

89. Βλ. Απομν. Γ σ. 115.

90. Επ. Κυριακίδης, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού* σ. 342-75.

91. Απομν. Δ σ. 189: *Εγώ, αφού έγινε η μεταβολή της 3ης Σεπτεβρίου και κατατρέχτηκα απ ουλους αυτούς, Μεταξά, Μαυροκορδάτο, Κωλέτη και συντροφιές τους; ακολουθούσα να νεργάω τον όρκον δια τα έξω· κι έστελνα τίμιους ανθρώπους και κατηχούσαν· και σίσταιναν και πιτροπές. Κι αγριμιόμουν παντού μέσα και έξω. Και μόστειναν κι εμένα ανθρώπους και γράμματα.*

92. Η ίδια διττή εξέλιξη εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής απαντά στις αρχές του επόμενου αιώνα. Βλ. Στρατή Μυριβήλη, *Η Ζωή εν Τάφω* (Βιβλ. της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1959^ο, σ. 17, 18· πρώτη έκδοση Μυτιλήνη 1924, σ. 8).

93. Αντώνη Λιάκου, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα* (Θεμέλιο, Αθήνα 1985) σ. 95-4.

94. Απομν. Δ σ. 169, 172.

95. Στα Οράματα η πρώτη αναφορά για "τα έξω" βρίσκεται στη σελ. 134 (= 162 χειρόγραφο φύλλο), στο μέρος δηλαδή εκείνο που ο Μακρυγιάννης αντέγραψε επειδή οι θαμμένες σημειώσεις του είχαν σαπίσει (Ορ. σ. 41) και στο οποίο μέρος εκθέτει χωρίς χρονική σειρά (σ. 91) τα γεγονότα από 22 Ιουνίου 1845 μέχρι τον Αύγουστο του 1850. Όλο το έργο άρχισε *ξημερώνοντας* τα 1851 (Ορ. σ. 41). Σύμφωνα με την προγραμματική δήλωση που κάνει ο Μακρυγιάννης τα Οράματα περιλαμβάνουν: α. Τα φύλλα που *ξέκλισε από το άλλο το ιστορικό* (σ. 41) και τα έβαλε σ αυτό το έργο από φόβο, μήπως επειδή τον κατατρέχουν ερευνήσουν το σπίτι του και τα βρουν (σ. 91). β. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τα γεγονότα από 22 Ιουνίου 1845 μέχρι τον Αύγουστο του 1850. Τα γεγονότα αυτής της περιόδου τα είχε γραμμένα και φυλαγμένα σε κουτί και επειδή σάπισαν τα ξαναέγραψε (σ. 91). Γι αυτό το λόγο *το έτος και η ποχή θα πηγαίνει ανακατεμένη*. γ. Το τρίτο μέρος (σ. 169-218, φύλλα 216 έως 294) αρχίζει από το Σεπτέμβρη του 1851 όταν του επιβλήθηκε περιορισμός στο σπίτι μέχρι το Μάρτη του 1852 όταν εμπιστεύτηκε στο Στεφανίδη το δράμα με την τιμωρία του Όθωνα το οποίο του στοίχισε και την καταδίκη.

96. Το δεύτερο δράμα της Μ.Ι. μπορεί να προσδιοριστεί χρονικά με μεγάλη προσέγγιση. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αναφέρει ότι το είδε *Σάββατο ξημερώνοντας Κυριακή* (σ. 200). Στο β' μέρος το όνειρο αναφέρεται στη συντιβή του Όθωνα την οποία ανακοίνωσε ως πραγματικό γεγονός στο δικηγόρο Στεφανίδη στις 22 Μαρτίου 1852, Σάββατο του Λαζάρου· χρόνο εκτέλεσης όρισε ως τις 25 Μαρτίου (βλ. *Η Δίκη*, σ. 161). Ο Τρίμης, οικοδιδάσκαλος του Μακρυγιάννη, στην ανάκριση κατέθεσε ότι ο υπόδικος δεν είχε βγει από το σπίτι του προηγουμένως (βλ. *Δίκη* σ. 72). Επομένως ο Μακρυγιάννης πρέπει να είδε το δράμα το βράδυ του Σαββάτου προς την Κυριακή.

97. "Από της αρχής των πρώτων γεννηθειών υπονοιών, ήτοι από του Αυγούστου ή Σεπτεμβρίου 1851 ο Μακρυγιάννης ετέθη υπό περιορισμόν εν τη οικία αυτού. Ο περιορισμός δε ούτος βραδύτερον, μετά την καταγγελίαν του Ν. Στεφανίδου, κατέστη αυστηρότατος. Η κατά της ζωής του βασιλέως επιβουλή έμελλε δήθεν να επιχειρηθή την 25η Μαρτίου 1852. Παρελθούσης της ημέρας ταύτης ησύχως, ήρξατο κατά του Μακρυγιάννη στρατιωτική ανάκρισις. Μετά το πρώτον εξ αυτής πόρισμα, την 13 Απριλίου επιλακίσθη ούτος εν ιδιαιτέρω δωματίω της οικίας αυτού, φρουρά δε μεθ ενός αξιωματικού εγκατεστάθη εν αυτή... Την 15η Αυγούστου μετήχθη ο Μακρυγιάννης, καίτοι δεινώς πάσχων, εις τας φυλακάς του Μενδρεσέ. Αυτή τη μέρα της φυλακίσεως αυτού, ήτοι την 15 Απριλίου, είχε συντάξει ίδια χειρί διαμαρτυρίαν κατά της προσαπτομένης αυτώ κατηγορίας", Απομν. (Εισαγωγή) σ. 56· και σ. 58: Εκ του νέου αυτού δεσμοτηρίου ωδηγήθη εις το Στρατοδικειον ίνα δικασθεί την 16ην Μαρτίου. Η δίκη επερατώθη την επομένην".

98. Η παρουσίαση τον ίδιο χρόνο, 1849, από τον Μακρυγιάννη στον υπουργό των Εκκλησιαστικών Στ. Βλάχο, φίλο του, των θεμάτων που συζήτησε με τον καλόγερο, σύμφωνα με την κατάθεση του τελευταίου στη δίκη το 1852-53, αποδεικνύει ότι ο αγωνιστής προβλέπει σε αυτά ως πραγματικά περιστατικά (*Δίκη* σ. 241-278). Σημειώνουμε εδώ την απόκλιση ανάμεσα στην αφήγηση όπως καταγράφεται στα Οράματα, σύμφωνα με την οποία η Ρωσία είναι και αυτή βρώμικο έθνος, όπως τα άλλα, -ο συμβολισμός του γουρουνιού στη Ρώσικη πρεσβεία είναι διάφανος (Ορ. σ. 150)-, και στην κατάθεση του ρωσόφρονος Στ. Βλάχου, ο οποίος στην κατάθεσή του παρουσιάζει τους Ρώσους ελευθερωτές της Κωνσταντινούπολης, στοιχείο της ρώσικης προπαγάνδας ανοικτό στην ιδεολογία του Μακρυγιάννη. Τέλος σημειώνουμε την τάση των κατηγορών να συνδεθεί ο καλόγερος με τον ιερομόναχο Χριστόφορο Παπουλάκο, στοιχείο που

θα έδινε υπόσταση στην κατηγορία της συνωμοτικής δράσης του Μακρυγιάννη κατά του βασιλιά (Δίκη, σ. 495).

99. Πβ. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγγρότηση Κράτους* σ. 602-3. Βλ. σχέδιο αναφοράς με χρονολογία 6 Φεβρ. 1842, αυτόγραφο του Μακρυγιάννη προς τον Όθωνα, με προτάσεις για στρατιωτικά μέτρα για να αποκρουστεί ενδεχόμενη εισβολή Τούρκων στην Ελλάδα λόγω των τεταμένων σχέσεων μεταξύ των δύο κρατών (Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 292).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

1. Η ιστορική παράδοση και η προοπτική της

Η ιστορία ως παράγοντας εθνικής συνειδητοποίησης είναι από τις βασικές έννοιες της εποχής των εθνοτήτων στη διάρκεια του 19ου αιώνα'. Στην περίπτωση του Μακρυγιάννη, το παρελθόν, συμπυκνωμένο στην αίσθηση της αρχαιότητας, δημιουργεί τη συνείδηση της φυλετικής συνέχειας και το αίσθημα της υπερηφάνειας για το γένος. Η αρχαία Ελλάδα, για όλο το διάστημα του αγώνα και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, είναι το λίκνο από όπου αφορμάται η ελληνική εθνότητα. Η διάσταση του βάθους που δίνει η ιστορική προοπτική στην εθνική συνείδηση, ολοκληρώνεται με τη γνώση της νεώτερης ιστορίας, η οποία, στην περίπτωση του Μακρυγιάννη, ανάγεται στην άλωση της Πόλης και αφορά στον πολιτικό και κοινωνικό ρόλο της διευθυντικής κλάσης του ελληνισμού, των προυχόντων και του ιερατείου, ενώ η περισσότερο πρόσφατη αγωνιστική συνείδηση που εκπροσωπεί ο Ρήγας και ο αρματολισμός, συγκροτεί το πιο συγκεκριμένο μέρος της εθνικής συνείδησης, αφού αυτής της παράδοσης συνέχεια είναι ο ίδιος. Ωστόσο, η γνωστική προσέγγιση του Μακρυγιάννη στα γεγονότα αυτά είναι γενική και ελλιπής, επειδή η άμεση πρόσβαση είναι αδύνατη. Όσα καταγράφονται είναι ο απόηχος της ζύμωσης που προκαλεί η ιδεολογική διαπάλη που διεξάγεται μεταξύ των λογίων σχετικά με το θέμα της εθνικής ταυτότητας, πριν και κυρίως μετά την απελευθέρωση, και η οποία στρέφεται μονοδιάστατα στην αρχαιότητα, ή θεωρεί το Βυζάντιο και την ορθόδοξη παράδοση ως τον παράγοντα διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης. Για το λόγο αυτό τα προσωπικά βιώματα της δουλείας και της ελευθερίας, όπως αυτά καταγράφονται στα εθνικά ονόματα του Ρωμιού και του Έλληνα, η σημασιοδότηση των εννοιών έθνος και γένος, αποτελούν την πιο άμεση και αυθεντική μαρτυρία για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης του Μακρυγιάννη.

α). Η συνείδηση της αρχαιότητας και ο μύθος για τους αρχαίους

Στην περίοδο πριν τον αγώνα αλλά και μετά, ήταν κοινός τόπος ότι οι αρχαίοι είχαν εφεύρει τα πάντα ή είχαν αναγάγει τα πάντα σε τελειότητα. Και στον Μακρυγιάννη οι αρχαίοι είναι οι μεγάλοι άνδρες (Απομν. Β σ. 51), οι περίφημοι άνθρωποι που στόλισαν την ανθρωπότητα με αρετή (Απομν. Β σ. 52). Είναι αγαθοί, δίκαιοι, ενάρετοι, σοφοί και γενναίοι (Απομν. Β σ. 53). Αυτή η απόλυτη συνείδηση της τελειότητας εκφράζεται και με αποφαιτικούς προσδιορισμούς, όπως *έντυναν τους ανθρώπους αρετή, τους γύμνωναν από την κακή διαγωγή* (Απομν. Β σ. 51), *χωρίς δόλον κι απάτη* (Απομν. Β σ. 53).

Η γενικότητα των επιθετικών προσδιορισμών αποκαλύπτει την αδυναμία προσπέλασης στην ουσία του αρχαίου κόσμου, πράγμα φυσικό για άτομο με λαϊκή προέλευση όπως ο Μακρυγιάννης. Γνωστοί είναι οι αρχαίοι ήρωες και οι σοφοί, Λεωνίδας (Απομν. Α σ. 160, Β σ. 53, 54, 55, Γ σ. 140), Σωκράτης (Απομν. Β σ. 53, Δ σ. 201. Ορ. σ. 173, 179, 185), Πλάτωνας (Απομν. Β σ. 53, Ορ. σ. 185, 179), Θεμιστοκλής (Απομν. Α σ. 154-155, Β σ. 53, 54, 55), Μιλτιάδης και Αριστείδης (Απομν. Β σ. 54-55), Λυκούργος (Ορ. σ. 179). χαρακτηριστική είναι η φράση και *επίλοιποι γενναίοι άντρες* (Απομν. Β σ. 54-55, Ορ. σ. 185, 179). Αυτό το κενό στο περιεχόμενο της αρχαιότητας ο Μακρυγιάννης το γεμίζει με τις δικές του αξίες: η ανδρεία, η δικαιοσύνη, η αρετή, η αλήθεια, η ανιδιοτέλεια, η γνώση, δηλαδή η πολεμική και πολιτική αρετή, είναι τα δικά του ιδανικά, τα οποία προβάλλει στους αρχαίους: στον κόσμο αυτόν οι αδυναμίες και τα πάθη υποχωρούν μπροστά στην ανάγκη της πατρίδας: *Και οι Αθηναίοι του Θεμιστοκλή αυτήνη την ανταρσιβή τόκαμαν, κι αλλουνών πολλών. Όχι όμως όταν ήταν η πατρίς σε κίντυνον· όταν ηούχαζε.* (Απομν. Α σ. 155). Ο Μακρυγιάννης δηλαδή προσαρμόζει το ιδανικό της αρχαιότητας στα δικά του οράματα, στις δικές του ανάγκες. Τα ελαττώματα των σύγχρονων πολιτικών, στους αρχαίους αντιστρέφονται. Πολύ περισσότερο θα ερμηνεύσει τη δόξα του αρχαίου πολιτισμού σύμφωνα με τη χριστιανική κοσμοθεωρία, λέγοντας ότι οι πρόγονοί του *δεν τήραγαν να θησαυρήσουνε μάταια και προσωρινά τήραγαν να πλουτίσουν τον κόσμο με φώτα παντοτινά.* Έτσι το μεγαλείο του αρχαίου πολιτισμού θεωρείται θέμα συνειδητής επιλογής του καλού.

Τέλος, οι συγκρίσεις του αρχαίου με το σύγχρονο πολιτικό κόσμο στήνουν την αρχαιότητα στο ύψος του ιδανικού, και την προβάλλουν

θετικό παράδειγμα για μίμηση: Γενναίοι προπατέρες, Μιλτιάδη, Θεμιστοκλή, Αριστείδη, Λεωνίδα κι επίλοιποι γενναίοι άντρες, μην περιφανεύεστε όπου κάμετε τόσα μεγάλα και γενναία κατορθώματα και σας εγκωμιάζουν όλος ο κόσμος - δεν τα κάμετε εσείς μόνοι σας· οι στρατιωτικοί και οι πολιτικοί σας βοηθούσαν, σας βοηθούσαν οι φιλόσοφοι μ' αρετή, με φώτα πατριωτικά. Ξεμένοι είχαν αρετή και φώτα, εσείς γενναιότητα και καθαρόν πατριωτισμόν. Και δι' αυτό δοξαστήμετε. Να είχετε πολιτικόν τον Ναυροκορδάτο, να είχετε τον Κωλέτη, να είχετε τον Ζαΐμη, τον Μεταξά κι άλλους τσιούτους, να θέλουν άλλος την Αγγλία, άλλος την Γαλλία, άλλος την Ρουσία, άλλος την Αούστρια κι άλλος την Μπαυαρία (Απομν. Β σ. 54-55· πβ. και Απομν. Β σ. 41, Δ σ. 201, Ορ. σ. 179). Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι και στα Οράματα απαντά η ίδια ακριβώς πικρή πιστοποίηση της παρακμής του σύγχρονου πολιτικού κόσμου σε αντίθεση με τον πατριωτισμό των αρχαίων φιλοσόφων και πολιτικών (Ορ. σ. 179-180, 185). Ο τρόπος της σύγκρισης είναι πάντα προσωπικός και ιδιότυπος: οι αρχαίοι θανάτωσαν τον Σωκράτη επειδή δεν γνώριζαν τον έναν θεό, ενώ οι απόγονοί τους, οι σύγχρονοι Έλληνες που τον γνωρίζουν, τον αρνούνται και ακολουθούν τον διάβολο (Ορ. σ. 173). Άλλωστε η μίμηση των αρχαίων ήταν ο κανόνας σε όλη τη δεύτερη περίοδο της αναβίωσης τού κλασικού παρελθόντος, δηλαδή από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους, όταν η έμφαση δίνεται στην ανάγκη να καταδειχθεί η καταγωγή από τους αρχαίους, σε αντίθεση με την προεπαναστατική περίοδο όταν η αναβίωση του κλασικού παρελθόντος επιχειρήθηκε με φορέα τον Κοραή μέσα από τη γλώσσα².

Ο Μακρυγιάννης, δέκτης των κινήματων της εποχής, προσλαμβάνει την ιδέα της αρχαιότητας από το περιβάλλον. Ο τρόπος με τον οποίο αναπαράγει την ιδέα αυτή δείχνει την ειδική σημασία του αρχαίου κόσμου στη συνείδησή του.

Η βάση της γνώσης για τους αρχαίους μπήκε στην περίοδο του αγώνα. Οι σχετικές αναφορές του πρώτου βιβλίου των Απομνημονευμάτων, που άρχισε να γράφεται από το Φεβρουάριο του 1829, από αυτή την περίοδο προέρχονται. Ήδη στο τέλος του δεύτερου βιβλίου, που πρέπει να γράφτηκε πριν από την αναχώρησή του για την Αθήνα, στις 19 Μαΐου 1833³, η εικόνα της αρχαιότητας είναι πλήρης, έχει δηλαδή όλα τα στοιχεία με τα οποία παρουσιάζεται στις επόμενες περιόδους. Ξεμένο που διαφέρει είναι η χρήση.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο τρόπους προσέγγισης του αρχαίου κόσμου. Στη μια περίπτωση ο Μακρυγιάννης ταυτίζεται με τους προγόνους: είναι οι στιγμές της ηρωϊκής δράσης, όταν η πολεμική αρετή αναδεικνύει τους σύγχρονους Έλληνες εφάμιλλους με τους αρχαίους: Στην θέσιν όπου επέθανες εσύ Λεωνίδα με τους τρακόσους σου, πέθαναν κι αυτήνοι δια την θρησκεία και πατρίδα (Απομν. Α σ. 160). Η συνείδηση της αρχαίας καταγωγής έρχεται να επιβεβαιώσει την εθνική του ύπαρξη, τον κινεί αγωνιστικά, αναπτύσσει την "επιθετική" συνείδηση του αρχαίου κόσμου⁴: Ίσως μου τους έστειλες εσύ, Λεωνίδα,, θα πει, ότι μέλιναν όταν σκοτώθης· ότι οι γενναίοι αυτοί καθαροί απόγονοί σου - κι εσύ και οι συντρόφοι σου υπέρ της πατρίδος σας σκοτωθήκετε και της θρησκείας σας- κι εμείς σ αυτό ετοιμαζόμαστε (Απομν. Γ σ. 140).

Η προσέγγιση αυτή συγκροτεί μια ισχυρή ιστορική συνείδηση της μοίρας του ελληνισμού, την πίστη και την αυτοπεποίθηση στη δύναμη της φυλής: Κι αν είμαστε ολίγοι εις το πλήθος του Μπραΐμη, παρηγοριόμαστε μ έναν τρόπον, ότι η τύχη μας έχει τους Έλληνες πάντοτε ολίγους. Ότι αρχή και τέλος, παλαιόθεν και ως τώρα, όλα τα θέρια πολεμούν να μας φάνε και δεν μπορούνε· τρώνε από μας και μένει και μαγιά (Απομν. Α σ. 256). Ο γενναίος και ριζοσπαστικός χαρακτήρας που παρουσιάζει το κίνημα στην αφετηρία του, αποτυπώνεται και στην κοινωνία του Μακρυγιάννη με τους αρχαίους κατά την πρώτη αυτή περίοδο του Αγώνα⁵.

Η άλλη προσέγγιση της αρχαιότητας έχει κυρίως αμυντικό χαρακτήρα. Ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί την καταγωγή από τους αρχαίους προγόνους ως επιχείρημα για να διαμαρτυρηθεί για την ευρωπαϊκή πολιτική που απειλεί το νεαρό ελληνικό βασίλειο. Η θητεία των Ευρωπαίων στον αρχαίο πολιτισμό τους χρεώνει με την ευθύνη να σεβαστούν τους Έλληνες ως απογόνους εκείνων. Όμως οι Ευρωπαίοι, την "χρυσή μονάδα", την ανεκτίμητη δηλαδή πολιτιστική κληρονομιά που έλαβαν από τους αρχαίους, τη μεταβίβασαν στους σύγχρονους Έλληνες ως "κάλπικο δάνειο" (Απομν. Γ σ. 123), καταστρατηγώντας με την πολιτική τους το οφειλόμενο χρέος (Απομν. σ. Β 51). Αλλά και σε άλλες περιπτώσεις ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί την αρχαιότητα για να προσδώσει κύρος και αξία στη δική του κοινωνία (Ορ. σ. 183). Μπροστά στην πραγματικότητα της αδυναμίας της πατρίδας, λόγω της πολιτικής και πολιτιστικής απειλής από την Ευρώπη, επικαλείται για αντιστάθμισμα την αρχαία δόξα: Καημένε Σωκράτη, καημένε Πλάτων και λοιποί, πού κατήντησαν οι απόγονοί σας, οι απόγονοι οι δικοί σας, και

Αμερική, χτεσινή εις την κοινωνία του κόσμου, ήμερη και σοφή και οι απόγονοί σας άγριοι και μωροί! (Ορ. ο. 185). Με τον τρόπο αυτό οι νεώτεροι Έλληνες αποκτούν αξία ως απόγονοι ενδόξων προγόνων, και η αρχαιότητα γίνεται σύνθημα και όργανο πρόκλησης στην ξένη απειλή.

Η αμυντική αυτή στάση πρέπει να ενταχθεί στο γενικότερο κλίμα της περιόδου από το 1830 και μετά, που καλλιέργησε την άρνηση του δυτικού πολιτισμού: Είναι η περίοδος του εθνοκεντρισμού, όταν η Ευρώπη απογυμνωμένη από τα φιλελληνικά της αισθήματα του παρελθόντος, αμφισβητούσε το ελληνικό κράτος. Στην απειλή αυτή η ελληνική κοινωνία, γυμνή από εσωτερικά ερείσματα, θα αμυνθεί προβάλλοντας τις εθνικές αρετές, επιδεικνύοντας την αρχαία δόξα. Με τον τρόπο αυτό η λατρεία του αρχαίου κόσμου εντάχθηκε σε συντηρητικά συνθήματα, χωρίς όμως αυτά να μεταβάλλουν το θετικό χαρακτήρα του κινήματος της πρώτης περιόδου.

Ο Μακρυγιάννης θεωρεί ότι οι νεώτεροι Έλληνες είναι κατευθείαν απόγονοι των αρχαίων: εκείνοι είναι οι προπατέρες (Απομν. Β σ. 54), οι παλαιοί Έλληνες (Απομν. Β σ. 53, Δ σ. 186) και αυτοί οι καθαροί απόγονοί τους (Απομν. Γ σ. 140, Ορ. ο. 185, 173)⁶. Ο αγωνιστής του 21 συμπλέει με την ιδεολογία της εποχής του: ο ελληνισμός μέχρι τα χρόνια 1839-1841 τρέφεται με την ιδέα ότι η Ελλάδα είναι η μόνη κληρονόμος και διάδοχος του αρχαίου κόσμου, άσχετο με τους λαούς που έζησαν στα χώματά της, είτε αυτοί είναι Μακεδόνες, είτε Ρωμαίοι, Βυζαντινοί και Τούρκοι⁷.

Οι αρχαίοι πρόγονοι ζούσαν στο μακρινό παρελθόν. Κάποτε χάθηκαν, και μαζί μ' αυτούς χάθηκε και η πατρίδα τους η Ελλάς, έσβησε τ όνομά της (Απομν. Β σ. 51). Έφυγαν από τη ζωή, κατοικούσαν όμως τόσους αιώνες στον Άδη, σε έναν τόπο σκοτεινό, και οδύρονταν για τα δεινά της δυστυχισμένης "μερινής" τους πατρίδας (Απομν. Β σ. 51). Η αρχαιότητα προσαρμόζεται στην ελληνική αντίληψη του θανάτου. Η επικαιρότητα του μύθου για τους αρχαίους που ζουν στον κάτω κόσμο, φαίνεται και στο νεκρικό διάλογο, μοτίβο συνηθισμένο την εποχή αυτή, τον οποίο ο τσάρος Αλέξανδρος καλεί τον Μεγάλο Ναπολέοντα να πάνε να δουν τους παλαιούς Έλληνες στο μέρος που κατοικούν (Απομν. Β σ. 53).

Η διακοπή της ιστορικής συνέχειας είναι κάθετη. Το κενό από την αρχαιότητα μέχρι τους σύγχρονους Έλληνες δεν το καλύπτει το Βυζάντιο· η Κωνσταντινούπολη, το υλικό σύμβολο της αυτοκρατορίας, δεν υπάρχει ως συνεκτικός δεσμός, και η μνεία του Μεγάλου Βασιλείου σε σχέση με τους

αρχαίους (Απομν. Α σ. 201) αφορά στη θεολογική του ιδιότητα. Η αρχαιότητα, λοιπόν, είναι αυτονομημένη στη συνείδηση του Μακρυγιάννη. Άλλωστε η ανακάλυψη του Βυζαντίου, και κυρίως η καθιέρωσή του ως συνδεδειμένου κρίκου είναι μεταγενέστερη²⁸.

Ωστόσο η σύζευξη του αρχαίου κόσμου με το νέο γίνεται με το θεό, τον πιο ουσιαστικό εκπρόσωπο του βυζαντινού μεσαίωνα. Η εκδοχή του Μακρυγιάννη είναι ότι ο θεός ανάστησε τους απογόνους για να δικαιώσει τους αρχαίους για την αρετή τους, και δια να θυμώνται οι νεώτεροι πίστη. Έτσι η σωτηρία του ελληνικού έθνους θεωρείται απόδοση δικαιοσύνης του θεού στους αρχαίους προγόνους για την αρετή τους (Απομν. Β σ. 53). Ο Μακρυγιάννης δηλαδή συναρθρώνει την ιστορική συνείδηση με τη θρησκευτική σε ένα μύθο, με καταλύτη τη θεία δικαιοσύνη και την ανθρώπινη αρετή. Είναι σημαντικό ότι η σύνθεση αυτή γίνεται πριν από το Μάιο του 1833, όταν ο Μακρυγιάννης αναχώρησε από το Ναύπλιο για την Αθήνα, πριν δηλαδή εκδηλωθεί η έξαρση του θρησκευτικού συναισθήματος που κυριάρχησε στην εθνική ζωή όλη την πρώτη πεντηκονταετία του 19ου αιώνα. Ίσως στη σύνθεση αυτή μπορούμε να δούμε ένα προείκασμα, μια προϊδέαση του "ελληνοχριστιανικού" ιδεώδους όπως αποκρυσταλλώθηκε δύο δεκαετίες αργότερα.

Η σχέση με την αρχαιότητα παριστάνεται και με εικαστικά στοιχεία. Στην εικόνα που παριστάνει την ίδρυση του ελληνικού κράτους η πατρίδα φορεί περικεφαλαία. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι στις εικόνες της πρωτότυπης σειράς η πατρίδα είναι αρματωμένη, ενώ στις εικόνες των αντιγράφων είναι αρχαιοπρεπής, καθώς αποδίδεται να φορεί άσπρο φόρεμα, να κρατά στο χέρι ένα φτερό για γράψιμο, ενώ ο άγγελος που κατεβαίνει από ψηλά της φέρνει μέσα σε δίσκο στεφάνι και μια αρχαία περικεφαλαία. Το ίδιο σήμα της περικεφαλαίας το βρίσκουμε για δεύτερη φορά στην εικόνα 24, στην οποία η Ελλάδα εικονίζεται να στεφανώνει τους Φιλέλληνες. Φυσικά πρόκειται για επίκαιρο εικαστικό θέμα, γνωστό και αγαπητό από παλαιότερες εποχές²⁹.

Η αρχαιότητα συνιστά τον άξονα του βάθους, ανοίγει την ιστορική προοπτική στην εθνική συνείδηση. Η πίστη στην ύπαρξη των ενδόξων και μεγάλων προγόνων την εποχή αυτή, στερεώνει εθνικά τον Έλληνα, τον σπλίζει με την συνείδηση της υπεροχής, του δίνει επιχειρήματα εναντίον των Ευρωπαίων. Ότι η πίστη του Μακρυγιάννη στην αρχαιότητα είναι υπαρκτή και γονιμοποιεί την εθνική του συνείδηση, φαίνεται σε

περιστατικό της αγοράς των αγαλμάτων και της δωρεάς τους στον Όθωνα, όταν την υλική παρουσία του αρχαίου κόσμου ο Μακρυγιάννης την υπερασπίζεται ως πολύτιμη εθνική κληρονομιά - δι αυτά πολεμήσαμε, θα πει στους στρατιώτες που εμπορεύονταν τα αγάλματα (Απομν. Γ σ. 63). Η αναφορά του στα αγάλματα αποτελεί μια διαφωτιστική περίπτωση για τον τρόπο με τον οποίο επικοινωνεί με την αρχαιότητα. Όπως έχει παρατηρηθεί, η αισθητική κρίση που εκφράζεται στην περιγραφή του Μακρυγιάννη για τα αγάλματα, οι λέξεις *περίφημα*, *ατόφια*, *φαίνονταν οι φλέβες*, *τόσην εντέλειαν είχαν*, συνιστούν μια "γραμμική" αισθητική κρίση. Οι έννοιες *περίφημα*, και *απαία* δεν περιέχουν σχεδόν τίποτε και μαρτυρούν αμηχανία. Τα αρχαία αγάλματα είναι *περίφημα* γιατί τα θαυμάζουν οι ξένοι, και *απαία*, γιατί έτσι δικαιολογείται ο θαυμασμός των ξένων για αυτά. Το *ατόφια*, *φαίνονταν οι φλέβες*, αναφέρονται μόνον στην ομοιότητά τους με το φυσικό και στη διατήρησή τους, άρα συνιστούν εξωαισθητικές κρίσεις. Αυτή η άγνοια, η έλλειψη εξοικείωσης με το θέμα είναι φυσική για τον λαϊκό Μακρυγιάννη, όπως άλλωστε αποδεικνύεται και από το γεγονός πως όταν μιλά για τις εικονογραφίες του δεν τον απασχολεί η τεχνοτροπία τους¹⁰. Η γνώση του για τα αρχαία είναι έμμεση, εκείνο που συλλαμβάνει με την πατριωτική του ευαισθησία είναι ότι τα αγάλματα τιμούν τον τόπο του¹¹. Η άγνοια λοιπόν του Μακρυγιάννη για την καλλιτεχνική αξία των αρχαίων λειψάνων είναι φανερή και αναμενόμενη. Η ίδια αντίληψη εκφράζεται άλλωστε και στα Οράματα: εδώ η ανησυχία του να φυλαχθούν τα αρχαία εκφράζεται γυμνή από αισθητικές αποτιμήσεις (Ορ. σ. 174-76). Η κρίση λοιπόν που εκφέρει είναι ηθικής τάξης. Όσο κι αν η πρόσβαση του στην αρχαιότητα δε στηρίζεται σε ουσιαστική γνώση, εκείνο που δε μπορεί να αμφισβητηθεί είναι η ειλικρίνεια της ευαισθησίας του, η οποία γονιμοποιεί την εθνική του συνείδηση με μοναδικό τρόπο. Όπως παρατηρεί ο Γ. Σεφέρης, "μόνο σε τέτοια αισθήματα μπορεί να ριζώσει και να ανθίσει η μόρφωση του γένους ... και όχι σε αφηρημένες έννοιες περί του κάλλους των αρχαίων ημών προγόνων ή σε καρδιές αποστεωμένες που έχουν πάθει καταληψία από το φόβο του χύδην όχλου"¹². Οσοίσο η αρχαιότητα γενικά έχει μια δευτερεύουσα μάλλον επίπτωση στην ψυχολογία του. Όπως γενικά παρατηρείται για το θέμα, ο Έλληνας δεν αγαπά την Ελλάδα για την παλιά της δόξα, αυτή έμμεσα μόνο τον επηρεάζει με το να του προσφέρει μια πυκνότερη αίσθηση του χρόνου: "την Ελλάδα την αγαπά επειδή βρσκοεται πάντα μπλεγμένη μέσα σε συχνά άδικους

κατατρεγμούς, επειδή υποφέρει¹³. Και στην περίπτωση του Μακρυγιάννη το άνοιγμα προς τους αρχαίους διατηρεί κάποιον φιλολογικό, φραστικό χαρακτήρα, καθώς το παίρνει από την ατμόσφαιρα της εποχής, η αρχαιότητα δεν έχει αξία καθαυτήν αλλά σε σχέση με την πατρίδα του, τις ανάγκες της οποίας καλείται να θεραπεύσει. Τέλος, είναι ουσιαστική η επισήμανση της συνάντησης του στοχασμού του Μακρυγιάννη με το στοχασμό των αρχαίων φιλοσόφων και πολιτικών, όπως ο Θουκυδίδης ή ο Αριστοτέλης¹⁴.

β). Η επίγνωση της πρόσφατης Ιστορίας

Ο κορμός της εθνικής συνείδησης εμβολιάζεται με τη γνώση της πιο πρόσφατης ιστορίας. Το κεντρικό γεγονός είναι η άλωση της Κωνσταντινούπολης από το Σουλτάνο, γεγονός με το οποίο συνδέονται δύο αντίθετες παραδόσεις, η στάση της υποτέλειας, η οποία εκφράζεται από τα ανώτερα ηγετικά στρώματα που κατέχουν την εξουσιαστική νομιμότητα και δύναμη, και το ιερατείο, οι οποίοι παριστάνονται στη σχετική εικόνα να του προσφέρουν τα δώρα και τα κλειδιά του Σουλτάνου. Η άλλη παράδοση που έχει εδώ την γένεσή της, είναι η ηρωϊκή, και αντιπροσωπεύεται από τους κλέφτες, το Ρήγα και τον Πατριάρχη. Είναι ενδιαφέρον να δούμε με ποιόν τρόπο γίνεται η πρόσληψη αυτής της ιστορικής παράδοσης από τον Μακρυγιάννη.

Στην περιγραφή της εικόνας με την παράδοση της Πόλης στα Απομνημονεύματα, συμβολικά, μέσα από τη διαδικασία της προσφοράς δώρων, προβάλλεται η δουλικότητα της πολιτικής και εκκλησιαστικής ιεραρχίας του ελληνισμού, και η ταπείνωσή τους από το νικητή¹⁵. Μάλιστα η ευτέλεια κλιμακώνεται από την άρνηση του Σουλτάνου να δεχτεί τα δώρα και την αγέρωχη απάντηση ότι τους κυρίεψε με το σπαθί του και γι αυτό δεν έχει νόημα η συμβολική τους υποταγή, μέχρι την ειρωνική και υποβιβαστική επικοινωνία με τους υποτελείς μέσω ενός υπασπιστή (Απομν. Γ σ. 107).

Η πίστη αυτή του Μακρυγιάννη έχει ιστορικό υπόβαθρο. Κατά τους τελευταίους κρίσιμους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όταν η εσωτερική αποσύνθεση με τις δυναστικές έριδες είχε προχωρήσει, η μεγάλη αριστοκρατία της γης, αποδυναμωμένη από εμφύλιες διενέξεις, δεν ήταν σε θέση να λειτουργήσει ουσπερωτικά, δημιουργώντας μόνιμους συγκεντρωτικούς κρατικούς μηχανισμούς· αντίθετα, μάλιστα, η ντόπια αριστοκρατία έπαυσε από νωρίς την αντίσταση συνεργαζόμενη διαδοχικά με τους

ελαύνοντες κατακτητές, με τους Λατίνους, Βενετούς και Φράγκους, των οποίων αποτέλεσε τα καλύτερα στηρίγματα, κερδίζοντας με την υποταγή τα προνόμιά της¹⁶. Το Πατριαρχείο, μετά την κατάκτηση του κράτους και την πτώση της Αυτοκρατορίας, γίνεται η διάδοχος κατάσταση. Η άρνηση να υποταχθεί στη Ρώμη, καθιστά περισσότερο έντονη την τάση συμβιβασμού με τους Οθωμανούς, ενώ ενισχυτικός παράγοντας της παθητικότητάς του ήταν οι συνέπειες από τυχόν δυναμική αντίσταση κατά των Τούρκων. Αυτή η ουδέτερη πολιτική απέφερε τα προνόμια στον Πατριάρχη, ο οποίος αναδείχθηκε σε διοικητικό και πνευματικό ηγέτη του ορθόδοξου πληθυσμού¹⁷. Την ίδια απροθυμία εναντίωσης στους επερχόμενους Οθωμανούς εμφανίζει η βυζαντινή αριστοκρατία, εν μέρει για τους ίδιους λόγους, όχι δηλαδή επειδή ήταν φιλότουρκη, αλλά επειδή ήταν αντιλατινική· μάλιστα η στάση συμβιβασμού εκφράζεται χαρακτηριστικά από μεγάλο μέρος της αριστοκρατίας, όταν σημαντικοί της εκπρόσωποι, Αμοιρούτζης, Κριτόβουλος, ακόμη και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, μπαίνουν στην υπηρεσία των Τούρκων¹⁸.

Η κατεστημένη εξουσία των προεστών ως γαιοκτημόνων, και η συνεργασία της πολιτικής ηγεσίας του ελληνισμού με τον κατακτητή, τους έκανε ιδιαίτερα μισητούς στο λαό¹⁹. Ο Μακρυγιάννης, φορέας της λαϊκής ψυχολογίας, μέμφεται τους κοτζαμπάσηδες οι οποίοι, εξομοιώνόμενοι με τους Τούρκους, εκμεταλλεύονταν και καταπίεζαν τους ομογενείς τους. Το ίδιο κατηγορηματικός είναι και για τους *τουρκοκαπεταναίους*, τους αρματολούς δηλαδή που μίσθωνε η Πύλη για τη φύλαξη των εμπορικών περασμάτων, και οι οποίοι, όμοια με τους Τούρκους, απαμυζούσαν, τόσους αιώνες, τους *τουρκοραγιάδες*. Ενδεικτικό της καθαρής και απόλυτης άποψης που τρέφει, είναι ότι διαχωρίζει τους αρματολούς από τους κλέφτες, παρά την επελθούσα στο μεταξύ συγχώνευσή τους. Και στις δυο περιπτώσεις είναι σαφής η ανεπτυγμένη κοινωνική συνείδηση του Μακρυγιάννη, στην οποία διακρίνονται στοιχεία της αστικής ιδεολογίας²⁰.

Σε αντίθεση με την ευτέλεια και την υποταγή των προνομιούχων εκπροσώπων του παλαιού καθεστώτος, έρχεται το αντιστασιακό πνεύμα των κλεφτών που τους αντιμάχονται: αυτοί είχαν τροφή το κρέας των *τύραγνων Ραμαίγων*, όσοι ήσαν σύμφωνοι με τους Τούρκους, και Τούρκων και το αίμα τους κρυσί (Απομν. Γ σ. 108). Ο εσωτερικός αυτός αγώνας του ελληνισμού διαπέρασε την επανάσταση²¹, τα στζάκια που μνημονεύει ο Μακρυγιάννης

(Απομν. Α σ. 298), είναι η ολιγαρχία της ελληνικής κοινωνίας μετά την επανάσταση, φυσική συνέχεια της κοινωνικής τάξης των κοτσαμπάσηδων.

Η ηρωϊκή αντίσταση των κλεφτών (Απομν. Γ σ. 108), η εθνικοπατριωτική δράση του Ρήγα, συγκλίνουν στη διαμόρφωση μιας ισχυρής αγωνιστικής συνείδησης, συνέχεια της οποίας αποτελεί ο ίδιος. Με τον τρόπο αυτό εκφράζει την προτίμησή του για το συγκεκριμένο τρόπο ζωής, δείχνει ότι εκτιμά το ηρωϊκό, το λεβέντικο στοιχείο, το οποίο συνδέει με τη συλλογική κοινωνική ζωή.

Όσον αφορά τους κλέφτες, υπήρχε το ηρωϊκό πνεύμα, η αγάπη για την ελευθερία, όχι όμως εθνική συνείδηση. Μάλιστα οι κλέφτες, με τις επιδρομές τους, αποτελούσαν μόνιμη πληγή στο χριστιανικό πληθυσμό. Όσο κι αν ασκούσαν κάποια γοητεία, δε σημαίνει ούτε πως ήταν αγαπητοί, ούτε ότι θεωρούνταν εκδικητές του έθνους. Ισχυρή εθνική συνείδηση άρχισε να δημιουργείται το 18ο και στις αρχές του 19ου αι., όταν το Οθωμανικό κράτος προσπάθησε να εξαλείψει ή να εξασθενίσει το θεσμό, αναγκάζοντας έτσι τους αρματολούς να υπερασπίσουν τα παλιά τους προνόμια. Από το 1669 ή το 1695 είχε άρχσει η αντικατάσταση των Ελλήνων αρματολών με Αρβανίτες μουσουλμάνους, και ο 18ος αι. καλύπτεται από τη διαμάχη μεταξύ αρματολών και Αρβανιτών. Τα τελευταία αυτά χρόνια της Τουρκοκρατίας φάνηκε πως οι κλέφτες θα μπορούσαν να αποτελέσουν τον πυρήνα ενός επαναστατικού στρατού²². Η εθνικοπολιτική διάσταση του ρόλου των κλεφτών συνίσταται στην πάλη των κλεφταρματολών με τον Οθωμανό δυνάστη.

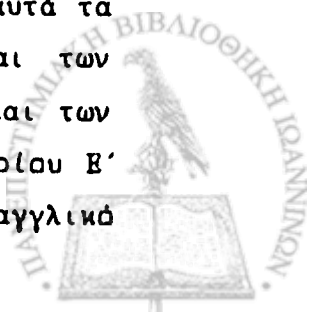
Αυτή η πραγματικότητα εξιδανικεύεται μέσα στο ρομαντικό κλίμα της δεκαετίας του 1830. Η αύξηση της φήμης οδήγησε στον εξαγνισμό του ήρωα, σε εξιδανίκευση, και οι κλέφτες εμφανίζονται τίμιοι, αγνοί, πολεμικοί. Με την βοήθεια του Θεού, θα πει ο Μακρουγιάννης, αυτό κι έγινε. Οι ξυπόλυτοι και οι γυμνοί τα σπαθιά των Τούρκων τα ντιμισιά τα πήραν, αυτήνοι οι ολίγοι με τις μαχαιρούλες, τα φλωροκαπνισμένα τους ντουφέκια τα πήραν μ' εκείνα οπούταν δεμένα με σκοινιά, τους πήραν και τους ζαϊρέδες κι όλα τ' αναγκαία του πολέμου (Απομν. Β σ. 54).

Η μεταλλαγή των κλεφτών σε εθνικούς ήρωες, το χθεσινό δημιούρημα όπως τους αποκαλεί ο οξύς παρατηρητής Finley²³, έπιασε γερές ρίζες. Ευαίσθητος δέκτης της εποχής του ο Μακρουγιάννης τους βλέπει σαν τη μαγική της λευτεριάς, που με την αντίστασή τους συντηρούσαν το πνεύμα της ελευθερίας. Την ιδέα του Έλληνα πατριώτη, προμάχου της ελευθερίας αποδίδει το σύμβολο του αφοσιωμένου σκύλου, αλληγορική παράσταση το

πιστού Έλληνα ο οποίος φύλαγε την λευτεριά της πατρίδας του τόσους αιώνες νησιτικός και γυμνός εις τα χιόνια, σαν εκείνο το καλό σκυλί σπού φυλάγει τα πρόβατα από το λύκο. Το ίδιο θέμα, τους κλέφτες στη φυσική τους κατάσταση τη ζωή τους που έχει δράση, αναπαριστάνει με τα τραγόπουλα και εννοεί με τις λευκτικές εξηγήσεις την εξάσκησή τους στην τέχνη του πολέμου και την ελευθερία. Παρακάτω είναι δύο τραγόπουλα και πολεμούν· έτζι μάθαν την πολεμική και οι Έλληνες να λευτερώσουν την πατρίδα τους (Απομν. Γ σ. 109).

Η επιβίωση της μνήμης του Ρήγα είναι μια σταθερή κατάσταση που γεννά τη νεοελληνική ιδεολογία, γιατί πέρα από το ρομαντικό της επίχρυσμα, μένει ένα γεγονός: πατέρα της λευτεριάς, αποκαλεί το Ρήγα ο Μακρυγιάννης, και τον παριστάνει να βαστά ένα σακουλάκι με τον σπόρο της λευτεριάς και να σπέρνει αυτόν τον σπόρο²⁴ (Απομν. Γ σ. 111).

Όσον αφορά στον Πατριάρχη, ο Μακρυγιάννης τον θεωρεί συνεχιστή του εθνοποιητικού έργου του Ρήγα, με κατηχήσεις που οργανώνονται μέσα από τη Φιλική Εταιρεία (Απομν. Γ σ. 111)²⁵. Η μυθολογία ολοκληρώνεται με τη σύνδεση του Πατριάρχη με το Ναπολέοντα, τον αυτοκράτορα της Γαλλίας, ο οποίος υπόσχεται να ειχωρήσει στους Έλληνες όλη τη νότια Βαλκανική. Ωστόσο η ιστορική πραγματικότητα είναι εντελώς διαφορετική. Βέβαια στο παρελθόν οι πατριάρχες εξαναγκάζονταν σε ταπεινωτικές εντολές από την τουρκική εξουσία, τις οποίες εκτελούσαν με οδύνη. Όμως, οι τελευταίοι οικουμενικοί πατριάρχες, Γρηγόριος Ε', Μεόφυτος Ζ' και Καλλίνικος Δ', συνεργάστηκαν πρόθυμα με τους κατακτητές για την ανάσχεση της διάδοσης των γαλλικών επαναστατικών ιδεών που απειλούσαν εξίσου και το οθωμανικό κράτος και την εκκλησία. Για το λόγο αυτό το 1798 τυπώθηκε η Πατρική Διδασκαλία η οποία κήρυττε ότι η τουρκική κατάκτηση ήταν θείο έργο για να σωθούν οι αμαρτωλοί χριστιανοί. Συγχρόνως, με επίσημη πατριαρχική εγκύκλιο καταδικάζονταν το επαναστατικό μανιφέστο του Ρήγα "ότι πλήρες υπάρχει σαθρότητας εκ των θολερών αυτού εννοιών, τοις δόγμασιν της ορθοδόξου ημών πίστεως εναντιούμενον". Από τότε, και ως το 1821, η Πύλη κάλεσε επανειλημμένα το Πατριαρχείο σε πολιτική συνεργασία για τη διασφάλιση της τάξης και την καταστολή των εξεγέρσεων. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια εντάσσεται η συμβολή του Πατριάρχη Καλλίνικου Δ' και των αρχιερέων της Πελοποννήσου για την εξόντωση των Κολοκοτρωναίων και των άλλων κλεφτών του Μοριά (1805-7), και η δραστηριότητα του Γρηγορίου Ε' για την οχύρωση της Κωνσταντινουπόλεως που απειλούνταν από τον αγγλικό

στόλο, έργο για το οποίο ο Πατριάρχης απέσπασε τις ευχαριστίες του Σουλτάνου²⁶. Ο Μακρυγιάννης αποδέχεται αυθόρμητα την εθνικιστική άποψη η οποία ενσωματώνει τον Πατριάρχη στο πάνθεο των εθνικών ηρώων. Βέβαια η απόκλιση από την πραγματικότητα της πίστης του για την πατριωτική δράση του Πατριάρχη, αποτελεί ένδειξη της περιορισμένης επίδρασης του νεοελληνικού διαφωτισμού. Ωστόσο δε μπορούμε να μην επισημάνουμε την αγαστή αρμονία στην οποία βρίσκεται και πάλι στη συνείδηση του Μακρυγιάννη η ιδέα της πατρίδας με τη θρησκεία στο πρόσωπο του Πατριάρχη, πέρα από κάθε ιστορική πραγματικότητα.

γ). Έλληνες - Ρωμιοί

Το περιεχόμενο των όρων Έλληνας και Ρωμιός, η εννοιολογική τους εξέλιξη, αποκαλύπτει το περιεχόμενο της εθνικής συνείδησης μέχρι τη στιγμή που η συνείδηση αυτή καταστάλαξε σε σταθερές θέσεις. Η κύρια σημασία του κάθε ονόματος και οι διαδοχικές σημασιολογικές τους μεταβολές μέσα στα κείμενα των Απομνημονευμάτων και των Οραμάτων, καταδεικνύουν την πορεία που ακολούθησε η συνείδηση του Μακρυγιάννη στο χώρο της εθνικής αυτογνωσίας²⁷.

Με την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα, το όνομα Έλληνας γίνεται το εθνικό του αγωνιζόμενου γένους. Η πρώτη φορά που ο Μακρυγιάννης μιλεί για Έλληνες, είναι στη μάχη στην Κούλια του Μακρυνόρους το Μάιο του 1821²⁸, και με αυτό αποκαλεί τους γενναίους αγωνιστές που μάχονται για την ελευθερία της πατρίδας. Η συστηματική σύνδεση τα ονόματα Έλληνες με τους αγώνες της ελευθερίας, σημαίνει πως το κύριο περιεχόμενο της λέξης είναι η ελευθερία. Η σημασία αυτή, άλλωστε, δεν ήταν άγνωστη στους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αφού στους μύθους τους που χάνονται στο παρελθόν, Έλληνες ονόμαζαν μια ηρωική φυλή γιγάντων²⁹.

Ο όρος Ρωμιός³⁰ δηλώνει τον υποτελή στους Τούρκους ορθόδοξο χριστιανό³¹. Το γεγονός ότι για προεπαναστατικά γεγονότα ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί αποκλειστικά το όνομα Ρωμιός, κάνει το 1821 το σημείο τμήσης ανάμεσα στις δύο καταστάσεις, της δουλείας και της ελευθερίας, και συνδέει κυριολεκτικά τον όρο με το καθεστώς της δουλείας. Πόσο ισχυρή είναι η χρονική αυτή συνείδηση στον Μακρυγιάννη φαίνεται από το γεγονός ότι μιλάει για Ρωμιούς ακόμα και όταν οι αναφορές είναι θετικές, όπως

συμβαίνει στην περίπτωση που ανακαλεί τον όρκο του στη Φιλική: *Όταν ορκίστηκα να σῆκώσουμε ντουφέκι να πάγω κι εγώ να πολεμήσω, με Ρωμαίους είπαμε; Με Τούρκους* (Απομν. Α σ. 197)²².

Είναι φανερό πως το Ρωμιός δηλώνει τον εθνικό τύπο, όπως αυτός προσδιορίζεται από το καθεστώς της δουλείας. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τον τύπο Ρωμαίος, το γεγονός ότι απαντά συχνότερα δίπλα σε άλλα εθνικά ονόματα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποδίδει κυρίως την εθνική ιδιαιτερότητα των ορθοδόξων χριστιανών: *πολλούς Ρωμαίους, Οβραίους, Τούρκους εγγίτωνα από την κρεμάλα* (Απομν. Α σ. 158· πβ. *τί έπαθαν οι κάτοικοι από Ρωμαίους, όχι από τους Τούρκους* (Απομν. Επ. σ. 210))²³. Την εθνική ταυτότητα αποδίδει το όνομα Ρωμαίος στη φράση: *πασάς Ρωμαίος για τον Αλέξη Νούτοο* (Απομν. Α σ. 158)· η αντίθετη άποψη, που θα υποστήριζε ότι το Ρωμαίος σημασιοδοτεί το καθεστώς της δουλείας, θα αντέφασκε με το αξίωμα του πασά. Χωρίς να είναι σαφής η συνειδητή χρήση του όρου για τη δήλωση της εθνικής συνείδησης απαλλαγμένης από το πρόκριμα της δουλείας, ωστόσο στις περισσότερες χρήσεις διαφαίνεται κάποια ποιοτική διαφοροποίηση στο όνομα Ρωμαίος σε σχέση με το Ρωμιός.

Το όνομα Ρωμιός χρησιμοποιείται από τον Μακρυγιάννη και μετά το 21 με την αρχική σημασία του υποτελούς. Ρωμιό θα αποκαλέσει τον κάτοικο των περιοχών που εξακολουθούσαν να είναι υπό την κυριαρχία του Σουλτάνου - ο Τούρκος του έστειλε έναν φρόνιμον Ρωμιόν, θά πει (Απομν. Δ σ. 189). Επίσης το ίδιο όνομα θα χρησιμοποιήσει προκειμένου να αποδώσει τη σκέψη των Τούρκων, χρήση που σημαίνει ότι οι Τούρκοι, στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, εξακολουθούσαν να θεωρούν την εθνική διαφορά μέσα από τα σχήματα του παρελθόντος. Ο όρος τονίζει δηλαδή το καθεστώς της υποτέλειας, και δείχνει την άρνηση του κυρίαρχου να δεχτεί την κατάσταση της ελευθερίας, φορέας της οποίας είναι το όνομα Έλληνας²⁴.

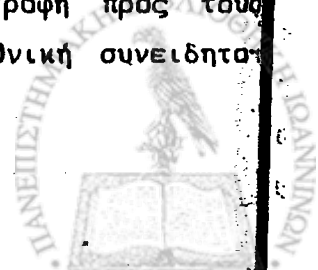
Διαμορφώνεται, τέλος, μια νέα δέσμη σημασιών για το Ρωμιός, η οποία απορρέει από την αρχική σημασία του ονόματος. Όπως επισημαίνει ο David Holton στη συστηματική και εμπειροταταξιμένη ανάλυση των όρων Έλληνας και Ρωμιός, η κύρια σημασία του δούλου, μεταπίπτει σε δυσφημιστική και ειρωνική υποδήλωση²⁵. Στο απόσπασμα με τον παπά ο οποίος έκανε τον άγιον εις τους Ρωμαίους και πήγαινε σε όλα τα ορδιά και πολιτείες και νησιά κι έβλεπε και μάθαινε όλα τα μυστικά των Ελλήνων (Απομν. Α σ. 185), το Ρωμαίος δηλώνει τους απλοϊκούς και ευαπάτητους χωρικούς και τους κοινούς στρατιώτες, ενώ το Έλληνες αναφέρεται στους αρχηγούς που

περιβάλλονται την πολιτική και στρατιωτική εξουσία. Ανάλογη σημασιολογική απόχρωση έχει η χρήση του ονόματος για τους συναγωνιστές του Μακρυγιάννη, που πολισκοούνταν στο Ήδοναστρο: τους αποκαλεί περιφρονητικά Ρωμιούς, για να υπογραμμίσει την ασημαντότητά τους, και να πείσει τον Ιμπραήμ πασά, με τον οποίο διαπραγματεύονταν την παράδοση του κάστρου, να τους εγκαταλείψει (Απομν. Α σ. 139).

Μία άλλη ιδιότητα του όρου Ρωμιός, ιδιότητα που καλλιέργησε το καθεστώς της δουλείας, είναι η πλεονεξία, η βαρβαρότητα, η οποία εξομοιώνει τον Έλληνα πολίτη με τον Τούρκο: ήθελα να σκοτωθώ, να μην τραβάγω αυτά από Ρωμάιους και Τούρκους (Απομν. Α σ. 251), θα πει ο Μακρυγιάννης.

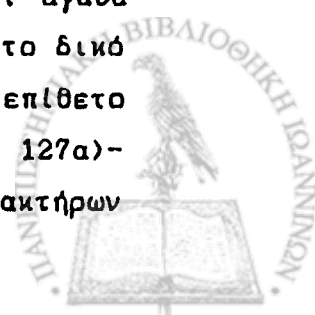
Από την ανάλυση που προηγήθηκε και από τις παρατηρήσεις που θα ακολουθήσουν, συνάγεται ότι οι εννοιολογικές διαστρωματώσεις των εθνικών ονομάτων μας αποκαλύπτουν τη διαδικασία της εθνικής συνειδητοποίησης. Είναι χαρακτηριστική σχετικά η μετατόπιση από τις θρησκευτικές έννοιες, σε ιδιότητες με κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο, η υποκατάσταση της θρησκευτικής από την εθνική συνείδηση. Μέσα σ αυτή τη διαδικασία η λέξη "Έλληνας" αποκτά τώρα το ιστορικό της περιεχόμενο, εμφυτεύεται σ αυτήν η συνείδηση της αρχαιότητας. Βέβαια η συνείδηση αυτή είναι όπως είδαμε στον Μακρυγιάννη επίκτητη, η αναβίωση των αρχαίων προγόνων, είναι αρχικά έργο της ελληνικής διάνοησης της διασποράς, άλλων συγκυριών, όπως ο φιλελληνισμός, και στη συνέχεια έργο της πολιτικής του επίσημου κράτους. Ωστόσο η τιμητική προσφώνηση *αθάνατοι Έλληνες* (Απομν. Α σ. 306), η συνείδηση ότι *η τύχη τους έχει τους Έλληνες πάντοτε ολίγους* (Απομν. Α σ. 256, βλ. και Β σ. 5), η οποία συνδέει τους νέους Έλληνες με τους αρχαίους στον χώρο και στον χρόνο, δημιουργεί την πίστη ότι οι σύγχρονοι πήγαιναν να αναστήσουν το όνομα και τη δόξα του αρχαίου Έλληνα, γεννά ένα ιδανικό, την προγονική αρετή, την οποία οι σύγχρονοι φορείς του ονόματος θα έπρεπε να φιλοδοξήσουν να φτάσουν. Η αρχαιότητα λοιπόν, η οποία οργανώνεται στο εθνικό όνομα Έλληνας, δημιουργεί την ιστορική συνείδηση στο Μακρυγιάννη: η πίστη ότι ο νέος ελληνισμός αποτελεί εθνότητα δεμένη με τους αρχαίους, δημιουργεί αισθήματα υπεροχής, και αποδεικνύει πόσο γόνιμη και ουσιαστική υπήρξε η στροφή προς τους αρχαίους προκειμένου να ικανοποιηθεί η ανάγκη για εθνική συνειδητοποίηση.

Τόσο η συγγένεια με τους αρχαίους που είχαν φτάσει στην κορυφή των ανθρώπινων κατορθωμάτων με τις ηθικές αρετές και την πολιτιστική τους δημιουργία, όσο και η κατάσταση της ελευθερίας που σημαίνει γενικά κάθε καλό για τον άνθρωπο, ανακαλούν αξίες, όπως η δικαιοσύνη, η γνώση, η αρετή, η τιμή. Έτσι το όνομα "Έλληνας" συνέχεται με αυτές τις πολιτικές, πολιτισμικές και ηθικές αξίες: και πώς σας ερωτώ, θα πει ο Μακρυγιάννης, θα δυνηθώμεν να μεταβάλαμεν την παρούσαν κατάστασίν μας ... δια να θεωρούμεθα ως τίμιοι και άξιοι του Ελλ. ονόματος; (Αρχ. σ. 364). Με αυτό το νόημα θα πει ο ίδιος στον Καποδίστρια: *Εσύ ο Έλληνας, ο φωτισμένος, ο ζυγωμένος εις τους δυνατούς, αν ήθελες να τους μιλήσεις ως τίμιος Έλληνας, ως Κυβερνήτης αυτηνών των δυστυχισμένων ... που είναι η δικαιοσύνη σου;* (Απομν. Β σ. 10).

Ο προσδιορισμός ότι ο Έλληνας είναι για την πατρίδα του και τη θρησκεία του, ολοκληρώνει τη διαδικασία πολιτικοποίησης του εθνικού ονόματος. Ήδη το 1829 ο Μακρυγιάννης θα ορίσει ότι οι Έλληνες το 1821 ορκίστησαν να δουλέψουν δια θρησκεία και πατρίδα και δεν τους κόλλανε μολύβι, ούτε σπαθί (Απομν. Α σ. 125). Ο Έλληνας, θα πεί σε άλλο σημείο, είναι για την πατρίδα του και τη θρησκεία του, και στην προέκταση του νοήματος αυτού θα θεωρήσει το όπλο των αγωνιστών για την ελευθερία ως *ντουφέκι και σπαθί ελληνικόν, θρησκευτικόν και πατριωτικόν* (Απομν. Α σ. 311). Η θρησκευτική συνείδηση η οποία, ενώ ποτέ δεν έπαυε να καθορίζει τον Έλληνα, είχε ατονήσει στην προηγούμενη περίοδο κάτω από την ανάγκη να εκφράσει το όνομα τις νέες έννοιες της ελευθερίας, της ανδρείας, της αρετής, αναφαίνεται ισοδύναμη με την πολιτική συνείδηση, αυτή που συμβολίζει η έννοια της πατρίδας, διεκδικεί και κατέχει ισότιμα τη θέση της στη συνείδηση του Έλληνα πολίτη.

Η εμμονή του Μακρυγιάννη στον ορισμό του αληθινού Έλληνα, σημαίνει την εθνοκεντρική πολιτική που διέπει την πολιτική του συμπεριφορά και η οποία αποτελεί γενικότερα βασικό γνώρισμα της εποχής που οι εθνότητες συνειδητοποιούνται και ουσπειρώνονται: *να είμαστε καθαυτό Έλληνες και αγαθοί πατριώτες ... και να είμαστε κι εμείς Έλληνες κατά τους αγώνες μας και θυσίες σπου υποφέραμεν, και ως τοιούτοι να χαιρόμαστε τ αγαθά της πατρίδος* (Απομν. Παρ. σ. 227). Μέσα από αυτή την προσήλωση στο δικό του, το ελληνικό, προκύπτει η αντιπαράθεση προς το ξένο. Το επίθετο ελληνικός -μόνο μ ελληνικούς νόμους να κυβερνιάμαστε (Απομν. Γ σ. 127α)- ερμηνεύει αυτό το πνεύμα του δικού μας και γίνεται φορέας των χαρακτήρων

που περιέχονται στο εθνικό όνομα. Έτσι τα ελληνικά τραγουδάκια που σύνθεσε για το γάλλο περιηγητή Μαλέρμπ το 1841, είναι εκείνα όπου φέλναμε, όπως χαρτηριστικά θα πει, εις τον αγώνα του Τούρκικου σπαθιού και του Ελληνικού, που χτυπούσαμεν δια την λευτεριά μας (Απομν. Παρ. σ. 237-38). Το ίδιο πνεύμα της εντοπιότητας εκφράζεται στην εμμονή του Μακρυγιάννη στα "ελληνικά" ρούχα και την αποστροφή του στα "φράγκικα"³⁶. Η ελληνική ενδυμασία γίνεται σύμβολο ελληνικότητας, αυτό το νόημα έχει η χειρονομία του να χαρίσει στον Όθωνα ένα ζευγάρι τσαρούχια. Μάλιστα το επίθετο *φραγκοφορεμένος* και *φραγκοκαταραμένος* που χρησιμοποιεί για την ίδια περίπτωση, σημαίνει ότι ο ξένος είναι κάτι διαφορετικό από τη δική του ανθρώπινη υπόσταση.

Επιστρέφοντας στο όνομα Έλληνας, είδαμε τη σημασιολογική του διεύρυνση από την πρώτη σημασία του γενναίου³⁷, στην ιστορική συνείδηση που αναπτύσσει η αρχαιότητα, στις πολιτισμικές αξίες, και τέλος το πολιτικό περιεχόμενο. Όλες αυτές οι ειδικές και συγκεκριμένες σημασίες ξεκινούν από ένα σκληρό νοηματικό πυρήνα, συντελείται η σημασιολογική άνωση του όρου και το όνομα Έλληνας γίνεται το εθνικό όνομα που καλύπτει όλες τις ειδικότερες έννοιες. Ενδεικτικό αυτής της εξέλιξης είναι ότι το 1839, ο Μακρυγιάννης, στην επιστολή με την οποία συνόδευε τους πίνακες στη βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία, ουστήνεται ως Έλληνας και αγωνιστής, το αρχικό δηλαδή νόημα της λέξης θα συναφθεί στο εθνικό όνομα ως προσδιορισμός³⁸.

Αντίστοιχα είναι τα νοήματα που εκφράζουν οι όροι *Ελληνικόν* και *Ρωμαϊκόν*. Στον πρώτο όρο, που απαντά μία φορά στη φράση και ύστερα γεννήθη το δικό μας το ελληνικόν (Απομν. Α σ. 129), επενδύονται οι εθνικοί οραματισμοί με την πολιτική και πολιτιστική διάσταση που προκύπτει από την αντιπαράθεση με το παρελθόν. Παρεμφερής είναι η σημασία του όρου *Ρωμαϊκόν*: Λίγες μέρες πριν την επανάσταση, ενώ ο Μακρυγιάννης βρισκόταν στην Πάτρα, είπε για τον Αλή πασά: αυτός ο τύραγνος να φέρη το Ρωμαϊκόν και την λευτεριά της πατρίδος. Αμέσως μετά ο πατρινός έμπορος θα του πει: Τι στοχάζεσαι, αυτό τα Ρωμαϊκόν θα κάμη άργητα να γένη; θα κοιμηθούμε με τους Τούρκους και θα ξυπνήσουμε με τους Ρωμαίγους (Απομν. Α σ. 117). Είναι φανερό πως το όνομα χρησιμοποιείται με τη σημασία της νέας κατάστασης που επιδιώκουν να δημιουργήσουν οι Έλληνες με την επανάστασή τους (Απομν. Α σ. 190), χωρίς όμως να συντηρείται στο όνομα η μνήμη του ρωμαϊκού ιδεώδους³⁹.

Όμως ο όρος Ρωμάλικο διατηρεί σε ορισμένες περιπτώσεις και την αρνητική σημασία της δουλείας που είχε στο παρελθόν. Ακόμα, μετά το 21 ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί το όνομα ειρωνικά για να καυτηριάσει τυραννικές καταστάσεις του παρόντος που διατηρούν τις μνήμες από το παρελθόν: *Τότε σιχάθηκα όλως διόλου το Ρωμάλικο, θα πει, ότι μάθαμε όλοι την ληστείαν γενικώς*⁴⁰.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι έννοιες Έλληνας και Ρωμιός, και οι συνώνυμες λέξεις αντίστοιχα, εκφράζουν την ποιοτική αντίθεση ανάμεσα στις δυό καταστάσεις, της υποτέλειας και της ελευθερίας, σημείο τομής των οποίων είναι το 21⁴¹. Η σκλαβιά σημαίνει την ανυπαρξία της οντότητας της πατρίδας, πράγμα που εκφράζεται με την ανωνυμία. Όμως από τη στιγμή που αρχίζει ο αγώνας για την ελευθερία, η πατρίδα γίνεται επώνυμη, το όνομα Ελλάς αποδίδει την ύπαρξη και την πολιτική της οντότητα. Γι αυτό ο όρος Ελλάς συμφύρεται συνειρμικά με τις έννοιες της ελευθερίας, των πολιτικών και κοινωνικών αξιών που επενδύονται στην προοπτική του νέου κράτους. Όλες αυτές οι έννοιες παριστάνονται στην εικόνα της ελεύθερης Ελλάδας με τα λευκά ρούχα, τη δάφνη και τη χαρακτηριστική περικεφαλαία που συνδέει το παρόν με την κλασική αρχαιότητα. Αντίθετα στην περιγραφή της σκλαβωμένης πατρίδας τα παράσημα, που αποτελούν τη συμβολική απεικόνιση των αξιών, είναι πεταμένα⁴².

2. Εθνική συνείδηση

α). Η έννοια του έθνους

Η αδιάσπαστη ενότητα πατρίδας και θρησκείας στη συνείδηση του Μακρυγιάννη υπαγορεύει την ιδιαιτερότητα της αυτονομημένης εξέτασής τους. Ωστόσο η έννοια της πατρίδας δεν είναι στατική, αλλά κάτω από την επίδραση των κοινωνικών και πολιτικών ζυμώσεων που ακολούθησαν την επανάσταση, το περιεχόμενό της επαναπροσδιορίζεται, αναμορφώνεται και διαφοροποιείται. Στην τροχιά που διαγράφει η εξέλιξη αυτή ενοφθαλμίζονται οι έννοιες του έθνους και του γένους, ενώ το κράτος που ανήκει σε διαφορετική ιδεολογική κατηγορία, εξετάζεται σε αντιπαράθεση με την πατρίδα.

Πριν μιλήσουμε για την έννοια του έθνους στον Μακρουγιάννη, είναι χρήσιμο να προσδιορίσουμε τη σημασία του όρου γενικότερα. Μπορούμε να διακρίνουμε σε δύο βασικές κατηγορίες τους προβληματισμούς για τον προσδιορισμό της εθνότητας: αυτούς των θεωρητικών αστών οι οποίοι σε γενικές γραμμές παραγνώρισαν τους εδαφικούς και οικονομικούς συντελεστές, και πρόβαλαν κυρίως τις ιδεολογικές πλευρές του προβλήματος της εθνικής συνείδησης. Από το άλλο μέρος η πλειοψηφία των μαρξιστών ακολούθησε τις αυστηρές αντιλήψεις του Στάλιν, που υποστήριζε ότι η έννοια του έθνους είναι αδιανόητη δίχως συγκεκριμένο εδαφικό προσδιορισμό και δίχως μια οικονομική κοινότητα που να τείνει προς μια ολοκληρωμένη εθνική αγορά⁴³. Οι σύγχρονες θεωρητικές απόψεις αντιμετωπίζουν το πρόβλημα με σκεπτικισμό, καθώς παρατηρούν ότι δεν υπάρχει μια μοναδική άποψη στο θέμα της προέλευσης του έθνους, και υπογραμμίζουν το σύνθετο χαρακτήρα του προβλήματος, ώστε το έθνος εκτός των άλλων να θεωρείται αποτέλεσμα κάθε ανθρώπινης φυσικής και πνευματικής απόκλισης καθώς και κάθε περιβαλλοντικής ιδιομορφίας, όπως είναι και δημιουργημία του θεού, της μοίρας και της φύσης.

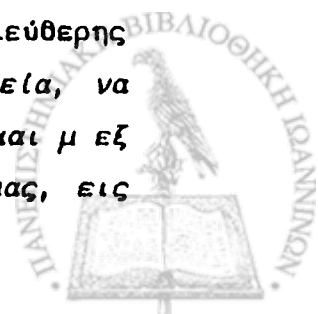
Ωστόσο πρόσφατες συγκριτικές μελέτες έχουν προσδιορίσει ορισμένα σταθερά και κοινά σημεία στο σχηματισμό των εθνοτήτων όπως είναι η γλώσσα, η γη, η κοινή ιστορική εμπειρία, η πίστη στο κοινό παρελθόν. Οποσδήποτε κάθε ένας από αυτούς τους παράγοντες ποικίλλει, και η δυναμική του στη διαδικασία σχηματισμού της εθνότητας είναι διαφορετικού διαμετρήματος⁴⁴.

Η έννοια του έθνους στον ελληνικό λαϊκό χώρο καταχτιέται εμπειρικά, δηλαδή οργανώνεται και συνειδητοποιείται μέσα από τις ιδεολογικές διακηρύξεις και τις αναζητήσεις του αγώνα. Η ρευστότητα της έννοιας που διαμορφώνεται μέσα από αυτές τις συνθήκες, κυρίως όμως η εναλλακτική χρήση του όρου σε σχέση με την πατρίδα⁴⁵ και τα κοινά ιδεολογικά μηνύματα που εκπέμπουν οι δύο έννοιες, καθιστά πιο προσιτή μέθοδο για τον προσδιορισμό του έθνους τη σύγκρισή του με την πατρίδα. Στατιστικά η χρήση του έθνους είναι μικρότερη από την χρήση της πατρίδας⁴⁶, ενώ η συχνότητα αυξάνεται όταν η χρήση του όρου ανεβαίνει. Η λέξη απαντά στο Λεξικό των Απομνημονευμάτων 15 φορές, ενώ τα επόμενα χρόνια η χρήση της πυκνώνει: ανέρχονται σε 45 οι περιπτώσεις που χρησιμοποιείται περιλαμβανομένου και του προλόγου. Τα παράγωγα του όρου, "εθνισμός",

"εθνοκρατία", "εθνοφύλακας", "εθνοφυλακή", χρονολογούνται περίπου από την τρίτη δεκαετία του αιώνα και μετά, οπότε και η έννοια φορτίζεται με πολύ πιο ισχυρό συναισθηματικό νόημα.

Ότι η ουσία του έθνους δε διαφέρει από εκείνη της πατρίδας, γίνεται φανερό από τις αντίστοιχες εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Μακρυγιάννης: για παράδειγμα η επιστάσια του θεού είναι η ίδια στο έθνος όπως και στην πατρίδα (Ορ. σ. 178)⁴⁷. Κυρίως, όμως, το έθνος χαρακτηρίζεται από τη βαριά συναισθηματική φόρτιση του όρου, ομολογη με εκείνη της πατρίδας: *Το δυστυχισμένο αθώο Έθνος* (Απομν. Επ. σ. 202), *το δύστυχο, το αθώο Έθνος* (Απομν. Επ. σ. 212), *αθών Έθνος ματοκυλημένον* (Απομν. Γ σ. 70). Το στοιχείο που ιδιαίτερα τονίζεται σε σχέση με την πατρίδα είναι το ανθρώπινο περιεχόμενο, ενώ ο εδαφικός παράγοντας, η γεωγραφική σημασία του όρου, υποχωρεί: έθνος είναι το αδιαίρετο εθνικό συλλογικό σώμα που αγκαλιάζει όλο το λαό⁴⁸, *οι Έλληνες είναι ευλογημένον* (Απομν. Δ σ. 180) ή *φτωχό έθνος* (Απομν. Δ σ. 158). Στα πλαίσια του έθνους όλοι οι Έλληνες είναι αδελφοί, όπως και στην πατρίδα (Απομν. Γ σ. 139). Κυρίως όμως οι δύο έννοιες εξομοιώνονται μπροστά στην αδικία που ενεργείται από την πολιτική εξουσία. Αυτό το ισχυρό αίσθημα αδικίας είναι που υπερφαλαγγίζει την ορθολογική χρήση του όρου και ταυτίζει το έθνος με την πατρίδα.

Αυτή η συνείδηση της ανθρώπινης κοινότητας κυρίως οδηγεί στην εκτίμηση ότι το έθνος αντιστοιχεί στις βασικές σημασίες της πατρίδας⁴⁹. Η ουσία του έθνους λοιπόν δε διαφέρει από εκείνη της πατρίδας, σκεπάζει δηλαδή ολόκληρη την περιοχή της έννοιας, εκτός από τον ιδιαίτερο προσωπικό χαρακτήρα της σχέσης του Μακρυγιάννη με την πατρίδα. Χαρακτηριστικό της επικάλυψης των δύο εννοιών είναι όρος "εθνισμός" ισοτίμος με τον "πατριωτισμό"⁵⁰, που σημαίνει το συναίσθημα για την κοινή εθνική υπόθεση. Αυτή την ταύτιση παρατηρούμε και στα Οράματα, όπου η πατριωτική εφημερίδα την οποία εξέδιδε, και η οποία έγραφε *πατριωτικά πράματα*, την ονόμασε "Εθνοκρατία" (Ορ. σ. 76). Μάλιστα, το έθνος είναι σημασιολογικά ευρύτερη έννοια, γιατί συνιστά σε σχέση με την πατρίδα ένα περισσότερο προηγμένο στάδιο κοινωνικής οργάνωσης, αφού προϋπόθεση για το σχηματισμό του έθνους είναι η ύπαρξη ελεύθερης πατρίδας: *Η Θεία Πρόνοια... μας ξεσκλαβώνει πατρίδα και θρησκεία, να γένομεν έθνος ανεξάρτητον, να ζήσομεν ως άνθρωποι εις το εξής, και με άλλης καρδίας να φέρνομεν την δοξολογίαν μας εις τον ευεργέτη μας, εις*

τον σωτήρα μας (Ορ. σ. 115-16)⁵¹. Η εθνική ανεξαρτησία είναι βασικό γνώρισμα της έννοιας. Άλλωστε το έθνος προσδιορίζεται ιστορικά από τον αγώνα για την ελευθερία, ο ελληνικός εθνικισμός προκύπτει από την αντιπαράθεση με τους Τούρκους, η εθνική συνειδητοποίηση διαμορφώνεται στα πλαίσια της αντίθεσης μεταξύ κατακτητή και κατακτημένου⁵², και όχι μέσα από αστικές διεργασίες όπως έγινε στις κοινωνίες της δυτικής Ευρώπης, όπου η εθνική αυτογνωσία είναι συνακόλουθο της αστικής συνειδητοποίησης. Γι αυτό το λόγο το αίτημα της ελευθερίας έχει πρωταρχικά εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα και δευτερευόντως κοινωνικοπολιτικό περιεχόμενο για τους υπόδουλους Έλληνες⁵³.

Αιτήματα όπως η εθνική ανεξαρτησία, η πολιτική αυτονομία και πολιτιστική αυτοτέλεια είναι πρακτικές με εσωτερική συνοχή που δίνουν το πολιτικό περιεχόμενο στον όρο. Κυρίως όμως η πολιτική οντότητα του έθνους οφείλεται στη σύνδεσή του με τους νόμους που κυβερνούν με δικαιοσύνη: *μολοντούτο εάν αποθάνωμεν εξ αιτίας των ευεργετών μας ας μας αναστήσει η Ιστορία εάν δε πάλιν επιθυμούν να λάβει πραγματικήν ύπαρξιν το Ελληνικόν Έθνος, ας το αφήσωσιν ελεύθερον να συστηθώσι νόμοι σύμφωνοι με την κατάστασιν της δυστυχούσης πατρίδος μας και τότε δυνάμεθα κι εμείς να γίνωμεν έθνος άξιον της κοινωνίας* (Αρχ. σ. 365). Οι νόμοι του έθνους πρέπει να είναι σύμφωνοι με τους αγώνες και τις θυσίες του λαού⁵⁴, και με αυτή τη δικαιοσύνη θα εξασφαλίσει ο βασιλιάς την εθνική ενότητα και ομοψυχία, την προαγωγή του έθνους.

Η άρση του προσωπικού συμφέροντος μπροστά στο γενικό αποτελεί βασική αρχή της ύπαρξης του έθνους και γίνεται ισχυρή συνείδηση μέσα από την πολιτική πραγματικότητα του νέου κράτους: *κι εσένα του λέγω, να σε αφήσει ο Βασιλέας χωρίς μιστόν κι εμένα - δεν γενόμαστε έθνος έτζι, του λέγω* (Απομν. Δ σ. 196). Ο εθνικός αλτρουισμός του Μακρυγιάννη δεν είναι ουτοπικός, αλλά απόρροια μιας δικαιοσύνης όπως την προσδιορίζουν οι αγώνες και οι θυσίες του κάθε αγωνιστή για την πατρίδα. Το στοιχείο, λοιπόν, που βρίσκεται στη βάση της λειτουργίας και οργάνωσης του έθνους είναι η κοινωνική δικαιοσύνη, έθνος είναι κυρίως η ευνομούμενη κοινωνία. Η τέτοια πολιτική οργάνωση φανερώνει τη δημοκρατική δομή του έθνους, ενώ αποκλείει τον αυταρχισμό της τυραννικής εξουσίας⁵⁵. Σε αυτή την πολιτική σημασία της εύτακτης κοινωνίας που συνυπάρχει αρμονικά με τα άλλα κράτη, εντοπίζεται η ιδιαιτερότητα του έθνους σε σχέση με την πατρίδα. Είναι φανερό πως με το έθνος ο Μακρυγιάννης εννοεί μια κλειστή δομή, μια

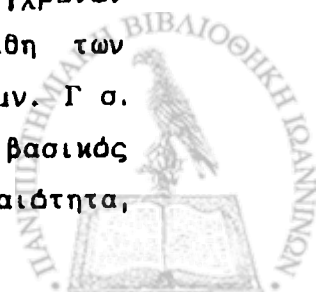
εθνοκεντρική πολιτική που υπηρετεί την ανάγκη της εθνικής αυτοτέλειας, πολύ περισσότερο μάλιστα που αυτή αμφισβητείται. Αυτής της εθνικής ενότητας σύμβολο αποτελεί ο θεσμός της βασιλικής εξουσίας.

Η αντίληψη ότι το έθνος οργανώνεται στη βάση της πατρίδας και της θρησκείας, μπορεί να παραλληλιστεί με την ιδεολογία που ορίζει τις ίδιες προϋποθέσεις για την ύπαρξη του έθνους, ενταγμένες στο πλαίσιο της οργανισμικής θεωρίας, την οποία συνέλαβαν οι Γερμανοί ιδεαλιστές⁵⁶. Είναι, ωστόσο, χαρακτηριστικό ότι στο έθνος βαραίνει η πολιτική και κοινωνική σημασία, ενώ η βιολογική λειτουργία του κοινωνικού σώματος βρίσκει την εφαρμογή της στην έννοια του γένους, όρος που εκφράζει το "όμαιμον" και το "ομόδοξον", τη φυλετική δηλαδή καταγωγή.

Τέλος το έθνος συνεπάγεται ένα επίπεδο πολιτιστικής ανάπτυξης: φωτισμένο⁵⁷ θα αποκαλέσει ο Μακρυγιάννης το γαλλικό έθνος, το οποίο σε άλλη περίπτωση θα χαρακτηρίσει *βάρβαρο* (Απομν. Β σ. 50). Η έννοια έχει ευρύτερα το νόημα της παιδείας και των ηθικών αξιών που αυτή καλλιεργεί, αλλά και της δίκαιης πολιτικής, που σέβεται το δικαίωμα των λαών να υπάρξουν ελεύθεροι.

Το έθνος, λοιπόν, σε σχέση με την πατρίδα αποτελεί τον ανώτερο αναβαθμό κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, είναι η πατρίδα προωθημένη σε ευνομούμενη και πολιτισμένη κοινωνία. Το άνοιγμα της πολιτικής συνείδησης του Μακρυγιάννη εκφράζεται στο νέο τρόπο οργάνωσης του κόσμου. Η ύπαρξη έθνους σημαίνει την ύπαρξη αυτοδύναμης κοινωνίας, και το δικαίωμα της ένταξης ανάμεσα στα άλλα έθνη⁵⁸. Η *κοινωνία των εθνών*, έτσι όπως την οραματίζεται ο Μακρυγιάννης, αποτελεί ένα σύστημα μεμονωμένων πολιτικών οντοτήτων, ο *κόσμος*, η *ανθρωπότητα*, είναι ένα *μωσαϊκό εθνοτήτων*. Ο σεβασμός είναι η αρχή που θα εγγυηθεί την πολιτική αυτονομία και ισοτιμία του κάθε έθνους, ώστε όλα να υπάρχουν αρμονικά⁵⁹.

Όπως είδαμε, η ιστορία και η ιστορική συνείδηση που αυτή συγκροτεί, αποτελεί δομικό στοιχείο της εθνικής συνείδησης. Ωστόσο ο Μακρυγιάννης αποκτά συνείδηση της εθνότητας κυρίως μέσα από τις εμπειρίες του παρόντος. Η αντίληψη ότι το παρόν θα διαμορφώσει το κοινό μέλλον, οδηγεί στην ανάγκη της αμερόληπτης κριτικής των σύγχρονων γεγονότων ώστε να διδαχθούν οι επόμενες γενεές από τα λάθη των προηγούμενων, γιατί με τον τρόπο αυτό, θα σχηματιστούν έθνη (Απομν. Γ σ. 100)⁶⁰. Η ιστορία λοιπόν αυτή που τώρα γράφεται, καθίσταται βασικός συντελεστής στο σχηματισμό της εθνότητας. Για το λόγο αυτό η αρχαιότητα,

παρότι κατεξοχήν αυτή δίνει την προοπτική στην εθνική συνείδηση, την ενοποιεί στο χρόνο και δίνει μια πολιτισμική απάντηση στο ζήτημα της αυτόνομης ύπαρξης του ελληνικού έθνους, δε συνάπτεται παρά έμμεσα με την έννοια του έθνους.

Καθώς οδεύουμε προς τα μέσα του 19ου αι., το κλίμα μεταβάλλεται και η θρησκεία γίνεται το κέντρο της εθνικής ζωής, ο ελληνισμός ταυτίζεται πρωταρχικά πάλι με τον παραδοσιακό χριστιανισμό. Η αλλαγή αυτή εκφράζεται με την υποχώρηση της πολιτικής σημασίας του έθνους και την προσαρμογή του στις νέες συνθήκες. Η λέξη παύει να αποτελεί τον κυρίαρχο όρο της εθνικής ιδεολογίας, και υποστέλλεται η αξιολογική του εμβέλεια. Ο διάδοχος όρος είναι το γένος, το πρόκριμα του οποίου ανταποκρίνεται στα νέα μηνύματα, και οι δύο έννοιες επικαλύπτονται στο βαθμό που η μία διαδέχεται την άλλη.

Στην προέκταση του αρχικού πολιτικού μηνύματος το έθνος δηλώνει τώρα γενικά την εθνικότητα, όπως συνέβαινε και πριν το διαφωτισμό: και γενικώς την ανθρωπότητα όλων των εθνών (Ορ. σ. 200)⁵¹. Η μετάβαση του όρου από την ειδική απόκλειστική σημασία του ελληνικού έθνους, στη δήλωση γενικά της εθνικότητας, εκφράζεται με τον πληθυντικό και το επίρρημα γενικά⁵². Όμως η σημασιολογική μεταβολή της λέξης φαίνεται κυρίως στο θρησκευτικό προσδιορισμό που δέχεται. Ο προσδιορισμός *ορθόδοξο χριστιανικό έθνος* (Ορ. σ. 183) εκφράζει εύστοχα την μετατόπιση του πολιτικού νοήματος και την υπόταξη του όρου σε μια νέα κλίμακα αξιών, την κορυφή της οποίας κατέχει ο όρος γένος. Η πλήρης ένταξη στο νέο κώδικα μαρτυρείται στην έννοια του *βρώμικου, του ακάθαρτου έθνους* που σημαίνει τον άπιστο, τον αλλόθρησκο⁵³. Κάτω από την επίδραση του θρησκευτικού εθνικισμού που βρίσκεται σε έξαρση, η εθνική αντιπαράθεση γίνεται με πολιτιστικές έννοιες όπως είναι η θρησκεία, και το έθνος εκπέμπει πολιτιστικά μηνύματα με εθνικό χαρακτήρα. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι στα Οράματα απαντά η χρήση του έθνους αντίστοιχη, δηλαδή ισότιμη, με εκείνη του γένους: *Έτσι ο θεός ανάστησε το Έθνος του από τέτοιον ζυγόν* (Ορ. σ. 176).

β). Η έννοια του γένους

Ο όρος γένος είναι παραδοσιακός και αρχικά δήλωνε θρησκευτικά σύνολα⁶⁴. Στη διάρκεια του διαφωτισμού το γένος παίρνει περιεχόμενο που ανάγεται σε εθνικά συλλογικά σώματα, η χρήση του είναι ακριβώς παράλληλη με εκείνη του έθνους⁶⁵. Μαζί με την πατρίδα παρακολουθούν και εκφράζουν την εθνικοπολιτική συνείδηση όπως αυτή διαμορφώνεται στο χώρο των Ελλήνων εμπόρων και διανοουμένων της Δυτικής Ευρώπης⁶⁶. Σε κλασικά κείμενα του διαφωτισμού ο όρος εναλλάσσεται με την πατρίδα. Ο Κοραΐς, στο "Σάλπιγμα Πολεμιστήριον" (1801) προσωποποιεί την πατρίδα "κλαίουσας και οδυρομένης την κοινήν των Γραικών μητέρα και πατρίδα, την δύστυχη Ελλάδα", που "τα πρώτα της τέκνα, οι πρόγονοί σας ήταν οι πλέον φωτισμένοι"⁶⁷. Ο Ανώνυμος, ακολουθώντας την παράδοση του Ρήγα -"για την πατρίδα όλοι"-, προκρίνει τον όρο "πατρίς", ο οποίος εκτοπίζει το γένος⁶⁸. Στην περίοδο πριν από την επανάσταση ο όρος έχει πλέον καθιερωθεί για τον εθνικό προσδιορισμό. Η θρησκευτική άποψη την οποία ήδη αναφέραμε, δέχεται ότι ο όρος από τα χρόνια της Καινής Διαθήκης δεν παρουσίασε σημασιολογικές μεταβολές και δηλώνει το "όμαιμον" και "ομόδοξον", έχει δηλαδή σχέση με την καταγωγή, δηλώνει τη φυλή. Από τον Αγώνα και ύστερα, οι κοινωνικές και πολιτικές αναζητήσεις του ελληνισμού εκφράζονται κυρίως μέσα από τις έννοιες της πατρίδας και του έθνους.

Σχετικά με το κείμενο των Απομνημονευμάτων είναι χαρακτηριστικό ότι απουσιάζει εντελώς ο όρος γένος⁶⁹. Όμως στα Οράματα η αλλαγή του κλίματος είναι αισθητή: όπως είδαμε, περί τα μέσα του 19ου αι., το έθνος παύει να αποτελεί την κύρια έκφραση της εθνικής ιδέας, αποδεσμεύεται από τη βαριά συναισθηματική φόρτιση που το καθιστούσε ιδεολόγημα ισότιμο με την πατρίδα, και χρησιμοποιείται για να αποδώσει μερικότερες έννοιες ήσσονος σημασίας, όπως και η δήλωση άλλων εθνοτήτων: *Ύστερα ήρθαν πλήθος λαός διαφόρων εθνών και δόξαζαν τον Θεόν και την βασιλείαν του* (Ορ. σ. 203)⁷⁰.

Οι προσδιορισμοί που δέχεται ο όρος στα Οράματα ελαττώνουν τη σημασία του, και σημαίνουν τον παροπλισμό της έννοιας από την αξιωματική θέση που κατείχε στη δήλωση της εθνικής ιδεολογίας. Κυρίως όμως οι προσδιορισμοί αυτοί δείχνουν τη σημασιολογική του μεταβολή: ο έντονος θρησκευτισμός που χαρακτήριζε την ελληνική κοινωνία από την τέταρτη

δεκαετία του αιώνα, εξακτινώνεται και διαμορφώνει τώρα το περιεχόμενο του όρου. Το *αθώο* (Λπομν. Έπ. σ. 212) και *δυστυχημένο έθνος* θα γίνει τώρα το *χριστιανικό ορθόδοξο έθνος* (Ορ. σ. 176, 189). Ακόμη περισσότερο, προσδιορισμοί όπως *ακάθαρτα* και *βρώμικα έθνη* (Ορ. σ. 148-9, 150, 151) σημαίνουν την πλήρη ένταξη του όρου στη νέα κλίμακα αξιών, την κορυφή της οποίας ορίζει το γένος, ο όρος που αποδίδει τώρα το ειδικό βάρος της εθνικής συνείδησης.

Η λέξη γένος, λόγω του αρχικού θρησκευτικού νοήματος, ανακαλείται και από τη συλλογική μνήμη για να αποδώσει τη νέα συνειδησιακή κατάσταση του ελληνισμού όπως άρχισε να διαμορφώνεται μετά την ίδρυση του Ελληνικού Βασιλείου. Η νοοτροπία που καλλιέργησε την αλλαγή αυτή, είναι η έξαρση του χριστιανικού συναισθήματος, ιδιοτυπία με εθνικό χαρακτήρα. Ο ελληνισμός αναγνωρίζει τώρα την εθνική του ταυτότητα στην Ορθοδοξία και αυτή την έννοια καλείται να εκφράσει ο όρος γένος.

Η φράση *ξανθό γένος*⁷¹ (Ορ. σ. 64, 144) είναι γνωστή από τα ελληνικά χρησολογικά κείμενα του ΙΒ΄ και ΙΣΤ΄ αιώνα, στα οποία το *ξανθό γένος* ταυτίζεται με τους Ρώσους. Σύμφωνα με την προφητική φιλολογία που επικράτησε μετά την άλωση, οι Ρώσοι ως ομόθρησκοι θα απελευθέρωναν τους χριστιανούς από το μουσουλμανικό ζυγό. Το δράμα της ανασύστασης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αναβίωσε και κυριάρχησε στην εθνική ζωή αλλά και στην εξημμένη φαντασία του Μακρυγιάννη την πέμπτη και έκτη δεκαετία του ΙΒ΄ αι., με τη μορφή της Μεγάλης Ιδέας που αναφέρονταν αόριστα στην οικοδόμηση της νέας Βλληνικής Αυτοκρατορίας. Παρά το γεγονός ότι η ομοιότητα του κλίματος θα δικαιολογούσε ανάλογη χρήση, το περιεχόμενο του όρου έχει τελείως ανακαινισθεί: *Ξανθό γένος*⁷² είναι τώρα οι Έλληνες, ο περιούσιος λαός του θεού. Η συσχέτιση του *ξανθού γένους* με τους Ρώσους αναιρείται από τον ίδιο τον Μακρυγιάννη ο οποίος στα Οράματα τους αποκαλεί *ακάθαρτο έθνος* (Ορ. σ. 150).

Το στοιχείο που τονίζεται είναι η άμεση σύνδεση του γένους με το θεό. Το επίθετο *ξανθός* (Ορ. σ. 92), όπως και το *αθώς* σε αντίστοιχη χρήση⁷³, αποκαλύπτει μια απόλυτη διάσταση καθαρότητας, φυλετικής και ηθικής, η οποία ανάγει την προέλευση του γένους κατευθείαν στο θεό. Η αντικατάσταση του γένους με το αίμα και το *αθώο πλάσμα* (Ορ. σ. 82) στις φράσεις *ξανθό γένος*, *ξανθό αίμα*, η ισότιμη χρήση τους⁷⁴, βαθαίνει τη σχέση καθώς δίνει τον αιματικό, το γενετικό της χαρακτήρα, την υϊκή σχέση ανάμεσα στο θεό και το πλάσμα του⁷⁵.

Στην ιδιότητα αυτή του γένους μπορούμε να αναζητήσουμε την έννοια του εκλεκτού λαού, του προορισμένου από το θεό, έννοια που κυριαρχούσε στην πολιτική ζωή, και της οποίας προέκταση είναι ο μεσσιανισμός και η έννοια της αποστολής του γένους⁷⁶. Όπως ήδη παρατηρήσαμε, η βιολογική λειτουργία που είχε αρχίσει να εμφανίζεται στην έννοια του έθνους, σηματοδοτεί κυρίως το γένος. Τα γενετικά χαρακτηριστικά, το αίμα, η υπερβατική καταγωγή από το θεό, είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της αντίληψης αυτής.

Η καθαρότητα του ξανθού γένους κινδυνεύει να μολυνθεί από τις δυνάμεις του κακού τις οποίες εκπροσωπούν οι πολιτικοί αντίπαλοι του Μακρυγιάννη, ότι του μόλυναν το αθών του πλάσμα (Ορ. σ. 82). Στην απειλή αυτή το αθώο γένος έχει παραστάτη του το θεό: *Τέκνα του αναθεματισμένου, με του διαβόλου τις ενέργειες εργάζονται και περπατούν, γλήγορα θα απολάβουν εκείνα όπου εργάζονται, την ανταμεβή τς, και το ξανθό αίμα και γένος δεν παθαίνει τίποτας, το φυλάγει ο ίδιος όπου τόπλασε (Ορ. σ. 67)*⁷⁷. Μέσα λοιπόν από την έννοια του γένους, από την αντιπαράθεση των δυνάμεων του καλού και του κακού εκφράζεται τώρα η πολιτική συνείδηση του Μακρυγιάννη: *λευτερώνεται το ξανθό γένος μου από το μολυμένο και αχάριστο τέκνο των Σαββατιανών όπου το καταφάνισαν, και τους άλλους όλους (Ορ. σ. 144)*. Με ανάλογο τρόπο στο παρελθόν ο θεός έχει τιμωρήσει το ξανθό γένος εξαιτίας της αχαριστίας των κακών ανθρώπων (Ορ. σ. 92).

Τέλος, το επίθετο "ομογενής" που απαντά στα Οράματα (σ. 179), τονίζει την κοινή προέλευση, την κοινή καταγωγή. Είναι φανερό εδώ η εθνική σημασία που αποκτά το γένος⁷⁸.

Η νοοτροπία του εθνικισμού, η οποία εξελίσσεται μέσα στον 19ο αι. και γίνεται ο κύριος συντελεστής διάπλωσης της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής των Ευρωπαίων, εξαρτιέται από το πολιτικό και πολιτιστικό υπόβαθρο της κάθε χώρας. Στην Ελλάδα ο εθνικισμός εκφράζεται με το σύνθημα της καταγωγής από τους αρχαίους, τη θρησκευτική πίστη και το μεγαλοϊδεατισμό. Οι εκδηλώσεις αυτές παρουσιάζουν μεταξύ τους εσωτερική συνοχή γιατί αποτελούν διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας ιδέας, της ανάγκης για προσδιορισμό του ελληνικού έθνους.

Στην Ελλάδα ειδικές συνθήκες συνέβαλαν στην αναθέρμανση της θρησκευτικής πίστης, η οποία, περί τα μέσα του 19ου αι., έγινε το κέντρο

της εθνικής ζωής. Οι μορφές και οι τύποι της εθνικής ιδεολογίας που προσλαμβάνονται από τον ευρύτερο χώρο, προσαρμόζονται στην πραγματικότητα η οποία ορίζεται από τη θρησκευτική πίστη· έτσι οι έννοιες του περιούσιου λαού, της καθαρότητας και της μόλυνσης αποκτούν θρησκευτικό περιεχόμενο. Στην ιδέα για παράδειγμα της εκλεκτικότητας που διακήρυξε ο Fichte⁷⁹ στους λόγους του προς το γερμανικό έθνος, ότι δηλαδή ο γερμανικός λαός είναι αρχέγονος γιατί υπάρχει καθαυτόν και δεν είναι συνάρτηση ούτε της ιστορίας ούτε του πολιτισμού, σ αυτή την ιδέα του απόλυτου λαού, αντιστοιχεί η ιδέα της υπερβατικής καταγωγής του ελληνικού γένους από το θεό, την άχρονη και ατελεύτητη αρχή του κόσμου. Η συνείδηση αίματος, που είναι κύρια εθνική ιδέα, ενυπάρχει στη λέξη πλάσμα που αποδίδει τη βιολογική-γενετική σχέση, και στο γένος, όρο με αιματική-φυλετική σημασία. Η προέλευση από το θεό καθιστά το ελληνικό έθνος βιολογικό· φαινόμενο με υπερβατική καταγωγή. Ο λαός αυτός είναι περιούσιος και εκλεκτός χάρη στη μοναδική του προέλευση και στην προστασία που χαίρει από το θεό· γιατί ο θεός προστατεύει το πλάσμα του από τις δυνάμεις του κακού που απειλούν να σπιλώσουν την καθαρότητά του.

Κύρια εθνική ιδέα είναι η ιδέα της καθαρότητας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η καθαρότητα είναι αποτέλεσμα της προέλευσης του ελληνικού έθνους από το θεό. Στις φράσεις του Μακρυγιάννη *ξανθό γένος* και *ξανθό αίμα* συμφύρονται η βιολογική προέλευση και η καθαρότητα που η καταγωγή αυτή δημιουργεί. Είναι φανερό ότι η βιολογική καθαρότητα, και σε προέκταση η φυλετική και εθνική καθαρότητα που συνεπάγεται το γένος, προσδιορίζεται από τη θρησκευτική του προέλευση. Έτσι η διαφύλαξη της θρησκευτικής πίστης ισοδυναμεί με τη διαφύλαξη της φυλετικής ιδιαιτερότητας· η περιφρούρηση της ορθόδοξης φυσιογνωμίας σημαίνει αντίστοιχα τη διαφύλαξη ενός ορισμένου θρησκευτικού χαρακτήρα, της ελληνικότητας. Αυτό σημαίνει ότι η θρησκεία αποβαίνει το κριτήριο για τον εθνικό προσδιορισμό και ότι ο ελληνικός εθνικισμός περνά μέσα από τη θρησκεία.

Είναι φανερό ότι το θρησκευτικό περιεχόμενο δίνει στον ελληνικό εθνικισμό πολιτισμικό χαρακτήρα. Τον ίδιο ηθικό χαρακτήρα έχει η έννοια της μόλυνσης: η καθαρότητα του ελληνικού έθνους κινδυνεύει να μολυνθεί από τις δυνάμεις του κακού, την απιστία, την αμαρτία, την αδικία. Αυτή την πολιτισμική διάσταση του ελληνικού εθνικισμού στον οποίο ο ορθόδοξος λαός ως ο κατεξοχήν λαός αντιπαραβάλλεται με τους άπιστους που είναι

καταδικασμένοι να χαθούν, φαίνεται όταν τη συγκρίνουμε με το φυλετικό χαρακτήρα του γερμανικού εθνικισμού: το γερμανικό έθνος ως το κατεζοχήν έθνος πρέπει με κάθε θυσία να διαφυλαχτεί καθαρό από κάθε είδους επιμιξία με ξένους που θα μπορούσε να μαλύνει το εγώ τους. Εδώ ο φυλετικός χαρακτήρας είναι που καθορίζει την εθνική ιδεολογία σε αντίθεση με το θρησκευτικό-ηθικό προσδιορισμό του ελληνικού εθνικισμού.

Άλλη παρατήρηση, τέλος, είναι ότι η ρομαντική έννοια του έθνους που στηρίζεται στη συνείδηση αίματος, η θεώρηση του έθνους ως βιολογικού φαινομένου, όπως απαντά στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, εφαρμόζεται εδώ στην έννοια του γένους, όρου με θρησκευτικό πρόκριμα. Το γένος είναι το βιολογικό φαινόμενο που εκφράζει την εθνική ιδέα, ενώ το έθνος κρατά το κοινωνικό του περιεχόμενο. Η αντίληψη του έθνους ως κοινωνικού φαινομένου, που σημαίνει ότι είναι προϊόν πολιτισμού, ότι προκύπτει από τη μακρόχρονη συνολική των ανθρώπων στον ίδιο χώρο και από τις κοινές ιστορικές τύχες, μας επιτρέπει να το θεωρήσουμε ως τη συνέχεια και την επιβίωση της παράδοσης του διαφωτισμού, ενώ το γένος είναι η έκφραση των νέων καιρών και γίνεται η κυρίαρχη έννοια της εθνικής ιδεολογίας, η οποία συνάπτεται με το ρομαντισμό.

Στόχος όλης αυτής της ιδεολογικής διεργασίας, όπως αντικαθρεφτίζεται στον Μακρυγιάννη δεν είναι ο επεκτατισμός, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στο γερμανικό εθνικισμό, αλλά η ανάγκη του αυτοπροσδιορισμού για την άμυνα και την προστασία από την εξωτερική απειλή: η Ορθοδοξία αποτελούσε τον πιο ακραιφνή προσδιορισμό της ελληνικής κοινωνίας, η οποία αποτελούσε μια ομόθυρη πολιτική μονάδα, και γι αυτό ο θρησκευτικός εθνικισμός συνιστούσε την πιο αποτελεσματική θωράκιση στην εξωτερική απειλή, πολιτική και πολιτιστική.

γ). Η έννοια του κράτους και η σχέση με την πατρίδα

Όπως είδαμε, προσωπικοί λόγοι¹⁰⁰ οδήγησαν το Μακρυγιάννη να βιώσει την ιδέα της πατρίδας-μητέρας ως πραγματικό γεγονός με έντονα προσωπικό χαρακτήρα. Η πατρίδα επίσης αντιπροσωπεύει την κοινωνική συνείδηση του Μακρυγιάννη, γιατί σε αυτή την έννοια διοχέτευσε τους κοινωνικούς του δραματισμούς για δικαιοσύνη και ασφάλεια. Σε σχέση με αυτή την ιδέα της πατρίδας, το κράτος είναι έννοια ξένη στο συναισθηματικό του κόσμο, στερημένη από το συγκινησιακό περιεχόμενο που ιδιαιτεροποιεί την

πατρίδα. Το κράτος αντιπροσωπεύει τον κρατικό μηχανισμό που στήθηκε στην πατρίδα του με την ίδρυση του ανεξάρτητου Ελληνικού Βασιλείου²¹ γι αυτό το συνδέει με το βασιλιά, ενώ το διαχωρίζει με σαφήνεια από το δικό του βίωμα που είναι η πατρίδα: *και δια την ησυχίαν του κράτους σου οπούναι η πατρίδα μου*²².

Το κράτος έχει κυρίως το νόημα της επικράτειας, του χώρου που διοικείται και ελέγχεται από μία κεντρική εξουσία τον έλεγχο της οποίας ασκεί ο βασιλιάς²³. Οι προσδιορισμοί *μέσα εις το κράτος* κι *έξω εις την Τουρκιά* (Απομν. Γ σ. 102), *το κράτος όλο* (Απομν. Γ σ. 126) και *εις όλο το κράτος* (Απομν. Δ σ. 166α) δείχνει την εδαφικά προσδιορισμένη ολότητα σε σχέση με τη λειτουργία της κρατικής μηχανής²⁴. Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του κράτους υπάρχει στα πρωτόκολλα (Απομν. Γ σ. 61, 63), στις φυλακές (Απομν. Γ σ. 61, 63, 131, Δ σ. 197, 200-201, Ορ. σ. 169) στις οικονομικές, πολιτικές και στρατιωτικές υπηρεσίες²⁵ που σκοπό έχουν να ιεραρχήσουν και να τακτοποιήσουν κοινωνικές καταστάσεις.

Η ιδιότητα του ιερού κράτους, θεοκρατική ιδέα με βυζαντινή προέλευση, δε φαίνεται να εγγράφει κάτι βαθύτερο στη συναισθηματική λειτουργία του Μακρυγιάννη: η ιερότητα του κράτους, με την έμμεση αναφορά στο θεό ως τον ύψιστο κυβερνήτη της πατρίδας²⁶, αποσκοπεί κυρίως να τονίσει στο βασιλιά την ευθύνη να περιφρουρεί το κράτος από τους ιδιοτελείς: *Για χατίρι αυτηνών των μπερμπάντων είναι έτοιμος να χαλάση κάθε τίμιον άνθρωπον, κάθε ηθική, το Ταμείον, το ιερόν Κράτος σου όλο και να μην αφήση κανένα γερό πράμα και τίμιον* (Απομν. Δ σ. 182).

Ο Μακρυγιάννης αναφέρεται στο κράτος κυρίως σε σχέση με τη χρησιμοποίηση των εξουσιαστικών μηχανισμών από τα διευθυντικά στρώματα²⁷. Συγκεκριμένα κατηγορεί όσους αναρριχήθηκαν στην πολιτική εξουσία ότι εκμεταλλεύονται τους μηχανισμούς αυτούς και απολαμβάνουν τις παροχές και τα προνόμια που προσφέρουν, σε βάρος του γενικού συμφέροντος, της πατρίδας: *ότι ο Σπυρομίλιος και ο Δούκας πικέθηκαν αυτά, να δουλέψουν πιστοί, και γέγονται βουλευταί, γερουσιασταί, και σταυρούς και άλλα, και εις τον πρώτον αγώνα προδότες και επίβουλοι, και τώρα το ίδιον. Και τηράτε τις εποχές αυτές των φημερίδων, τι έκαμαν σε όλο το κράτος όλοι αυτείνοι, τι ληστείες και άλλα, τι σκοτωμοί, τι φυλακές γιομάτες όλες του κράτους, τι λένε εις τις Βουλές όσοι έχουν συνείδησην δια όλα αυτά, και τα κάνουν μόνον και μόνον δια να είναι πιστοί εις τον ανώτερό τους και να κατακερματίσουν πατρίδα και θρησκεία*

και αυτείνοι να βυζαίνουν (Ορ. σ. 169). Έτσι το κράτος συνδέεται με τη διαφθορά των πολιτικών που έχει συνέπεια την αδικία του κοινωνικού σώματος, της πατρίδας.

Αυτή η διάσταση, η έλλειψη οργανικών δεσμών ανάμεσα στο κράτος, δηλαδή την εξουσία, και την κοινωνία πολιτών, την πατρίδα του Μακρυγιάννη, που με γενικό τρόπο επισημαίνεται εδώ, έχει ιστορικές βάσεις και ορίζει ένα πραγματικό πρόβλημα του νέου κράτους. Το γεγονός ότι στην προκαπιταλιστική ελληνική κοινωνία δεν είχε διαμορφωθεί η κοινωνική υποδοχή που θα στελέχωνε το αστικό στη δομή του κράτος, δημιούργησε ένα κενό εξουσίας το οποίο έσπευσε να καταλάβει η παλιά διευθυντική τάξη των προυχόντων²⁰⁶: οι παλιοί κοτζαμπάσηδες, βασισμένοι στη θέση ισχύος του κατείχαν στο παρελθόν, κατάφεραν να ελέγξουν το κράτος από μέσα, εξασφαλίζοντας έτσι τον κοινωνικό έλεγχο που είχαν απωλέσει με την κήρυξη της ανεξαρτησίας, και οικονομικά κέρδη. Έτσι το κράτος δεν λειτούργησε σαν άμεσο όργανο της άρχουσας τάξης αλλά αποτέλεσε έναν αυτόνομο χώρο για την κατάκτηση του οποίου δίνεται μάχη²⁰⁷.

Κυρίως όμως ο Μακρυγιάννης κατηγορεί το πολιτικό κατεστημένο των προυχόντων, το οποίο στο μεταξύ είχε διευρυνθεί με τις διευθυντικές κλάσεις των στρατιωτικών που διακρίθηκαν στον πόλεμο και ορισμένους Έλληνες του εξωτερικού που είχαν δραστηριοποιηθεί πολιτικά, ότι ευθύνεται για την κοινωνική κατάσταση και προτείνει στον Όθωνα την αντικατάστασή τους με τους τίμιους πολίτες: Είναι καιρός να τρογυριστής με τους τίμιους ανθρώπους και να τους μπιστευτής, να διορθώσης τα εσωτερικά σου, τα κριτήριά σου (Απομν. Δ σ. 198).

Στην ουσία βρισκόμαστε μπροστά σε μια τυπική, θα λέγαμε, διαμάχη ηγετικών ομάδων για τον έλεγχο της κρατικής μηχανής²⁰⁸. Ο Μακρυγιάννης αντιδικεί με τους πολιτικούς γιατί πιστεύει ότι υπέκλεψαν τις θέσεις και τα αξιώματα της πολιτείας τα οποία δικαιωματικά ανήκαν στους αγωνιστές, πίστη που ασφαλίζεται από τη θέληση του θεού (Απομν. Γ' σ. 75). Είναι γνωστό ότι ο Μακρυγιάννης επηρέαζε έναν αριθμό αγωνιστών τους οποίους μάλιστα επιδίωκε να εξαρτά με οικονομικούς τρόπους για να τους ελέγχει πολιτικά, χαρακτηριστική έκφραση του συστήματος πολιτικής πελατείας. Εξάλλου το κράτος την εποχή αυτή αποτελεί αντικειμενικά το μόνο τρόπο για κοινωνική σταδιοδρομία και συμβολίζει αυτό το όραμα της κοινωνικής επιτυχίας²⁰⁹. Ο Μακρυγιάννης είναι, λοιπόν, πάτρωνας ο ίδιος με όχι

ευκαταφρόνητες πολιτικές φιλοδοξίες. Η δικαιοκή διάσταση που δίνει στο πολιτικό του αίτημα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι, ως ένα βαθμό, συσκοτίζει τις προσωπικές φιλοδοξίες και εξαγνίζει τις προθέσεις.

Σχετικά με το κράτος και το μηχανισμό του, παρατηρούμε ακόμα ότι ο Μακρουγιάννης δε θέτει θέμα εξουσίας: Το αίτημά του είναι να αντικατασταθούν τα άτομα που επανδρώνουν τον κρατικό μηχανισμό: *Είχε συνάξει όλους τους κακούργους της κοινωνίας απ' όλες τις τάξεις και τους βοήθαγε με τα πλούτη της πατρίδας και με τις θέσεις· και ξεμάκρυνε και κατάντρεξε όλους τους τίμιους ανθρώπους. Κι έλαβαν αυτήνοι την κυβέρνησιν του κράτους* (Απομν. Δ σ. 204-5). Όμως οι τίμιοι είναι φορείς της πατριωτικής πολιτικής, μιας άλλης ιδεολογίας και πρακτικής, και η στελέχωση του κρατικού μηχανισμού με αυτούς εγγυάται την ομόνοια της πατρίδας. Η πατρική κυβέρνηση (Απομν. Γ σ. 122) έχει ακριβώς αυτό το νόημα της χρηστής διοίκησης που θα έβαζε τέρμα στα δεινά της πατρίδας. Στην αντίληψη αυτή του Μακρουγιάννη το κράτος ενώνεται οργανικά με την πατρίδα που μένει πάντα η καθορίζουσα έννοια: το κράτος είναι ο δικαιοκρατικός μηχανισμός που υπηρετεί την πατρίδα, που αποκαθιστά την ομόνοια στα πλαίσια της οικογενειακότητάς της.

Όμως η πραγματικότητα είναι διαφορετική από αυτή την ευτυχή σύζευξη. Το κρατικό μοντέλο της βαβυρικής μοναρχίας με την ξένη εξάρτηση που καλλιεργεί, με το σύστημα εξουσίας που βασιζόνταν σε αφηρημένη υπακοή αφήνοντας αδικαιώτα τα αιτήματα των αγωνιστών, με τους διεφθαρμένους πολιτικούς που χρησιμοποιούσαν τον κρατικό μηχανισμό για τις ιδιοτέλειές τους και σε βάρος του γενικού συμφέροντος, της πατρίδας, αποτελεί έκφραση μιας πολιτικής αντίληψης ξένης στο Μακρουγιάννη. Το κράτος με την έννοια αυτή δεν υπηρετεί το κοινωνικό σύνολο, την πατρίδα, αλλά υπάρχει και λειτουργεί ανεξάρτητα από αυτήν σαν αυτόνομος μηχανισμός και την υπονομεύει. Αυτή η πραγματικότητα της διάστασης πατρίδας και κράτους είναι κατάσταση σχιζοφρενική για τον παραδοσιακό άνθρωπο. Ο Μακρουγιάννης αντιμετωπίζει την τραυματική αυτή κατάσταση με την καταφυγή στο θεό για να βρει τη δικαίωση και τη λύτρωση μέσα από μεταφυσικούς οραματισμούς. Αυτό το αίσθημα της αδικίας προς την πατρίδα που δεν έτυχε καλής διαχείρισης, που αδικείται, κυριαρχεί σε όλη τη ζωή και την έκφραση του Μακρουγιάννη. Οσοίσο η κατηγορία δε στρέφεται εναντίον του κράτους ως θεσμού, αλλά εναντίον των προσώπων που το πλαισιώναν.

Η "αυτόχθονη" θεωρία για το κράτος²² σύμφωνα με την οποία το κράτος είναι ο κλειστός αυτόνομος οργανισμός, αντίληψη που κατάγεται από την κοινωνία του χωριού, την οικογένεια, και τη λαϊκή παράδοση, κρίνουμε ότι ισχύει κυρίως για την πατρίδα, όχι για το κράτος. Γιατί η πατρίδα, έχει τα σύμβολα της μητέρας, της οικογένειας, του σπιτιού που στεγάζει τους Έλληνες. Το κράτος είναι έννοια σύγχρονη με την ίδρυση του ελληνικού κράτους και την έλευση του βασιλιά (18.1.1833), όταν υπήρχει ήδη συγκροτημένο το ιδεολογικό σύστημα που όριζε η πατρίδα. Έτσι το κράτος είναι έννοια υπάλληλη στην πατρίδα, ο ρόλος του προσαρμόζεται στις ανάγκες που απορρέουν από την πατρίδα ως ένα κλειστό σύστημα αναγκών.

Έχει υποστηριχθεί ότι η πατρίδα είναι προέκταση της οικογένειας και της μικρής κοινωνίας του χωριού²³. Όπως η κοινότητα, που σε κανονικές περιστάσεις είναι διασπασμένη για λόγους που επέβαλε ο ρυθμιστικός παράγοντας της τιμής, ενώνονταν κάτω από κρίσιμες περιστάσεις χαράς ή κινδύνου, όπως είναι οι γάμοι, οι κηδείες, τα πανηγύρια, με ανάλογο τρόπο και τα κοινά εξωτερικά προβλήματα επέβαλαν στους χωρικούς εκ των έξω μια συνείδηση αλληλεγγύης. Για παράδειγμα, η ανάγκη να αντιμετωπισθούν οι διοικητικές ανάγκες και οικονομικές απαιτήσεις του τουρκικού συστήματος οδήγησε σε μεγαλύτερη συσπειρωση τα μέλη της κοινότητας. Ωστόσο η έννοια της πατρίδας και της πατρικής γης λειτούργησε και εσωτερικά: ο πατριωτισμός των χωρικών ήταν μια "οργανική" λειτουργία, μια συναισθηματική και πρακτική σχέση με τον τόπο που συντηρούσε τη ζωή και την οικογένειά του. Οποιαδήποτε απειλή ήταν προσβολή για την προσωπική σχέση ανάμεσα στον άνδρα και στον τόπο του και κατά συνέπεια στην τιμή του. Οι άνθρωποι, λοιπόν, συσπειρώνονται για να υπερασπίσουν την κοινότητά τους και σε προέκταση αυτής της ανάγκης για να υπερασπίσουν τις άλλες κοινότητες.

Τις σχέσεις αυτές τις εκφράζει, όπως έχει παρατηρηθεί²⁴, η κοινοτική ιδέα, η οποία συνενώνει πεπρωμένα και συμφέροντα που προέρχονται από κοινούς θεσμούς πνεύματος (θρησκεία, γένος) τόπου (πατρίδα) και συμφέροντος (αλληλέγγυος φορολογική ευθύνη). Η κοινοτική ιδέα λοιπόν διεύρυνε τα πλαίσια της οικογένειας και αποτέλεσε το συλλογικό ανθρώπινο πυρήνα της πατρίδας, πυρήνα "ισχυρό και αυτάρκη προς τα έσω, συμπαγή και ευέλικτο προς τα έξω".

Αυτή η ανθρωπολογική και ιστορική θεώρηση της πατρίδας αποτελεί ένα μεθοδολογικό εργαλείο για την ερμηνεία της έννοιας στον Μακρυγιάννη. Όπως μαρτυρεί η φράση "πατρίδα-σπίτι", η σημασία και η συναισθηματική της φόρτιση, η πατρίδα νοείται σαν ευρύτερη οικογένεια που στεγάζει τους Έλληνες. Βιώματα όπως είναι η ανάγκη της άμυνας από την εξωτερική απειλή, αυτή που συνιστούσε ο κοσμοπολιτισμός και η εχθρική ευρωπαϊκή πολιτική, οδηγεί σε μεγαλύτερου βαθμού συσπείρωση και στη σύλληψη της πατρίδας ως χώρου προστασίας και ασφάλειας.

Ο V. Ruchnig ο οποίος διερευνά ειδικότερα την έννοια της πατρίδας με την ίδια μεθοδολογική προσέγγιση, θεωρεί ότι η ιδέα πατρίδα-οικογένεια στο Μακρυγιάννη είναι οργανωμένη πάνω στο πρότυπο της παραδοσιακής πατριαρχικής οικογένειας. Η οικογένεια, υποστηρίζει, και όχι το άτομο είναι γενικά η μικρότερη μονάδα ταυτισμού των Ελλήνων⁹⁵. Η οικογένεια λοιπόν που αποτελεί το μικρότερο κύτταρο κοινωνικής ζωής στον ελληνικό χώρο είναι δομημένη σύμφωνα με το ιερό αρχέτυπο της θείας οικογένειας: πρότυπο της γυναίκας είναι η Παναγία-μητέρα του Χριστού, ενώ ο ρόλος του πατέρα ανταποκρίνεται στις ιδιότητες του θεού που είναι ο ύψιστος κυβερνήτης⁹⁶. Η πατρίδα είναι η μητέρα γη που τρέφει και συντηρεί τους Έλληνες· η συμβολοποίησή της από την εθνική ιδεολογία της επαναστατικής περιόδου σαν κοινής μητέρας όλων των Ελλήνων είναι ιδέα την οποία ο Μακρυγιάννης για προσωπικούς λόγους αφομοιώνει και βιώνει οργανικά σαν προσωπική μητέρα. Σε αντιστοιχία λοιπόν με την ιδιότητα των Ελλήνων ως τέκνων του θεού, έρχεται η ιδιότητά τους ως τέκνων της μητέρας. Το σύμβολο πατρίδα-μητέρα-οικογένεια είναι καθγιασμένο αφού και η μητέρα από τη βιολογική της υπόσταση ως αρχή ζωής είναι ιερή και ο θεός ο κατεξοχόν άγιος.

Ωστόσο το ιδεολογικό σχήμα πατρίδα-οικογένεια ερμηνεύει βασικές καταστάσεις όπως η ανάγκη της προστασίας, η υλική και συναισθηματική κάλυψη, αλλά δεν μπορεί να εξηγήσει τις αντιφάσεις που δημιουργεί η πολύπλοκη διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής και κρίνεται σχηματικό για την ερμηνεία των κοινωνικών αναζητήσεων στο Μακρυγιάννη. Ο ίδιος ο αγωνιστής διαισθανόμενος την ανεπάρκεια του συμβόλου πατρίδα-σπίτι μπροστά στις νέες συνθήκες σπάει τα δεσμά της οικογενειακότητας της πατρίδας, την αποδεσμεύει από το σύμβολο και τη διευρύνει σημασιολογικά λέγοντας ότι χρειάζεται προσαχή και πίστη στις ενέργειες για την πατρίδα γιατί η πατρίδα δεν είναι σπίτι. Στην ουσία ο Μακρυγιάννης

ανασημασιοδοτεί την πατρίδα μπροστά στη νέα πολιτική και πολιτιστική κατάσταση που εκπροσωπεί το κράτος· μπορούμε δηλαδή να υποστηρίξουμε ότι ο Μακρυγιάννης συνειδητοποιεί την ανάγκη προσαρμογής των παραδοσιακών εκφραστικών στερεοτύπων, την οποία διαφοροποίηση επιβάλλει η νέα τάξη πραγμάτων, που είναι απειλητική γι' αυτόν επειδή τείνει να κυριαρχήσει στις παραδοσιακές δομές⁹⁷.

Η άποψη ότι η ιδέα του Μακρυγιάννη για την πατρίδα σφραγίζει την αντίληψή του για το κράτος⁹⁸ μπορεί να θεωρηθεί πραγματική στο βαθμό που οι εμπειρίες από την οικογένεια και την κοινοβιακή κοινότητα του χωριού εμποτίζουν και διαμορφώνουν τις πολιτικές του αντιλήψεις όπως αυτές εκφράζονται στον πατριωτισμό του. Γιατί ο Μακρυγιάννης, όπως καθαρά φαίνεται στο κείμενο των Απομνημονευμάτων, αντιλαμβάνεται το κράτος που έχουν δημιουργήσει οι Βαυαροί σαν μια πραγματικότητα ξένη και ανταγωνιστική προς το δικό του κόσμο που αντιπροσωπεύει η πατρίδα. Άλλωστε η αίσθησή του είναι ιστορικά δικαιωμένη αφού έχει επισημανθεί η αντίθεση ανάμεσα στο συγκεντρωτικό δυτικό κράτος και στην παραδοσιακή δομή της ελληνικής κοινωνίας: γιατί ο κοινοτικός θεσμός που διαμορφώθηκε στην περίοδο της τουρκοκρατίας συγκέντρωσε την πολιτιστική παράδοση και την πολιτική αυτονομία⁹⁹ και προσέδωσε ένα φιλελεύθερο χαρακτήρα στην ελληνική κοινωνία, την οποία ήρθε να αναιρέσει ο συγκεντρωτισμός της Βαυαρικής εξουσίας.

Στην ανάγκη λοιπόν να λειτουργήσει ο Μακρυγιάννης και να υπάρξει στο κράτος που αποτελεί το νέο πλαίσιο κοινωνικής ένταξης, μεταφέρει τις αξίες από το δικό του σύστημα αναφοράς· έτσι η αρετή, η αλήθεια, η τιμή, η δικαιοσύνη, οι ηθικές προϋποθέσεις για την ύπαρξη της πατρίδας, αποβαίνουν τα κριτήρια και για την πολιτική του νέου κράτους. Στο σημείο αυτό, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι συναντιέται η αντίληψη του Μακρυγιάννη για την πατρίδα με τη νέα τάξη πραγμάτων. Η προσωπική εμπειρία κυρίως, η οποία μέσα από τα συγκεκριμένα βιώματα του αγώνα καταστάλαξε στην ιδέα της δημοκρατικής κεντρικής εξουσίας, σφράγισε την αντίληψη για το κράτος, ενώ η εμπειρία από τη δημοκρατική διαχείριση της κοινοβιακής κοινότητας του χωριού συνθέτει ένα ευρύτερο πλαίσιο που θα μπορούσε να λειτουργήσει συμπληρωματικά και έμμεσα στη συγκεκριμένη εμπειρία¹⁰⁰.

Όσον αφορά λοιπόν στην κεντρική εξουσία όπως αυτή οργανώνεται στο κράτος, συναντιούνται δύο θεσμοί που ξεκινούν από διαφορετική παράδοση:

ο βασιλιάς, του οποίου ο θεσμός αντιστοιχεί στο ιερό αρχέτυπο του θεού, και γι αυτό είναι απαραβίαστος, και οι νόμοι που θεωρούνται ο καρπός του αγώνα, εκφράζουν και κατοχυρώνουν στη συνείδηση του Μακρυγιάννη τα δικαιώματα των Ελλήνων.

Η κεντρική κρατική εξουσία, λοιπόν, εκφράζει το συγκρασιμό των θεοκρατικών αντιλήψεων και των επιτευγμάτων του αγώνα. Η εσωτερική ισορροπία βρίσκεται στο σεβασμό των νόμων από το βασιλιά, πράγμα που σημαίνει ότι το πνεύμα του αγώνα αποβαίνει στην ουσία το πολιτικό κριτήριο. Αυτό το νόημα έχει η επίκληση στον Όθωνα να σεβαστεί τους νόμους και το Σύνταγμα, καθώς και η συμβολική έκφραση του ίδιου πολιτικού αιτήματος στο όνειρο του Μακρυγιάννη να δεθεί ο βασιλιάς με νόμους. Έτσι ο βασιλιάς νοείται περισσότερο ως συμβολική αρχή εξουσίας, ενώ η ουσιαστική ρύθμιση της κοινωνικής δικαιοσύνης ανατίθεται στους νόμους. Μέσα από αυτό το πνεύμα και αυτό το αίτημα δικαιοσύνης ο Μακρυγιάννης επικοινωνεί με το θεό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την απομάλυνση της ιστορίας που αποτελεί μία από τις πιο χαρακτηριστικές πολιτισμικές εκδηλώσεις στο ζετύλιγμα του ελληνικού ΙΙΙ αι., καθώς και για την προαγωγή της στη νεοελληνική εθνική συνείδηση κατά την περίοδο αυτή, βλ. Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* σ. 22, 135, 295-297.
2. Μ. Herzfeld, *Ours Once More* σ. 18.
3. *Απομνημονεύματα* σ. 90: "Εν Ναυπλίω επεράτωσεν το δεύτερον βιβλίον ο συγγραφεύς, ήτοι κατέληξεν αιριβώς μέχρι της αφίξεως του βασιλέως Όθωνος χρονικόν σημειον" (18 Ιαν. 1833). Το βιβλίο επομένως τελείωσε από την εποχή της εισβολής των συνταγματικών στο Ναύπλιο (30 Μαρτίου 1832) μέχρι πριν από την αναχώρηση του Μακρυγιάννη για την Αθήνα το Μάιο του 1833.
4. Δ. Γ. Τσαούσης, "Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας" (στο *Ελληνισμός Ελληνικότητα* 15-25) σ. 18. Η στάση αυτή είναι καινή στους αρχηγούς, είναι γνωστός ο παραλληλισμός του Κολοκοτρώνη σε δημηγορία στις 8 Ιουλίου 1828 ανάμεσα στους πεζοδρόμους που έφεραν την είδηση της εισβολής του Δράμαλη, με τους Αθηναίους που έφεραν στην πόλη την είδηση της νίκης στο Μαραθώνα, βλ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Έπαναστάσεως* (Αθήναι 1960) σ. 214.
5. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* σ. 139.
6. Πβ. το χαρακτηρισμό πατρογονικών (Απομν. Α σ. 154).
7. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 339.
8. Η καινούρια διάθεση και στάση απέναντι στα φαινόμενα αναφαιίνεται στα μέσα του αιώνα. Η ρομαντική ιστοριογραφία που ανθεί στη Δύση στρέφει προς τη μελέτη του δικού μας μεσαίωνα στην ίδια κατεύθυνση οδηγεί και η έντονη χριστιανική ανάπαυση των χρόνων εκείνων. Το 1844 αποτελεί τη ληξιαρχική πράξη της Μεγάλης Ιδέας. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος καταδεικνύει ήδη από την εποχή αυτή τα ελαττώματα της αρχαιότητας για να τονίσει τις αρετές του Βυζαντίου. Το 1852 ο Σπ. Ζαμπέλιος στην εισαγωγή της συλλογής "Ύμνασμα δημοτικά της Ελλάδος" δημιούργησε τον όρο "ελληνοχριστιανικός", και διορθώνει σε τρεις περιόδους την ελληνική ιστορία. Την αποδοχή του Βυζαντίου ως το συνδυετικό κρίκο ανάμεσα στην αρχαία και τη νέα Ελλάδα καθιέρωσε ο εθνικός ιστοριογράφος Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.
9. Γ. Πετρής, *Μακρυγιάννης* σ. 211, 241.
10. Γ. Πετρής, *Μακρυγιάννης* σ. 54-6.
11. Γιατί, όπως έχει λεχθεί, "η λαϊκή σκέψη δεν παίρνει τη μορφή επιστημονικής πραγματείας ή ιδεολογικής διακήρυξης, ούτε αποτελεί συγκροτημένη και μεθοδική διατύπωση θέσεων και απόψεων για τα σημαντικά ή τα καθημερινά υπαρξιακά προβλήματα του ανθρώπου. Πρόκειται απλά για ένα στοχασμό συγκινησιακού χαρακτήρα, που δεν κάνει τις περισσότερες φορές τίποτ άλλο από το να εξωτερικεύει τα συναισθήματα ή να "καταγράφει" τις αντιδράσεις των ανθρώπινων όντων στα ερεθίσματα του φυσικού και του κοινωνικού περιβάλλοντος", βλ. Γ.Δ. Κοντογιώργης, *Η Ελλαδική Λαϊκή Ιδεολογία* σ. 11.
12. Γιώργος Σεφέρης, "Ένας Έλληνας" σ. 240-41.
13. Κ. Μοσκόφ, *Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση* σ. 97.
14. Ι.Θ. Κακριδής, "Στρατηγός Μακρυγιάννης, μια ελληνική καρδιά" σ. 16, 18.
15. Σε μελέτη για την ηθική και κοινωνική αξία του δώρου σε ένα σύστημα ανταλλακτικών οικονομικών σχέσεων που ίσχυε σε ένα μεγάλο τμήμα της ανθρωπότητας και το οποία επεκτείνονται και στις δικές μας κοινωνίες,

παρατηρείται ότι η αποδοχή του δώρου είναι υποχρεωτική σε σημείο που να μην έχει ο δωρολήπτης το δικαίωμα να αρνηθεί το προσφερόμενο δώρο. "Σε ορισμένες περιπτώσεις, ωστόσο, η άρνηση μπορεί αντίθετα να σημαίνει νίκη", Μαρσέλ Μως, *Το Δώρο* σ. 120.

16. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα* σ. 132-33, 136, 141.

17. *ΙΕΕ*, τ. 1, σ. 93-97.

18. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα* σ. 143.

19. Κ. Τσουκαλάς, *Βξάρτηση και Αναπαραγωγή*, σ. 218. Ο Φωτάκος εκθέτει την άποψη του Κολοκοτρώνη για τους προεστούς, η οποία απηχάσε γενικότερα την ιδέα των λαϊκών τάξεων γι αυτούς: "Έχουν δικαίον, παιδί μου, διότι βλέπουν τούτους σκοτωμένους... με τους οποίους είχαν μαζί την εξουσίαν· τώρα την επήρε το έθνος. Αν εγελάσθηκαν και έκαμον την επανάστασιν ήλιπζαν να κληρονομήσουν τους Τούρκους αυτοί εις τον τόπον των αλλ' αργά το εσυλλογίσθησαν", Φωτάκος, *Απομνημονεύματα* σ. 173.

20. Την ιδεολογία αυτή φαίνεται να συμπαθεί ο Μακρυγιάννης ο οποίος έζησε σε χώρους όπου η εμπορευματική ανάπτυξη και η συνακόλουθη επικοινωνία με ευρύτερα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής ευνόησε την καλλιέργεια ενός ανταγωνιστικού κοινωνικού κλίματος ανάμεσα στις κυρίαρχες αγρστικές και αστικές δυνάμεις, βλ. Γ. Κοντογιώργης, *Ελληνική Λαϊκή Ιδεολογία* σ. 21.

21. Στα πλαίσια αυτής της σύγκρουσης ο Τ. Σταματόπουλος θεωρεί ότι η γενική καταδρομή και εξόντωση των κλεφτών στην Πελοπόννησο στις αρχές του 19ου αι. ήταν έργο κυρίως των προυχόντων, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό παρέχον αποδείξεις αφοσίωσης στην τουρκική διοίκηση. Τ.Α. Σταματόπουλος, *Ο Έσωτερικός Αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821* τ. Α, (Αθήνα 1957) σ. 18-42, 67-75.

22. Α. Πολίτης, *Το δημοτικό τραγούδι, Κλέφτικα* σ. κγ', ιζ' - ιη'.

23. "Ανάμεσα στους μορφωμένους Έλληνες έχει επικρατήσει η συνήθεια να μιλάνε και να γράφουν πολλά για το στρατιωτικό πνεύμα και τα εξαίρετα στρατιωτικά κατορθώματα των κλεφτών σαν να ήταν οι ληστές αυτοί πρόμαχοι της Ελληνικής ελευθερίας. Αλλά η αλήθεια είναι ότι αυτοί οι άνθρωποι ήταν απλοί λήσταιχοι που ... λεηλατούσαν τους Έλληνες πιά πολύ απ ό,τι τους λήστευαν οι Τούρκοι ... Οι πατριώτες κλέφτες της νεοελληνικής ποιήσεως είναι χθεσινό δημιούργημα" (παραθέτει ο Αλ. Δημαράς, *Το δημοτικό τραγούδι* σ. ιζ'-ιη από J. Finley, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, επιμ. Τ. Βουρνά). Για τη μετάπλαση του κλέφτη σε εθνικό ήρωα βλ. και Στ. Δαμιανάκου, "Ακαδημαϊκή Λογογραφία και Αγροτική Κοινωνία. Μια χαρακτηριστική περίπτωση: η μυθοποίηση του κλέφτικου" *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 1987, 41-69) σ. 49-53.

24. Γ. Πετρής, *Μακρυγιάννης* σ. 196-197· σ. 220. Δ. Βρανούσης *Ρήγας*. Έρευνα, εισαγωγή και μελέτη. "Β.Β." αρ. 19, Λετός, Αθήνα 1957.

25. Για την άρνηση του Πατριάρχη να αναλάβει εθνική πατριωτική δράση, βλ. Στήβεν Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλήσια* σ. 677, 684-85.

26. *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ, σ. 125-6. Βλ. και Μανουήλ Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του 18ου αιώνα* σ. ιγ· Δ. Μ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Αντιδράσεις στα 1798* Αθήνα 1989, σ. 7-62.

27. Τη συχνότητα με την οποία απαντούν οι όροι, τη σημασιολογία τους εξέλιξη και ερμηνεία βλ. David Holton, "The Writings of Makrygiannis" σ. 133-160).

28. Και με αυτούς τις 28 Μαγιού κινήθη δια εκεί οπούταν διαταμένον και εις το Μακρυνόρο, εις την Κούλια ήταν πολλά ολίγοι Έλληνες και τα χτύπησαν γενναίως και πατριωτικώς και σκότωσαν αρκετούς και πλήγωσαν τους άλλους... Και μαθαίνοντας αυτών το χαλασμόν των Τούρκων...

την Κούλια, φύχωσαν οι Έλληνες... (Απομν. Α σ. 124). Βλ. και Απομν. Α σ. 124, 125, 126, 127 κλπ. Σύμφωνα με το Λεξιλόγιο των Κυριαζίδη-Καζάζη η συχνότητα με την οποία απαντούν οι όροι είναι: Έλληνας (221) φορές, ελληνικός (1), το Ελληνικόν (1), Ρωμαίος (23), Ρωμαϊκόν (8), Ρωμαϊκά (1).

29. Βλ. Ι.Θ. Κακριδής, "Αρχαίοι Έλληνες και Έλληνες του 21" (στο Φως Ελληνικό, Αθήνα 1963 (ανατύπωση στο *Balkan Studies* IV (1963) 252-253)) σ. 78.

30. Κριτική βιβλιογραφία για το Ρωμιοί, βλ. Μ. Μανδουναίου, "Ρωμαίος-Ρωμιοί και Ρωμιούνη" (*Μαντατοφόρος* 22 (1983) 34-72).

31. Η ίδια χρήση του Ρωμιοί με τη σημασία δούλος υπάρχει και σε άλλους αγωνιστές. Χαρακτηριστική είναι σχετικά η ερμηνεία από τον Αμβρ. Φραντζή: "ομίλησεν εις τινας μικρούς και απλούς Έλληνας. βρε Ρωμαίοι! ως να τους είπον βρε σκλάβοι!", (= Ι.Θ. Κακριδής, "Αρχαίοι Έλληνες και Έλληνες του 21, Φως Ελληνικό, Αθήνα 1963, 75-90) σ. 85.

32. Τον περιορισμό της χρήσης του Ρωμιοί υπέρ του Έλληνες μετά το 21 παρατηρεί και ο Dennis Skiotis, "The Nature of The modern Greek Nation: The Romaic Strand", (*Byzantina και Metabyzantina*, τόμ. 1ος (Ed. Sp. Vryonis, Malibu) 1978) σ. 161.

33. Βλ. και Απομν. Α σ. 113, 117.

34. Τον Ταΐρ Αμπάζη, έναν αγαπημένον του Αλήπασα, γνωστικόν και πολλά άξιον Τούρκον Αρβανίτη, τον είχαν σταλμένον οι Τούρκοι, το κόμμα του Αλήπασα, εις το Μισολόγγι και Βραχώρι, σε όλα αυτά τα μέρη να ιδεί τα τρέχοντα των ρωμιοίων, αν δουλεύουν δια τον αφέντη τους τον Αλήπασα, όπως έλεγαν (Απομν. Α σ. 139). Αποδίδοντας τη σκέψη του Ιμπραήμ πασά ο Μακρυγιάννης θα πει και οι Ρωμαίοι ... κάμαν συνθήκες και βάσταξαν τους πασάδες (Απομν. Α σ. 249-50).

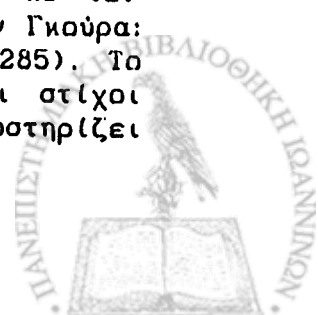
35. Για τις σημασιολογικές δέσμες του Ρωμιοί βλ. D. Holton "The Writings of Makriyannis" σ. 143-46.

36. ... ός ήταν φραγκοφορεμένοι, και εκεί με αυτά, όσοι είχαν ελληνικά σκουτιά, με αυτά (Όρ. σ. 80). Παρκαίου είναι ένας χορός οπού γίνεται ένας με σκουτιά φράγκικα χορεύει με έναν Έλληνα ... Ο φραγκοφορεμένος θέλει τον δικό του χορό, ο Έλληνας τον δικό του και θα μαλώσουνε ογλήγορα, ότι δεν μπορεί να μάθη ο ένας του άλλου το χορό (Απομν. Γ σ. 110). Η αντιπαράθεση ελληνικού και ξένου μέσα από την ενδυμασία εκφράζεται περισσότερο στα Οράματα (βλ. σ. 74), και θα μπορούσε αυτό να θεωρηθεί ως μια ακραία σχηματική έκφραση της εθνικής ιδέας, ως ένας ιδεολογικός φορμαλισμός. Για την ενδυμασία και τη σημασία τους ως παράγοντα εθνικής διαφοροποίησης, βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* σ. 35. : "Η αλλαγή της ατομικής εμφάνισης ιδίως μέσα σε μια στατική κοινωνία -όπως είναι η ελληνική, είναι νεωτερισμός, εκφράζει τη φιλοδοξία να προσαρμοστεί το άτομο ενδυμασιολογικά στους εκπροσώπους μιας άλλης κοινωνικής ομάδας". Βλ. ακόμη τη φράση αυτό μου το λέγει ελληνικά (Όρ. σ. 99) καθώς και την ανάλογη έκφραση για το χορό... να γένει με ένας χορός ελληνικός και να τον πρωτασύρω εγώ (Απομν. Γ σ. 58-9).

37. Βλ. την ηρωική και τιμητική χρήση του ονόματος Έλληνας στο δημοτικό τραγούδι που είπε ο Μακρυγιάννης στην πολιορκημένη από τον Κιουταχή Ακρόπολη το 1826, το βράδυ της συμφιλίωσής του με τον Γκούρα: "ο ήλιος εβασίλεψε - Έλληνά μου, βασίλεψε ..." (Απομν. Α σ. 285). Το ποίημα "Έλληνά μου βασίλεψε" όπως και οι τρεις τελευταίοι στίχοι είναι καρπός της προσωπικής έμπνευσης του Μακρυγιάννη, όπως υποστηρίζει ο Γ. Βλαχογιάννης.

38. Χρ. Λούκου, "Ο Μακρυγιάννης προσφέρει" σ. 210.

39. Βλ. Dennis Skiotis, "The Nature" σ. 157-158.

40. Βλ. Απομν. Α σ. 144, Β σ. 12.

41... και τώρα πρόθυμος να πεθάνη δια σένα για να σε ιδούνε τα παιδιά σου ελεύτερη Ελλάδα μι όχι παλιόφαθα της τυραγνίας και των κολάκωνέ της, βλ. Απομν. Παρ. σ. 229.

Για την ποιοτική διαφορά δουλείας και ελευθερίας που εκφράζεται μέσα από τα ονόματα Ρωμιάς και Έλληνας βλ. John Petropoulos, "The Modern Greek State and the Greek Past" (*Byzantina και Metabyzantina 1* 1978) σ. 164: "To the question of why the progeny differed so markedly from the progenitor, the basic answer was framed in terms of the dichotomy between freedom und slavery or in terms of a difference in fundamental condition. Freedom breeds the best in man, slavery the worst. For the modern Greeks to achieve once again the level of their ancestors, which is to say a State of moral virtue and cultural creativity, they must regain their freedom. In concrete terms, this meant that they must achieve liberation from Ottoman rule. But liberation to meet its ultimate purpose, should ensure against domination from any other foreign source and should produce a polity which would both guarantee personal freedom to each individual and give the group control over its own destiny.

42. Βλ. Γ. Πετρής, *Μακρυγιάννης* σ. 211.

43. Ι. Β. Στάλιν, *Ο Μαρξισμός και το Έθνικό Ζήτημα* (εκδ. Βιρήνη) σ. 5-7. Βλ. και Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* σ. 29-33.

44. Βλ. Dennis Skiotis, "The Nature" σ. 155.

45. Βλ. π.χ. την αντιστοιχία των εκφράσεων: *Κι όταν συνάχτημαν εις το τ Άργος οι Κολοκοτρωναίγοι και οι εδικοί μας αυτό γύρευαν να το ρίξουν γενικώς εις το Έθνος* (Απομν. Β σ. 48), σε αντιστοιχία με την έκφραση *Να του δώσουν τις 2.000 τάλαρα και ύστερα τα ρίχνομεν εις την πατρίδα* (Απομν. Β σ. 33).

46. Βλ. το *Λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη* των Ν. Ι. Κυριαζίδη - Ι. Ν. Καζάζη, τόμ. 2, σ. 131.

47. Πβ. και: *έτσι ανάστησε και το έθνος του [ο θεός] από τέτοιον ζυγόν* (Ορ. σ. 177). Πβ. και Ορ. σ. 115-116, 176, 199. Με αντίστοιχο τρόπο ο Φωτάκος εκθέτει τη θεοκρατική αντίληψη των Μουσουλμάνων, μέσω της απάντησης του σουλτάνου Μαχμούτ στις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις: "Ο θεός διοικεί τα έθνη δια της θείας του προνοίας. Εγώ δε ως αντιπρόσωπος του θεού, και δια της κραταιάς σπάθης μου αντιπροσωπεύω και διοικώ τόσα άλλα έθνη", βλ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, σ. 575. Επίσης ο όρος έθνος δε φαίνεται να έχει κρατικό περιεχόμενο: ο Μακρυγιάννης διαστέλλει τους πληρεξούσιους του έθνους από την κυβερνητική αρχή (Απομν. Β σ. 46).

48. Βλ. και Ν. Β. Τωμαδάκη, "Πολιτειακοί όροι" σ. 47-49. Βλ. και τα πρακτικά της Β εν Άστρει Έθνικής Συνελεύσεως: "Το Ελληνικόν Έθνος, το υπο φρικώδη Οθωμανικήν δυναστείαν, μη δυνάμενον να φέρη τον βαρύτατον, και απαραδειγματίστον ζυγόν της τυραννίας, και αποσεισαν αυτόν με μεγάλας θυσίας, κηρύττει σήμερα ... την πολιτικήν αυτού Υπαρξιν και Ανεξαρτησίαν ... Είμεθα αποφασισμένοι να ανεξαρτηθώμεν το Έθνος εντελώς χωριστόν, αυτόνομον και ανεξάρτητον", βλ. Ηλ. Κυριακόπουλος, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος* (Έθνικόν τυπογραφείον, Αθήναι 1960) σ. 47.

49. Άλλες ισότιμες χρήσεις: Οι αγωνιστές είναι το άνθος της πατρίδος (Απομν. Γ σ. 131) και το άνθος του έθνους. Πβ. επίσης: *Το ίδιο κάμετε και σε όλο το έθνος και είμεστε σε αυτήνη την άχλιαν κατάστασιν* (Απομν. Δ σ. 180) *Το κόμμα το αγγλικόν αδύνατο νέκρωσε από το μίσος των ανθρώπων. Κι ενώθη όλο το έθνος αναντίον του* (Απομν. Δ σ. 205) ... να.

γένωμεν κι εμείς έθνος κατά τους αγώνες μας. Πάψετε εις το εξής τις διχόνοιες κι ελάτε να μονοιάσωμεν όλοι (Απομν. Γ σ. 148). Κι όταν συντάχτηκαν εις τ' Άργος οι Κολοκοτρωναίοι και οι εδικοί μας, αυτό γύρευαν να το ρίξουν γενικώς το Έθνος (Απομν. Β σ. 46).

50. Δείξετε τι πατριωτισμόν, τι εθνικά φρονήματα είχετε εσείς και οι σύντροφοί σας, Απομν. Έπ. σ. 215. Δ σ. 197. Βλ. την αντίστοιχη χρήση του όρου "εθνισμός" από τον Φωτάκο, Απομνημονεύματα σ. 578. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, Κ. Παπαρηγόπουλος, Αθήνα ΜΙΕΤ 1986, σ. 65-66.

51. Πβ. χωρίς αρετή και κόνο εις την πατρίδα και πίστη εις την θρησκεία έθνη δεν υπάρχουν (Απομν. Πρ. σ. 103) καθώς επίσης και Απομν. Δ σ. 196. πβ. και Απομν. Γ σ. 57, 131 κλπ.

52. Ο Φωτάκος, π. χ., προσδιορίζει το έθνος από την κοινή καταγωγή και θρησκεία, και τονίζει τον παράγοντα της δουλείας: "Ημείς όλοι Πελοποννήσιοι και Στερεοελλαδίται ένα έθνος είμεθα, και μιας και της αυτής καταγωγής, μίαν θρησκείαν έχομεν, έναν εχθρόν και τύραννον είχαμεν, μαζί υποφέραμεν την δουλείαν, και μαζί εκάμαμεν την επανάστασιν", βλ. Φωτάκος, Απομνημονεύματα, σ. 366. βλ. και Ν. Σπηλιάδης, Απομνημονεύματα τ. 1ος, σ. 38. Βλ. Θ. Κολοκοτρώνης, Διήγησις τ. Β σ. 12-13: "Η επανάστασις η εδική μας δεν ομοιάζει με καμίαν άποσας γίνονται σήμερα εις την Ευρώπην. Της Ευρώπης αι επαναστάσεις εναντίον των διοικήσεών των είναι εμφύλιος πόλεμος. ο εδικός μας πόλεμος ήταν ο πλέον δικαίος, ήτον έθνος με άλλο έθνος, ήτον με ένα λαό οπού ποτέ δεν ηθέλησε να γνωρισθεί ως τοιούτος, ούτε να ορκισθεί, παρά μόνον ότι έκαινε η βία. ούτε ο Σουλτάνος ηθέλησε ποτέ να θεωρήσει τον ελληνικόν λαόν ως λαόν, αλλ ως σκλάβον".

53. Β. Φίλιας, Κοινωνία και Εξουσία στην Ελλάδα Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864 (Αθήνα 1974) σ. 48.

54. Έυγε σας, καλοί πατριώτες, οπού θα λευτερώσετε πατρίδα και θα γενούμε κι εμείς έθνος κατά τους αγώνες μας (Απομν. Β σ. 35). να μας εύρη μονοιασμένους, να μας εύρη έθνος κατά τους αγώνες μας και θυσιές μας και τοιούτως να μας διατηρήση και με τοιούτους νόμους να μας κυβερνήση (Απομν. Έπ. σ. 212-213). Η σύνδεση του έθνους με πολιτικές διεργασίες διαγράφεται και σε άλλους αγωνιστές, βλ. π.χ. Απομνημονεύματα Κολοκοτρώνη τ. Α σ. 132, 155, τ. Β σ. 7, κ.α. Κάρπος Παπαδόπουλος, Απάνθισμα σ. 104: ουδ' αμφότερα τα σάματα τούτα [βουλευτικό και νομοτελεστικό] άτινα απαρτίζουν το έθνος εξέδωκαν τοιαύτην πράξιν.

55. ... σε φέραν να κυβερνήσης ανθρώπους οπού αφανίστηκαν δια την πατρίδα και να ίτους αποκαταστήσης έθνος μ' αρετή (Απομν. Β σ. 31). Βλ. και: Έχετε γειά όλοι και την τυραγνίαν να μην την αφήσετε να φωλιάση εις την πατρίδα, να μην ντροπιάσετε τόσα αίματα οπού χύθηκαν (Απομν. Παρ. σ. 229). Η ίδια δημοκρατική οργάνωση του έθνους απαντά και στον άλλο λαϊκό αγωνιστή Ν. Κασομούλη, "μέχρις ότου το έθνος εκλέξει με ηουχίαν νομίμως καθόλα τους νέους πληρεξουσίου", Ενθυμήματα τ. 3, σ. 533. βλ. και σ. 537.

56. "Η Πατρίς αφενός, η Πίστις αφετέρου. το ορατόν εντεύθεν το εκείθεν το άδρατον, ιδού η συστολή και διαστολή της Ελληνικής καρδιάς. αι δύο αλληλοδιάδοχοι κινήσεις δυνάμει των οποίων ζει, πνέει, και δι'ων κοινωνεί μετά του Πλάστου και μετά των πλασμάτων, μετά του ορατού και του ασράτου κόσμου", βλ. Σπ. Ζαμπέλιου, Άσματα δημοτικά της Ελλάδος (τυπ. Έρμής, Κέρκυρα 1852) σ. 34

57. Ήσουνε σε ενα φωτισμένο έθνος τόσα χρόνια πρέσβης, είδε πως διοικούν την πατρίδα τους εκείνοι. να διοικήσεις κι εσύ συνιώνως με τον Μεταξά, με τον Μαυροκορδάτο κι άλλους να γένωμεν κι εμείς έθνος κατά τους αγώνες μας (Απομν. Γ σ. 147). βλ. Ρωτάγω αυτά τα μεγάλα και

πεφωτισμένα έθνη... Ορ. σ. 187). Βλ. και Φωτάκος, "φωτισμένα ευνομούμενα έθνη", Απομνημονεύματα τ. σ. 383·Μ. Σπηλιάδης, Απομνημονεύματα τ. 1ος, 64.

58. Αυτήνοι οι άνθρωποι είναι αποδειχμένη η διαγωγή τους· και οι πολιτικοί τους ο καθένας έχει το μέρος του από τους ξένους· και ποτές δεν θα ηουχάση αυτός ο τόπος, να γένωκιεν κι εμείς έθνος καθώς και τ άλλα έθνη (Απομν. Γ σ. 64).

59. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1823 στην Αμερική ο πρόεδρος Μανρόε, όταν εξέδωσε το ομώνυμο δόγμα με το οποίο κρατούσε μακριά από την Ευρώπη τις Αμερικανικές υποθέσεις, διατύπωσε την ευχή η αγωνιζόμενη Ελλάδα να καταστεί έθνος ανεξάρτητο, και να αναλάβει τη θέση που της οφείλεται μεταξύ των πολιτισμένων εθνών. Βλ. Κ. Τριανταφυλόπουλος, "Ο Αγών της Ελληνικής Ανεξαρτησίας και η αρχή των εθνικοτήτων" Π.Α. 23(1948) σ. 117.

60. ...κι όταν λέγονται τα λάθη μας, τότε κάνουν λιγότερα οι μεταγενέστεροι και γινόμαστε κι εμείς έθνος (Απομν. Γ σ. 104). Σχετικά με τις αντιλήψεις του Μακρουγιάννη για τη ιστορία βλ. Π.Δ. Μαστροδημήτρη, "Ο χαρακτήρας των Απομνημονευμάτων του Μακρουγιάννη" (: Νεοελληνικά. Μελέτες και Άρθρα τομ. Β, Αθήνα, Γνώση 1984) σ. 31-34.

61. Βλ. και: ... κι εγίναμεν παλιόφαθα όλων των εθνών (Ορ. σ. 207).

62. Μεγάλα και πεφωτισμένα έθνη (Ορ. σ. 187). Αχάριστοι βασιλείς και έθνη εις τ αγαθά του θεού με δώρα του διαβόλου ζούνε (Ορ. σ. 193). ... η ελπίς εις τον θεόν, θα σώσει την πατρίδα σας και θρησκεία και όλα τα έθνη (Ορ. σ. 197· πλήθος λαός διαφόρων εθνών (Ορ. σ. 203). τότε άρχισαν πλήθος στρατέματα των εθνών και μπαίναν... (Ορ. σ. 204). ... κανένα έθνος από σας να μη ματατολήσει νά χει αυτείνη την απαίτησιν (Ορ. σ. 205). πλήθος στρατιώτες των εθνών (Ορ. σ. 206).

63. Βλ. Ορ. σ. 149, 150.

64. Βλ. για παράδειγμα τη χρήση του όρου στον Μάξιμο Πελοποννήσιος: "Το γένος των Ορθοδόξων" (σ. 150-151). το ίδιο ο Μάξιμος Καλλιαυπολίτης λέγει "να μη γένη εις το γένος μας τινάς όμοιος των αιρετικών" (σ. 167). Ανάλογη θρησκευτική σημασία δίνεται και στο έθνος κατά την περίοδο αυτή. Έτσι ο Μ. Πηγάς θα μιλήσει για το "λαό του θεού, το έθνος το άγιο" (σ. 71), "Το έθνος των ασεβών" (σ. 71-2). ο Μάξιμος Πελοποννήσιος για το "έθνος το ευσεβές" (σ. 151). ο Γρηγόριος Μυρμεκουσιάνος "το έθνος μας το «βασίλειο ιεράτευμα»", σ. 174, κ. ά. . Οι παραπομπές είναι από Γ. Βαλέτα, Ανθολογία της Δημοτικής Πεζογραφίας τ. πρώτος (1340-1827), εκδ Η. Ράνος Αθήνα 1947.

65. Ν.Β. Τωμαδάκης, "Πολιτειολογικοί όροι" σ. 49. Κ.Δ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός σ. 80-82· του ίδιου, Κ. Παπαρηγόπουλος, σ. 77-80

66. Η έννοια αυτή αρχίζει να διευρύνεται και να εκφράζει κάτι γενικότερο ήδη από τον Κύριλλο Λούκαρη (Γ. Βαλέτα, Ανθολογία Δημοτικής Πεζογραφίας σ. 145), ενώ στον Φραγκίσκο Σκούφο έχει προσλάβει καθαρά εθνικό περιεχόμενο, "να ελευθερώσει το ελληνικό Γένος από την δουλείαν των Αγαρηνών" (ό.π., σ. 205), "ύφωνε πάλι εις την προτέρα δόξα το γένος" (ό. π. σ. 206), "το ελληνικό γένος" (ό. π. σ. 207). Από δω και πέρα οι αναφορές πληθαίνουν. Η συναισθηματική φόρτιση του όρου είναι χαρακτηριστική της εθνικής του σημασίας, ο Μηνιάτης ομιλεί για το "οικλαβωμένο γένος το βασιλικό" (ό. π. σ. 220), ο Δημ. Χαριτόπουλος το 1808 αναφέρεται στο "οικλαβωμένο γένος μας" (ό. π. σ. 262), "το δυστυχημένο γένος μας" (ό. π. σ. 263). Ο Γ. Βηλαράς χρησιμοποιεί τις έννοιες "το καλό του Γένου" (σ. 435), "η κοινή γλώσσα όλου του Γένου". "οι σοφοί του Γένου" (σ. 436), "ο φωτισμός του Γένου" (σ. 436). Βλ. ακόμη Βαλέτα, Ανθολογία της Δημοτικής Πεζογραφίας τ. πρώτος σ. 437, 438.

67. Αδ. Κοραΐς, "Σάλπισμα Πολεμιστήριον", (Άπαντα, τ. Β', Μπίρης Αθήνα 1970, σ. 28-39) σ. 32
68. *Ελληνική Νομαρχία* σ. 158 (Δ 15^α, 162 (Δ 23^α), 190 (Δ 74^α). Αντίστοιχες χρήσεις της πατρίδας απαντούν και σε μεταγενέστερα κείμενα όπως π.χ. το κείμενο του Καλαρά, "το κοινό καλό της πατρίδος μας" (σ. 450), "προσφέρωμεν θυσία εις όφελος της πατρίδος": "υστερημένη της πατρίδος έρωτα": "εχθρός της πατρίδος": "αχάριστα τέκνα της πατρίδος" (σ. 451). Βλ. παράλληλα και την έκφραση "δε συνεργήσετε κι εσείς εις την επανόρθωση του γένους μας".
69. Βλ. Ν.Ι. Κυριαζίδης-Ι.Ν. Καζάκης, *Το Λεξιλόγιο*, τ. δεύτερος σ. 101.
70. Βλ. και Ορ. σ. 197, 200, 203, 205, 207.
71. Για την πρώτη χρήση του όρου ξανθό γένος που σήμαινε τους Νορμανδούς και τα λατινικά έθνη της Δύσης, καθώς και τη σημασιολογική της μεταβολή βλ. Μ. Θ. Λάσκαρι, *Το Ανατολικό Ζήτημα 1800-1923* (Θεσσαλονίκη 1948) σ. 231-236.
72. Ορ. σ. 64, 144.
73. *Ο αφέντης σε προφυλάγει και στέλνει όλους εμάς, ότι αυτό οπού έγινε είναι θέληση του αφεντός μας, ότι του μόλυναν το αθών του το πλάσμα... ότι αθών πλάσμα και θρησκεία δεν αφήνει να κιντυνέψουν* (Ορ. σ. 82).
74. Ορ. σ. 67, 108.
75. Η αντίληψη του γένους ως ζωντανού είναι στοιχείο που χαρακτηρίζει την ιδεολογία της εποχής: "Παροϊμιάζεται από τον νυν η περίοδος εκείνη, καθ' ην το Γένος μέλλει να επαιθανθεί του αίματος την κυκλοφορίαν εις πάντα τα μέλη τα συνιστώντα την ιδιοσυγκρασίαν του. Δεν ελειτούργησεν άχρι του νυν ειμή ο εγκέφαλος, μόνος· θέλουσιν από τούδε συλλειτουργήσκει οι πνεύμονες και η καρδιά". Σπ. Ζαμπέλιου, *Βυζαντινά μελέται* (τύποις Νικ. Φιλαδελφέως, Εν Αθήναις 1857) σ. 45. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ιδέα αυτή αναπτύχθηκε στα πλαίσια της δημιουργίας των εθνότητων και της έννοιας του εθνικού κράτους, μιας διαδικασίας που άρχισε από το Μεσαίωνα και η οποία κορυφώθηκε στο 19ο αι. Ιβ. και: "Αι Αθήναι, η Χαλκίς, το Μεσολόγγιον, αι Πάτραι συμφώνως και συγχρόνως εκινήθησαν ως μέλη ενός σώματος, και το κράτος ορθωθέν ως εις άνθρωπος κατέβραυσε τον αισχρόν ζυγόν ...", Αλ. Σούτσος, *Άπαντα* (εκδ. Μπούρα-Κοσμάδακη, Αθήνα 1963) σ. 218.
76. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 386: "Τρεις κυρίως, ομάδες θα διέκρινα: μία πρώτη, όπου η έννοια του προορισμού καθορίζεται από το χώρο: «από τη γεωγραφική της θέση η Ελλάδα» κλπ. Η δεύτερη καθορίζεται από το χρόνο, από την ιστορία: ... Τέλος, υπάρχει και η καθαρώς υπερβατική έννοια, ενός προορισμού που καθορίστηκε από κάποιαν ανώτερη δύναμη, μιας εντολής που εδόθηκε, από μιαν ανώτερη δύναμη".
77. Ιβ. Ορ. σ. 82 και 108: *και όποτε είναι η ώρα του θεού, αυτός ο καταραμένος δεν μπορεί να σταθεί εδώ ούτε μιαν ημέρα, που καταμόλυνε το ξανθό αίμα και έχυσε και χύνει ποταμούς αίματα αθώα δια τους καιούς του σκοπούς*: βλ. επίσης Ορ. σ. 158.
78. Ορ. σ. 177, 178, 180, 199.
79. Ιβ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Θεωρία* σ. 30-31.
80. Βλ. κεφ. Πατρίδα σ. 79-80.
81. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 74-76.
82. Βλ. και Απομν. Γ σ. 79, 86, 89, 100, 144, Δ σ. 198, Αρχ. 294.
83. "Με την ανεξαρτησία κάποια αλλαγή βεβαίως επέρχεται, ο στρατιωτικός και ο κεφαλικός φόρος καταργούνται, η εξουσία έχει τώρα και οργανωτικές δίπλα στις παρασιτικές της λειτουργίες. Μιά πολιτική

οντότητα αναγνωρίζεται στο λαό· όμως στο πεδίο του οικονομικού το κράτος ιδιοποιείται ακόμα 30% ως τα 1835, 25% ως τα 1870 της παραγωγής της εθνικής γης· ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού διέπεται ακόμα στο τομέα του οικονομικού, από φεουδαλικές σχέσεις", βλ. Κ. Μοσιώφ, *Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση* σ. 134.

84. Με αντίστοιχο τρόπο είδαμε να χρησιμοποιείται η πατρίδα, χωρίς όμως να υπάρχει εδώ η πνευματικότητα της εσωτερικευμένης ιδέας της πατρίδας: ακόμα και όταν ο Μακρουγιάννης χρησιμοποιεί τον όρο κράτος για να δηλώσει δικές του συνωμοτικές ενέργειες το κάνει για να αποδώσει κυρίως το οργανωτικό μέρος της συνωμοσίας: *Λέγω εις τους αναγνώστες τη μεγάλη χάρη του Θεού, τόσα χρόνια κατηγόσα το κράτος όλο και προδότης δεν εφάνη ούτε πλούσιος ούτε φτωχός* (Απομν. Γ σ. 126). Βλ. και Γ σ. 119, Δ σ. 153.

85. Και εις το Κράτος δεν γράφει να γίνονται οι εκλογές κατά τον πληθυσμό κάθε μέρους. Αφού ήρθε ο φίλος του ο Κωλέτης και η θέληση του Πισκατόρη -άλλαξαν τα μυαλά του και γράφει εις το κράτος. «κάμετε και μια και δυο και τρεις εκλογές» (Απομν. Γ σ. 148). Βλ. και Ορ. σ. 214 *Ο Όθων βασιλέας. -Ο άλλος; -Γαρδικιώτης, και όλοι του της αυλής, και η βασίλισσα κι όλοι οι πουργοί τους και βουλευταί, γερουσιασταί και τα εξής και όλου του κράτους οι εκτελεσταί, πολιτικοί και στρατιωτικοί και πρέσβεις δικοί μας, όλοι από Μεταξά και πέρα, και πρόξενοι. Ανάλογη αντίληψη κρατικής οργάνωσης απαντά στον Θ. Κολοκοτρώνη, Διήγησις τ. Β σ. 45 : "οργάνωσε το κράτος (ο Καποδίστριας), έστειλε επάρχους, εκτάκτους επιτρόπους, άρχισε ανταπόκριση τακτική, ο καθένας να γνωρίζει τα χρέη του· ο στρατιωτικός ως στρατιωτικός, ο πολιτικός ως πολιτικός".*

86. Απομν. Δ σ. 166-167 *Τότε κυβερνούσε ο ίδιος ο θεός, ότι είδε τους ανθρώπους "εις μετάνοια...". Πβ. Απομν. Γ σ. 127, Δ σ. 207.*

87. Βλ. και Ορ. σ. 171-172: *Τι κάνουν εις όλο το κράτος σκοτωσιούς και κλεψίες και φυλακές γιομάτες, τηράτε την εφ. Αθηνά εφ. 1839. Βλ. και σ. 207: "Εβλεπα κι εγώ ο μικρότερος όλα μας τα πράματα παραλυμένα από την Κυβέρνησιν κι απ' ούλες τις αρχές όξω εις το κράτος κλεψίες... (Απομν. Δ σ. 171): Και αφάνισαν το κράτος όλοι αυτήνοι βγάζοντας ληστές και γυμνώνουν αυτήνοι οι ίδιοι κι αφάνισαν τον τόπον.*

88. Η ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους σήμανε για τους παλιούς κοτζαμπάσηδες την απώλεια της πολιτικής τους εξουσίας και της τοπικής αυτονομίας. Εξάλλου η αποτυχία να κυριαρχήσουν οικονομικά με τη μονοπώληση της γης - η ίδρυση των εθνικών γαιών τους έκλεισε το δρόμο στο σχηματισμό μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας- τους έστρεψε μαζικά στη μόνη δομή που ήταν δυνατά να μονοπωλήσουν, δηλ. στην κρατική μηχανή, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή* σ. 219-220. Πβ. και τις θεωρητικές παρατηρήσεις του J.-J. Rousseau από το *Κοινωνικό Συμβόλαιο*, που παραθέτει L. Dumont: "Η κοινωνία, που είναι το έθνος, είναι δεδομένο της ιστορικής εξελίξεως, το οποίο δεν έχει δημιουργηθεί από ένα οποιοδήποτε συμβόλαιο κοινωνίας, αλλά που απλά είναι παρόν. Το κράτος που βασίζεται πάνω σ αυτή την κοινωνία μπορεί να είναι ή μπορεί να γίνει, σε κάποια δεδομένη στιγμή (όπως το επιχείρησε η Γαλλία το 1789), το αποτέλεσμα μιας δημιουργικής πράξης των μελών της κοινωνίας", *Βασικές Έννοιες* σ. 63.

89. Περ. Αντί (τεύχ. 24 (Αυγ. 1975) σ. 33-40), σ. 34.

90. Όπως έχει παρατηρηθεί η κοινοβουλευτική σύγκρουση δεν αφορούσε θέματα που προέκυπταν από τελικές διαφορές, αλλά προσωπικούς αγώνες για διανομή αξιωμάτων. Και αυτό γιατί "...ο δεσμός του κράτους με την κοινωνία πολιτών δε βασίζονταν σε τάξεις ή σε ομάδες πολιτών που εκπροσωπούσαν ταξικά συμφέροντα, αλλά σε καθαρά προσωπικά δίκτυα:

πολιτικής πελατείας", βλ. Ν. Μουζέλη, *Νεοελληνική κοινωνία* σ. 37. Βλ. και Κ. Τσουκαλά, *Εξάρτηση* σ. 38: "Ήδη από τον περασμένο αιώνα το κράτος αποτελεί ένα στίβο ανταγωνισμού για την κατάκτηση του μηχανισμού του. Η κρατική πολιτική δεν εκφράζει αυστηρά ταξικά συμφέροντα μιας μερίδας της αστικής τάξης ...".

91. "Η σχετική έλλειψη άλλων μορφών σταδιοδρομίας στο χώρο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού είχε ως αποτέλεσμα το δυνάμωμα της κρατολατρίας", παρατηρεί σχετικά ο Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή* σ. 222. Το κράτος, θα εκτιμήσει αλλού ο ίδιος ερευνητής, συμβόλιζε το όραμα της κοινωνικής επιτυχίας αφού με τη χρησιμοποίηση των μηχανισμών που μπορούσε κανείς να αποκτήσει κοινωνική δύναμη και οικονομική επιφάνεια.

92. V. Ruchner, "Μακρυγιάννης" σ. 185.

93. Ph. Sherrard, "Η ιδέα του ελληνικού έθνους" *Δοκίμια* σ. 72-73.

94. Ν. Πανταζόπουλου, "Georg Ludwig von Maurer. Η προς τα Ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της Ελληνικής νομοθεσίας" (*Επιστημονική Επετηρίδα Νομικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* τ. Β 1968 (ανάτυπο)) σ. 255.

95. V. Ruchner, "Μακρυγιάννης" σ. 184.

96. Ph. Sherrard, ό. π., σ. 65, 68.

97. Για τη "δυναμική ενσωμάτωση" των παραδοσιακών νοοτροπιών στη νέα πραγματικότητα, τις αντιστάσεις ή και την πλήρη ανελαστικότητα των παραδοσιακών δομών στην επιβαλλόμενη ανασηματοδότηση των λειτουργιών τους, των αξιών και της πρακτικής τους, βλ. Μ. Θεοτοκά, "Μακρυγιάννης: το ζωντανό και το όνειρο" (περ. *Τα Ιστορικά* τ. 2ος, τεύχος 4 Δεκ. 1985 276-296) σ. 282. Σχετικά με τη συνάντηση και τη σχέση του παραδοσιακού πολιτικού και πολιτισμικού συστήματος με το νέο βλ. Γ. Β. Λεονταρίτης, "Έθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία" (στο *Ελληνισμός Ελληνικότητα*) σ. 34.

98. V. Ruchner, "Μακρυγιάννης" σ. 187.

99. Αυτό το πνεύμα της δημοκρατικής διακυβέρνησης καθώς και το πνεύμα του συμβουλίου των γερόντων θεωρείται ότι εκφράζουν οι πρώτες Έθνικές Συνελεύσεις, βλ. V. Ruchner, "Μακρυγιάννης" σ. 188.

100. Βλ. την άποψη για την "ισονομία" και το κοινό συμφέρον όπως λειτούργησε στα πλαίσια της κλέφτικης ομάδας όπου η τήρηση του κλέφτικου νόμου είναι υπόθεση του κάθε μέλους. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά σε "ηθικούς κατασταλτικούς αυτοματισμούς": η κατασταλτική αρμοδιότητα, ο κολασμός δεν προϋποθέτει αναγκαστική συναπόφαση των μελών και δεν εμπορεύεται από ένα ειδικό κατασταλτικό όργανο, αφού ούτε η αυτονομία της εξουσίας ούτε η μονοπώληση της δύναμης και της βίας αναγνωρίζονται, βλ. Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Η Ελλαδική Λαϊκή Ιδεολογία* σ. 160.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

1. Κοινωνία

α). Οι Νοικοκυραίοι

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναλύσουμε την πολιτική ιδεολογία του Μακρυγιάννη, πώς δηλαδή αντιλαμβάνεται τη λειτουργία των φορέων και εκτελεστών της πολιτικής εξουσίας, του βασιλιά και των πολιτικών, και θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τη σημασία που αποδίδει στους βασικούς πολιτικούς θεσμούς όπως είναι οι νόμοι και το σύνταγμα. Ακόμη η συνείδηση της διαστρωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας η οποία διαγράφεται στους λόγους του, είναι ενδεικτικό για παράδειγμα ότι χρησιμοποιεί τον όρο "τάξεις" (Απομν. Παρ. σ. 244, 245), θα καταδειχθεί από την ανάλυση της σχέσης με τις υπάρχουσες κοινωνικές δυνάμεις, τους νοικοκυραίους, το λαό, τους αγωνιστές, τους άρχοντες, τους πολιτικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους. στόχος της εξέτασης αυτής είναι να προσδιοριστεί το κριτήριο κοινωνικών διακρίσεων του λαϊκού αγωνιστή και η κοινωνική του συνείδηση.

Η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει οικονομικά ο Μακρυγιάννης είναι η τάξη των νοικοκυραίων της Αθήνας¹. Η "τάξη" των νοικοκυραίων αποτελείται κατά τον Π. Σκουζέ από 24 οικογένειες, την "καρδιά των Αθηναίων", όπως τους αποκαλεί. Οι νοικοκυραίοι έχουν δική τους γη, διαχειρίζονται τα περιουσιακά στοιχεία της πρώτης τάξης των προυχόντων, αλλά κύρια ασχολία τους είναι το εμπόριο - εσωτερικό κυρίως - και η βιοτεχνία. Το επόμενο στρώμα της το αποτελούν οι "παζαρίτες" ή "εργατικοί" κατά τον Φιλαδέλφεια, που ήταν επίσης έμποροι και επαγγελματίες βιοτέχνες, αλλά με μικρότερο εισόδημα. Οι "ξωτάρηδες" αποτελούσαν την τέταρτη τάξη της Αθηναϊκής κοινωνίας. Είναι οι πληθυσμοί των απόκεντρων συνοικιών της πόλης και των προαστίων. Κατά τον Καμπούρογλου, αποτελούν κοινωνική τάξη μέσα στην Αθήνα και ξεχωρίζουν από τους χωριάτες της Αττικής².

Από την αρχή στην πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στους προυχόντες και τους νοικοκυραίους για τον τοπικό διοικητικό έλεγχο που κορυφώθηκε μετά

τη δεύτερη κατάληψη της Ακρόπολης από τους Έλληνες τον Ιούνιο του 1822, ο Μακρυγιάννης καταδίκασε τους πρόκριτους για κατάχρηση εξουσίας και για απληστία². Η κοινωνική του συνείδηση είναι, μπορούμε να πούμε, ήδη διαμορφωμένη: ο ίδιος είχε δραστηριοποιηθεί ως έμπορος στην Άρτα και είχε κατακτήσει την ανάλογη κοινωνική θέση³. Ήδη από την εποχή αυτή έχει συνειδητοποιήσει ότι η κοινωνική επιρροή της οικογένειας προσδιορίζεται από την οικονομική της δύναμη: σημαντικό θα χαρακτηρίσει το πλούσιο σπίτι⁴.

Στην Αθήνα συνδέεται επίσημα με την τάξη των νοικοκυραίων χάρη στο γάμο του με την Αικατερίνη Σκουζέ, δευτερότοκη θυγατέρα του νοικοκύρη Γεωργαντά Σκουζέ⁵. Ωστόσο η ενσωμάτωσή του στην τάξη των νοικοκυραίων είναι και οργανική. Σ αυτήν εντάσσεται με κριτήριο το ιδιαίτερο οικονομικό του συμφέρον: ο Μακρυγιάννης εκμεταλλεύεται στον πόλεμο ένα ήδη υπάρχον κεφάλαιο, στο οποίο προστίθενται οι στρατιωτικές του αποδοχές, με επενδύσεις σε αγορά γης στην Αθήνα, και σε άλλες επιχειρήσεις⁷. Παράλληλα με το γάμο του γίνεται κάτοχος κτηματικής περιουσίας. Επαγγελματικά συνδυάζει τη διττή οικονομική υπόσταση του γαιοκτήμονα-αγρότη (ασχολείται ο ίδιος με την καλλιέργεια της γης⁸), και του τοκογλύφου που επιδίδεται σε χρηματιστικές εργασίες⁹.

Ως νοικοκύρης ο Μακρυγιάννης ενδιαφέρεται για τη χρηστή διοίκηση που θα εξασφάλιζε συνθήκες ασφάλειας, και την οργάνωση μιας αγοράς μέσα στην οποία θα εύρισκαν την ελεύθερη έκφρασή τους τα οικονομικά του συμφέροντα και η ιδεολογική τους προοπτική: *οι Αθηναίοι θέλουν ησυχία, άλλος θα πάγη εις τ' αμπέλι του, άλλος στο χωράφι του, και δεν τηράνε συντροφικές κάλπικες, τηράνε την δουλειά τους κι όχι μπιλιάρδους και καφενέδες* (Απομν. Γ' σ. 76). Οι αυθαίρετες και χαρισιατικές ρυθμίσεις στην αγορά γης από τον Κωλέτη το 1834 κατά τον εποίκισμό του Πειραιά, και οι πλαστές υπερτιμήσεις των τροφίμων, οι οποίες εξυηρηταύσαν τα οικονομικά συμφέροντα της ολιγαρχίας και ζημίωσαν τους νοικοκυραίους, τη δεύτερη βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας στην Αθήνα, προκάλεσαν την παρέμβαση του Μακρυγιάννη, ο οποίος συσπείρωσε γύρω του τους νοικοκυραίους¹⁰ (Απομν. Γ' σ. 77). Η λογική του είναι αυτή του νοικοκύρη που ζητά την πάταξη της αυθαιρεσίας και την ορθολογική οργάνωση της οικονομικής ζωής. Στην παρέμβαση αυτή εκφράζεται η ισχυρή κοινωνική συνείδηση του Μακρυγιάννη που εγγίζει τα όρια της ταξικής αντιπαράθεσης. Όμως και γενικά, στην άρνηση της βίας από οπουδήποτε και αν προέρχεται, και στην

ανάγκη της ευνομίας και ευταξίας, αναγνωρίζουμε ένα βασικό αστικό χαρακτηριστικό του νοικοκύρη Μακρυγιάννη (Απομν. Α σ. 169, βλ. και σ. 168, 183). Ακόμα, η οικονομική βάση των νοικοκυραίων σε σχέση μάλιστα με την οικονομική δύναμη των στρατιωτικών αρχηγών, δίνεται στην διογκωμένη, λόγω του πάθους του, εκτίμηση ότι οι τελευταίοι έγιναν *Κιαμηλιμπέδες*, ενώ αυτοί, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγει και τον εαυτό του, έγιναν *νοικοκυραίοι*, και παίρνουν 25 γρόσια το μήνα (Απομν. Β σ. 12).

Αντίστοιχα οι νοικοκυραίοι της Αθήνας αναγνωρίζουν τον Μακρυγιάννη ως άνθρωπο του δικού τους κοινωνικού χώρου. Μάλιστα η άμυνα που πρόβαλε στην υπεράσπιση των κοινών συμφερόντων θα τον αναδείξει σε εκπρόσωπό τους: *με διόρισαν πρότροπό τους όλοι οι νοικοκυραίοι*, θα πει ο ίδιος. Το 1835 εκλέγεται δημοτικός σύμβουλος¹¹ και επανεκλέγεται το 1837¹². Οι νοικοκυραίοι θα κληθούν πάλι το 1848 για να επικυρώσουν την αρχηγία του στην Εθνοφυλακή, που του ανατέθηκε για πολύ λίγο¹³.

Την ενισχυμένη πολιτική δύναμη των νοικοκυραίων θα χρησιμοποιήσει ο Μακρυγιάννης για να ικανοποιήσει τις πολιτικές του φιλοδοξίες. Μάλιστα πόσο συνειδητά ενεργεί φαίνεται από την κατηγορία για παράνομη επέμβαση στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1843 για την ανάδειξη πληρεξουσίων, με την οποία απέκλεισε από την ψηφοφορία τους πάροικους για να δώσει το προβάδισμα στους νοικοκυραίους, κατηγορία την οποία, ωστόσο, ο ίδιος αποποιήθηκε¹⁴.

Η ιδεολογική σύμπτωση του Μακρυγιάννη με τους νοικοκυραίους φαίνεται από το γεγονός ότι αυτοί ενσαρκώνουν τις βασικές κοινωνικές αρετές που προσβύει, είναι φιλοπάτριδες, τίμιοι και εύτακτοι πολίτες¹⁵, εκφράζουν το μέτρο και τη δίκη, καθώς η τάξη τους είναι παράγοντας ισορροπίας ανάμεσα στους μεγάλους γαιοκτήμονες και τους ισχυρούς πολιτικούς από τη μια μεριά, και τους κολλήγους από την άλλη. Μάλιστα ο Μακρυγιάννης κολακεύεται από την ιδιαίτερη σχέση του μαζί τους: είναι χαρακτηριστική η φιλοφρόνηση *νοικοκυρόπουλα* (Απομν. Α σ. 266-67, 208, βλ. και Α σ. 182), που χρησιμοποιεί με διάθεση ηθικής καταξίωσης, και ένα αίσθημα αυταρέσκειας που απορρέει από την τιμητική φιλοξενία την οποία τους παρέχουν οι νοικοκυραίοι της Ύδρας.

Βεβαίως είναι φανερό ότι ο Μακρυγιάννης έχει συνείδηση του κοινωνικού γοήτρου και της αυξημένης πολιτικής τους δύναμης, αποτέλεσμα και τα δύο της οικονομικής τους υπεροχής: οι νοικοκυραίοι και οι

προύχοντες της Άρτας αποφάσισαν τον αγώνα (Απομν. Α σ. 129). οι νοικοκυραίοι και οι πρόκριτοι της Ύδρας ασκούσαν την πολιτική εξουσία στο νησί στην περίοδο του αγώνα (Απομν. Α σ. 210). ακόμα η συμμετοχή των νοικοκυραίων της Αθήνας στο δημοτικό συμβούλιο δεν είναι παρά αποτέλεσμα της οικονομικής τους ακμής. Αυτής της λογικής, της δυνατότητας λήψης απόφασης, απόρροια είναι η φράση *είστε νοικοκυραίοι να κάμετε ό,τι αγαπάτε* (Απομν. Α σ. 219).

Τέλος φαίνεται πως ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί τον όρο γενικά, για κάθε πολίτη που συγκεντρώνει τις ιδιότητες αυτές, αν κρίνουμε από τη φράση ότι συγκέντρωσε πολλούς νοικοκυραίους από όλες τις τάξεις για να υπογράψουν τον όρκο (Ορ. σ. 74). Βέβαια δεν είναι τυχαίο ότι ο γενικός χαρακτήρας της έννοιας απαντά στα Οράματα, όταν τα ταξικά σχήματα τείνουν να προσλάβουν τη γενικότητα της αντιπαράθεσης του καλού και του κακού, του ιδιοτελή και του τίμιου.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο Μακρυγιάννης, εκτός από την πολιτική συνεργασία του ειδικά με τους νοικοκυραίους, προβάλλει το συναισθηματικό του δεσμό γενικά με τους Αθηναίους. Το γεγονός ότι ως νοικοκύρης πρωτοστατεί στον αγώνα κατά της κοινωνικής αυθαιρεσίας, είτε ως πολιτάρχης στην Αθήνα το 1822¹⁴ και το 1826¹⁷, είτε ως πρόμαχος στην πολιορκημένη Ακρόπολη κατά των Τούρκων¹⁸, είτε διαμαρτυρόμενος για τη βία των φασιστών πολιτικών και των στρατιωτικών αρχηγών¹⁹, τον κάνει εκφραστή των προσδοκιών του λαού ο οποίος συσπειρώνεται κάτω από την αρχηγία του. Μάλιστα η πιο αξιόπιστη μαρτυρία της αντιδιαστολής του από το κατεστημένο ήδη από τα πρώτα χρόνια του αγώνα, είναι η μομφή του Γκούρα εναντίον του ότι συντάσσεται με τους Αθηναίους - *με τους Αθηναίους έχει το είναι του* (Απομν. Α σ. 183). Οι κοινοί αγώνες για την πατρίδα και για την κοινωνική αδικία ενώνουν τον Μακρυγιάννη με το λαό και μέσα από την ανάγκη για πολιτική προστασία δημιουργούν μια οικογενειακή σχέση, ανάλογη με την οικογενειακή σχέση του προς την πατρίδα : *κι όλους τους Αθηναίους τους θεωρώ καλύτερα από τα παιδιά μου κι από το σπίτι μου· ότι μ είχαν αρχηγόν τους εις τον αγώνα της πατρίδος και σκοτωνόμαστε μαζί και πληγωνόμαστε. ... Δι αυτό κι ότι και τώρα μ έχουν οι Αθηναίοι πρόεδρο του Συμβουλίου και μ έκαμαν και τώρα πάλε αρχηγόν τους και πληρεξούσιον τους, θα φυλάξω αυτούς πρώτα και τα σπίτια τους και γενικώς την πατρίδα μου, όταν βλέπω διοτέλεια* (Απομν. Δ σ. 160).

Ο Μακρυγιάννης, λοιπόν, ταυτίζεται με τους νοικοκυραίους στο βαθμό που θίγονται τα οικονομικά του συμφέροντα και η ιδεολογική τους προοπτική. Ωστόσο η κύρια ιδιότητά του είναι αυτή του αγωνιστή της πατρίδας, αυτή η ιδιότητα τον καθορίζει ως άτομο και τον κινεί ως πολίτη στις επιλογές και τις επιδιώξεις του, στις φιλοδοξίες και στις απαιτήσεις του. Η συναισθηματική του κλίση προς την κοινωνική ομάδα των αγωνιστών, και κυρίως το δίκαιο του αγώνα τους, μπορούμε να πούμε ότι αναστέλλει την πλήρη ένταξή του στο χώρο των νοικοκυραίων.

β). Ο λαός και οι αγωνιστές

Επειδή η σχέση του Μακρυγιάννη με το λαό έχει γενικευθεί, με την έννοια ότι ο Μακρυγιάννης θεωρείται αντιπροσωπευτικός λαϊκός άνθρωπος και ταυτίζεται με ό,τι καλύτερο έχει να επιδείξει ο χώρος αυτός²⁰, είναι ανάγκη να προσδιοριστεί ακριβέστερα το περιεχόμενο της έννοιας και για να την κατανοήσουμε καθαυτή, και για να συλλάβουμε τη σχέση του Μακρυγιάννη με το λαό στις πραγματικές της διαστάσεις.

Ο κανόνας είναι, όταν γίνεται λόγος για το σύνολο των ατόμων που αποτελούν το εθνικό συλλογικό σώμα, να αναφέρονται είτε ως έθνος, είτε στον ενικό ως περιληπτική έννοια, ο λαός²¹. Με την ίδια ακριβώς σημασία ο όρος λαός απαντά στον Μακρυγιάννη: ο λαός της Ελλάδος, θα πει, δεν εξετάζει ποιος ηξεύρει γλώσσας (Απομν. Παρ. σ. 240). Στην περίπτωση αυτή ο λαός, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, αποτελεί το υπόστρωμα της έννοιας της πατρίδας. Όμως κατά κύριο λόγο η έννοια του λαού, όπως και εκείνη του έθνους, είναι συγκινησιακά φορτισμένη, και παρουσιάζει νοηματικές αποχρώσεις.

Ακόμη ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί τον ίδιο όρο ουδέτερα, για να δηλώσει τους κατοίκους της πολιτείας, λαός της πρωτεύουσας είναι οι πολίτες της Αθήνας (Αρχ. σ. 480), ή για την τυπική έννοια του πληθυσμού, όπως για παράδειγμα πλήθος λαός (Ορ. σ. 68). μάλιστα στην περίπτωση αυτή οι όροι λαός και κάτοικοι εναλλάσσονται: φώναζε όλον τον λαόν να ρθύνε να με ιδούνε... κι αφού με είδε όλος ο κόσμος (Ορ. σ. 173)²². Ακόμη στα Οράματα ως επί το πλείστον η έννοια του λαού αποφορτίζεται από το ιδιαίτερο συναισθηματικό της βάρος και χρησιμοποιείται περισσότερο τυπικά για να δηλώσει τους κατοίκους (Ορ. σ. 68, 152) ή τα διάφορα

εθνικά σύνολα (Ορ. σ. 181), εξέλιξη που είδαμε να συμβάλνει και με τον άλλο συναφή όρο, 'το έθνος.

Άλλη έκφάνση του όρου λαός είναι η έννοιά του ως αδιαφοροποίητης συμπαγούς μάζας κυβερνώμενων πολιτών χωρίς καμιά συμμετοχή ή πρόσβαση στην πολιτική και πολιτιστική λειτουργία. Ο όρος αθώς δηλώνει τον άδολο πολίτη με την περιορισμένη καλλιέργεια. Η άγνοια της πολιτικής, η αποχή από πολιτικές διαδικασίες ορίζει την έλλειψη ευθύνης και την αθωότητά του η οποία παρασταίνεται στην παραβολή του με πρόβατα. Ο λαός έτσι γίνεται ευάλωτος, θύμα και αντικείμενο εκμετάλλευσης της πανουργίας των πολιτικών²³ (Απομν. Α σ. 153). Λαός, λοιπόν, είναι οι κυριαρχούμενες κοινωνικές ομάδες σε αντίθεση με τις κυρίαρχες²⁴. Η ταύτιση της έννοιας του λαού με την πατρίδα είναι προφανής.

Οι χαρακτηρισμοί φτωχός, αδύνατος, μικρός, αθώς²⁵, αποκαλύπτουν το οικονομικό και κοινωνικό περιεχόμενο της έννοιας. Είναι φανερό ότι πρόκειται για τα φτωχότερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας, τα οποία υλικά και ψυχολογικά ήταν περισσότερο ευάλωτα στα αποτελέσματα της βίας και του πολέμου: είναι οι κατεστραμμένοι αγροτικοί πληθυσμοί που σήκωσαν το βάρος του αγώνα για την ελευθερία, το υλικό του πολέμου που καταδυναστεύονταν από τους πολιτικούς αρχηγούς: *ο στραβοραγιάς ας δουλεύει δια μας· εκείνος τρώγει λάχανα ανάλατα, εμείς τηγανίτες κι αρνάκια. και τους λευτερώσαμε από τους Τούρκους· από σένα Χάρε φεύγω, σε τ' εσένα και χερότερα κατανταίνω*²⁶. Οι απλοί άνθρωποι έγιναν για πρώτη φορά σημαντικός πολιτικός παράγοντας επειδή η επιτυχία της επανάστασης εξαρτιόταν από τη δική τους θέληση να πολεμήσουν τους Τούρκους. Όμως γρήγορα οι λαϊκές μάζες έχαναν συνεχώς τη σημασία τους ως παράγοντες στην επανάσταση, αφού η ενίσχυση που πρόσφεραν δεν είχε πια ως βάση ταξικά κριτήρια²⁷.

Λαός, λοιπόν, είναι ο αγωνιζόμενος ελληνισμός, τη φιλοπατρία του οποίου εξαίρει ο Μακρυγιάννης και την αντιθέτει στη φιλαυτία των αρχηγών: αυτοί είναι οι αγαθοί πατριώτες... οι μικροί, οι φιλόπατροι· οι κεφαλές τους άναντροι και κακής ψυχής, οι πρώτοι τους (Απομν. Α σ. 235). Ο Μακρυγιάννης αναγνωρίζει και σέβεται την ουσιαστική προσφορά του λαού στην επανάσταση: *και μας κερνούν ολόρθοι οι κάτοικοι κι έχουν τις ελπίδες τους σ' εμάς· και μας πλερώνουν και μας ταγίζουνε και τους βάνομεν ομπρός εις τον πόλεμον και σκοτώνονται εκείνοι και δοξαζόμαστε εμείς* (Απομν. Α σ. 169). Στη συνείδησή του ο λαός αυτός με τον

πατριωτισμό και την αρετή του καταξιώνεται ηθικά γι αυτό και τον αποκαλεί ευλογημένο (Απομν. Β σ. 44). Το ίδιο ευλογημένον λαόν θα αποκαλέσει τους κατοίκους της Αθήνας επειδή τήρησαν την ευταξία ώστε να ευοδωθεί η εθνική επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου (Αρχ. σ. 345). Η εκτίμηση των θυσιών του λαού για την ελευθερία οδηγούν στην έξαρση του λόγου του (Απομν. Α σ. 279, 289, κ.α.).

Οι αντιθέσεις ξεκαθαρίζουν καλύτερα το περιεχόμενο της έννοιας, αν και τα επιμέρους ταξικά όρια της ελληνικής κοινωνίας την εποχή αυτή είναι δυσδιάκριτα. Έτσι, από τις σημασίες που χρωματίζονται πιο έντονα είναι η έννοια του αδικημένου λαού από τις κυβερνήσεις της πατρίδας του. Ο λαός που υπάρχει είναι ελεεινός, σαν να αποκτήθηκε η ελευθερία μόνο για λίγους κι όχι για εκείνους που θυσιάστηκαν υπέρ αυτής. Μάλιστα είναι ιδιαίτερα ισχυρή η κατάδειξη της αδυναμίας του λαού μπροστά στη δύναμη της κατεστημένης αρχής. Οι πολιτικοί ηγέτες χωρίς εθνική συνείδηση είναι έτοιμοι να συμπράξουν με τον εχθρό, ενώ ο λαός διατρέχει τον κίνδυνο να υποταχθεί (Απομν. Α σ. 155· βλ. και Α σ. 225 και Β σ. 15). Γενικά ο Μακρυγιάννης έχει συνειδητοποιήσει ότι ο λαός, και στη διάρκεια του αγώνα και μετά, είχε πληγεί καίρια από τις οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις, όπως μαρτυρεί η έκφρασή του κι ανοίχτηκαν κι ανοίγονται ολόενα νέσι τάφοι των αθών Ελλήνων (Απομν. Δ σ. 168).

Έχει υποστηριχθεί η ταξική σημασία της έννοιας λαός στον Μακρυγιάννη· ο ταξικός της χαρακτήρας βρίσκεται ακριβώς στην αντιπαράθεση που κάνει ανάμεσα στο φτωχό λαό, στον είλωτα Έλληνα, και στους παλιούς κοτζαμπάσηδες αλλά και τους καινούργιους άρχοντες που αναδειχτήκαν σε ισχυρούς πολιτικούς παράγοντες με την εύνοια της Διοίκησης και σε βάρος του λαού που αγωνίστηκε²⁹. Το ερώτημα είναι αν πράγματι βρισκόμαστε μπροστά σε μια ταξική σχέση, αν δηλαδή ο Μακρυγιάννης υποστηρίζει συνειδητά τα συμφέροντα του λαού και ταυτίζεται μαζί του, ή αν πρόκειται για γενικού χαρακτήρα κοινωνική διαμαρτυρία.

Το στοιχείο που συνδέει τον Μακρυγιάννη με το λαό είναι η λαϊκή του καταγωγή, η οποία αποκαθιστά αμοιβαία την επικοινωνία και τη συναισθηματική σχέση (Ορ. σ. 60)³⁰. Όμως ο Μακρυγιάννης κινείται στην αντιπαράθεσή του αυτή από το αίσθημα της αδικίας, από την κοινωνική υποδούλωση που επιβάλλουν στον αθώο λαό στρατιωτικοί και πολιτικοί αρχηγοί και η οποία κρίνεται επαχθέστερη από εκείνη των Τούρκων (Απομν. Α σ. 198)³¹. Η υποστήριξη που παρέχει ο Μακρυγιάννης στο λαό με βάση το

δίκαιο και την αλήθεια, ο σεβασμός στις θυσίες και τον ανυστερόβουλο πατριωτισμό του, τρέφει αντίστοιχα την εκτίμηση και εμπιστοσύνη του λαού στο πρόσωπό του, και εξηγεί τη δημοτικότητα του: *Ο κόσμος όλος μ' υπολήπτειτο και μ' αγαπούσαν, ότι τους μιλούσα την αλήθεια και ήθελα την ασφάλεια τους και χάλαγα τα σχέδια εκείνων και την κακή τους θέληση*²¹ (Απομν. Δ σ. 153). Έτσι σε περιόδους πολιτικής οξύτητας αναδεικνύεται αντιπρόσωπος της λαϊκής θέλησης, όπως έγινε στις βουλευτικές εκλογές του 1844 όταν ο λαός της Αθήνας κατέφυγε σ' αυτόν για να διασφαλίσει την αμερόληπτη διεξαγωγή τους (Απομν. Δ 176-77). Είναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, ότι στην ίδια αυτή περίπτωση και ο βασιλιάς αναγνώρισε ως εντολοδόχο του λαού τον Μακρυγιάννη, ο οποίος όντως με την παρουσία του κατόρθωσε να κατευθάσει το πλήθος²². Η συμπαράταξή του με το λαό μαρτυρείται και από την άρχουσα τάξη, η οποία τον κατηγορεί για τη σχέση αυτή: *Κι όποιος ... ήταν τίμιος άνθρωπος και λυπάταν τους ομογενείς του, τους συναγωνιστάς του τους κατοίκους και δεν είχε αυτήνη την ψυχή να τους γομώσει και να τους πάρη την χασιά από το στόμα τους, ... αυτόν δεν τον λέγετε τίμιον τον τσιούτον, αλλά τον λέγετε ανάξιον και άναντρον* (Απομν. Επ. σ. 213).

Ωστόσο η πολιτική δραστηριότητα του Μακρυγιάννη στην περίοδο της επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου δεν εκπροσωπούσε τα γνήσια λαϊκά συμφέροντα, παρά μόνο στο βαθμό που αυτά συνέπιπταν με τα δικαιώματα των αγωνιστών: Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Τ. Πιπινέλης²³ η συντακτική αυτή συνέλευση ήταν η συνέλευση της αστικής και αγροτικής ολιγαρχίας η οποία στερούσαν την κοινωνική βάση. Οι αντιτιθέμενες μερίδες ήταν εκείνη της μεγάλης γαιοκτησίας και της νεαρής αστικής τάξης, ενώ την άλλη πτέρυγα αποτελούσαν οι ηγέτες του αγώνα, το στρατιωτικό δηλαδή κόμμα της επανάστασης. Αυτοί δεν αποτελούσαν λαϊκή τάξη, εφόσον ο κύριος άξονας των ενεργειών τους ήταν η ικανοποίηση των ιδιαίτερων συμφερόντων, αποζημιώσεις αγωνιστών, βαθμολογίες, διανομή γαιών κ.α. Αλλά επειδή βρισκόταν πιο κοντά προς τα λαϊκά στρώματα, και είχαν κοινή με αυτά την αντιπάθεια και εχθρότητα κατά της αγροτικής φεουδαρχίας, μερικοί από αυτούς, όπως ο Μακρυγιάννης, ο οποίος είχε άμεση επαφή με τα λαϊκά στοιχεία, έγιναν ασυναίσθητα οι διερμηνείς της λαϊκής ψυχολογίας και αποτέλεσαν τον πολιτικό άξονα γύρω από τον οποίο αυτή στρεφόταν.

Αλλά και στο Απομνημόνευμα ο Μακρυγιάννης διαμαρτύρεται για τις αδικίες που υφίσταται ο λαός²⁴. Όμως η διαμαρτυρία αυτή είναι

περισσότερο αμυντική και δεν καταλήγει σε οργανωμένη διεκδίκηση συμφερόντων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των αγωνιστών. Όπως έχει παρατηρηθεί, ο Μακρυγιάννης ζητά για το λαό δικαιοσύνη, ζητά δηλαδή να απαλλαγούν από το δεσποτισμό που ασκούσαν σε βάρος του οι τοπικές στρατιωτικές αυθεντίες· ωστόσο η δικαιοσύνη αυτή δεν παίρνει τις διαστάσεις μιας κοινωνικής δικαιοσύνης όπως στην περίπτωση των αγωνιστών· η διανομή των εθνικών κτημάτων που, σύμφωνα με τον Μακρυγιάννη, θα έκανε τους Έλληνες νοικοκυραίους, δεν είναι παρά μια ανταμοιβή για όσους πολέμησαν και κυρίως ένας τρόπος ενσωμάτωσής τους στην ιδανική ενάρετη κοινωνία²⁵.

Ο Μακρυγιάννης, λοιπόν, εκπροσωπεί τα συμφέροντα του λαού στο βαθμό που αυτά συμπίπτουν με τα συμφέροντα των αγωνιστών. Πραγματικά μαχητικός και συγκεκριμένος γίνεται σε ότι αφορά τα δίκαια των αγωνιστών: για τον Μακρυγιάννη είναι αυτοί οι ελευθερωτές της πατρίδας - ότι από αυτούς υπάρχει η πατρίς - (Απομν. Γ σ. 61) και είναι ηθικό χρέος να αμειφθούν και να τιμηθούν. Προστάτης του λαού²⁶ μπορεί να χαρακτηριστεί, αλλά όχι συνειδητά, με την ταξική σημασία του όρου.

Οι αγωνιστές αποτελούν το ακμαιότερο τμήμα του λαού, το άνθος του έθνους (Απομν. Επ. σ. 211, βλ. και το άνθος των Ελλήνων (Απομν. Β σ. 55), άνθος της πατρίδας (Απομν. Γ σ. 131), από τα σώμα του οποίου κατάγονται, και οι περιπέτειές τους δεν εκφράζουν παρά εξηρμένη αυτή την ίδια την κατάσταση του ελληνικού λαού.

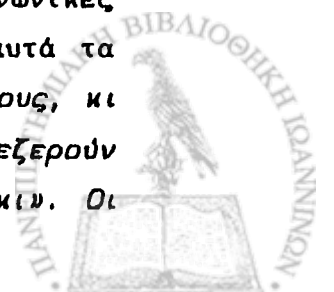
Το 1829, όταν ο Μακρυγιάννης γράφει τις πρώτες σελίδες των Απομνημονευμάτων, ορίζει τον σκοπό του αγώνα για ζωή, για τιμή και πειραισία (Απομν. Α σ. 129). Όσο κι αν αμφισβητήσουμε ότι το αίτημα αυτό δεν εκφράζει τη χρονική στιγμή που βιώθηκε, αφού είναι φυσικό ο δέχτης του να επηρεάστηκε και να ωρίμασε από τα γεγονότα των χρόνων που μεσολάβησαν, ωστόσο η ψυχολογία του αγωνιστή ο οποίος όταν γράφει μεταφέρεται στο παρελθόν, μας επιτρέπει να δεχτούμε ότι ο Μακρυγιάννης είχε από τότε συλλάβει όχι απλά την εθνική διάσταση του αγώνα, την απελευθέρωση από τους Τούρκους, αλλά και την κοινωνική του προοπτική.

Το πρόβλημα του κράτους που προέκυψε από την επανάσταση ο Μακρυγιάννης θα το βιώσει σε όλη του την ένταση μέσα από την κατάσταση των αγωνιστών. Στη συνείδησή του οι αγωνιστές είναι οι ελευθερωτές της πατρίδας, οι ίδιοι που και στο παρελθόν κράτησαν την πατρίδα τους με τη

σταθερή τους πίστη στη χριστιανική θρησκεία (Απομν. Γ σ. 124). Για το λόγο αυτό η ηθική δικαίωση και η οικονομική τους αποκατάσταση θα αποτελέσει το κριτήριο για την επιτυχία του αγώνα, σε ό,τι αφορά την αποκατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Τόσο στη διάρκεια του αγώνα, κυρίως όμως ύστερα από αυτόν, ο Μακρυγιάννης βιώνει την κοινωνική αδικία στην αντιπαράθεση των εξθλιωμένων αγωνιστών, με τους *Εκλαμπρότατους* και *Ενδοξότατους* πολιτικούς, εμπειρία από την οποία μορφώνεται το κοινωνικό του κριτήριο. Τα δικαιώματα των αγωνιστών παραβιάζονται από τους πολιτικούς: αυτοί είναι οι παλιοί κοτσαμπάσηδες και οι επήλυδες δυτικόφρονες που αναδειχτήκαν σε νέους άρχοντες του ελληνισμού. Η αδικία τους είναι αρχικά οικονομική με τις επιπτώσεις που αυτό συνεπάγεται στον κοινωνικό τομέα. Σύμφωνα με τον Μακρυγιάννη, την εθνική γη, την οποία δικαιούνται οι αγωνιστές γιατί αυτοί την ελευθέρωσαν με τις θυσίες τους, την ιδιοποιούνται και την κατακρατούν οι πολιτικοί, κατάσταση που βιώνεται δραματικά. *Πήραν τα καλύτερα υποστατικά, τις καλύτερες θέσες, τους σπιτότοπους, στα υπουργεία βαριούς μιστούς· δανείζουν τα χρήματά τους 2 και 3% το μήνα, παίρνουν υποθήκες...* (Απομν. Γ σ. 92-3). Πόσο ώριμο είναι το θέμα αυτό στη συνείδησή του φαίνεται στην πρόταση που υποβάλλει στον Όθωνα για τη διανομή των εθνικών γαιών με κριτήριο τους αγώνες και τις οικονομικές θυσίες (Απομν. Γ σ. 61-2).

Η οικονομική αδικία άγει σε κοινωνική υποτέλεια: *οι αφεντάδες μας, θα πει ο Μακρυγιάννης, περπατούνε με τις καρότζες τους και οι αγωνιστάι δεν έχουν ούτε γουμάρι· και ξυπόλυτοι και γυμνοί διακονείουν* (Απομν. Γ σ. 72). Το ίδιο θέμα που αποτελεί το κεντρικό πρόβλημα στην κοινωνική συνείδηση του Μακρυγιάννη, το παριστάνει με εικαστικά μέσα: στο ψηφιδωτό της αυλής του το 1839 θα καταγγείλει με αλληγορικό τρόπο την κατάσταση των καταπληγωμένων αγωνιστών που κουβαλούσαν πέτρες και κοπριά για να φτιάξουν των νέων αφεντάδων τα σπίτια και τα υποστατικά (Απομν. Γ σ. 110). Στην πραγματικότητα δηλαδή οι αγωνιστές που θυσιάστηκαν για να ελευθερώσουν την πατρίδα από τους Τούρκους, οι πιο εκλεκτοί πολίτες, στην πραγματικότητα υποδουλώθηκαν σε νέα αφεντικά. Οι κοινωνικές αντιθέσεις ορίζονται με σαφήνεια, η αδικία βιώνεται μέσα από αυτά τα μεγέθη: *οι αγωνιστάι και χήρες των σκοταμένων κι αρφανά παιδιά τους, κι εκείνοι οπού θυσιάσαν το δικόν τους στα δεινά της πατρίδος ας γκεζερούν εις τους δρόμους ξυπόλυτοι και ταλαιπωρημένοι κι ας λένε «ψαχιάκι».* Οι

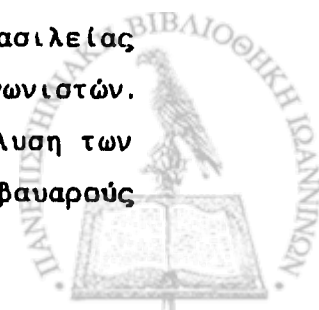

ακαθαρσίες της Κωνσταντινούπολης και της Ευρώπης καρτόζες, μπάλους, πολυτέλειες, λούσια πλήθος. Αυτήνοι αφεντάδες μας κι εμείς ειλωτές τους με τρύπιες σκούφιες. Κριταί αυτήνοι, αφεντάδες αυτήνοι· όπου να πάνε οι Έλληνες όλο ξυλιές τρώνε. Η φτώχεια άξυνε· λίγο φταίξιμον να κάμη ο αγωνιστής, χάψη ο άλλος επί ζωγής, άλλος κόψιμον με την τζελατίνα. Γιόμωσαν οι χάψεις του Κράτους. Και θησαύρισαν οι κριταί μας και οι αβοκάτοι μας (Απομν. Γ σ. 92-3, βλ. και Γ σ. 124). Η ηθική εκμετάλλευση των αγωνιστών από τους κυβερνήτες ολοκληρώνει και οριστικοποιεί το πλέγμα της υποτέλειας που τους επιβάλλουν (Απομν. Γ σ. 144, πβ. και Γ σ. 131-2). Ο αμοραλισμός σε κοινωνικό επίπεδο υπονομεύει την εθνική ανεξαρτησία, αυτό το σκολείον θα φάγη την λευτεριά μας, θα παρατηρήσει ο Μακρυγιάννης στον Καποδίστρια για τη στάση των αξιωματούχων του στους αγωνιστές (Απομν. Β σ. 11). Η κατάσταση των αγωνιστών αποδεικνύει τη χρεοκοπία του αγώνα για την ελευθερία, αφού οι στόχοι για ελευθερία και δικαιοσύνη έχουν προδοθεί από τους πολιτικούς: Αν μας έλεγε κανένας αυτήνη την λευτεριά που θα γευόμαστε, θα περικαλούσαμε τον θεόν να μας αφήση εις τους Τούρκους άλλα τόσα χρόνια, όσο να γνωρίσουν οι άνθρωποι τί θα ειπή πατρίδα, τί θα ειπή θρησκεία, τί θα ειπή φιλοτιμία, αρετή και τιμιότητα (Απομν. Δ. σ. 201)²⁷. Μέσα από αυτό το βίωμα θα ταυτίσει τους πολιτικούς άρχοντες με τους Τούρκους (Απομν. Α σ. 162) και θα διαπιστώσει ότι με την επανάσταση έγινε απλώς αντικατάσταση στην κατοχή της εξουσίας²⁸. Οι αδικίες θα τον οδηγήσουν ήδη από το 1830 σε οδυνηρές συγκρίσεις με το παρελθόν (Εισ. σ. 89). Στο καθεστώς της δουλείας οι άνθρωποι ζούσαν με τιμή και χωρίς στερήσεις (Απομν. Δ σ. 169)· τώρα στην ελεύθερη πατρίδα εξαθλιωμένοι ζητιανεύουν για να ζήσουν (Απομν. Α σ. 163, Δ σ. 208). Η εξέλιξη αυτή θα φάγη την λευτερίαν μας, παρατηρεί στον Καποδίστρια (Απομν. Β σ. 11, βλ. και Α σ. 183).

Όλη η κοινωνική κινητικότητα του Μακρυγιάννη έχει άξονα το πρόβλημα της οικονομικής και ηθικής αποκατάστασης των αγωνιστών. Οι ενέργειές του είναι συγκεκριμένες και ρεαλιστικές. Ενδιαφέρεται συστηματικά να προωθήσει και να κατοχυρώσει τα συμφέροντα των αγωνιστών στις εθνικές συνελεύσεις. Σύμφωνα με μαρτυρία αγωνιστή, ο Μακρυγιάννης έγινε οχηλρός στον Καραϊσκάκη, καθώς τον πίεζε να ζητήσει περισσότερα προνόμια για τους αγωνιστές στη Γ' εθνική συνέλευση της Τροιζήνας το 1827²⁹. Στην Δ' εθνική συνέλευση που συνήλθε στο Άργος στις 11 Ιουλίου 1829 πήρε μέρος ως πληρεξούσιος της Άρτας και η συνέλευση συνέστησε "στην άμεσον

πρόνοιαν της Κυβερνήσεως" την αναφορά του στρατηγού Μακρυγιάννη και μερικών άλλων με την οποία απαιτούνταν η καταβολή μισθών που είχαν πληρώσει οι ίδιοι στους στρατιώτες στις εκστρατείες του Νεόκαστρου και της Ύδρας. Κυρίως, όμως, διεκδικεί δυναμικά το το δικαίωμα της εκπροσώπησης των αγωνιστών στις συνελεύσεις, το οποίο υπερασπίζεται με την αυστηρή λογική του *do ut des*: οι αγωνιστές εξάντλησαν την προσφορά για την πατρίδα με τη διάθεση υλικών μέσων και της ίδιας τους της ζωής. Η θυσία αυτή τους δίνει το δικαίωμα να αμειφθούν πρώτα και ύστερα να παραιτηθούν από το δικαίωμα της εκπροσώπησης με στρατιωτικούς πληρεξουσίου στις εθνικές συνελεύσεις, όπως παρατηρεί ο Μακρυγιάννης στην εθνική συνέλευση του Άργους το 1832, επαναληπτική της προηγούμενης: *Οι πληρεξούσιοι είναι όλοι με λικρίνεια και μιλούν πατριωτικώς δια τα δίκια των αγωνιστών και χηρών κι αρφανών - και τα δίκια του βασιλέως να είναι γερά, καθώς το Έθνος και οι Βουλές να επιστηρίζουν αυτά* (Απομν. Β σ. 46). Εξάλλου στη συντακτική συνέλευση το 1844 υποστήριξε την εκλογή των πληρεξουσίων της Ανατολικής Ελλάδας και στο έγγραφο της εκλογής τους, το οποίο ακυρώθηκε αργότερα, προτάσσεται ιδιόχειρη σημείωσή του για τα δίκαια των αγωνιστών. Την ίδια θέση θα υποστηρίξει και επίσημα από τον τύπο, όταν επιμένει να θεσμοθετηθούν νόμοι *σύμφωνοι με την κατάστασιν της δυστυχούσης πατρίδος μας* (Αρχ. σ. 364). Μάλιστα συγκεκριμενοποιεί την πρότασή του όταν προτείνει τη διανομή της εθνικής γης *εις όλους εν γένει τους αγωνισθέντας στρατιωτικώς και πολιτικώς, ολίγινες κατέστησαν αυτήν ελευθέραν με την χύσιν του αίματός των* (Αρχ. σ. 364).

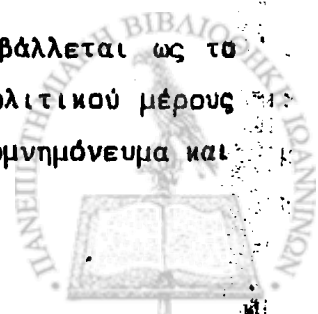
Ο Καποδίστριας θα κριθεί κυρίως από τον τρόπο που αντιμετώπισε τα οικονομικά αιτήματα του ίδιου του Μακρυγιάννη, και σε προέκταση των αγωνιστών. Η ένταξη των ατάκτων στον τακτικό στρατό, οι αντικειμενικές οικονομικές δυσκολίες του εθνικού ταμείου δεν άμβλυαν τη διάθεσή του, ενώ η προκλητική στάση των αδελφών του Κυβερνήτη προς τους αγωνιστές αύξανε τη δυσοφρία και ενίσχυε την πολεμική του. Χαρακτηριστική είναι η αντιπαράθεσή του στον Αυγουστίνο Καποδίστρια, όταν αυτός αμφισβήτησε τα δικαιώματα των Ρουμελιωτών στη διεκδίκηση των οποίων ο Μακρυγιάννης ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητος (Απομν. Β σ. 11-12). Η πολιτική της αντιβασιλείας θα κριθεί επίσης με βάση την αντιμετώπιση του προβλήματος των αγωνιστών. Στο αίτημα της δικαιοσύνης θα διαψευσθεί από την αρχή με τη διάλυση των ατάκτων και την παραχώρηση της ανώτατης διοίκησης στους βαναρούς

αξιωματούχους, καθώς και με τις αυθαίρετες προαγωγές ανθρώπων χωρίς δικαιώματα (Απομν. Γ σ. 59). Ωστόσο θα αγωνιστεί για τα δικαιώματα αυτά με όλους τους τρόπους: συντάσσει καταλόγους με ονόματα αξιωματικών τους οποίους προτείνει να βαθμολογηθούν και για την αξιοπιστία των οποίων θέτει εγγύηση τη ζωή του· κάνει παραστάσεις στον Όθωνα για άδικες βαθμολογίες (Απομν. Γ σ. 93) και δε διστάζει να συγκρουσθεί με τους κυβερνήτες όταν θίγονται οικονομικά και ηθικά οι αγωνιστές. Εξάλλου η άρνησή του στον Άρμανομπεργκ να δεχτεί να καταδιώξει τους αντάρτες, πρώην αγωνιστές που αναγκάζονταν να γίνουν ληστές ή να καταφεύγουν στις τουρκοκρατούμενες περιοχές⁴⁰, και να επικυρώσει τις βαθμολογίες των στρατιωτικών οι οποίοι υποκινούσαν τις ανταρσίες, κατέληξε στο δικό του περιορισμό. Όμως γενικά η αμφισβήτηση των δικαιωμάτων των αγωνιστών, από οπουδήποτε κι αν προέρχεται, προκαλεί πάντα την οργή του (Απομν. Γ σ. 71). Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα κι αυτή η πίστη του στο θεό φτάνει σε σημείο να κλονιστεί μπροστά στην αδικία των αγωνιστών, θέμα που τον διακατέχει και στα Οράματα (Ορ. σ. 136-37)⁴¹.

Η προσωπική του θέση στο πρόβλημα είναι ενδιαφέρουσα, ο ίδιος μένει ηθικά αδιάφθορος στις παροχές που του προτείνονται για να ενδώσει (Απομν. Γ σ. 58), και ζητά δικαιοσύνη για όλους: *Ότι όλοι μαζί αγωνιστήκαμε και τα βραβεία μαζί πρέπει να τ' απολάβουμε*. Αυτό αποτελεί τον πυρήνα της ιδέας που θα καταλήξει στην έκφραση του *εμείς και του εγώ*, ιδέα προωθητική του κοινού συμφέροντος. Συνεπώς προς την αντίληψη αυτή αρνείται χαριστικές ρυθμίσεις και διαθέτει το μισθό του για να εξοικονομηθούν οι φτωχοί αγωνιστές, χειρονομία η οποία αν και δεν έχει την απαιτούμενη οικονομική σπουδαιότητα, εντούτοις έχει καταξιωτική ηθική βαρύτητα. Είναι επίσης φανερό πως στη συνείδηση του Μακρυγιάννη το πρόβλημα των αγωνιστών, το πρόβλημα που του ήταν περισσότερο οικείο αφού και ο ίδιος είναι ο κατεξοχήν αγωνιστής της πατρίδας, γίνεται καθολικό, ταυτίζεται με την ίδια την κατάσταση της πατρίδας: αφού αυτοί οι ελευθερωτές της πατρίδας δυστυχούν, δεν είναι δυνατόν να ευτυχήσει η πατρίδα. Μέσα από το προβλήμα τους αποκτά συνείδηση της ιστορίας του λαού⁴².

Ο επιμερισμός του προβλήματος των αγωνιστών που προβάλλεται ως το κατεξοχήν πολιτικό και κοινωνικό θέμα, η απουσία του πολιτικού μέρους της επανάστασης, των εθνικών συνελεύσεων, τόσο από το Απομνημόνευμα και

τα Οράματα όσο και από τις εικόνες και το ψηφιδωτό, δείχνει την μονομέρεια της κοινωνικής συνείδησης του, μονομέρεια που απορρέει και από τον εγωκεντρικό ψυχισμό του. Η προτεραιότητα που έχουν στην συνείδησή του τα δίκαια των αγωνιστών αποκαλύπτεται, άλλωστε, στα σχέδια που υποβάλλει για την οικονομική τους αποκατάσταση με τη διανομή των εθνικών γαιών (Απομν. Γ σ. 61).

Όσοσο η τύχη των αγωνιστών αποτελούσε ένα πραγματικό πρόβλημα, αν και όπως λέει ο Μάουρερ "δεν υπήρχε κανείς που να μην είχε θυσιάσει ότι είχε και δεν είχε, και για τούτο έπρεπε τώρα να αποζημιωθεί ή να τοποθετηθεί σε μια κατάλληλη θέση. Σ όλη την ελληνική επικράτεια ήταν δύσκολο να βρεις ανθρώπους που να μην είχαν ζητήσει κάτι έστω μια φορά"⁴³. Η ύπαρξη του προβλήματος αποδεικνύεται από το πέρασμά του στη λογοτεχνική συνείδηση ατόμων με διαφορετική παιδεία και πολιτική αντίληψη, όπως είναι για παράδειγμα ο Μαυρυγιάννης, ο Μιλτ. Χουρμούζης και ο Σολωμός από το ένα μέρος και ο Αλ. Σούτσος από την άλλη⁴⁴. Η αντίληψη των οικονομικών και ηθικών αδικιών των αγωνιστών θα ωριμάσουν τη συνείδηση του Μαυρυγιάννη και θα τον οδηγήσουν στο κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου, με το οποίο θα επιδιώξει την κατοχύρωση αυτών των δικαιωμάτων (Γ. σ. 132). Μετά την αποτυχία και αυτής της πολιτικής πράξης, θα ιεροποιήσει το Σύνταγμα το οποίο θα θεωρήσει *Ευαγγέλιο του Θεού*, εξέλιξη που δείχνει την απολυτότητα την οποία είχαν προσλάβει στη συνείδησή του τα δίκαια των αγωνιστών, χωρίς να πάψει παράλληλα να αγωνίζεται γι αυτούς, όπως αποδεικνύεται στα Οράματα όταν διορίζεται από το θεό αρχηγός της επιτροπής του για τους αγωνιστές (σ. 73, 84, 112). Μάλιστα εδώ φαίνεται πως οι φτωχοί αγωνιστές αναγνώριζαν στο πρόσωπο του Μαυρυγιάννη τον φυσικό τους προστάτη (σ. 115), τον άνθρωπο που δεν τους πρόδωσε και τους υπερασπιζόνταν απέναντι στην εξουσία⁴⁵.

γ). Οι άρχοντες

Άρχοντες είναι αρχικά οι προεστοί, οι οποίοι ως γαιοκτήμονες, αφέντες και συνέταιροι των Τούρκων, έγιναν ιδιαίτερα μισητοί στο λαό. Η στάση του Μαυρυγιάννη απέναντι στους άρχοντες είναι ενδιαφέρουσα, γιατί μας επιτρέπει να μιλήσουμε για κριτήριο κοινωνικών διακρίσεων. Είναι τουλάχιστον περιέργος ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται στον Αλέξη

Νούτσος⁴⁶, τον οποίο χαρακτηρίζει *πρίντζηπα του Ζαγοριού, πασά Ρωμαιο*, δηλαδή με τιμητικούς τίτλους που ήταν αρνητικά φορτισμένοι για τους Έλληνες λόγω της ταύτισης των αρχόντων με την τουρκική εξουσία (Απομν. Α σ. 158). Ωστόσο τα πολιτικά αυτά χαρακτηριστικά αντισταθμίζονται από κοινωνικές και ανθρωπιστικές ιδιότητες όπως *τίμιος, καλοθελητής της ανθρωπότητας, αγαπημένος απ όλους τους σημαντικούς Έλληνες, στρατιωτικούς, πολιτικούς, θρησκευτικούς*. Θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς εδώ ότι οι θετικές επεμβάσεις του Νούτσου ως συμβούλου του Αλή Πασά υπέρ των Ελλήνων (Απομν. Α σ. 158) και ο πατριωτισμός του στον αγώνα⁴⁷ (Απομν. Α σ. 150), είναι δυνατό να επιτρέψουν την ύπαρξη και μάλιστα την αποδοχή των παραπάνω τίτλων.

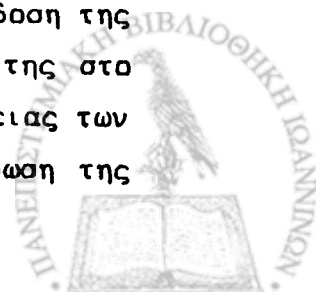
Το ίδιο συμβαίνει με τους πλούσιους άρχοντες στη Λειβαδιά: ο Μακρυγιάννης από προσωπική εμπειρία - στην υπηρεσία τους άρχισε η οικονομική ανάκαμψη της οικογένειάς του - τους αποκαλεί *φιλόανθρωπους* και δεν τους αμφισβητεί ως εξουσία η οποία μάλιστα στην ουσία είχε υποκαταστήσει την τουρκική αρχή⁴⁸. Ακόμα αποδέχεται τον άρχοντα Σισίνη⁴⁹ παρά το γεγονός ότι του είναι αντίπαλος στον εμφύλιο, και σέβεται την οικονομική του κατάσταση παρά τις αντίθετες εντολές του Γκούρα και τον παραπέμπει σ'όλο στους νόμους για να δικαστεί. Το σεβασμό του επικαλείται και για τους πρόκριτους της Ύδρας στην οποία κατέλυσε τον Ιούνιο του 1824 ως στρατιωτικός αρχηγός: *Εγώ ήμουν εις το Μοναστήρι με τους προκρίτους (πήγαίνα κάθε ημέρα εκεί και μιλούσαμε· μ αγαπούσαν κι εγώ τους σεβόμουν ως μεγαλυτέρους)* (Απομν. Α σ. 211)⁵⁰. Θα μπορούσε δηλαδή να παρατηρήσει κανείς ότι ο Μακρυγιάννης διαμορφώνει το κοινωνικό κριτήριο της οικονομικής ανάπτυξης του πολίτη. Αντίθετα καταδικάζει τους προύχοντες της Αθήνας επειδή με την αρπακτικότητά τους αδικούσαν τους νοικοκυραίους και αποτελούσαν εστία σύρραξης για την πόλη: *Τραβήσανε οι νοικοκυραίοι και οι τίμιοι άνθρωποι από αυτούς (: τους προκρίτους) όσα δεν τράβησαν από τους Τούρκους* (Απομν. Α σ. 173).

Οι περιπτώσεις αυτές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το κριτήριο του Μακρυγιάννη για τους άρχοντες δεν είναι ενιαίο. Μέτρο για να τους κρίνει είναι η κοινωνική δικαιοσύνη: όταν οι άρχοντες είναι δίκαιοι, δηλαδή δεν καταπατούν τα δικαιώματα των αδύνατων πολιτών, αποτελούν σεβαστή πολιτική αρχή· όταν αδικούν, συνδέονται με προεπαναστατικές μορφές ολοκληρωτικής εξουσίας, με την καταπιεστική εξουσία που ασκούσαν στην τουρκοκρατία ως συνεργάτες των Τούρκων.

Απόδειξη για την παρατήρηση αυτή αποτελεί η ίδια η συμπεριφορά του Μακρυγιάννη ο οποίος σεβόταν τους άρχοντες, και τους αποκήρυξε μόνον όταν γνώρισε την τυραννία που ασκούσαν σε απλούς ανθρώπους για χρήματα. Εύγλωττο είναι το περιστατικό με τον Νοταρά: *Αφού μιλήσαμε τις προκοπές των καπεταναίων, οπού θα λευτερώσουνε την πατρίδα, πάμε και εις τους ευγενείς, τους αφεντάδες... Τότε σιχάθηκα όλως διόλου το Ρωμάλικο, ότι μάθαμε όλοι την ληστεϊαν γενικώς. Του μίλησα αυτηνού του ευγενή ότι δεν είναι καλά τα τοιούτα. " ότι όταν βλέπουν εσάς οπού κάνετε τοιούτα, οι άλλοι, οι μικροί, θα φάνε ζωντανούς ανθρώπους". Σας λέγω ως τρίμιος άνθρωπος, είχα ως τότε μεγάλο σέβας ο αυτούς, και τους σιχάθηκα να μην τους βλέπω. Κι αναθεμάτισα την λευτερίαν, οπού θα κάμωμε μ αυτούς όλους (Απομν Α σ. 202). Αυτή η υπέρβαση της εξουσίας ταυτίζει στη συνείδησή του τους άρχοντες⁵¹ με τους Τούρκους και αποδίδεται με το χαρακτηρισμό αφεντάδες, που εκφράζει ακριβώς τον αυταρχισμό του κυρίαρχου απέναντι στον υποτελή.*

Η κοινωνική αδικία που αναβίωσε στη διάρκεια του αγώνα από τους παλιούς άρχοντες, είναι το στοιχείο που ανακαλεί στη μνήμη του Μακρυγιάννη τον αντιδραστικό ρόλο της ελληνικής άρχουσας τάξης. Όταν ο άρχοντας Νοταράς θελήσει να υποκλέψει την αρχηγία του στο στρατόπεδο του Πειραιά και τη δόξα που κέρδισε πολεμώντας, ο Μακρυγιάννης θα αποδώσει την ενέργειά του στην εξουσία που διαθέτει ως άρχοντας ώστε να μπορεί να αδικεί τον κοινωνικά κατώτερο πολίτη: *Του είπα να φωνάξη ν αφήση και τον Νοταρά, να μείνωμεν οι δύο όσο να γυρίση, να μη συνβή καμία διχόνοια και ακολουθήση κάνα δυστύχημα. Κι εγώ πρέπει να υπομένω και να θυσιάζω εις τα στζάνια (Απομν. Α σ. 306).*

Ο χαρακτηρισμός των αρχόντων ως *τουρκοκοτσαμπιάσηδων* αποκαλύπτει πως ο Μακρυγιάννης έχει πλήρη συνείδηση του ρόλου τους στην τουρκοκρατία. Είναι το "ελληνικό κατεστημένο" που ταυτίζεται με την τούρκικη εξουσία την οποία υπηρετούσε⁵². είναι οι *τύραγνοι Ραχιαίοι* (Απομν. Γ σ. 108) που απομυζούσαν οικονομικά - βύζαιναν - τους υπόδουλους και κατέστελλαν κάθε πατριωτικό κίνημα. Η ιστορική γνώση, το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης έχει πληροφορηθεί την παθητική στάση της άρχουσας τάξης κατά την παράδοση της Πόλης, αποδεικνύεται από την αντίστοιχη εικόνα, την περιγραφή της στο Απομνημόνευμα και στις λεζάντες των εικόνων. Συνέπεια της υποτέλειας των αρχόντων είναι η απουσία τους από τον πίνακα με την απελευθέρωση της

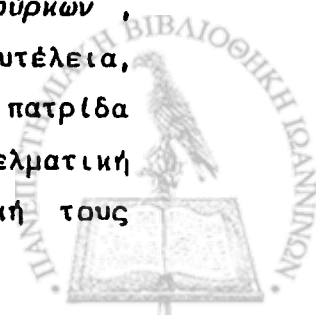
Ελλάδας στον οποίο εικονίζονται μόνον οι λαϊκές δυνάμεις και το ιερατείο (Απομν. Γ σ. 107).

Η διάκριση ανάμεσα στην τουρκοκοτσαμπασίδειη αρετή του άρχοντα Ναταρά και τη δική του ελληνική αρετή (Απομν. Α σ. 314) προωθεί τη διαφορά σε συνειδησιακό και εθνικό επίπεδο: πιστεύει δηλαδή ο Μακρυγιάννης ότι η άρχουσα τάξη δεν είχε πατριωτισμό, που στην αντίληψή του εκπροσωπεί την εθνική ιδεολογία, καθώς τα συμφέροντά τους ήταν συνδεδεμένα με εκείνα της τούρκικης φεουδαρχίας⁵³. Η διαφθορά που χαρακτηρίζει τα υψηλά κοινωνικά στρώματα συμπληρώνει την ανυπαρξία πατριωτικής ιδεολογίας σε αυτά (Απομν. Α σ. 298). Η αντιπάθεια ή το μίσος όλων των Ελλήνων για τους κοτσαμπάσηδες και τους Φαναριώτες που αποτέλεσαν τον πυρήνα της πολιτικής εξουσίας στο νέο κράτος, δεν σφείλονταν τόσο στο ότι συνήθως ήταν πλούσιοι γαιοκτήμονες, αλλά κυρίως στον τρόπο της εκλογής τους, στις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν για την αύξηση του πλούτου τους, και στην κατά κανόνα ανήθικη ζωή τους. Αυτό, όπως κατά κανόνα έχει παρατηρηθεί, δείχνει τον "ηθικό χαρακτήρα της κοινωνικής συνείδησης των κοινωνικών στρωμάτων που, άμεσα ή έμμεσα, θίγονταν από τη γενικότερη πολιτική της άρχουσας τάξης.

Τέλος στην ίδια κατηγορία θα εντάξει τους στρατιωτικούς αρχηγούς που καταδυνάστευαν τους κατοίκους και πλούτισαν από τον αγώνα. Ο Finley περιγράφει τους στρατιωτικούς ηγέτες των διαφόρων περιοχών ως άτομα που αποκτούσαν βαθμιαία δύναμη "απολυταρχικών ηγεμονισμών"⁵⁴. Κατά κανόνα βέβαια οι οπλαρχηγοί βρισκονταν πιο κοντά στα αισθήματα του λαού και αρχικά, κυρίως στην Πελοπόννησο όπου δεν είχαν αποτελέσει επίσημη κυρίαρχη ομάδα⁵⁵ ενήργησαν ως ηγέτες του λαού στην προσπάθειά τους να περιορίσουν την ισχύ της ολιγαρχίας. Η ανάκτηση δύναμης από τις νίκες κατά των Τούρκων, θα οδηγήσει στη δημιουργία του στρατιωτικού κόμματος, το οποίο συγκρούστηκε με το πολιτικό κόμμα των προυχόντων και των ετερόχθονων πολιτικών. Όμως οι σχηματισμοί αυτοί πολύ σύντομα θα χάσουν τον αυστηρό διαχωριστικό τους χαρακτήρα, και οι στρατιωτικοί θα συνασπιστούν με τους προύχοντες. Στο μεταξύ είχαν αρχίσει να ενεργούν περισσότερο ως υποψήφιοι προεστοί και οι ίδιοι, παρά ως υπερασπιστές του λαού. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Κολοκοτρώνη, ο οποίος πλούτισε από τα λάφυρα των αγώνων του και επιζήτησε πολιτική εξουσία, λόγοι για τους οποίους ο Μακρυγιάννης τον αποκαλεί *Κιαμήλμπεη* (Απομν. Β σ. 12). Και στην περίπτωση αυτή ο Μακρυγιάννης κρίνει κατά τα έργα: από

τις αρχές του αγώνα θα επικρίνει τους στρατιωτικούς ηγέτες Ανδρούτσο και Γκούρα για την αρπακτικότητα και την πλεονεξία τους (Απομν. Α σ. 191-93), και θα διαχωρίσει τη θέση του. Κριτήριο είναι και εδώ η δικαιοσύνη των αρχηγών, δικαιοσύνη που δοκιμάζεται κυρίως σε σχέση με το λαό. Η διαφοροποίησή του από αυτούς μαρτυρείται πολλά χρόνια αργότερα, όταν ο γεροσιαστής και παλαιός πολιτικός Γ. Ψύλλας θα καταθέσει στη δίκη του 1853 την ευγενή αντιμετώπιση από τον Μακρυγιάννη των πολιτών και την αποδοκιμασία της "άτακτης" διαγωγής των στρατιωτών του καιρού εκείνου (Δίκη σ. 351).

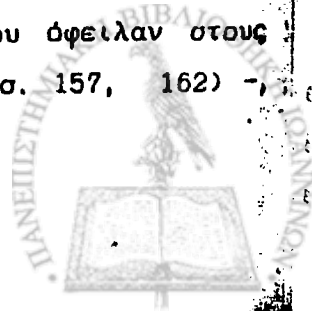
Με τους άρχοντες, τέλος, συμψύρονται οι πολιτικοί, οι οποίοι θεωρούνται φορείς και συνεχιστές της ίδιας ιδεολογίας. Κάτοχοι δυτικής παιδείας, με διασυνδέσεις οι περισσότεροι με την τουρκική εξουσία πριν από την επανάσταση, ανέλαβαν την πολιτική ηγεσία του αγώνα, και με την ίδρυση του ελληνικού κράτους επάνδρωσαν τον κρατικό μηχανισμό, και αποτέλεσαν το νέο πολιτικό κατεστημένο, που, κατά τον Μακρυγιάννη, δημιούργησε νέες συνθήκες υποτέλειας για τους Έλληνες (Απομν. Β σ. 17). Η σχέση τους με την τούρκικη εξουσία στο παρελθόν βαραίνει αποφασιστικά στην ερμηνεία της πολιτικής τους παρουσίας: ο Μακρυγιάννης πιστεύει δηλαδή ότι η ελληνική άρχουσα τάξη δε γνωρίζει πατρίδα παρά μόνο τα προσωπικά της συμφέροντα, αυτό που ο ίδιος αποκαλεί ιδιοτέλειες. Έτσι η αποτυχία του αγώνα δε θα επηρέαζε τους πολιτικούς αφού θα επέστρεφαν ασφαλείς στα παλιά σχήματα εξουσίας: θα ήταν σίγουροι αυτήνοι κι ασφαλισμένοι σαν αφεντάδες όπου ήταν κοντά εις τους Τούρκους (Απομν. Α σ. 151), τους αγάδες του έχετε αφεντάδες κι εσείς ψυχοπαίδια τους δεν θα παθαίνετε εσείς τίποτα (Απομν. Α σ. 155), ενώ καταστροφή της πατρίδας θα σήμαινε καταστροφή για το λαό (Απομν. Α σ. 153). Από το σύνολο του πολιτικού κόσμου αποσπά δύο κεντρικές πολιτικές προσωπικότητες, τον Μαυροκορδάτο και τον Κωλέτη: Το υβριστικό περιεχόμενο του όρου θαναριώτης που συνοδεύει το Μαυροκορδάτο, δηλώνει τον σπαδό μεθόδων για την κατάληψη και την άσκηση της εξουσίας αντίθετων προς τα κοινά μέτρα⁴⁵ (Απομν. Α σ. 155, 156). Οι χαρακτηρισμοί τζιράκι της Κωνσταντινοπόλεως, ζυμάρι των Τούρκων, δουλευτή αυτήνων των Τούρκων, αγαπημένο των τύραγνων (Απομν. Α σ. 156), δε συνεπάγεται μόνο ευτέλεια, την ηθική υποβάθμιση του φορέα, αλλά είναι προδοτική για την πατρίδα (Απομν. Επ. σ. 216). Επίσης η μομφή που υπαινίσσεται η επαγγελματική σχέση του Κωλέτη με τον Αλήπασα⁴⁷, καθορίζει τη μελλοντική τους

πολιτική: η ξένη εξάρτηση παραμένει η ίδια, και η διαφορά βρίσκεται μόνο στην αντικατάσταση του Τούρκου από ξένα κέντρα εξουσίας: *Παιδιά των Τούρκων έχομεν σπού μας κυβερνούν και δυστυχία της πατρίδος κι εμάς. Κι άλλοι είναι παιδιά των Τούρκων, κι άλλοι παιδιά αλλουνών, χειρότερων από τους Τούρκους* (Απομν. Α σ. 151α). Μέσα από αυτή τη γενίκευση ο Μακρυγιάννης θεωρεί τους πολιτικούς συνεχιστές της κοινωνικής υποτέλειας, την οποία επέβαλαν οι Τούρκοι.

Στους πολιτικούς ο Μακρυγιάννης επιρρίπτει κυριολεκτικά την ευθύνη για την κακή κατάσταση της πατρίδας: ό,τι κυρίως τους καταλογίζει είναι η αστοργία⁵⁶, η ανυπαρξία συναισθηματικών δεσμών με την πατρίδα, κατάσταση που αφήνει ελεύθερο το έδαφος σε ξένες εξαρτήσεις (Απομν. Γ σ. 61)⁵⁹. Στο εσωτερικό μέτωπο οι πολιτικοί γυμνοί από πατριωτική συνείδηση και με γνώμονα τα προσωπικά τους συμφέροντα, τις ιδιοτέλειές τους, διχάζουν την πατρίδα με τους εξοντωτικούς ανταγωνισμούς για την αποκλειστική νομή της πολιτικής εξουσίας. Η μονοπώληση της αρχής που επιδιώκουν εκδηλώθηκε από την αρχή του αγώνα, στην αντιδικία του Άρειου Πάγου με τους στρατιωτικούς αρχηγούς. Ο Μακρυγιάννης κατηγορεί τον Κωλέτη και τον Μαυροκορδάτο ότι συνωμοτούσαν να εξοντώσουν τον Ανδρούτσο και τον Καραϊσκάκη, ώστε να μην απειλείται η αντικατάστασή τους. Η πολιτική αυτή αποδεικνύει την αδιαφορία τους για την τύχη της πατρίδας, δηλαδή του λαού, αφού η επιστροφή στο καθεστώς της υποτέλειας δε θα έβλαπτε τους ίδιους: *Τους αγάδες τους έχετε αφεντάδες κι εσείς ψυχοπαίδια τους. Όμως από τη Ρούμελη και πάνω θα τους σκλάβωναν όλους* (Απομν. Α σ. 155).

Στο οικονομικό επίπεδο οι πολιτικοί που αναρριχήθηκαν στην εξουσία μαζί με τις πλούσιες οικογένειες των προυχόντων, κατηγορούνται ότι ιδιοποιήθηκαν τον εθνικό πλούτο με την αποψίλωση της περιουσίας των Τούρκων, και την κατακράτηση εκείνης της εθνικής γης, στην οποία όλοι είχαν δικαιώματα (Απομν. Α σ. 162)⁶⁰. Οι οικονομικές καταχρήσεις της πλουτοκρατίας προκάλεσαν την κοινωνική αδικία και δημιούργησαν νέα σχήματα εξουσίας για τους Έλληνες (Απομν. Γ σ. 110). Η ειρωνεία μάλιστα είναι πως οι διπλά ωφελημένοι πολιτικοί - οι αγωνιστές τους ελευθέρωσαν όχι μόνο από τους Τούρκους αλλά και από τα χρέη που όφειλαν στους Τούρκους, ώστε να γίνουν *μεγάλοι και τρανοί* (Απομν. Α σ. 157, 162) -, αδικούσαν αυτούς τους ίδιους τους ευεργέτες τους.

Η διαφθορά των πολιτικών αξιωματούχων ολοκληρώνει το πλέγμα της κοινωνικής υποτέλειας των Ελλήνων. Ο Μακρυγιάννης τους κατηγορεί για ανηθικότητα -ότι σιδερώνουν την αρετή όσοι σε κυβερνούσαν και σε κυβερνούν (Απομν. Α σ. 163) - ότι εκμεταλλεύονται την πενία των αγωνιστών για να τους εκβιάσουν, ταυτιζόμενοι με τον τούρκο δυνάστη (Απομν. Α σ. 162, Επ. σ. 216-7).

Στον επίλογο των Απομνημονευμάτων, όπως και στον πρόλογο, που γράφτηκε συγχρόνως, γίνεται ο τελικός απολογισμός και ο Μακρυγιάννης επιρρίπτει όλη την ευθύνη για τη διατίμηση του αθώου έθνους στους πολιτικούς. Αυτή είναι η αιτία για την οικονομική δυσπραγία, την κοινωνική αδικία, την ηθική παρακμή, την εθνική χρεωκοπία. Στην ιστορική αναδρομή που θα πραγματοποιήσει το 1850, 31 χρόνια μετά την έναρξη της κατάθεσης της προσωπικής του μαρτυρίας, θα καταλογίσει στους πολιτικούς την εχθρότητα και την εμπάθεια για τους αγωνιστές, τις διώξεις των πρωταγωνιστών της επανάστασης (Απομν. Γ σ. 69, 70, 73, Β σ. 214, 215), τις άδικες βαθμολογίες (Απομν. Γ σ. 64, Δ σ. 168), τη χρησιμοποίησή τους για πολιτικές σκοπιμότητες με ανταρσίες που υποκινούσαν οι ίδιοι οι πολιτικοί (Απομν. Βπ. σ. 211), και τη συκοφαντική δυσφήμιση ότι είναι ληστές (Απομν. Β σ. 50, Επ. σ. 214). Ακόμη σε μια τελική εκτίμηση θα υπεριοχυσει η ευθύνη των πολιτικών έναντι των στρατιωτικών αξιωματούχων, γιατί κατά τον Μακρυγιάννη, αυτοί υποκινούσαν τους στρατιωτικούς στις ενέργειές τους. Είναι ενδεικτικό ότι ακόμη και αυτός ο ισόβιος στρατιωτικός του αντίπαλος, ο θ. Κολοκοτρώνης, στον επίλογο των Απομνημονευμάτων θεωρείται εξιλαστήριο θύμα της ραδιουργίας των πολιτικών, και μάλιστα του Μεταξά, ο οποίος τον εξαπάτησε (Απομν. Επ. σ. 212, 213).

2. Πολιτεία

α). Ο θεσμός της βασιλείας

Όταν ερμηνεύαμε τη σχέση του με την πατρίδα παρατηρήσαμε ότι στην έννοια αυτή ο Μακρυγιάννης προβάλλει το όραμά του για κοινωνική δικαιοσύνη, όραμα που συγκεντρώνει τα γνωρίσματα της οικογένειας, και ειδικότερα της μητέρας σε σχέση με τον εαυτό του. Αντίστοιχα, όταν

εξετάζαμε τη σχέση του με τη θρησκεία διαπιστώσαμε ότι ο θεός ως προστάτης της πατρίδας παίρνει τη θέση του ανώτερου βασιλιά και πατέρα της πατρίδας. Στο ιερό αυτό αρχέτυπο του θεού βασιλιά και πατέρα, αντιστοιχεί για τον Μακρυγιάννη ο θεομύς του βασιλιά των Ελλήνων.

Η θεϊκή προέλευση του θεσμού καθιστά το πρόσωπο του βασιλιά ιερό και απαραβίαστο. Απειθυνόμενος προς τους πολιτικούς λέγει ότι ο λαός δε μπορεί όχι να παραπονεθεί, αλλά ούτε να φανταστεί παράπονα για τον "Σεβαστόν Βασιλέα μας", γιατί, καθώς πιστεύει αμαρτία να παραπονεθεί για τον Χριστό, θεωρεί και έγκλημα να παραπονεθεί για τον βασιλιά (Αρχ. σ. 236-7). Η σχέση αυτή εκφράζεται και στην αντικατάσταση του έμπτωτου μονάρχη από το Χριστό στους τελευταίους οραματισμούς, τον οποίο ο Μακρυγιάννης αποκαλεί βασιλέα της πατρίδας και θρησκείας (Ορ. σ. 217). Εξάλλου σε επιστολή που δημοσίευσε κατά τη διάρκεια της δίκης του το 1853 θα ορίσει την ιδεολογική καταβολή του θεσμού, το σεβασμό και την αφοσίωση που απορρέει από τη θεϊκή του προέλευση: *Πόσον να φονεύσω; θεόν; Καθώς είναι εκείνος ο Παντοκράτωρ εις τους Ουρανούς, τοιούτοι είναι και οι βασιλείς επί την γην και θεού χειρ και ευλογία ενώ είναι επάνω αυτών, πώς δύναται να τολμήση να βάλη τοιαύτην ιδέαν εις τον νουν του και να έχη διαβόλου ψυχήν να κάμη αυτό;* (Δίκη σ. 128). Γενικότερα οι βασιλείς ορίζονται ως *επίτροποι του θεού* στον λαό του (Απομν. Δ σ. 186), εξουσιοδοτημένοι από αυτόν να κυβερνούν με δικαιοσύνη (Δ σ. 185, Ορ. σ. 211, 212). Τέλος, ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στην εκλογή του βασιλιά⁶¹ επιβάλλει μια συγκεκριμένη υποχρέωση αποδοχής του, η οποία συνδέεται με την ίδια την ύπαρξη της πατρίδας: γιατί, αν σκοτωθεί η Μεγαλειότητά του ο Όθωνας, θα τον αναζητήσουν ως βασιλέα οι άλλοι βασιλείς, και η πατρίδα θα βρεθεί αντιμετώπη με την απειλή της επέμβασής τους - τότε διατί να χάσουμε εσένα τον βασιλέα και την πατρίδα μας; (Απομν. Γ σ. 144). Η υποταγή μάλιστα του Μακρυγιάννη στο βασιλικό θεσμό είναι σταθερή μέχρι και το τέλος: *Εγώ, θα πει, δεν επεβαίνω δια βασιλείς. Τον δικό μου βασιλέα τον σέβομαι και υποτάζομαι ότ είναι βασιλέας μου* (Απομν. Γ σ. 125). Σε άλλη περίπτωση, τέλος, που γίνεται μνεία των παραγόντων οι οποίοι συνήργησαν στην εκλογή του βασιλιά, αριθμείται εκτός από το θεό και τις Δυνάμεις, ο αγώνας του ελληνικού λαού (Αρχ. σ. 376).

Η πίστη λοιπόν στο βασιλιά παίρνει τη θέση της στο δίπτυχο πατρίδα - θρησκεία, που αποτελεί, όπως είδαμε, τον αμρογωνιαίο λίθο της

ιδεολογίας του²². Εκφράσεις όπως *ο πιστός σου υπήκοος και δια πάντα δούλος σου*²³ δείχνουν την ποιότητα και το βαθμό της αφοσίωσης του Μακρυγιάννη προς τον Όθωνα. Ωστόσο η αυθεντία του βασιλιά θα αμφισβητηθεί. Σε ένα πρώτο στάδιο στη σχέση του με τον Όθωνα ο Μακρυγιάννης τελεί σε αναμονή και αρνείται να συμπράξει σε προτεινόμενη συνωμοσία εναντίον του με την παρατήρηση ότι οφείλουν να επιδείξουν υπομονή και αυτοσυγκράτηση, ότι δεν μπορούν να τον καταδικάσουν αφού ακόμη δεν γνώρισαν τον τρόπο άσκησης της εξουσίας (Απομν. Γ σ. 169). Σχετικός είναι ο χαρακτηρισμός *αθώς* (Απομν. Γ σ. 70) για τον Όθωνα· την ευθύνη για την άδικη πολιτική θα τη μεταθέσει στους ιδιοτελείς πολιτικούς οι οποίοι τον εξαπατούσαν ώστε να *αδικείται το δίκιον* (Απομν. Επ. σ. 214), να αδικούνται δηλαδή οι τίμιοι αγωνιστές²⁴. Γιατί εκείνο που συντελεί ώστε ο βασιλιάς να είναι δίκαιος είναι η γνώση της αλήθειας, και η αλήθεια είναι ίδιον των τίμιων πολιτών και όχι των ιδιοτελών πολιτικών. Συνταγματικοί και κυβερνητικοί εναλλάσσονται στην εξουσία ώστε να μην παρέχεται ποτέ η δυνατότητα στους τίμιους πολίτες να προωθηθούν σε αξιωματικές θέσεις της πατρίδας, για να πληροφορούν τον αρχηγό του έθνους χωρίς φιλοπροσωπία την καθαρή αλήθεια για την κατάσταση του κράτους του (Αρχ. σ. 294). Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης προτιμά να πει την *πικρή αλήθεια* στον Όθωνα για την πολιτική κατάσταση, ακόμα κι αν αυτό του στοιχίσει την οργή του (Απομν. Δ. σ. 198). Η αλήθεια είναι ο καταλύτης στην ισορροπία του συστήματος διακυβέρνησης, γιατί αυτή θα οδηγήσει στη δικαιοσύνη, δηλαδή την έξοδο από την κρίση. Η μόνη λύση, λοιπόν, για να ενεργήσει ο βασιλιάς σύμφωνα με τη δικαιοσύνη, είναι να περιστοιχίζεται από τίμιους πολίτες. Γι αυτό συνιστά στους τίμιους πολίτες να έχουν ομόνοια, τους προτρέπει να αποκηρύξουν τους πολιτικούς, συνταγματικούς και κυβερνητικούς, και να στηρίξουν τον θρόνο, που είναι η πατρίδα τους, να περιστοιχίσουν τον βασιλιά και να τον φωτίσουν με την αλήθεια²⁵, γιατί τότε μόνο *ωσάν ενάρτεος πατέρας θε να δίνει ψαμί εις τα τίμια και πιστά τέκνα του* (Αρχ. σ. 295). Αξιόλογες είναι οι σχετικές καταθέσεις μαρτύρων στη δίκη του 1853. Ο Αγ. Βουγιουκλής κατέθεσε για τον Μακρυγιάννη ότι ενώ μέμφονταν τους πολιτικούς, περιορίζονταν στο χαρακτηρισμό του Όθωνα ως ανεύθυνου, χωρίς ποτέ να εκφραστεί εναντίον του. "Εξ εναντίας", κατέθεσε ο μάρτυρας, "με έλεγεν ότι ο βασιλεύς έχει καλήν διάθεσιν, αλλά οι περικυκλούντες αυτόν παρεμβάλλουν προσκόμματα" (Δίκη σ. 377)²⁶.

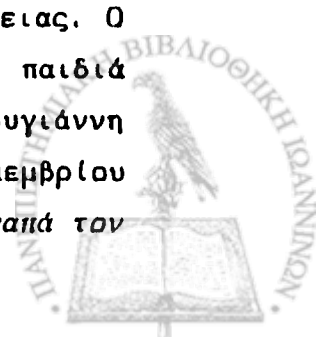

Η συνταγματική επανάσταση σημαίνει τη χειραφέτηση του Μακρυγιάννη έναντι του βασιλιά γιατί με αυτήν ζητά να κατοχυρώσει τα δικαιώματα του έθνους και να φυλαχθούν "ιερά" τα δικαιώματα του βασιλιά (Απομν. Γ σ. 144). Όταν όμως αισθανθεί ο ίδιος την απειλή από τις διαθέσεις του Όθωνα για το σύνταγμα, θα δηλώσει καθαρά την αντίθεσή του. Προϋπόθεση της αφοσίωσής του στο πρόσωπο του βασιλιά είναι η υπογραφή του συντάγματος χωρίς τις τροποποιήσεις που εκείνος ήθελε να επιφέρει (Απομν. Γ σ. 144-5), γιατί φοβάται ότι οι ενδεχόμενες αλλαγές θα αποδυνάμωναν το Σύνταγμα, πράγμα που ερμηνεύεται ως απειλή των ανθρώπων της μεταβολής, ένας από τους οποίους ήταν και ο ίδιος (Απομν. Δ σ. 163). Η σχέση του, επομένως, με το βασιλιά δεν είναι παθητική, αλλά κρίνεται από τα δικαιώματά του τα οποία κατοχύρωσε με τον αγώνα για την πατρίδα. Αποκαλυπτική για την υπευθυνότητα και την παρρησία στη σχέση του με τον ανώτατο άρχοντα, είναι η στιχομυθία που αφορά στη σχέση του Μακρυγιάννη με τον Κωλέτη. Στη επανειλημμένη εντολή του Όθωνα να ενωθεί με τον πρωθυπουργό του, ο Μακρυγιάννης, αφού παρατηρήσει ότι δε μπορεί να τον εξαπατήσει λέγοντας ψέματα, θα δηλώσει: *δεν μ έχεις σκλάβον η Μεγαλειότης σου υπήκοον μ έχεις*". *Μου λέγει σ απάντηση και πάλι να είμαι ενωμένος. Του λέγω: "Ως Κυβέρνησή σου υποτάζομαι, ως άτομον δεν θέλω να νεργήση την θέλησή του σ εκείνο οπού δεν είναι δίκαιον* (Απομν. Δ σ. 182). Τη στάση αυτή τη στηρίζει στη λογική της υποχρέωσης που έχει αναλάβει ο βασιλιάς έναντι του θεού να κυβερνήσει με δικαιοσύνη. Γιατί ο Όθωνας έχει εκλεγεί από το θεό ανώτερος όλων των άλλων ανθρώπων για να έχει δικαιοσύνη στο "πλάσμα του θεού", να προστατεύει το δικό του ποίμνιο από τους λύκους και τα άλλα θηρία (Ορ. σ. 211-12). Μάλιστα η λογική του Μακρυγιάννη στηρίζεται σε οικονομική βάση: Ο βασιλιάς εκτός από την τιμή της εκλογής του στο συγκεκριμένο αξίωμα, αμείβεται με οικονομικά οφέλη για την εξουσία που εντέλλεται να ασκήσει - και το διάφορο, το σόδημά του, είναι κέρδος δικό σου· τα πρόβατα αλλονού αφέντη, και εσύ να παίρνεις το μασούλι εκείνης της συμφωνίας οπούκαμες (Ορ. σ. 212), θα παρατηρήσει χαρακτηριστικά. Η άρνηση του βασιλιά να τηρήσει την υπόσχεση και τους όρκους στο θεό για δικαιοσύνη, ερμηνεύεται ως αχαριστία και υποταγή του στο διάβολο: *Αχάριστοι βασιλείς και Έθνη εις τ αγαθά του θεού, με δώρα του διαβόλου ζούνε* (Ορ. σ. 193, 211 βλ. και Δ σ. 185).

Ο Μακρυγιάννης δηλαδή αρνείται την εξουσία του συγκεκριμένου βασιλιά όταν αυτός προδώσει την υποχρέωση και τον όρκο του στο θεό για δικαιοσύνη. Εξάλλου στα υπομνήματά του κρίνει τον Όθωνα, τον ελέγχει ως παραβάτη του όρκου που έδωσε: *ορκίστη ότι θα βασιλέψη και θα διοικήση Έλληνες ορθόδοξους χριστιανούς και θα τους διατηρήση θρησκεία, τιμή, κατάσταση, και συνταματικώς θα κυβερνάγη - όλα αυτά η Μεγαλειότης του διατί τα αμέλησε και τα τζαλαπάτησε;* (Απομν. Δ σ. 186). Μάλιστα στον αυτοπροσδιορισμό που κάνει θα ορίσει ότι είναι βέβαια ως στρατιώτης ορκισμένος, αλλά είναι και Έλληνας που σημαίνει ότι θέλει να ζήσει αυτός και οι πατριώτες του με νόμους (Απομν. Γ σ. 87). Ακόμα η τιμιότητά του δεν εξαγοράζεται, αρνείται να δεχθεί το αξίωμα του υπασπιστή του βασιλιά που του υπόσχονται το 1849, τίτλος στον οποίο φαίνεται ότι είχε αδυναμία, επειδή ήταν ύποπτος στην αυλή (Απομν. Δ σ. 203· πβ. και Δ σ. 165)⁶⁷.

Η υποταγή του Μακρυγιάννη είναι απόλυτη μόνον απέναντι στο θεό. Αυτός είναι η ύψιστη αρχή δικαιοσύνης, ο μόνος αληθινός βασιλέας (Αρχ. σ. 311) και αυτός θα δικάσει τη βασιλική αδικία, - *θε, πού είναι οι βασιλικές δικαιοσύνες;* (Απομν. Γ σ. 69-70), θα αναφωνήσει. Μόνο σ αυτή την αρχή δεν υπάρχει αντίφαση, ούτε εναντίωσή του προς το βασιλιά. Η ταύτιση αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης στην ουσία προβάλλει στο θεό το δικίο του, το οποίο με τον τρόπο αυτό αντικειμενικοποιείται. Αντίστοιχη είναι η ψυχική του στάση απέναντι στους νόμους και το σύνταγμα: τους θεσμούς αυτούς δεν τους αμφισβητεί ποτέ, ακριβώς επειδή τους θεωρεί με τα προσωπικά του κριτήρια και τους εξιδανικεύει. Μάλιστα το σύνταγμα, για την απόκτηση του οποίου πρωτοστάτησε σαν απεσταλμένος του θεού, όπως δηλώνεται στα όνειρά του, θα το συνδέσει, όπως είδαμε, απόλυτα με το θεό. Σε ένα δεύτερο επίπεδο συνεργεί και η δράση του λαού. Οι δύο αυτοί παράγοντες ορίζουν το πλαίσιο της ιστορικής δράσης. Όταν οι εντεταλμένοι για τη φύλαξη της δικαιοσύνης την υπονομεύουν, ο λαός και σε προέκταση ο ίδιος ο Μακρυγιάννης επεμβαίνουν. Βοηθά τους κατά της αδικίας έχουν το θεό.

Η πολιτική εξουσία συλλαμβάνεται κατά το πρότυπο της οικογένειας. Ο βασιλιάς είναι ο "γενικός πατέρας" της πατρίδας και ο λαός τα παιδιά του. Η αντίληψη αυτή διατυπώνεται ευθέως από τον "πατριώτη" Μακρυγιάννη σε δημοσίευμά του στην εφημερίδα *Φίλος του Λαού* στις 16 Δεκεμβρίου 1843: *ημείς επιθυμούμεν ψυχή τε και καρδία ο μιν βασιλεύς να αγαπά τον*

λαός του ως τέκνα του, ο δε λαός τον βασιλέα ως πατέρα φιλόστοργον, καθώς μέχρι τούδε απεδείχθη υπ' αμφοτέρων εμπράκτως (Αρχ. σ. 365). Το ίδιο θα επαναλάβει και στην προσευχή του στα Οράματα απευθυνόμενος στο θεό: να ζήσουμεν εις το εξής και μεις καλά και ο πρότερός σου, ο βασιλέας μας, ως πατέρας με παιδιά, να απολάβει τα δίκια του γερά και ακλόνηστα, και εμείς οι δυστυχισμένοι και οι χήρες και αρφανά του αγώνος μας (Ορ. σ. 160-61). Οι αντιστοιχίες αυτές δίνουν στην πολιτική λειτουργία οικογενειακό χαρακτήρα.

Η πατριική εξουσία του βασιλιά μας οδηγεί στο αρχέτυπο της θείας οικογένειας που αποτελεί τη βάση της παραδοσιακής ιδεολογίας του Μακρυγιάννη⁶⁰. Ο βασιλιάς είναι ο πατέρας της πατρίδας και αντιστοιχεί στον πατέρα θεό (Δίκη σ. 128), ή στο Χριστό (Αρχ. σ. 237). Η πιο ρεαλιστική από πολιτική άποψη έκφραση για το βασιλιά είναι αυτή του αρχηγού του Έθνους (Αρχ. σ. 294). Αντίστοιχος είναι ο ρόλος της πολιτικής αρχής στα κοινά: πατριική αποκαλεί ο Μακρυγιάννης την κυβέρνηση του βασιλιά (Αρχ. σ. 284, Απομν. Γ σ. 122), πατέρα της πατρίδας τον Καποδίστρια και πατριική την κηδεμονία του (Απομν. Β σ. 12, Αρχ. σ. 153), πατέρες του έθνους (Αρχ. σ. 153) τους πληρεξούσιους της πατρίδας (Αρχ. σ. 171) και πατρικούς τους νόμους (Ορ. σ. 160). Ο χαρακτηρισμός τους ως κεφαλή της πατρίδας (Απομν. Α σ. 191, 295) δίνει τη σπουδαιότητα της θέσης τους για την πατρίδα. Το ίδιο νόημα έχει η παρομοίωσή τους με καλούς ποιμένες και κεφαλές, ή στύλους της πατρίδας: τα πατριικά τους αισθήματα απορρέουν επίσης από την ιδιότητα του πατέρα που τους αποδίδει (Απομν. Βπ. σ. 212). Η πίστη του Μακρυγιάννη στη μεσσιανική αποστολή τους εκφράζεται καθαρά: Οι μεγάλοι άντρες όπου βρίσκονται είναι πολυτίμητον τζιβαϊρκόν: τότε σώνουν έθνη. Όμως να είναι κατά τ' όνομα και τα έργα (Απομν. Β σ. 18)⁶¹.

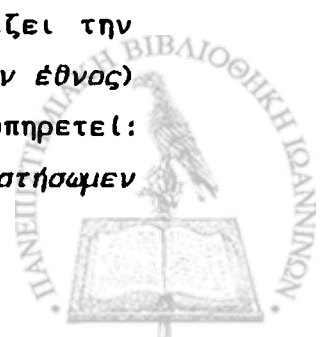
Ο λαός στο σχήμα αυτό έχει τη θέση και τις υποχρεώσεις των παιδιών που σέβονται και τιμούν την πατριική εξουσία. Καθήκον του καλού και αφοσιωμένου πατριώτη είναι η πίστη στο βασιλιά, τον γενικό πατέρα, ο σεβασμός στην κυβέρνησή του, υποχρεώσεις που παραπέμπουν στην αποκάλυψη της αδικίας: Εγώ όμως Υψηλή Αντιβασιλεία, ... παρακινούμαι να φανερώσω την αδικίαν προς την κυβέρνησίν μου την οποίαν μετά θεόν σέβομαι και τιμώ και αγαπώ, καθώς χρεωστέι να κάμνη κάθε άνθρωπος αφοσιωμένος εις την πατρίδα του (Απομν. Παρ. σ. 242). Με τις υποχρεώσεις αυτές, που είναι περισσότερο δεσμευτικές στην περίπτωση του βασιλιά λόγω της

ιερότητας του προσώπου του, ολοκληρώνεται η λειτουργία του ιδεολογικού προτύπου της οικογένειας.

Παρατηρούμε ότι η πολιτική διαδικασία λειτουργεί σε φανταστικό επίπεδο σύμφωνα με τις αρχές της παραδοσιακής οικογένειας: ο βασιλιάς, αλλά και οι πολιτικοί αρχηγοί στο ρόλο του πατέρα, θα διαπαιδαγωγήσουν το λαό με τις αρχές της αρετής, της ηθικής, του σεβασμού, ώστε να δημιουργηθεί μια κοινωνία ανθρώπινη: *Το παιδί, θα πει ο Μακρυγιάννης εκφράζοντας με την αλληγορία τη σχέση αυτή, όταν γεννιέται δε γεννιέται με γνώση· οι προκομμένοι άνθρωποι το αναστήνουν και το προκόβουν. Τέτοια ηθική είχατε εσείς και προκοπή, τέτοιους καταντήσατε κι εμάς τους δυστυχείς* (Απομν. Β σ. 52). Ο βασιλιάς, εξάλλου, ελέγχεται για την αστοργία του προς το λαό, τα παιδιά του.

Αποκαλυπτική για τη σχέση λαού-εξουσίας είναι η παραβολή του λαού με πρόβατα, και των πολιτικών με τα καλά σκυλιά που προστατεύουν τα πρόβατα από τους λύκους και τα μαντρώνουν, κατά την έκφραση του Μακρυγιάννη (Αρχ. σ. 238 και Ορ. σ. 212). Η παραβολή προβάλλει τον πατρικό χαρακτήρα της πολιτικής αρχής η οποία κηδεμονεύει το λαό, τον προστατεύει από τους εξωτερικούς κινδύνους που τον απειλούν - τους λύκους-, και τον οργανώνει σε μια κλειστή κοινωνία, μέσα στη μεγάλη οικογένεια που είναι για τον Μακρυγιάννη η πατρίδα. Οι πολιτικοί ως *καλοί ποιμένες* οφείλουν να καταργήσουν τα κόμματα και να ενωθούν όλοι εν όψει της άφιξης του βασιλιά (Απομν. Επ. σ. 212). Μπορούμε εδώ να παρατηρήσουμε ότι ο Μακρυγιάννης μεταφέρει στην πολιτική την ιδέα του πατέρα και του ποιμνίου, όπως αυτή διδάσκεται από τη χριστιανική θρησκεία. Ο θεοκρατικός χαρακτήρας αυτής της παραδοσιακής αντίληψης για την πολιτική λειτουργία απαντά και σε άλλους σύγχρονους αγωνιστές που είναι μάλιστα φορείς κάποιας παιδείας, όπως για παράδειγμα ο Κάρπος Παπαδόπουλος, ιερωμένος που απέβαλε το σχήμα του για να στρατευθεί στον αγώνα της ανεξαρτησίας, ο οποίος θα παρομοιάσει τον "απλό λαό" που απατήθηκε όταν φυλακίστηκαν οι αρχηγοί του, "ως ορφανά τέκνα επί πατρός"⁷⁰.

Από την άλλη μεριά η αντιστοιχία του λαού με πρόβατα τονίζει την αθωότητα και την αγνότητα του λαού (πβ. Απομν. Επ. σ. 212 *αθών έθνος*) που προσβλέπει στους προστάτες του, τους σέβεται και τους υπηρετεί: *Εμείς και πρώτα και τώρα ζούμεν όπως μπορέσαμεν... δια ν αναστήσωμεν*

στύλους εις την πατρίδα μας από ανθρώπους άξιους να τη βοηθούν καθώς κάνουν όλα τα έθνη (Επ. σ. 212).

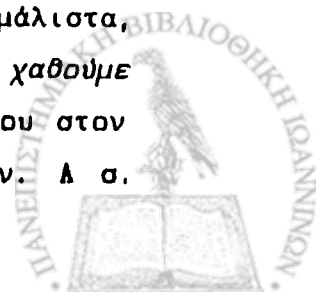
Ο Μακρυγιάννης δηλαδή θεωρεί τη σχέση λαού-εξουσίας μέσα από μια ιδεαλιστική οπτική. Η σχέση αυτή στηρίζεται σε μια ιδανική αμοιβαιότητα υποχρεώσεων και δικαιωμάτων: ο λαός οφείλει σεβασμό, αφοσίωση, υπακοή, η πατρική εξουσία προστασία και δικαιοσύνη. Όμως η σχέση αυτή προδίδεται από τους πολιτικούς οι οποίοι είναι ιδιοτελείς, γυμνοί δηλαδή από πατριωτικά αισθήματα. Στην ίδια παραβολή ο Μακρυγιάννης τους αποκαλεί σκυλιά χασάπικα (Απομν. Δ σ. 181) που εγκατέλειψαν το λαό στο έλεος των ξένων (Αρχ. σ. 238) και μεθοδεύουν την κοινωνική του υποτέλεια: θέλει καθένας να δοξολογάγη θεούς δικούς του κι όχι να ωφελήσει την πατρίδα του - γομάρια είναι οι Έλληνες αυτήνοι τάχουν φκιασμένα τα σαμάρια να τους σαμαρώνουν (Απομν. Δ σ. 173· πβ. και Απομν. Γ σ. 147, Δ σ. 167-8). Αυτοί είναι οι ψεύτες και οι κόλακες που με την γλυκή τους γλώσσα απατούν τον βασιλιά ώστε να χάνει τη δικαιοσύνη και να γίνεται επίορκος στο θεό (Απομν. Δ σ. 185).

Ο Μακρυγιάννης έχει επίγνωση της πραγματικότητας για την οποία μιλά αλληγορικά σε επιστολή του στον Κωλέτη το 1843: Πάντοτε τα σκυλιά του μαντριού, δηλαδή οι πολιτικοί, είναι πολύτιμα και σπάνια, και τα χασάπικα πλήθος δια να τρώνε παλιάντερα - και τα πρόβατα αφανίστηκαν και τον νοικοκύρη τον αφάνισαν (Απομν. Παρ. σ. 238). Έτσι η πίστη του Μακρυγιάννη στη σωστική για το λαό αποστολή των κυβερνώντων δεν είναι απεριόριστη, αλλά κρίνεται από τα έργα τους (Απομν. Β σ. 18). Μάλιστα αυτή η πραγματικότητα είναι που θα διαμορφώσει τελικά την πολιτική στάση του Μακρυγιάννη.

Αντίστοιχα σχετική είναι η υποταγή του στην πολιτική αρχή. Όταν θίγεται στα δικαιώματά του ο Μακρυγιάννης επαναστατεί και ενεργεί σπασμωδικά. Χαρακτηριστική είναι η άρνησή του να υπογράψει την εγκύκλιο του Καποδίστρια ότι δεν ενέχεται στη συνωμοσία του "Ηρακλέους"⁷¹ και η σύνταξη ξεχωριστού δικού του όρκου. Η οριστική του άρνηση να συγκατατεθεί στις προαγωγές των στρατιωτικών που ήθελε ο Άρμανσπεργκ, τον οδήγησε σε ρήξη με τον Αντιβασιλιά. Η απόκλιση του Κωλέτη από την πολιτική που ο ίδιος θεωρούσε πατριωτική και δίκαιη, τον μεταστρέφει και τον εναντιώνει απέναντί του.

Συνεπώς η νομιμοφροσύνη του Μακρυγιάννη είναι σχετική. Γιατί υπάρχουν δύο παράγοντες που καθορίζουν την πολιτική του συμπεριφορά ⁷²:

Ο παραδοσιακός κομφορμισμός, ο εγκλωβισμός του σε ένα παραδοσιακό σύστημα αξιών που τον υποχρεώνει να δεχτεί τις αυθεντίες· η γενική αρχή κάθε ζών έχει τον οδηγό του, βρίσκει την εφαρμογή της στην υποταγή του Μακρυγιάννη σε μορφές εξουσίας, το θεό, το βασιλιά σαν αντιπρόσωπο του θεού στη γη, στην πολιτική ηγεσία, στους νόμους. Την άλλη όψη του νομίσματος αποτελεί η αιώνια ανταρσία του Μακρυγιάννη: *Όταν μου πειράζουν την πατρίδα μου και θρησκεία μου, θα μιλήσω, θα νεργήσω κι ό,τι θέλουν ας μου κάμουν* (Απομν. Δ σ. 186). Ο παράγοντας δηλαδή που καθορίζει την πολιτική του στάση είναι η δικαιοσύνη: *Αγαθόι όταν είστε και δίκαιοι, λέγει απευθυνόμενος στους Ευρωπαίους ηγεμόνες, είστε και δυνατοί· τότε εγώ σας σέβομαι και σας προσκυνώ. Αλλιώς δεν θέλω σας ξέρει ούτε σας ακούσει* (Απομν. Γ σ. 114). Η φράση του και *Γύφτοι νάχουν την κυβέρνηση εγώ θα υποτάζωμαι* προϋποθέτει τη νομιμότητα, τη δικαιοσύνη στην άσκηση της εξουσίας· δηλώνει ακόμα ότι ο Μακρυγιάννης δεν επαναστατεί απέναντι στους ιεραρχημένους θεσμούς, αλλά κηρύσσει την ανταρσία του κατά των προσώπων. Η άρνησή του να υποταχθεί σε αυθαίρετες μορφές εξουσίας στηρίζεται σε μια ισχυρή πίστη στο δικό του δίκαιο, το δίκαιο του αγώνα, το οποίο στη συνείδησή του γίνεται καθολικό. Ανάμεσα στον πολίτη Μακρυγιάννη και το βασιλιά ή την πολιτική ηγεσία, υπάρχει ένας στίβος αγώνων και διεκδικήσεων, "δικαιωμάτων", τα οποία κατά την πίστη του αναγνωρίζονται από το θεό και παραβιάζονται από τον αντιπρόσωπό του στη γη και τους πολιτικούς, από εκείνους δηλαδή που ήταν ταγμένοι να διαφυλάξουν ακριβώς αυτά τα ιερά δικαιώματα. *Όταν αυτά θίγονται, ο Μακρυγιάννης επιστρατεύεται κατά της πολιτικής αρχής: Βίδα ότι η κυβέρνησή μας έφυγε όλως διόλου από την δικαιοσύνη. Τότε έπρεπε ο κάθε αγωνιστής να προσέχη δια την πατρίδα του και του λόγου του να μην κυβερνιέται με το "έτζι θέλω"* (Απομν. Γ σ. 121-22)⁷³. Μάλιστα η θέση αυτή ανάγεται σε βασική πολιτική αρχή ότι *όποιος δουλεύει θέλει το μεριάτικόν του* (Απομν. Δ σ. 170) και ότι ο προκομμένος πρέπει να φωνάζει ως προκομμένος την αλήθεια, το ίδιο και ο απλός (Απομν. Βισ. σ. 107)⁷⁴. Η διεκδίκηση του δικίου, λοιπόν, είναι η κινητήρια δύναμη για τους αγώνες του Μακρυγιάννη απέναντι στην πολιτική αρχή. Ο απόλυτος, μάλιστα, τρόπος με τον οποίο διατυπώνει τη θέση αυτή, - *κι αν χαθούμε ας χαθούμε* (Απομν. Δ σ. 161) - τρόπος ανάλογος με την σθεναρή απάντησή του στον Δεριγνύ για την επερχόμενη στρατιά του Ιμπραήμ το 1825 (Απομν. Α σ. 256), δείχνει την αποφασιστικότητα και την πίστη του.

Εκτός όμως από το αίτημα της δικαιοσύνης που κινεί αγωνιστικά τον Μακρυγιάννη, εκείνο που υποκινεί την ανταρσία του είναι η απόλυτη πίστη στην προσωπική του αντίληψη. Αυτή η ολοκληρωτική ψυχολογία που ζητά να επιβάλλει την προσωπική άποψη ως τη μόνη σωστή, τον φέρνει σε αντίθεση προκαταβολικά, τον αποσταθεροποιεί, τον απομονώνει: *Μπεζέρισα να είμαι δούλος ολωνών και θέλω μόνος μου να γένω αφέντης*, θα αποκαλύψει σε μια εκρηκτική στιγμή στα Οράματα (σ. 172). Είναι χαρακτηριστικό ότι ποτέ και με κανένα πολιτικό δε θα συμφωνήσει σταθερά, παρά μόνο με το θεό, το μόνιμο προστάτη του κατά της αδικίας. Εξάλλου η απολυτότητα, η αδυναμία να θεωρήσει τα πράγματα στη σχετικότητά τους, θα τον κάνει μεμφίμοιρο και ανεδαφικό στις πολιτικές του διεκδικήσεις. Ακριβώς αυτή την αδυναμία του καταμαρτυρούν οι παλαιοί συναγωνιστές όταν κλήθηκαν να καταθέσουν στη δίκη του το 1853⁷⁵. Η μονιμότητα της συμμαχίας του με το θεό εξηγείται από το γεγονός ότι ο ίδιος εγωκεντρικός μηχανισμός που καθολικεύει την προσωπική δικαιοκή αντίληψη, προβάλλει το δίκαιο και στο θεό το οποίο με τον τρόπο αυτό γίνεται ιερό και απαραβίαστο. Γι αυτό κάθε φορά που ο ίδιος αδυνατεί με τους αγώνες του να επιβληθεί, καταφεύγει στη βοήθεια του θεού, το "υπερναπλήρωμά" του κατά της αδικίας.

Έτσι όταν συνειδητοποιήσει την αδυναμία του να αντιμετωπίσει την κοσμική αδικία, δε θα παραιτηθεί, αλλά θα κινήθει στο μεταφυσικό χώρο και θα παραδώσει τους φορείς της, το βασιλιά και τους πολιτικούς, στη θεία δικαιοσύνη (Ορ. σ. 211)⁷⁶. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ήδη από το 1843 τρέφει την πίστη στο "θαύμα" της τιμωρίας των ιδιοτελών (Αρχ. σ. 352), στη θεία δηλαδή τιμωρία που θα δοθεί καθαρά στα Οράματα. Υποταγμένος στην ιερότητα του θεσμού, δε θα τολμήσει ούτε να διανοηθεί τη δολοφονία του ανώτατου άρχοντα, για την οποία τον κατηγορήσαν, αλλά θα τον παραδώσει στο θεό που τον διόρισε, τον μόνο αρμόδιο να τον ελέγξει ως αποστάτη του όρκου του. Το όραμα της τιμωρίας του στον 'Αδη'⁷⁷ σημαίνει τη δικαίωση του Μακρυγιάννη και τη νίκη του έναντι της πολιτικής εξουσίας (Ορ. σ. 202). Με τον τρόπο αυτό αποκαθίσταται το σύστημα δικαιοσύνης και η διαταραχθείσα τάξη.

Όσον αφορά τη σχέση του Μακρυγιάννη με το πάλιευμα της δημοκρατίας⁷⁸, είναι σαφές από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί τη λέξη, ότι αγνοεί το πραγματικό της περιεχόμενο. Για πρώτη και τελευταία φορά ο όρος εμφανίζεται στα Απομνημονεύματα με αφορμή την πολιτική

αλλαγή στη Γαλλία κατά την επανάσταση του 1848. Ό,τι γνωρίζει για τη δημοκρατία περιορίζεται στην απουσία του βασιλιά από αυτό το πολιτικό σύστημα (Απομν. Δ σ. 198). Φαίνεται μάλιστα ότι αυτό το στοιχείο αρκεί για να ταυτίζει τη δημοκρατία με ανώμαλες πολιτικές καταστάσεις αποσταθεροποίησης που έζησε στο παρελθόν (Απομν. Δ σ. 196), και μάλιστα με την πρώτη περίοδο ελεύθερου ελληνικού βίου, όταν Κυβερνήτης ήταν ο Καποδίστριας, καθώς και στον εμφύλιο ύστερα από τη δολοφονία του, τη χειρότερη περίοδο που γνώρισε η Ελλάδα.

Ο Μακρυγιάννης θεωρεί επικίνδυνη τη δημοκρατία⁷⁹ επειδή ανέτρεψε την πολιτική σταθερότητα στην Ευρώπη, η οποία ήταν πολύ πιο ισχυρή από την αδύνατη δική του πατρίδα (Απομν. Δ σ. 198). συγκεκριμένα, ο φόβος του στρέφεται στον κίνδυνο που εγκυμανεί η επαναστατική ορμή της δημοκρατίας για την ελληνική βασιλεία, ενδεχόμενη ανατροπή της οποίας ισοδυναμεί στη συνείδησή του με απειλή της πατρίδας του· για το λόγο αυτό ζητάει την προσοχή και επαγρύπνηση από το βασιλιά και τους τίμιους πολίτες.

Η άγνοια της ουσίας της δημοκρατίας κάνει ανυπόστατες τυχόν εκτιμήσεις για συντηρητισμό του Μακρυγιάννη. Άλλωστε η έλλειψη ορθής ενημέρωσης δημιουργεί αντιδραστικά άτομα. Όσο εμείνο που συνάγεται από την αντίδρασή του είναι η πίστη στη βασιλεία ως το μόνο ενδεδειγμένο για την πατρίδα του πολιτικό σύστημα, επειδή αποτελούσε εγγύηση για την ύπαρξή της. Αυτή η απόλυτη πίστη συνεπάγεται απόρριψη οποιουδήποτε άλλου θεσμού ως ξένου και επικίνδυνου. Φαίνεται μάλιστα ότι στη συνείδηση του Μακρυγιάννη η δημοκρατία συνδυάζεται με τον κίνδυνο επιβολής μιας ξένης δύναμης και συγκεκριμένα της Γαλλίας. Υποψιάζεται δηλαδή ότι το κόμμα του Κωλέτη που είναι ο επίσημος εκφραστής της γαλλικής πολιτικής στην Ελλάδα, θα επιχειρούσε μέσω της δημοκρατίας να εισαγάγει τη γαλλική επιρροή στην πατρίδα του.

Μπορούμε λοιπόν να εντάξουμε τη θέση του Μακρυγιάννη για το σύστημα της δημοκρατίας, όπως το αποκαλεί, στην ενδοστρεφή αντίληψή του για την πατρίδα και την κλειστή εθνική συνείδηση που οργανώνεται αποκλειστικά στους παραδοσιακούς πολιτειακούς θεσμούς και γίνεται εχθρική σε κάθε άλλο πολιτικό καθεστώς. Μάλιστα η εμμονή του Μακρυγιάννη στο θεσμό της βασιλείας που λειτουργεί ανακλαστικά σε σχέση με το θεϊκό πρότυπο, γίνεται περισσότερο εμφανής όταν απορρίπτει τη δημοκρατία ως εναλλακτική λύση σε μια περίοδο που έχει έρθει σε ρήξη με το παλάτι και έχει αμφισβητήσει τον Όθωνα και το ρόλο του.

Μέσα από αυτές τις παρατηρήσεις μπορούμε να δεχτούμε ότι ο Μακρυγιάννης δεν είναι επιδεικτικός σε ριζοσπαστικές πολιτικές αλλαγές, φοβάται τον επαναστατικό αέρα - τη φωτιά που σάρωνε την Ευρώπη, και θεωρεί ανόητους όσους επηρεάστηκαν από τα γεγονότα αυτά και επιδίωξαν να πραγματοποιήσουν τις εθνικές βλέψεις για τη Μεγάλη Ιδέα (Απομν. Δ σ. 196-7). Αντίθετα, μπορούμε να επισημάνουμε ουσιαστικά στοιχεία δημοκρατικής πολιτικής αντίληψης στην πίστη του Μακρυγιάννη για τα δικαιώματα του πολίτη απέναντι στην πατρίδα, και της πατρίδας προς τον πολίτη αντίστοιχα. Η περίπτωση αποτελεί ένα ενδιαφέρον σημείο της συνάντησης των παραδοσιακών ιδεολογικών στερεοτύπων με τη νέα πολιτική κατάσταση η οποία διαμορφώνεται στη Δύση.

β. Οι Νόμοι και το Σύνταγμα

Η περίοδος του εμφυλίου

Για να γνωρίσουμε το περιεχόμενο και τη σημασία που αποδίδει ο Μακρυγιάννης στους νόμους και το σύνταγμα, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο θεωρεί έννοιες όπως *σύστημα* (Απομν. Α σ. 213, Β σ. 17), πρέπει να μελετήσουμε διαχρονικά την περίοδο του εμφυλίου, της διακυβέρνησης του Καποδίστρια και αυτή που ακολούθησε την ίδρυση του ελληνικού κράτους, γιατί η ιδέα για τους θεσμούς αυτούς δεν αποτελεί θεωρητική σύλληψη, αλλά οργανώθηκε και σημασιοδοτήθηκε μέσα από τα γεγονότα αυτών των χρόνων.

Η περίοδος του εμφυλίου είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη διαμόρφωση των πολιτικών αντιλήψεων του Μακρυγιάννη γιατί μέσα από τις εμπειρίες αυτής της περιόδου οργανώνεται η πίστη του στους νόμους. Επίσης μέσα από συγκεκριμένα περιστατικά μπορούμε να διερευνήσουμε το πνεύμα των νόμων, ποια δηλαδή είναι η σημασία και το περιεχόμενό τους για τον Μακρυγιάννη, και ποια είναι η σχέση του με αυτούς.

Αρχικά είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε αν η προσχώρηση του Μακρυγιάννη στη Διοίκηση, το πολιτικό σώμα που κήρυττε ότι εκφράζει την έννοια της νομιμότητας και της τάξης στον εμφύλιο (Αρχ. σ. 14), σήμαινε συνειδητοποίηση προς την κατεύθυνση της δημιουργίας έννομης τάξης και κεντρικής πολιτικής εξουσίας - ένδειξη εμφανιζόμενου αστισμού και

πολιτικής ωριμότητας - ή αν η λύση αυτή ήταν συγκυριακή, επιβάλλονταν δηλαδή και σε ποιό βαθμό, από προσωπικές φιλοδοξίες και υλικά κέρδη¹⁰⁰.

Μπορούμε να δεχθούμε ότι ο Μακρυγιάννης στράφηκε προς τη Διοίκηση από αντίθεση στο είδος της εξουσίας που είδε να ασκούν στην Αθήνα οι στρατιωτικοί ηγέτες Ανδρούτσος και Γκούρας: ως πολιτάρχης στην Αθήνα το 1823 είχε επικρίνει και είχε εναντιωθεί στην "τυραννική" διακυβέρνηση των πολιτών από αυτούς (Απομν. Α σ. 176-182). Ωστόσο είναι φανερό πως στην οριστική ρήξη του με τον Ανδρούτσο βάρυναν προσωπικοί λόγοι, τα συμφέροντα και η φιλοδοξία του που θίχτηκαν εξαιτίας της προώθησης του Κάρπου, στον οποίο ο Μακρυγιάννης επιρρίπτει την ευθύνη για τη διακοπή της συνεργασίας του με τον Ανδρούτσο¹⁰¹ (Απομν. Α σ. 195).

Της οριστικής απομάκρυνσής του από τον Ανδρούτσο προηγείται περίοδος ανωμαλίας με σχετικές παλινδρομήσεις. Ενδεικτικό της έντασης είναι το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης επιχείρησε δύο φορές να υπονομεύσει με φατριασμούς τη δύναμη του αρχηγού του (Απομν. Α σ. 194)¹⁰². Οι ενέργειες αυτές ενέχουν στοιχεία καχύποπτης συμπεριφοράς και δόλου, απόρροια της προσωπικής του αντίθεσης. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Μακρυγιάννης δεν εγκατέλειψε τον Ανδρούτσο και κατά συνέπεια το χώρο τον οποίο ο τελευταίος εκπράζει, μόνον από αντικειμενική εκτίμηση αντίθεσης προς το είδος της εξουσίας που ασκούσε, αλλά ότι η αυθαιρεσία την οποία επικαλείται, υπαγορεύεται σε μεγάλο βαθμό από προσωπικούς λόγους και συγκεκριμένα από την υποβάθμισή του. Είναι ενδεικτικό ότι η προσχώρησή του στη Διοίκηση συνοδεύτηκε αιμέσως σχεδόν από την προαγωγή του σε χιλίαρχο¹⁰³. Άλλωστε, η φιλοδοξία του Μακρυγιάννη αποδεικνύεται σε έγγραφό του προς τη Βουλή με ημερομηνία 10 Οκτωβρίου 1823, στην περίοδο δηλαδή των διενέξεών του με τον Ανδρούτσο. Στο έγγραφο αυτό εκθειάζει τη συμμετοχή του στην επανάσταση και παρακαλεί θερμά τη Διοίκηση αφού γνωρίσει πρώτα την αλήθεια, να τον ελεήσει με κανέναν βαθμόν αξιώματος ανάλογο των εκδουλεύσεών του και του χαρακτήρα του (όπως ελέησε πολλούς) για να καυχάται ότι είναι και θα είναι υπό την σκέπη της¹⁰⁴. Παρατηρούμε λοιπόν ότι δεν είναι εύκολη η διάκριση των ψυχολογικών από τα πολιτικά αίτια. Ωστόσο στην περίπτωση του Μακρυγιάννη φαίνεται πως η ψυχολογία του υποκινεί στάσεις με πολιτικό περιεχόμενο ενώ η πολιτική του συγκρότηση είναι περισσότερο ακαταστάλαχτη και αδιαμόρφωτη.

Η πολωτική συμπεριφορά του εκδηλώνεται σε πολιτικό επίπεδο με την απόλυτη δήλωση προσχώρησης στο χώρο των προυχόντων: Δεν ματαθέλομεν όλοι

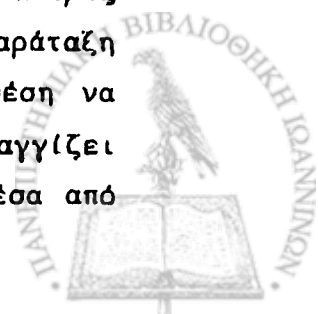
όσοι ήρθαμε να ζέρομεν από καπεταναίους· ό,τι διαταγές είναι από την Κυβέρνησιν εκείνο είμαστε πρόθυμοι να κάμωμε, να πάμε ομπρός (Απομν. Α σ. 196). Το σίγουρο σε αυτή τη στάση είναι η αντίθεση με το στρατιωτικό στοιχείο. Η αντίφαση ότι τάσσεται στην υπηρεσία του Κολοκοτρώνη, αν και ήταν ο κατεξοχήν στρατιωτικός, οφείλεται σε άγνοια των πολιτικών εξελίξεων - όπως ο ίδιος δηλώνει δεν ήξερε κανείς τί να κάνει - και πρέπει να είναι ειλικρινής τουλάχιστον ως προς αυτό το σημείο, γιατί την εποχή αυτή πραγματοποιούνταν οι ανακατατάξεις των ηγετικών ομάδων που κατέληξαν στον εμφύλιο⁹⁵. Μάλιστα η άγνοιά του εξηγεί εν μέρει το γεγονός ότι η προσχώρησή του στη Διοίκηση συμβαδίζει με τη διαδικασία διάσπασης των δύο σωμάτων, Βουλευτικού και Εκτελεστικού. Βέβαια η δεδομένη αντίθεσή του με τους στρατιωτικούς δηλώνει προκαταβολικά αρνητικές συνθήκες συνεργασίας με αυτούς, και η απάντηση του Μακρυγιάννη στον Κολοκοτρώνη για το πολιτικό του πιστεύω, εγώ γνωρίζω όσους δουλεύουν δια πατρίδα και θρησκεία (Απομν. Α σ. 197), είναι περισσότερο ένας εύσχημος τρόπος συγκάλυψης των διαθέσεών του, παρά ειλικρινής αποκάλυψη της πολιτικής του βούλησης.

Ο Μακρυγιάννης, ωστόσο, επικαλείται συγκεκριμένα γεγονότα που τον έπεισαν να απορρίψει τον Κολοκοτρώνη και κυρίως να τον θεωρήσει υπεύθυνο του εμφυλίου, όπως είναι η χρησιμοποίηση από τον αρχιστράτηγο του εθνικού στρατού στη διαμάχη Πλαπούτα - Δεληγιανναίων, η ληστρική, όπως τη χαρακτηρίζει, επιχείρηση του Γενναίου στην Κορινθία, την οποία ο ίδιος επιδίωξε να αποτρέψει (Απομν. Α σ. 197-8), και τέλος η αρπαγή των Αρχείων από τον Πάνο Κολοκοτρώνη. Όμως και στις τρεις περιπτώσεις μπορούμε να δούμε την προκατάληψη του Μακρυγιάννη. Όσον αφορά στην αρπαγή των Αρχείων από το Εκτελεστικό του Κολοκοτρώνη, για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα με τη μεγαλύτερη πολιτική σημασία, ενδεχομένως ο Μακρυγιάννης κινήθηκε σε αυτή την ενέργεια επειδή από πεποίθηση είναι αντίθετος στην ενέργεια της αρπαγής καθεαυτή· ωστόσο η επικαλούμενη "ανεξαρτησία φρονήματος"⁹⁶ είναι αμφισβητήσιμη, αφού δέχεται μονομερώς τα αίτια της παράταξης Κουντουριώτη χωρίς να κρίνει αντίστοιχα τους λόγους που εξώθησαν τον Κολοκοτρώνη στην πολιτική αυτή. Γενικά το στοιχείο που διατρέχει τη στάση του Μακρυγιάννη σε όλα αυτά τα γεγονότα είναι η επιφύλαξη, η έλλειψη ειλικρίνειας και η υστεροβουλία που κλιμακώνεται ως την υπονόμηση του πολιτικού περιβάλλοντος του Κολοκοτρώνη και τη φυγή του, πράγμα που δημιούργησε θανάσιμο μίσος και

επηρέασε την πολιτική του στάση αργότερα. Τέλος ο Μακρυγιάννης επηρεάζεται στη στάση του από το γενικότερο κλίμα κατά του Κολοκοτρώνη το οποίο είχε διαμορφωθεί κυρίως στην κεντρική Πελοπόννησο: η εκστρατεία του τελευταίου στην Τρίπολη με τις βιαιότητες των στρατιωτών του είχε γενικά αρνητικές επιπτώσεις⁹⁷ και ενίοχυνε τις επιφυλάξεις για το είδος της δικαιοσύνης του αρχηγού, όπως ειρωνικά αποκαλείται ο Κολοκοτρώνης (Απομν. Α σ. 199).

Στο πρώτο αυτό μέρος, το προπαρασκευαστικό κατά κάποιον τρόπο του εμφυλίου, η δεδομένη αντίθεση του Μακρυγιάννη προς τον Κολοκοτρώνη ως στρατιωτικό, ενισχύεται για λόγους προσωπικούς, όπως είναι η μειωτική για αυτόν τοποθέτησή του από τον αρχιστράτηγο υπό τον Γενναίο, όπως φαίνεται από το σχόλιο: *πήγα, βλέπω ένα παιδί* (Απομν. Α σ. 197). Παρατηρούμε δηλαδή πως σε ό,τι αφορά την αμφισβήτηση του Κολοκοτρώνη, συνεχίζεται η ίδια εσωτερική γραμμή φιλοδοξίας που υπαγορεύει προσωπικές στάσεις με πολιτικό περιεχόμενο. Έτσι η πρόσκληση της νέας Κυβέρνησης βρίσκει τον Μακρυγιάννη ψυχικά ώριμο να προσχωρήσει στις τάξεις της. Ο νέος πολιτικός χώρος προσφέρεται για την άσκηση της φιλοδοξίας του καθώς μάλιστα ήταν γυμνός από κορυφές του ύψους του Κολοκοτρώνη. Εξάλλου η επιτυχία των προχόντων να χορηγηθεί στην παράταξή τους το ευρωπαϊκό δάνειο, αν δεν έπεισε ολοκληρωτικά, πρέπει να επηρέασε αποφασιστικά το Μακρυγιάννη, όπως και άλλους μικρότερους οπλαρχηγούς, να πυκνώσουν τις τάξεις της⁹⁸. Κυρίως όμως ο Μακρυγιάννης θα μπορούσε από το χώρο αυτό να διεξαγάγει εκ του ασφαλούς τον προσωπικό του αγώνα με τους Κολοκοτρωναίους, στο όνομα μάλιστα των αρχών της δικαιοσύνης και της σωτηρίας της πατρίδας⁹⁹. Είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τον τρόπο με τον οποίο συμφύρονται προσωπικοί λόγοι με ιδεολογικοπολιτικά αιτήματα.

Το αίτιο που προβάλλεται από τον Μακρυγιάννη για την απόρριψη του χώρου των στρατιωτικών είναι η αδικία. Η κατάσταση αυτή θα ορίσει το ζητούμενο, τη δικαιοσύνη, με βάση την οποία θα κηρύξει την ένταξή του στη νέα κυβέρνηση: *Την δικαιοσύνη οπούχουν ετούτοι εδώ να μην την έχουν κι εκείνοι εκεί και να κυβερνήσουνε πατριωτικώς, ότι κιντυνεύει η πατρίς* (Απομν. Α σ. 200). Η άποψη ότι ο Μακρυγιάννης προσχώρησε στην παράταξη των πολιτικών από εκτίμηση ότι οι στρατιωτικοί δεν ήταν σε θέση να αναλάβουν την πολιτική οργάνωση του κράτους, πιθανότατα υπερφαλαγγίζει τις δυνατότητες του Μακρυγιάννη, ο οποίος κινείται εμπειρικά, μέσα από

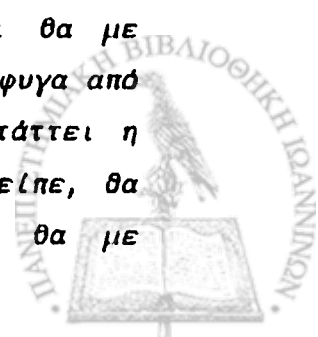
απορριπτικές διαδικασίες, στις οποίες σημαντική θέση κατέχει ο υποκειμενικός παράγοντας⁹⁰. Το βέβαιο είναι ότι απορρίπτει τις φεουδαρχικές αντιλήψεις των στρατιωτικών και προσβλέπει σε κάποιο σύστημα κοινωνικής δικαιοσύνης. Ωστόσο στις ιδεολογικές του διακηρύξεις ελλοχεύει ο φόβος από την επιβολή των αντιπάλων, η απειλή της πολιτικής τους επικράτησης που θα σήμαινε την προσωπική του εξόντωση: *Οι καπεταναίοι της Ρούμελης ήταν όλοι ενωμένοι με τον Κολοκοτρώνη και συντροφιά του, ότι ήθελαν να γένη ένα σύστημα, καθώς το θέλαν αυτόνοι* (Απομν. Α σ. 204). Είναι χαρακτηριστική, σχετικά, η αμφισβήτηση που γνωρίζει εξαιτίας της αλλαγής του πολιτικού χώρου, δηλαδή από τους στρατιωτικούς στους πολιτικούς, σύμφωνα με περιστατικό το οποίο παραβίδει ο Κασομούλης⁹².

Όσον αφορά στην πολιτική ωριμότητα με την οποία προσβλέπει στους νόμους και σε ένα κεντρικό όργανο εξουσίας, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μαρτυρούμενες από τον ίδιο τον Μακρυγιάννη προτάσεις εξαγοράς του με χρήματα από τη μία ή την άλλη παράταξη, κατά τη διάρκεια του α' και β' εμφυλίου. Την πρώτη πρόταση, που γίνεται από την κυβέρνηση Κουντουργιώτη, την αποποιείται, και προβάλλει το αίτημα της δικαιοσύνης (Απομν. Α σ. 200). Η έμφαση στην άρνηση να δεχτεί χρήματα τον απαλλάσσει από τη μομφή που βάραινε όσους είχαν τις οικονομικές παροχές ως κίνητρο πολιτικής ένταξης. Έτσι, καθαρός από ιδιοτέλειες, κηρύσσει την ένταξή του στο όνομα της δικαιοσύνης και της πατρίδας, και με έμβλημα αυτές τις αρχές θα κηρύξει πόλεμο κατά των στρατιωτικών. Το δεύτερο εγχείρημα εξαγοράς του με χρήματα γίνεται από τον Ζαΐμη, ο οποίος, μέσα από τις ανατροπές των συμμαχιών του α' εμφυλίου, και τις ανακατατάξεις των μετώπων, οργανώνεται στην ομοιογενή πολιτική ομάδα των Πελοποννησίων, προυχόντων και στρατιωτικών, η οποία αντιπαράκειται στο συνασπισμό Ρουμελιωτών και Νησιωτών, που χαρακτηρίζεται για την αστική του απόκλιση. Ο Μακρυγιάννης αποκρούει την αμοιβή των 1000 γροσίων το μήνα με το εγχείρημα ότι *δεν πουλά κρέας δια εμφύλιον πόλεμον* (Απομν. Α σ. 207-8)⁹².

Η πίστη του Μακρυγιάννη ότι υπηρετεί τους νόμους και την πατρίδα, την ύψιστη δηλαδή πολιτική αρχή, έχει συνέπεια να θεωρεί τις άλλες πολιτικές ομάδες για τις τάσεις τους κεντρόφυγες και προδοτικές. Σύμφωνα με αυτή τη λογική ο Κολοκοτρώνης, αρνούμενος να αναγνωρίσει τη Διοίκηση, γίνεται η αιτία του εμφυλίου, επειδή αυτό το συμφέρον της πατρίδας

απαιτεί ή να υποταχθεί στη Διοίκηση -*χωρίς Διοικήσιν και νόμους δεν πάμεν ομπρός* (Απομν. Α σ. 219) - ή να εξοντωθεί. Μάλιστα από αυτή την πίστη ο Μακρυγιάννης δε θα απαλλαγεί ακόμα και πολλά χρόνια αργότερα: παρά την πρῶθεση αντικειμενικότητας που διαφαίνεται αρχικά σε μεταγενέστερη κρίση του (Απομν. Γ σ. 101), γρήγορα θα καταλήξει να θεωρήσει τους Πελοποννησίους ως τους κύριους υπεύθυνους του εμφύλιου (Απομν. Α σ. 213). Μάλιστα η προσωπική εχθρότητα με τους Κολοκοτρωνάιους στον β' εμφύλιο, όταν τα πολιτικά μέτρα προσλάβουν τοπικό χαρακτήρα, θα ενισχυθεί μέσα από την αντιπαράθεση Ρουμελιωτών και Πελοποννησίων. Στη σχέση αυτή ο Μακρυγιάννης υπερτονίζει τις θυσίες της Ρούμελης, ενώ θεωρεί ελάχιστη τη συμβολή των Πελοποννησίων (Απομν. Α σ. 219). Σύμφωνα με αυτή τη λογική οι νόμοι οφείλουν να αποδώσουν τη δικαιοσύνη στην αδικημένη Ρούμελη που έχει καταστραφεί τελείως από τον πόλεμο, και η οποία προσβλέπει σε *σύστημα και νόμους* που θα την αποκαταστήσουν, ώστε να προκόψει όλη η πατρίδα (Απομν. Α σ. 213). Είναι προφανές πως το τοπικιστικό αίσθημα του Μακρυγιάννη διαμορφώνει με ανάλογο τρόπο το δικαιοκρινικό του κριτήριο, αυτό που διοχετεύεται στο περιεχόμενο των νόμων, και πως η έννοια της πατρίδας, κάτω από αυτές τις συνθήκες αντιπαλότητας και ανασφάλειας, περιορίζεται, στη συνείδησή του, στην έκταση της Ρούμελης.

Ο Μακρυγιάννης αναλαμβάνοντας τον αγώνα στο όνομα της πατρίδας και των νόμων συγκαλύπτει την προσωπική του αντίθεση με τους Κολοκοτρωνάιους: *Οι Κολοκοτρωναίοι φοβέριζαν εμένα, αν με πιάσουνε να με γδάρουνε ζώντανό* (Απομν. Α σ. 203). Η ένταση της σφοδρότητας με την οποία επιτέθηκε στον εμφύλιο κατά των Αρκάδιων δεν απορρέει μόνον από την πολιτική βούληση να υπάρχει ένα κέντρο εξουσίας, αλλά οφείλεται και στην ζωτική, γι αυτόν, ανάγκη να παταχθούν οι προσωπικοί εχθροί που βγήκαν ενισχυμένοι στον δεύτερο εμφύλιο. Άλλωστε είναι χαρακτηριστικοί οι όροι "κυβερνητικοί" και "αντικυβερνητικοί". Προτάσσοντας τα ιδεολογικά και πολιτικά κριτήρια, ο προσωπικός δόλος, η υπονόμηση του χώρου του Κολοκοτρώνη, παραγράφονται και ο Μακρυγιάννης εξέρχεται καθαυτός: *... οι Κολοκοτρωναίοι έχουν πάθος σ' εμένα και θα με πιάσουνε ζωντανόν ή σκοτωμένον. Ότι εγώ τους βήκα άπιστος κι έφυγα από τα σιζάνια αυτά, από Δυσσέα και Κολοκοτρώνη, και τώρα με διατάττει η Κυβέρνηση και τους πάγω αναντίον τους. Κι όσα μπορέσουνε, μου είπε, θα ξοδιάσουνε ή με δικούς μου ανθρώπους ή με δικούς τους θα με*

Ξεμπερδέφουνε... Εγώ του είπα· «Δεν πάγω πουθενά να γυμνώσω ή να διατιμήσω κανέναν· η πατρίς μου χωρίς νόμους και διοικήσιν κιντυνεύει. Πάγω δι αυτήνη κι ο θεός είναι αρχηγός και προστάτης του καλού» (Απομν. Α σ. 214).

Από τη συμπεριφορά του Μακρυγιάννη γίνεται φανερό ότι ένα υπερβολικό αίσθημα αυτοεκτίμησης, οδηγεί σε μονομερείς δικαιοκρίσεις, οι οποίες απέχουν από την πραγματικότητα. Η εγωιστική πίστη στην ηθική του δεν επιτρέπει αμφισβήτηση, ενώ ο σκοπός, η πατρίδα από το ένα μέρος, η αρετή και η δικαιοσύνη των Κολοκοτρωναίων από το άλλο, καθαγιάζουν τα μέσα, τη δική του δολιότητα και παρασπονδία.

Παρά τους προσωπικούς λόγους, το θανάσιμο δηλαδή μίσος κατά του Κολοκοτρώνη, το ενδιαφέρον του Μακρυγιάννη για τους νόμους, για την τάξη, φαίνεται από την αδιάλειπτη παρουσία τους στην πολιτική του συνείδηση. Στην τρίτη κατά σειρά απόπειρα να προσελκυστεί με χρήματα προκειμένου να οδηγήσει τα ρουμελιώτικα στρατεύματα του Γκούρα στην Πελοπόννησο για να καθυποτάξουν τους αντάρτες, απαντά: *Εγώ δεν είμαιπραματευτής να κάνωπραμάτεια την πατρίδα μου δια χρήματα· δεν έχω κρέας δια το μακελιόν. Δια την στερέωση της πατρίδος μου και νόμους, δια κείνο πεθαίνω, όχι δια άλλο. Και Γύφτοι νάχουν την Κυβέρνησιν, εγώ θα υποτάζωμαι* (Απομν. Α σ. 222). Η πίστη στην ιδέα των νόμων, της καλής τάξης είναι απόλυτη, και δεν εξαρτάται από πολιτικούς φορείς. Μάλιστα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πίστη αυτή έρχεται σαν αντιπερισπασμός στην εναλλασσόμενη οργάνωση εξουσίας από τους πολιτικούς και στρατιωτικούς, καθώς και στην αρπαγή και την κακοήθεια του εμφυλίου, και την ακολασία των στρατευμάτων²³. Ενισχυτική αυτής της ερμηνείας είναι η μαρτυρία του Δ. Καλλεφουρνά, πολιτικού αντίπαλου του Μακρυγιάννη, στη δίκη του 1852 ότι από τη διαγωγή του υπόδικου στο σύνολό της σχηματίζει κανείς την πεποίθηση ότι "από φιλοδοξίαν τινά και φιλοτιμίαν" προσπαθούσε να "δεικνύεται φιλόνομος"· μάλιστα στην περίοδο της επανάστασης, όταν οι στρατιωτικοί λειτουργούσαν αυθαίρετα, ο Μακρυγιάννης συμπεριφέρονταν ως πολίτης παρά ως στρατιώτης (Δίκη σ. 356-7).

Όμως μέσα από τις εμπειρίες κυρίως του β' εμφυλίου θα γνωρίσει την ουσιαστική σχέση που συνδέει τους νόμους με την πολιτική αρχή η οποία κηρύσσει τους νόμους ως πολιτικό της έμβλημα. Η τυραννία ενός απλού πολίτη από τον άρχοντα Μοταρά (Απομν. Α σ. 202), τον κατεξοχόν εκπρόσωπο των νόμων, "δια χρήματα" αποκαλύπτει τη διάσταση ανάμεσα στις θεωρητικές

διακηρύξεις των φορέων της εξουσίας και στην πρακτική που ακολουθούν. Τότε σιχάθηκα, όπως διάβου το Ρωμαίικο, ότι μάθαμε όλοι την ληστείαν γενικώς ... Σας λέγω ως τίμιος άνθρωπος, είχα ως τότε μεγάλο σέβας και σ αυτούς και τους σιχάθηκα να μην τους βλέπω· κι αναθεμάτισα την λευτερίαν, οπού θα κάμωμε μ αυτούς όλους (Απομν. Α σ. 202). Η εντολή του Κωλέτη να "γυμνώσει" τον άρχοντα Σισίνη, θα του καταστήσει γνωστό ότι εγγύηση για την εφαρμογή των νόμων είναι αυτό το ήθος του πολιτικού που τον εκπροσωπεί: Αυτήνοι ό,τι μου είπανε δεν μου κακοφάνη· όμως ο Κωλέτης με ψύχρανε και μ απόλπισε, ότι έτζι δεν θα κάμωμε νόμους. Ότι οι νόμοι θα παλουκώσουν τους κακούς· και κριμα οπού σκοτωνόμαστε· κι ανάθεμα τους αίτιους του εφύλιου πολέμου και της φατρίας, οπού κατάντησαν το Έθνος σε άχλιαν κατάστασιν (Απομν. Α σ. 229). Τέλος, η επιδρομή του Γκούρα στην Πελοπόννησο, και μάλιστα η λαφυραγώγηση της περιουσίας του Σισίνη στην οποία επιδόθηκε, τον προβλημάτισε εκ νέου για τη λειτουργία των νόμων σε σχέση με τους αρχηγούς. Η απογοήτευση από τα εκφυλιστικά φαινόμενα της ληστείας των ιθυνόντων, θα εκφραστεί με την ανάγκη να αναχωρήσει με το σώμα του, ότι τέτοιοι νόμοι δεν μ αρέσουνε, να γυμνώνουν τους ανθρώπους από πλούτη και τιμή (Απομν. Α σ. 226)²⁴. Βέβαια δεν είναι οι νόμοι που γυμνώνουν, αλλά τα άτομα που είναι υπεύθυνα για την εφαρμογή τους. Έτσι προκύπτει η σύνδεση των νόμων με το ήθος των κυβερνώντων: αυτοί χρεώνονται την ευθύνη για την εφαρμογή ή την καταστρατήγησή τους. Χωρίς ήθος δεν μπορεί να υπάρξουν δίκαιοι νόμοι. Μάλιστα η ρεαλιστική αυτή εκτίμηση βρίσκει την εφαρμογή της στη συνέχεια, όταν ο Μακρυγιάννης προτείνει στην Αντιβασιλεία να διορίσει έναν πρόεδρο "με συνείδηση" για να κρίνει ποιος εργάστηκε για την πατρίδα, και ποιος προωθούσε τα οικονομικά του συμφέροντα και τώρα ζητεί "δικαιώματα" (Απομν. Γ σ. 61). Συνάγεται επίσης το συμπέρασμα από τις αντιδράσεις του Μακρυγιάννη ότι οι νόμοι δεν έρχονται να ανατρέψουν την υπάρχουσα οικονομική κατάσταση του κάθε πολίτη, αλλά αντίθετα να την κατοχυρώσουν. Η απογοήτευση από την απομυθοποίηση της πραγματικότητας θα δημιουργήσει τάσεις ανεξαρτητοποίησης και φυγής: Ότι γύρευα να μην είμαι μ αυτούς· ότι αυτά οπού έβλεπα με πείραζαν. Ότι την επανάστασιν μας θα την καταντήσουμε ληστεία· και η πατρίς κατάντησε η παλιόφαθα των ατμών (Απομν. Α σ. 226, βλ. και σ. 216). Μπορούμε εδώ να κρίνουμε ότι μέσα από τις ατασθαλίες των εκπροσώπων των νόμων και της τάξης,

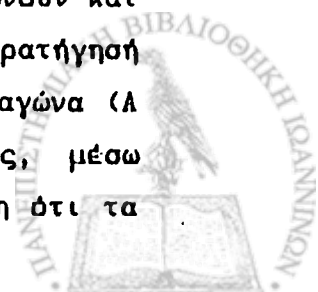
οργανώνεται και ενισχύεται η πίστη του Μακρυγιάννη στην ανάγκη να υπάρχουν οι νόμοι ως κεντρική και αδιάβλητη μορφή εξουσίας.

Εξάλλου, η διάσπαση της κυβερνητικής παράταξης των προυχόντων στον εμφύλιο με την αποχώρηση των Πελοποννησίων προεστών τον κλόνισε, γιατί του αποκάλυψε πως οι νόμοι χρησιμοποιούνταν ως μέσο πολιτικής επιβολής και ως πρόσχημα για την εξυπηρέτηση ταξικών συμφερόντων, και όχι ως υπερταξικός μηχανισμός κοινωνικής οργάνωσης που ένωνε μεταξύ τους τα μέλη της κυβέρνησης: *Εσύ σαι ο Ζαΐμης, εσείς είσαστε οι Λονταίγοι, οι Νοταραίγοι και οι άλλοι σημαντικοί της πατρίδος; Δεν χορτάσετε τόσους μήνους σκοτώνοντας τους καλύτερους Έλληνες δια τα κέφια σας, δια τους νόμους σας;* (Απομν. Α σ. 207). Στη συζήτησή του με τον Καράτασο αποκαλύπτει ότι οι αρχηγοί δε θεωρούν τους νόμους ως μια αδιάβλητη μορφή εξουσίας που θα οργάνωνε την πατρίδα στο σύνολό της, αλλά με το πρόσχημα των νόμων ενδιαφέρονται να διατηρήσουν την οικονομική τους δύναμη (Απομν. Α σ. 212). Η πρώτη αντίδραση του Μακρυγιάννη από την αποκάλυψη της αλήθειας είναι η απελπισία και η φυγή έξω από την πατρίδα. Εξάλλου, η απομυθοποίηση της εκμετάλλευσης του πολέμου από τις ηγετικές ομάδες, οδηγεί σε αποκήρυξη του εμφυλίου που τους αποπροσανατόλισε από τον εχθρό, είναι χαρακτηριστική σχετικά με αυτό η αντίδρασή του *είπα της κυβέρνησης ότι εγώ σε εμφύλιον πόλεμον, και νόμους φκιάνοντας, δεν ματαμπάλνω μπεζέρισα* (Απομν. Α σ. 229). Κυρίως, όμως, από την κρίση αυτή θα βγει ενισχυμένη η πίστη του ότι οι νόμοι είναι ιδανική μορφή εξουσίας. Η απόρριψη των πολιτικών προσώπων ως φυλάκων των νόμων, θα τον οδηγήσει στο δικό του φερέγγυο πατριωτισμό, ο οποίος αποτελεί την καλύτερη βεβαίωση για τη λειτουργία τους: *Δια να δυναμιώσει η πατρίς πρέπει να ενωθούμε στενά εμείς και μ όσους άλλους μπορέσουμε. Και να είμαστε με την Διοίκησιν και τους νόμους, να δυναμώσουν αυτά· ότι έτσι δυναμώνει γενικώς η πατρίς κι όχι τα άτομα* (Απομν. Α σ. 212). Μέσα από αυτή τη διαδικασία συνδέεται ο ίδιος με τους νόμους ως ο κατεξοχήν εκφραστής της δικαιοσύνης. Αουνειδίητα, ωστόσο, καταλήγει να χρησιμοποιεί τους νόμους για να οργανώσει τη δική του πατρίδα, να διεκδικήσει και να υποστηρίξει τα δικά του προσωπικά και ευρύτερα τοπικιστικά συμφέροντα σε ένα είδος αντιπερισπασμού στην εξουσία των πολιτικών και στρατιωτικών αρχηγών. Αυτό αποκαλύπτεται από τη συνομιλία του με τον Καράτασο: *Του είπα του Καρατάσιου κι ολουνών των καπεταναίων του ότι... ο τόπος σας έμεινε έξω, ο Δυσσέας, ο Γκούρας και οι άλλοι Φουμελιώτες, καθώς και οι*

Πελοποννήσιοι σας θέλουν να σας έχουν ως δούλους, με τη δύναμή σας να τηράνε τα νιτερέσια τους, να γυμνώνουν την πατρίδα, καθώς το λέπετε, να παίρνουν τα καλύτερα υποστατικά και να κάνουν συχνούς εφύλιους πολέμους. Και δια να χαίρωνται αυτά οπού άδραξαν όλοι αυτήνοι, κάθε ολίγον εφύλιους πολέμους φέρνουν εις την πατρίδα και φατριασμούς, καθώς το είδαμε ως τώρα πόσοι άνθρωποι σκοτώθηκαν από μας δια τα κέφια εκεινών. Και η πατρίς κιντυνεύει· κι εμάς θα μας κάμουν κοπέλια τους. (Απομν. Α σ. 212).

Μέσα από τους νόμους λοιπόν μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πολιτική εξέλιξη του αγωνιστή. Ο Μακρυγιάννης με την εσωτερικευμένη ιδεολογία του νοικοκύρη υποκινείται στην πολιτική επιλογή των νόμων από ένα αίσθημα οργάνωσης και τάξης, η άλλη όψη της ανασφάλειάς του. Ωστόσο το αίτημα των νόμων είναι κυρίως αποτέλεσμα κοινωνικής διεργασίας. Το πνεύμα των νόμων προσδιορίζεται στην αρχή από την αντίθεση στην τυραννική εξουσία των στρατιωτικών αρχηγών, στην αρπαγή και τη ληστεία που υποδουλώνει τους πολίτες. Μέσα από αυτή την εμπειρία οι νόμοι αποκτούν την πολιτική τους σημασία καθώς εκλαμβάνονται ως δίκαιη πηγή εξουσίας που αποκαθιστά την κοινωνική τάξη και προστατεύει τους πολίτες από την αυθαιρεσία. Όμως η ιδέα των νόμων ανάγεται σε βασική πολιτική αρχή κάτω από τις συγκυρίες που διαμορφώθηκαν στον εμφύλιο. Η βαθύτερη ανάγκη του για μια κεντρική και αδιάβλητη μορφή εξουσίας - ανάγκη η οποία ως ένα βαθμό ζυμώθηκε, όπως είπαμε, από τις βιαιότητες των καπετάνιων - τον οδήγησε στις τάξεις της κυβερνητικής παράταξης, αυτής που αυτοανακηρύχτηκε εκπρόσωπος της τάξης και της νομιμότητας (Απομν. Α σ. 200, 214). Έτσι ο νόμος δεν είναι απλώς ένας συγκεκριμένος κανόνας δικαίου που ρυθμίζει τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους και τη σχέση τους έναντι του κράτους, αλλά νοείται γενικά ως η αρχή, που καταπολεμώντας την αδικία, θα αποκαταστήσει την κοινωνική δικαιοσύνη. Έτσι οι νόμοι εκφράζουν κάτι ιδανικό και απόλυτο, που είναι, σαν το θεό, δίκαιο και αληθινό.

Οι νόμοι είναι αιτιοκρατικά δεμένοι με την ελευθερία, οργανώνουν και προάγουν την ελεύθερη πατρίδα (Απομν. Α σ. 229-30), ενώ η καταστρατήγησή τους, με τις εκτροπές των εκπροσώπων των νόμων, υπονομεύει τον αγώνα (Α σ. 226). Μάλιστα η πολιτική αναβάθμιση μέσω της χρηστής διοίκησης, μέσω των νόμων, προβάλλεται στην έννοια του έθνους και στη συνείδηση ότι τα

ευρωπαϊκά κράτη αποδέχονται στους κόλπους τους την ευνομούμενη Βλλάδα (Απομν. Α σ. 219).

Στα γεγονότα του εμφυλίου συνειδητοποιείται, όπως είδαμε, η σχέση ανάμεσα στους νόμους και στους πολιτικούς που τους εκπροσωπούν (Απομν. Α σ. 229). Στην περίοδο αυτή οι νόμοι γίνονται αντικείμενα πολιτικής καπηλείας από τις ηγετικές ομάδες, οι οποίες χρησιμοποιούν το σχήμα και όχι το πνεύμα τους (Απομν. Α σ. 207). Μέσα από αυτή την πραγματικότητα ο Μακρυγιάννης αντιλαμβάνεται ότι προϋπόθεση για τη χρηστή εφαρμογή των νόμων αποτελεί το ήθος αυτών που τους επαγγέλλονται. Η απουσία των νόμων από τα συγκεκριμένα άτομα θα ενισχύσει την πίστη του στους νόμους ως την πλέον αδιάβλητη μορφή εξουσίας η οποία μάλιστα έρχεται σαν αντιπερισπασμός στις αντιμαχόμενες ομάδες εξουσίας. Οι νόμοι θα αποτελέσουν τη δική του πολιτική έκφραση και ο αυτούς θα αναζητήσει την προστασία από τους ισχυρούς πολιτικούς. Άλλωστε ο χαρακτηρισμός "πατρικοί νόμοι" (Απομν. Δ σ. 167) φανερώνει ότι οι νόμοι, όπως ο θεός και ο βασιλιάς θεωρητικά, αποτελούν άλλη μια μορφή προστασίας στη ζωή του Μακρυγιάννη. Η πιο ισχυρή μαρτυρία αυτής της πίστης του Μακρυγιάννη είναι η επίκληση στον Νόμο όταν το 1852 υποχρεώθηκε να καταθέσει τα όπλα του. Στο κείμενο το οποίο συντάχτηκε κατ' εντολή του παραδίδει τα όπλα *εις τον Νόμον...* και ότι *δεν πρέπει να έβγουν από την οικίαν του κατά θέλησιν ανθρώπου, εκτός μόνον όταν ο Νόμος διατάξη το τοιούτον, επειδή ο Νόμος είναι ανώτερος* (Δίκη σ. 137). Όμως η ιδανική αυτή μορφή δικαιοσύνης την οποία εκφράζει ο νόμος απαντά στον Μακρυγιάννη ήδη από το 1834, όταν στην απειλή που δέχεται να φυλακισθεί μαζί με τους άλλους επίσημους στρατιωτικούς, απαντά ότι εάν ο βασιλιάς και η αντιβασιλεία δεν φυλακίσουν τους πολιτικούς οι οποίοι υποδαύλιζαν τις κινήσεις των στρατιωτικών, τότε δεν υποτάσσονται στο δίκαιο και στους νόμους (Απομν. Γ σ. 70). Γενικά επαφίεται στην κρίση των νόμων, *αν έφταιξα, θα δηλώσει, να με κρίνει η Κυβέρνηση με τους νόμους της πατρίδος μου* (Απομν. Γ σ. 87). Ωστόσο στα Οράματα διαγράφεται η διάσταση ανάμεσα στη θεϊκή και την κοσμική δικαιοσύνη, την οποία εκφράζουν οι νόμοι: *έτσι για τους δύο από τους τρεις αγωνιστές που σώθηκαν από την ποινή σε θάνατο το 1845, ο Μακρυγιάννης θα πει πως ο θεός και η βασιλεία του τους έσωσε, αλλά να προσέχουν στο μέλλον διότι είναι νόμοι και χάνονται όσοι φταίνε* (Ορ. σ. 129-30). Η δυνατότητα καταπάτησης του νόμου απαντά επίσης στην περίπτωση

του Ι. Κιγκ, ο οποίος καθίσταται ανώτερος από τους νόμους αφού τους παρακάμπτει και δεν κρίνεται (Ορ. σ. 187).

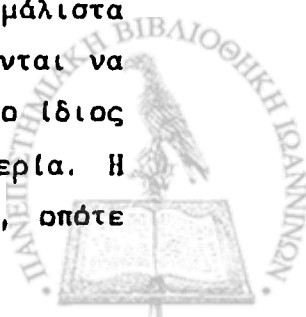
Όμως εκτός από την ανάγκη να υπάρξουν νόμοι για λόγους πολιτικούς, ανάγκη που μπορεί να πηγάζει από την προσωπική του ανασφάλεια, από ένα σημείο και μετά η επιβολή τους θα γίνει αναγκαία, γιατί σημαίνει για τον Μακρυγιάννη έναν εύσχημο τρόπο για να αντιμετωπίσει τους προσωπικούς του εχθρούς και να επικρατήσει ο ίδιος. Μέσα από αυτή τη διαδικασία θα ταυτιστεί με το πνεύμα των νόμων και της τάξης, το οποίο εκπροσωπεί, όπως φαίνεται στον αγώνα κατά των Πελοποννησίων στον β' εμφύλιο. Η αναμφισβήτητη πίστη στην ανιδιοτέλεια και την εντιμότητά του καλλιεργεί την αντίληψη ότι αυτός μπορεί να εγγυηθεί την καθαρή λειτουργία των νόμων.

Η σημασία που αποδίδει ο Μακρυγιάννης στους νόμους εξειδικεύεται στην περίπτωση που δεν έρχονται να διαταράξουν το οικονομικό και κοινωνικό status των πολιτών, αλλά να το σεβαστούν, ακόμα και όταν πρόκειται για πολιτικούς αντιπάλους. Γενικά οι νόμοι αποδίδουν τη δικαιοσύνη: οι νόμοι θα κρίνουν αν ο καθένας εργάζεται τίμια, και τότε θα τον δοξάσουν ή θα τον καταδικάσουν. Έτσι και οι Έλληνες θα γίνουν νοικοκυραίοι και θα πλουτύνει το δημόσιο ταμείο, η πατρίδα θα φύγει από τα δικαιώματα που ζητά ο καθένας (Απομν. Γ σ. 62). Η άποψη αυτή θα ενισχυθεί ακόμη περισσότερο στην επόμενη περίοδο.

Η περιόδός Καποδίστρια

Ο επόμενος σταθμός σε ό,τι αφορά την ωρίμαση της συνείδησης του Μακρυγιάννη για τους νόμους και το σύνταγμα είναι η καποδιστριακή περίοδος.

Η πολιτική αντίθεση του Μακρυγιάννη με τον Καποδίστρια δεν υπάρχει από την αρχή. Οι πρώτες αναφορές στον κυβερνήτη είναι θετικές, ενδεικτική είναι για παράδειγμα η διακήρυξη της υπεροχής του έναντι των πολιτικών: ο Καποδίστριας χαρακτηρίζεται καλός και αναγνωρίζεται μάλιστα προκλητικά, η υπεροχή του έναντι των πολιτικών, οι οποίοι καλούνται να συνεργαστούν μαζί του ή να παραιτηθούν, προκειμένου να οδηγήσει ο ίδιος μόνος του, ή μαζί με τα αδέρφια του, την πατρίδα στην ευημερία. Η εκτίμηση αυτή πρέπει να γράφτηκε μετά το Φεβρουάριο του 1829, οπότε

άρχισε να γράφει τα Απομνημονεύματα, όπως συνάγεται από το σημείο στο οποίο είναι καταχωρημένη (Απομν. Α σ. 157), τουλάχιστον δηλαδή 14 μήνες μετά την άφιξη του Καποδίστρια, αλλά αφορά πιθανότατα προηγούμενο διάστημα, αφού αναιρείται στις αμέσως επόμενες σελίδες (Απομν. Α σ. 162). Άλλωστε η θετική περίοδος στις σχέσεις Μακρυγιάννη - Καποδίστρια διαρκεί περίπου 27 μήνες και ορίζεται τυπικά από την απόλυσή του το Μάιο του 1830. Στο διάστημα αυτό ο Μακρυγιάννης υπηρέτησε ως "Γενικός Αρχηγός Πελοποννήσου και Σπάρτης" (Απομν. Α σ. 248, Β σ. 9), διορισμός που πρέπει να θεωρηθεί στα πλαίσια της γενικής πολιτικής του Καποδίστρια να τοποθετεί πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς σε τιμητικές θέσεις με περιορισμένη εξουσία⁹⁶.

Όσο στο διάστημα αυτό της συνεργασίας κυφορείται η δυσαρέσκεια του Μακρυγιάννη, όπως φαίνεται από τις αντιφατικές εκτιμήσεις του, η οποία γρήγορα διαμορφώνεται σε πολιτική αντιπαράθεση και ρήξη με το καθεστώς. Αιτία δυσαρέσκειας φαίνεται πως αποτέλεσε ο διορισμός των αδελφών του Καποδίστρια σε ανώτερα αξιώματα (Απομν. Β σ. 12)⁹⁶. Όμως καταλύτης στη σχέση του με τον κυβερνήτη υπήρξε η απόφαση του τελευταίου, παρά τις επιφυλάξεις που είχε, να δεχθεί την καμματική συμπάρταση του Κολοκοτρώνη και των συνεργατών του, τους οποίους εμπιστευόταν περισσότερο γιατί γνώριζε την επιρροή τους στο λαό. Η πολιτική συμμαχία την οποία ο Μακρυγιάννης επιδίωξε να αποτρέψει διαβάλλοντας τον τελευταίο, σήμανε και την προσωπική του ήττα (Απομν. Β σ. 13).

Συνέπεια αυτής της συμμαχίας είναι η αναβίωση της πολιτικής αντιπαράθεσης του εμφυλίου. Αντίθετα με ό,τι είχε συμβεί στην προηγούμενη περίοδο, ο Κολοκοτρώνης είναι τώρα ο ισχυρός άνδρας και ο Μακρυγιάννης αισθάνεται να απειλείται από την πολιτική του δύναμη. Η υπεροχή του εχθρού του σημαίνει γι αυτόν που εξακολουθεί να κρίνει με τα δεδομένα του εμφυλίου, επιβολή των Πελοποννησίων στους Ρουμελιώτες (Απομν. Β σ. 12).

Το σημείο είναι αποφασιστικό γιατί αποτελεί αφετηρία για μια σειρά από διαστρεβλώσεις της κυβερνητικής πολιτικής στην αντίληψη του Μακρυγιάννη: επηρεασμένος από τη συμμαχία του Καποδίστρια με τον Κολοκοτρώνη τους ταυτίζει, και αποδίδει στον Καποδίστρια το πάθος του αντιπάλου του κατά των Ρουμελιωτών. Συγκεκριμένα κατηγορεί τον Κυβερνήτη ότι επεδίωκε να περιορίσει τα σύνορα του ελληνικού κράτους

μέχρι τον Ισθμό αφήνοντας έξω τη Ρούμελη (Απομν. Β σ. 12), θεωρεί ότι η πολιτική του αγγίζει τα όρια του διωγμού των φτωχών αγωνιστών (Απομν. Β σ. 12), και η παρεξήγηση κορυφώνεται στο σχήμα που έχει τον Καποδίστρια "πρίνζηπα", τον Κολοκοτρώνη "αρχιστράτηγο", τους αδελφούς του κυβερνήτη και τους φίλους του Κολοκοτρώνη "δικαιοκράτες". Με τη λογική αυτή εύκολα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Καποδίστριας είναι κυβερνήτης πατρίδας όχι πατρίδας (Απομν. Β σ. 31)· ότι οι κυβερνήτες λειτουργούν αιταρχικά, ώστε οι τίμιοι πολίτες να διώκονται από αυτούς.

Βέβαια, όπως παρατηρείται, οι κατηγορίες αυτές δεν είναι καινούργιες, γιατί διατυπώνονται και από άλλους επικριτές του καθεστώτος (Απομν. Β σ. 20 σημ. 1). Όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση οι θέσεις αυτές ενισχύονται από την προσωπική ανασφάλεια του Μακρυγιάννη και την υποψία για αντίποινα από την αντιστροφή των όρων, την ενδυνάμωση δηλαδή του Κολοκοτρώνη και τη μείωση της δύναμης των Ρουμελιωτών αντίστοιχα. Γιατί, όπως ομολογεί αλλού ως τίμιος άνθρωπος, κουρασμένος από τις ακαταστασίες δεν είχε πρόθεση να αντικαταστήσει τον Καποδίστρια, αλλά σε αυτό τον εξώθησαν οι εχθροί του διαβάλλοντάς τον στον Κυβερνήτη (Απομν. Β σ. 26).

Αιτία, λοιπόν, για τις συγκρούσεις αυτές, είναι, ως ένα βαθμό, η προσωπική φιλοδοξία του Μακρυγιάννη, το μέγεθος της οποίας αποκαλύπτεται στην προσωποκεντρική κριτική που ασκεί. Έτσι κριτήριο για τη θετική ή αρνητική πολιτική του Καποδίστρια είναι η δική του παρουσία: όταν αυτός συμμετέχει στο κυβερνητικό σχήμα, η κυβέρνηση του Καποδίστρια είναι αγγελική, ενώ η συνεργασία με τον Κολοκοτρώνη συνεπάγεται διαφθορά (Απομν. Β σ. 13). Στην προτίμηση του Νικήτα στη θέση του φρουράρχου της Δ' Εθνικής Συνέλευσης του Άργους το 1829, που σήμαινε το δικό του υποβιβασμό, αντέδρασε με αμφισβήτηση των πατριωτικών φρονημάτων του Καποδίστρια, ορίζοντας με τον τρόπο αυτό τον εαυτό του κριτήριο πατριωτισμού (Απομν. Β σ. 16). Την αντικατάστασή του από την αρχηγία της Εκτελεστικής Δύναμης από το ίδιο άτομο δεν την αποδίδει στην ολιγαρχική του πολιτική, αλλά θεωρεί ότι οφείλεται σε υπονόμισή του από τον Κολοκοτρώνη (Απομν. Β σ. 26).

Εκτός από τη δυσαρέσκεια που προέρχεται από την προσωπική φιλοδοξία, η αντίθεση του Μακρυγιάννη με το καθεστώς του Καποδίστρια έχει και το οικονομικό της κίνητρο: ο Μακρυγιάννης πιστεύει ότι βλάπτεται στα οικονομικά του συμφέροντα από την πολιτική του

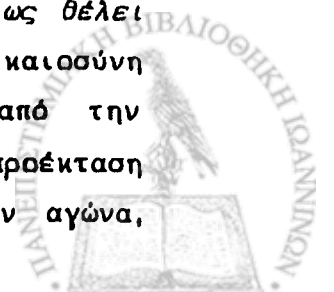
Καποδίστρια. Στην περικοπή των 215 ταλήρων, δώρο της Διοικήσεως από την εποχή της μάχης των Μύλων, δύο φορές, προσωρινά την πρώτη όταν ο Καποδίστριας ανέλαβε την εξουσία, και τη δεύτερη το 1830 (Αρχ. σ. 154-55), μπορούμε να εντοπίσουμε μια από τις αιτίες δυσαρέσκειας του Μακρυγιάννη: Αν και η "ένδεια" του Δημόσιου Ταμείου την οποία επικαλείται στην απαντητική επιστολή του ο Καποδίστριας ήταν πραγματική, ο Μακρυγιάννης δε μπορούσε να δει την αναστολή της πληρωμής του ως μέτρο ανάγκης, αλλά την εκλαμβάνει ως προσωπική αμφισβήτηση και δυσμένεια, ενώ παρέρχεται τον διορισμό του στις 11 Δεκεμβρίου 1830 ως μέλους του "εν Άργει Αναθεωρητικού Δικαστηρίου" με μισθό 50 φοίνικες το μήνα (Αρχ. σ. 156), ενέργεια που αντιστάθμιζε την περικοπή των 215 ταλήρων. Ο Μακρυγιάννης στην επιστολή του της 14ης Αυγούστου 1828 (σ. 232) προς τον κυβερνήτη παραπονείται ότι ενώ η Βουλή είχε ψηφίσει προβούλευμα να αποζημιωθούν από το Άργος *έβγαλε η εξοχότη του προκήρυξιν από εκεί δεν ελάβαμε τίποτα*²⁷. Πρόκειται για την απόφαση του Καποδίστρια να διακόψει τις εξοφλήσεις χρεών που είχαν επικυρωθεί από τη Γ' Εθνική Συνέλευσή, πράγμα το οποίο φαίνεται ότι ζημίωσε τον Μακρυγιάννη²⁸. Τέλος, η αντικατάστασή του από τον Νικήτα το Μάιο του 1830 συνοδεύεται από διαφορετική οικονομική μεταχείριση, σε εκείνον έδιναν *τρακόσια γρόσια πλεραμή, του Νικήτα χίλια* (Απομν. Β σ. 23). Εξάλλου η δυσαρέσκεια από τη μισθοδοσία των 25 γροσίων το μήνα έχει εκδηλωθεί σε σύγκρουσή του με τον Κολοκοτρώνη: *Κι εμείς όπου παίρνομεν 25 γρόσια μιστόν εγίναμεν νοικοκυραγοι* (Απομν. Β σ. 12). Τέλος, η άρνησή του να υπογράψει την κυβερνητική δήλωση ότι δεν ενέχεται στη συνωμοσία του "Ηρακλέους", στοιχίζει την απόλυση από τη στρατιωτική υπηρεσία και την περικοπή του μισθού του (Απομν. Β σ. 27).

Το αίσθημα της προσωπικής αδικίας ενισχύεται από την οικτρή, κατά την εκτίμησή του, κατάσταση των αγωνιστών. Ο Καποδίστριας κατηγορείται ότι δε μερίμνησε για τους γέροντες και τα θύματα του αγώνα (Απομν. Β σ. 34-5) και ότι οργάνωσε την κοινωνική υποδούλωση των Ρουμελιωτών, κατάσταση που αποδίδουν οι όροι *ραγιάδες και ειλωτες* (Απομν. Β σ. 12). Η αδικία ολοκληρώνεται αντίστοιχα με την ευμάρεια των ανθρώπων του περιβάλλοντός του: Ο Αυγουστίνος όταν ήρθε από την Κέρκυρα ήταν *απλός πολίτης* και τώρα φέρει το ανώτερο στρατιωτικό αξίωμα του στρατηγού (Απομν. Β σ. 12). Ο Κολοκοτρώνης χαρακτηρίζεται *Κιαμήλημπεης* για τη δύναμή του· ο πλουτισμός του οποίου μαρτυρείται από συγχρόνους²⁹ και

επισύρει γενικότερα την αμφισβήτηση. Όμως η προκατάληψη του Μακρυγιάννη φτάνει να αμφισβητήσει και αυτή τη λιτή διαβίωση του Κυβερνήτη την οποία εκλαμβάνει ως πρόσχημα για να εξαπατηθούν οι Έλληνες (Απομν. Β σ. 12). Την προσδοκία, τέλος, για οικονομική αποκατάσταση σαν αμοιβή των αγώνων για την ελευθερία θα τη διατυπώσει απερίφραστα με την έννοια του κέρδους - *διατί χύσαμε το αίμα μας δι' αυτήνη την πατρίδα και τίποτας δεν κερδέσαμεν* (Απομν. Β σ. 12).

Όμως το αίσθημα της αδικίας θα προσλάβει την κοινωνική του διάσταση με την πολιτική του Καποδίστρια κατά της ολιγαρχίας. Το όραμα του κυβερνήτη για το σχηματισμό ενός κράτους μικρών καλλιεργητών και βιοτεχνών που θα ζούσαν κάτω από την άγρυπνη φροντίδα της πατρικής του κηδεμονίας, ήταν ασυμβίβαστο με τη διατήρηση των κοινωνικών μορφών που δημιουργήθηκαν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και τις οποίες δεν μπόρεσε να ξεριζώσει η επανάσταση. Η βασισμένη σε υψηλές αρχές, αλλά πολλές φορές ακάμπτη πολιτική του, καθώς και το ανελεύθερο θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε, επέτρεψαν στη βαλλόμενη τάξη των προκρίτων και καπεταναίων να μεταθέσει σε άλλο πεδίο τη διαμάχη, και να εμφανίσει την υπεράσπιση των συμφερόντων της ως αγώνα κατά του συγκεντρωτισμού και της απολυταρχικής διακυβέρνησης. Προβάλλοντας τις υπηρεσίες τους στον αγώνα κέρδισαν τη συμπάθεια, και μερικές φορές την υποστήριξη των συμπατριωτών τους, οι οποίοι δεν μπορούσαν να αντιληφθούν το βαθύτερο νόημα της σύγκρουσης¹⁰⁰.

Η αρχή του Καποδίστρια να εξοντώσει τις ολιγαρχικές εστίες¹⁰¹ δε συμβιβάζεται με το κριτήριο της δικαιοσύνης του Μακρυγιάννη, το οποίο, όπως είδαμε, ορίζεται με βάση τους αγώνες για την ελευθερία. Η αντιμετώπιση της οικογένειας Μαυρομιχάλη είναι η πιο χαρακτηριστική περίπτωση της πολιτικής αυτής: () Καποδίστριας την αδικεί γιατί δεν την αντιμετωπίζει ανάλογα με το κύρος που απέκτησε από τους αγώνες για την πατρίδα (Απομν. Β σ. 33). Έτσι η πολιτική του Καποδίστρια κατά της ολιγαρχίας υπερβαίνει το μέτρο της δικαιοσύνης, δηλαδή αδικεί. Άλλωστε ο Μακρυγιάννης αυτό το κριτήριο έθεσε από την αρχή: *Όμως να ησυχάσουνε τιμίως και γλήγορα έρχεται ο Κυβερνήτης· κι όποιος φερθή τιμίως θέλει δικιωθή* (Απομν. Α σ. 326-27). Ωστόσο, όπως έχει ήδη φανεύει η δικαιοσύνη είναι έννοια με προσωπική σημασία, κρίνεται πρωταρχικά από την οικονομική και ηθική αποδοχή του ίδιου του Μακρυγιάννη και σε προέκταση των αγωνιστών και των μεγάλων οικογενειών που μετείχαν στον αγώνα,

δηλαδή των ολιγαρχικών. Αυτή η ερμηνεία της πολιτικής του Καποδίστρια που γίνεται μέσα από τον παραμορφωτικό φακό των προσωπικών συμφερόντων δε μπορεί να είναι αντικειμενική και αμερόληπτη. Ο Μακρυγιάννης στη συγκεκριμένη περίπτωση εκφράζει την αντίληψη που είχε υιοθετήσει γενικότερα η τάξη των προυχόντων και των στρατιωτικών που θίγονταν από την πόλιτική του Καποδίστρια¹⁰². Έτσι η κατηγορία ότι ο Καποδίστριας διέθετε τη γη να την αγοράσουν ευνοούμενοι του και όχι οι ελευθερωτές της (Απομν. Β σ. 12) δεν επαληθεύεται από την αλληλογραφία του Καποδίστρια, στην οποία διαφαίνεται το σχέδιο μιας ευρύτατης διανομής γης στους ακτήμονες και η ύπαρξη φορολογικού συστήματος που θα είχε βάση του τη νέα αγροτική ιδιοκτησία¹⁰³. Πόσο σχετικό είναι το κριτήριο της δικαιοσύνης του Μακρυγιάννη φαίνεται από την κατηγορία ότι ο Καποδίστριας εγκατάλειψε τους Ρουμελιώτες και μεθόδευσε την κοινωνική τους ύποτέλεια. Ωστόσο η φροντίδα του κυβερνήτη για τους απόμαχους, τις χήρες και τα ορφανά είναι γεγονός¹⁰⁴. Βεβαίως ο Μακρυγιάννης δε θα μπορέσει να αρθεί από τα προσωπικά του συμφέροντα ώστε να θεωρήσει το πρόβλημα σε σχέση με την αντικειμενική ένδεια του δημόσιου ταμείου να εξοικονομήσει τους άπορους αγωνιστές. Με αυτή τη λογική η κυβερνητική φροντίδα για τους απλούς ανθρώπους θα ερμηνευτεί ως προσπάθεια να εξαπατηθεί αυτός ο μικρός λαός (Απομν. Β σ. 15).

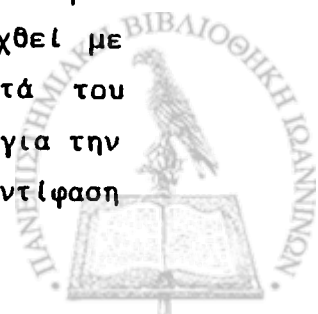
Προκύπτει, λοιπόν, ότι η αποδοχή του Καποδίστρια ως σωτήρα και δευτέρου θεού (Απομν. Β σ. 18, βλ. και σ. 11, 13) εξαρτιέται από τη συμμόρφωσή του με το κριτήριο της δικαιοσύνης του Μακρυγιάννη, αν δηλαδή αποδέχεται "αναλόγως" τα οικονομικά και κοινωνικά μεγέθη που προέκυψαν από τον αγώνα της ανεξαρτησίας. Αυτό το νόημα έχει άλλωστε η υπόδειξη του Μακρυγιάννη στον Καποδίστρια να ενωθεί με τους σημαντικούς (Απομν. Β σ. 25). Αυτό το δικαίο αποβαίνει τελικά η ύψιστη αρχή και δεν είναι παρά αποδοχή του ίδιου, και σε προέκταση των ολιγαρχικών. Άλλωστε έχει δειχτεί ότι θεμέλιο της αντιπολίτευσης κατά του Καποδίστρια ήταν τα προσωπικά συμφέροντα και τα φίλαρχα πάθη εκείνων που πλήττονταν από την κρατική οργάνωση. Η κρίση του Κολοκοτρώνη, όσο και αν προκαλεί επιφυλάξεις λόγω της πολιτικής του θέσης, ερμηνεύει ορθά τα κίνητρα των υποστηρικτών του συντάγματος, όταν λέγει ότι οι δυσσαρεστημένοι προύχοντες, ενωμένοι με τους Υδραίους και άλλους παροπνεμένους "έβγαλαν εμπροστά δια πρόφασιν το Σύνταγμα". ότι μπορεί ορισμένοι μεταξύ των προνομίων να πίστευαν ότι είναι "καλό το Σύνταγμα δια να έμβη εις

ενέργεια ευθύς, πλην οι κοτσαμπασίδες και μερικοί άλλοι το μεταχειρίσθησαν ως πρόσχημα" 106.

Η απομάκρυνση του Μακρυγιάννη από την αρχηγία της Εκτελεστικής Δύναμης το 1830 αποτελεί σταθμό στη σχέση του με τον Καποδίστρια γιατί επισημοποιεί τη ρήξη. Φανερά πλέον εκδηλώνεται κατά του Κυβερνήτη επηρεάζεται από την πολιτική της διαρκώς σγκούμενης αντιπολίτευσης. Έτσι το καθεστώς γίνεται τυραννικό, δεσποτικό. Ο Κυβερνήτης έκανε ό,τι ήθελε, θα πει ο Μακρυγιάννης, καλό δικό του ζημιά της πατρίδος" 106. Αυτή η εκτίμηση της πολιτικής του Καποδίστρια, η οποία καλλιεργείται από τις εκτροπές των κυβερνητικών οργάνων, την άκαμπτη πολιτική και την ισχυρή ιδιοσυγκρασία του Κυβερνήτη" 107, δημιουργεί την αίσθηση ότι η ελευθερία έχει αρθεί, και δίνει πραγματική υπόσταση στην πολιτική αυτή εκτίμηση" 108.

Η πολιτική, λοιπόν, του Καποδίστρια στην αντίληψη του Μακρυγιάννη πλήττει καίρια την ελευθερία και τη δικαιοσύνη, προσβάλλει δηλαδή τις δύο πολιτικές έννοιες που κερδήθηκαν από τον αγώνα κατά των Τούρκων, και οι οποίες είχαν κατοχυρωθεί με το σύνταγμα, το οποίο μέσα από αυτές τις διεργασίες καθίσταται ο καρπός του αγώνα, και σημαίνει την επιβολή του δικαίου που δημιούργησε η επανάσταση στην αυθαίρετη άσκηση εξουσίας από τον Καποδίστρια (Απομν. Β σ. 11). Άλλωστε η αναστολή της λειτουργίας του συνταγματικού πολιτεύματος την οποία ευθύς εξαρχής επέβαλε ο Καποδίστριας, ο οποίος αμφισβητούσε γενικότερα το άκρως φιλελεύθερο πνεύμα της εθνικής συνέλευσης της Τροιζήνας, παρείχε στον Μακρυγιάννη το επιχείρημα για την πολιτική βούληση του κυβερνήτη έναντι του συντάγματος.

Συμπερασματικά, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Μακρυγιάννης, άτομο με ισχυρές φιλοδοξίες, θίγεται από την πολιτική συνεργασία του Καποδίστρια με τον προσωπικό του αντίπαλο, τον Κολοκοτρώνη. Η δυσαρέσκεια από αυτή τη συνεργασία προκαλεί την αντικαποδιστριακή του στάση. Ωστόσο τα οικονομικά συμφέροντα του Μακρυγιάννη που βάλλονται από την αντιολιγαρχική πολιτική του κυβερνήτη, αποτελούν την καίρια αιτία της πολιτικής του διαφοροποίησης με αποτέλεσμα να συνταχθεί με τους ολιγαρχικούς, οι οποίοι σύνθημά τους στον αγώνα κατά του Καποδίστρια έχουν τη χορήγηση συντάγματος. Η έλλειψη βεβαιότητας για την αρνητική στάση που κρατά απέναντι στον κυβερνήτη, φαίνεται στην αντίφαση

ανάμεσα στις κατηγορίες για τον Καποδίστρια, το ανυπόστατο περιεχόμενο των οποίων σήμερα ελέγχεται, και στη συμπάθεια που εκφράζει γι αυτόν (Απομν. Β σ. 26·βλ. και σ. 25). Αλλά τελικά η συμπάθειά του είναι σχετική, αφού εξαρτιέται από την ευθυγράμμιση του Καποδίστρια με τα δικά του συμφέροντα: *Εγώ εις τον Κυβερνήτη είχα μίαν συμπάθεια, ότι έλπιζα να μετανοήση και να ρθη ότι εις τον καλόν δρόμον. Και τον παινούσα κι ας με πείραζε αδίκως- δεν μου κακοφαίνεται* (Απομν. Β σ.32). Η σύγχυση αυτή θα διαφανεί στους μεταγενέστερους συλλογισμούς του, όταν θα έχει καθαρθεί από τα πάθη: *...δυσά χρόνια μας κυβέρνησε αγγελικώς, ύστερα, τ αδέρφια του φταίγαν, αυτός, δεν ξέρω* (Απομν. Γ σ. 144·πβ. και Β34-35). Μάλιστα χαρακτηριστικό είναι ότι στον επίλογο ο Καποδίστριας θεωρείται κι αυτός θύμα της πανουργίας των πολιτικών (Απομν. Επ. σ. 204). Όσο και αν σε μεταγενέστερες κρίσεις διαφαίνεται κάποια μεταμέλεια του Μακρυγιάννη όσον αφορά στην εκτίμησή του για τον Καποδίστρια, το γεγονός είναι πως και στην περίοδο αυτή συνεχίζεται η ίδια εσωτερική πορεία της διεκδίκησης του δικαίου που έχει διαμορφωθεί από τους αγώνες για την ελευθερία. Συνάγεται λοιπόν ότι στο παραδοσιακό πολιτικό μοντέλο εξουσίας, σύμφωνα με το οποίο ο κυβερνήτης θεωρείται πατέρας και δεύτερος θεός (Απομν. Β σ. 18), έρχονται να προστεθούν έννοιες όπως η ελευθερία και η δικαιοσύνη, που συνθέτουν το δικαίο του Αγώνα, αρχές που εμβολιάζονται στο παραδοσιακό σύστημα και το ανασηματοδοτούν.

Οθωνική περίοδος

Στην καποδιστριακή περίοδο, και κυρίως στον εμφύλιο που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Μακρυγιάννης ανακηρύχθηκε αναφανδόν συνταγματικός, τοποθέτηση που χαρακτηρίζει στο εξής τους πολιτικούς του αγώνες.

Όπως έχει ήδη φανεί, το σύνταγμα είναι πολιτικός θεσμός που εκφράζει την εθνική βούληση· εκτός, όμως, από την πολιτική του σημασία ως για την ύπαρξη και την ανεξαρτησία του ελληνικού έθνους, το σύνταγμα διανύει μίαν άλλη εσωτερική ιστορία που συνδέεται με την οικειοποίηση του από τις αντιμαχόμενες πολιτικές ομάδες. Για πρώτη φορά στον εμφύλιο η κυβέρνηση Κουντουριώτη στην ανάγκη να προσδώσει νομιμότητα στο πολιτικό της σχήμα, εμφανίζεται ως εκπρόσωπος της συνταγματικής

νομιμότητας¹⁰⁹. Στην καποδιστριακή περίοδο η ολιγαρχία χρησιμοποιεί το σύνθημα του συντάγματος για να οργανώσει τον αγώνα της κατά του Καποδιστρια και να συγκαλύψει τον πολιτική επιδίωξή της να τον εκτοπίσει¹¹⁰. Χαρακτηριστική είναι η αμφισβήτηση του συντάγματος και των συνταγματικών από το λαό το 1832, ο οποίος "εν μέσω γοερών κλαυθμών και οδυρμών ... εκατηράτο μετά θερμών δακρύων και το Σύνταγμα και τους Συνταγματικούς"¹¹¹. Στην οθωνική περίοδο, εξάλλου, η δυνατότητα να κυβερνηθεί η Ελλάδα συνταγματικά σήμαινε για τους έλληνες πολιτικούς τη θεομική της εξίσωση με τα ευρωπαϊκά κράτη, ενώ οι ριζοσπαστικοί, που προέρχονταν τόσο από τους αγράμματους οπλαρχηγούς όσο και από τους πνευματικά καλλιεργημένους, εξομολώναν απλώς τη συνταγματική διακυβέρνηση με αποτελεσματική και δίκαιη κυβέρνηση. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση ανήκουν οι οπλαρχηγοί οι οποίοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους εκφραστές της λαϊκής θέλησης και έτρεφαν προκατάληψη εναντίον των πολιτικών. Τέλος το 1843 τα κόμματα μέσω του συντάγματος αποσκοπούσαν κυρίως στην επάνοδό τους στην πολιτική ζωή. Έτσι το σύνταγμα, εκτός από την ορθόδοξη λειτουργία του ως καταστατικός χάρτης, γίνεται το μέσον για κομματικές σκοπιμότητες. Την ιδιοτελή χρήση του θεσμού επιβεβαιώνει ο Κωλέτης, όταν, απευθυνόμενος στον Μαυροκορδάτο παρατηρεί πως οι βαθμοί, τα παράσημα, οι θέσεις, τα υπουργήματα μετέβαλαν τα φρονήματα των ανθρώπων, ώστε να τους κάνουν να ονομάσουν το σύνταγμα "σύγκλημα"¹¹².

Ο Μακρυγιάννης αντιλαμβάνεται το σύνταγμα ως τον καρπό του αγώνα. Το σύνταγμα είναι όντως από τα σημαντικότερα αποτελέσματα της επαναστατικής δεκαετίας: οι επαναστατικές εθνικές συνελεύσεις τις οποίες παρακολουθεί ή στις οποίες ο ίδιος μετέχει ως πληρεξούσιος, συνιστούν την ύψιστη εθνική πολιτική πράξη, και στο σύνταγμα αποστάζεται η εθνική βούληση για την οργάνωση και τη λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και ο απλός λαός στον οποίο η Δύση ήταν εντελώς άγνωστη, αντιλαμβανόταν την ουσιαστική λειτουργία ενός συντάγματος, όπως διαπίστωσε ο Καποδιστριας, όταν ένας χωρικός παρατήρησε ότι το σύνταγμα καθόριζε τί όφειλε μια κυβέρνηση στους πολίτες της, και τί όφειλαν οι πολίτες σ αυτήν¹¹³.

Ο Μακρυγιάννης γνωρίζει ότι το σύνταγμα είναι επείσοτος πολιτικός θεσμός. Στην κατηγορία το 1842 ότι έφερε το σύνταγμα, θα αμυνθεί λέγοντας ότι ο ίδιος δε γνωρίζει τί σημαίνει "σύνταγμα", γιατί δεν είναι αυτός που φοίτησε στα σχολεία και τις ακαδημίες της Ευρώπης, και ότι

αυτό το καπετάλι, δηλαδή το κεφάλαιο, όπως ειρωνικά το αποκαλεί, το εισήγαγαν από την Ευρώπη οι πολιτικοί "επάνω στις θυσίες και τους αγώνες της πατρίδας" (Απομν. Παρ. σ. 244, 245). Ανάλογη άγνοια θα εκδηλώσει, όπως είδαμε, και για το θεσμό της Γερουσίας. Ωστόσο φαίνεται πως στη γνώμη του για το σύνταγμα επηρεάζεται από το γεγονός ότι αυτό αποτελεί τον βασικό πολιτικό θεσμό προηγμένων ευρωπαϊκών κρατών, όπως αναφέρει, το αγγλικό έθνος θεωρούσε το σύνταγμα την πηγή της ευδαιμονίας του για το λόγο αυτό, θα πει απαντώντας σε επίπληξη που δέχθηκε από φίλο του κόμητα Άρμασπεργκ για τη συμμετοχή του στην πράξη του δημοτικού συμβουλίου της Αθήνας το 1837 με την οποία καταδικάζαν την αυταρχική εξουσία του τελευταίου, προκρίνουν και αυτοί το σύνταγμα και όχι τον Αρχιγραμματέα (Απομν. Γ σ. 88 σημ. 1). Στην εκτίμησή του αυτή φαίνεται να βαραίνει το γεγονός ότι η υιοθέτηση θεσμών που λειτουργούσαν σε προηγμένα ευρωπαϊκά κράτη, απέβαλλε το αίσθημα εθνικής μειονεξίας καθώς εξίσωνε θεσμικά το ελληνικό κράτος με αυτά. Η γενική σημασία του συντάγματος ως θεσμού που κατοχυρώνει την ελευθερία που αποκτήθηκε με την επανάσταση, είναι βασική στον Μακρυγιάννη: με αυτό το νόημα θα ορίσει το σύνταγμα ως τον καταστατικό φραγμό που θέτει το έθνος σε εκείνους που ασκούν την εξουσία, αλλά και ως κριτήριο δημοκρατικής διακυβέρνησης: ο έλεγχος που θα ασκήσει στον Καποδίστρια ξεκινά από αυτή τη βάση, είδαν ότι χάλασε το Βουλευτικό και τους νόμους οπού ηρέμι κι ορκίστη σ αυτούς, και έκριναν τί λευτεριά θέλει των Ελλήνων (Απομν. Γ σ. 106)¹¹⁴.

Ωστόσο το σύνταγμα προσλαμβάνει μια ειδικότερη υποκειμενική φόρτιση που είναι ανάλογη με τις εμπειρίες και τις επιδιώξεις που έχει μορφώσει ο Μακρυγιάννης στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Μάλιστα είναι φανερός ο συμφωμός των νόμων και του συντάγματος, ο Μακρυγιάννης ξεκινά από τους νόμους τους πολιτικούς του αγώνες οι οποίοι κορυφώνονται στη διεκδίκηση του συντάγματος. Πιο συγκεκριμένα το σύνταγμα, όπως και οι νόμοι στην περίοδο του εμφυλίου, φαίνεται να ανταποκρίνεται στην αναζήτηση της νομιμότητας, δηλαδή της τάξης, αναζήτηση που έχει προκύψει εμπειρικά από την ανάγκη να αντισταθμιστεί η αυθαιρεσία των καπετάνιων. Στο ίδιο διάστημα ζυμώνεται μέσα του η ιδέα της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, η οποία θα επιβάλλει την τάξη και θα προαγάγει την πατρίδα σε έθνος κατά το πρότυπο των ευρωπαϊκών κρατών. Η Διοίκηση, το σύνταγμα και οι νόμοι νοούνται ισοτίμοι στη συνείδηση του Μακρυγιάννη και έχουν το νόημα της

αδιάβλητης και ύψιστης δικαιοκίτης αρχής στην οποία οφείλουν να υποταχθούν οι κεντρόφυγες δυνάμεις των ανταρτών, *ποίον έθνος χωρίς διοίκησιν και νόμους ευδοκίμησε και δεν εχάθη;* (Απομν. Α σ. 219). Ακόμη στην ίδια περίοδο, όπως είδαμε, οι νόμοι και το σύνταγμα δεν αποτελούν μόνο το σκοπό, αλλά γίνονται και το μέσον για την επίλυση προσωπικών διαφορών.

Κυρίως, όμως, το σύνταγμα αποκτά ιδιαίτερη οικονομική σημασία, σημαίνει την κατοχύρωση των "δικαιωμάτων" των αγωνιστών, όρος που αποδίδει γενικά, και όχι μόνον στον Μακρυγιάννη, τις υλικές διεκδικήσεις για τη συμμετοχή στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Αυτή η οικονομική σχέση του Μακρυγιάννη με το σύνταγμα αποδεικνύεται κυρίως από τις παρασκηνιακές του ενέργειες στην εθνική συνέλευση της Τροιζήνας, στην οποία, σύμφωνα με έμμεσες πληροφορίες¹⁶, μεθόδευε τη μεγιστοποίηση των κερδών των αγωνιστών και την επικύρωσή τους. Τα ίδια δικαιώματα υποστήριξε με παρησία στην εθνική συνέλευση του Άργους το 1829 ως πληρεξούσιος της Άρτας. Τη διεκδίκηση μέσω του συντάγματος προσωπικών υλικών συμφερόντων, υπαινίσσεται και ο Μ. Σπηλιάδης για τον Μακρυγιάννη, όταν τον επικρίνει για τις "συνταγματικές" του δραστηριότητες το 1832. Ο ίδιος θα πει για τους πληρεξούσιους στην εθνική συνέλευση του 1832 ότι όλοι μιλούσαν πατριωτικώς, με ειλικρίνεια, για τα δίκαια των αγωνιστών, ενώ υποστήριζαν μαζί με όλο το έθνος τα δικαιώματα του βασιλιά ως ιερά και απαραβίαστα (Απομν. Β σ. 46). Αλλά και με την επανάσταση του συντάγματος το 1843 ο Μακρυγιάννης επιδίωκε την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των αγωνιστών στα οποία εντάσσονται και τα δικά του, ο Κωλέτης, θα πεί, τον έκλεισε από τα δίκαια του που αντιστοιχούν σε πολλές χιλιάδες τάληρα¹⁶. Στη διάρκεια των εργασιών της εθνικής συνέλευσης του 1844, έμμεσα αλλά με σαφήνεια αποβλέπει σε βαθμολογίες των αγωνιστών, να ιδιοριστη μια επιτροπή να δικαιώσει τους ανθρώπους εκείνους σπού τους ανήκει (Απομν. Δ σ. 152). Είναι προφανές ότι το σύνταγμα γίνεται η υποδοχή των δικαιοκίτων του αντιλήψεων όπως διαμορφώθηκαν στον αγώνα της ανεξαρτησίας, και αποτελεί το μέσον της κατοχύρωσής τους. Αυτή τη σημασία άλλωστε έχει το αίτημα του Μακρυγιάννη για τους συνταγματικούς νόμους να είναι κατά τις θυσίες της πατρίδος (Απομν. Γ σ. 87), να είναι σύνταγμα "Ελληνικόν, σύμφωνον με τας ανάγκας και χρείας της πατρίδος μας" (Αρχ. σ. 363-64). Αντίστοιχα, οι στέρεοι νόμοι δείχνουν την εμμονή, τη σταθερότητα της προσήλωσης στο συγκεκριμένο αίτημα (Απομν. Δ σ. 152).

Η έννοια της τάξης την οποία ο Μακρυγιάννης συναρτά με το σύνταγμα διασαφηνίζεται στην καποδιστριακή περίοδο. Γιατί η εξουσία του Καποδιστρια ανταποκρινόταν στο αίτημα της οργάνωσης και συγκρότησης της κοινωνικής ζωής¹¹⁷ -ότι *μπεζερήσαμεν από την ακαταστασίαν*, θα σημειώσει ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αναφερόμενος στις υπερβάσεις κατά τη διαχείριση της εξουσίας από τις επαναστατικές κυβερνήσεις. Όμως η τάξη είναι έννοια σχετική γιατί εξαρτάται από την κοινωνική της εφαρμογή, κρίνεται από την αποδοχή των κοινωνικών μεγεθών που προέκυψαν από την επανάσταση¹¹⁸. Γιατί από τη στιγμή που ο Καποδιστριας με το πολιτικό του σύστημα αγνόησε αυτή την πραγματικότητα, η οποία άλλωστε σε γενικές γραμμές δόθηκε τον τόπο και ήταν αιτία για την αποσταθεροποίηση, η εξουσία κρίνεται άδικη. Μέσα από αυτά τα δεδομένα το σύνταγμα θα προσλάβει το νόημα των δικαιωμάτων των μεγάλων οικογενειών που θίχτηκαν από τη συγκεντρωτική εξουσία του Καποδιστρια¹¹⁹. Κυρίως, όμως, την περίοδο αυτή ενισχύεται η αντισταθμιστική λειτουργία του συντάγματος στην αυθαίρετη άσκηση εξουσίας, *δεν ήθελα χρήματα και βιον*, θα πει όταν κλήθηκε να διαφυλάξει τα εθνικά χρήματα στη διάρκεια του 1832, *ήθελα σύνταγμα δια την πατρίδα μου, να κυβερνηθῆ με νόμους και όχι με το "έτζι θέλω"* (Απομν. Β σ. 42), αίτημα που θα προβληθεί με έμφαση στην επόμενη περίοδο. Ας αναφέρουμε εδώ ότι ο παραδοσιακός φόβος της μονοκρατορίας και της ισχυρής εκτελεστικής εξουσίας είχαν υπαγορεύσει στις πρώτες εθνικές συνελεύσεις να υιοθετήσουν αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης¹²⁰.

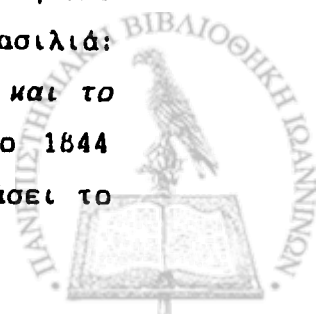
Το σύνταγμα με αυτό το νόημα, συνδέεται αποφασιστικά με το αίτημα της δικαιοσύνης στην περίοδο της αντιβασιλείας και της οθωνικής μοναρχίας που ακολούθησε. Η διάλυση των ατάκτων, οι άδικες προαγωγές ανθρώπων *χωρίς δικαιώματα*, η δίωξη των "πρωταγωνιστών" της επανάστασης οξύνουν το αίσθημα της αδικίας. Η προσωπική απειλή της φυλάκισής του το 1834, ο απειλούμενος περιορισμός του επειδή αρνήθηκε να επικροτήσει άδικους χειρισμούς του Άρμανσπεργκ, ωριμάζουν την ανάγκη να αμυνθεί. Η άμυνά του στο *έτζι θέλω* (Απομν. Γ σ. 121) της εξουσίας των Βαυαρών οργανώνεται με συνωμοσίες που θα καταλήξουν σταδιακά στο αίτημα του συντάγματος. Οι νόμοι έγιναν το σύνθημα του Μακρυγιάννη, και όχι μόνο αυτού¹²¹ στον αγώνα κατά της αδικίας και αυθαιρεσίας της εξουσίας.

Στην περίοδο της βασιλείας του Όθωνα η γενικότερη οικονομική και πολιτική κρίση¹²² παράλληλα με προσωπικές αντιδικίες ωριμάζουν το αίτημα

της παραχώρησης συντάγματος. Η διεκδίκηση του θεσμού στηρίζεται σε επιχειρήματα ηθικά και πολιτικά. Η γνώμη του Μακρυγιάννη είναι ότι ο Όθωνας έχει ηθική υποχρέωση να χορηγήσει σύνταγμα στον ελληνικό λαό γιατί το απέκτησε με τις θυσίες και το αίμα του²³. Εξάλλου έχει αναλάβει την πολιτική δέσμευση έναντι των Μεγάλων Δυνάμεων να χορηγήσει σύνταγμα, οι ηγεμόνες της Ευρώπης τον αναγνώρισαν βασιλιά με τον όρο να κυβερνήσει συνταγματικά²⁴. Αποτέλεσμα αυτής της λογικής είναι να ορίζεται το σύνταγμα ως προϋπόθεση για τη βασιλεία του Όθωνα. Άλλωστε ήταν αποδεκτό στους ιστορικούς και δημοσιονόμους ότι το σύνταγμα του 1844 ήταν συνθήκη μεταξύ βασιλείας και έθνους²⁵, ώστε μοναρχία και συνταγματικότητα να συγκλίνουν. Η θέση αυτή του Μακρυγιάννη δηλώνεται ρητά και δε μεταβάλλεται από τη μετριοπάθεια που εκφράζει σε σχέση με τις ανατρεπτικές προθέσεις άλλων συνωμοτών που επιχειρούσαν την έξωση ή τη δολοφονία του βασιλιά²⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακριβώς η ίδια αντίληψη εκφράζεται και στα Οράματα (Ορ. σ. 130).

Σημαντική πολιτική αντίληψη είναι η συνύπαρξη των δύο θεσμών, της βασιλείας και του συντάγματος. Ο Μακρυγιάννης δέχεται την έξωση του Όθωνα μόνο στην περίπτωση που δε θα συγκατατεθεί στην υπογραφή του συντάγματος, διότι στην περίπτωση αυτή πιστεύει ότι θα τους σκοτώσει (Απομν. Γ σ. 121). Αποκαλυπτικά για τη σχέση τους είναι τα όνειρα του Μακρυγιάννη, σε αυτά το σύνταγμα σημαίνει την επιβολή της λαϊκής θέλησης, και ο περιορισμός που αυτή επιβάλλει στην απόλυτη εξουσία του βασιλιά²⁷. Η ίδια βασική πολιτική αντίληψη του Μακρυγιάννη εκφράζεται και με τους νόμους: στον όρκο για το σύνταγμα στις 10 Δεκ. 1843 ζητά να γίνουν νόμοι καλοί και φρόνιμοι (Αρχ. σ. 361), να συνταχθούν όσα είναι καλά και ωφέλιμα αναλόγως για την πατρίδα και βασιλέα, ώστε να υπάρξουν τα δύο μέρη ενωμένα εις τους συνταγματικούς νόμους της πατρίδας (Αρχ. σ. 316). Έτσι το σύνταγμα και οι νόμοι ενεργούν ενωτικά μεταξύ λαού και βασιλιά, μέσον συνένωσης ονομάζεται σε άλλο σημείο (Αρχ. σ. 256), και σημαίνει τη σωτηρία της πατρίδας και του βασιλιά (Αρχ. σ. 374-5).

Όταν η ισορροπία μεταξύ εθνικών δικαιωμάτων και της βασιλικής εξουσίας τείνει να παραβιαστεί, πράγμα που αντιστοιχεί με υπονόμευση του συντάγματος, ο Μακρυγιάννης γίνεται διεκδικητικός έναντι του βασιλιά: Ήθλαξες θα πει στον ίδιο τον Όθωνα, τα βασιλικά σου δικαιώματα, και το έθνος απόχτησε τα δικά του (Απομν. Γ σ. 144-5). Όταν μετά το 1844 βρεθεί αντιμέτωπος με την πολιτική βούληση του Όθωνα να υπερκεράσει το

σύνταγμα, με σεβασμό στο αξίωμα του βασιλιά, αλλά με παρρησία, δηλώνει τη σταθερή πίστη του σ' αυτό: «Βασιλέα μου, έχεις καιρό να το χαλάσης αυτό (και δάκρυσαν τα μάτια μου). Μη μας κιντυνεύης και κιντυνέψης κι εσύ». Δεν στάθη τρόπος. Μου είπε να είμαι πιστός της Μεγαλειότης του. Του είπα και πάλε· «Δεν μπορώ να σε γελάσω, δεν είμαι». Κι έφυγα (Απομν. Δ σ. 163).

Η εμμονή του Μακρυγιάννη στο σύνταγμα, για χάρη της οποίας διακυβεύει τη σχέση του με την πολιτική εξουσία και αυτόν τον Όθωνα, στην αγέρωχη άσκηση εξουσίας του οποίου θα απαντήσει λέγοντας είμαι ως στρατιώτης ορκισμένος, όμως είμαι κι Έλληνας και θέλω να ζήσωμεν εγώ και οι πατριώτες μου με νόμους (Απομν. Δ σ. 163), σημαίνει την πίστη του ότι το σύνταγμα που έχει προκύψει από τους αγώνες για την ελευθερία, κατοχυρώνει τους αγώνες αυτού του λαού για δικαιοσύνη. Στο σύνταγμα έχει επενδύσει τις ελπίδες του α) για την αποκατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης, πράγμα που συνεπάγεται την προσωπική δικαίωση και β) για την παλινόρθωση της θρησκείας¹²⁹. Έτσι θεωρούμενο το σύνταγμα του 43, αποτελεί ένα μοναδικό επίτευγμα καθώς συνδυάζει και κατοχυρώνει τα αιτήματα της πραγματικότητας με την πνευματική εθνική υπόσταση όπως εκφράζεται από τη θρησκεία· με αυτή, μάλιστα, τη σημασία γίνεται ο βασικός μοχλός αποκατάστασης της ομόνοιας της πατρίδας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η υπονόμευση του συντάγματος αποδίδεται με τον όρο κατακερματισμός (Ορ. σ. 170), δηλαδή διάσπαση της πατριωτικής ενότητας, διάλυση της πατρίδας. Μάλιστα στη επίσημη απάντηση της συντακτικής εθνικής συνέλευσης προς τον Όθωνα, στην οποία για λόγους αβρότητας δεν αναφέρονταν η 3η Σεπτεμβρίου, ο Μακρυγιάννης αντέδρασε λέγοντας ότι αν οι πολιτικοί ντρέπονται να την αναφέρουν, οι στρατιωτικοί θα την έβαζαν έμβλημα στα πηλίκιά τους¹²⁹.

Το σύνταγμα του 1843 θεωρείται από τον Μακρυγιάννη "δώρο του Θεού" (Αρχ. σ. 351, 413, Ορ. σ. 161, 173). Η πίστη ότι σκοπός του συντάγματος είναι η αποκατάσταση των δικαιωμάτων του έθνους, το θέτει λογικά το υπό την Πρόνοια του Θεού, επειδή αυτός είναι η αρχή της δικαιοσύνης. Η επέμβαση του Θεού ερμηνεύεται ακριβώς από τη λειτουργία του ως παράγοντα της κοσμικής ισορροπίας και δικαιοσύνης: το σύνταγμα το χορήγησε ο Θεός γιατί λυπήθηκε το αδών έθνος που αδικούνταν από τους ιδιοτελείς, τικακές βδέλλες που απομυζούσαν το αίμα τους τόσους χρόνους (Αρχ. σ.

351), και αποφάσισε να θέσει τέρμα στα δεινά του (Αρχ. σ. 410), γίνεται δηλαδή το μέσον του θεού για την αποκατάσταση της κοσμικής τάξης. Και στα Απομνημονεύματα απαντά η ίδια λογική της ερμηνείας του πολιτικού γεγονότος μέσω του θεού ως παράγοντα δικαιοσύνης: ο θεός έδωσε το σύνταγμα επειδή αποφάσισε να ελευθερώσει αυτό το δυστυχημένο έθνος από τις αδικίες των εγωιστών (Απομν. Δ σ. 162). Αυτή είναι η δεύτερη επέμβαση του θεού στην Ιστορία μετά την επανάσταση του 21: τότε φορείς της αδικίας ήταν αλλοεθνείς, οι Τούρκοι· τώρα είναι ομογενείς, οι ιδιοτελείς πολιτικοί.

Η Πρόνοια του θεού εκδηλώνεται στην απρόσκοπτη εξέλιξη των συνωμοτικών ενεργειών για το σύνταγμα, και κυρυφώνεται στην αναίμακτη επέμβαση του στρατού για τη χορήγηση συντάγματος το 1843 (Απομν. Γ σ. 140, 143, 147, 148· Δ σ. 161· Αρχ. σ. 410). Έργο θεού θεωρεί επίσης την αρμονία που επικράτησε μεταξύ λαού και βασιλιά: ο θεός, θα πει, φώτισε τα δυο μέρη εις το εξής να ζήσουν με την ευλογία του θεού, ως πατέρας με παιδιά (Απομν. Γ σ. 143). Μάλιστα με την ίδια λογική της επιστασίας του θεού θα ερμηνεύσει την εύθραστη ισορροπία που επικράτησε στους 7 μήνες των εργασιών της συντακτικής εθνικής συνέλευσης - τότε κυβερνούσε ο θεός (Απομν. Δ σ. 166α). Ωστόσο τα αίτια που οδήγησαν στην ενότητα των τριών κομμάτων οφείλονταν σε συγκεκριμένους πολιτικούς σκοπούς, όπως ήταν η ενότητα των προστάτιδων δυνάμεων, η στενή συνεργασία των τριών κομμάτων ως το τέλος, και στη συγκράτηση που επέδειξε το υπουργικό συμβούλιο στην άσκηση προστασίας, αιτίες που προέρχονται και οι τρεις από το φόβο του εμφύλιου πολέμου²⁰. Οι συγκυρίες που έρχονται να ενισχύσουν την πίστη του Μακρυγιάννη σε αυτή την εξέλιξη της θέλας επέμβασης είναι η σύγκριση της ειρηνικής πολιτικής μεταρρύθμισης (Ορ. σ. 161), με προηγούμενες εμπειρίες συνταγματικών εθνικών συνελεύσεων και κυρίως τα συνταγματικά του 1832 (Απομν. Γ σ. 148), όταν η χώρα είχε μεταβληθεί σε τιμάρια έκδοτα στις ληστείες των στρατιωτών. Εξάλλου το γεγονός ότι το κίνημα έγινε στην πρωτεύουσα και πέτυχε, αντίθετα από τις εκτιμήσεις του, ενίσχυσε την πίστη στην θαυματουργική επέμβαση του θεού. Γιατί ο Μακρυγιάννης, επειδή έκρινε την επέμβαση στην Αθήνα επικίνδυνη λόγω της παρουσίας εκεί των βασιλικών στρατευμάτων, υποστήριζε την έναρξη του κινήματος στις επαρχίες· μάλιστα ο ίδιος μαρτυρεί ότι τελικά συγκάτενευσε να γίνει το κίνημα στην Αθήνα μόνον επειδή τον πείραξαν εις την φιλοτιμίαν του, τον είπαν δειλό (Απομν. Γ σ. 129).

Βέβαια η σύνδεση του συντάγματος με το θεό δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελεί ειδική περίπτωση: οι ίδιες αυτές ιδέες διακινούνται στο κοινωνικό σώμα, εκπορεύονται από την πολιτική ηγεσία και εκπέμπονται από τον τύπο³¹. Εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι ο προσωπικός τρόπος πρόσληψης, αφομοίωσης και απόδοσης των ιδεών αυτών από το συγκεκριμένο άτομο. Η απόκλιση αυτή, που δίνει και το στίγμα της ιδιαιτερότητας, είναι δυνατό να διερευνηθεί στην ιδέα του Μακρυγιάννη ότι το σύνταγμα είναι το *Ευαγγέλιο* του θεού. Η έκφραση του Κωλέτη στον σημαντικό λόγο που εκφώνησε στην εθνική συνέλευση το 1844 με αφορμή το θέμα των ετεροχθόνων³², ότι το σύνταγμα είναι το "ευαγγέλιον της πολιτικής ημών υπάρξεως", μπορεί να θεωρηθεί το σπέρμα πάνω στο οποίο εμβολιάστηκε η ιδέα του Μακρυγιάννη για το σύνταγμα ως *Ευαγγέλιο του θεού* (Ορ. σ. 51). Μάλιστα η θρησκευτικότητα που τον διαποτίζει στην τελευταία περίοδο εκφράζεται και στον κεντρικό πολιτικό θεσμό: στους τελευταίους οραματισμούς του με το θέμα της τιμωρίας των βασιλέων, ο θεός στον έλεγχο που ασκεί στον Όθωνα ως παραβάτη του όρκου του, αναφέρει δια στόματος Μακρυγιάννη ότι του έδωσε το ευαγγέλιό του, το οποίο έπνιξαν στο αίμα και στις αδικίες των αθών (Ορ. σ. 201, 205).

Είναι χαρακτηριστικό ότι το σύνταγμα συγκεντρώνει τις βασικές ιδεολογικές αρχές του Μακρυγιάννη, κατοχυρώνει την πατρίδα και τη θρησκεία, εκφράζει δηλαδή συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές του έθνους, αυτό που θα λέγαμε ελληνικότητα (Απομν. Γ σ. 127α, Γ σ. 119), και για αυτό ζητά την εθνική συνέλευση *ελεύθερη*, δηλαδή ανεπηρέαστη από ξένες γνώμες *εκείνο οπούναι συμφέρον εις την πατρίδα μας* (Απομν. Δ σ. 161). Γι αυτό βασικό είναι η προσαρμογή του συντάγματος στα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας: ο Μακρυγιάννης ζητά σύνταγμα *Ελληνικόν*, σύμφωνα με τις ανάγκες της πατρίδας και όχι σύνταγμα που έχουν τα φτωχισμένα και πλούσια κράτη της Ευρώπης, διότι οι Έλληνες δεν έχουν ούτε πλούτη ούτε παιδεία (Αρχ. σ. 363).

Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του Μακρυγιάννη στο πραξικόπημα του 1843 καθώς και η ενεργός συμμετοχή του στη συντακτική συνέλευση στην οποία διέθετε υπολογίσιμη πολιτική δύναμη, τον συνδέουν σε προσωπικό επίπεδο με το σύνταγμα, το οποίο αποτελεί την κορύφωση των πολιτικών του αγώνων. Ο δεσμός είναι προσωπικός, πολιτικός και ιδεολογικός, η αποκατάσταση των δικαιωμάτων του έθνους την οποία επιδιώκει μέσω του συντάγματος αποτελεί το κλειδί για την επίλυση των πολιτικών και κοινωνικών το

αιτημάτων, καθώς πραγματοποιεί την ειρηνική συνύπαρξη λαού και βασιλιά, την ομόνοια της-πατρίδας, απόρροια της οποίας είναι η προσωπική δικαιοσύνη και ασφάλεια. Βεβαίως η θρησκεία, ο άλλος άξονας της αντίληψής του για τον κόσμο, διασφαλιζόνταν με την ψήφισή της ως κεφαλής του συντάγματος.

Αυτός ο διπλός ιδεολογικός δεσμός του Μακρυγιάννη με το σύνταγμα, που εσωτερικοποιείται και γίνεται υπαρξιακή σχέση, θα αποβεί καθοριστικός για την πολιτική και κοινωνική του εξέλιξη. Η άρρηκτη σύνδεσή του με το σύνταγμα αποδεικνύεται κυρίως όταν εξακολουθεί να μένει πιστός συνταγματικός, ενώ βιώνει τη φαλκιδευσή του από τους ορκισμένους άλλοτε σ αυτό πολιτικούς, και συνειδητοποιεί τη χρεοκοπία του συντάγματος έναντι των ξένων. Συγκεκριμένα έχει αντιληφθεί και γνωρίζει ότι οι πολιτικοί το γκρεμίζουν και το κατακερματίζουν (Ορ. σ. 179) καθιστώντας το ανενεργό. Ότι το Σύνταγμα, θα πει στα Οράματα (σ. 173) και η θρησκεία τους βγαίνει τα μάτια τους· και τότε έβαλαν το σύνταγμα σ ενέργεια και τους έφταιξε;. Μάλιστα θα καταγγείλει ότι αυτοί το εκμεταλλεύονται, το βυζαίνουν (Ορ. σ. 173). Όσον αφορά τους ξένους, θα παρατηρήσει ότι οι πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων γνώριζαν το κίνημα (Απομν. Γ' σ. 136). Κυρίως όμως έχει εκτιμήσει πόσο αδιάφορο είναι το σύνταγμα για τις πολιτικές εξελίξεις, ότι οι ξένοι το έχουν κωλόπανο και όπως θέλουν έτσι να νεργούνε (Ορ. σ. 168). Στον πολιτικό παροπλισμό του συντάγματος ο Μακρυγιάννης αντιτάσσει τελικά ένα απροσπέλαστο σημείο, τη θρησκεία: αυτή μόνο δεν μπόρεσαν να διαβρώσουν, γι αυτό η πολεμική τους συγκεντρώνεται στο 40 άρθρο για τη θρησκεία (Ορ. σ. 180). Η βαρύνουσα σημασία την οποία σταδιακά αποκτά η θρησκεία για την εθνική φυσιογνωμία, μεταβιβάζεται και στον πολιτικό θεσμό, ο Μακρυγιάννης θεωρεί ότι επιδίωξη των καίριστων, των οπαδών του Κωλέτη και των ξένων ήταν να γκρεμίσουν το Σύνταγμα δια την θρησκεία (Ορ. σ. 184).

Το γεγονός ότι παραμένει πιστός στο σύνταγμα, ενώ με ρεαλισμό και οξυδέρκεια κρίνει την πολιτική τύχη του, εξηγείται από την ιδεολογική του πίστη στο σύνταγμα και την προσωπική του σχέση με αυτό. Εδώ έρχεται να επενεργήσει ο παράγοντας της τιμής, το γεγονός ότι η αφοσίωση στο Σύνταγμα ήταν θέμα πολιτικής ηθικής. Οι άλλοι, οι παλαιοί ομοϊδεάτες έγιναν προδότες, αυτός παρέμεινε πιστός στον όρκο στο θεό *ὅτ εἶμαι ορκισμένος εἰς τὸν θεόν* θα πει σε άλλο σημείο (Ορ. σ. 173), σταθερότητα για την οποία τιμωρείται με πολιτική απομόνωση και άδικη μεταχείριση. Η άρρησή του θα σήμαινε άλλωστε την προσωπική του αλλοτρίωση, ενώ η

υιοθέτηση άλλης πρακτικής θα ισοδυναμούσε με προδοσία των αρχών του, με υπέρβαση της ίδιας του της ουσίας.

Η μοναχική πορεία του Μακρυγιάννη με το σύνταγμα και μετά τη συνειδητοποίηση της πραγματικότητας, καθορίζει και την πολιτική του τύχη. Μέσα από αυτή την πίστη θα παιχθεί το προσωπικό και πολιτικό του δράμα: πιστεύει ότι αιτία για την προσωπική απομόνωση και αδικία από τους πολιτικούς είναι η πίστη του στο σύνταγμα, το *Σύνταγμα με αφάνισε*, θα πει στα Οράματα (σ. 173)¹³³. Αυτό οδηγεί στην αυτοανακήρυξή του ως του κατεξοχόν πιστού υπερασπιστή του συντάγματος. Άλλωστε από τη συντακτική συνέλευση του 1844 και μετά η παγίωση του συντάγματος και η ισχύς των νόμων χρησιμοποιείται κατά κόρον ως επιχείρημα για πολιτικές σκοπιμότητες¹³⁴. Η προσωπική δίωξη και αδικία εξισορροπείται με την ανάδειξή του σε αρχηγό του συντάγματος από το θεό. Το σύνταγμα γίνεται το μέσον για την αποκατάσταση της προσωπικής αδικίας, της πολιτικής και κοινωνικής δικαιοσύνης· η κορύφωση της αδικίας αποτελεί τη λύση για την έξοδο από την κρίση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μέσα από τα κείμενα χρονογράφων και συγκεκριμένα από τα Απομνημονεύματα του Π. Σκουζέ, από τη χρονογραφία του Μπενιζέλου, καθώς και από συμπεράσματα ιστοριογράφων, προβάλλει στην Αθήνα μια "ταξιακή κοινωνία" ήδη από την εποχή της Τουρκοκρατίας.

Σύμφωνα με τον Δ. Καμπούρογλου η αθηναϊκή κοινωνία χωρίζεται σε τέσσερις "τάξεις": άρχοντες, νοικοκυραίοι, παζαρλίτες, ξωτάρηδες. (Βλ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηνών, Τουρκοκρατία* Περίοδος πρώτη 1458-1687, Εν Αθήναις Εκδ. οίκ. Γ.Δ. Παπαδημητρίου 1889-1896, τομ. 3 σ. 176-178). Όπως αναφέρει ο Παν. Σκουζές στα Απομνημονεύματά του υπάρχουν 12 οικογένειες Αθηναίων αριστοκρατών Κοτζιαμπάσηδων οι οποίοι μαζί με δύο άλλες κοινωνικές ομάδες, το μοναστικό κλήρο και τους Τούρκους αγάδες, ιδιοποιούνται το μεγαλύτερο μέρος της γης και καταφέρνει να ασκεί την πολιτική και θρησκευτική εξουσία μέσα στο υπάρχον οικονομικό-κοινωνικό σύστημα οθωμανικού φεουδαρχισμού. Η τάξη αυτή εκτός από την εκμετάλλευση της γης και αγροτικής παραγωγής, ασκείται στο εμπόριο και κατέχει τα μέσα βιοτεχνικής παραγωγής. Μετά τη βενετική κατοχή η πρώτη αυτή τάξη αποδυναμώνεται οικονομικά και κοινωνικά ενώ μέσα στις νέες οικονομικές σχέσεις που δημιουργήσε ο 18ος αι. (εμπόριο-βιοτεχνία) αναπτύσσονται τα μεσαία στρώματα. Για πρώτη φορά στην περίοδο της τυραννίας του Χατζή Αλή-Χασεμή ενώθηκαν "νοικοκυραίοι", "παζαρλίτες", "ξωτάρηδες", "χωρικοί" και ένα μέρος του κλήρου, για να αντιταχθούν στα σχέδια του τυράννου Χατζή Αλή Χασεμή, ο οποίος συνεπικουρούμενος από τους προύχοντες Αθηναίους, βλ. Π. Σκουζέ, *Απομνημονεύματα* σ. 65-66, "Ιστορία των Αθηνών υπό του Αθηναίου διδασκάλου Ιωάννου Μπενιζέλου", στου Θ. Ν. Φιλαδελφέως, *Ιστορία των Αθηνών*, τ. 2, εν Αθήναις 1902, σ. 308).

Η εικοσάχρονη διαμάχη έληξε με την ήττα του συνασπισμού του τυράννου και της κοινοτικής άρχουσας τάξης. Από τότε αντικαταστάθηκε η κληρονομική διαδοχή στην εξουσία με την ελεύθερη εκλογή. Ωστόσο η εξαθλίωση του παραγωγικού πληθυσμού, και η αδυναμία της παραπέρα ανάπτυξης και ολοκλήρωσης της κοινοτικής εκείνης τάξης (νοικοκυραίοι-παζαρλίτες) που θα διοργάνωνε μια αγορά με αστικά χαρακτηριστικά (εμπορευματικές κύρια σχέσεις) και που θα επέβαλλε την αλλαγή στο ισχύον οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό σύστημα, επέτρεψαν ύστερα από λίγο, να συνεχιστεί η μονοπώληση της εξουσίας από την κοινοτική άρχουσα τάξη, ως τις παραμονές της επανάστασης, οπότε κορυφώνονται ξανά οι κοινωνικές αντιπαράθεσεις και η πολιτική ηγεσία της κοινότητας διευρύνεται με αστούς νοικοκυραίους και παζαρλίτες. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις στην Εισαγωγή των Απομνημονευμάτων του Π. Σκουζέ από τον Θ. Παπαδόπουλο, σ. 23-25.

2. Βλ. Π. Σκουζέ, *Απομνημονεύματα* σ. 64, και Δ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηνών*, τ. 3 σ. 177.

3. Τραβήσανε οι νοικοκυραίοι και οι τίμιοι άνθρωποι από αυτούς όσα δεν τράβησαν από τους Τούρκους (Απομν. Α σ. 173).

4. Είχε είχα φίλον έναν σεκελλάριον ύστερα έγινε οικονόμος. Τον είχα στενόν φίλον ότι η συντροφιά μου ήταν με τους καλύτερους μου (Απομν. Α σ. 113). Και στη συνέχεια, αποφαίνεται: Πολύ προκομμένος οικονόμος, δεν ήταν άλλος εις την Άρτα τοιούτος.

5. Ο Γιαννούλη Νάκος, Κόντε Λάλα, τί σπίτι ήταν; Σημαντικόν με τόσην κατάστασιν κι όλα τα αγαθά και τα τζεφτιλίκια... το σημαντικό σπίτι της Ρούμελης (Απομν. Α σ. 157). Βλ. και Απομν. Α σ. 158: Ο Αλέξης Μπούτσος ήταν το σημαντικότερον σπίτι της Ρούμελης.

6. Ο Γεωργαντάς Σκουζές ήταν έφορος στην Αθήνα, επιστάτης των προσόδων, και σκοτώθηκε από τους προκριτούς επειδή, κατά τον Μακρυγιάννη, αρνήθηκε να συνεργήσει στις αρπαγές τους (Απομν. Α σ. 173· βλ. και σ. 173 σημ. 3).

Πληροφορίες για την περιουσιακή κατάσταση, τις οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες της οικογένειας Σκουζέ έχουμε από τον Παναγή, αδελφό του Γεωργαντά Σκουζέ και θείο εξ αγχιστείας του Μακρυγιάννη (βλ. Π. Σκουζέ, Απομν., σ. 102). Ο ίδιος θα εντάξει την οικογένεια στη "δευτέρα τάξη" της Αθηναϊκής κοινωνίας: "Ο πατήρ μου Δημήτριος του Νικολάου Σκουζέ, η μήτηρ μου Σαμαλτάνα ... Από οικογένειες και οι δύο τάξης δευτέρας, εκτός από τας 12 οικογενείας των Αθηναίων αριστοκρατών κοτζιαμπάσηδων. Ήτο σχεδόν μία οικογένεια από τας 24 οικογενείας όπου οι αριστοκράτες εφοβούντο ως ευκατάστατους και με ολίγην παιδείαν" (Π. Σκουζέ, Απομνημονεύματα σ. 64).

7. Απομν. Γ. σ. 72.

8. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αναφέρεται στις γεωργικές του ασχολίες, βλ. Γ σ. 72· πβ. και Γ σ. 123, 124, Δ σ. 167α.

9. "Στην τάξη των εμπόρων διακρίνουμε τους μεγάλους, τους μικρούς, τους μεσίτες και τους πραγματευτές, τους τοκογλύφους", βλ. Β. Κρεμμυδάς, Εισαγωγή σ. 189. Βλ. και Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 293: *Δεν είμαι μισοφίρης, εδώ θα ζήσω εγώ και τα παιδιά μου, είμαι γέννημα και θρέμμα αυτής της πατρίδος, έχω σπήτια, έχω άλλα υποστατικά, αποκτημένα με τον ιδρωτά μου, χρεωστώ χρήματα ξένα, παίρνω και άλλα δανεικά τώρα, και αγοράζω γην και την δουλεύω, να απολαύσω εγώ και το ταμείον, σκαλίζω τον κήπον μου και γίνονται λάχανα και άλλα φρούτα, και τρώγω εγώ με τα παιδιά μου και με τους φίλους μου.*

10. Ο Βλαχογιάννης (Απομνημονεύματα Εισαγωγή σ. 41) παρατηρεί σχετικά: "...σύν τη φροντίδι τη οικονομική περί εαυτού ήρξατο καλλιεργών και το έδαφος το πολιτικόν, αυξάνων την περί τοις Αθηναίοις υπάρχουσαν ήδη δύναμιν αυτού, συνεργαζόμενος δε μάλιστα μετά των νοικοκυραίων, οίτινες υπήρξαν έκπαλαι οι συνεργάται αυτού και απετέλουν του λοιπού το πολιτικόν αυτού κόμμα, πανίσχυρον εν τη πόλει".

11. "Το κόμμα των νοικοκυραίων που βάρυνε στην εκλογή του η δημοτικότητα του Μακρυγιάννη αποσκοπούσε με την ίδρυση πολιτοφυλακής να χει δικό του έρεισμα στην πρωτεύουσα", βλ. Σπ. Ασδραχάς, Απομνημονεύματα σ. 375. Βλ. και Τ. Πιπινέλης, Πολιτική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως σ. 222. Κατά τις δημοτικές εκλογές που έγιναν στα μέσα Μαρτίου στις οποίες ο Μακρυγιάννης εκλέχτηκε δημοτικός σύμβουλος με ψήφους 539 έναντι αγνώστου αριθμού ψηφοφόρων (Απομν. Γ σ. 78 σημ. 1, Αρχ. (τ. πρώτος) σ. 248).

12. Οι εκλογές αυτές διεξήχθησαν τέλη Απριλίου και ο Μακρυγιάννης εκλέχθηκε δημοτικός σύμβουλος με 513 ψήφους έναντι αγνώστου αριθμού ψηφοφόρων, βλ. Απομν. Γ. σ. 91 σημ. 1 και Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 269.

13. *Και να συνάξωμιεν κι εκατό πολίτες ως εθνοφύλακας κι αρχηγός σ' αυτούς να είμαι εγώ. Ήρθαν εις το σπίτι μου όλοι οι νοικοκυραίοι και είπαν και αυτήνοι ότ είναι σύμφωνοι,* βλ. Απομν. Δ σ. 200 και σ. 201.

14. Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 353-54, πβ και Απομν. Γ σ. 145 σημ. 4.

15. Βλ. Απομν. Α σ. 278, 279, 282. Πβ. και Α σ. 182: *Νοικοκυρόπουλα είστε εσείς να βοηθήσετε να λευτερωθή η πατρίδα ή παντίδοι;*

16. Ο Μακρυγιάννης για πρώτη φορά διορίστηκε πολιτάρχης στην Αθήνα από τους εφόρους (Απομν. Α σ. 180). Βλ. και το διοριστήριο έγγραφο στο Αρχελον (τ. πρώτος) σ. 3.

17. Το 1826 επαναλαμβάνεται η εκλογή του: *Ύστερα με διόρισαν όλοι οι πολιιορημένοι πολιτάρχη του κάστρου, να φέρνω γύρα όλο το κάστρο μέσα*

δια την ευταξίαν κι έξω σε όλα τα πόστα να τρέχω όθεν ακολουθήση ντουφέκι, να προφύτωναμεν (Απομν. Α σ. 274)· βλ. και Α σ. 274 σημ. 4.

18. Κι εγώ ήμιουν πάντοτες σπού σύναξα τους Αθηναίους (τους αγαπούσα, κι αυτοί το ίδιον) και τους οδηγούσα εις αυτά κι εργαζόμαστε (Απομν. Α σ. 278-9).

19. Βλ. γτι παράδειγμα Απομν. Α σ. 290: Τότε ο Μαμιούρης γύρευε να φρουραρχέψη - αν λευτερωθή το κάστρο, νάχη τους Αθηναίους σκλάβους πάλε... ότι γυρεύει φρουραρχίαν δια να βυζαίνη τους δυστυχείς Αθηναίους.

20. Βλ. Εισαγωγή σημ. 36.

21. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 344.

22. Βλ. Απομν. Β σ. 46, Ορ. 153.

23. Επηρεασμένος κυρίως από τα δικά του συναισθήματα ερμηνεύει ανάλογα τη σχέση του λαού με τον Καποδίστρια: Έβγαιναν οι άνθρωποι και τον προύπαντούσαν μία ώρα δύο μακριά και τούστρωναν δάφνες. Δεν τον είχε νιώσει ακόμα ο μικρός λαός (Απομν. Β σ. 15). Πβ. και Αρχειον (τ. πρώτος) σ. 380, δημοσίευμα του Μακρυγιάννη στην εφημ. "Ο Φίλος του Λαού" Απρ. 1844: "Οι καλοθεληταί αυτοί, ή να ειπω καλλίτερον απατεώνες, έλαβον την καλωσύνην ... να διαδίδωσιν επίσης εις τον απλούν και ευπατήτον λαόν, ότι εις την οικίαν του Μακρυγιάννη εξεφόρτωσαν ένα αμάξι χρήματα".

24. Φ. Ηλιού- Ν. Σβαρώνος, "Η Έννοια του Λαού στην Ελληνική Ιστοριογραφία. Διάρκεια και τομές" (*Δελτίο* 4β 1980 της εταιρείας Σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, σχολή Μωραΐτη, 76-98) σ. 77. Βλ. και Γ. Α. Μέγας, *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν*, Αθήναι 1978^α, σ. 57-9.

25. Απομν. Α σ. 235, Β σ. 15, Α σ. 192, Π σ. 99. Βλ. και Ορ. σ. 153: Τότε βλόγησε αυτόν τον λαόν και μέναν.

26. Πβ. Απομν. Β σ. 46. Την ίδια σημασία έχουν οι όροι κάτοικοι (Απομν. Α σ. 169), Έλληνες (Απομν. Α σ. 190), άνθρωποι (Απομν. Α σ. 191, 225), κόσμος (Απομν. Α σ. 191) κτ.

27. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 106. Ο Τ. Πιπινέλης βεβαιώνει ότι το 1824 το καθαρά λαϊκό στοιχείο βρισκόταν σε σύγχυση, *Πολιτική Ιστορία* σ. 170.

28. Γ. Πετρήσ, *Μακρυγιάννης* σ. 38.

29. "Διατί τα τραβήσαμεν αυτά; Δι αυτήνη την πατρίδα. Και τώρα δικαιοσύνη δεν βρίσκομεν από κανέναν· όλο δόλο κι απάτη" κι έκλαιγε με πικρά δάκρυα. Την παρηγόρησα. Με πήρε το παράπονο κι έκλαψα κι εγώ (Απομν. Β σ. 19). Βλ. και Γ σ. 92.

30. Όταν ήρθε ο Κιτάγιας, ηύρε ανθρώπους φορτωμένους λιθάρια εις τα χωριά, σπού τους τυραγνούσαν αυτήνοι για χρήματα· και τους ξεφόρτωσε ο Κιτάγιας και στουπίρισε κι αυτός, σπού ήταν Τούρκος. Και δι αυτά προσκύνησαν τα χωριά της Αθήνας και βασιτάχη ο Κιτάγιας και σκοτώθηκαν τόσος κόσμος κι αφανίστη ο τόπος όλος διόλου και ξανά την αγοράσαμεν πίσω από τους Τούρκους. Αν δεν προσκυνούσαν οι χωριάτες, δεν μπορούσαν οι Τούρκοι να κάμουν τίποτας (Απομν. Α σ. 191)· πβ. και Α σ. 178.

31. Σε άλλη περίπτωση, στον εμφύλιο, θα ενεργήσει υπέρ του λαού και θα τον προστατεύσει από την αρπακτικότητα του Γκούρα: Πήρα τον Γκούρα με συμφωνίαν να πάμε μαζί μέσα, εις τα κλημαντοκασαρα, χωρίς να γυμνώση ανθρώπους τ ασκέρι του... Την άλλη μέρα πήγα μόνος μου στο βουνό κι αρκίστημα ότι δεν θέλω τους πειράζει. Και ήρθαν εις τα σπίτια τους (Απομν. Α σ. 225).

32. Βλ. Απομνημονεύματα Εισαγωγή σ. 44 και Α σ. 176-77. Πβ και Αρχειον (τ. πρώτος) σ. 402 και 404.

33. Τ. Πιπινέλης, *Πολιτική Ιστορία* σ. 404. (Σημ. Λοδραχάς, *Απομνημονεύματα* σ. 461 σημ. 1.

34. Απομν. Α σ. 200, 201, Επ. σ. 211.

35. Σπ. Ασδραχάς, "Η Ιστοριογραφία του Αγώνα" σ. 321.

36. Γ. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία* σ. 170.

37. Βλ. και Απομν. Γ σ. 131: *Να το πιούμεν εις συχάριον εκεινών σκού σκοτώθηκαν δια την πατρίδα παράρωγα κι άφησαν χήρες γυναίκες κι αρφανά παιδιά· οι γριές των σκοταμιένων διακονεύουν, οι νιές - στανικώς τους πατούνε την τιμή τους.* Βλ. και Απομν. Γ σ. 123: *Εις τον Αντιβασιλέα τον Γκράφη πήγε μια ημέρα ενού πρωταγωνιστή η γυναίκα κι έκλαιγε την γύμνια της, την πείνα της, την δική της και των αρφανών της. Ο Αντιβασιλέας ο Γκράφης όταν άκουγε δικαιώματα, "δεν είχε το ταμείον". Πήγε η γυναίκα χίλιες φορές και την περίπαιζε. Ύστερα σε πεθαμένον άνθρωπον έκαμε την επιθυμίαν του και της έδωσε την ανταμοιβή - από τα αίματα του αντρός της και συγγενών της - κι αγόρασε παπούτζια· και πήρε και τον ναύλον της και πήρε τ αρφανά της και πάει εις την δυστυχίαν της. Δυστυχιομένη Ελλάς, δυστυχιομένοι Έλληνες! Αν πίστευε Θεόν αυτός έφτανε η ηθική του αυτού;· πβ. και Απομν. Γ σ. 123 σημ. 1.*

38. Βλ. Απομν. Α σ. 163: *Συχωράτε με, αναγνώστες, οπούφυγα από το προκείμενον. Μη στοχάζεστε ότ είμαι γόητας, είτε φαντασμένος, είτε εγώ αδικημένος. Λυπούμαι και γράφω αυτά· ότ ήτανε πέντε αδέφια κι έμεινε ένας μόνον από το ντουφέκι· και οι άνθρωποι τους ήτανε τόσοσ καιρό σκλαβωμένοι και σώθη μία γυναίκα μόνον κι αυτήνη πείναγε· κι εκείνοι σπού τους ζήταγε ψαμί θέλαν να κάμουν το κέφι τους να της δώσουνε να φάγη. Κι αυτό κι άλλα πολλά τοιούτα μ έκαμαν να βγω από το προκείμενον. Ότι τα τοιούτα δεν λυτερώνουν πατρίδα, την χάνουν.*

39. Δ.Γ. Δημητρανάκης, "Στιγμιότυπα από ανέκδοτα απομνημονεύματα του 1821" (περ. *Ιστορία* τεύχ. 34, σ. 119).

40. Χρ. Νέεζερ, *Απομνημονεύματα* (Αθήναι 1936) σ. 23-24. Ο Κασομούλης θα πεί ότ η διάλυση των ατάκτων "κατεσπάραξε τις καρδιές όλων των αγωνιστών", Κασομούλης, *Ενθυμήματα* τ.3, σ. 616-17. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλου, *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 21* σ. 286-292. Γ. Κολλιόπουλος, *Ληστές. Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αι.* (Ερμής, Αθήνα 1979) σ. 1-11.

41. Ορ. σ. 84, 110, 115, 118, 163, 164, 171, 183.

42. Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Μια Συνάντηση* σ. 39.

43.

44. Δ. Π. Μαστροδημήτρη, "Η μετεπαναστατική τύχη των αγωνιστών του 21", (στο *Νεοελληνικά. Μελέτες και Άρθρα*, τομ. Β) σ. 215-256.

45. Ορ. σ. 59, 64-65, 74-75, 93, 135, 135.

46. Ο Αλέξης Νούτσος κατάγονταν από το Καπέσοβο Ζαγορίου και ήταν γιός του Νούτσου Καραμεσίνη. Κατείχε διαρκώς το αξίωμα του αρχιεπιστοού του Ζαγορίου και ήταν ευνοούμενος του Αλή. Διακρίνονταν για τη μεγαλοπρέπεια και συναγωνίζονταν τους γιούς του Αλήπασα σε πολυτέλεια· βλ. Σπ. Αραβαντινού, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή* (φωτοτυπική ανατύπωση τ. I-II, Αθήνα εκδ. Πύρρος, 1979, σ. 465.

47. Και στη Λαγκάδα έκοβα εγώ ξύλα να φκιάσουμε φωτιά να ζυμώσουμε ψαμί κι ο Αλέξη Νούτζος φορτώνεταν τα ξύλα και τα κουβάλαγε (Απομν. Α σ. 170).

48. Σπ. Ασδραχά, "Πραγματικότητες του ΙΗ' αιώνα" (στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία, ΙΗ και ΙΘ αιώνες*, Ερμής, Αθήνα σ. 184-88. Για τα ισχυρά κατασπασιδισια σπίτια της Λιβαδιάς και τη διαφοροποίησή τους· βλ. τη μαρτυρία Κ. Κούμα, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ, Βιέννη 1832, σ. 538 (= Σπ. Ασδραχά, *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα*, σ. 157, σημ. 1).

49. Για τις οικογένειες Σισίνη και Νοταρά βλ. Κ. Μασώφ, *Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση* σ. 101.

50. Πβ. και Απομν. Α σ. 209-10.

51. Κι αυτά τα καπετανλίκια ήταν κλέφτικα πράγματα, όταν ήταν οι Τούρκοι εις τησ πατρίδα μας αφεντάδες (Απομν. Α σ. 169). Πβ. και Α σ. 178: Και μάθαν αυτά τα πράγματα και τους νοικοκυραίους, οπού πεθύμησαν την εξουσίαν τους και στείλαν και τους κάλεσαν δι αφεντάδες τους. Τους φκιάσανε καθώς ο Μεμεταλής έφκιασε τους Αραπαάδες και τους είχε υποτάξει τέλεια.

52. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αναφέρει ότι στην Άρτα όταν ήταν φυλακισμένος τον κατάτρεχε ο προεστός Παπαδόπουλος κι ότι εξαιτίας του διακινδύνευσε περισσότερο από τους Τούρκους (Απομν. Α σ. 137).

53. "Η επιφυλακτική ή αρνητική στάση μιας μεγάλης μερίδας της άρχουσας τάξης στην επανάσταση είχε κοινωνικό κι όχι εθνικό περιεχόμενο ... γι αυτούς η συμμετοχή στην επανάσταση ήταν συνάρτηση των οικονομικών και κοινωνικών τους συμφερόντων· αν η επανάσταση τους τα εξασφάλιζε δεν θα είχαν αντίρρηση για την αλλαγή", Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή* σ. 220. Βλ. και Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τομ. Γ1 (1800-1810) (Αθήνα 1975) σ. 41.

54. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 398 σημ. 64.

55. J. Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 90 και σημ. 106.

56. *Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 222.

57. Για τον Κωλέτη ο Μακρυγιάννης καταθέτει τη μαρτυρία τρίτου, αποφεύγοντας την ευθύνη της βαριάς κατηγορίας και διασφαλίζοντας την αντικειμενικότητα της ειλδησης ότι ο Κωλέτης έγραψε κάποτε γράμμα στον Κιουταχή στο οποιο του ζητούσε να συνεργαστεί μαζί του (Απομν. Α σ. 151α).

58. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή* σ. 221.

59. Αρκετά χρόνια αργότερα (1896) ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης θα διατυπώσει την ίδια αντίληψη στην υποτυπώδη πολιτική ανάλυση που πραγματοποιεί: "Η λεγομένη ανωτέρα τάξις να συμμορφωθεί με τα έθιμα της χώρας, αν θέλη ... να γίνη προστάτις των πατρίων, κι όχι διώκτρια. Ν ασπασθή και να εγκολπωθή τας εθνικάς παραδόσεις. Να μην περιφρονή αναφανδόν ό,τι παλαιόν, ό,τι εγχώριον, ό,τι ελληνικόν. Να καταπολεμηθή ο Ξενισμός, ο πιθηκισμός, ο φραγκισμός. Να μη νοθεύονται τα θρησκευτικά και τα οικογενειακά έθιμα... Να μην χάσκωμεν προς τα ξένα.", βλ. Αλ. Παπαδιαμάντης, *Άπαντα τ. πέμπτος, κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος*, Αθήνα Δόμος 1988, σ. 198. "Οι άστοργοι πολιτικοί, οι βικ περιτροπής μητριοί του ταιλιπώρου ωφφανισμένου Γένους", ό. π. σ. 253. "Άμυνα περί πάτρης θα ήτο η καταπολέμησις του ξένου υλισμού και του πιθηκισμού, τους διαφθείραντους το φρόνημα και εκφυλίσαντος σήμερον το Έθνος... Τα ερείκια τα έπλασαν οι ανίκανοι κυβερνήται της Ελλάδος", ό. π. σ. 254.

60. Βλ. Απομν. Γ σ. 61: *Δια τις κατάχρησες των εθνικών πραγμάτων οπού έξιναν καρπόσοι κόντηδες, οπού ήταν καντιποτένιοι (...)*. Βλ. και Απομν. Α σ. 157: *Ο Κόντε Λάλας, οπού μάτωσε το χέρι του εις το Λάλα και θέλει όλη την Ελλάδα να πάρη υποστατικών να ζαγοραστή το πολυτίμητό του πλιμα*.

61. Βλ. Αρχειον (τ. πρώτος) σ. 376: "... καθότι επιθυμούμεν να ζήσωμεν εν ειρήνη με τον αγαθόν βασιλέα μιας τον οπολον ο Θεός, οι Μεγάλοι Δυνάμεις και τελευταλον τα χυθέντα αιματά μας μας απέδωκαν". Η ίδια αντίληψη υπαγορεύει την απεικόνιση των τριών βασιλέων στο κάδρο που καριστάνει την απελευθέρωση της Ελλάδας (Απομν. Γ σ. 109).

62. Πατρ.+θρησκ: Αρχ. σ. 396 κ.ά. Πατρ.+θρησκ.+ βασιλ.= Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 352, 353, 417, 434, Απομν. Γ σ. 75 κ.ά. Βλ. και Δίκη, σ. 129 όπου καταχωρείται επιστολή του Μακρυγιάννη προς την "Εφημερίδα του Λαού" στην οποία κηρύσσει την πίστη του στην πατρίδα, τη θρησκεία, το Σύνταγμα και τον βασιλιά, ως τα ιερότερα του, για τα οποία θυσιάζει και τη ζωή του.

63. Η φράση ανήκει σε δωρητήριο έγγραφο του Μακρυγιάννη προς τον Όθωνα το 1836. Βλ. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 250: "... ο πιστός σου υπήκοος και δια πάντα δούλος σου ετόλμησα να σου προσφέρω ένα ζευγάρι σανδάλια... πλεγμένα από χέρι πιστό στρατιωτικό, σπού δοξάζει τον βασιλέα και την πατρίδα. Πιστός υπήκοος και δούλος σου".

64. Βλ. Απομν. Δ σ. 161: "... και τάζουν και του Βασιλέα λαγούς με πετραχήλια-κι ανάθεμα και του θέλει κανένας το καλόν του. Ούτε οι ξένοι του θέλουν το καλό, ούτε οι σύντροφοι τους, αλλά του λένε λόγια της όρεξής του κι ελπίζει σπού τους έχει φίλους. Και τον ασκουτούνε ολημέρα εις τον γκρεμνόν. Χαρακτηριστική ένδειξη της πίστης του Μακρυγιάννη στο βασιλιά είναι η αντίληψή του ότι υπεύθυνοι για τις "προσταφαιρέσεις" που επιχειρήθηκαν στο Σύνταγμα της 3ης Σεπτ. είναι οι πολιτικοί και όχι ο Όθωνας: *Κι ύστερα δια την προσταφαίρεση του Συντάγματος, σπού ή απάτησαν τον Βασιλέα να χαθή κι αυτός και η πατρίδα, και του ζηγήθημα την αλήθεια, τί έτρεχε και τύνιωσε κι ο ίδιος και υπόγραψε το Σύνταμα κατά την θέληση των πληρεξουσίων* (Απομν. Δ σ. 170) πβ. Δ σ. 163).

65. Για την αλήθεια ως μέσον αποκατάστασης της δικαιοσύνης βλ. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 266, 267· για την πρόταση να πλαισιωθεί ο βασιλιάς με τους τίμιους βλ. Απομν. Δ σ. 198, Αρχείον (αυτ.) σ. 297.

66. Βλ. τη μαρτυρία του κατήγορου του στη δίκη του 1852 δικηγόρου Στεφανίδη, *Η Δίκη* σ. σ. 285 Βλ. και την κατάθεση του άλλου μάρτυρα Στ. Βαλέζη, ο οποίος ανέφερε την έκσταση του Μακρυγιάννη στο άκουσμα της κατηγορίας για δολοφονία του Όθωνα, και ο οποίος κατέθεσε επίσης την ερώτηση του κατηγορούμενου εάν στα δέκα χρόνια που ήταν στο σπίτι του τον άκουσε να εκφράζεται κατά του βασιλιά (Δίκη σ. 145). Βλ. επίσης και την κατάθεση του Ι. Καμούρη - Γκούρα η οποία συμπίπτει με τις προηγούμενες (Δίκη σ. 362 και 467) καθώς και την μαρτυρία του Γ. Ψύλλα (Δίκη σ. 487), και του υποστράτηγου Χατζή Χρήστου (Δίκη σ. 480).

67. Βλ. αντίστοιχα την απομυθοποίηση του θεσμού της βασιλείας από τον Κολοκοτρώνη που συντελέστηκε κάτω από την επίδραση των ιδεών της γαλλικής επανάστασης: " *Η γαλλική επανάσταση και ο Ναπολέων έκαμε κατά την γνώμην μου, να ανοίξουν τα μάτια του κόσμου. Πρωτύτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο, τους βασιλείς τους ενόμιζον ως θεούς της γης, και ότι και αν έκαμναν, το έλεγαν καλά καμαμένο. Δι αυτό και είναι δυσκολότερον να διοικήσεις τώρα τον λαόν*". Βλ. Θ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις*, σ. 49.

68. J. K. Campbell, *Honour, Family, and Patronage*, σ. 37 σ. 37.

69. Η ίδια αντίληψη απαντά σε αχρονολόγητες σημειώσεις που βρέθηκαν στα κατάλοιπα του Μακρυγιάννη για τους πληρεξουσικούς της Εθνικής Συνέλευσης του 1844 και τους κριτές: Ορίζεται η ηλικία των τριάντα χρόνων ως προϋπόθεση της εκλογής τους γιατί "αυτοί λέγονται πατέρες του Έθνους και δεν πρέπει να είναι παιδιά" (Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 171). Όμως την ίδια αντίληψη εκφράζει και ο Μακρυγιάννης στις προτάσεις του για τα μέλη της Γερουσίας (Αρχείον (αυτ.) σ. 365). Αλλά η αντίληψη αυτή είναι στοιχείο της επίσημης ιδεολογίας της εποχής. Σε ανακοίνωση του "Υπουργικού Συμβουλίου προς τους Έλληνας" αναφέρεται: "την τοιαύτην αυθόρμητον Βασιλικήν όντως και πατριικήν ομολογίαν τε και υπόσχεσιν (... από την στερέωσιν του οποίου κρέμαται του λοιπού η ευδαιμονία της φιλιτάτης μητρός Ελλάδος και η δόξα αυτής ενώπιον των ευνομούμενων εθνών

(Αρχείον (αυτ.) σ. 355). Την ίδια αντίληψη εκφράζει ο Αλ. Μαυροκορδάτος σε λόγο του στην Έθνική Συνέλευση για τους αυτόχθονες: "αλλ ως τότε ομολόγησα την αλήθεια εις τον πατέρα του Έθνους, τον βασιλέα", βλ. Β. Κυριακίδης, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού*, τομ. 1 σ. 500. "Πατέρες του έθνους" θα αποκαλέσει ο Αλ. Σούτσος τους πολιτικούς, βλ. Αλ. Σούτσος *Άπαντα*, σ. 250, ενώ ο Σπ. Τρικούπης αναφέρει ότι ο λαός θεωρούσε τον Καποδίστρια ως "φιλότοργον πατέρα", Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Ύπαναστάσεως* τ. Δ σ. 355.

70. Κάρπου Παπαδοπούλου, *Απάνθισμα* σ. 95. Ανάλογη αντίληψη απαντά και στον Σπηλιάδη ο οποίος αποκαλεί τον Καποδίστρια πατέρα των Ελλήνων, τον οποίο η πατρίδα αναμένει να οδηγήσει τα τέκνα της στην αληθινή ευδαιμονία και την αληθινή δόξα. βλ. Σπηλιάδη, *Απομνημονεύματα*, τ. Γ σ. 545, 546, 561. Στον Σπηλιάδη απαντά επίσης η ιδέα της ελληνικής οικογένειας, η οποία προσβλέπει στον Κυβερνήτη ως τον μόνον ικανό, από κοινού με το θεό, να τη σώσει, βλ. Σπηλιάδη, ό. π. σ. 552.

71. Σε αλίγες ημέρες βγάζουν ότι ξεσκεπάσαν μίαν εταιρίαν και θέλουν να μας ορκίσουν, νάμαστε πιστοί εις τον Κυβερνήτη. Εγώ αν ήξερα αυτό, νάχω την κατάρα της πατρίδας. Έβγαλε εγκύκλιον παντού ο Κυβερνήτης κι έλεγε «μία εταιρεία γίνεται του «Γερακλέους» και δι αυτό να ορκιστήτε πως δεν ενέχεστε εις αυτό και να είστε πιστοί». Ορκίστηκαν όλοι. Εγώ έφκιασα όρκον δικό μου. Μου κόβουν τον μιστόν μου σ έναν ξένον τόπον με τσόση φαμελιά. Τότε φκιάνω μίαν αναφορά εις τους Αντιπρέσβεις των Δυνάμεων. Μαθαίνει αυτό ο Κυβερνήτης, με προσκαλεί και μου δίνει τον μιστόν μου. ... Ήθελαν να μας ορκίζουν σαν γομάρια δια το κέφι τους και ύστερα να μας λένε επίορκους, βλ. Απομν. Β σ. 27.

72. Σπ. Αοδραχάς, "Το ιστορικό της εικονογραφίας" σ. 317.

73. Ο αγώνας του Μαυρυγιάννη για κοινωνική δικαιοσύνη υπαγορεύεται από το προσωπικό συμφέρον, από τις ατομικές διεκδικήσεις που δεν υπολείπονται σε υπερβολή, ενώ η απολυτότητά του περιορίζει το αίτημα της δικαιοσύνης στους αγωνιστές, η υποστήριξη του λαού έχει το περισσότερο γενικό χαρακτήρα διαμαρτυρίας για την καταπίεσή του από τους αρχηγούς. Ωστόσο, παρά τη μονομέρεια που δημιουργεί η απολυτότητά του, δε μπορούμε να αγνοήσουμε το ήθος και τον ευρύτερο κοινωνικό χαρακτήρα του αγάνα του: *Εις αυτήνη την κοινωνία θα ζήσω εγώ και τα παιδιά μου και δε μου μένει ελπίδα και φωνάζω και δι αυτό γράφω απελέκητα γράμματα* (Απομν. Δ σ. 167α). βλ. και *Εισ.* σ. 108: *θα σημειώσω γυμνή την αλήθεια και χωρίς πάθος ... Εγώ την αλήθεια θα την ειπώ γυμνή. Ότι έχω τα μερίδιόν μου σ αυτήνη την πατρίδα θα ζήσω εγώ και τα παιδιά μου και δεν πιτηδεύομαι να κολακεύω τους ισχυρούς.* βλ. και *Ηρ.* σ. 99, *Α* σ. 163.

74. βλ. και οι τίμιοι θέλουν να ζήσουν αυτήνοι εις την ματοκυλισμένη τους γης κι αγωνίζονται να υπάρξουν αυτήνοι εις την κοινωνία όσο έχουν τ αμανέτι του θεού εις το σώμα τους...

75. βλ. τις καταθέσεις των μαρτύρων Γ. Ψύλλα (*Δίκη* σ. 352) και Ι. Μαρούρη - Γκούρα (*Δίκη* σ. 362, πβ. και 475) οι οποίοι μαρτυρούν ότι ο Μαυρυγιάννης δεν ικανοποιούνταν από καμία πολιτική κατάσταση.

76. βλ. *Ορ.* σ. 161-2: ... πού αλλού να τρέξουμε οι ανάξιοι δούλοι σου, πού αλλού οι αδύνατοι να βρούμεν δικαιοσύνη, ποιός ποιμένος και πίτρωπός σου έχει δικαιοσύνη να δικιώσει το δίκιον του κάθε ανθρώπου;

77. βλ. *Ορ.* σ. 142-43, 149, 175, 201, 205.

78. Πβ. Η. Κιτρομηλίδης, "Η πολιτική στάση του Μαυρυγιάννη" (*Διαβάζω* 101 1984 46-9) σ. 48.

79. "Οι ξένοι παρατηρητές έχουν να βλέπουν και να σχολιάζουν: «οι νέοι των σχολείων είναι οι μόνοι που ονειρεύονται δημοκρατία για την Ελλάδα οι πολλοί την φοβούνται», γράφει σε επιστολή από την Αθήνα,

αρχές Μαρτίου. Στις 25 Μαρτίου (1848) ξέρουμε από τον Δεληγιώργη ότι οι νέοι εβγήκαν στους δρόμους ζητοκραυγάζοντας για τη δημοκρατία", βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 391.

80. Βλ. πιστοποιητικό της Αντικυβερνητικής Επιτροπής ότι ο Μακρυγιάννης ήταν πάντα αφοσιωμένος στην "καθεστώσα αρχή", χωρίς να αναμιχθεί σε μηχανορραφίες πατριών, και ότι κατά τους εμφυλίους πολέμους "επροσκολλήθη εις το υγιές μέρος και ενήργησε δραστηρίως εις την υπεράσπισιν των νόμων, της πατρίδος, της διοικήσεως", βλ. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 115.

81. Μαλλώσαμε εις την Αθήνα με τον Δυσσέα και κοντέψαμε κάποτε να σκοτωθούμε οι δύο μας εις το παζάρι δια το ψαμί, τα ταΐνια, κι αν δε μόδινε το ταΐνι θα σκοτωνόμασταν εξ αιτίας αυτηνού του ποταπού. Κι από αυτά έφυγα (Απομν. Α σ. 195). Σε σχέδια αυτοβιογραφίας ο Μακρυγιάννης επικαλείται ως επιχείρημα της προσχώρησής του στη διοίκηση ότι ο Ανδρούτσος και ο Γιούρας ήθελαν να τον μεταχειριστούν ως όργανον της ιδιοτελείας των βλ. Αρχείον (τ. δεύτερος) (Παράρτημα πρώτον, Σχέδια Αυτοβιογραφιών, Σχέδιον Β) σ. 475.

82. Η υπονόμηση της δύναμης του Ανδρούτσου έγινε την πρώτη φορά όταν θηρεύοντας αξιώματα, δέχτηκε την αρχηγία της εκστρατείας στην Κρήτη και απέσπασε κρυφά αξιωματικούς από το σώμα του Ανδρούτσου, ενέργεια για την οποία του παραπονέθη ο Δυσσέας, και τη δεύτερη όταν, εγκαταλείποντας το χώρο αυτό, φροντίζει να τον αποδυναμώσει παίρνοντας μαζί του στρατιώτες. Άλλη εκτροπή που υποδηλώνει και την πολιτική του διαφοροποίηση είναι όταν στη Σαλαμίνα, όπου στάλθηκε από τον Ανδρούτσο, ησύχασε τα πράγματα υπέρ της Κυβερνήσεως (Απομν. Α σ. 194).

83. Βλ. τη μομφή του Κάρπου Παπαδόπουλου, ότι ο Μακρυγιάννης προσπαθούσε "ν αυξηνηθή και μεγαλυνθή δια της αιματοχυσίας του εμφυλίου πολέμου", βλ. Κ. Παπαδοπούλου, *Ανασκευή* σ. 37.

84. Βλ. Ντίνου Κονόμου, *Ανένδοτα Κείμενα της Ελληνικής Επανάστασεως (1822-1826)* (Εν Αθήναις 1966) σ. 94.

85. Ο Κολοκοτρώνης όντως είχε δηλώσει παραίτηση από το αξίωμα του αντιπροέδρου του Εκτελεστικού στις 15 Οκτωβρίου, αλλά δεν είχε γίνει δεκτή. Έτσι όταν ο Μακρυγιάννης έφτασε στην Πελοπόννησο στις 25 Οκτωβρίου ο Κολοκοτρώνης εξακολουθούσε να είναι μέλος της Κυβερνήσεως. Αλλά και γενικότερα φαίνεται πως ο αγωνιστής τώρα γνωρίζει τις αντιθέσεις των ηγετικών ομάδων που κατέληξαν στον εμφύλιο (Απομν. Α σ. 196).

86. Βλ. Απομν. Α σ. 194 σημ. 1, και σ. 198 σημ. 1.

87. Βλ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα* τ. Α, Βιβλίο Δ σ. 327. Βλ. και ΙΕΕ, τ. ΙΒ, σ. 309-10.

88. "Τα δάνεια εδυνάμωσαν την κυβέρνηση του Κουντουργιώτη, και η δύναμη την έκανε νόμιμη", βλ. Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, *Απομνημονεύματα* τ. Α σ. 139. Η στρατιωτικοί βαθμοί, υποστηρίζει ο Αμβρ. Φραντζής, "εδόθησαν με τόσην αυθονίαν χωρίς τινός διακρίσεως, ώστε κατήντησε το έθνος να έχει υπέρ τας 12 χιλιάδας αξιωματικούς των οποίων πολλοί προεβιάσθησαν εις βαθμούς στρατηγίας, αντιστρατηγίας ... χωρίς ποτέ να ρίψωσιν ουδέν καν εν ντουφέκι εις τας κατά των εχθρών γενομένας μάχας", βλ. Αμβρ. Φραντζής, τ. Β, σ. 295. Βλ. και Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα* τ. Β, σ. 19: "Πας τις, και ο τυχόν, παρουσιαζόμενος και ζητών να στρατεύσει... διορίζεται στρατηγός, αντιστράτηγος, χιλίαρχος...".

89. Στο Β Σχέδιο Αυτοβιογραφίας ο Μακρυγιάννης αναφέρει για τον Κολοκοτρώνη ότι αγωνιζόταν από κοινού με αυτόν "μέχρις ου εσέβετο την Διοίκησιν και τους νόμους, αλλ έτρεξε προς υπεράσπισιν και στερέωσιν των

νόμων της πατρίδος, ευθύς οπού αυτός ηθέλησεν να τους καταπατήση", βλ. Αρχεῖον (τ. δεύτερος) σ. 475.

90. Βλ. Απομνημονεύματα Εισ. σ. 17. Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα, τ. Α, Βιοπτεία - Εισαγωγή Εισαγωγή Απ. Δασκαλάκη Αθήναι Πάπυρος Πρες ΕΠΕ, σ. δ-ε. Ωστόσο υπάρχει και η αντίθετη άποψη η οποία αποδίδει στον Μακρυγιάννη τη γιομφή της καιροσκοπικής πολιτικής που είναι απαράδεκτη για έναν τρίμο στρατιωτικό, βλ. Τ. Γριτσόπουλος, Ιστοριογραφία του Αγώνος (Μνημοσύνη) σ. 106, και Κυρ. Σιμόπουλος Ιδεολογία και Αξιοπιστία σ. 47-48. Όμως η συμφιλίωσή του με τους στρατιωτικούς της Ρούμελης κατά τις ανακατατάξεις που πραγματοποιήθηκαν μετά τον Α' εμφύλιο αποδεικνύει την ανεδαφικότητα αυτού του επιχειρήματος.

91. Σύμφωνα με μαρτυρία του Κασομούλη, ο Μπούκουρας, οπαδός της Διοικήσεως από την αρχή, αρνείται να δεχτεί τον Μακρυγιάννη και τον αποέμπει να ζητήσει φιλοξενία από τον Κολοκοτρώνη, με το επιχειρήμα ότι ο ίδιος είναι καθαρός, "αρχήθεν", φίλος της Βουλής και της Διοικήσεως, βλ. Κασομούλη, Ενθυμήματα τ. Β σ. 356.

92. Η άποψη ότι στις περιπτώσεις εξαγοράς ο Μακρυγιάννης απλά επιδεικνύει "μικροφιλοτιμία" και παραδίδεται εις χείρας των εκμεταλλευτών της αγνοίας του και κινείται κατά τας βουλές εκείνων" αποτελεί ακραία ερμηνεία αντιστοιχη στην απολυτότητά της με την εξιδανίκευση του απομνηματογράφου από τον Βλαχογιάννη. Βλ. Τ. Γριτσόπουλος, Ιστοριογραφία σ. 108-9, και Γ. Βλαχογιάννης, Απομνημονεύματα σ. 17.

93.* Βλ. Σπ. Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως τ. Γ σ. 184.

94. Η εκτίμηση αυτή του Μακρυγιάννη αναφέρεται στον εμφύλιο αλλά γράφεται το 1829. Αυτό σημαίνει ό,τι ήσο κι αν ο Μακρυγιάννης την ώρα που γράφει βιώνει τα γεγονότα, καθώς μεταφέρεται έντονα τα παρελθόν, δεν μπορεί η παραπάνω φράση να θεωρηθεί δείκτης της πολιτικής ιδεολογίας στον εμφύλιο. Φυσικό είναι οι απόψεις αυτές να ωρίμασαν στο διάστημα που ακολούθησε. Βλ. για παράδειγμα, πώς οι αντιλήψεις αυτές αποδίδονται τουλάχιστον 15 χρόνια αργότερα, σε διατριβή του που δημοσιεύτηκε στην εφημ. "Φίλος του Λαού" αρ. 65, 22 Αυγ. 1840, μεταγραμμένη από άλλο άτομο: "...δεν έτρεξα κατά των συμπολιτών μου, αλλ έτρεξα εις το Βουλευτικόν σώμα, προκρίνας δικαίως και ευσυνειδήτως να αφιερωθώ εις τας διαταγάς της Κυβερνήσεως, δείξας αείποτε υποταγήν εις αυτήν, δια το οποίον μάλιστα καυχάμαι, ως δι έργον επωφελές ..", Αρχεῖον (τ. δεύτερος) Παραρτήματα σ. 496.

95. Χρ. Λούκος, "Ο Κυβερνήτης Ιω. Καποδίστριας και οι Μαυρομιχαλαί" (Μνήμων 4 (1974) 1-110) σ. 5.

96. Βλ. Τ. Πιπινέλη, Πολιτική Ιστορία σ. 211: "Έδωκε εις τους αδελφούς του οίτινες δεν είχαν καν την παιδευσιν και την αξίαν αυτού Ιεζουσιαν οίαν ουδενός άλλου έδωκεν και την οποίαν αυτοί ως φύσις μέτριοι και ανάξιοι, χρησιμοποίησαν μεθ υπερφύδου και ανοήτου επιδεικτικότητας". Βλ. και Σπ. Τρικούπη, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως τόμ. Δ σ. 216. Στέφ. Παπαδόπουλος, Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Α Ελληνική Πολιτεία 1828-1832 (Παν/καί Παραδόσεις, Ιωάννινα 1971) σ. 32.

97. Τ. Γριτσόπουλος, Ο Μακρυγιάννης αυτοβιογραφούμενος, σ. 282.

98. "Τα παράπονα ανταρτών αξιωματικών του στρατού, που τα εκμεταλλεύτηκε ο Τόλης Καρτάσος, ήταν πολύ πιο απλά: διαμαρτύρονταν για καθυστερήσεις των μισθών τους και για καταχρήσεις των ενοικιαστών κώρων της κυβέρνησης. Αυτά τα τελευταία παράπονα επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι οι αξιωματικοί είχαν πάψει πλέον να εκτελούν χρέη ενοικιαστών-φόρων, όπως έκαναν κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Αν αυτό

το συμπέρασμα είναι σωστό, τότε είναι πιθανό ότι εξεγείρονταν εναντίον της κυβερνητικής πολιτικής του διαχωρισμού των οικονομικών και στρατιωτικών αρμοδιοτήτων, πολιτικής που τους στερούσε από μια πρόσθετη πηγή εισοδήματος", βλ. J. Πετροπουλος, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 147. Βλ. και Χαρ. Τριμούρης *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* τ. Δ σ. 243.

99. Ο πλουτισμός του Κολοκοτρώνη μαρτυρείται και από συγχρόνους και αποτελεί ένα θέμα που επισύρει γενικότερα την αμφισβήτηση, βλ. Ν. Κασσαμούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά* τ. Γ σ. 362-63. Οι οπαδοί του Κολοκοτρώνη δεν είχαν κερδίσει μόνον την εύνοια του Κυβερνήτη και είχαν χρησιμοποιηθεί σε στρατιωτικές υπηρεσίες από την αρχή του 1828, αλλά διέθεταν αρκετούς πόρους ώστε να ενισχύουν τις εθνικές προσόδους ολόκληρων επαρχιών. Βλ. Χρ. Λούκος, "Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας" σ. 16.

100. Χρ. Λούκος, "Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας" σ. 1-2.

101. "Η πάταξη της ολιγαρχίας στρατιωτικής και πολιτικής ήταν μελετημένη και συνειδητή επιλογή", Τ. Πιπινέλη, *Πολιτική Ιστορία* σ. 204, βλ. και σ. 199. Βλ. και Νεοκλ. Καζάζη, *Ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι Πολιτική Ψυχολογία* (Εν Αθήναις 1910) σ. 10: "Όμως το δόγμα του Κυβερνήτου ήτο «λαϊκή Πολιτεία υπό ισχυράν, πεφωτισμένην και αμερόληπτον ηγεσίαν ενός ανδρός». Αλλ εύρεν αντίπαλον αματάσχετον, την ολιγαρχίαν, τον κοτσαμπασιισμόν, λείψανον περισωθέν από των χρόνων της Τουρκοκρατίας".

102. Για παράδειγμα σύμφωνα με τη λογική του Πετρόμπεη, ήταν αδικία να πεινούν οι Μαυραμιχαλαίοι, οι οποίοι κάποτε ως ηγεμόνες της Μάνης είχαν εισόδημα 450-500 χιλ. γρόσια, και να αμείβονται με αξιώματα οι "κλέφτες" δηλαδή οι Κολοκοτρωναίοι και οι συνεργάτες τους, που ήταν πάμφτωχοι όταν ήρθαν στις παραμονές της επανάστασεως από τα Επτάνησα στην Πελοπόννησο, βλ. Χρ. Λούκος, "Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας" σ. 13.

103. Τάνη Πιπινέλη, *Πολιτική Ιστορία* σ. 208.

104. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921* τόμ. Α Αθήναι 1922) σ. 77, (βλ. Διάταγμα 2 Ιαν. 1829).

105. Θ. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα* τ. Β σ. 59, βλ. και σ. 62. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία* σ. 76.

106. Ο μύθος του ανθρώπου και του αλόγου εκφράζει την έννοια της αυθαιρεσίας στην πολιτική του Καποδίστρια, ενώ η συνεργασία με τον θάναση Βάγια είχε απώτερο σκοπό να υποδείξει στον Καποδίστρια πώς εκείνος ο μέγας άντρας, ο Αλήπασας, διοικούσε τους ανθρώπους κι έγινε τοιούτως, πώς σκότωσε όλους τους παλιούς, τα στζάκια, κι έφκιασε δικούς του ανθρώπους (Απομν. Β σ. 29).

107. Τα όργανα του καθεστώτος κάτω από την ογκούμενη απειλή των εχθρών επιδίδονταν σε σπασμωδικές ενέργειες που εξέθεταν το κύρος του Κυβερνήτη, όπως η κατασκοπεία, βλ. Τ. Πιπινέλη, *Πολιτική Ιστορία* σ. 212. Εξάλλου ο ίδιος ο Καποδίστριας, άτομο με ισχυρή ιδιοσυγκρασία δεν επέδειξε πολιτική ευελιξία και διαλλακτικότητα, αντιμετώπιζε βάνουσα και σκληρά τους ανθρώπους που είχαν την εύλογη υπερηφάνεια να νομίζουν ότι είχαν εργαστεί περισσότερο από αυτόν για να δημιουργήσουν το ανεξάρτητο τμήμα της Ελλάδας, βλ. Τ. Πιπινέλη, *αυτ.* σ. 211. Βλ. και Ι. Δραγούμη, *Πολιτικά Αναμνήσεις* τόμ. Α σ. 118.

108. Ότι ο Μακρυγιάννης αισθάνεται πραγματικά τη στέρηση της ελευθερίας, φαίνεται από τη δυναμική και την πρωτοτυπία με την οποία εκφράζεται: *Κι αυτό το σχολειόν θα φάγη την λευτεριά μας· κι αυτήνη την λευτερίαν, Κυβερνήτη μου, δεν την ηύραμεν εις το σοκάκι και δεν θα μπορούμεν εύκολα πίσου εις του αυγού το τζόφλιο· ότι δεν είμαστε πουλάκι*

να χωρέσουμε πίσω, εγίναμε πουλί και δεν χωρούμεν (Απομν. Β σ. 11· βλ. και Β σ. 26, 31).

109. ΙΒΕ, τμή. ΙΒ, σ. 324, 325

110. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία* σ. 89-90.

111. Κάρπος Παπαδόπουλος, *Απάνθισμα* σ. 209-10. Βλ. και σ. 203 "Όσοι δεν εγνώριζον την σημασίαν του Συντάγματος, ερωτούσαν εαυτοίς, αν το Σύνταγμα έχει την ιδιότητα να κατεδαφίζει τα αποκαταστημένα καλά έργα και ωθεί την κοινωνίαν εις παράνομα ατοπήματα, και κατά συνέπειαν να υποβάλλει αυτήν εις δυσφόρητα δυστυχήματα". Επίσης ο Ασπρέας (*Πολιτική Ιστορία* σ. 116) παρατηρεί σχετικά με τη σύγκληση Εθνικής Συνέλευσης το 1832 ότι όλα τα κόμματα τη ζητούσαν "έκαστον με την ελπίδα της επικρατήσεως, και εξυπηρετήσεως των ιδίων αυτού σκοπών". Βλ. τέλος τον εύγλωττο υπαινιγμό του Κασομούλη για τις προθέσεις των "Συνταγματικών" του 1831: "Αφήνοντας όθεν των «Κυβερνητικών» μέρηδα κατά μέρος, ...θα ιδούμεν εάν οι επαγγελλόμενοι το Σύνταγμα ήσαν «πραγματικώς» τοιούτοι". Ν. Κασομούλη, *Απομνημονεύματα της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833* τ. Γ, σ. 562.

112. J. Petropulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 593· 362-364.

113. J. Petropulos, *αυτ.* σ. 61.

114. Βλ. την ίδια κριτική με αρνητικό τρόπο διατυπωμένη από τον το Μακρυγιάννη για τη σχέση του Συντάγματος με την ελευθερία: *Λέγει η Εξοχότη του, όλοι εσείς σύνταγμα γυρεύετε και σας κυβερνώ όλους εσάς ...κι από μέρους μου σιχάθηκα τέτοια λευτεριά!* (Απομν. Β σ. 26).

115. Βλ. και Ν. Κασομούλης, *Ενθύμηματα Στρατιωτικά* τ. Γ σ. 503-4, για τις καταχρήσεις των πληρεξουσίων στις εθνικές συνελεύσεις (τ. Γ σ. 674): "Εκτός τούτων πολλοί επερίεπλέκοντο εις δημοσίας πωλήσεις και αγοράς (εθνικών προσόδων), και ελάμβανον μέρος εις (αυτάς), και αυτές να (υποστηρίζουν) έπειτα την αύξησιν των πωλουμένων προσόδων (δι' αυστηράς εισπράξεως) ελάττωναν την εισπραξιν με μυρίους τρόπους". Το θέμα της εξοικονόμησης των "διακαιωμάτων" που οφείλει το έθνος είναι θέμα που επανέρχεται στον Κασομούλη, βλ. π.χ. τ. Β σ. 461, 402, 301, 20-21, 17, 360, 347, 359 κλπ.

116. Βλ. Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 332 (εφ. "Αιών" αρ. 468 της 8 Σεπτ. 1843) όπου αναφέρεται η δωρεά στο στρατό 10.000 δρχ, η αναγνώριση σημαντικών εκδουλεύσεων στον Καλλέργη και τον Μακρυγιάννη κατά την ημέρα της 3ης Σεπτεμβρίου. Ωστόσο αυτά δε μπορούν να θεωρηθούν εκ των υστέρων επιδιώξεις συμφερόντων οργανωμένων από πριν.

117. Βλ. Γ. Ασπρέα, *Πολιτική Ιστορία* σ. 74-75: "Είμαι αποφασισμένος να φέρω την τάξιν εις την διοίκησιν, να εκριζώσω τας καταχρήσεις, ένεκα των οποίων η πατρίς δεν δύναται σήμερον να ελπίζει εις τα πλοία σας, θα δώσω τέλος εις το ληστρικό σύστημα όπερ ταχέως θα μεταστρέψει το μέλλον της Ελλάδος. Θα μεταχειρισθώ το ναυτικό όμοίως εις τον στρατόν". ΙΙβ. επίσης *αυτ.* σ. 81, για τη διαφθορά των ανώτερων τάξεων του λαού που είχαν μεταβληθεί σε πολέμιους κάθε τακτικής κυβέρνησης με σκοπό να διατηρούν τη δύναμη που απέκτησαν την περίοδο της τουρκικής κατοχής, για ιδιοτελείς δηλαδή σκοπούς, καθώς και την εκτίμηση του Καποδίστρια ότι το Συνταγματικό πολίτευμα θα ερχόταν με την ωριμότητα του λαού.

118. Βλ. Γ. Ασπρέα, *Πολιτική Ιστορία* σ. 76 και 77 για τα συμφέροντα των προυχόντων και των στρατιωτικών που θίγονταν από την πολιτική του Καποδίστρια ότι αισθάνονταν αδικημένους τους εαυτούς τους, την εκμετάλλευση αυτής της πλάνης από τα κόμματα που αύξαιναν την αντιπολίτευση κατά του Καποδίστρια, χωρίς να συνηθούν να προσεταιριστούν το λαό, γιατί ο λαός "παρά τας ραδιουργίας και συκοφαντίας έβλεπε

οργανωμένην την τάξιν και εμποδουμένην την ασφάλειαν, των οποίων προπάντων είχε ανάγκην δια να συνέλθῃ και να εργασθῆ". Βλ. αὐτ. σ. 75. "Ἄλλ' ἢ κατὰ τον Καποδίστρια αντιπολίτευσις δύο εἶχε τὰς θεμελιώδεις βάσεις, τὰ προσωπικὰ συμφέροντα καὶ τὰ φίλαρχα πάθη ἐκείνων οἵτινες ἐπλήττοντο δια τῆς πρακτικῆς οργανώσεως ἀφ' ἐνός καὶ τὰς ἀντιζηλίας καὶ τοὺς ἀγῶνας τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἐπιρροῶν ἐκ μέρους τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων καὶ τῆς Ρωσίας ἀφετέρου".

119. Ὁ Καποδίστριας, παρατηρεῖ ὁ Γ. Κορδάτος, "ὤφειλε βεβαίως νὰ κατὰξιν τὸν ἐξευτελισμὸν αὐτὸν τῶν Μανιατῶν, καὶ κυρίως τῶν ἀρχηγῶν τῶν. Ὀφείλε ὅμως νὰ σταθμίσῃ καλῶς τὰ μέσα τὰ ὁποῖα θὰ ἔθετε εἰς ἐφαρμογὴν. Ἐν τούτοις εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν μέσων ἐπέτυχεν οἰκτρῶς λόγῳ τοῦ ἀπολυταρχικοῦ χαρακτήρος του. Ἦτο ἐπιβεβλημένον βεβαίως νὰ τηρήσῃ ἀυστηρὰν πολιτικὴν ... ἀλλ' ὄχι ἀκαμπτον", Γ. Κορδάτος *Ἡ κοινωνικὴ σημασία* σ. 204. Πβ. καὶ Σπ. Αὐδραχὰς, *Ἀπομνημονεύματα* σ. 302 σημ. 2.

120. J. Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ Συγκρότηση Κράτους* σ. 65.

121. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἀκριβῶς ἀντιστοιχῆς ἐκτιμήσεις ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλους λαϊκοὺς αγωνιστὰς, χαρακτηριστικὸν εἶναι γιὰ παράδειγμα τὸ αὐτόγραφο κείμενον τοῦ Βελέτζα, φίλου καὶ ὁμοϊδεάτη τοῦ Μακρουγιάννη, στὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὅτι ὁ Καποδίστριας στὴν ἀρχὴ κυβέρνησε "ἀγγελικὰ" καὶ ὕστερα βγήκε ἀπὸ τὸν ὀρθὸν δρόμον καὶ δούλευε ζένον σκοπὸν καὶ οὐδέριον δια τὴν πατρίδα (Ἀρχεῖον (τ. πρῶτος) σ. 289). Ἀκόμη ὅτι καταπάτησε τοὺς νόμους καὶ διοικούσε με τὸ ἐτζι θέλω πράγμα ποὺ διαίρεσε τὸ ἔθνος.

122. Βλ. τὴν ἐκτίμησιν τοῦ Μακρουγιάννη γιὰ τὴν οικονομικὴ κρίσιν τῶν ἐτῶν αὐτῶν: *Ἰὰ κακὰ ἀξαιναν εἰς τὸ κράτος. Πολλὰς κατάχρησες γένονταν. Τότε γύρεψαν καὶ οἱ δανεισταὶ μας τὸ χρεώλυτρο· καὶ οἱ Πρέσβεις μας βιάσαν πολὺ. Κι ἐγένε κονομία εἰς τὸ πολιτικὸν μας καὶ στρατιωτικὸν καὶ εἰς τ' ἄλλα τῆς παλαβομάρας μας* (Ἀπομν. Γ σ. 128). Ἡ ἐπιβολὴ φόρων γιὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς οικονομικῆς κρίσεως ἐθίγη καὶ τοὺς στρατιωτικοὺς, μέτρο ποὺ ἐπέσπευσε τὴν ζύμωσιν γιὰ τὴ συνταγματικὴ ἐπανάστασιν. Κυρίως στὴν περίοδον 1840-43 ἡ κακὴ οικονομικὴ διαχείρισιν, ὁ φθοροποιὸς ἀνταγωνισμὸς τῶν κομμάτων καὶ τῶν μεγάλων Δυνάμεων θὰ φέρῃ τὴν Κυβέρνησιν σὲ δυσκολία νὰ ἀνταποκριθῇ στὶς οικονομικὰς τῆς υποχρεώσεως ἐναντι τῶν ξένων χωρῶν. Ἡ πτώχευσιν τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας θὰ προκαλέσῃ τὴν ἐπέμβασιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τὸ Μάϊον τοῦ 1843 οἱ ὁποῖες θὰ ἐπέμβουν γιὰ νὰ ἐπιβάλουν χρεωλύσια, βλ. Ἀπ. Βακαλόπουλου, *Νέα Ἑλληνικὴ Ἱστορία* σ. 229· βλ. καὶ σ. 214 σημ. 525· Τ. Λιγνάδης, *Ἡ ξενικὴ ἐξάρτησις κατὰ τὴν διαδρομὴν τοῦ Μεσσηλληνικοῦ κράτους (1821-1945)* (Ἀθήναι 1975) σ. 107.

123. *Ἐμεῖς θέλομεν νὰ μας δώσῃ ὁ Βασιλέας μας ἐκεῖνο ὅπου ἀποκτήσαμεν με τὸ αἷμα μας καὶ θυσίας μας, ὅπου τὸ καταπάτησε καὶ ὁ Καποδίστριας ... Ἡὰ τὸ βάλῃ τώρα καὶ εἶναι Βασιλέας μας*, Ἀπομν. Γ σ. 141.

124. *Οἱ Δύναμις τὸν οδήγησαν νὰ μας δώσῃ σύνταγμα, ὅταν τὸν ἀναγνώρισαν βασιλέα μας καὶ ἦρθε ἐδῶ· καὶ ὑποσκέθη καὶ ὡς σήμερον δὲν τόβαλε σ' ἐνέργειαν. Ἡὰ τὸ βάλῃ τώρα καὶ εἶναι βασιλέας μας καὶ νὰ μας κυβερνάγῃ συνταγματικῶς* (Ἀπομν. Γ σ. 141).

125. Δ. Πιτρακίος, *Κοινοβουλευτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τ. πρῶτος 1453-1843 (Ἀθήναι 1935) σ. 121-22

126. *Ἄλλος ἤθελε νὰ διώξωμεν τὸν Βασιλέα, ἄλλος νὰ τὸν σκοτώσωμεν· ἐγὼ καὶ ὅσοι ἦσαν τίμιοι καὶ ἀγαθοὶ πατριῶτες ὀρκισμένοι μιλοῦσαμεν μὲ φρονιμάδα καὶ θέλαμεν με γνῶσιν καὶ ἐνῶσιν νὰ κάμωμεν Ἑθνικὴν Συνέλευσιν καὶ νὰ γένουν νόμοι ἐθνικοὶ καὶ ὁ Ὅθωνας βασιλέας νὰ εἶναι, ἀν τὸν υπογράψῃ, καὶ ἔτσι νὰ σωθῶνε τὰ δεινὰ ὅπου ἔπαθε ἡ πατρίδα μας* (Ἀπομν. Γ σ. 126).

127. Ήδη από τη Β εθνική συνέλευση του Άστρους είχε γίνει η αντικατάσταση τού δημοκρατικού πολιτεύματος της Επιδαύρου με τη συνταγματική μοναρχία. Βλ. Δ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος* τ. πρώτος) σ. 343. Βλ. επίσης στη σ. 350 έγγραφο υπογραμμένο από τους Νέγρη και Καλλέργη, υπουργούς εξωτερικών και εσωτερικών αντίστοιχα, με έμφαση στη συνταγματική διοίκηση: "Κύριε γνωρίζετε τα εσωτερικά της Ελλάδος και αισθάνεσθε τον οποίον αφεύκτως τρέχει κίνδυνον το Πανελλήνιον, αν δεν ψύχνη να συγκεντρωθή η όλη του έθνους δύναμις εις ενός τας χείρας, υπό διοίκησιν παραστατική και με όρους ανήκοντας εις τα αιώνια του έθνους συμφέροντα".

* 128. Είναι χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη ότι το Σύνταγμα του 1843 είχε θεωρηθεί συνέχεια του Συντάγματος της Τριζήνας με το οποίο ο Μακρυγιάννης είχε πετύχει ευνοϊκή ρύθμιση των οικονομικών του αιτημάτων. "Το Σύνταγμα της Τριζήνας" παρατηρείται σχετικά, αποτελεί το πολιτικόν ευαγγέλιον των ανδρών της επανάστασεως· αλλά και του ελληνικού λαού όστις κατά την επανάστασιν της 7 Σεπτεμβρίου 1843, την ιστορικήν εκείνην νύκτα, επιμόνωσ το Σύνταγμα της Τροιζήνας". Βλ. Δ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. πρώτος σ. 378. Βλ. και Σπ. Τρικούπη, *Ιστορία της Ελληνικής Διπναστώσεως* τ. Δ σ. 360.

129. J. Πετραουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους* σ. 605.

130. J. Πετραουλος *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους* σ. 627.

131. Βλ. για παράδειγμα ότι η εφημερίδα "Αιών" (αρ. 468 της 8 Σεπτ. 1843) που διακρίνεται για τη φιλορϋόδοξη τοποθέτησή της, αποδίδει επίσης τη συμφιλίωση και την ομαλότητα στις πολιτικές εξελίξεις του 1843 με τους όρους "πνεύμα αγάπης", "ηθική αλλαγή", και γενικά ερμηνεύει το κλίμα που επικράτησε με ανάλογο τρόπο ως "έργο του Θεού" (Αρχείον (τ. πρώτος) σ. 330).

132. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, σ. 405 κ. ε.

133. Βλ. την κατάθεση του αντισυνταγματάρχη Ίζαμάλα ο οποίος στη Δίκη του Μακρυγιάννη το 1852 κατέθεσε ότι σε ερώτησή του προς τον υπόδικο για ποιό λόγο στρέφεται κατά του Κωλέτη, ενώ είχαν συμφωνήσει να υποστηρίξουν το υπουργείο του, ο Μακρυγιάννης απάντησε ότι ο Κωλέτης θέλει να χαλάσει το Σύνταγμα και τη θρησκεία (Δίκη σ. 483).

134. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος* τ. Β σ. 127.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ

1. Αρετή

Αρετή είναι η κατεξοχήν έννοια για την ηθική και τις ηθικές αξίες, για αυτό εξ ορισμού είναι όρος γενικός. Στην παρούσα μελέτη που εξετάζει τις ηθικές αξίες και την πολιτική συμπεριφορά, η αρετή και το κύριο συστατικό της, η δικαιοσύνη, επανέρχεται και εξετάζεται όχι μόνο στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο, αλλά και σε προηγούμενες ενότητες, αν και από άλλη οπτική γωνία. Ο πατριωτισμός, για παράδειγμα, συγκεντρώνει βέβαια τις ιδιότητες της αρετής και της δικαιοσύνης, κυρίως όμως συνιστά την πολιτική πρακτική του Μακρυγιάννη, έχει μια άμεση πολιτική εφαρμογή, και αυτός ο χαρακτήρας είναι που προέχει. Στο παρόν κεφάλαιο η αρετή, η ελευθερία, η δικαιοσύνη, εξετάζονται περισσότερο ως έννοιες χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δε συνεπάγονται ορισμένη πολιτική στάση. Μάλιστα οι εν λόγω έννοιες διέπουν την κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά του πολίτη ο οποίος κρίνεται σε σχέση με αυτές, ώστε να συντελεστεί στο τέλος κάποια σύζευξη αρετής και πολιτικής, αποτέλεσμα της οποίας είναι η πολιτική ηθική του Μακρυγιάννη. Από αυτή την άποψη το τελευταίο αυτό κεφάλαιο έρχεται ως κορύφωση των αναλυόμενων εννοιών και της όλης μελέτης.

Η έννοια της αρετής επανέρχεται με αξιοπρόσεκτη συχνότητα στο κείμενο των Απομνημονευμάτων¹. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την παρουσία του όρου τυπική, επειδή είναι ιδιαίτερα εύχρηστη στους χρόνους του Διαφωτισμού², ενώ παράλληλα η συχνότητά της ενισχύεται από τη θρησκευτική χρήση. Όμως η διαχρονική παρουσία της αρετής στα Απομνημονεύματα, και μάλιστα σε χωρία με ιδεολογική βαρύτητα, η συνάρτησή της με βασικούς όρους του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος του Μακρυγιάννη όπως ο πατριωτισμός, η φρόνηση, η ηθική, η ανδρεία, σημαίνουν ότι η αρετή αποτελεί σημαντικό συστατικό των ηθικών και πολιτικών αντιλήψεων του Μακρυγιάννη. Στα Οράματα, αντίθετα, η συχνότητα της αρετής φθίνει, ενώ αντίστοιχα στενεύει η σημασιολογική ευρύτητα του όρου, καθώς προβάλλει την κύρια ιδεολογία του Μακρυγιάννη, τη θρησκευτικότητά του, είναι ενδεικτικό ότι συνάπτεται με την ηθική

χωρίς και πάλι να γίνεται μονοσήμαντη έννοια (Ορ. σ. 63, 97, 120, 155, 178).

Η αρετή, λοιπόν, είναι έννοια με γενικό περιεχόμενο, της οποίας επιβάλλεται να προσδιορίσουμε το ειδικό βάρος κάθε φορά. Για το λόγο αυτό η λέξη εξετάζεται στο γλωσσικό περιβάλλον που λειτουργεί, η ειδική σημασία προσδιορίζεται από τη σημασιοδότηση των όρων που τη συνοδεύουν σε κάθε περίπτωση. Στην προσπάθεια διερεύνησης του νοήματος της αρετής μια πρώτη ταξινόμηση μπορεί να γίνει με βάση τη φατική ή αποφατική σημασία του όρου, άλλωστε ο Μακρυγιάννης συλλαμβάνει θετικές έννοιες και αξίες, όπως η δικαιοσύνη και η ελευθερία, εμπειρικά, αφού πρώτα βιώσει την αρνητική τους διάσταση. Μπορούμε μάλιστα να παρατηρήσουμε ότι στις θετικές σημασίες αντιστοιχούν ειρωνικές χρήσεις της αρετής.

Χαρακτηριστική είναι η ειρωνική χρήση της αρετής: Ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί τον όρο με νόημα αντίθετο από το κανονικό, για να δηλώσει ακριβώς αρνητικές ιδιότητες, την ιδιοτέλεια, την αρπαγή, την αδικία: και από τότε² βλέποντας αυτήνη την αρετή, οιχάθηνα το ραμαίικον, ότι είμαστε ανθρωποφάγοι (Απομν. Α σ. 144), θα πει για τους Έλληνες εκείνους που λήστεψαν άλλους Έλληνες³. Χρησιμοποιώντας την αρετή ειρωνικά για να εκφράσει αντίθετες έννοιες, δημιουργεί μια νοηματική ένταση από την αντίθεση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο σημαίνον και στο σημαινόμενο. Ο τρόπος αυτός προσφέρεται για τους διδακτικούς σκοπούς του απομνημονευματογράφου λόγω της αντιθετικής σημασιοδότησης με την οποία φαρτίζεται η αρετή: Και σας λέγω τους παιδεμούς να φωτιστήτε κι εσείς οι μεταγενέστεροί αυτήνη την αρετή· και τότε είσι ελεύτεροι, άν έχετε την αρετή μας, να κάνετε τα ίδια (Απομν. Α σ. 177). Με ανάλογη ειρωνική σημασία χρησιμοποιείται η αρετή που προσδιορίζεται από τα εθνικά τοπικά ονόματα: η "βλάχικη", "κεφαλονίτικη", "φαναριώτικη", "αρβανίτικη" αρετή υπογραμμίζει ακριβώς τα ελαττώματα με τα οποία κάθε ομάδα είναι γνωστή (Απομν. Α σ. 231). Για παράδειγμα, με τη "βλάχικη" αρετή ο Μακρυγιάννης υπαινίσσεται τη ραδιουργία, με τη "φαναριώτικη" το δόλο, την πολιτική ραδιουργία και ιδιοτέλεια, και με την "αρβανίτικη" την πλεονεξία και αρπακτικότητα· με ανάλογο τρόπο θα πει για τον Κάρπο Παπαδόπουλο ότι ακούσε τον Ανδρούτσα αρετή ρούσικη, αγαθότη, σεμνότη, πατριωτισμόν και φιλοτιμίαν (Απομν. Γ σ. 95), εννοώντας ότι του ενέβαλε υποψία και φθόνο κατά των συντρόφων του στρατιωτικών.

Η ίδια ειρωνική διάσταση της αρετής διοχετεύεται και σε μεταφορικές εκφράσεις, όπως π.χ. στην προσωποποίηση ντύνετε τα πουκάμισα της αρετής κλαίτε την πατρίδα και τους αγωνιστάς καθώς κλαίγει η φώκια τον πνιμένο! (Απομν. Ε σ. 215), που θα πει για τους πολιτικούς. Η αρετή παρομοιάζεται με λευκό πουκάμισο, το σύμβολο της αγνότητας, και χρησιμοποιείται παραπλανητικά για να συγκαλύψει την αδικία. Οι μεταφορικές επίσης εκφράσεις σιδερώνουν (Απομν. Α σ. 163), και πορνεύουν (Απομν. Ε σ. 217) την αρετή, δηλώνουν την καπηλεία της αξίας αυτής από τους πολιτικούς.

Η αρετή στη θετική της έκφανση είναι πολυσήμαντη έννοια στον Μακρυγιάννη. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές ομάδες εννοιών: α) τη συγκεκριμένη πολιτική αρετή και β) την αρετή με ηθική υπόσταση. Βέβαια βασική σημασία της αρετής και στις δύο περιπτώσεις είναι η ιδιότητα της εσωτερικής ηθικής ικανότητας⁴, όπως φαίνεται στην αποστροφή του Μακρυγιάννη σε μία υποθετική περίπτωση αθέτησης του όρκου του, θα ματαέχω αρετή να μετανοήσω; (Ορ. σ. 216-17).

Κυρίως, όμως, η αρετή στα Απομνημονεύματα είναι έννοια με κοινωνική εφαρμογή. Ειδικότερα, φαίνεται να αποτελεί ουσιώδη παράγοντα για την ύπαρξη και προκοπή της πατρίδας: *Η αρετή, ο πατριωτισμός η φρονιμάδα κάνουν την πατρίδα να υπάρξει και να ευτυχήσει Η κακία και η διστοτέλεια χάνουν την πατρίδα* (Απομν. Α σ. 175). Η αρετή, στην περίπτωση αυτή σημαίνει την εσωτερική δύναμη που κινεί τον πολίτη να προκρίνει το δημόσιο, το "γενικό" συμφέρον, παραιτούμενος από το ατομικό: *Αλλά να κολακεύσω ταις αβδέλλαις της Πατρίδος μου οπού ροφούν τα αίματά μας, να με συστήσουν καθώς άλλους να βραβευθώ, και να με πλουτίζουν από κλεψιαίς κι όχι από αρεταίς, εγώ ποτές δεν το κάμνω αυτό, ότι γνωρίζω πόσον εδούλευσα την πατρίδα μου και ό,τι αρετήν έδειξα* (Αρχ. 265). Για το λόγο αυτό η έννοια συνέχεται νοηματικά με τη θυσία, γιατί η παραίτηση από το στενό προσωπικό συμφέρον ισοδυναμεί με θυσία (Απομν. Πρ. σ. 103, Γ σ. 147, Ορ. σ. 162· πβ. Α σ. 154). Η ιδιοτέλεια ως αντίποδας της αρετής, αποδεικνύει, με την αντίστροφη ακριβώς λογική, τη σημασία της ανιδιοτέλειας που έχει η λέξη, κι ως άνθρωπος με συνείδησιν -έβλεπε τους συντρόφους του γιομάτους κακία και πάθη και ιδιοτέλειαν και αναντίον της αρετής (Α σ. 147). Μάλιστα η ειρωνική χρήση του όρου από τον Μακρυγιάννη υπογραμμίζει με έμφαση τον άκρατο εγωισμό, την αυτοπροβολή, που δε φείδεται του κοινού συμφέροντος (Απομν. Δ σ. 167). Το ίδιο η "τουρκοιοτζαμπασίδικη" αρετή, που αναφέρεται στην αρπαγή και

την πλεονεξία των προυχόντων, διαιρεί και διχάζει την πατρίδα, και είναι εναντίον της αρετής, η οποία πρεσβεύει την ενωτική της πατρίδας πολιτική (Απομν. Α σ. 314). Άλλωστε η αρετή συνεικφέρεται και συνδέεται νοηματικά με την ομόνοια (Απομν. Δ σ. 175).

Με την αρετή συνέχονται οι βασικές ιδιότητες που είδαμε να συνάπτονται με τον πατριωτισμό, ο "πόνος", δηλαδή η αγάπη για την πατρίδα, και η πίστη προς τη θρησκεία: χωρίς αρετή και πόνο εις την πατρίδα και πίστη εις την θρησκεία έθνη δεν υπάρχουν (Απομν. Πρ. σ. 103). Εδώ, όπως και στον πατριωτισμό, τονίζεται η συναισθηματική μέθεξι και ανιδιοτελής προσήλωση στην ιδέα της πατρίδας. Βεβαίως η συμπόρευση της αρετής με τη "γνώση" και τη "φρονιμάδα" (Απομν. Γ σ. 146) σημαίνει τη σοβαρή και εμπειριστατωμένη εκτίμηση της πολιτικής κατάστασης που αποσκοπεί στην ωφέλεια της πατρίδας. Αλλά είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι ο Μακρυγιάννης δίνει το προβάδισμα στην καρδιά, στην οποία, όπως είδαμε, εδράζεται ο πατριωτισμός, έναντι της γνώσης, άλλο τα φώτα κι άλλο η καρδιά (Ορ. σ. 185). Οσοίσο και στις περιπτώσεις αυτές η αρετή φαίνεται ότι προϋπάρχει και αποτελεί τη βάση για την ενεργοποίηση των ιδιοτήτων αυτών.

Βασική είναι η σχέση της αρετής με τη δικαιοσύνη. Η αρετή θεωρείται προϋπόθεση για την εφαρμογή της δικαιοσύνης. Στην ευθεία ερώτηση προς τον Καποδίστρια πού είναι η δικαιοσύνη σου; θα απαντήσει -αν είχες αρετή. Η αρετή, στην περίπτωση αυτή, αφορά την πολιτική απόφαση του Καποδίστρια να μην εγκρίνει τη χορήγηση συντάγματος, πράγμα που συνιστούσε πολιτικό και ηθικό αδίκημα για τους Έλληνες. Η ίδια σχέση ανάμεσα στις δύο έννοιες διαφαίνεται και στην προειδοποίηση του Μακρυγιάννη προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης, ότι αν δεν υπάρχει σε αυτούς αρετή, υπάρχει η δικαιοσύνη του μεγάλου θεού (Απομν. Β σ. 52). Η έλλειψη αρετής στη συγκεκριμένη περίπτωση, συνιστάται στην άρνηση των βασιλέων της Ευρώπης να αναγνωρίσουν το φυσικό δικαίωμα των Ελλήνων να είναι ελεύθεροι. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η αρετή ως κίνητρο δικαιοσύνης αφορά στην πολιτική λειτουργία, και σημαίνει την εσωτερική διάθεση που συνεπάγεται την άσκηση δίκαιης και χρηστής εξουσίας, γι αυτό κυρίως πρέπει να χαρακτηρίζει τους αρχηγούς: εκείνοι οπού σε κυβερνούσαν και σε κυβερνούν ... σιδερώνουν την αρετή, θα πει για τον Καποδίστρια, πράγμα που σημαίνει ότι κατατρέχουν το δίκαιον και την αλήθειαν και με ψέμματα θέλουν και με σπιγούνους να σε λευτερώσουν (Απομν. Α σ. 163). Αυτή τη

σημασία έχει ο ειρωνικός υπαινιγμός στην *αρετή των κυβερνώντων* (Απομν. Β σ. 45). Μάλιστα ο Μακρυγιάννης εκτιμά ότι η *αρετή των αρχηγών* είναι περισσότερο σημαντική, γιατί αυτοί αποτελούν πρότυπα για τους απλούς πολίτες, καθώς οφείλουν να τους καθοδηγούν με την *αρετή τους* (Απομν. Β σ. 45). για τον ίδιο λόγο η προτροπή του στους Βαυαρούς αξιωματούχους είναι να *εμφορούνται από αρετή*, και να *καταστήσουν και τον βασιλιά κοινωνό της* (Απομν. Γ σ. 58). Η *αρετή* επίσης, με την ίδια σημασία του προπομπού της δικαιοσύνης, απαντά και σε άλλες περιπτώσεις (Απομν. Γ σ. 57). Στην ίδια συνάφεια, η *αντιδιαστολή της κατασκοπείας προς την αρετή*, -η *πατρίδα θέλει αρετή κι όχι κατασκόπους* (Απομν. Γ σ. 120)-, σημαίνει την αντίθεση της έννοιας προς την αμοραλιστική πολιτική που *αδικεί τους πολίτες*, επειδή *παραβιάζει την ελευθερία και την υπόληψή τους*. *Και οι σπιγούνι πλερώνονται βαριά να μαθαίνουν τί κάνουν οι άνθρωποι εις τα σπίτια τους*. *Κι από αυτό φαίνεται ότι είναι μακριά από την δικαιοσύνη του θεού* (Απομν. Β σ. 10).

Η *αρετή*, επίσης, *συναρτάται με τη σημασία της ενδιαθέτης ανάγκης για αλήθεια*. Με την έννοια αυτή λέγεται από τον Μακρυγιάννη ειρωνικά και πάλι η *αρετή*, για να δείξει ακριβώς την πρόθεση των ιστορικών να *παραχαράξουν την ιστορική αλήθεια*. Κατακρίνοντας ο Μακρυγιάννης τον Αλ. Σούτσο και τον Διον. Σουρμελή που γράφουν ο καθένας τους ιστορία για να *κατηγορήσει τους πολιτικούς του αντιπάλους*, και να *επαινέσει τους φίλους του*, αναφωνεί: *Με τέτοια αρετή γίνεται ιστορία; να μην του ειπής και τα καλά και τα κακά του άλλου, αλλά παθητικώς; (Απομν. Γ σ. 94)*. Με το *παθητικώς* νοείται η εμπάθεια που δεν επιτρέπει στο άτομο να αρθεί πάνω από τα στενά ατομικά του συμφέροντα, τις ιδιοτέλειές του, ώστε να αναφέρει τα γεγονότα αμερόληπτα. Άλλωστε την *εντιμότητα και παρησία των συνεργατών του στην εφημερίδα Έθνοκρατία* θα την αποδώσει επίσης με την έννοια της *αρετής* (πβ. Απομν. Γ σ. 92).

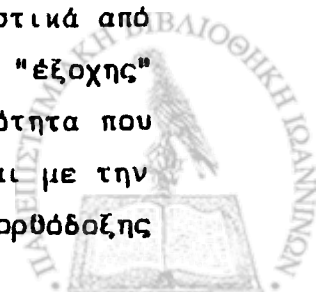
Πρόδηλη, εξάλλου, είναι η σχέση της *αρετής* με την *ελευθερία*: η *ελευθερία* *προϋποθέτει την αρετή*, την ηθική δύναμη που άγει σε *παραίτηση από το εγώ*, ώστε να *οδηγηθεί ο πολίτης στην κατάκτηση της ύψιστης κοινωνικής αρχής της ελευθερίας*: *κι έχομε αρετή να λευτερώσουμε πατρίδα εμείς κι αυτήναι σπού μας κυβερνούν; θα αναρωτηθεί μπροστά στην κακοσθία, την αρπαικτικότητα και απληστία των αρχηγών Ανδρούτσου και Γκούρα το 1822 στην Αθήνα* (Απομν. Α σ. 168).

Όλες οι ιδιότητες που εκφράζονται από την αρετή δείχνουν ότι είναι πολύσημη έννοια και ότι παραπέμπει στην κοινωνική αξιοπρέπεια του πολίτη: *Τώρα, αφού μας γύμνωσαν από την αρετή και πατριωτισμόν και ταλαιπωρούνε όλους τους αγωνιστάς και χήρες των σκοτωμένων κι αρφανά τους κι όσους θυσιάσαν τα δικάν τους δια την λευτεριά της πατρίδας* (Απομν. Β σ. 54). Αυτή την καθολική αξία της έννοιας δηλώνει και η μεταφορά που θέλει την αρετή να ντύνει και να στολίζει τον άνθρωπο (Απομν. Β σ. 51). Η αρετή με την ίδια σημασία λειτουργεί και σε εθνικό επίπεδο, δηλώνει την εθνική αξιοπρέπεια: *έτσι οι Έλληνες προσδοκούσαν από τον Καποδίστρια να τους αποκαταστήσει έθνος μ αρετή, και όχι να τους κυβερνά ως τύραννος* (Απομν. Β σ. 31). Πίσω από την παρομοίωση διαγράφεται ο αρχαίος μύθος της αρετής και της κακίας, φιλτραρισμένος από τη χριστιανική ιδεολογία που ντύνει, και την κακία που γυμνώνει. Μπορούμε λοιπόν να κρίνουμε ότι η αρετή και ο πατριωτισμός είναι δύο γενικές έννοιες μέσα στις οποίες προβάλλονται οι πολιτικές αντιλήψεις και οι κοινωνικές αξίες του Μακρυγιάννη, και οι οποίες για το λόγο αυτό συνιστούν το πολιτικό του κριτήριο: *συντροφιά δεν θέλω αν δεν ιδω να κυβερνάγη η αρετή κι ο πατριωτισμός* (Απομν. Δ σ. 192).

Εκτός από τη παραπάνω πολιτική χρήση της αρετής ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί επίσης τον όρο με ειδικότερη ηθική σημασία, για να δηλώσει τη σταθερή παραμονή σε ηθικούς και εθιμικούς κανόνες της κοινότητας, οι οποίοι αρύονται από τη θρησκεία. Παρέκκλιση από τα παραδοσιακά σχήματα σημαίνει έλλειψη αρετής. Σύμφωνα με αυτή τη λογική για την ενέργειά του Άρμανσπεργκ να παντρέψει τις δύο του θυγατέρες με δύο αδέρφια, θα πει ότι του *γύμνωσε την πατρίδα από πλούτη και αρετή* (Ορ. σ. 54· βλ. και Δ 168). Μάλιστα στα Οράματα η αρετή συνειφέρεται συχνότερα με την ηθική, κατάσταση η οποία συσταχεί, άλλωστε, προς την ειδικότερη στροφή του Μακρυγιάννη προς τη θρησκεία (Ορ. σ. 177, 178, 182, κ. α.). Τέλος, αυτής της αρετής πρότυπο είναι η Παναγία, "το καύχημα της αρετής" (Ορ. σ. 163).

Η αρετή, όπως τη θεωρεί ο Μακρυγιάννης, με την οποία το άτομο εντάσσεται οργανικά στο κοινωνικό σώμα και δεν αποκόβεται εγωιστικά από αυτό, ερμηνεύεται από θεολογική άποψη ως εφαρμογή της "έξοχης" εγκλησιολογικής ηθικής: αρετή, δηλαδή, θεωρείται η έμφυτη ικανότητα που υπάρχει δυνάμει στον άνθρωπο, διαμορφώνει τα ήθη και ταυτίζεται με την πίστη. Μάλιστα η αρετή αυτή που αποτελεί την ουσία της ορθόδοξης

χριστιανικής πίστης, θεωρείται από μελετητές του Μακρυγιάννη ένδειξη ελληνικότητας, σε αντίθεση με τη δυτική θρησκευτική αντίληψη, στην οποία η αρετή διαμορφώνεται σύμφωνα με τους έτοιμους κανόνες της ηθικής. Η διαφορά Ανατολής-Δύσης που διαφαίνεται εδώ εστιάζεται στην εσωτερική-άλογη και στην εγκεφαλική λειτουργία της αρετής, της αρετής δηλαδή που διδάσκεται, αντίστοιχα⁵.

Η αρετή ως δημιουργική δύναμη με την οποία θέλουμε να επιτελέσουμε ένα ορισμένο είδος ηθικών πράξεων, επιβραβεύεται από το θεό: και κατά την αρετή του ας του δώση ο θεός είτε καλό είτε κακό (Απομν. Γ σ. 98). Στα Οράματα ο θεός δίνει το λόγο της τιμής του στον Μακρυγιάννη ότι θα τον αμείψει για την αρετή και τον υπέρτατο αγώνα του προς αυτόν (Ορ. σ. 210). Σχηματική εφαρμογή της αντίληψης αυτής αποτελεί η απελευθέρωση της Ελλάδας, την οποία ο Μακρυγιάννης θεωρεί επιβράβευση της αρετής των αρχαίων Ελλήνων από τη δικαιοσύνη του θεού. Η πίστη ότι ο άνθρωπος κρίνεται από την αρετή του, θέτει την αρετή στο κέντρο της λαϊκής θυμασοφίας. Από δω αιορρέει και η πίστη στην άφθαρτη ουσία της, ότι όσο να καταστρέψη [ιανείς] την αρετή, δεν σώνεται (Απομν. Γ σ. 125).

Η θέση της αρετής στο ιδεολογικό δίπτυχο πατρίδας και θρησκείας δείχνει τη σημασία που επέχει στην κοσμοαντίληψη του Μακρυγιάννη: Το λοιπόν, αν θέλωμεν τ ολίγον να γένη μεγάλον, πρέπει να λατρεύμεν θεόν, ν αγαπάμε πατρίδα· νάχωμεν αρετή (Απομν. Δ σ. 169). Μάλιστα η αρετή αυτή που συγκεντρώνει τις βασικές αρχές, ανιδιοτέλεια, δικαιοσύνη, αλήθεια, χρηστότητα, είναι η ελληνική αρετή. Θα μπορούσαμε μάλιστα, να θεωρήσουμε ότι αντιπροσωπεύει συνθετικά την πρακτική μέσα από την οποία βιώνονται οι δύο κεντρικές έννοιες της πατρίδας και της θρησκείας, ότι αποτελεί την εσωτερική ηθική προϋπόθεση της πατριωτικής πρακτικής. Η ελληνικότητα της αρετής αυτής τονίζεται περισσότερο καθώς αντιδιαστέλλεται με τη "ρούσικη", την πολιτική δηλαδή που απεμπολεί την πατρίδα για τα ξένα συμφέροντα. Οι επεξηγηματικοί όροι της "ρούσικης" αρετής, "αγαθότη, σεμνότη, πατριωτισμός", λειτουργούν ειρωνικά για να δείξουν ακριβώς την απουσία αυτών των ιδιοτήτων. Στην ουσία, βέβαια, η εγγενής ελληνική αρετή αποτελεί άλλη μία έκφραση της ιθαγένειας του πατριωτισμού του Μακρυγιάννη και παραπέμπει γενικά στα αντιθετικά μεγέθη μέσα από τα οποία θεάται τον κόσμο. Η αρετή, λοιπόν, αποτελεί τη γενική έκφραση του συνόλου των βασικών πολιτικών και ηθικών αρχών του Μακρυγιάννη. Τέλος ο πληθυντικός "αρετές" (Απομν. Γ σ. 57) είναι μια

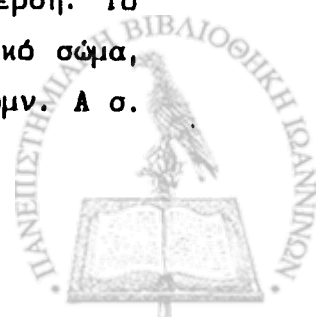
προέκταση της πολυδιάστατης σημασίας της αρετής και αποδίδει τις ικανότητες του-βασιλιά ή τα προσόντα του πολίτη.

Δε μπορούμε όμως να υποστηρίξουμε ότι η αρετή χρησιμοποιείται συνειδητά από τον Μακρυγιάννη για να αποδώσει συγκεκριμένα νοήματα κάθε φορά. Ωστόσο παρά τη γενικότητά της προβάλλει τη σημασία μερικότερων, αλλά βασικών αξιών με πολιτική και κοινωνική σημασία, όπως είναι η αφοσίωση στα κοινά, η δίκαιη πολιτική των κυβερνώντων, η ανιδιοτέλεια, η τήρηση ηθικών και θρησκευτικών αρχών του κοινωνικού συστήματος. Η αρετή έχει για αντικείμενο πράξεις της καθημερινής ζωής, είναι κίνητρο για τη δικαιοσύνη και την αλήθεια, τον πατριωτισμό, έννοιες που είναι υλικές γιατί έχουν πρακτική εφαρμογή. Ο παράγοντας που μεταλλάσσει τις αρετές αυτές σε αδικίες είναι η ιδιοτέλεια⁶. Η αρετή, τέλος, που κρίνεται από το θεό, σημαίνει τη συνολική εκτίμηση της κοινωνικής συμπεριφοράς του πολίτη.

Είναι φανερό, λοιπόν, πως δεν πρόκειται για στατικό παράγοντα αλλά για θεμελιώδη κοινωνική αρχή, την κινητήρια δύναμη που υλοποιεί την ιδανική κοινωνία του Μακρυγιάννη: *ότι χωρίς αρετή και θρησκεία δεν σχηματίζεται κοινωνία ούτε βασίλειον* (Απομν. Γ σ. 125). Αποκαλυπτική αυτής της σημασίας της αρετής είναι ο χαρακτηρισμός *καπετάλι*, και *παστρική μονέδα* (Ορ. σ. 208), όροι με οικονομική σημασία, τους οποίους χρησιμοποιεί ο Μακρυγιάννης για να δηλώσει την σημασία της αρετής στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Έτσι ο αγώνας για την αρετή που βρίσκεται στο κέντρο του αγώνα για την ελευθερία (Απομν. Γ σ. 132), είναι ο ίδιος που θα οδηγήσει στην κοινωνική απελευθέρωση⁷.

2. Τυραννία - Ελευθερία

Η τυραννία είναι έννοια γενική. Μια συγκεκριμένη διάστασή της είναι εκείνη της αδικίας. Όπως είδαμε, οι Έλληνες γνώρισαν την τυραννία των Τούρκων μέσα από την πραγματικότητα της οικονομικής και ηθικής αδικίας (Απομν. Α σ. 121). Το σύνθημα *είτε θάνατος, είτε λευτεριά* δηλώνει την απόφασή τους να απαλλαγούν από την τυραννία με την ένοπλη εξέγερση. Το ίδιο οι νοικοκυραίοι, ένα περισσότερο ευαισθητοποιημένο κοινωνικό σώμα, αποφάσισαν ότι *η τυραγνία των Τούρκων δεν υποφέρονταν πλέον* (Απομν. Α σ. 129).

Οι αναφορές αυτές είναι αρκετά γενικές. Μπορούμε να πούμε ότι ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αποκτά συνείδηση της τυραννίας μόνον στις παραμονές της επανάστασης, όταν απειλείται η ζωή και η περιουσία του από τους Τούρκους και ζει την κοινωνική αναταραχή που προκάλεσαν τα τουρκικά στρατεύματα στην περιοχή της Άρτας. Γιατί δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η τουρκική κατοχή είχε επηρεάσει την προηγούμενη ζωή, τις οικονομικές και κοινωνικές του δραστηριότητες, εκτός από το αρχικό γεγονός του φόνου του πατέρα, που και αυτό έγινε από Τουρκαλβανούς του Αλήπασα⁸, και το διωγμό της οικογένειάς του.

Το στοιχείο της αδικίας ως πυρήνα της έννοιας της τυραννίας, ο Μακρυγιάννης το αναπτύσσει με δύναμη στο ναύαρχο Δεριγνύ στις παραμονές της μάχης των Μύλων. Γνωρίζει πως όταν οι Έλληνες ξεκίνησαν τον αγώνα είχαν συνείδηση της υλικής τους αδυναμίας: γνωρίζομεν, θα πει πως είναι αδύνατες οι θέσες κι εμείς... είμαστε ολίγοι εις το πλήθος του Μπραϊμη (Απομν. Α σ. 256). Ακόμα αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει ποιοτική και ποσοτική διαφορά ανάμεσα στη δύναμη της τυραννίας και στη δική του αδυναμία. Η δύναμη της τυραννίας είναι η δύναμη της ύλης -είναι πολλοί αυτήνοι και μαθητικοί κι έχουν και κανόνια κι όλα τα μέσα- ενώ η απουσία υλικών μέσων ορίζει αντίστοιχα την αδυναμία των υποδούλων: εμείς απ ούλα είμαστε αδύνατοι. Η αδυναμία όμως αυτή αναπληρώνεται ποιοτικά με το ηθικό σθένος το οποίο ενυπάρχει δυνάμει στο αναζητούμενο δίκαιο: Κι αν πεθάνωμεν, πεθαίνομεν δια την πατρίδα μας, δια την θρησκεία μας, και πολεμούμεν όσο μπορούμεν αναντίον της τυραγνίας. Το δίκαιο αυτό ο Μακρυγιάννης το ισχυροποιεί περισσότερο με την πίστη ότι το στηρίζει ο θεός -όμως ο θεός φυλάγει και τους αδύνατους (Απομν. Α σ. 259).

Το καθεστώς της τυραννίας το στηρίζει ο αφέντης, η απόλυτη κυριαρχία του οποίου ταυτίζεται με την αυθαιρεσία, δηλαδή την αδικία: Ότι ήθελαν να κάμουν σύστημα να είναι αυτήνοι απόλυτοι αφεντάδες κι εμείς είλωτές τους με τρύπιες σκούφιες (Απομν. Β σ. 17). Η απεριόριστη εξουσία του αφέντη συνεπάγεται την υποτέλεια για τους υπηκόους, κατάσταση προσβλητική γιατί αφαιρεί από τους πολίτες την κοινωνική τους υπόσταση, την τιμή τους, καθώς τους μεταβάλλει σε ανδράποδα: μπορεί νάχωμεν αυτήνη την τύχη εδώ οπού μας φέρετε να μας σκοτώσετε ή να είμαστε είλωτές σας (Απομν. Α σ. 178). Και στη διαθήκη του της 3ης Σεπτεμβρίου θα συνδέσει πάλι την τυραννία με την ντροπή: Έχετε γειά όλοι και την τυραγνία να

μην την αφήσετε να φωλιάσει εις την πατρίδα να μην ντροπιάσετε τόσα αίματα οπού χύθησαν (Αρχ. σ. 310-11).

Εξάλλου ο Μακρυγιάννης έχει συνειδητοποιήσει ότι η τυραννία είναι καθεστώς χωρίς ηθικά ερείσματα, στηριγμένο στην υλική υπεροχή και τη βία του δυνάστη που συνήθως διακρίνεται για τη θραουδειλία του. Γι αυτό αναφερόμενος στον Αλή πασά ως τον χαρακτηριστικό εκπρόσωπο του συστήματος, θα πει ότι οι τύραννοι φοβούνται να πεθαίνουν σαν παλλικάρια (Απομν. Α σ. 143). Γι αυτούς τους λόγους ο Μακρυγιάννης θεωρεί την προσφώνηση αφέντη και τη συνοδευτική υπόκλιση, σύμβολα της τυραννίας, προσβλητικά, καθώς ανακαλούν τους αρνητικούς συνειρμούς του καθεστώτος της δουλείας: Έρχεται, θα πει για τον διερμηνέα του Αρμανοπεργκι, μου κάνει μίαν μετάνοια, άλλη, και σκύβει να μου φιλήσει το ποδάρι. Εγώ, ως διερμηνέας ενός αντιβασιλέως, εσηκώθηκα, του λέγω: "Τ είναι το «αφέντη» και η κατηγορία οπού μου κάνεις;" (Απομν. Γ σ. 60).

Η τυραννική, δηλαδή η αυταρχική οργάνωση της κοινωνίας, δεν καταλύθηκε με τη νίκη των Τούρκων: ο Μακρυγιάννης τόσο στη διάρκεια του αγώνα, όσο και αργότερα, θα γνωρίσει τις τυραννικές τάσεις στη διαχείριση της εξουσίας από τους στρατιωτικούς και πολιτικούς, και θα αγωνιστεί να τις αποτρέψει: Αυτά είναι τυραγνικά πράματα και δε σου φέρνουν υπόληψη, χάνεται τ όνομά σου (Απομν. Α σ. 183), θα πει στο Γκούρα για τις αρπακτικότητά του σε βάρος των απλών ανθρώπων. Η τυραννία εδώ σημαίνει για το φορέα της ηθική βλάβη, είναι δύναμη αντικοινωνική που μειώνει το κοινωνικό κύρος και οδηγεί στην αμφισβήτηση και την κοινωνική απομόνωση. "Τυραννικό" θα αποκαλέσει επίσης το καθεστώς του Καποδίστρια: δεν σ έφεραν τζελάτη και τύραγνο (Απομν. Β σ. 10). Η ερμηνεία αυτή συνδέει την τυραννία με την αδικία. Το σύστημα που διώκει τα στζάνια, δηλαδή την οικονομική ολιγαρχία, και ζητά να εξαλείψει τα κατεστημένα μεγάλα νοικοκυριά, κρίνεται άδικο, και γι αυτό τυραννικό (Απομν. Β σ. 29-30).

Μπορούμε, λοιπόν, να εκτιμήσουμε ότι η τυραννία είναι σαν έννοια προέκταση και παραλλαγή της αδικίας και της ατιμίας: Τότε θύμωσα από τις άτιμες βρισές οπού μου κάνουν κι άνοιξα την πόρτα και βήκα εις το φόρο και τους είπα: « Γκιντί πουλημένα κριγιάτα της τυραγνίας, οπαδοί της αδικίας κι ατιμίας!» (Απομν Γ σ. 137-8). Όσον αφορά την έννοια καθαυτή, η γενικότητα στη χρήση της φανερώνει ότι ο Μακρυγιάννης την παρέλαβε από το περιβάλλον, γιατί η τυραννία, όπως και η αρετή, η ελευθερία, η

δικαιοσύνη, είναι όροι που κυριαρχούσαν στην ατμόσφαιρα της εποχής. Είναι δηλαδή πιθανό να πρόκειται για μια σειρά από κοινούς τόπους που λειτουργούν, ως ένα βαθμό, και ως σύνθημα της εποχής, φυσικά με συγκεκριμένους αποστολές και χρήστες. Χαρακτηριστική, για παράδειγμα, είναι η περίπτωση των ωδών του Κάλβου, ο οποίος αντικαθιστά τον αρχικό τίτλο της όγδοης ωδής *Εις Τυράννους* με τον κρυπτικότερο *Εις Αγαρηνούς*. Πρόκειται δηλαδή για μια άλλη πλευρά της ιδεολογικής γλώσσας του Μακρυγιάννη, περισσότερο εξωτερική.

Η ελευθερία δεν είναι αυτονομημένος εννοιολογικά όρος στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, αλλά προσδιορίζεται από την απουσία της τυραννίας (Απομν. Α σ. 269). Η απουσία συγκεκριμένου νοήματος κρίνεται στην αδυναμία που έχει ο Μακρυγιάννης να ορίσει άμεσα και με σαφήνεια τη σημασία της, πράγμα που οδηγεί σε έμμεσους προσδιορισμούς. Στην περίπτωση αυτή προκύπτει το ερώτημα σε ποιο βαθμό ο αγώνας για την ελευθερία αποτελούσε συνειδητή επιδίωξη και σήμαινε συγκεκριμένα αιτήματα εθνικής και κοινωνικής αποκατάστασης.

Βασικός είναι ο αποφαιτικός ορισμός του όρου, θα πει δηλαδή ο Μακρυγιάννης πρώτα τι δεν είναι ελευθερία, και γι αυτό έχει τα εφόδια της βιωμένης εμπειρίας στο παρελθόν, για να ορίσει καταφατικά στο δεύτερο μέρος του συλλογισμού την ελευθερία: *Κι αυτά τα καπετανλίκια ήταν κλέφτικα πράγματα, όταν ήταν οι Τούρκοι στην πατρίδα μας αφεντάδες· εμείς όμως παιδευθήκαμε δια λευτεριά* (Απομν. Α σ. 169). Η ελευθερία, όπως συνάγεται από αυτή την αντιθετική παράθεση των εννοιών, είναι το αντίθετο της βίας και της αυθαιρεσίας, ιδιοτήτων του αρματολισμού, και αντίθετη προς την αυθαίρετη κυριαρχία του ενός, γνωστή κυρίως από τον Αλή πασά, εκπρόσωπο του τουρκικού καθεστώτος (Απομν. Α σ. 269). Τυραννία και ελευθερία, λοιπόν, είναι αντίρροπες καταστάσεις, αφού η ύπαρξη της μιας αναιρεί την παρουσία της άλλης.

Άλλες φορές ο προσδιορισμός της ελευθερίας γίνεται με τη ρητορική ερώτηση. Ο Μακρυγιάννης καταγγέλλει τις αρπακτικές διαθέσεις των στρατιωτικών αρχηγών που σχεδίαζαν να υποκλέψουν τις περιουσίες των Αθηναίων για να πλουτίσουν οι ίδιοι, για να καταλήξει στο ερώτημα *θα λευτερωθούμεν έτζι;* (Απομν. Α σ. 183). Σταθερά αντιπαράθετει την ελευθερία, το ζητούμενο, στην εμμετάλλευση και την απληστία των αρχηγών, η οποία δε διαφέρει από τις φεουδαρχικές μεθόδους του παρελθόντος και

αναιρεί τον αγώνα για την ελευθερία. Απαντά, τέλος, η ειρωνική χρήση του όρου, που προέρχεται από καταστάσεις απογοήτευσης και παραίτησης: *Αφού οι Αρτινοί με βιάζαν να τους συνάξω να πάμεν έξωστο ορδί, ντουφέκια κι άλλα αναγκαία δεν είχαν, τους γύμνωσαν πρώτα οι Τούρκοι, οπού τους σύναξαν τ'άρματά τους, και ύστερα κι εμείς οι λευτερωταί όλο τους το βιδόν* (Απομν. Α σ. 145-146). Η ταύτιση των υποτιθεμένων ελευθερωτών με τους δυνάστες είναι ακόμα πιο σκληρή και τονίζει την αρνητική πραγματικότητα.

Η ελευθερία δηλώνεται επίσης με παρεμφερείς συνειδοχικές φράσεις: *Και όταν υπάρξη η πατρίς, δεν σου χρειάζονται αρματολίκια· παίρνεις τις τιμές της πατρίδος, βαθμούς και δόξες, καθώς γίνεται και στ άλλα τα έθνη, οπού τιμούν και δοξάζουν τους άξιους και τίμιους αξιωματικούς τους* (Απομν. Α σ. 169). Η ρηματική έκφραση *όταν υπάρξη η πατρίς* είναι ισότιμη της ελευθερίας. Η οπτική του Μακρυγιάννη εδώ εμφανίζεται προωθημένη, η εθνική απελευθέρωση που είναι το πρώτο στάδιο εφαρμογής της ελευθερίας, ολοκληρώνεται με την κοινωνική αποκατάσταση· το όραμα της ελευθερίας ενέχει την οικονομική και ηθική δικαίωση των αγωνιστών της ανεξαρτησίας.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η σύνδεση της ελευθερίας με τη δικαιοσύνη: *οι Έλληνες έφτιαξαν το ρωχιαλικο, έχυσαν το αίμα τους γι αυτή την πατρίδα και δεν κέρδισαν τίποτα· η ελευθερία βρίσκει την εφαρμογή της στη διανομή της εθνικής γης, και όταν αυτό το θεμελιώδες κοινωνικό αίτημα καταπατείται, η ελευθερία αναιρείται* (Απομν. Β σ. 12). Το αίτημα της κοινωνικής απελευθέρωσης είναι υλικό, και η ελευθερία εγγυμονεί την προσδοκία για κοινωνική αποκατάσταση και ασφάλεια, που απορρέει από την οικονομική δικαίωση. Σε άλλο σημείο ο Μακρυγιάννης κρίνει ότι η οικονομική και ηθική εκμετάλλευση, δηλαδή η αδικία, υπονομεύει την ελευθερία και την καταλύει: *ότι ήτανε πέντε αδέρφια, θα μονολογήσει, κι έμεινε ένας μόνον από το ντουφέκι· και οι άνθρωποι τους ήτανε τόσοσν καιρόν σκλαβαμένοι και σώθη μία γυναίκα μόνον κι αυτήνη πείναγε· κι εκείνοι οπού τους ζήτηγε ψαμί θέλαν να κήμιουν το κέφι τους να της δώσουνε να φάγη. Κι αυτό κι άλλα πολλά τοιούτα μ έκαμαν να βγω από το προκείμενον. Ότι τα τοιούτα δεν λευτερώνουν πατρίδα, την χάνουν* (Απομν. Α σ. 163). Η θετική όψη του αρνητικά διατυπωμένου συλλογισμού, δίνει ότι ο σεβασμός, η δικαιοσύνη, είναι οι στυλοβάτες της ελευθερίας, ότι η ελευθερία βιώνεται μέσα από αυτές τις πρακτικές. Το ίδιο συνδέει την ελευθερία με τη δικαιοσύνη όταν ως αστυνομικός διευθυντής στην Αθήνα

κατηγορώντας τα αρχοντόπουλα για το βιασμό κοριτσιών, λέγει ότι η καταπάτηση της ελεύθερης βούλησης και των δικαιωμάτων των πολιτών καταστρέφει την ελευθερία της πατρίδας (Απομν. Α σ. 182). Εξάλλου η άρση της κοινωνικής δικαιοσύνης θέτει εξ αρχής το θέμα της ελευθερίας, όπως δείχνει η φράση πούναι η λευτεριά και η δικαιοσύνη; ερώτημα του Μακρυγιάννη στον Σπύρο Μήλιο, όταν τον μούσε για τη στάση της 3ης του Σεπτέμβρη (Απομν. Γ σ. 132).

Άλλη προοπτική της ελευθερίας είναι το άνοιγμα, η καλλιέργεια των κοινωνικών δυνάμεων σε σχέση με την καταστολή και τον περιορισμό της τυραννίας: *Κι αυτό το σκολείον, θα πει στον Καποδίστρια για το πολιτικό του σύστημα, θα φάγη την λευτεριά μας· κι αυτήνη την λευτερίαν Κυβερνήτη μου, δεν την ηύραμεν στο σοκάκι και δεν θα μπούμεν εύκολα πίσου εις του αυγού το τζόφλιο· ότι δεν είμαστε πουλάκι να χωρέσουμε πίσου, εγίναμε πουλί και δεν χωρούμεν* (Απομν. Β σ. 11). Την ελευθερία καταλύει η αυθαίρετη άσκηση εξουσίας, όπως προσδιορίζεται στην περίπτωση του Καποδίστρια, η πολιτική βούληση του οποίου να αναστείλλει τη χορήγηση συντάγματος, ισοδυναμούσε με τυραννία. Η γενική διαπίστωση, λοιπόν, είναι ότι η ελευθερία οικοδομείται στην κοινωνική δικαιοσύνη. Η συσχέτιση αυτή μάλιστα που συνδέει την ελευθερία με το νόμο ή με το μέτρο θυμίζει αστικού τύπου θεσμικές αρχές. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι ο Μακρυγιάννης συνδέει τους νοικοκυραίους με την περιφρόνηση της ελευθερίας και της τάξης, αφού αποκαλεί κατ' ευφημισμό *νοικοκυρόπουλα* τα αρχοντόπουλα προκειμένου να επισημάνει τις κοινωνικές τους ευθύνες (Απομν. Α σ. 182) ⁹.

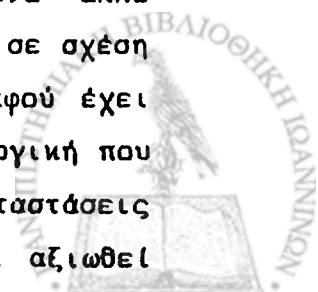
Συνυφασμένη με την ελευθερία, όπως άλλωστε είδαμε, είναι η αρετή, η οποία λειτουργεί ως προϋπόθεση της ελευθερίας. Η αρετή στην περίπτωση αυτή αφορά την κοινωνική συνείδηση του πολίτη και σημαίνει την ανιδιοτέλεια που απαιτεί υλικές θυσίες - *γυμνώθηκαν δια την λευτερίαν* (Απομν. Α σ. 145, πβ. Α σ. 168), θα πει για τους Αρτινούς πρόσφυγες ο Μακρυγιάννης, και την ανδρεία που οδηγεί σε θυσία της ίδιας της ζωής.

Ο Μακρυγιάννης επισημάνει, τέλος, την αυξημένη ευθύνη των αρχηγών στον αγώνα για την ελευθερία. Διαπιστώνει την ανιδιοτέλεια, τον πατριωτισμό του απλού λαού, ο οποίος με αυτοθυσία αγωνίζεται για την ελευθερία (Απομν. Α σ. 201), ενώ τη δόξα καρπώνονται οι ισχυροί που τιμώνται από το λαό γιατί πιστεύει ότι *παιδεύονται δια λευτεριά*. Αντίθετα οι αρχηγοί αποδεικνύονται κατώτεροι της ελευθερίας, γιατί με

την πλεονεξία και τη φιλαρχία τους, την καταλύουν: η διαταγή του Κολοκοτρώνη να κάψουν τα σπίτια των αντιπάλων στον εμφύλιο θα προκαλέσει την ειρωνική κρίση για το είδος της ελευθερίας που ζητούν να φέρουν: *Αυτήνη την λευτερίαν ζητάνε να μας φέρετε, να κάμετε τα κέφια τα δικά σας, να χαθή και η πατρίδα μας* (Απομν. Α σ. 199). Μάλιστα η κατάχρηση της δύναμής τους παρασκευάζει καθεστώς υποτέλειας περισσότερο βαρύ από το προηγούμενο, αφού είναι αυτοί οι ελευθερωτές που μεταβάλλονται σε νέους δυνάστες του ελληνισμού¹⁰ (Απομν. Α σ. 201). Σε άλλο σημείο θα παρατηρήσει για τους πολιτικούς του αντιπάλους στον εμφύλιο του 1832 ότι αυτοί ήρθαν *δια τύχη κι όχι δια λευτεριά* (Απομν. Β σ. 41). Η ιδιοτέλεια λοιπόν των ηγετών σημαίνει την έλλειψη αρετής, η οποία γίνεται ο ιστός πάνω στον οποίο υφαίνεται η ελευθερία (Απ. Α. σ. 202). Τέλος, η ευθύνη των αρχηγών για την κατάκτηση της ελευθερίας μεγαλώνει καθώς με κριτήριο τη δική τους συμπεριφορά, οι Ευρωπαίοι παρέχουν τη συνδρομή τους όταν εργάζονται *δια λευτεριά*, ή τους εγκαταλείπουν αν ενεργούν *δολερώς, δια ληστεία* (Απομν. Α σ. 192).

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αντίληψη ότι πρέπει κανείς να είναι άξιος για την ελευθερία¹¹. Η θέση αυτή ορίζεται επίσης αρνητικά: οι αρπαγές και η κακοποίηση γυναικών και παιδιών από οπαδούς του Γρίβα το 1832 τον οδηγούν στην εκτίμηση ότι με αυτή την πρακτική *δεν θα κάμωμιεν ποτέ προκοπή, μήτε θα ιδούμεν θεού πρόσωπον, ότ είμαστε θερία, ανθρωποφάγοί, άτιμοι άνθρωποι. Είμαστε τοιούτοι όλοι, ανάξιοι της λευτεριάς* (Απομν. Β σ. 40). Η φράση σημαίνει τον εσωτερικό αγώνα που απαιτείται ώστε να καθαρθεί το άτομο από τα ταπεινά πάθη και τις ιδιοτέλειες που οδηγούν στην αδικία. Η ελευθερία, λοιπόν, είναι έννοια αγωνιστική όπως είναι μαχητική και στη διεκδίκησή της από τους άλλους.

Όπως φάνηκε λοιπόν από τους έμμεσους και αρνητικούς ορισμούς της ελευθερίας, ο όρος σημαίνει κυρίως μια νέα κοινωνική οργάνωση. Η ειδοποιός διαφορά βρίσκεται στην κοινωνική δικαιοσύνη που θα επισφραγίσει την εθνική ελευθερία. Ωστόσο υπάρχει και ένα άλλο νομοτελειακό επίπεδο, στο οποίο η ελευθερία νοείται αντιθετικά σε σχέση με την τιμωρία, την ποινή. Ο θεός ελευθερώνει την πατρίδα αφού έχει εκτίσει την ποινή για τα αμαρτήματά της. Σύμφωνα με αυτή τη λογική που επανέρχεται σε περιόδους κρίσης και καμπής, η παραμονή σε καταστάσεις δουλείας σημαίνει ότι δεν έχει καθαρθεί η πατρίδα, ώστε να αξιωθεί

πραγματικά τη συγχώρεση του θεού, και να της δοθεί κυριολεκτικά το αγαθό της ελευθερίας. Μάλιστα, η κατάσταση της ελευθερίας θεωρείται ότι είναι το φυσικό κλίμα για τη λατρεία του θεού, ο οποίος αρμόζει να δοξάζεται σε συνθήκες ελευθερίας (Αρχ. σ. 310-11). Με τον τρόπο αυτό συνδέεται εσωτερικά η ελευθερία της πατρίδας με τη θρησκεία.

3. Αδικία - Δικαιοσύνη

Η δικαιοσύνη κατέχει καίρια θέση στην αντίληψη του Μακρυγιάννη για τον κόσμο και αποτελεί τον ισχυρότερο δεσμό της κοινωνίας πολιτών. Η σύλληψη της δικαιοσύνης δεν είναι θεωρητική, αλλά "απορρέει κατευθείαν από την ενέργεια των συνθηκών, χωρίς να βοηθείται από ανώτερες αξιολογικές κρίσεις"¹². Ειδικότερα, το πάθος για δικαιοσύνη ορίζεται αρνητικά μέσα από το βίωμα της αδικίας, γι αυτό και έχει βαθιές ρίζες στην ίδια την ύπαρξη του Μακρυγιάννη. Η αδικία έχει εμφανιστεί από πολύ νωρίς στη ζωή του απομνημονευματογράφου σφραγίζοντας, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, την προσωπικότητά του. Μέσα από την αδικία να τον εγκαταλείψουν βρέφος στο δάσος, θα προσδιορίσει τη δικαιοσύνη του θεού. Η αδικία να τον δείρει ο αφέντης του δημόσια, γίνεται το κίνητρο για την έξοδο από το κοινωνικό status του υπηρέτη. Η διαμεσολάβηση του αγίου στην επιτυχία των οικονομικών του αγώνων που σήμαναν και την κοινωνική του αποκατάσταση, θα συνδέσει σε άλλη μια καίρια στιγμή της ζωής του τη δικαιοσύνη με το θεό. Τέλος η αδικία του κατακτητή, την οποία ο Μακρυγιάννης συνειδητοποίησε κυρίως το 1820, όταν κινδύνεψε η ζωή του και καταστράφηκε οικονομικά ο ίδιος αλλά και ολόκληρη η περιοχή της Άρτας από τους Τούρκους, έδωσε την κοινωνική διάσταση στη δικαιοσύνη: μέσα από αυτή την εμπειρία θα προσδιορίσει την πατρίδα του ως τον κατεξοχή χώρο ασφάλειας και ευταξίας. Άλλωστε αυτή είναι η πίστη ενός ολόκληρου κόσμου την εποχή αυτή, όπως μαρτυρούν χαρακτηριστικά τα λόγια του Τούρκου μπέη στον Μακρυγιάννη *αδικήσαμεν τον ραγιά από πλούτη και από τιμή και τον αφανίσαμε ... και η αρχή είναι τούτη, οπού θα χαθή το βασίλειόν μας* (Απομν. Α σ. 121).

Η δικαιοσύνη, λοιπόν, έχει ως κίνητρο την εμπειρία της αδικίας. Ο αγώνας κατά της αδικίας διαπερνά κυριολεκτικά όλες τις δραστηριότητες του Μακρυγιάννη: *Κι όσα σημειώνω τα σημειώνω γιατί δεν υποφέρνω να βλέπω το άδικο να πνίγη το δίκιον* (Απομν. Βπ. σ. 217), θα πει χαρακτηριστικά στον

επίλογο των απομνημονευμάτων ορίζοντας το κίνητρο της συγγραφής του έργου. Η ίδια ανάγκη να υποστηρίξει το δίκαιο, ότι δηλαδή η ελευθερία της πατρίδας ήταν έργο των αγωνιστών, βρίσκεται πίσω από τη σύλληψη της ιδέας της εικονογράφησης του αγώνα. Ακόμα οι συμβολικές παραστάσεις στο ψηφιδωτό της αυλής έγιναν από την ανάγκη να προβάλλουν τη συνέχεια του ίδιου θέματος, την κοινωνική αδικία των αγωνιστών.

Η αδικία θα εμπνεύσει τον Μακρυγιάννη να μιλήσει απλά, όπως μπορεί στην Δ' Εθνική Συνέλευση (Απομν. Β σ. 16). Η άδικη απονομή βαθμών στους αγωνιστές από τους Βαυαρούς θα τον οδηγήσουν σε αμφισβήτηση της δικαιοσύνης τους που θα εξελιχθεί σε σύγκρουση και ρήξη με το καθεστώς (Απομν. Γ σ. 82, 85). Το ίδιο κριτήριο της άδικης αντιμετώπισης των αγωνιστών θα τον οδηγήσει σε διαμαρτυρία προς τον Όθωνα (Απομν. Γ σ. 93). Με το ίδιο αίτημα το οποίο συνδέει οργανικά με την ουσία του αρχικού αγώνα για την ελευθερία, αφυπνίζει τις συνειδήσεις των αγωνιστών για διεκδίκηση της δικαιοσύνης στις παραμονές του κινήματος της 3ης Σεπτεμβρίου (Απομν. Γ σ. 132). Είναι ενδεικτικό ότι και στο τέλος της ζωής του, όταν η δικαιοσύνη χάνει το ρεαλισμό της και γίνεται αντικείμενο προσευχών στο θεό, και τότε ακόμα διατηρεί τον αγωνιστικό της χαρακτήρα (Ορ. σ. 213).

Ο Μακρυγιάννης βιώνει οργανικά την αδικία, όπως αποδεικνύει η συμμετοχή του στο δράμα των αγωνιστών. Το παράπονο της γυναίκας που γνώρισε τον έσχατο εξευτελισμό για την πατρίδα και τώρα δε βρίσκει δικαιοσύνη από κανέναν, παρά όλο δόλο κι απάτη (Απομν. Β σ. 19)¹³, τον αναλύει σε δάκρυα. Αλλά και μόνος του κλαίει για την κατάσταση του που συμπίπτει με την κατάσταση των αγωνιστών, και η οποία στο τέλος ταυτίζεται με την ίδια την τύχη της πατρίδας (Απομν. Γ σ. 72, 93). Ακόμη πιο χαρακτηριστική για τη σχέση του με την αδικία είναι η οργανική βλάβη που του προκαλείται από αυτήν (Ορ. σ. 118). Όμως η συναισθηματική συμμετοχή στο πρόβλημα της αδικίας των αγωνιστών δε συσκοτίζει τα γεγονότα: η αποστασιοποίησή του, όταν ζητά συγνώμη από τους αναγνώστες για παρεκβάσεις από την ιστορική αφήγηση, δείχνει πόσο σαφή συνείδηση έχει των συνεπειών της αδικίας, η οποία υπονομεύει την ίδια την ουσία της ελευθερίας: *Συχωράτε με, αναγνώστες, οπούφυγα από το προκείμενον. ... Ότι τα τοιούτα δεν λυτερώνουν την πατρίδα, την χάνουν· κι έχω σκοπόν να ζήσω κι εγώ σ' αυτήνη την πατρίδα. Ότι έχω τόση αδύνατη φανελιά και δεν πιτηδεύομαι να κολακεύω τους δυνατούς. Και είμαι*

δυστυχής, και κλαίγω και την δυστυχισμένη μου πατρίδα, οπού δι αυτήνη χύσαμε το αίμα μας αδίκως (Απομν. Α σ. 163). Τέλος η αδικία των αγωνιστών είναι τόσο ισχυρή που φτάνει να κλονίσει, έστω και προσωρινά, το πιο δυνατό αίσθημα του Μακρυγιάννη, την πίστη του στο θεό: Και φεύγω όλως διόλου από το προκειμένον και δεν θυμάμαι τίποτας και μετανογώ απ ούλα, ούτε προσευκή, ούτε τίποτας (Ορ. σ. 163· πβ. και Ορ. σ. 118). Η απελπισία του από την επικράτηση της αδικίας εκφράζεται ακόμη με την παράκληση στο θεό να μην τον αφήσει ζωντανό και άλλη χρονιά, αν η πατρίδα του εξακολουθεί να βρίσκεται με την ίδια δικαιοσύνη (Ορ. σ. 125). Γενικά η αδικία βρίσκεται πίσω από την ψυχική ισορροπία του Μακρυγιάννη, τις ανασφάλειες και τις απογοητεύσεις του, κινεί τις συγκρούσεις και τις ανταρσίες του (Απομν. Γ σ. 71). Έτσι για παράδειγμα, ενώ αρνείται στον Καραϊσκάκη να φύγουν από το στρατόπεδο του Πειραιά, επειδή η πατρίδα διατρέχει άμεσο κίνδυνο, αμέσως μετά, όταν αισθάνεται να αδικείται εξαιτίας της προώθησης του Νοταρά, δε θα διστάσει να υποκινήσει τους στρατιώτες του σε φυγή, προκειμένου να αποκαταστήσει το δίκαιο (Απομν. Α σ. 313). Γενικά, μέσα από την αδικία τη δική του και των αγωνιστών, θα βιώσει όλο το πρόβλημα του μετεπαναστατικού κράτους.

Όπως είπαμε, η ανάγκη για δικαιοσύνη εκφράζεται με συγκεκριμένους τρόπους, και δεν επηρεάζεται από θεωρητικές συλλήψεις. Το μέτρο της το δίνει η συμμετοχή στον αγώνα για την ελευθερία της πατρίδας. Οι σχέσεις είναι ευθέως ανάλογες: είναι ηθικό όσοι αγωνίστηκαν να αμειφθούν υλικά και ηθικά από την πατρίδα, αίτημα που διαμορφώνει την ιδέα της δικαιοσύνης της πατρίδας. Ωστόσο όταν απειλείται από την αδικία, η δικαιοσύνη αποβάλλει το μεταφυσικό της ένδυμα και γίνεται απροσημάτιστη διεκδίκηση οικονομικών συμφερόντων: Ο πολίτης έχει κι αυτός τα συμφέροντά του εις αυτήνη την πατρίδα, θα πει, και θα στηρίζει το λόγο του σε θυσίες αυταπόδεικτες: Όταν ήρθε ο Αράρης, αυτήνοι όλοι ήταν πηγιωμένοι άλλοι στα νησιά κι άλλοι στις σπηλιές κι ήταν ασφαλισμένοι κι εγώ μ εκείνους οπού θέλουν να διώξουν σκοτωνόμαστε. Και την έχομεν την πατρίδα αντάμα. Πιθαμή-πιθαμή θα την μεράσουμεν κι όχι να μας διώξουν! (Απομν. Β σ. 26). Σε τέτοιες περιπτώσεις το αίτημα της δικαιοσύνης είναι υλικότατο και η έκφραση κατηγορηματική: όποιος δουλεύει θέλει το μεριάτικόν του (Απομν. Δ σ. 169-70). Ο Μακρυγιάννης γίνεται αδέκαστος κριτής και η απολυτότητά του θα εκφραστεί με την αυστηρή ισοτιμία

ανάμεσα στην προσφορά και την αμοιβή, αντίληψη που έχει την αρχή της στη λαϊκή αντίληψη του *do ut des*: *Εύχομαι δε να μην ήθελε είπη τις βλέπων την αλλαν κατάστασίν των, ότι τούτο είναι ανταμοιβή των υπέρ πατρίδος αγώνων των* (Αρχ. σ. 232, 268). Στα Απομνημονεύματα θα πει: *όποιος αδικώς πειράζει τον άλλον πρέπει να λαβαίνη την ίδια ανταμοιβή* (Απομν. Α σ. 314). Συνέπεια αυτής της αυστηρής αντίληψης για τη δικαιοσύνη είναι ότι οι τίμιοι πατριώτες και οι πιο ενδεδειγμένοι να καταλάβουν τις καίριες θέσεις της πατρίδας η οποία συστάθηκε σε κράτος, είναι οι αγωνιστές (Απομν. Γ σ. 75, Δ. σ. 162). Είναι διαπιστωμένο ότι ο Μακρυγιάννης προσδοκούσε τουλάχιστον ισότιμη συμμετοχή στη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού για τον εαυτό του και για τους άλλους αγωνιστές. Αυτή η αυστηρή και μονομερής δικαιοδική αντίληψη εγγράφεται στον αυτοχθονισμό του, ο οποίος υποστηρίζει τον αποκλεισμό των ετεροχθόνων Ελλήνων από την κρατική οργάνωση της ελεύθερης πατρίδας, με επιχείρημα το δίκαιο που δημιούργησε η συμμετοχή στην επανάσταση (Αρχ. σ. 367-68).

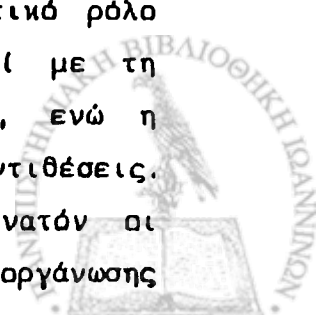
Η απόσταση ανάμεσα στις προσδοκίες του Μακρυγιάννη και την πραγματικότητα υξύνουν ακόμη περισσότερο το αίσθημα της αδικίας. Γιατί οι ελευθερωτές της πατρίδας όχι μόνον εκτοπίστηκαν από τα δίκια τους αλλά ζουν σε άθλια κατάσταση ενώ οι ιδιοτελείς καρπώνονται τις θυσίες τους και ευημερούν. Οι ακραίες κοινωνικές αντιθέσεις δίνουν το βαθμό της αδικίας: από το ένα μέρος οι αγωνιστές, οι χήρες των σκοτωμένων, τα ορφανά παιδιά τους, όλοι εκείνοι που θυσιάστηκαν για την πατρίδα, περιφέρονται ρακένδυτοι και άθλιοι· από το άλλο μέρος η πρόκληση της πολυτέλειας και της χλιδής των πολιτικών (Απομν. Γ σ. 92-3). Αυτή η αδικία δίνει στις κοινωνικές αντιθέσεις τον ταξικό χαρακτήρα (Απομν. Γ σ. 93). Η κατάσταση της κοινωνικής δουλείας προσλαμβάνει δραματικές διαστάσεις στην ψηφιδωτή παράσταση που δείχνει τους καταπληγμένους αγωνιστές της ελευθερίας να οικοδομούν των νέων αφεντάδων τα σπίτια και τα υποστατικά (Απομν. Γ σ. 110). Μέσα από αυτήν την κοινωνική αδικία θα κρίνει ο Μακρυγιάννης την ελευθερία και θα συνειδητοποιήσει με αξυδέρκεια το πρόβλημα του ελεύθερου κράτους, ότι δηλαδή δεν άλλαξαν οι κοινωνικές δομές, αλλά στην ουσία οι νέοι ηγέτες διαδέχτηκαν τον τούρκο δυνάστη: *Διατί να χύσωμεν το λοιπόν τόσοσ αίμα; Διατί να γιομώσσει η Τουρκιά σκλάβους; Διατί να τουρηέσουν τόσοσ χριστιανοί; Κάλλιο να καθόμαστε μεκείνον τον βασιλέα σπούχαμεν - και είχαμεν την τιμή μας και βαστούσαμε και την θρησκεία μας, κι όχι τοιούτως σπού καταντήσαμεν*

(Απομν. Δ σ. 169). Η απογοήτευση του Μακρυγιάννη γίνεται πολύ πιο ισχυρή επειδή έχει σαφή συνείδηση των τρόπων αποκατάστασης της δικαιοσύνης: ο τρόπος αυτός, εκτός από τους προβιβασμούς των αγωνιστών, θέμα για το οποίο κάνει συγκεκριμένες εισηγήσεις στον Άιντεκ (Απομν. Γ σ. 61), είναι η διάθεση της εθνικής γης: Ο Μακρυγιάννης στη συντακτική συνέλευση του 1844 προτείνει να γίνει ψήφισμα ώστε όλη η εθνική γη να μοιραστεί ανεξαιρέτως σε όλους όσους αγωνίστηκαν, στρατιωτικούς και πολιτικούς (Αρχ. σ. 371). Πολύ περισσότερο, μάλιστα, που οι θέσεις αυτές είναι ώριμες και συγκεκριμένες ήδη από το 1833 (Απομν. Γ σ. 61-2· πβ. και Γ 89, 99, 101, 114). Αλλά και στον Καποδίστρια θα πει ότι τη γη που ελευθέρωσαν με τους αγώνες και τις θυσίες τους οι αγωνιστές, την παρέχει στους συνεργάτες του που αγοράζουν ένα γρόσι το στρέμμα την άγρια και καλή γη (Απομν. Β σ. 12).

Στο επίκεντρο όλης αυτής της αδικίας βρίσκεται ο ίδιος ο Μακρυγιάννης, ο οποίος αν και υπηρέτησε την πατρίδα με ειλικρίνεια, εκείνη τον άφησε ενδεή: *ειδέ τι να της κάμω της πατρίδος; έτζι με κατάντησε. Όμως καυχώμαι ότι την εδούλευσα ειλικρινώς, και με άφησε πτωχόν* (Αρχ. σ. 268· πβ. και Αρχ. σ. 267, σημ. 1). Όσον αφορά στη συμμετοχή του στον αγώνα της ανεξαρτησίας, ο ίδιος θα πει: *Όμως έκαμα κι εγώ ό,τι μπορούσα· είχα δυό ποδάρια, τζακίστη το ένα... την κοιλιά μου τρύπια, το κεφάλι με δυο τρύπες* (Απομν. Δ σ. 169). Για την υπέρτατη αυτή προσφορά και της ίδιας του της ζωής πιστεύει ο Μακρυγιάννης πως αδικήθηκε από τις κυβερνήσεις της πατρίδας του, πράγμα που πιστοποιείται από τα έγγραφα κυρίως του Αρχείου, στα οποία επίμονα προβάλλει οικονομικά αιτήματα. Αδικημένο θεωρεί τον εαυτό του από τον Καποδίστρια, γιατί τον υποβίβασε από το στρατιωτικό του αξίωμα, και του περιόρισε τις οικονομικές αποδοχές. Το γεγονός της διαφωνίας του με την οικονομική πολιτική του Κυβερνήτη που αποσκοπούσε να μειώσει τη δύναμη της ολιγαρχίας, διαφωνία η οποία πιθανότατα αποτέλεσε την αιτία για τη δυσμένειά του, ο Μακρυγιάννης την αντιπαρέρχεται. Εξάλλου η απονομή βαθμών από τους Βαυρούς που ακολούθησαν δεν αδίκησαν γενικά τους αγωνιστές αλλά και τον ίδιον -μ έκαναν ταματάρχη από χιλίαρχον. Ακόμη η άρνησή του να συνηγορήσει στις άδικες προαγωγές των ληστών, άρνηση που προκάλεσε την απειλή του Άρμανσπεργκ, έγινε αιτία να οργανωθεί σε συνωμοσία κατά των Βαυρών, για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο να εκτοπιστεί. Μετά το 1843 ο Μακρυγιάννης αισθάνεται την αδικία από την

αμφισβήτηση που του έγινε επειδή δόθηκε το προβάδισμα στον Καλλέργη και θεωρήθηκε εκείνος αρχηγός της συνταγματικής επανάστασης. Ακολούθησε η πολιτική του αποτυχία να εκλεγεί βουλευτής στις εκλογές του 1844 και η προδοσία ολοκληρώθηκε με τον Κωλέτη, ο οποίος παρά τις υποσχέσεις του προς τον Μακρυγιάννη, τον *έκλεισε από τα δίκια του*, που σημαίνει, όπως ο ίδιος θα πει, ότι τον *ζημίωσε πολλές χιλιάδες τάλληρα*, υπονοώντας προφανώς υποσχέσεις για παλιές αποζημιώσεις (βλ. και Απομν. Δ σ. 199). Αποτέλεσμα αυτής της καταφοράς θεωρεί την απειλή κατά της ζωής του με τη δολοφονική απόπειρα που πιστεύει ότι έγινε εναντίον του το 1845. Όμως συγκεκριμένες ενέργειες χαλκεύουν την πολιτική του εκτόπιση: η αφειλόμενη σε έλλειψη πρόσκλησης απουσία του κατά την υποδοχή του Όθωνα το 1851, η οποία αποκρύφθηκε ώστε η απουσία του να ερμηνευθεί αρνητικά και να προκαλέσει τη δυσaréσκεια του βασιλιά (Δίκη σ. 129, 141). ο υποβιβασμός του γιού του Όθωνα στη σχολή Ευελπίδων (Δίκη σ. 134, 324-325) μαζί με την επιβολή διδασκτρων που τον διαφοροποιούσε από τους άλλους αγωνιστές και τον μείωνε (Απομν. Επ. σ. 214α). η επιβολή, τέλος, του κατ οίκον περιορισμού (Δίκη σ. 134, 141, 324), είναι τρόποι που δηλώνουν την έκπτωση του κύρους και την δυσμένεια στην οποία έχει υποπέσει, και την οποία οργάνωναν πολιτικοί του αντίπαλοι (Δίκη σ. 139). Το αποκρύφωμα της αδικίας εναντίον του θα γίνει με την κατηγορία ότι συνωμοτούσε κατά της ζωής των βασιλέων, τον περιορισμό, τη δίκη και τη φυλάκισή του. Το παράπονό του, που μεταφέρεται στη δίκη του 1852 από την Καίτη Μακρυγιάννη, φανερώνει όλη την ηθική δοκιμασία του παλιού αγωνιστή: *Δεν είμαι και εγώ αγωνιστής, δεν υπηρέτησα κι εγώ αυτήν την πατρίδα, δεν επληρώθηκα δι' αυτήνην την πατρίδα και τώρα να είναι τόσοι αγόριστοι και να με κατατρέχουν κατ' αυτόν τον τρόπον;* (Δίκη σ. 141, βλ. και σ. 324-25). Η μαρτυρία της ίδιας ότι στις παραμονές του Ευαγγελισμού της 25ης Μαρτίου 1852, βγήκε από το δωμάτιό του ζητώντας να κρυφτεί από φόβο ότι τον κυνηγούν και τον σκοτώνουν, δείχνει την ψυχική εξάντληση στην οποία έχει περιέλθει (Δίκη σ. 140).

Σε όλη αυτή την εμπειρία της προσωπικής αδικίας σημαντικό ρόλο παίζει ο χαρακτήρας του Μακρυγιάννη: ο εγωκεντρισμός μαζί με τη φιλοδοξία του οδηγούν σε υπερεκτίμηση της προσφοράς του, ενώ η απολυτότητα του χαρακτήρα του, τονίζει και δραματοποιεί τις αντιθέσεις. Έτσι είναι τουλάχιστον αφελές να πιστεύει ότι είναι δυνατόν οι αγράμματοι αγωνιστές να ανταποκριθούν στις διοικητικές ανάγκες οργάνωσης

του κράτους αντικαθιστώντας τους λογίους ετερόχθονες (Αρχ. σ. 367-8), όπως είναι και εσφαλμένη η υποτίμηση του ρόλου των πολιτικών στη συγκρότηση του νέου κράτους. Είναι επίσης εύκολο να επισημανθεί η μεροληψία του υπέρ των αγωνιστών (Απομν. Δ σ. 194), η αδυναμία να δεχθεί ότι είναι δυνατό να ενεργήσουν κατά της πατρίδας, ακριβώς επειδή η λογική του είναι διαφορετική από εκείνη την οποία το δυτικού τύπου κράτος των Βαυαρών επέβαλλε (Γ σ. 117)¹⁴. Ωστόσο ο Μακρυγιάννης πιστεύει πως αυτό είναι το δίκαιο και η πίστη αυτή είναι απόλυτη και ειλικρινής. Η αναγωγή των προσωπικών δικαιϊκών αντιλήψεων στην ιδέα της πατρίδας δείχνει ακριβώς την απολυτότητα με την οποία υπάρχει μέσα του η ανάγκη αυτής της δικαίωσης.

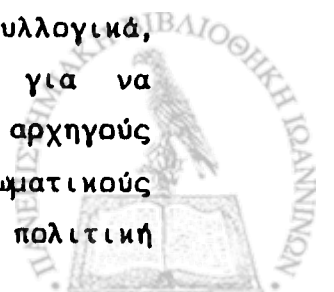
Ένα άλλο στοιχείο που έρχεται να διαφωτίσει τη διαμόρφωση των δικαιϊκών αντιλήψεων του Μακρυγιάννη είναι η προγενέστερη της επανάστασης οικονομική κατάσταση ενός ατόμου ως μέγεθος συγκρίσιμο και συνεκτιμώμενο με τη σύγχρονη οικονομική του θέση. Σε συνομιλία με πληρεξούσιο, την οποία δημοσίευσε ο ίδιος σε έκθεσή του στον τύπο, υποστηρίζει ότι πριν από την επανάσταση υπήρχαν ανάμεσά τους λιγότερο ή περισσότερο πλούσιοι, τους οποίους όμως κατέστρεψε η επανάσταση, και όσοι από αυτούς ζουν, είναι ενδεείς, ενώ τα υποστατικά των μένουν ακαλλιέργητα εξ αιτίας της πενίας των. Στην απάντηση του πληρεξουσίου ότι αν αυτοί πτώχυναν, πρόσφατα πλούτησαν άλλοι, θα αντιτάξει το επιχείρημα ότι αυτά τα πλούτη και την δόξα, τα απέκτησαν χαμερπώς και δολίως... (Αρχ. σ. 363). Σε άλλο σημείο παρατηρεί: *έχετε δίκαιον μερικοί· μήπως θυσιάσετε, να ηξεύρετε τι θα ειπή θυσία; μήπως είχατε και χάσατε να ξεύρετε τι θα ειπή χαϊμός καταστάσεως;*, αναλογιζόμενος, προφανώς, τη δική του και των ομοίων του προ του πολέμου οικονομική θέση (Αρχ. σ. 237).

Είναι φανερό ότι το πολιτικό κριτήριο του Μακρυγιάννη είναι η δικαιοσύνη, όπως προκύπτει από την συμμετοχή στον αγώνα της ανεξαρτησίας ο οποίος για το λόγο αυτό καθίσταται η πηγή της ιδεολογίας του· την εφαρμογή της δικαιοσύνης, βέβαια, τη θεωρεί μέσα από την υλική και ηθική αποκατάσταση των αγωνιστών, το αίτημα αυτό είναι το εσωτερικό νήμα που συνδέει με συνέπεια όλη την κοινωνική του συμπεριφορά: με ζητούμενο τη δικαιοσύνη εντάσσεται στο χώρο των πολιτικών κατά τον Α' εμφύλιο, και αυτή θεωρεί ότι πρέπει να κοσμεί τους δημόσιους άνδρες· τη δικαιοσύνη προσδοκά από τον Καποδίστρια (Απομν. Β σ. 10, 13, 18). Με κριτήριο τη

δικαιοσύνη θα εκτιμήσει την πολιτική της αντιβασιλείας (Απομν. Γ σ. 59, 60, 61, 69, 70), για να καταλήξει από νωρίς στη διαπίστωση ότι η δικαιοσύνη τους είναι εις την τζελατίνα, (Γ σ. 72) και να την ειρωνευτεί - δικαιοσύνη φόρτωμα από τους Μπαυαροζοαντιβασιλείς (Απομν. Γ σ. 66)· δικαιοσύνη θέλουν οι Έλληνες εξοχότατε, θα πει στον Άρμανομπεργκ, όταν ως μέλος του δημοτικού συμβουλίου το 1837 ψήφισαν τη θέσπιση νόμων, και θα εξηγήσει ότι οι Έλληνες έχυσαν ποταμούς αίματα και δικαιοσύνη δεν βλέπουν (Απομν. Γ σ. 86). Η πρόποσή του υπέρ του Όθωνα μέσα στο ίδιο αντιπολιτευτικό κλίμα κεντρώνεται πάλι γύρω από τη δικαιοσύνη: από δικαιοσύνη διψάγει η πατρίδα και λικρύνει (Απομν. Γ σ. 90), ενώ η δικαιοσύνη είναι η κύρια ιδιότητα των βασιλέων (Απομν. Β σ. 52, Γ 114 κ.α.). Το 1842 κρίνει ότι η Κυβέρνηση έφυγε όλος διόλου από την δικαιοσύνη, και επιστά την προσοχή των αγωνιστών δια την πατρίδα και του λόγου των να μην κυβερνιώνται με το "έτζι θέλω" (Απομν. Γ σ. 121-2). Στην περίοδο της πρωθυπουργίας του Μαυροκορδάτου το 1844 θα παρατηρήσει ότι οι καλύτεροι, που έχουν και δικαιώματα, αδικούνται· εκείνοι πού δεν έχουν δικαιώματα, λαβαίνουν (Απομν. Δ σ. 168). Μετά το 1844, όταν πολιτικοί παράγοντες προσκείμενοι στον Κωλέτη του ζήτησαν να είναι υπουργικός, ο Μακρυγιάννης έθεσε προϋπόθεση τη δικαιοσύνη: *μάλιστα τους λέγω, όταν είναι δικαιοσύνη. Κι αυτήνοι δεν την αρνήθηκαν: είναι, μου είπαν* (Ορ. σ. 173). Στην εντολή του Όθωνα να συμμορφωθεί με τον πρωθυπουργό του, ο Μακρυγιάννης με παρησια θα πει: *Ως κυβέρνησή σου υποτάζομαι, ως άτομον δεν θέλω να νεργήση την θέλησή του ο εκείνο οπού δεν είναι δικιον* (Απομν. Α σ. 182), ενώ σε άλλη περίπτωση προσδιορίζει το δίκαιο και τους νόμους από τις θυσίες για την ελευθερία.

Η πιο καίρια έκφραση του Μακρυγιάννη για τη δικαιοσύνη περιέχεται στη φράση *είμαστε εις το εμείς κι όχι εις το εγώ* (Απομν. Επ. σ. 217). Η αρχή αυτή, που γράφεται για πρώτη φορά το 1829 στην εισαγωγή των Απομνημονευμάτων και επαναλαμβάνεται το 1851 στον επίλογο¹⁵, αποτελεί βασικό άξονα στην κοσμοαντίληψη του Μακρυγιάννη, γιατί διαπερνά όλες τις βασικές έννοιες και αρχές στις οποίες πιστεύει.

Ο Μακρυγιάννης από ιδιοσυγκρασία και από πεποίθηση δρα συλλογικά, επιζητεί, δηλαδή, τη συνεργασία των πολλών. Στην Αθήνα για να αντιμετωπίσει την κακομεταχείριση των στρατιωτών από τους αρχηγούς Ανδρούτσο και Γκούρα, συνιστά επιτροπή από τους καλύτερους αξιωματικούς και προβάλλει μαζί τα δικαιώματά τους (Απομν. Α σ. 179). Στην πολιτική

αργότερα επιμένει να εκλέγεται δημοτικός σύμβουλος (η φιλοδοξία του για ανώτερα αξιώματα αποδείχτηκε έξω από τις δυνατότητές του με την αποτυχία να εκλεγεί βουλευτής το 1844) και μέσα από αυτό το συλλογικό σώμα προωθεί τα συμφέροντα και τις πολιτικές του αντιλήψεις (Απομν. Γ σ. 85). Για τα συναμοτικά του σχέδια καταφεύγει σε παλιούς συναγωνιστές. Οι πατρίες που οργανώνει αποτελούν και αυτές ένα συλλογικό τρόπο δράσης, ο οποίος μάλιστα τον χαρακτηρίζει¹⁶. Προφανώς ο Μακρυγιάννης έχει αντιληφθεί ότι η συλλογική δράση είναι αποτελεσματικότερη από την ατομική που είναι καταδικασμένη (Απομν. Α σ. 179). Συνέπεια της κοινωνικοποιημένης δράσης του είναι το αίσθημα της ευθύνης που δοκιμάζει σε σχέση με την ομάδα στην οποία ανήκει: πιστεύει απόλυτα ότι πρέπει να αμειφθούν όλοι οι αγωνιστές "αναλόγως" των θυσιών τους για την πατρίδα. "Η πλήρης συλλογιστική είναι τούτη: όλοι μαζί στις θυσίες σαν αναγκαιότητα· άρα όλοι μαζί στις απολαυές σαν ηθική της δράσης"¹⁷.

Ο ίδιος τηρεί πιστά αυτή τη δικαιοδική αρχή: αρνείται την προνομιακή μεταχείριση που του προτείνουν οι Βαυαροί, κάθε ατομική χάρη, επειδή όλοι μαζί αγωνίστηκαν και όλοι μαζί πρέπει να τα απολαύσουν τα βραβεία (Απομν. Γ σ. 58). Η συνεπής προσήλωση σε σχέση με την ομάδα τον κάνει να παραιτηθεί από το μισθό του και να τον διαθέσει για την περίθαλψη των φτωχών αγωνιστών, εξισορροπώντας με τον τρόπο αυτό την οικονομική διαφορά που τους χώριζε. Το εγχείρημά του έχει βέβαια περιορισμένο πρακτικό αποτέλεσμα αλλά καταξιωτική ηθική βαρύτητα¹⁸. Το ίδιο, αρνείται την ευνοιοκρατία και τη μεμονωμένη προαγωγή του αδελφού του, η οποία σκοπό έχει να εξαγοράσει τη συγκατάθεσή του σε άδικες προαγωγές που ζητούν οι Βαυαροί, και ζητά δικαιοσύνη για όλους τους αγωνιστές (Απομν. Γ σ. 82).

Έχει υποστηριχθεί ότι με τη φράση *είμαστε εις το εμείς* ο Μακρυγιάννης ενδιαφέρεται να εμπνεύσει στο λαό του ένα αίσθημα κοινότητας¹⁹. Όμως δεν πρόκειται για "ρομαντική προσήλωση στους πολλούς, στο λαό"²⁰. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης είναι άτομο με ισχυρή προσωπικότητα, αξυδερκής και ρεαλιστής, σκληρά αυτοδημιούργητος, που δε δέχεται να σβήσει το εγώ του μέσα στους άλλους. Έκείνο που τον ενδιαφέρει είναι να κατοχυρώσει τα δικαιώματά του ενταγμένα αναλόγως στο φυσικό χώρο των άλλων αγωνιστών. Έτσι, για παράδειγμα, μετά το θάνατο του Γκούρα στην πολιορκημένη Ακρόπολη, ο Μακρυγιάννης ζητά να μετέχουν όλοι οι αξιωματικοί στην άμυνα του φρουρίου ανάλογα με τη δύναμη που

διέθετε ο καθένας από αυτούς (Απομν. Α σ. 291). Η ανασφάλεια που απορρέει από την αδυναμία εκπόνησης πολιτικού προγράμματος, η έλλειψη εμπιστοσύνης, τον οδηγεί να οργανώσει τη δική του μυστική ομάδα δράσης, και να προκαταλάβει τα καίρια σημεία, καταφεύγει δηλαδή και πάλι σε ομαδικούς, αλλά μυστικούς τρόπους δράσης.

• Υπάρχει μια τετράγωνη και στέρεη λογική στην αντίληψη του Μακρυγιάννη για τη δικαιοσύνη: *τούτην την πατρίδα την έχομεν όλοι μαζί, και σοφοί και αμαθείς και πλούσιοι και φτωχοί και οι πλέον μικρότεροι άνθρωποι· όσοι αγωνιστήκαμεν, αναλόγως ο καθείς, έχομεν να ζήσωμεν εδώ. Το λοιπόν δουλέψαμεν όλοι μαζί, να την φυλάμεν κι όλοι μαζί και να μην λέγη ούτε ο δυνατός «εγώ», ούτε ο αδύνατος* (Απομν. Επ. σ. 217). Το κέντρο του συστήματος δικαιοσύνης του Μακρυγιάννη βρίσκεται στο αναλόγως, μια αντίληψη που κατά μία άποψη ανάγει την αρχή της στο "συνήθειο της αναλογικής μοιρασιάς στα λάφυρα, που εφαρμόζονταν στην κλέφτικη πρακτική"²¹. Ωστόσο θεωρούμε πως η δικαιοσύνη αντίληψη του Μακρυγιάννη διέπεται από την αρχή *do ut des* που αποτελεί τη βάση της λαϊκής πίστης²². Εδώ φαίνεται καθαρά πως κριτήριο για το δικαίωμα στον πλουτισμό δεν είναι μόνο η προσφορά στον αγώνα, αλλά και η προηγούμενη οικονομική κατάσταση, λόγος που εξηγεί ως ένα βαθμό τις οικονομικές απαιτήσεις του Μακρυγιάννη, αυτά που ονομάζει *δικαιώματά του*.

Αυτή την ηθική τάξη πραγμάτων έρχεται να την ανατρέψει το "εγώ". Στην εισαγωγή η αναφορά είναι ειδικότερη, ο Μακρυγιάννης θα μιλήσει για τους άρχοντες, αυτόχθονες και ετερόχθονες, που έγιναν «*Εκλαμπρότατοι*» και «*Γενναιότατοι*», έγιναν πλούσιοι από φτωχοί, κατάσταση που ανακαλεί στη μνήμη του του ισχυρούς Τούρκους μπέηδες (Απομν. Εισ. σ. 107). Στο "εγώ" υπάρχει η δύναμη του ισχυρού, η "ηθική" της βίας που δρα αντίθετα στην ηθική της δικαιοσύνης. Ο Μακρυγιάννης ακόμα επισημαίνει το αίσθημα πλεονεξίας που κινεί το "εγώ" σε διαρκή αδικία, οικονομική και ηθική: *Και τι ζητούνε από το έθνος; Μιλιούνια ακόμα δια τις μεγάλες δούλεψες. Και σε αυτά ποτές δεν αναπεύονται· όλο νόμους και φατρίες δια το καλό της πατρίδος, όλο αυτό πασιάζουν. Όσα έπαθε η πατρίς δια τους «νόμους» και το καλό αυτηνών και όσα παλληκάρια σκοτώθηκαν, δεν τάπαθε η πατρίς εις τον αγώνα των Τούρκων. Κατοικήσαμεν τους κατοίκους μέσα τα σπήλαια και ζούνε με τα θερία και ρημώσαμε τους τόπους κι εγίναμε η παραλυσία του κόσμου* (Απομν. Εισ. σ. 107-8). Το εγώ έχει το ηθικό δικαίωμα να ενεργήσει αυτόνομα μόνον όταν αγωνιστεί ανεξάρτητα και φτιάσει ή χαλάσει

... όταν όμως αγωνίζονται πολλοί και φριάνουν, τότε να λένε «εμείς» (Απομν. Βιο. σ. 217). Είναι φανερό πως το εγώ είναι ταυτόσημο με την ιδιοτέλεια: και στις δύο περιπτώσεις το αποτέλεσμα της δράσης αυτών των παραγόντων είναι η αδικία, η ανατροπή της τάξης και η διχόνοια της πατρίδας.

Η συνέπεια του Μακρυγιάννη σε αυτή τη δικαιοκή αρχή εκτείνεται και στο εικονιστικό του σύστημα που επιλέγει: η απόρριψη του Φράγκου ζωγράφου δεν είναι μόνον αποτέλεσμα της έλλειψης γλωσσικής επικοινωνίας, αλλά οφείλεται κυρίως στη διαφορετική αντίληψη που εκφράζει η ακαδημαϊκή ζωγραφική με την προβολή του ατόμου, του "εγώ". Όμως, στις ζωγραφιές του Μακρυγιάννη εκτός από ορισμένες περιπτώσεις, το άτομο αποτελεί μέρος του συνόλου²³.

Η ομαδική ψυχολογία του Μακρυγιάννη εκφράζεται λεκτικά με τα μεταφορικά σχήματα στα οποία καταφεύγει όταν θέλει να μιλήσει αφηρημένα: *Κέρασα από να ρακί τους Έλληνες, τους αθάνατους, τα γενναία λιοντάρια, οπού ανάθεμα τους αίτιους, οπού τους γιόμωσαν φατρίες και διχόνους, και γίνηκαν από αυτά οι Αράπηδες παλληκάρια κι άφησαν εποχή* (Απομν. Α σ. 237). Ο θαυμασμός του διατυπώνεται ρητά και κραυγαλέα. Αντίθετα, όταν μιλά για πρόσωπα καταξιωμένα, ο θαυμασμός του εκφράζεται λιτά και επιγραμματικά: *Σα λιοντάρι πολεμούσε και σα φιλόσοφος οδηγούσε, θα πει για τον αρματολό που θαύμαζε κι αγαπούσε, το Γώγο Μπακόλα*. Η αντίδρασή του είναι η ίδια με την επιμονή που έχει όταν γίνεται ο αδέκαστος κριτής που ζητά την απόδοση της δικαιοσύνης σε συγκεκριμένα άτομα, ή σε ομάδες ατόμων, στο σύνολο του αγωνιζόμενου λαού. Τότε η ιστορία και η δική του και η απρόσωπη αποχτά αυτό το συγκεκριμένο στόχο. Στην αντίληψη αυτή μπορούμε να πούμε ότι επαληθεύεται ο χαρακτηρισμός του δημοκράτη που αποδόθηκε στον Μακρυγιάννη²⁴. Η φράση του, *αποφασίζω να δικαιώσω τους αδικημένους*, θυμίζει την *Αθηναίων πολιτεία* του Αριστοτέλη - "απαμύνειν τοις αδικημένοις" και τους επιτάφιους λόγους του 5ου και 4ου αι. π.Χ., αλλά θα μπορούσε να μελετηθεί σε ποιό βαθμό η αντίληψη αυτή του Μακρυγιάννη αποτελεί απήχηση της αστικής ιδεολογίας, όπως εκφράζεται από τους κύριους εκπροσώπους του διαφωτισμού²⁵.

Το χρέος αποτελεί μια ακόμα εφαρμογή της ανάγκης για δικαιοσύνη από την οποία κατέχεται ο Μακρυγιάννης: η ευεργεσία δημιουργεί ηθική υποχρέωση στον άνθρωπο, χρεώνει ηθικά αλλά και πρακτικά αυτόν που τη δέχεται. Το χρέος αυτό που ανάγεται σε αρχή ζωής έχει ηθικό χαρακτήρα,

όμως είναι εύκολο να δούμε και την οικονομική του βάση: *Τους γιατρούς τους πλερώνομεν τον καθένα από να και από δύο τάλιρα την βίζιτα, και δεν μας γιατρεύουν, μας αποφασίζουν εις θάνατο· αυτός ο γιατρός οπού μας ανασταίνει και μας διατηρεί, δεν του δίνομεν πλερωμήν· να μην τον δοξάσουμε και να τον ευχαριστήσουμε;* (Ορ. σ. 118). Μάλιστα η συνέπεια και η ηθική ακεραιότητα του Μακρυγιάννη αποδεικνύεται από το γεγονός ότι χρεώνεται με τον ίδιο αυστηρό τρόπο που χρεώνει και τις υπηρεσίες που παρέχει ή απαιτεί τα χρέη που του οφείλονται. Η όλη σχέση στηρίζεται, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην αρχή του *do ut des*.

Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης τελεί κυριολεκτικά "υπό το χρέος": με κίνδυνο της ζωής του θα σπεύσει να βοηθήσει τον Σμαήλμπεη Κόνιτζα, φίλο και ευεργέτη του σε κρίσιμες ώρες²⁵. Διακινδυνεύοντας πάλι τη ζωή του θα μπει στην τουρκοκρατούμενη Άρτα για να απελευθερώσει τη γυναίκα του Λιδωρίκη και τότε μόνο θα αισθανθεί ότι εξόφλησε το χρέος που όφειλε στο παλιό του αφεντικό²⁷. Στα πλαίσια του χρέους προς την πατρίδα εντάσσεται ο αγώνας του Μακρυγιάννη για ελευθερία και δικαιοσύνη: *εφαντάστηκα να γράψω τον βίον μου, όσα έπραξα εις την μικρή μου ηλικία και όσα εις την κοινωνία, όταν ήρθα σε ηλικία, και όσα δια την πατρίδα μου, οπού μπήκα εις της Ύταιρείας το μυστήριον δια τον αγώνα της λευτεριάς μας και όσα είδα και ζέρω οπούγιναν εις τον Αγώνα, και σε όσα κατά δύναμη συμμεθεξα κι εγώ κι έκαμα το χρέος μου, εκείνο οπού μπορούσα*²⁸ (Απομν. Εισ. σ. 105).

Προέκταση και έσχατη έκφρασή του είναι το χρέος που οφείλει ο άνθρωπος στον πλάστη κι ευεργέτη θεό: *κι όποιος δεν γνωρίζει τον ευεργέτη του, δεν γνωρίζει την παντοδυναμίαν σου και την βασιλείαν σου* (Ορ. σ. 155-156). Ο Μακρυγιάννης τηρεί αυστηρά την αρχή αυτή: όσο περισσότερο πιστεύει πως ευεργετείται ή χρειάζεται τη βοήθεια του θεού, τόσο περισσότερο αισθάνεται την υποχρέωση να τον ευχαριστήσει και αυτό γίνεται με την αύξηση της προσευχής. Έτσι η χάρη του θεού, οι ενδείξεις της θείας εύνοιας στα όνειρά του με τα δώρα και οι γονυκλισίες βάλνουν παράλληλα (Ορ. σ. 117). Μάλιστα η ένταση της προσευχής είναι τέτοια που υποσκάπτει, όπως είδαμε, τη φυσική του ύπαρξη: απέχει από τη σαρκική σχέση με τη γυναίκα του, πληγώνει τα γόνατα από τις μετάνοιες ενώ τα δάκρυα που κυλούν, και των οποίων η μαρτυρία είναι αποτυπωμένη στα χαρτί που έγραφε, αποδεικνύουν την ειλικρίνεια όλων αυτών των εκδηλώσεων (Ορ.

σ. 166). Μέσα στην ίδια λογική της απόδοσης του οφειλόμενου χρέους στο θεό είναι και η ελεημοσύνη και η ανέγερση εκκλησιών (Ορ. σ. 218-219).

Τέλος, η εκτέλεση του χρέους είναι δείκτης του τίμιου ανθρώπου, γιατί σημαίνει πως κοινωνικά και θρησκευτικά είναι υπεύθυνος, μάλιστα με αυτή τη λογική η δικαιοσύνη συναρτάται με την ηθική και τη θρησκευτικότητα²⁹. Αυτή η ευαισθησία της κοινωνικής συνείδησης του Μακρυγιάννη εκφράζεται με την ύπαρξη συνειδήσεως (Απομν. Παρ. σ. 245), ή με τον έλεγχο της συνειδήσεως²⁹: στην εισαγωγή των Απομνημονευμάτων δηλώνει ότι δεν τον τύπτει η συνείδησή του επειδή στη διάρκεια του αγώνα δε γύμνωσε κανέναν ούτε μία πιθαμή γης (Εισ. σ. 108), ενώ η γενικότερη διατύπωση αυτού του αισθήματος ορίζεται σε σχέση με τη θρησκεία και την πατρίδα: όταν για αυτά τον άνθρωπο δεν τον τύπτει η συνείδησή του, όταν δηλαδή τα δουλεύει ως πλούσιος και τα προσκυνεί, είναι ο πλέον ευτυχής και πλέον πλούσιος (Απομν. Α σ. 191). Σε άλλη περίπτωση η κοινωνική του ευαισθησία εκφράζεται με το λόγο που θα δώσει για τα έργα του στο θεό και τους ανθρώπους (Απομν. Α σ. 169).

Η δικαιοσύνη εκπορεύεται από το θεό, το δίκιο είναι του θεού και η πίστη αυτή ενισχύει ηθικά τον αδύνατο πολίτη στον κοινωνικό του αγώνα, ο αδύνατος έχει του θεού την δύναμη εις το δίκιο του (Απομν. Γ σ. 86). Ο μηχανισμός αυτός της δικαιοσύνης του θεού δεν είναι αφηρημένη έννοια, αλλά καθημερινή παρουσία και ενεργεί σαν ηθικός αντιπερισπασμός στις αδικίες των ισχυρών, ώστε να αποκαθιστά την πίστη στην τελική επικράτηση της κοινωνικής αντίληψης για δικαιοσύνη. Ήδη από το Γ βιβλίο των Απομνημονευμάτων, από τη σ. 104 κ.ε. που γράφτηκε μετά το 1844, φαίνεται καθαρά ο δεσμός του θεού με τη δύναμη του δικαίου και η αντιπαράθεση στην αδικία που εκπροσωπείται από τον διάβολο.

Και βέβαια στον Μακρυγιάννη υπάρχει από την αρχή το όνομα της θείας δικαιοσύνης στην οποία υποτάσσονται τα γεγονότα - όμως η αδικία, όσο να κόμη η αντρεία νικιέται, ότι βήκαν από του θεού τον δρόμον οι Τούρκοι, θα πει για τη νίκη των Ελλήνων στη μάχη της Λαγκάδας (Απομν Α σ. 125), ενώ ο Αλβανός μπέης θα ορίσει τη δικαιοσύνη προϋπόθεση για την εξέλιξη της κοινωνίας: *νάχουν αυτήνοι δικαιοσύνη εις τον κόσμον, να πάνε ομπρός* (Απομν. Α σ. 122). Η δικαιοσύνη, έτσι, αποκτά τις διαστάσεις μιας κοσμικής δύναμης που στο τέλος επικρατεί, και αποκαθιστά τη φυσική τάξη του κόσμου: *Το κάστρο τώρα θέλει να φάγη εκείνους οπού τόντρωγαν τόσα*

χρόνια και τούς έθρεψε σαν μανάρια, και σκοτώνονταν καθημερινώς (Απομν. Α σ. 275)²¹. Όπως έχει παρατηρηθεί ο Μακρυγιάννης ζει τον κόσμο μέσα από τη δραματική σύγκρουση "ανάμεσα στο δίκιο και την αδικία, ανάμεσα στο έγκλημα και την τιμωρία του, έτσι ώστε στο τέλος να αποκαθίσταται η βασιλεία του καλού"²². Η τιμωρία της αδικίας ισχύει και μετά το θάνατο: *ότι όποιον αδικάς τιμή, ζωή και λευτεριά και δεν τον αφήνεις στην προσωρινή ζωή να ζήσει ως άνθρωπος, αυτός σ αναθεματάγει, δεν σε συχαράγει* (Απομν. Β σ. 52-3).

Όμως η πίστη στη θεία δικαιοσύνη δεν αναιρεί την αγωνιστικότητά του: αντίθετα σε όλη του τη ζωή αγωνίζεται με έργα και με λόγια, διαμαρτύρεται, συνωμοτεί, επαναστατεί κατά της αδικίας. Ακόμα και το 1852, όταν η θεοληψία τον είχε απορροφήσει, διαμαρτύρεται για την οικτρή κατάσταση των αγωνιστών: *Μα τι κατάστασις είναι αυτή, να πάσχουν οι άνθρωποι του αγώνα; Είναι άδικον, είναι άδικον*, θα πει στο δικηγόρο Στεφανίδη, κατήγορό του στη δίκη του 1852. Η εγγενής μελαγχολία του ενισχύεται από την πολιτική καταδρομή που δέχεται (Δίκη σ. 144, 321, 325, 339), ενώ η προδοσία της δικαιοσύνης από τους κατεξοχήν υπεύθυνους για την εφαρμογή της, κλονίζουν την πίστη του στην κοσμική δικαιοσύνη. Αυτή η παλινδρόμηση εκφράζεται χαρακτηριστικά στα Οράματα, όταν οι δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις της αδικία παλιών συντρόφων, καλών αγωνιστών, τον κλονίζει, σε σημείο που να αρνείται προς στιγμή και αυτή την πίστη (Ορ. σ. 136), για να επιστρέψει σχεδόν αμέσως στο θεό, μετανοημένος για την αμφισβήτηση. Η πραγματικότητα αυτή επικουρούμενη από την οργανική του αποδυνάμωση, θα τον τρέψει σταθερά και αποκλειστικά στην αρχική πηγή δικαιοσύνης, το θεό: *Συχώρεσέ με, Κύριέ μου, σπού σε βάρυνα· πού αλλού να τρέξω; πού αλλού οι αδύνατοι να βρούμε δικαιοσύνη, ποιός ποιμένας και πρότροπός σου έχει δικαιοσύνη να δικιώσει το δίκιον του κάθε ανθρώπου;* (Ορ. σ. 161-2). Το διεκδικητικό αίτημα του Μακρυγιάννη γίνεται τώρα αγώνας προσευχών και επικλήσεων στο θεό: *Η ελπίς εις τον θεόν θα σώσει την πατρίδα σας και θρησκεία σας και όλα τα έθνη και συντρίβει τους ασεβείς και δικιώνεστε* (Ορ. σ. 197). Παρακαλεί το θεό να λυπηθεί τους αθώους, εκείνους που προσεύχονται με ειλικρίνεια, τους αγωνιστές που πέθαναν δι' αυτήνη την πατρίδα και θρησκεία και θυσίασαν το έχει τους και τώρα οι συγγενείς τους διακονούνται και ταλαιπωρούνται (Ορ. σ. 216). Η επιμονή του Μακρυγιάννη στο αίτημα αυτό είναι χαρακτηριστική (Ορ. σ. 213, 116).

Η μετάβαση από τα εγκόσμια στο μεταφυσικό κόσμο θα εκφραστεί με την αλλαγή του περιεχομένου των δύο βασικών εννοιών, της αδικίας και της δικαιοσύνης: οι όροι που είχαν προηγουμένως κοινωνικό περιεχόμενο, αποκτούν τώρα θρησκευτική σημασία. Έτσι η αδικία γίνεται διαφθορά (Απομν. Γ σ. 113, 114), ασέβεια, αμαρτία και μόλυνση και οδηγεί στην τυραννία, το δόλο, την απάτη (Ορ. σ. 200). Δίκαιος είναι ο αθώος, και αθώος είναι ο άνθρωπος του θεού. Η απολυτότητα του Μακρυγιάννη για δικαιοσύνη γίνεται τώρα ανάγκη εξαγνισμού και ψυχικής κάθαρσης. Ο κόσμος χωρίζεται και πάλι σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, του καλού και του κακού, της καθαρότητας και της μόλυνσης, αντίστοιχα με εκείνα της δικαιοσύνης και της αδικίας. Βέβαια πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η διάσταση αυτή υπάρχει ήδη από το 1844, όπως φαίνεται από το σχετικό σημείο των Απομνημονευμάτων (Απομν. Γ σ. 113).

Η μεταφυσική διάσταση του χαρακτήρα του είναι τέτοια ώστε να ζει την άδικη πραγματικότητα μέσα από μεταφυσικά σχήματα. Η αναζήτηση της δικαιοσύνης στον κοινωνικό χώρο, την πατρίδα, παύει να αποτελεί ρεαλιστική διεκδίκηση και υποχωρεί μπροστά στην ιδέα της απόλυτης δικαιοσύνης των ουρανών. Παρακαλεί το θεό *Βασιλέας να είναι ο Χριστός* της πατρίδος και *θρησκείας* (Ορ. σ. 217) και αντίστοιχα παρακαλεί να απαλλαγεί ο ίδιος τις υλικές φροντίδες ώστε να μη χάνει τον καιρό του. Στα Οράματα καταγράφονται οι διαδοχικές και βασανιστικές ενοράσεις του Μακρυγιάννη που θέλουν το θεό κριτή και τιμωρό της ασέβειας. Στον ουρανό θα δει γραμμένη τη θεϊκή ρήση για την τιμωρία της ασέβειας (Ορ. σ. 198), με την οποία, όπως τελικά φαίνεται, εννοείται κυρίως ο Όθωνας αλλά και ο Κωλέτης (Ορ. σ. 133, 144). Η εκτέλεση της δικαιοσύνης του θεού είναι απόλυτη και οριστική καθώς ενεργείται θετικά και αρνητικά: αρνητικά με τη συντριβή του άδικου βασιλιά και παραβάτη του όρκου του (Ορ. σ. 201)· θετικά με την πλήρη δικαίωση του Μακρυγιάννη, η οποία εκφράζεται με την ανάθεση σ' αυτόν ως εκλεκτό του θεού της αρχηγίας της εθνικής εκστρατείας, και με την αγιοποίησή του (Ορ. σ. 203· βλ. και 210). Η εξέλιξη αυτή αποκαλύπτει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την υπαρξιακή αγωνία της δικαίωσης που κατείχε τον Μακρυγιάννη, όπως και τις διαστάσεις της προσωπικής του φιλοδοξίας.

Όπως είπαμε, το αίτημα της δικαιοσύνης είναι αυτό που καθορίζει τη σχέση του Μακρυγιάννη με το βασιλιά (Απομν. Γ σ. 114). Η πίστη ότι ο βασιλιάς έχει δεσμευτεί με όρκο στο θεό να είναι δίκαιος³⁹ δεν

προεξοφλεί τη δικαιοσύνη του: αυτή πρόκειται να κριθεί μέσα από μια συγκεκριμένη πρακτική. Ουσιαστικά στη σχέση αυτή υπάρχει η ισχυρή βούληση του Μακρυγιάννη, η οποία ταυτίζεται με το δίκιο - η ειλικρίνεια της πίστης είναι αυτή που κάνει το δίκιο να φαίνεται καθολικό - και γίνεται το κριτήριο για τις άλλες απόψεις²⁴: *Κι έγινε εκείνο οπού θέλαμεν, το δίκιον θα πει για τη δική του θέση, ενώ η σχετικότητα της βασιλικής δικαιοσύνης διαγράφεται από την αρχή: Εμείς ακόμα δεν είδαμεν το κακό του, ούτε το καλό του* (Απομν. Γ σ. 69).

Η απόκλιση του Όθωνα από αυτό που ο Μακρυγιάννης θεωρεί αληθινό και δίκαιο, οδηγεί σταδιακά σε αμφισβήτηση, η οποία καταλήγει σε προσωπική σύγκρουση: *Ως κυβέρνησή σου υποτάζομαι, θα πει στον Όθωνα, ως άτομον δεν θέλω να νεργήση την θέλησή του σ εκείνο οπού δεν είναι δίκιον* (Απομν. Δ σ. 182, βλ. και Δ σ. 163). Η απομυθοποίηση αυτή γίνεται σταδιακά και οι παλινδρομήσεις του Μακρυγιάννη δείχνουν την κρίση που διέρχεται. Είναι χαρακτηριστικό σχετικά ότι μέχρι αργά διστάζει να επικρίνει το βασιλιά και επιρρίπτει τις ευθύνες για την κακή κατάσταση του κράτους στους πολιτικούς συμβούλους²⁵: *Όποτε βρη την αλήθεια ο Βασιλέας, έχει δικαιοσύνη - πού αφήνει η ακαθαρσία της ανθρωπότης;* (Απομν. Γ σ. 94).

Η πίστη στο βασιλιά κλονίζεται κυρίως μετά το 1844, όταν στα άλυτα κοινωνικά αιτήματα προστέθηκε η υπονόμευση του Συντάγματος, στο οποίο είχε επενδύσει τις προσδοκίες αποκατάστασής του, πράγμα που ερμηνεύει ως προσωπική πόλιτική απομόνωση, η γενικότερη κατάσταση της πολιτείας και η αδιαφορία για τα θρησκευτικά. Η κριτική που κάνει στο τέλος των Οραμάτων είναι ρηξικέλευθη και με καθαρά κοινωνικό περιεχόμενο: *Διατί, να παίρνει ο χορτάτος βασιλιάς του απόλυτου, του γυμνού το δίκιον* (Ορ. σ. 209). Ήδη από τα τέλη του 1846 και τις αρχές του 1847, όπως αποκαλύπτεται στα Οράματα (σ. 142-3), αρχίζει να οραματίζεται την τιμωρία των βασιλέων. Η αδυναμία δράσης οδηγεί σε εσχατολογικές λύσεις²⁶. Η τελική αποκατάσταση της δικαιοσύνης θα έρθει από τον ουρανό. Ο θεός είναι που θα τιμωρήσει τους βασιλείς γιατί σ αυτών έγιναν επίορκοι²⁷. Στο σημείο αυτό ο Μακρυγιάννης είναι ειλικρινής όταν αρνούνται την κατηγορία για ουνωμσία κατά της ζωής των βασιλέων²⁸.

Παράλληλη με την τιμωρία των βασιλέων είναι η δική του αποθέωση: ο Μακρυγιάννης οραματίζεται την αγιοποίησή του στους ουρανούς²⁹ (Ορ. σ. 203, 204, 210) και το χρίσμα του από το θεό που τον προαρίζει αρχηγό της

εκστρατείας στην Κωνσταντινούπολη (Ορ. σ. 151, 204, 206). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι οραματισμοί αυτοί έχουν δραματοποιηθεί ήδη από το 1845 και 1846, γιατί αυτό το διάστημα οπτασιάζεται την ανάδειξή του σε εκλεκτό του θεού με τα ουράνια δώρα που του απονέμουν οι άγιοι. Στη συνείδησή του όλα αυτά ισοδυναμούν με πλήρη δικαίωση: οι αδικίες, προσωπικές και των αγωνιστών, η πολιτική απομόνωση, ο υποβιβασμός που σήμαινε ο περιορισμός στο σπίτι, η καταδίκη και η φυλάκισή του, αποκαθίσταται με το χρίσμα του ως εκλεκτού του θεού. Έτσι η εκτέλεση της δικαιοσύνης του θεού είναι απόλυτη και οριστική καθώς ενεργείται αρνητικά και θετικά: αρνητικά με τη συντριβή του άδικου βασιλιά και παραβάτη του όρκου του (Ορ. σ. 201). θετικά με την πλήρη δικαίωση του Μακρυγιάννη η οποία εκφράζεται με την ανάθεση σ' αυτόν, ως εκλεκτό του θεού, της αρχηγίας της εθνικής εκστρατείας και την αγιοποίησή του. Η εξέλιξη αυτή αποκαλύπτει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την υπαρξιακή αγωνία της δικαίωσης που κατείχε τον Μακρυγιάννη, καθώς και τις διαστάσεις της προσωπικής του φιλοδοξίας. Τέλος πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι δεν είναι μόνον η κλονισμένη ψυχική και σωματική υγεία του Μακρυγιάννη που υπαγορεύει την επιστροφή στο απόλυτο σχήμα της δικαιοσύνης του θεού, αλλά και ένα γενικότερο κλίμα προφητισμού που υποθάλλει και καλλιεργεί ανάλογες τάσεις (Ορ. σ. 199).

Όπως φάνηκε από την ανάλυση που προηγήθηκε, οι έννοιες της αρετής, της ελευθερίας, της δικαιοσύνης αποτελούν αρχές με κοινωνική και πολιτική εφαρμογή, εγκαλούν μια συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά στην οποία μεταβιβάζεται ο ηθικός τους χαρακτήρας. Ο χαρακτήρας αυτός είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιδιοτήτων, του χρέους, της ευθύνης, της σταθερότητας, όσον αφορά την πίστη σε παραδοσιακές αρχές, της ηθικής που απορρέει από την αρχή του δίνω και παίρνω, αξιών που δίνουν την πνευματική υπόσταση στο έργο του Μακρυγιάννη. Είναι μάλιστα η λογική αυτή ο πυρήνας της δικαιοσύνης, της έννοιας που δίνει το στίγμα του πολίτη Μακρυγιάννη, που ερμηνεύει τον κόσμο και τη θέση του σ' αυτόν.

ΣΗΜΒΙΩΣΗ

1. Η λέξη απαντά 99 φορές, βλ. Ν.Ι. Κυριαζίδης-Ι.Ν. Καζάκης, *Το Λεξιλόγιο*, τομ. δεύτερος σ. 78.

2. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός* σ. 75.

3. Πβ. και Απομν. Γ σ. 79: *Και με γλίτωσε ο Βασιλέας από τους απατεώνες, οπού θα μ έχαναν αδίκως δια να θέλω να κάμω καλό. Τέτοιιοι ανθρωποφάγοι είμαστε εμείς, και δια κείνο ήμαστε σκλάβοι τόσοις αιώνες εις τους Τούρκους -κι εμείς παιδιά αυτηνών είμαστε και την αρετή τους έχομεν. Ποιά αρετή, ποιιά ηθική, ποιιά κακίαν δεν έκαμα αρχή και τέλος ωε την σημερον!* Ορ. σ. 120. Βλ. και Α σ. 157, 177, Β σ. 47, Γ σ. 79, 94, 100, 101, Δ σ. 183, Ορ. σ. 177 κ.ά.

4. Andre Lalande, *Λεξικό της Φιλοσοφίας* (Πάπυρος, Αθήνα 1955 (= Έκδοση του 1951)) σ. 251-256.

5. Χρ. Γιανναράς, "Ο Λαός του Θεού στο Μακρυγιάννη" σ. 188. Βέβαια υπάρχει και η άλλη άποψη που θεωρεί ότι "η ηθική και αι επί μέρους αρεταί είναι καρπός της δωρεάς του Θεού και απορρέουν εκ της θρησκείας" βλ. Αντ. Παπαδοπούλου, "Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη" σ. 15.

6. Βλ. και Απομν. Γ σ. 90: *Όσον καιρόν κυβέρνησε αυτός [ο Ρούνχαρντ] μεγάλη δικαιοσύνη και λικρίνειαν είδαμεν· και ζόδιασε κι εξ ιδίων του πολλά. Αλλά την αρετή εις την Ελλάδα η διοτέλεια την κάνει κακία.*

7. Η αρετή όπως και η ελευθερία είναι τα κύρια θέματα στην ποίηση του Κάλβου και αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα. Βλ. Κάλβος, *Άπαντα Βισαγωγής Σπ. Μυλωνά* σ. 32. Αυτά άλλωστε είναι τα ιδανικά όλων των λαών της Ευρώπης στην εποχή που ο Κάλβος γράφει τις ωδές του. Στην Ιταλία τη Γαλλία στις κάτω χώρες η αστική τάξη ανέρχεται καλπάζοντας και σαρώνει απολυταρχίες και δεσποτισμούς, ανοίγοντας το δρόμο μιας κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής.

8. Για τις καταστροφές στην ορεινή Αιτωλοακαρνία στα τέλη του 18ου αιώνα βλ. Αλ. Δημαράς, *Κλέφτικα Τραγούδια*, Ερμής, σ. 34· Μ. Γρόλιας, *Ο Κοσμάς Αιτωλός και η εποχή του*, σ. 195· Τάκης Σταματόπουλος, *Ο Βσωτερικός Αγώνας*, τομ. 1ος, σ. 22.

9. Το 1821 ο Κοραής γράφει στα Προλεγόμενα στην έκδοση των Πολιτικών του Αριστοτέλη (σ. 45) "η ελευθερία λέγω του ανθρώπου, είναι να πράσση ανεμποδίστως, όχι ό,τι θέλει, αλλ ό,τι συγχωρούν οι νόμοι"· πβ. επίσης "Πολιτικά παραινέσεις προς τους Έλληνας": "Η δέ ελευθερία του ανθρώπου συνίσταται εις το πράττειν ακωλύτως ουχί ό,τι αυτός θέλει, αλλ ό,τι συγχωρούν οι νόμοι", βλ. Δ. Θερειανού, *Αδαμ. Κοραής* τόμ. Γ εν Τεργέστη 1890. Πβ. επίσης τη φράση του ίδιου "είμαι ερωτομανής της ελευθερίας αλλ αγαπώ, φίλε μου, και την δικαιοσύνην. Ελευθερία χωρίς δικαιοσύνην είναι καθαρά ληστεία" με την φράση του Μακρυγιάννη ότι *γίρεια να μην είμαι μ αυτούς ό,τι αυτά οπού έβλεπα με πειραζαν. Ότι την επανόστασίν μας θα την καταντήσοιμε ληστεία* (Απομν. Α σ. 226).

10. Πβ. και Απομν. Β σ. 41. Βλ. και Αδαμάντιου Κοραή, "Περὶ της παρουσίας καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι" (1803) Δ. Θερειανού, *Αδ. Κοραής* τόμ. Γ σ. μζ-πβ.

11. Αξίζει να σημειωθεί ο παραλληλισμός των εννοιών αυτών που είναι απόσταγμα εμπειρίας του λαϊκού αγωνιστή με το λόγο του ποιητή Ανδρέα Κάλβου που θέλει αξεχώριστο τον σύνδεσμο ελευθερίας και αρετής - "θέλει αρετήν και τόλμη η ελευθερία", βλ. *Ψάδι* (F.M. Rontani) ("Εις Σάμον" στρ. α) σ. 119. Ο Γ. Μιχαηλίδης παρατηρεί σχετικά: "Ο Κάλβος με το κλασικά αναθρεμμένο πνεύμα του, θα τη δει σαν δύναμη που ξαναγεννάει τη λαμπρότητα της αρχαιότητας, την αρχαία «Αρετή» ... Ο Συλωϊός, στα ωριμότερα

έργα του, θα πάρει την ελληνική ελευθερία από τη συγκεκριμένη πραγματικότητά της, από τις αδυναμίες της, και θα τις δώσει προχωρώντας από τα ηθικά μονοπάτια της γερμανικής φιλοσοφίας, πανανθρώπινο πλάτος και ηθικό βάθος. "Παρατηρούμε επίσης ότι από διαφορετικό σημείο εκκινώντας ο Μακρυγιάννης φτάνει σε εκτιμήσεις ανάλογες με εκείνες του Κοραή, ο οποίος είναι επιφυλακτικός για τη δυνατότητα που είχαν οι Έλληνες να κατακτήσουν την ελευθερία, και ο οποίος ως προϋπόθεση αυτής της κατάκτησης έθετε την παιδεία, Γ. Μιχαηλίδης, "Ο Μακρυγιάννης και ο Νεοελληνικός Μύθος" (Ν. Βστ. 47 (1950)) σ. 43. Βλ. και τη φράση "εις μόνον τον ελεύθερον πρέπει η τιμή", η ελευθερία δηλαδή αποτελεί το φορέα της ανθρώπινης υπόληψης. Αδαμαντίου Κοραή, *Εκλεκτές Σελίδες* (εκδ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1951') σ. 109, 138-39, 144.

12. Σπύρου Ασδραχά, *Απομνημονεύματα* σ. 34 σημ. 2.

13. Πβ. την κρίση σύγχρονου μελετητή ο οποίος κρίνει το περιεχόμενο της γραφής του Μακρυγιάννη μέσα από ανάλογες εμπειρίες αποσταγμένης πικρίας: "Το διάβασμά του", παρατηρεί, "δε μου ικανοποιεί απλώς μια αισθητική ανάγκη. Βλέπω απέναντί μου έναν άνθρωπο απλοϊκό, αφελή, «πάντα ευκολόπιστο και πάντα προδομένο», όπως λέει ο ποιητής. Η καταγραφή τούτου του συναισθήματος καταπίεσμού, είναι για μένον ένα ξέσπασμα, είναι μια ψυχολογική ανάγκη ... Και οι συχνές αποστροφές, που άλλοτε με ξένιζαν καθώς διακόπτουν την ιστορική ροή του απομνημονεύματος, είναι τα καίρια σημεία του έργου του", βλ. Θ. Δ. Φραγκόπουλος, "Η επικαιρότητα του Μακρυγιάννη" (*Καθημερινές τομές*, Νεοελληνικό δοκίμιο, Διαγένης Αθήνα 1977 σ. 157.

Αυτή την εμπειρία της πίκρας και της αδικίας θα μετουσιώσει ο Σεφέρης στο Ημερολόγιο Καταστροφών Β στο οποίο καταγράφονται οι εμπειρίες από τα γεγονότα στη Μέση Ανατολή κατά την περίοδο του Β' παγκοσμίου πολέμου, το απελευθερωτικό δράμα της Ελλάδας που εκείνοι που δεν πρόσφεραν τίποτε στον μεγάλο αγώνα θέλουν να καρπωθούν τη νίκη:

Το βροχερό Φθινόπωρο σ αυτή τη γούβα
κακοφορμίζει την πληγή του καθενός μας
ή αυτό που θάλεγεσ αλλιώς, νέμεση μοίρα
ή μονάχα κακές συνήθειες, δόλο κι απάτη
ή ακόμα ιδιοτέλεια να καρπωθείς το αίμα των άλλων, βλ. Π. Πετρί-
της, "Γ. Σεφέρης: Μνήμη" (*Στήλη*) σ. 146. Πβ. επίσης και Θ. Ξύδης,
"Απομνημονεύματα" σ. 26.

14. Βλ. για παράδειγμα τη συμπάθεια με την οποία ο Μακρυγιάννης αντιμετωπίζει στασιαστικά κινήματα: ενώ ο ίδιος κρίνει ότι τα κινήματα κατώτερων αξιωματικών από τον Ιούνιο μέχρι τον Σεπτέμβρη του 1847 δεν είναι πατριωτικά και γι αυτό αρνήθηκε τη συμμετοχή του, δε συμφωνεί με την τιμωρία που τους επιβλήθηκε, και θεωρεί την ανταρσία αποτέλεσμα της πολιτικής του Κωλέτη, Απομν. Δ σ 193, βλ. και Γ σ. 117, 118(α), Ορ. σ. 129-30.

15. *Απομνημονεύματα* Βισαγωγή σ. 91-2.

16. Οι φατρίες του Μακρυγιάννη συνθέτουν μια αλυσίδα ομοιογενούς δράσης: η υποκλοπή συντρόφων από τον Ανδρούτσο και μετά από τον Κολοκοτρώνη που υπονομεύει συγχρόνως το σώμα των αρχηγών, η μυστική ένωση εμπιστων στρατιωτών για την αντιμετώπιση των Ανδρούτσου, Γκούρα το 1822 στην Αθήνα και το 1827 στην Ακρόπολη των Αθηνών κατά του Μαιμούρη (Απομν. Α σ. 291), η ένωση με ομοιοβαθμους στρατιωτικούς το 1843 στην Αθήνα, η οποία αποτελεί στην ουσία αντιπερισπασμό στο διαρισμό του Καλλέργη ως φρούραρχου της εθνικής (Απομν. Δ σ. 152-53), συνθέτουν τη συνέχεια αυτής της δράσης. Οι μυστικές ομάδες είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της δράσης του Μακρυγιάννη. Πβ. και τον χαρακτηρισμό "πονηρός" με το οποίο αποδίδει την δράση του ο Μαιμούρης, βλ. Δίκη σ. 362.

17. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 31.

18. Ασδράχας, *Αποκημονεύματα* σ. 366 σημ. 1.

19. Rh. Sherrard, "Στρατηγός Μακρυγιάννης" (στο *Δοκίμια*, σ. 157).

20. Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Μιά Συνάντηση* σ. 141.

21. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 32.

22. Βλ. κεφ. δεύτερο, σημ. 46.

23. "Οι μορφές αυτές έχουν χάσει, εξάλλου, την εξατομίκευσή τους, εκδηλώνουν μια συλλογική δράση. Η έννοια της εικόνας, το μήνιμα που θέλει να μεταδώσει, είναι το αποτέλεσμα μιας ομαδικής δράσης, συστατικό στοιχείο στην «αλήθεια» του Μακρυγιάννη. Έξω απ το θεό, τους βασιλιάδες, την Πατρίδα, τις πέντε μορφές των νεκρών ηρώων της Αλαμάνας, τον πασά που είδαμε, και ίσως και το Σουλτάνο, δεν υπάρχει μέσα στην εικονογραφία καμιά μορφή, που να δηλώνει, καθαρά, «είμαι». δηλώνει «συμμετέχω». Καθώς η κάθε εικόνα δεν εικονογραφεί ένα μοναχό περιστατικό, κι από αυτό πάλι, κανένα στιγμιότυπο, μα ένα σύνολο δράσης, η δράση αυτή πολλαπλασιάζεται και μυρμηγκιάζει παντού πάνω στην επιφάνεια της εικόνας," βλ. Γ. Πετρήs, *Μακρυγιάννης* σ. 221.

24. "Ο Μακρυγιάννης είναι ο κατεξοχήν δημοκράτης αγωνιστής. Πόσο βαθιά ενιωθε τις υποχρεώσεις του απέναντι στην πατρίδα του, και όταν ήταν σκλαβωμένη και ύστερα που ελευθερώθηκε, το έδειξε με το έργο του. Σαν γνήσιος όμως δημοκράτης, έχει και όλη την επίγνωση των δικαιωμάτων του λαού που πολέμησε και τυραννήθηκε", βλ. Ι.Θ. Κακριδής, "Στρατηγός Μακρυγιάννης" σ. 29.

25. Είναι ενδιαφέρον να μελετηθεί αν οι πολιτικές αναζητήσεις και η κοινωνική αγωνία του Μακρυγιάννη μπορεί να αποτελεί αντανάκλαση της απήχησης που είχε στο λαϊκό χώρο η ιδεολογική παράδοση του ελληνικού διαφωτισμού όπως εκφράζεται στα κείμενα των Ρήγα, Καταρτζή, Μοισιόδανα, στην *Ελληνική Νομαρχία* και την *Προτροπή* του Αρ. Λακεδαιμόνιου (=Νικολόπουλου). Ειδικά η ιδέα του εγώ και του εμείς του Μακρυγιάννη έχει φανερές αντιστοιχίες με τις θέσεις των λογίων στις οποίες συνυφίνεται η ατομική και η συλλογική ευδαιμονία, βλ. Π. Χρ. Μούτσος, "Επιβίωση των ιδεών του Γαλλικού διαφωτισμού" (*Αντίχαρη*, Αφιέρωμα στον καθ. Σταμάτη Καρατζά, Ελληνικό Λογογραφικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1984) σ. 330. Στο κείμενο *Προτροπή* του Αρ. Λακεδαιμόνιου (Νικολόπουλου), όπως παρατηρεί ο παραπάνω ερευνητής, παρά την ύπαρξη μεταθανάτιας αντίδοσης που υπαγορεύεται από τη θρησκεία (και η οποία αποτελεί πάντα ισχυρό παράγοντα οργάνωσης της παραδοσιακής αντίληψης), υπάρχει η έντονη εγκόσμια ικανοποίηση των δικαιωμάτων, η κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης ευτυχίας. Βέβαια στον Μακρυγιάννη το θέμα αυτό σημασιοδοτείται διαφορετικά, ο αγωνιστής του 21 αποβλέπει στην κοινωνική ασφάλεια κατοχυρωμένη από τη θρησκεία, και όχι στον ευδαιμονισμό με τη διάσταση της κοσμικής απόλαυσης.

Η εξάρτηση της ατομικής ευτυχίας από την κοινωνική δικαιοσύνη παραβίδεται από τους Καταρτζή, Μοισιόδανα, Ρήγα, Ανώνιμο, βλ. Καταρτζής, *Εγκόσμιον Φιλοσόφου*, σ. 88· Μοισιόδανας, *Απαλογία*, σ. 96· *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 64· Αρ. Λακεδαιμόνιου *Προτροπή*, σ. 6, 11. Και η *Προτροπή* διαπνέεται από παρόμοια αντίληψη "καθώς τα μέρη τινός μηχανής κινούμενα κατά μέρος καθέν αποτείνονται εις ένα κοινόν σκοπόν, και συντελούν εις απάρτισιν διορισμένου έργου, τούτω και πας άνθρωπος πρέπει να συνεργάζεται με τους άλλους σκοπόν έχων των έργων την ωφέλειαν του όλου".

Άλλο αξιόλογο σημείο συνάντησης της *Προτροπής* και του Μακρυγιάννη είναι η επισήμανση του εγωισμού ως κίνητρο της αντικοινωνικής συμπεριφοράς του πολιτικού. Στο Νικολόπουλο ο εγωισμός είναι η παθολογική ανάγκη για ικανοποίηση των "φυσικών ορμών και ορέξεων" που αδιαφορεί πλήρως για τη συλλογική μοίρα της εθνότητας. ΙΙβ. τέλος την ομοιότητα της αντίληψης

του Μακρυγιάννη για την πατρίδα- μητέρα με την αντίστοιχη του ίδιου συγγραφέα, ο οποίος αποκαλεί την πατρίδα "κοινή μητέρα" η οποία προτρέπει το μέρος να ενεργεί "χάριν του όλου", και ότι "οι ελευθερωτάι της πατρίδος" θα είναι και "κύριοι των κτημάτων της", βλ. Παν. Χρ. Νούτσος, ό. π. σ. 329-330).

26. Βλ. Απομν. Α σ. 121: Αφού καθίσαμε εκεί κάμποσες ημέρες, αυτός ο δυστυχής αρρώστησε βαριά και ως ευεργέτης δικός μου τον συγύριζα καλύτερα από τον γονιόν μου. Αν ήθελα, από κει έφευγα, ένα κάτρο ήταν οι δικοί μας αλάργα. Όμως είπα, του ευεργέτη μου να μην του γένω άπιστος και τον αφήσω άρρωστον. Αφού ξεγέρεψε ο μιέγγης, του πήρα την ευκή του και του είπα: «Εγώ σαν ήθελα έφευγα και από το Κομπότι, όμως δεν τόκανα δια την τιμή μου», Απομν. Α σ. 122.

27. Βλ. Απομν. Α σ. 138: Πήρα τις δύο φαμελιές, του πατριώτη μου και Παπαδόπουλου, και του πατριώτη μου την έδωσα εις το χέρι του και του είπα: «Δεν σου χρωστώ άλλο τίποτας δια το φαμί οπούφαγα τόσα χρόνια εις το σπίτι σου».

28. Βλ. Απομν. Α σ. 313: Εγώ θα κάμω το χρέος μου. Ούτε να φύγωμιν είναι καιρός τώρα, ούτε εφύλιον πόλεμον να κάμωμιν. Ότι η πατρίδα είναι στα ολοίστια - η Ρούμελη και η Πελοπόννησο γιομάτη Τούρκους. Βλ. και Απομν. Δ σ. 162: Κι αν φαντάζεστε οποίστε δυνατοί εσείς οι μεγάλοι πολιτικοί κι εμείς αδύνατοι, θα κάμωμιν το χρέος μας κι εμείς οι αδύνατοι· κι αν χαθούμεν, ας χαθούμεν.

29. Βλ. J. Macquarrie, "Η έννοια της συνείδησης στον Heidegger και στον Χριστιανισμό", στο Βασικές έννοιες σ. 182.

30. Θεόκλητος Διονυσιάτης, Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης σ. 8.

31. Πβ. και Απομν. Α σ. 170-171 Αχ ουρανέ, μην το φτουράς· μη βαστάς την επιβουλή των αχάριστων ανθρώπων!

32. Ph. Sherrard, "Μακρυγιάννης" (στο Δουκίμια) σ. 149-50. Βλ. και Απομν. Γ σ. 113, 134.

33. Βλ. Ορ. σ. 211-12: Αυτός ο βασιλέας ο δικίος, οπού αξιώνει εσέναν, τον άνθρωπον, και σε κάνει ανώτερον των άλλων και σου δίνει τ όνομά του και υποσκάλνεσαι εις τον ανώτερόν σου βασιλέα και αφέντη σου και ευεργέτη σου και του δίνεις υπόσκησιν και όρκιον ότι θά χεις δικαιοσύνη εις το πλάσμα του, εις το ποιμνιόν σου, όπου σ έβαλε πιστικόν, να του το φυλάξεις αππό τους λύκους κι άλλα θερία, και ν αγρυπνείς, να το φυλάς. Πβ. και Απομν. Γ σ. 70: Θέ, πού είναι οι βασιλικές δικαιοσύνες;

34. Η ταύτιση του Μακρυγιάννη με το δικιο, που οφείλεται στην ειλικρίνεια της πίστης του, ισχύει και στην περίπτωση του Καποδίστρια ο οποίος κρινεται και αυτός από το απόλυτο δικιο του Μακρυγιάννη: Κι εσείς οι αναγνώστες τηράτε, όσον καιρόν ήταν με την δικαιοσύνη, πώς ήταν η πατρίδα (Απομν. Β σ. 13).

35. Βλ. Απομν. Δ σ. 185: Οι ψεύτες και οι κλόακες, οπού σας κάνουν όλους εσός τους βασιλείς με την γλυκή τους γλώσσα και χάνετε την δικαιοσύνη σας και γίνεστε επίορκοι εις τον Θεόν και δοξολογάτε τον διάβολον. Βλ. και Δίκη σ. 377: "πάντοτε με ωμίλει συνταγματικώς, δηλ. εμέμφετο τους εν τοις πράγμασι και εκήρυττε τον αρχηγόν του Έθνους ανεύθυνον, πώποτε δε δεν με εξεφράσθη κατά του Βασιλέως. Εξ εναντίας με έλεγεν ότι ο βασιλεύς έχει καλήν διάθεσιν, αλλά οι περικυκλούντες αυτόν παρεμβάλλουν προσκόμματα". Πβ. και Απομν. Δ σ. 162.

36. Βλ. Ορ. σ. 172: ... άλλη δύναμην δεν έχω, ούτε εγώ ούτε η πατρίδα μου και θρησκεία μου και τίμιοι άνθρωποι· εις την παντοδυναμίαν του τρέχομεν και να μας σώσει. (Δ. σ. 182). Αποτέλεσμα είναι η πλήρης προστασία του δικιου Μακρυγιάννη: και δια την αδικία σε προσέχομεν,ό.π.· Το σπίτι σου είναι πολύ αδύνατο και δεν μπορείς να προφυλαχτείς, όμως ο αφέντης μας

σε προσέχει και στέλνει εμάς και σε φυλάμε. ... ότι αυτο όπου έγινε είναι θέληση του αφεντός μας, ... και μεις σε φυλάμεν ... και ανθρώπους φωτίζει και σου λένε πρωτύτερα, ότι αθών πλάσμα και θρησκεία δεν αφήνει να κιντυνέψουν· οι αίτιοι όλοι θα χαθούν όποτε είναι η απόφαση του αφεντός μας.

37. Βλ. Ορ. σ. 155: *προδότες της ηθικής και της αρετής, προδότες της δοξολογίας του θεού και της βασιλείας του και γενικώς των τίμιων ανθρώπων.* Βλ. και Ορ. σ. 158: *οι αρχιγερείς και οι κριτές σου έχασαν όλοι την δικαιοσύνη σου, και μας έντυσαν το φόρεμα του διαβόλου.* Βλ. και Ορ. σ. 160: *Κύριε μας ανάστησες τα 1821 από την τυραγνίαν του σουλτάνου και από των οπαδών του και μας λευτέρωσες, η παντοδυναμία σου· μας ανάστησες Κύριε τα 1843 από την κακία μας και από την ανοησία μας και από την αχαριστίαν και δόλο και απάτη του επίορκου βασιλέα μας και των οπαδών του.*

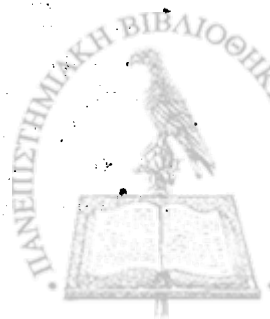
38. Βλ. την καταδίκη του Μακρυγιάννη για έσχατη προδοσία: *θέλων να μεταβάλη το καθεστώς πολιτεία δια βιαίων μέσων, Δίκη σ. 499· πβ. και σ. 280, 486.* Ιδιαίτερα από το Μάρτη του 1852 αποκαλύπτεται σταδιακά η καταδίκη των βασιλέων όπως καταγράφεται στα Οράματα (βλ. Ορ. σ. 196-201, 204-5, και 208-9).

Στο διάστημα που συμβαίνουν τα σχετικά γεγονότα ο Μακρυγιάννης όπως αποκαλύπτεται στα Οράματα, ζει κυριολεκτικά με παραισθήσεις και συγχέει το φανταστικό με το πραγματικό. Έτσι, είναι τελείως συνειδητός όταν με εντολή του θεού "γράψε" (σ. 193) άρχισε την Παρασκευή στις 14 Μαρτίου "να σημειώνει αναδρομικά τι έβλεπε κάθε βράδυ χωριστά. Κυρ. 9 Μαρτ. (σ. 193), Δευτ. 10 Μαρτ. (σ. 194) Τρίτη 11 Μαρτ. (σ. 195), Τετ. 12 Μαρτ. (σ. 195-6), Πέμπτ. 13 Μαρτ. (σ. 197) κλπ. Εδώ ο Μακρυγιάννης μέσα από ένα διαρκές όνειρο που αποσαφηνίζεται σταδιακά βλέπει την τιμωρία του Όθωνα και των ασεβών καθώς και την εκστρατεία στην Κωνσταντινούπολη με τους άγιους για αρχηγούς (σ. 201 και 198). Απόδειξη πως ό,τι έβλεπε στον ύπνο ή στις παραισθήσεις το θεωρούσε πραγματικό γεγονός είναι η εκμυστήρευση στο δικηγόρο Στεφανίδη "στις 22 Μαρτίου ότι ο βασιλεύς σκοτώνεται του λαζάρου" (Δίκη σ. 57). Οι λεπτομέρειες της τιμωρίας έτσι όπως τις κατέθεσε ο Στεφανίδης -"ο Βασιλεύς και η Βασίλισσα σκοτώνονται του λαζάρου" (Δίκη σ. 57)-, και η διευκρίνιση του Μακρυγιάννη το απόγευμα της ίδιας ημέρας ότι πρόκειται για θαύμα -"ο Βασιλεύς και η Βασίλισσα θα τοακισθούν εμπροστά εις την εκκλησίαν ή καθ' οδόν" (Δίκη σ. 58), "... σκοτώνονται με τ' αλογά τους σύσσωμα εμπρός εις την εκκλησίαν ή εις τον δρόμον" (Δίκη σ. 59)- δείχνουν ότι πρόκειται για μεταφορά στην πραγματικότητα του ονείρου έτσι όπως υπάρχει στις σελίδες 201 και 205 των Οραμάτων (βλ. και σ. 202 και 208).

Η ειλικρίνεια με την οποία ο Μακρυγιάννης βιώνει όλη αυτή την αντίφαση φαίνεται όταν ο ίδιος απαρεί με όσα βλέπει: (Ορ. σ. 189) *συλλογιόμουν και έλεγα, αυτά όπου μόλεγαν η γυναίκα και άλλοι, ..., άρα να είναι όλα αληθινά αυτά; Πάλε έλεγα, αληθινά είναι ...* (πβ. και Ορ. σ. 113). Βλ. επίσης Ορ. σ. 95: *Τα όσα έβλεπα μόνος μου και αξιώθηκα, και όσα μου λένε, περικάλεσα τόσες νύχτες και ημέρες την θεοτόκη και τους αγίους, με δάκρυα καυτερά και έκανα την αμαρτωλή μου μετάνοια να με φωτίσουν ... να τα γράψω.* Τέλος είναι ενδιαφέρον ότι όνειρα ανάλογα με αυτά του Μακρυγιάννη βλέπουν και του εκμυστηρεύονται αγωνιστές (βλ. π. χ. σ. 198-99). Πβ. επίσης: *Πάγω εις το προκείμενον, αφού σας σημειώνω ότι ξιώθηκα να ιδώ με τα μάτια μου και εις τον ύπνο μου και από ανθρώπους* (Ορ. σ. 191).

39. Χαρακτηριστική είναι κι εδώ η σύγχυση ανάμεσα στο πραγματικό και φανταστικό: Ο Μακρυγιάννης (σ. 210) βλέπει τον ίδιον τον Μακρυγιάννη εκεί [στον ουρανό] να βλογάει τον άλλον εδώ με την κορόνα εις το κεφάλι του και τον λαμπρόν σταυρόν εις το χέρι με το φι, και με βλογάει. Πβ. την κατάθεση της γυναίκας του στη Δίκη (σ. 327) η οποία λέει ότι την Μεγάλη Πέμπτη (=

27 Μαρτ. 1852) της έλεγε πως είναι τρεις Γιάννηδες, ο ένας θα τον πάρει να φύγει και θα υπάγουν εις τους ουρανούς, ο δε άλλος θα μείνει εις το σπίτι, θα μείνη εις το κρεβάτι, αλλά δεν τρώγει και αυτός θα δίδει χρήματα.

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανάλυση που προηγήθηκε συνάγεται ότι δύο είναι οι άξονες πάνω στους οποίους οργανώνεται η αντίληψη του Μακρυγιάννη για τον κόσμο, η πατρίδα και η θρησκεία. Όσον αφορά στην πατρίδα, η έννοια εκφράζει τη νέα πολιτική και κοινωνική συνείδηση που οργανώνεται στη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας και ύστερα, πράγμα που μας επιτρέπει να ελέγξουμε την κοινωνική προώθηση του Μακρυγιάννη. Ειδικότερα η μελέτη έδειξε ότι βασικά γνωρίσματα της ιδέας της πατρίδας ανταποκρίνονται στο μοντέλο της παραδοσιακής οικογένειας: η δομή και η λειτουργία της έννοιας, οι ιδιότητες της μητέρας-τροφού, του σπιτιού, της οικογένειας, και η σχέση με τη δικαιοσύνη, αποτελούν εκφράσεις της παραδοσιακής πατριαρχικής οικογένειας. Ο οίκος, μια αυτόνομη οικονομική μονάδα με κλειστή οικονομία, δίνει τροφή και προστασία στα μέλη του, και μάλιστα ό,τι ανήκει στον καθένα, ανάλογα με την προσφορά και την τιμή του.

Όμως ο ιδεολογικός προβληματισμός αντανάκλα τον κοινωνικό προβληματισμό και την κοινωνική συνείδηση. Έτσι, πίσω από το γενικό αυτό σχήμα, υπάρχει η πατρίδα η οποία αντιπροσωπεύει τα μεγάλα εθνικά και κοινωνικά προβλήματα που ζητούσαν τη λύση τους στην επανάσταση και μέσα στα πλαίσια του κράτους που δημιουργήθηκε μετά τον αγώνα, έχει δηλαδή ρεαλιστική αφετηρία. Το κλειστό οικογενειακό σχήμα της πατρίδας συστοιχεί στην ιδέα της εθνικής ενότητας, ιδέα με δυναμική, επιθετική ή αμυντική συνοχή την περίοδο της συγκράτησής της. Η δικαιοσύνη ως βάση κοινωνικής οργάνωσης εγγυάται την οικονομική και ηθική αποκατάσταση, το συμφέρον και την ευημερία του πολίτη, έννοιες οι οποίες, όπως είδαμε, στεγάζονται κάτω από τα σύμβολα της τροφού και του σπιτιού· η συναισθηματική κάλυψη που δημιουργεί αυτή η διάσταση της έννοιας της πατρίδας, προέρχεται ακριβώς από το αίσθημα που γεννά η δίκαια οργανωμένη κοινωνία. Ακόμα ο Μακρυγιάννης, άτομο με βαθιά πολιτική συνείδηση, έχει συνειδητοποιήσει ότι η πατρίδα εξασφαλίζει την πολιτική του οντότητα, εγγυάται την κοινωνική του υπόσταση.

Πηγή της ιδεολογίας του Μακρυγιάννη γίνεται ο αγώνας της ανεξαρτησίας, πιστεύει δηλαδή στην ιδέα μιας δίκαιης και ευνομούμενης κοινωνίας η οποία θα προκύψει από την επανάσταση. Το μέτρο της δικαιοσύνης το δίνουν οι αγώνες, οικονομικοί και ηθικοί, για την πατρίδα,

που αντιπροσωπεύει το γενικό συμφέρον, και η προσδοκία της ανταπόδοσης που η ανιδιοτελής αυτή προσφορά συνεπάγεται. Την κοινωνική αναζήτηση της δικαιοσύνης έρχεται να ανατρέψει η αδικία, την οποία ο Μακρυγιάννης αντιλαμβάνεται μέσα από το συγκεκριμένο πρόβλημα της αδικίας των αγωνιστών-ελευθερωτών της πατρίδας, την αλαζονεία και την πλεονεξία της πολιτικής ηγεσίας. Το πρόβλημα στη συνείδησή του σε ό,τι αφορά την πατρίδα, εστιάζεται στην αντίφαση ανάμεσα στην ευνομούμενη κοινωνία των τίμιων πολιτών, την οποία ευαγγελίζεται ως αποτέλεσμα των θυσιών για την πατρίδα, και την πραγματικότητα της αδικίας, όπως εκφράζεται στην άθλια κατάσταση του λαού και ειδικά των αγωνιστών, και στην ευημερία των κρατούντων. Διαμορφώνονται έτσι δύο αντιλήψεις για την πατρίδα, μίας πατρίδας "ηρωικής", δηλαδή δίκαιης, και μίας "αχάριστης", δηλαδή άδικης, που συνάπτεται με την κρατική εξουσία. Η τελευταία είναι αποτέλεσμα πολιτικής διαχείρισης και δεν υπάρχει δυνάμει στη συνείδηση του Μακρυγιάννη, σε αντίθεση με τη δίκαιη πατρίδα, που είναι αξία οριστική και απόλυτη. Απόληξη αυτής της αντίληψης αποτελεί η ιδέα ότι η πατρίδα είναι ο χώρος του καλού μέσα στον οποίο ζουν οι τίμιοι, ευλογημένοι από το θεό, ο χώρος στον οποίο διενεργείται το θέλημα του θεού, ενώ έξω από αυτήν υπάρχει η αδικία, το κακό, και η κατάρα του θεού. Αποτέλεσμα της δίκαιης κοινωνικής οργάνωσης είναι η ομόνοια που οραματίζεται ο Μακρυγιάννης, ενώ αποτέλεσμα της αδικίας είναι ο διχασμός, η διαλυμένη πατρίδα.

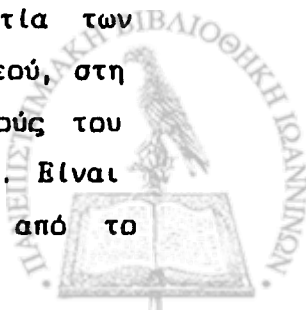
Η θρησκεία, από το άλλο μέρος, η οποία για τη λαϊκή ιδεολογία γενικότερα, συνιστά ένα είδος πολιτικοκοινωνικής συμπεριφοράς, ορίζει το άλλο σκέλος της ιδεολογίας του Μακρυγιάννη: όπως είδαμε, οι ηθικές αντιλήψεις, η κοινωνική δραστηριότητα, η πολιτική ιδεολογία εκπορεύονται από τη θρησκεία, στάση που στοιχειοθετεί και τη συντηρητική πλευρά της ιδεολογίας του.

Η χριστιανική ορθόδοξη ιδεολογία είναι θεοκεντρική, ορίζει δηλαδή το θεό ως αρχή της κοσμικής τάξης. Στη συνείδησή του Μακρυγιάννη το εξωκοσμικό επίπεδο της θείας βούλησης διασταυρώνεται με το κοινωνικό της ανθρώπινης δράσης και ο διαυλος μέσω του οποίου συντελείται ο οργανικός δεσμός των δύο χώρων, πατρίδας και θρησκείας, είναι η δικαιοσύνη. Η ομόλογη αυτή σχέση καθιστά αέναη την επικοινωνία από το φανταστικό στο πραγματικό επίπεδο, και αντιστρόφως, ο ένας χώρος τροφοδοτεί τον άλλον, ο θεός, η προϋπόθεση της ιστορικής εξέλιξης, είναι αυτός που δίνει τη λύση στα κοινωνικά και πολιτικά αδιέξοδα, τα οποία κεντρώνονται γύρω από

το αίτημα της δικαιοσύνης. Μάλιστα η ιδέα του θεού ως του δίκαιου πατέρα της πατρίδας, έρχεται να συνδέσει ιδεολογικά τις δύο έννοιες, καθώς ολοκληρώνει το σχήμα της οικογένειας πάνω στο οποίο οργανώνεται η ιδέα της πατρίδας. Ωστόσο, η εβραία πίστη του Μακρυγιάννη στην ελεύθερη βούληση, η συνείδηση ότι η επανάσταση είναι έργο του ελληνικού λαού, μαρτυρά την ύπαρξη ενός κέντρου πρωτοβουλιών, μιας ελεύθερης υποκειμενικότητας, την αφύπνιση μιας ισχυρής ατομικότητας.

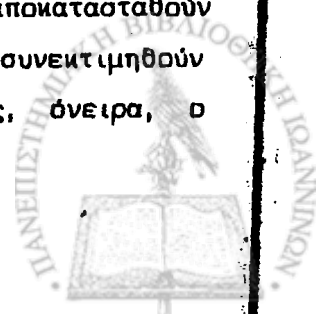
Η συνάρτηση θεϊκής και ανθρώπινης τάξης είναι σαφής στην περίπτωση των πολιτικών θεσμών, όπου το πολιτειακό μοντέλο είναι οργανωμένο κατά το θεοκρατικό πρότυπο: στο θεό εκπρόσωπο της κοσμικής τάξης, αντιστοιχεί ο βασιλιάς που εκπροσωπεί την κοινωνική. Η μεροληπτική πολιτική που απογυμνώνει τον Όθωνα από τις συναφείς ιδιότητες του δίκαιου και φιλόανθρωπου ηγεμόνα, προκαλεί την αμφισβήτηση του Μακρυγιάννη και την προσωπική του ανταρσία, η οποία, ωστόσο, δεν είναι ανατρεπτική του θεσμού, καθώς περιορίζεται σε αυτό το πρόσωπο του Όθωνα. Μάλιστα η παραπομπή του επίορκου ηγέτη στον ομόλογό του το θεό για να τον δικάσει, αποκαλύπτει την απόσταση που τον χωρίζει από την απομυθοποίηση των κατεστημένων θεσμών και της ιδεολογίας που τους συνέχει.

Μπορούμε, λοιπόν, να εκτιμήσουμε ότι η ελευθερία της πολιτικής συνείδησης του Μακρυγιάννη, κινείται στα πλαίσια που ορίζει η κυρίαρχη θρησκευτική ιδεολογία. Παρατηρούμε τη σταθερή διάσταση στη θέλησή του να δημιουργήσει καινούργια πράγματα, χωρίς, όμως, να βγει από το παραδοσιακό πλαίσιο, με το οποίο, άλλωστε, είχε δημιουργήσει σταθερές εξαρτήσεις. Έτσι, αμφισβητεί την εξουσία με την προσωπική του ανταρσία: ασκεί βιαιότατη κριτική εναντίον των παραδοσιακών αυταρχικών μορφών εξουσίας· διστάζει, αλλά τελικά εκδηλώνεται αντίθετα στον Καποδίστρια και τον Όθωνα αργότερα. Η συνείδηση ότι το έθνος έχει κερτημένα δικαιώματα, τον οδηγεί σε χειραφέτηση έναντι της εξουσίας. Σε κοινωνικό επίπεδο η προσωπική ανταρσία υπερισχύει της φρόνιμης στάσης, η οποία υπαγορεύει να αποδεχθεί τη μοίρα του. Ο Μακρυγιάννης λοιπόν είναι φιλελεύθερος ανάλογα με τις περιστάσεις, χωρίς να όμως να γίνεται ριζοσπαστικός. Στο τέλος υπερισχύει η θεοκρατική λογική, αποδεικνύεται νομιμόφρων καθώς υποτάσσεται στην αυθεντία των θεσμών, στην ιδανική μορφή της δικαιοσύνης των νόμων και του θεού, στη δικαιοσύνη του οποίου παραδίδει τους βασιλείς και τους πολιτικούς του εχθρούς που είναι εξίσου εχθροί της πατρίδας και της θρησκείας. Είναι προφανές ότι η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη καθορίζεται από το

πρωταρχικό βίωμα της ορθόδοξης πίστης, ότι δε μπορεί να γίνει κατανοητός ανεξάρτητα από τις αξίες της ορθόδοξης παρακαταθήκης της ελληνικής κοινωνίας, της οποίας τάσσει τον εαυτό του φύλακα. Άλλωστε σε αυτό το ιδεολογικό σύστημα ο Μακρυγιάννης υπάρχει εξαρχής, και από αυτή τη δομή μακράς διάρκειας οι εμπειρίες και ο ίδιος ο άνθρωπος δύσκολα μπορεί να ελευθερωθεί. Καθώς ωριμάζουν οι ιστορικοκοινωνικές συνθήκες, δημιουργούνται άλλα σχήματα ταξικής αμφισβήτησης και αναπτύσσεται η δυναμική εκείνη στις συλλογικές νοοτροπίες που αλλάζει τη συμπεριφορά και τη στάση του υποκειμένου. Οι αλλαγές αυτές θα οδηγήσουν την αμέσως επόμενη γενιά, τον ίδιο το γιό του Μακρυγιάννη, τον Όθωνα, να πρωταστατήσει στη στάση και την έξωση του βασιλιά. Προς το παρόν οι διεργασίες συντελούνται σε συνειδησιακό επίπεδο, και η λύση μετατίθεται στο μέλλον.

Η προσφυγή στο μεταφυσικό συλλογικό όραμα δικαίωσης της Δευτέρας Παρουσίας, αλλά και ο θεϊκός κόσμος που λειτουργεί σαν ένας ιδανικός προστατευτικός μηχανισμός της τραυματικής πραγματικότητας, βιώνεται από τον Μακρυγιάννη σαν πραγματικό γεγονός, όπως αποδεικνύεται από την υλικότητα της επικοινωνίας, και την πλαστικότητα με την οποία αποδίδει την κοινωνία των αγίων, απόδοση που οφείλεται, βέβαια, και στη ρευστότητα της συνείδησής του, που είναι ομότροπη με την ονειρική δομή του υπερφυσικού κόσμου. Για το λόγο αυτό τα οράματα στα οποία συγχέεται η πραγματικότητα και το όνειρο, και τα οποία δεν είναι παρά παραστατικές εικόνες της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας όπως τη βλέπει ο Μακρυγιάννης, κατέχουν σημαντική θέση στη νοοτροπία, στη δομή και στη λειτουργία της σκέψης και της συμπεριφοράς του. Η καταφυγή στο θεό για την κάθαρση από την αδικία, που σημαίνει συγχρόνως, και την προσωπική του προστασία, μαρτυρεί το πάθος του για δικαιοσύνη. Μάλιστα η στάση αυτή δεν αποτελεί μεμονωμένη προσωπική αντισταθμιστική ενέργεια, η αναζήτηση λύσης στο θεό αποτελεί κοινή νοοτροπία σε μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού, όπως αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στα Οράματα, ενώ η θρησκεία είναι πάντα η επίσημη ιδεολογία του νέου κράτους. Η στάση, λοιπόν, του Μακρυγιάννη έχει ορθολογική συνέπεια γιατί λειτουργεί σύμφωνα με ένα υπαρκτό συλλογικό μοντέλο συμπεριφορών· βέβαια, για να αποκατασταθούν αυτοί οι κώδικες της λαϊκής θρησκευτικής σκέψης πρέπει να συνεκτιμηθούν προφορικά και γραπτά μνημεία, όπως είναι αποκαλύψεις, όνειρα, ο *Αγαθάγγελος*, το *Αμαρτωλών Σωτήρια* κ. ά.

Η κλειστή νοοτροπία που απορρέει από την προσήλωση στη θρησκευτική ηθική, τη χριστιανική πίστη και την εθνική αυτοτέλεια, ενισχύεται μπροστά στις νέες πολιτικές και πολιτισμικές μορφές που εισάγονται βίαια στο νεόδμητο κράτος, και οι οποίες κλονίζουν τις παραδοσιακές αξίες. Ο ετερόδοξος δυτικός ο οποίος με την εκπολιτιστική δράση των ιεραποστόλων και τη συνεργασία των ντόπιων πολιτικών, πρεσβευτών, και των μορφωμένων στη Δύση Ελλήνων αραφών, μεταδίδει την άλωση της πολιτιστικής φυσιογνωμίας του έθνους, πυρήνας της οποίας είναι η ορθοδοξία, είναι τώρα ο νέος εχθρός στην εθνική απειλή που εκφράζει η Δύση. Ο πατριδοφύλακας Μακρυγιάννης, ενσυνείδητος φορέας των παραδοσιακών αξιών, αμύνεται με την οργισμένη υπεράσπιση της Ορθοδοξίας, η οποία για τα λαϊκά στρώματα γενικότερα αποτελεί το εθνικό έρεισμα απέναντι στις καινοφανείς δυτικές ιδέες. Ωστόσο η διασταύρωση της εθνικής πολιτικής με τη θρησκεία εκφράζεται κυρίως με τη Μεγάλη Ιδέα, όπου στο όραμα της εκστρατείας στην Κωνσταντινούπολη ηγούνται οι πολεμικοί άγιοι· ό,τι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η διαπλοκή του προσωπικού με το εθνικό θέμα και τη θρησκεία, η αδικία του Μακρυγιάννη από τους πολιτικούς και το βασιλιά αποκαθίσταται από το θεό μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης λύσης του εθνικού θέματος που γίνεται με καταλύτη τη θρησκεία, εξέλιξη αποκαλυπτική για τον εσωτερικό, οργανικό δεσμό του λαϊκού αγωνιστή με τη θρησκεία και την πατρίδα. Γενικά η θρησκεία αποτελεί τη γραμμή άμυνας και απόκρουσης των δεσμών που χάλκωναν οι νέες πραγματικότητες.

Το έργο του Μακρυγιάννη ιδωμένο από την άποψη της πρόθεσής του να παρουσιάσει μια ένιαλη ερμηνεία της ιστορίας του τόπου του, και να διδάξει κάποια ιστορική ηθική, παίρνει ιδιαίτερη σημασία, όχι μόνο για την κατανόηση του φαινομένου Μακρυγιάννη, αλλά και για τη βαθύτερη κατανόηση των διανοητικών μηχανισμών με τους οποίους δημιουργείται και εκφράζεται η λαϊκή ιδεολογία μιας εποχής. Γιατί όπως ο γραπτός του λόγος είναι η αυτούσια σχεδόν μεταφορά του λαϊκού προφορικού λόγου, - η γλώσσα του Μακρυγιάννη είναι γλώσσα ζωντανή, καταγράφει δηλαδή τις αλλαγές που συντελούνται, ο λόγος του αλλάζει καθώς αλλάζουν οι συνθήκες μέσα στις οποίες παράγεται-, έτσι και η σκέψη, η αντιμετώπιση των ιστορικών γεγονότων και η τεχνική της παρουσίασής τους, είναι η αυτούσια μεταφορά των λαϊκών τρόπων σκέψης και της τεχνικής της μετάδοσής της. Άλλωστε ο Μακρυγιάννης είναι ένας ζωντανός οργανισμός που αφομοιώνει τα νέα στοιχεία, πολιτικά και πολιτισμικά, με μοναδικό τρόπο. Η περίπτωση, λοιπόν, του αγωνιστή, ο

οποίος σε μεγάλο βαθμό είναι εκφραστής της λαϊκής ιδεολογίας, αποτελεί δείκτη της αργής εξέλιξης των συλλογικών νοοτροπιών, και μπορεί να μας διδάξει για τις ζυμώσεις, τις αδράνειες, τις αναστολές που παρουσίαζε η παραδοσιακή ελληνική κοινωνία κατά τη μετάβασή της στο εκσυγχρονισμένο αστικό κράτος, τις δυνατότητες ανακατάταξης που διέθεταν τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα μπροστά στην εισβολή νέων θεσμών και νέων πολιτισμικών αξιών. Μπορούμε δηλαδή να εκτιμήσουμε πως η ειδική θέση του Μακρυγιάννη έναντι εξελίξεων, πολιτικών και πολιτισμικών, δεν αφορά μόνο την κατανόηση της ατομικής του περίπτωσης, αλλά μπορεί, συγχρόνως, να δώσει την εικόνα της εποχής του, τις αξίες, τις καταβολές, τις ανεπαίσθητες αλλαγές της λαϊκής ιδεολογίας. Η διάσταση αυτή, χωρίς να προβλίδει την ατομική περίπτωση, συνάπτεται με τον προσανατολισμό που επιχειρούν στις μέρες μας οι ιστορικές σπουδές, οι οποίες ενδιαφέρονται όχι για τις εξαιρέσεις, αλλά για τους μέσους όρους. Και αυτό, γιατί, όπως παρατηρείται, "οι μεσαίοι, με το να έχουν μικρή προσωπικότητα αφομοιώνουν πιο εύκολα και διατυπώνουν κάποιες καθιερωμένες απόψεις μιας εποχής, αυτές που μας ενδιαφέρουν περισσότερο από τις αιχμές". Κάτω από αυτή τη λογική, η μελέτη των αντιλήψεων του Μακρυγιάννη μπορεί να αποτελέσει όντως μια αφορμή για τη μελέτη της συνάντησης της παραδοσιακής ιδεολογίας, όπως εκφράζεται στο Χρονικό του Γαλαξιδιού και τις Διδαχές του Κοσμά του Αιτωλού, οράματα από τις προφητείες του Αγαθάγγελου, και της σύγχρονης ιδεολογίας του διαφωτισμού, όπως αυτή εκιφράζεται, για παράδειγμα, σε μεταυσιωμένες γνώσεις και ακούσματα από την Ελληνική Νομαρχία, από τα διδάγματα του Κοραή, όπου για παράδειγμα θα βρούμε από νωρίς να συνδυάζεται το κήρυγμα της ελευθερίας με το μέτρο, ή με το νόμο, ή ακόμα να διαγράφονται επιφυλάξεις για καταχρήσεις, σε μία νέα αντίληψη, εκφραστής της οποίας φαίνεται να είναι ο λαϊκός αγωνιστής του 21.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι τόσο στα Απομνημονεύματα όσο και στα Οράματα απαντούν αντιλήψεις και ιδέες ξένες προς τη θρησκεία, η οποία συνιστούσε την αυθεντική πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας, πράγμα που μαρτυρεί τη διήθηση των αξιών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού προς τα ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, τη διάθλασή τους μέσα στον κόσμο της παραδοσιακής κληρονομίας. Είναι χαρακτηριστική σχετικά η εικόνα της αργής διαδικασίας των ιδεολογικών ζυμώσεων, των ανεπαίσθητων αλλαγών που συντελούνται στην ελληνική εθνική συνείδηση το α' μισό του 19ου αιώνα, όπως αυτή εκφράζεται στις έννοιες του έθνους, του γένους και του

κράτους, βασικών όρων της εθνικής ζωής, όπως καταγράφονται στη συνείδηση του Μακρυγιάννη. Μετά την πατρίδα, το έθνος, που συνεχίζει το ιδεολογικό έργο της βασικής αυτής έννοιας, εκφράζει τη δημοκρατική πολιτική συνείδηση, απήχηση της φιλελεύθερης παράδοσης του διαφωτισμού, ενώ το γένος, που αποτελεί τη διάδοχο κατάσταση, αποδίδει τη θρησκευτική άνωση η οποία συντελείται στο εθνικό συλλογικό σώμα από την τρίτη δεκαετία του αιώνα. Αυτός είναι ο οικελος ιδεολογικός κόσμος του Μακρυγιάννη, σε αντίθεση με το κράτος, έννοια ξένη, που συνέχεται με την εξουσία, και η οποία για το λόγο αυτό στερείται τη συναισθηματική φόρτιση των προηγούμενων εννοιών. Ο Μακρυγιάννης δεν έχει συνείδηση αυτής της εσωτερικής εξέλιξης, οι ιδέες από τον ευρύτερο χώρο εγγράφονται ανεπίγνωστα στη συνείδησή του· από αυτή την άποψη, και χάρη στην ενάργεια με την οποία εκφράζει τις αλλαγές αυτές, η μελέτη τους αποτελεί μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την τροχιά που διέγραψε η εθνική συνείδηση στο λαϊκό χώρο. Άλλη ένδειξη της ευαισθησίας και του τρόπου με τον οποίο αφομοιώνει ο λαϊκός άνθρωπος τις νέες πατριωτικές ιδέες απαντά στη σχέση με την αρχαιότητα: η υπερηφάνεια και ο θαυμασμός του Μακρυγιάννη για τους αρχαίους προγόνους στη διάρκεια του αγώνα, η θωράκισή του με τους σοφούς της ελληνικής αρχαιότητας στην αμφισβήτηση της Ευρώπης, αποδεικνύει τη ενσωμάτωση του ιδεολογήματος της αρχαιότητας στην οργάνωση της εθνικής του συνείδησης. Συνάγεται, λοιπόν, ότι η στάση του δεν αποτελούσε ανάθευτη έκφραση των αξιών της ορθόδοξης παράδοσης, η ορθόδοξη κληρονομία στην άμυνα της οποίας είχε αποδυθεί ο Μακρυγιάννης, δεν ήταν απόλυτα ανάθευτη από όλα εκείνα τα στοιχεία και τις αξίες που ο ίδιος ο κόσμος του ένιωθαν ότι υπονόμιεσαν τις γνήσιες παραδόσεις του γένους. Μια τελική διαπίστωση θα μπορούσε συνεπώς να επισημάνει τον ιδεολογικό χαρακτήρα της έννοιας της παράδοσης και την ανεπάρκεια κάθε απόπειρας να κριθεί η συλλογική ζωή με πολιτισμικά μόνο στοιχεία.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε συνάγεται ότι ο Μακρυγιάννης δεν μπορεί να θεωρηθεί εκφραστής της αστικής συνείδησης, η οποία είχε αρχίσει να διαμορφώνεται. Υπάρχουν, βέβαια, ευδιάκριτες ψηφίδες μιας αστικής ιδεολογίας, όπως είναι η νομιμότητα, η δικαιοσύνη, η "ευταξία" που επιτρέπει την απρόσκοπτη εμπορική συναλλαγή και την ασφάλεια του πολίτη, αλλά, η νοστροπία αυτή κηδεμονεύεται σαφώς από την θρησκευτική ιδεολογία. Η πάταξη του αυταρχισμού της εξουσίας, η ανάγκη να υπάρχει μια κεντρική διοίκηση, η τάση για νομιμότητα είναι γέννημα μιας συγκεκριμένης

εμπειρίας την οποία επηρεάζει η διαμορφούμενη αστική συνείδηση, πράγμα που διαφαίνεται και στην αφηρημένη τάση για νομιμότητα. Η επίδραση, άλλωστε, δυτικών ιδεών του διαφωτισμού μέσα από τα ελληνικά κανάλια, όπως η Βλληνική Νομαρχία, η Φιλική Βταιρία, είναι εύλογη, δεδομένης της πολιτικής ευαισθησίας του Μακρυγιάννη. Όμως η κοινωνική λογική του δεν είναι ταξική με την ειδική σημασία του όρου· η απόλυτη αφοσίωση στις αρχές πατρίδας και θρησκείας αποτελεί και την κομματική του ταυτότητα, η φράση ότι είναι με το κόμμα της πατρίδας και της θρησκείας του αποτελεί τον πιο συνεπή ταξικό προσδιορισμό του Μακρυγιάννη. Η σχέση του, εξάλλου, με το λαό, εκτός από την κοινή προέλευση, εντοπίζεται, κυρίως, στο αίσθημα της αδικίας του από την πολιτική ηγεσία.

Η πολιτική πρακτική του Μακρυγιάννη αποτελεί εφαρμογή των αξιών του πατριωτισμού, οι αξίες μεταβιβάζονται στην πολιτική πρακτική και δικαιώνουν την ιστορική πράξη. Η σταθερότητα της πίστης στις αξίες της πατρίδας και της θρησκείας, η λογική του χρέους, η απόδοση δικαιοσύνης, η αλήθεια, η ηθική, η τιμή, η συγκεντρωτική, τέλος, αξία της αρετής του πολίτη, είναι έννοιες που απορρέουν από το ιδεολογικό σύστημα πατρίδας και θρησκείας. Κατά συνέπεια, τα πολιτικά κριτήρια είναι αξιολογικά, παραδοσιακά, όπως αυτό εκφράζεται στο γενικό αίτημα της θέσπισης "καλών νόμων". Οξύνους και κοινωνικά ευαίσθητος, ορθολογιστής και στοχαστικός, ο Μακρυγιάννης λειτουργεί με τους παραδοσιακούς τρόπους, ομολογεί την άγνοιά του σε νέους πολιτικούς θεσμούς.

Η πολιτεία του Μακρυγιάννη διέπεται από την πολιτική του ηθική, ένα πολιτικό μοραλισμό που απορρέει από το αίσθημα του μέτρου, του δικαίου, όπως ορίζεται από την ανταλλακτική αρχή του δίνω και παίρνω, και σε προέκταση τη στέρεη κοινωνική συνείδηση για το συμφέρον του πολίτη, με βάση την υλική και ηθική κοινωνική προσφορά. Η πολιτική ηθική είναι αυτή που δίνει το ύψος στο λόγο του Μακρυγιάννη· ό,τι ονομάζουμε πολιτικό ήθος είναι η άλλη όψη του ύψους του, η πολιτική ηθική συμπλέκεται με το λόγο και παράγεται το ύψος του λόγου του.

Στην ιδεολογική και πολιτική συνέπεια, στη σταθερότητα, τις αρχαϊκές αξίες της αρετής, στην ισορροπία και την αίσθηση του μέτρου παρατηρούμε αντικατάσταση του ποσοτικού από το ποιοτικό. Και βέβαια οι ανθρώπινες ανάγκες είναι από τη φύση τους συνδεδεμένες με την ποιοτική όψη των πραγμάτων. Η επανεμφάνιση στη συνείδηση των ανθρώπων αυτών των ποιοτικών σχέσεων με τους ανθρώπους και τα πράγματα αποτελεί τυπικά

επιστροφή στις αρχαϊκές αξίες, αλλά είναι επίσης και ένας ουσιαστικός προσανατολισμός σε μελλοντικές δυνατότητες ανθρώπινης ανάπτυξης. Αυτή τη σημασία έχει η πολιτική ηθική του Μακρυγιάννη. Ο ίδιος άλλωστε δίνει αυτή τη διάσταση καθώς εγχειρίζει τις πολιτικές του υποθήκες, την ιστορική του ηθική, στους νεώτερους, ώστε να μην υποπέσουν στα ίδια λάθη.

Η ελληνικότητα, επομένως, του Μακρυγιάννη, μπορεί να εντοπιστεί στις αξίες τις οποίες ενστερνίζεται, η τιμή, το μέτρο, η δίκη, είναι έννοιες με διαχρονική παρουσία στην ελληνική συνείδηση. Οι παρατηρήσεις, βέβαια, αυτές, δεν πρέπει να γενικευθούν και να καταλήξουν σε λαϊκιστικά μορφώματα, ούτε στο όνομα της ελληνικότητας να συγκαλυφθούν οι ιδιαιτερότητες, και πολύ περισσότερο οι αδύνατες πλευρές της προσωπικότητας του Μακρυγιάννη. Αντίθετα, οι αντιφάσεις ως στοιχεία της ανθρώπινης φύσης, πρέπει να συνεκτιμηθούν, γιατί τότε θα μπορούμε να μιλάμε για επιστημονική συνέπεια.

Οι αντιλήψεις του Μακρυγιάννη είναι ανεπηρέαστες από θεωρίες, καθώς διαμορφώνονται μέσα από συγκεκριμένα βιώματα. Για παράδειγμα, οι έννοιες της ελευθερίας και της δικαιοσύνης προσδιορίζονται από τις αρνητικές εμπειρίες της τυραννίας και της αδικίας του κατακτητή. Η διαδικασία αυτή εξηγεί την οργάνωση των ιδεών του Μακρυγιάννη σε αντιθετικά ζεύγη, αδικία-δικαιοσύνη, τυραννία-ελευθερία, ιδιοτέλεια-τιμή, με φανερές τις μεταξύ τους αντιστοιχίες. Εκτός από την αντιθετική οριζόντια σχέση των εννοιών κατά ζεύγη, συνδέονται και κάθετα, παρατηρούμε δηλαδή ότι εντελέχεια της ελευθερίας είναι η δικαιοσύνη, προϋπόθεση της δικαιοσύνης είναι η αρετή· με ανάλογη εσωτερική σχέση συνδέονται οι αρνητικές έννοιες, πικρή της τυραννίας είναι η αδικία, της αδικίας η ιδιοτέλεια, της ιδιοτέλειας η ανοησία. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι όλες οι έννοιες μπορούν να καταλήξουν στο γενικό ιδεολογικό ζευγάρι του καλού και του κακού, όπου το καλό και οι συναφείς έννοιες, η αλήθεια, η δικαιοσύνη, η ηθική, η αρετή εκπορεύονται από το θεό και επιβραβεύονται, ενώ η αδικία, το ψέμα, η ιδιοτέλεια, η κακία, είναι του διαβόλου, και τιμωρούνται τόσο από το θεό, στην ύστατη κρίση, όσο και από τους ανθρώπους με το ανάθεμα που τους ακολουθεί μετά το θάνατο. Άλλωστε η πολιτική αντίληψη του Μακρυγιάννη είναι οργανωμένη αντίστοιχα: ο χώρος της πολιτικής πράξης αλλά και η κοινωνία γενικότερα αποτελείται από δύο παρατάξεις, δύο κόμματα, τα οποία βρίσκονται σε αναπόδραστη αντιπαράθεση: το ένα είναι το κόμμα της πατρίδας και της θρησκείας στο οποίο συσπειρώνονται οι τίμιοι άνθρωποι· το

άλλο είναι το κόμμα της ιδιοτέλειας, της ατιμίας και της αδικίας, στο οποίο συνωθούνται οι ιδιοτελείς, οι πολιτικοί, οι άθεοι, οι ξένοι. Αυτές οι ομάδες δεν είναι αφηρημένα σχήματα αλλά έχουν συγκεκριμένες αναφορές σε πρόσωπα, στάσεις και συμπεριφορές του κοινωνικού περίγυρου.

Η διαίρεση αυτή οδηγεί στον πολιτικό και ιδεολογικό μανιχαϊσμό του Μακρυγιάννη, ότι δηλαδή συλλαμβάνει τα φαινόμενα, κοινωνικά και πολιτικά μέσα από το αντιθετικό ζευγάρι του καλού και του κακού. Ο φαρμαλισμός αυτός, παράλο που εγκλωβίζει και σχηματοποιεί τα γεγονότα, τα οποία διακρίνονται για τη ρευστότητά τους, μας βοηθά να περάσουμε την περιπτωσιολογία, και να την εντάξουμε κάθε φορά σε μια λογική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Κείμενα

• *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Κείμενον Εισαγωγή Σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, (επιμ. εκδόσεως Λίνου Πολίτη), έκδοσις Β τόμοι 1-2, Έκδοσις Βιβλιοπωλείου Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1947).

Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας εκδίδονται επιμελεία Ιωάννου Βλαχογιάννη : Β *Αρχείον του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, τόμος πρώτος (περιέχων τα ιστορικά έγγραφα), Εν Αθήναις τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού 1907. (Ο δεύτερος τόμος περιελάμβανε τα Απομνημονεύματα και αποτελούσε την πρώτη τους έκδοσιν του 1907).

Στρατηγού Μακρυγιάννη Οράματα και Θάματα (Εισαγωγή, Κείμενο, Σημειώσεις Άγγελου Ν. Παπακώστα, Πρόλογος Λίνου Πολίτη, Μ.Ι.Β.Τ. Αθήνα 1983).

Η Δίκη του Στρατηγού Μακρυγιάννη (Εισαγωγή Επιμέλεια-Σχόλια Ε.Γ. Πρωτοψάλτη, εκδόσεις Αυλός Αθήναι 1962).

Ζωγράφος- Μακρυγιάννης (Οι Έλληνες Ζωγράφοι τ. 12, Κείμενα: Σπ. Ι. Λοδραχάς- Γιάννης Τοαρούχης, εκδ. οίκος Μέλισσα, Αθήνα 1973-4).

Β. Μελέτες και άρθρα

ΑΔΑΜΟΣ ΣΩΓ. Γ., *Μιά νέα διάδοσιν στην ερμηνεία των οραματισμών του Μακρυγιάννη* (Αθήνα 1986).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ ΜΗΤΣΟΣ, *Μια Συνάντησιν. Σεφέρης Μακρυγιάννης* (Αθήνα Πολύτυπο 1983).

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΛΟΥΓΙ, *Θέσεις γ* έκδοσιν (Θεμέλιον Αθήνα 1981).

ΑΝΘΩΝΙΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας* (φιλολογική απομνημόνευσις, Κείμενο-Σχόλια-Εισαγωγή Γ. Βαλέτας, μελετήματα Ν.Α. Βέης- Μ. Σιγούρος, έκδ. τετάρτη, Αποσπερίτης Αθήνα 1982).

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ., *Η Γαλλική Επανάστασιν στην Τουρκοκρατούμενη Ελληνική Κοινωνία* (Αθήνα 1989).

ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠΥΡΟΣ Ι., *Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Εκδ. Καραβία Αθήνα 1957).

----, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία η και ιθ αιώνες* (Ερμής Αθήνα 1982).

ΑΚΗΡΕΑΣ Γ.Κ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1921*, τόμ. 1-3, β έκδοση (εκδ. οίκος Γ. Βασιλείου, Εν Αθήναις 1924).

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* τόμ. Α (Θεσσαλονίκη 1976).

----, *Ο Χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα* (Θεσσαλονίκη 1983).

----, *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 21. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία* (Εκδ. Καραγιάννη, Θεσσαλονίκη 1970).

ΒΑΛΕΤΑΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Ανθολογία της Δημοτικής Πεζογραφίας* (Εκδ. Π. Ράνος, Αθήνα 1947).

ΒΕΛΟΥΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, J. Ph. Falmerayer και η Γένεση του Ελληνικού Ιστορισμού (Μνήμων Αθήνα 1982).

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα* (Εξάντας Αθήνα 1975)

----, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στο 19ο αι. Η Ελληνική Κοινωνία 1880-1895* (Εξάντας Αθήνα 1978).

ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ Ο.Ι., *Ρήγας. Έρευνα, συναγωγή και μελέτη*, Β.Β., αρ. 10, Αετός, Αθήναι 1957).

CAMPBELL J.K., *Honour, Family and Patronage* (Clarendon Press, Oxford 1964).

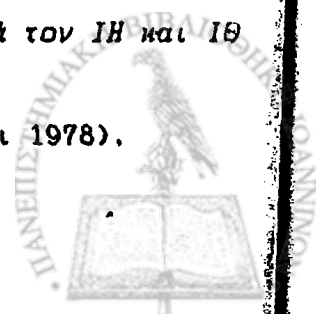
CAMPBELL J.K.-SHERRARD PH., *Modern Greece* (Ernest Benn Ltd, London 1968).

CHAPOWICK CHARLES, *Συμβολισμός Η Γλώσσα της Κριτικής* τόμ. 16 (μετ. Στέλλα Αλεξοπούλου, Ερμής Αθήνα 1978).

CLOGG RICHARD, (ed.), *The Stuggle for Greek Independence* (London Macmillan 1973).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΝΟΥΛΟΣ Ι., *Η Πνευματική Κίνηση του Γένους Κατά τον ΙΗ και ΙΘ Αιώνα* (Ερμής Αθήνα 1976).

ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Νεοελληνικά Θεολογικά Δοκίμια* (Αθήναι 1978).

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ.Γ., "Δομές της Ελληνικής Κοινωνίας στην Επανάσταση" (στο *Εβδομάδα Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* σ. 99-105, Αίγινα Αύγουστος 1977)

ΓΚΑΤΣΟΣ Ν., "Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη" (Αγγλοελληνική Επιθεώρηση τόμ. Α (Δεκεμ. 1945) 18-19).

ΓΡΕΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Τ., "Ο Μακρυγιάννης Αυτοβιογραφούμενος" (Νέα Βοτία Χριστούγεννα 1970 (Αφιέρωμα στο 21) 227-233).

----, "Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη" (*Ιστοριογραφία του Αγώνος* (Μνημοσύνη 3 (1970-71) 92-114).

ΒΑΚΙΝ ΟΥΣΙΑΣ, *The Greek Struggle for Independence 1821-1833* (Univ. of California Press, Bekeley & Los Angeles 1973· ελληνική μετάφραση Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου, Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1983).

----, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μετ. Α. Ξανθόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1982).

ΔΑΡΔΑΝΑΣ Γ., "Ο Μακρυγιάννης, ένας προκλασικός" (*Εποτείες* Αθήνα 1954 13-26)· πρώτα *Αθηναϊκά Τετράδια* (Δεκ. 1950) 10-21).

ΔΑΜΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΑΘΗΣ, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός* (Μετ. Γ. Σπανού, Πλέθρον Αθήνα 1987).

ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΔΡ., *Κείμενα- Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης* τ. Α (Αθήνα 1966).

ΔΕΛΤΙΟ 4β της εταιρείας σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1980.

ΔΕΛΤΙΟ 6α (Πολιτιστικά προβλήματα- Λαϊκός πολιτισμός) της εταιρείας σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1983.

ΔΗΜΑΡΑΣ Κ.Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, έβδομη έκδοση (Ίκαρος Αθήνα 1985).

----, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Ερμής Αθήνα 1977).

----, *Ελληνικός Ρομαντισμός* (Ερμής Αθήνα 1982).

----, *Κ. Παπαρηγόπουλος* (Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1986).

ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗΣ Δ.Γ., "Στιγμιότυπα από ανέκδοτα απομνημονεύματα του 1821" (*Ιστορία* τεύχ. 34 (Απρίλιος 1971) 116-21, αφιέρωμα στο 1821).

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Φ.Α., *Ο Νεοελληνισμός στη Λογοτεχνία 19ος-20ος αι.* (Επικαιρότητα Αθήνα 1985).

ΔΙΑΒΑΣΩ ΤΕΥΧ. 101 (5 Σεπτεμβρίου 1984) (Αφιέρωμα στον Μακρυγιάννη).

ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ ΘΕΟΚΛΙΤΟΣ, μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης Πατέρας και Δάσκαλος του Γένους* (Αθήνα 1983).

ΕΛΥΤΗΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ, "Οι Εικονογραφίες του Στρατηγού Μακρυγιάννη και ο λαϊκός τεχνίτης Παναγιώτης Ζωγράφος" (Αγγλοελληνική Επιθεώρηση τόμ. Β (Μάρτιος 1946) 2-7).

GOLDMAN LUCIEN, *Για μιά κοινωνιολογία του μυθιοτορήματος* (μετ. Ελένη Βέλτσου-Πέτρος Ρυλμόν, Πλέθρον Αθήνα 1979).

HERZFELD MICHAEL, *Ours Once More. Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece* (University of Texas Austin 1982).

HOLTON DAVID, "Ethnic identity and patriotic idealism in the writings of General Makriyannis" (*Byzantine and Modern Greek Studies* 9 (1984-85) 133-160).

ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ ΣΠ., *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού Ελληνισμού* (Κέρκυρα 1852).

ΗΛΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΣ, *Ιδεολογικές Χρήσεις του κοραϊσμού στον 20ο Αιώνα* (Ο Πολίτης Αθήνα 1989).

ΘΕΟΤΟΚΑΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, "Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης" (στο *Πνευματική Πορεία 159-188*, εκδ. οίκος Γ. Φέζη Αθήναι 1961· πρώτα *Νέα Εστία* 30 (10 Οκτ. 1941) 714-723).

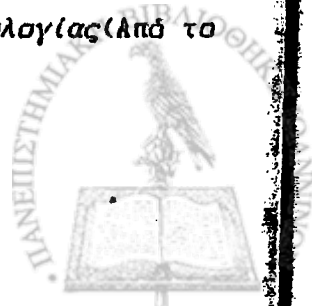
ΘΕΟΤΟΚΑΣ ΝΙΚΟΣ, "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ανείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη" (*Ιστορικά* τόμ. 2 τεύχ. 4 (Δεκ. 1985) 276-296).

ΩΡΕΙΑΝΟΥ Δ., *Αδαμάντιος Κρατής*, τόμ. τρίτος (Εν Τεργέστη 1890, (ανατύπωση)).

ΙΜΑΓΟΣ, (Εκδόσεις), *Βασικές Έννοιες* (L. Dumont, Y. Barel, F. Braudel, J. Macquarrie) (Ιμαγο Αθήνα 1983).

ΚΑΖΑΝΗΣ ΝΕΟΚΛ., *Ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι*, (Πολιτική Ψυχολογία) (Εν Αθήναις 1910).

ΚΑΚΟΡΑΜΑΝΗΣ ΓΕΡ.Σ., *Ανάλυση της Νεοελληνικής Αστικής Ιδεολογίας* (Από το 1880 ως σήμερα) (Αθήναι 1975).

ΚΑΚΡΙΑΣ Σ. Β., "Αρχαίοι Έλληνες και Έλληνες του 21" (: Φως Ελληνικό σ. 73-100, Αθήνα 1963).

----, *Στρατηγός Μακρυγιάννης. Μια ελληνική καρδιά*, (Πανηγυρικός 1964, Αριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης 1965· Αθήνα 1972²).

ΚΑΜΠΟΥΡΟΥΛΟΣ Γ., *Ιστορία των Αθηνών. Τουρκοκρατία* τόμ. (1-) 3 (Εν Αθήναις 1889-1896).

ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, "Τα Απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη" (Αγγλοελληνική Επιθεώρηση τ. Β (Φεβρ. 1947) 406-410).

ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ Ν., *Στρατιωτικά Ενθυμήματα* (Προλεγόμενα Γ. Βλαχογιάννη τ. Α-Γ Αθήνα 1940-42).

ΚΕΝΤΡΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, *Ιδεολογία* (Δωδώνη Αθήνα 1981).

ΚΙΤΡΑΜΗΛΙΔΗ ΠΑΣΧΑΛΗ Μ., *Γιώσης Μοισιωδάξ* (Μ. Ι. Ε. Τ. Αθήνα 1985).

ΚΟΛΛΙΩΠΟΥΛΟΣ Γ., *Ληστές. Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αι.* (Ερμής Αθήνα 1979).

----, "Ληστές και Λησταντάρτες στην κεντρική Ελλάδα το 1835-1836" (Κνήμων 7 (1978-79) 118-134).

ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ ΘΕΩΔ., *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής. Ρητά των Κολοκοτρωναίων. Τραγούδια των Κολοκοτρωναίων* τόμ. Α-Β (Εν Αθήναις Βιβλιοθήκη Εστίας 1889· βλ. επίσης επιμ. Τ. Βουρνά, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα 1986).

ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ Γ. Δ., *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* (Εισαγωγή Επιμέλεια -, Ελληνική Έταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα Εξάντας 1977).

----, *Η Βλαδική Λαϊκή Ιδεολογία* (Νέα Σύνορα Αθήνα 1979).

ΚΟΥΡΑΤΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Η Κοινωνική σημασία της Ελληνικής επανάστασης του 1821* (Αθήνα 1946⁴, 1972⁵).

ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ Γ. Π., *Το Απομνημόνευμα 1453-1953* (Βασιική Βιβλιοθήκη Λετός τόμ. 44, Αθήναι 1953).

ΚΡΙΣΤΙΝΙΔΗΣ ΘΑΣΙΛΗΣ, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Νεοελληνικής Κοινωνίας 1700-1821* (Εξάντας Αθήνα 1976).

----, "Η δολοφονία του Καποδίστρια" (Ερανιστής 14 (1977) 217-281).

ΚΥΡΙΑΖΙΔΗΣ Ν.Ι., -ΚΑΖΑΖΗΣ Ι.Ν.-J. BRENIER, *Το Λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη* (ή πώς μιλούσαν οι Έλληνες προτού βιαστεί η γλώσσα μας από την καθαρεύουσα) τόμ. 1-3 (Ερμής Αθήνα 1983).

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ ΕΠ., *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού 1832-1892* τόμ. Α (Εν Αθήναις 1891).

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΑΛΙΚΗΣ, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λογογραφίας Κριτική Ανάλυση* (Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1978).

ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν., *Θεόφιλος Καΐρης. Ο Νεωτεριστής Φιλόσοφος* (Αθήναι 1971).

ΚΥΡΤΑΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, "Η θρησκευτική Έξαρση στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου Αιώνα. Η Μαρτυρία του Μακρυγιάννη για τους Μηχανισμούς Διάχυσης των θρησκευτικών Ιδεολογιών" (*Ελληνική Κοινωνία* 1 (Αθήναι 1987) 183-207).

LABANDE ANDRE, *Λεξικό της Φιλοσοφίας* τόμ. 1 (Πάπυρος Αθήνα 1955).

ΛΑΣΚΑΡΗ Μ.Β., *Το Ανατολικό Ζήτημα 1800-1923* (Θεσσαλονίκη 1948).

ΛΙΑΚΟΥ ΑΝΤ., *Η Ιταλική Ένσποίηση και η Μεγάλη Ιδέα* (Θεμέλιο Αθήνα 1985).

----, "Διάθλαση επαναστατικών ιδεών" (*Ιστορικά* 1 τεύχ. 1 (Σεπτ. 1983) 121-44).

LIDDERDALE H.A, *The Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (Edited and Translated by -, London, Oxford Un. Press, New York Toronto 1966).

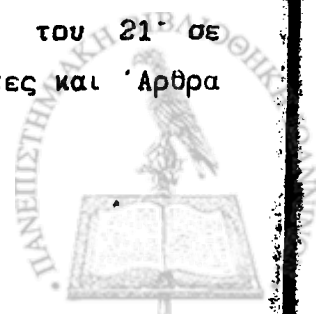
ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ ΖΗΣΙΜΟΥ, *Το Τετράδιο του Μακρυγιάννη (MSS 262)* (Δόμος Αθήνα 1984).

ΛΟΥΚΟΣ Χ.Κ., "Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας και οι Μαυρομιχάλοι" (*Μνήμων* 4 (1974) 1-110).

----, "Ο Μακρυγιάννης προσφέρει στη Βασίλισσα της Αγγλίας Βικτωρία τις εικονογραφίες του Εικοσιένα" (*Μνήμων* 5 (1975) 201-212).

ΜΑΟΥΡΕΡ ΓΚ. ΛΟΥΝΤΩΙΚ, *Ο Ελληνικός λαός τ. Α* (μετ. Όλγας Ρομπάκη. Εισαγωγή, Επιμέλεια, Σχόλια Τ. Βουρνά, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήναι 1976).

ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ Δ.Π., "Ο χαρακτήρας των «Απομνημονευμάτων» του Μακρυγιάννη" και "Η Μετεπαναστατική τύχη των Αγωνιστών του 21^{ου} σε Λογοτεχνικά Κείμενα του Πέρασμένου Αιώνα" (*Νεοελληνικά. Μελέτες και Άρθρα* τόμ. Β, σ. 13-34 και σ. 215-56 (εκδ. Γνώση Αθήνα 1984)).

ΜΙΓΑΣ Γ., *Ελληνικά εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας* (Αθήναι 1979^α).

ΜΕΝΟΥΝΟΥ Ι.Θ., *Κοσμά του Αιτωλού Δίδαχός* (Φιλολογική Μελέτη-Κείμενα (Διδ. Διατριβή εκδ. Τήνος Αθήνα 1979).

ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ Γ., "Ο Μακρυγιάννης και ο Νεοελληνικός Μύθος" (*Νέα Εστία* 47 (1η Απριλίου 1950) 436-443).

ΜΟΡΦΟΤΙΚΟ ΤΑΞΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ, *Κείμενα για τα «Οράματα και Θάματα» του Μακρυγιάννη* (Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1984).

ΜΟΣΚΩΦ Κ., *Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου Β έκδοση* (Αθήνα 1974).

----, "Η διαλεκτική της ανεξαρτησίας" (*Αντί περ. Β τεύχ. 15* (22 Μάρτ. 1975) 17-19).

ΜΟΥΣΣΟΛΗΣ ΝΙΚΟΣ, *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης* (μετ. Τζ. Μαστοράκη, Εξάντας Αθήνα 1978^α).

ΜΠΑΛΑΣΚΑΣ Ι., *Για την Άμυνα και την Αναγέννηση του Ελληνισμού* (Αετός Αθήναι 1950).

ΜΠΕΝΕΤ ΤΟΝΥ, *Φορμαλισμός και Μαρξισμός* (μετ. Σπ. Τσακνιάς, Νεφέλη 1983).

ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ ΕΛ., "Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα: ένας προσωρινός απολογισμός" (: *Η Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωριών 15ος-19ος αι..* Εισαγωγή επιμέλεια κειμένων Σπ. Ασδραχάς, σ. 191-235, Αθήνα Μέλισσα 1979).

ΜΩΣ ΜΑΡΣΕΛ, *Το Δάρο* (μετ. Άννα Σταματοπούλου-Παραδέλλη, εκδ. Καστανιώτη Αθήνα 1979).

ΝΟΥΤΣΟΣ Π.Χ., "Επιβιώσεις των ιδεών του γαλλικού Διαφωτισμού στην «Προτροπή» του Αρ. Λακεδαιμονίου" (*Αντίχαρη Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά, σ. 327-33, Β.Α.Ι.Α. Αθήνα 1984*).

----, "Από το «λαό» των διαφωτιστών στη λαϊκή δημοκρατία των μαρξιστών. Για την κατανόηση του λαϊκισμού" (*Δωδώνη* 14 1985 9-18).

ΣΥΩΗΣ ΘΕΩΔΩΡΟΣ, "Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα" (*Ηώς περ. Β* (Οκτ. 1947) 26-7).

ΡΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Ν., *Church and law in the Balcan peninsula during the Ottoman rule* (Inst. for Balcan Studies no 92, Thessaloniki 1967).

ΠΑΠΑΖΟΠΟΥΛΟΥ Ν., "Georg Ludwig von Maurer. Η προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα ολοκληρωτική στροφή της ελληνικής νομοθεσίας" (Ε.Ε.Ν.Σ.Α.Π.Θ. ΙΓ (1968) (τιμητικός τόμος στον Η. Κυριακόπουλο).

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν., "Ορισμένες εννοιολογικές διευκρινίσεις για τον όρο του ιστορικού υλισμού «ιδεολογία»" (Επιστημονική Σκέψη 10 Νοέμ.-Δεκ. 1982 39-48).

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΤ. Μ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του* (Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρα 1970).

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΡΠΟΥ, *Απάνθισμα του ιστορικού αγώνα των Ελλήνων* (Παρουσίαση, σχολιασμός Θ. Διζέλου, έκδ. Παπαζήση Αθήνα 1976).

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΕΦ., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Α Ελληνική Πολιτεία 1828-32* (Πανεπιστημιακά παραδόσεις Ιωάννινα 1971).

ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ ΝΙΚ. Σ., *Οι μορφές ελεύθερου κράτους που οραματίζονταν οι αγωνιστές του 21* (Νεφέλη, Αθήνα 1988).

ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΡΔΑΡΑ ΤΕΡΕΖΑΣ, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον Αγώνα του 21* (Πανηγ. λόγος στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών στις 23.3.1987, Δημοσιεύματα της Ετ. Μακ. Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1987).

ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ Δ., *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος* τόμ. 1ος 1453-1843 (Αθήναι 1935· τόμ. 2ος 1946).

ΠΕΤΡΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Μακρυγιάννης και Παν. Ζωγράφος. Δοκίμιο Εικονολογικό* (Ηριδανός, Αθήνα 1975).

ΡΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ JOHN A., *Πολιτική και Συγκρότηση στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)* Α-Β (μετ. Διαμαντούρου Ν. (κ.ά), Μ.Ι.Ε.Τ. Αθήνα 1985).

ΡΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Γ.Α., *Ο Κώδιξ Νοταρίου Αθηνών Παναγή Πούλου 1822-1833* (Αθήναι 1957).

ΡΙΠΙΝΕΛΗΣ Τ.Ν., *Πολιτική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (εκδ. οίκος "Αγών", Εν Παρισίοις 1927).

----, *Η Μοναρχία εν Ελλάδι 1833-1843* (Εν Αθήναις 1932).

ΡΙΟΛΙΤΗΣ ΑΛΕΞΗΣ, *Η Ανακάλυψη των Δημοτικών Τραγουδιών* (Θεμέλιο Αθήνα 1984).

ΡΟΛΙΤΗΣ Ν.Γ., *Μελέται περί του Βίου και της Γλώσσης του Ελληνικού Λαού Α Παραδόσεις* (Αθήναι 1904).

FUCHNER WALTER, "Die Memoiren des griechischen Revolutionsgenerals Makryjannis aus kulturanthropologischer Sicht" (*Südost-Forschungen* Band 34 (1975) 166-193).

ΠΟΥΛΟΣ Γ.Χ., "Η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 επί τη βάσει των γαλλικών αρχείων" (*Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 11 (1956) 223-60).

ΠΑΡΑΣΧΟΣ ΚΩ., "Ο «ασπούδαχτος» Μακρυγιάννης και το μέτρο των αισθητικών κριτηρίων" (*Φιλολογική Πρωτοχρονιά* (1944) 17-21).

ΡΑΝΣΙΜΑΝ ΣΤΙΒΕΝ, *Η Μεγάλη Εκκλήσια εν Αιχμαλωσία* τόμ. (Α-) Β (μετ. Ν.Κ. Παπαρρόδου, εκδόσεις Μπεργαδή, Αθήναι 1979).

ΣΦΟΡΟΝΟΣ ΝΙΚΟΣ Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* β έκδοση (Θεμέλιο Αθήνα 1976).

----, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας* β έκδοση (Θεμέλιο Αθήνα 1983).

ΣΕΦΕΡΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, "Ένας Έλληνας- Ο Μακρυγιάννης" (: *Δοκίμες* Γ έκδοση πρώτος τόμος, σ. 228-63, Ίκαρος Αθήνα 1974).

SHAFFER B.C., *Nationalism. Myth and Reality* (N.Y. 1955).

SHERRARD PHILIP, *Δοκίμια για το Νέο Ελληνισμό* (σειρά σύνορο εκδ. Αθηνά Αθήνα 1971).

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ, *Πως είδαν οι ξένοι ταξιδιώτες την Ελλάδα του 21* τόμ. 1 (Αθηνά 1979).

----, *Ιδεολογία και Αξιοπιστία του Μακρυγιάννη* (Ερμής Αθήνα 1986).

ΣΚΙΟΤΙΣ ΔΕΝΝΙΣ, "The Nature of the Modern greek Nation; The Romai Strand" (*Byzantina και Metabyzantina*, ed. Sp. Vryonis, τόμ. 1ος (Malibu 1978)).

ΣΟΥΤΣΟΣ ΑΔ., *Άπαντα* (εκδ. Μπούρα-Κοσμάδκη, Αθήνα 1963).

ΣΠΗΛΙΑΔΟΥ ΝΙΚ., *Άπαντα τα Ευρισκόμενα. Απομνημονεύματα* τόμ. Δ (Αθήναι 1971).

ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ Τ.Α., *Ο Εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την επανάσταση του 1821* (Αθήνα 1957).

ΣΤΑΜΕΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ, "Γιάννης Μακρυγιάννης" (: *Ρομυελιώτικη Πεζογραφία, από τον Μακρυγιάννη ως σήμερα 1829-1969* 1, σ. 11-14 (Αθήνα 1969)).

----, *Μακρυγιάννης. Το Χρονικό μιας εποχής*, 4η έκδοση (Βιβλ. της Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1979).

ΤΑΤΣΙΟΣ ΤΗ. Β., *The Megali Idea and the Greek-Turkish war of 1897: The impact of the Cretan problem on Greek irredentism* (Columbia Univ. Press, N.Y. 1984).

ΤΡΙΚΟΝΥΦΗΣ ΣΠ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* τόμ. 1-4 (Εν Λονδίνο 1860²).

ΤΣΑΟΥΣΗ Δ.Γ., (εκδ.), *Ελληνισμός Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας* (Βιβλ. της Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1983).

----, (εκδ.), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου Αιώνα* (Βιβλ. της Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου, Αθήνα 1984).

ΤΣΟΥΚΑΡΑΣ Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών-1830-1922* (Θεμέλιο Αθήνα 1977).

----, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα* β έκδοση (Θεμέλιο Αθήνα 1983).

ΤΣΟΜΑΔΑΚΗΣ Ν.Β., "Αποθησαυρίσματα 11. Εθνολογικοί και Πολιτειολογικοί όροι προ και κατά τον ιερόν Αγώνα (1821)" (Αθηνά 71 (1969-70) 3-17).

ΥΙΡΤΤΙ ΜΑΡΙΟ, *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και Μορφή* (Ερμής Αθήνα 1977).

ΥΡΥΟΝΙΣ ΣΦΕΡΟΣ JR., "Recent Scholarship on Continuity and Discontinuity of Culture: Classical Greeks, Byzantines, Modern Greeks" (: *Past in Medieval and Modern Greek Culture* Undena Publ. 1978, σ. 237-56).

ΦΙΛΙΠΠΟΝΟΣ Ι., *Δοκίμιον ιστορικόν περί Φιλικής Εταιρείας* (Εν Ναυπλία 1834).

ΦΙΛΙΑ ΒΑΣΙΛΗ Ι., *Κοινωνία και Βέουσια στην Ελλάδα, 1. η νόθα αστικοποίηση 1800-1864* (Σύγχρονα κείμενα, Αθήνα 1974).

ΦΡΟΓΚΟΠΟΥΛΟΣ Η.Δ., "Η επικαιρότητα του Μακρυγιάννη" (: *Καθημερινές Τομές* (δοκίμια) (εκδ. Διογένους, Αθήνα 1977) σ.155-57).

ΦΩΤΑΚΟΣ ΧΡ., *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως* τόμ. Α-Β (Φιλολογικά Χρονικά, Αθήνα 1960).

ΦΩΓΙΑΔΗΣ ΔΗΜ., *Ο Μακρυγιάννης* (Αθήνα 1953).

----, "Στρατηγός Μακρυγιάννης" (*Νέα Ιστορία* 39 (1946) 373-74).

ΨΥΛΛΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Απομνημονεύματα του βίου μου (επιμ. Ελευθ. Πρεβελάκης 1974).

